

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 4

2010
КИЇВ

АКТУАЛЬНІ
ПРОБЛЕМИ
АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНИ

УДК 902/904(477)
ББК Т4(45)2/4я43
А 874

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ СЕРІЇ:

Толочко П. П. (голова), академік НАН України

Івакін Г. Ю. (заступник голови), член-кореспондент НАН України

Корвін-Піотровський О. Г. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

Залізник Л. Л., доктор історичних наук

Козак Д. Н., доктор історичних наук

Крижицький С. Д., член-кореспондент НАН України

Моця О. П., член-кореспондент НАН України

Отрощенко В. В., доктор історичних наук

Скорий С. А., доктор історичних наук

У збірнику, присвяченому пам'яті доктора історичних наук, заслуженого працівника вищої школи України І.С. Винокура, вміщено роботи, у яких висвітлюються актуальні проблеми дослідження археологічних пам'яток України. Хронологічно матеріали охоплюють період від кам'яного віку до давньоруського часу і середньовіччя. Низка статей присвячена історії науки. Збірник підготовлений до друку ДП «ОАСУ Подільська археологія».

В сборнике, посвященном памяти доктора исторических наук, заслуженного работника высшей школы Украины И.С. Винокура, представлены работы, в которых освещаются актуальные проблемы исследования археологических памятников Украины. Хронологически материалы охватывают период от каменного века до древнерусского времени и средневековья. Ряд статей посвящен истории науки.

Сборник подготовлен к печати ДП «ОАСУ Подольская археология».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Козак Д. Н. (відповідальний редактор), доктор історичних наук

Строценъ Б. С. (відповідальний секретар) кандидат історичних наук

Абашина Н. С., кандидат історичних наук

Баженів Л. В., доктор історичних наук, Академік Української академії історичних наук

Болтрик Ю. В., кандидат історичних наук

Гуцал А. Ф.

Завальнюк О. М., академік Академії наук вищої освіти України

Копилов С. А., доктор історичних наук

Лубніна Т. І.

Магомедов Б. В., доктор історичних наук

Мегаєв В. П.

Михайлина Л. П., доктор історичних наук

Отрощенко В. В., доктор історичних наук

Прокопчук В. С., доктор історичних наук

Строценъ Л. Д.

Терпиловський Р. В., доктор історичних наук

ISBN 978-966-02-5429-9 (серія)

ISBN 978-966-02-5554-8 (Вип. 4)

© Інститут археології НАН України, 2010

З М І С Т

До 80-річчя Іона Ізраїлевича Винокура

СТАТТІ

Гуцал В.А. І.С. Винокур — дослідник старожитностей Волині і Поділля

Залізник Л.Л. Періодизація пізнього палеоліту України

Палієнко С.В. Критерії історико-культурної атрибуції пізньопалеолітичних пам'яток Поділля та Волині

Овчинников Е.В. «Кухонна» кераміка канівської групи Західного Трипілля

Охріменко Г.В., Склярєнко Н.В. Припонтійські етнокультурні впливи на території Західної Волині за доби бронзи

Клочко В.І. «Унетицькі» бронзи в Україні

Махортых С.В. Снаряжение коня скифского времени в бассейне Ворсклы (по материалам некрополей Бельского городища)

Клочко Л.С. Вбрання скіфських амазонок

Тилищак В.С. Інгумації Чернелево-Руського могильника черняхівської культури: особливості поховальних обрядів

Кияшко А.Г. Поруйновані поховання в ареалі черняхівської культури

Вакуленко Л.В. Знахідки римських монет у Прикарпатті та питання грошового обігу

Погоральський Я.В. Побутові печі у житлах IV—X ст. з Волино-Прикарпатського порубіжжя

Войнаровський В.М. Вичинка шкіри: від домашнього заняття через громадське виробництво — до ремесла (на матеріалах ранньосередньовічних слов'янських поселень)

Терпиловський Р.В., Горбаненко С.А. Сільське господарство мешканців поселення Олександрівка 1

Володарець-Урбанович Я.В. Пастирський гончарний посуд на слов'янських пам'ятках

Козловський А.О., Ієвлев М.М. Розвиток забудови Верхнього Києва кінця X — першої половини XIII ст.

Ягодинська М.О. До археологічної карти Західного Поділля

C O N T E N T S

5 On the 80th anniversary of Ion Izrailevich Vinokur

ARTICLES

Gutsal V.A. I.S. Winokur — researcher of ancient Volhynia and Podolia

Zalizn'ak L.L. Periodization of the upper paleolithic of Ukraine

Palienko S.V. Criterion of historical and cultural attribution of the sites of late paleolith in Podillya and Volyn

Ovchinnikov E.V. «Kitchen» pottery in Kaniv group of West Trypillya culture

Okhrimenko G.V., Sklyarenko N.V. Pripontiyda's ethnocultural influences on Western Volhyn in the Bronze Age

Klochko V.I. The «Unietice's» bronzes in the Ukraine

Makhortykh S.V. Horse harness of the Scythian period in the Vorskla's basin (based on materials of Bels'k hillfort's cemeteries)

Klochko L.S. Scythian Amazons' Attire

Tylischak V.S. Inhumations of Chernyakhiv's cultures in Cherneliv Rusky's burier (features of burial ritual)

Kyjashko A.G. Destroyed burials in the Cherniahiv culture area

Vakulenko L.V. The finds of Roman coins in the Carpathian region and issues of money circulation

Pohoralskyi Ya.V. Household furnaces from dwellings of IV—X centuries from border-land of Volynian and sub-Carpathian regions

Voinarovskiy V.M. Currying and its development from a domestic economy through public production into a trade (on materials from Slavic settlements of early middle ages)

Terpylovsky R.V., Gorbanenko S.A. Agriculture of inhabitants of settlement Oleksandrivka 1

Volodarets'-Urbanovych Ya.V. Pastyrskes dishes on the Slavs settlements

Koslowsky A.O., Iyevlev M.M. Development of the Upper Kyiv urban area of the end of the 10th — the beginning of the 13th centuries

Yagodyns'ka M.O. To the archaeological map of Western Podillya

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Степанчук В.М. Артефакти і модифіковані кам'яні об'єкти Меджибожу: спостереження над матеріалами 2008—2009 рр.

Косаківський В.А., Рудь В.С. Археологія Буші та її околиць

Лысенко С.Д. Новые памятники подгорцевской группы милоградской культуры на Киевщине

Фіалко О.Є. Скіфський курганный могильник біля с. Зелене на Херсонщині

Гейко А.В. Розкопки могильника черняхівської культури Шишаки у 2009 р.

Строценъ Б.С., Строценъ М.Б. Рукомиш II — поселення і виробничий комплекс черняхівської культури (дослідження 2004 р.)

Петраускас А.В., Коваль О.А., Петраускене А.О. Формування середньовічного Олевська за даними археологічних розвідок 2009 р.

Ситий Ю.М. Забудова північно-західної околиці Чернігівського Передгороддя

Мисько Ю.В. Зведення кам'яних фортифікацій Хотинської цитаделі за археологічними даними

Берест Р.Я. Середньовічні чернечі печерні пам'ятки анахоретів Верхнього Подністер'я

ДИСКУСІЇ

Гарат К. Мініатюрні споруди. Зауваження на тему наявності глиняних моделей будівель у неолітичну та енеолітичну добу на території Європи — інтерпретаційні напрямки

Лысенко С.С. К вопросу об атрибуции ряда бронзовых украшений

Пуголовко Ю.О. До питання про характер планування поселень роменської культури

Капустін К.М. До питання про причини зміни топографії поселень Середнього Подніпров'я в середині XIII—XV ст.

ІСТОРІЯ НАУКИ

Строценъ Л.Д. Історія дослідження оборонних споруд на Тернопільщині

Хададова М.В. Перші польові щоденники Б.О. Тимошука (1946 р.)

Кусьнеж С. Мечислав Людвік Потоцький (1810—1878) — охоронець старожитностей Східної Галичини, співавтор відкриття пам'ятника Світовита з р. Збруч, автор першої монографії історичного міста Замостья

Отрошенко В.В., Бровендер Ю.М. З досвіду організації польових археологічних семінарів

Щербань О.В. Життєпис Лідії Савівни Шульгіної за матеріалами слідчої справи

Наші автори

Список скорочень

PUBLICATIONS of ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Stepanchuk V.N. Artifacts and modified stone objects of Medzhibozh: observations on the materials of 2008—2009

Kosakivskyi V.A., Rud V.S. Archaeology of Busha and boundary of the village

Lysenko S.D. New monuments of Pidhirtsi group of mylohradska culture in Kiev region

Fialko O.E. Barrow cemetery of Scythian warriors near the village Zelenoje in Kherson region

Gejko A.V. The excavation of the Chernjakov culture cemetery in Shishaki in 2009

Strotsen B.S., Strotsen M.B. Rukomysh II — settlement and production complex of Chernyahiv's culture (excavation 2004 year)

Petrauskas A.V., Koval O.A., Petrauskene A.O. Forming of the medieval Olevsk according to the archaeological reconnaissance 2009

Sytyy Y.M. Northwest outskirts building of Chernihiv suburb

Mysko Ju.V. The construction of the fortifications of the citadel Khotyn on archaeological data

Berest R.Ja. Medieval monkish spelaeal attractions of anchorites in the upper Podnistrovya

DISCUSSIONS

Harat K. Miniature dwelling models. Observation on the subject of clay dwelling models phenomenon in Neolithic and Eneolithic Ages in Europe — interpreting guidelines

Lysenko S.S. About attribution of a row of bronze jewelry

Puholovok Yu.O. Nature of settlement planning in Romny culture revisited

Kapustin K.M. To the problem of the settlements topography changes on the middle Dnepr territories in the XIII—XV centuries

HISTORY of SCIENCE

Strotsen L.D. Archaeological excavation of defence works in Ternopil region

Hadadova M.V. The first field diaries by Timoshchuk (1946 year)

Kusnierz J. Mechyslav Ludwig Potocki (1810—1878) — a keeper of antiquities in East Galicia, co-discoverer of Zbruch idol Svetovid and author of the first monograph about historical town Zamość

Brovender Yu.M., Otroshchenko V.V. On the experience of organization of Scientific and Practical Field Seminars

Shcherban O.V. The Biography of ceramologist Lidiya Savvina Shulgina based on the materials of the Investigatory Case

173

180

190

201

222

226

234

241

252

258

265

271

276

286

292

300

303

310

313

319

321

Our authors

Abbreviations

До 80-річчя Іона Ізраїлевича ВІНОКУРА

Наукова і освітянська спільнота України у 2010 р. відзначила 80-річчя від дня народження видатного українського вченого і педагога, доктора історичних наук, професора, академіка АН вищої школи і Української академії історичних наук, заслуженого працівника вищої школи України Іона Ізраїлевича (Срулевича) Винокура (1930—2006).

І.С. Винокур народився у Ружині Житомирської обл. Ще у студентські роки він зацікавився археологією і пов'язав із нею все наступне життя. У 1953 р. після закінчення історичного факультету Чернівецького університету Іон Ізраїлевич обійняв посаду наукового співробітника Житомирського обласного краєзнавчого музею. З 1957 р. він працював у Чернівецькому університеті, де створив історичний музей і став його завідувачем. Від 1963 р. І.С. Винокур працював на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (зараз національний університет імені Івана Огієнка). У цьому вищому навчальному закладі він пройшов шлях від асистента до професора. Останні роки життя І.С. Винокура були пов'язані з Київським славистичним університетом.

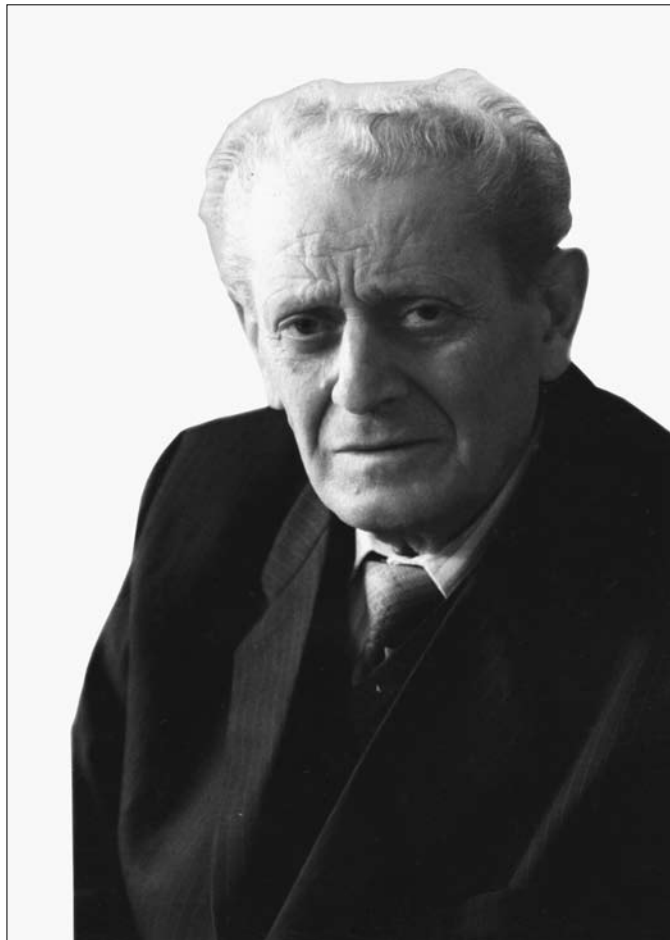
Іон Ізраїлевич мав широкі наукові інтереси. Пріоритетними напрямками були дослідження черняхівської культури, слов'янських і давньоруських старожитностей другої половини I — початку II тисячоліття н. е. Разом із тим він вивчав пам'ятки межі і перших століть нової ери, раннього залізного віку, доби міді і бронзи. За результатами своїх експедиційних досліджень І.С. Винокур у 1962 р. захистив кандидатську дисертацію «Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.», у 1978 р. — докторську «Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя». Вчений опублікував близько 400 наукових і науково-популярних праць, присвячених вивченню давньої історії населення Правобережної України.

І.С. Винокур дістав визнання як відомий вчений, активний громадський діяч і прекрасний педагог. Серед його учнів доктори і кандидати наук, працівники дослідних установ, вищих навчальних закладів, музеїв.

На пошану дослідника з нагоди його 80-річчя у Кам'янець-Подільському національному університеті була проведена міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми археології» (23—25 вересня 2010 р.), у роботі якої взяли участь науковці України, Німеччини, Польщі.

80-річчю від дня народження Іона Ізраїлевича Винокура присвячено цей випуск журналу «Археологія і давня історія України».

РЕДКОЛЕГІЯ

Іон Ізраїлевич ВІНОКУР
(1930—2006)

В. А. Гуцал

І.С. ВІНОКУР — ДОСЛІДНИК СТАРОЖИТНОСТЕЙ ВОЛИНИ І ПОДІЛЛЯ

У статті розглядається діяльність І.С. Винокура в царині дослідження археологічних пам'яток та його внесок у вивчення давньої та ранньосередньовічної історії України.

Ключові слова: І.С. Винокур, археологія, старожитності, поселення, могильники, ранні слов'яни.

Серед відомих українських вчених другої половини ХХ ст., які зробили значний внесок у дослідження давньої історії України вирізняється постать талановитого археолога, історика, краєзнавця, доктора історичних наук, професора, академіка Академії наук вищої школи України Іона Срулевича (Ізраїлевича) Винокура.

За більш ніж п'ятдесятилітній період наукової діяльності ним здійснено чимало відкриттів, які допомогли розкрити різні, досі невідомі сторінки нашої дописемної історії, продукуючи низку наукових ідей і гіпотез.

Про життя І.С. Винокура з'явилося кілька попередніх робіт, які лише частково висвітлюють окремі сторони його діяльності [Баженов, Костриця, Прокопчук, 2005; Завальнюк, Прокопчук, 2010; Пивоваров, 2010]. Проте, вивчення творчого шляху цієї непересічної особистості є недостатнім і потребує більшої уваги. У рамках цієї статті коротко йдеться про те головне, чого домогся І.С. Винокур на ниві археології.

Іон Срулевич Винокур народився 4 липня 1930 р. у робітничій сім'ї Сруля Гершковича та Марії Хаїмівни в невеличкому містечку Ружині, нині районному центрі Східної Волині, і був другою дитиною в сім'ї. Його дід все життя займався ковальською справою, батько здебільшого виконував різноманітні бляшано-покривельні роботи. Помітивши потяг дітей до знань і виношуючи мету дати їм кращу освіту, батьки у 1936 р. прийняли рішення переїхати до Житомира, де сім'я і провела наступні п'ять років.

На жаль, ритмічна життєва хода була перервана подіями Другої світової війни і продовжена лише після визволення Житомира, коли сім'я повернулася із евакуації з Ашгабата у 1944 р. З того часу й до 1948 р. Іон Винокур навчався у середній чоловічій школі № 25 ім. М. Щорса, після закінчення якої вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

З перших днів навчання І.С. Винокур брав активну участь у громадсько-політичному житті факультету, але особливо цікавився давньою історією. Цей інтерес і привів його до обласного краєзнавчого музею, де він познайомився і потоваришував зі своїм земляком, уродженцем Житомирщини Б.О. Тимощуком, який із 1947 р. працював тут на посаді археолога [Пивоваров, 2010, с. 24]. Помітивши зацікавленість юнака минувшиною та оцінивши його навички фотографа, Борис Онисимович запросив здібного студента до роботи в археологічній експедиції. У 1949 р. І.С. Винокур вперше взяв участь у дослідженні давньоруського Василева у Заставнівському районі. Археологічна романтика настільки захопила юнака, що з того часу, він став активним учасником майже всіх археологічних розвідок та експедицій, виконуючи, окрім всього іншого, ще й креслярські роботи та фотофіксацію [Баженов, Костриця, Прокопчук, 2005, с. 4]. Б.О. Тимошук згадував: «Найбільш талановитим і наполегливим із тих перших учнів у мене був Іон Ізраїлевич Винокур. До мене він буквально «приліпився» ще будучи студентом-першокурсником ... Він ходив зі мною майже у всі археологічні розвідки, працював з літературою, робив фотографії тощо. І його наполегливість увінчалась успіхом — він захистив кандидатську та докторську дисертації, видав ряд книжок, монографій, брошур...» [Тимошук, 2009, с. 86].

Завдяки Борису Онисимовичу, якого Іон Ізраїлевич завжди вважав своїм учителем і на-

ставником з питань методики проведення археологічних розвідок і розкопок, у студента в ці роки формувалися необхідні професійні знання й відпрацьовувалися практичні уміння.

У 1951—1952 рр. Б.О. Тимошук залучив І.С. Винокура до роботи у складі Галицької археологічної експедиції АН України під керівництвом В.К. Гончарова та В.Й. Довженка, яка досліджувала літописний Галич. Завдяки цьому він увійшов у світ археологічної науки і пов'язав із нею усе подальше життя [Баженов, Костриця, Прокопчук, 2005, с. 4].

Першим підсумком наукових пошуків стала виконана на експедиційних матеріалах та успішно захищена дипломна робота «Нові археологічні матеріали з історії Галицько-Волинської Русі». У ній автор використав узагальнені ним артефакти давньоруського часу, знайдені під час дослідження Галича та в експедиціях, у яких він працював разом із Б.О. Тимошуком [Пивоваров, 2010, с. 25].

У 1953 р. після закінчення університету І.С. Винокура як перспективного молодого спеціаліста — археолога запросили на роботу одночасно у Тернопільський та Житомирський краєзнавчі музеї. Він обрав рідний йому Житомир і з перших днів роботи приступив до організації археологічних розвідок та експедицій, що, відповідно, сприяло поповненню музейних колекцій новими знахідками та розширенню археологічної карти нововиявленими пам'ятками.

За короткий термін, спільно з іншими працівниками музею, ним була відкрита низка поселень черняхівської культури поблизу сіл Зарудинці, Ревуха, Топори та могильник у с. Голубівка Ружинського району, а в селах Довгиничі, Збранки та Клиніці Овруцького району віднайдено залишки палеолітичних місцезнаходжень, біля населених пунктів Хайга та Норинськ обстежено курганні могильники та городище, відкрито майстерню по виробництву сланцевих прясел, у м. Новоград-Волинську зібрана частина скарбу римських монет тощо [Костриця, 2000, с. 32—37].

Крім того, з 1954 р. І.С. Винокур за планом музею сам проводив розвідки поблизу Коростишева, де виявив кілька ранньослов'янських поселень, а поблизу села Корчак — селище, яке не було у свій час зафіксоване експедицією С.С. Гамченка [Винокур, 1955/28, с. 34].

Внаступні роки (1955—1956) біля сіл Пряхів та Слободище в басейні Тетерева під керівництвом М.Ю. Брайчевського І.С. Винокур провів перші самостійні археологічні розкопки, під час яких на пряхівському поселенні відкрито 2 напівземлянки, 2 наземних житла (одне з яких двокамерне) та наземну споруду. В околицях же села Слободище вдалося дослідити двокамерне житло та рештки господарських об'єктів. У 1956 р. по берегах Тні (притока р. Случ) у Довбишському, Червоноармійському і Новоград-Волинському районах, поблизу сіл Биківка, Білки, Прутівка, Іванівка, Павлівка, Кургани, Курне, Несолонь було відкрито 14 нових

пам'яток, серед яких поселення, кургани, городища [Винокур, 1956/22].

Згодом доля склалася так, що у 1957 р. І.С. Винокур знову повернувся до Чернівецького університету на посаду лаборанта, де активно взявся за облаштування історичного музею, основу якого склали різночасові експонати археологічного, етнографічного та нумізматичного спрямування [Пивоваров, 2010, с. 26]. У 1959 р. його призначено завідувачем музею. Але він не пориває з Волинню і ще з більшою інтенсивністю продовжує вивчення тут пам'яток першої половини I тис. н. е. У 1959—1961 рр. організовано комплексну університетську експедицію, яка провела розкопки на поселеннях черняхівської культури поблизу села Маркуші Бердичівського району, де було досліджено наземне двокамерне житло, та біля села Іванківці Любарського району. На останньому розчищено цікаву наземну двокамерну будівлю з двома парами жорен, що була інтерпретована як приміщення виробничого комплексу, розрахованого на безперебійне розмелювання великої кількості зерна. У зв'язку з цим автор наголошував на значному, як для того часу (III—IV ст.), рівні вдосконалення мукомельного процесу, що, у свою чергу, значно збільшувало продуктивність праці [Винокур, 1964, с. 176—186; 1970, с. 244].

Археологічні матеріали з волинських пам'яток створили джерельну базу для наукових узагальнень. Вони дещо відрізняються від класичних черняхівських, що дозволило І.С. Винокуру виділити їх у окремий волинський варіант черняхівської культури. Молодий дослідник видав у 1960 р. монографічне дослідження «Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е.» [Винокур, 1960]. Відповідальним редактором видання була відома ленінградська дослідниця М.О. Тиханова, яка добре знала матеріали, оскільки сама тривалий час працювала на черняхівських пам'ятках Волині і Поділля. Збереглося кілька варіантів коректури книги, що наглядно демонструють, з якою відповідальністю і автор і редактор готували текст до виходу в світ. Сторінки буквально рясіють від поправок. Кожен абзац, здавалось би вже виправлений начисто, при повторному читанні знову й знову доповнювався, уточнювались відомості, посилення на літературу тощо. Монографія лягла в основу однойменної кандидатської дисертації, успішно захищеної в 1962 р. у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР.

Рік 1963-й ознаменований переїздом І.С. Винокура на роботу у Кам'янець-Подільський педагогічний інститут, де він одразу ж створив археологічну експедицію, яка протягом 43 років під його керівництвом здійснювала стаціонарні й розвідкові роботи на Поділлі та Волині. За цей період обстежено й досліджено шляхом стаціонарних розкопок десятки пам'яток різних часів, налагоджено співпрацю з академічними установами Києва, Львова, Москви, Ленінграда,

Іркутська, Любліна, Кишинева, багатьма навчальними закладами, обласними, районними та сільськими музеями та іншими науковими й культурно-освітніми установами.

Коло наукових інтересів І.С. Винокура було досить широким, але головним чином, охоплювало період із початку використання металу і до пізнього середньовіччя включно.

Зокрема, проводились деякі роботи на пам'ятках епохи міді-бронзи. Найбільш важливими були дослідження у 1963 р. жертovníка комарівської культури біля с. Гораївка Кам'янець-Подільського району [Винокур, Горішній, 1994, с. 24].

У 1985 р. проведені стаціонарні розкопки групи курганів поблизу с. Дорогоща Ізяславського району. Досліджено 6 насипів із 11 похованнями. З них 10 трупоспалень в урнах і ямах та 1 трупопокладення. Знахідки представлені горщиками, мисками, крем'яними наконечниками списів, сокирами, серпами, бронзовими браслетами, шпильками тощо. Вивчаючи знахідки, вчений зазначав, що вони належать до тшинецько-комарівської культури XVI—XV ст. до н. е., яка формувалась на місцевій основі при відповідній трансформації попередніх старожитностей та під впливом сусідніх груп пам'яток [Винокур, Гуцал, Мегей, 1998, с. 443—466].

Не залишався поза увагою і ранній залізний вік. У 1967 р. досліджено залишки жертovníка біля с. Бедриківці Городецького району. Він являв собою кам'яну вимостку діаметром 5 м. На ній були кістки тварин, попіл та фрагменти кераміки VI—V ст. до н. е.

У 1970 р. проведено рятівні роботи на селищі передскіфського часу біля с. Бакота Кам'янець-Подільського району. Тут виявлено залишки 3 наземних жител із вогнищами, зібрано кераміку, яка датується IX—VIII ст. до н. е. [Винокур, 1985, с. 52].

Через три роки здійснено розкопки кургану-кенотафу V—IV ст. до н. е. поблизу с. Редвинці Хмельницького району. При розчистці знайдено залізний наконечник списа, бронзові вістря стріл, а також деталі кінської вуздечки (налобник, пряжки, кільця та ін.) [Винокур, 1985, с. 50—51].

Кілька літніх сезонів 1970-х рр. І.С. Винокур разом зі своїми колегами проводив на чорноліському городищі біля с. Рудківці Новоушицького району.

Перераховані вище об'єкти принесли нові відомості для розуміння поховального обряду середньодністровських племен тих часів, значно доповнили різноманітні аспекти матеріальної і духовної культури населення краю.

Привертати увагу вченого і пам'ятки рубежу та перших століть нової ери. Але він, по суті, тільки приглядався до цієї теми і планував, що вона в недалекому майбутньому стане центральним стрижнем його студій. Все ж таки перші кроки в цьому напрямку було зроблено. Зокрема, у 1980-х рр. були проведені дослідження на поселенні

поблизу с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району. Тут відкрито 64 житла, кілька господарських споруд, залишки жертovníка й гончарного горна. Керамічний комплекс містить елементи зарубинецької, східнопшеворської, гето-фракійської та пізньоскіфської культур. Визначено, що селище пережило у своїй історії два основних хронологічних етапи — від III—II ст. до н. е. до I ст. н. е. і I—II ст. н. е. [Винокур, Мегей, 1980, с. 122—123; 1990, с. 120—127].

Протягом десяти польових сезонів йшла робота на багатошаровому селищі I тис. н. е. біля с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області, де виявлено залишки 5 жител та господарської споруди, які належали до рубежу і перших століть н. е. [Баран, Винокур, Журко, 1979, с. 295—296]. Періодично здійснювались розвідки на поселеннях того ж часу поблизу сіл Возилів, Бережанка, Курівка, Сокиринці та ін.

Але головний науковий інтерес І.С. Винокура був спрямований на вирішення питань, пов'язаних із дослідженням черняхівської культури, а разом із ними — глобальних проблем ранньослов'янської історії. На кінець 1960-х рр. у археологічній науці залишались недостатньо опрацьованими питання світогляду, духовної культури, етногеографії черняхівських племен. Тому І.С. Винокур зробив акцент на дослідженні цієї сторони проблеми. Значною мірою йому вдалося розібратися в багатьох її нюансах у монографії «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.». У ній же автор поставив перед собою програмні завдання, які потребували подальшої конкретизації й поглиблення досліджень, і якими, як можна зрозуміти, він планував займатися. Серед них, у першу чергу, необхідність уточнення географічних меж культури, її взаємозв'язків із сарматським, фракійським, кельтським, гето-гепідським світом, визначення ролі гунської та аварської навали в історії слов'янських племен [Винокур, 1972, с. 3—4]. Цьому І.С. Винокур і віддав всі свої сили й енергію.

У 1965—1966 рр. зусилля були зосереджені на поселенні і могильнику біля с. Ружичанка Хмельницького району. Розчищено 2 наземних житла та господарську споруду. Гончарна і ліпна кераміка, пряслиця, точильні бруски, фібули, медичний пінцет та інші знахідки характерні для пам'яток III—IV ст. н. е. [Винокур, 1972, с. 35—77].

Протягом 1969—1980 рр. досліджувалось селище I тис. н. е. в урочищі На Клину поблизу с. Бакота. На ньому відкрито 16 наземних жител і 38 напівземлянок, 4 гончарних горни та залишки залізобробного виробництва [Винокур, Горішній, 1994, с. 48—64]. Бакота виявилась однією з тих перших пам'яток, які дали незаперечні свідчення трансформації матеріальної культури черняхівців у ранньослов'янську V—VII ст., що підтвердилось роботами інших вчених на таких поселеннях як Лука-Каветчинська [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 107],

Теремці [Баран, 2008, с. 38—86], Кодин І [Русанова, Тимошук, 1984, с. 69—70] та ін.

У 1980—90-х рр. вивчалися селище I тис. н. е. біля с. Бернашівка. Черняхівський горизонт на ньому представлений 12 житлами і господарською спорудою. За матеріалами розкопок вдалось виділити перехідні житлові комплекси від черняхівської культури до ранньосередньовічної слов'янської V—VII ст. н. е.

Справжнім відкриттям XX ст. для слов'яноруської археології стало дослідження тут унікального комплексу — ювелірної ремісничої майстерні. У ній «in situ» виявлено 64 кам'яні ливарні форми з місцевого вапняку, в яких можна виготовити понад 100 ювелірних прикрас. Серед них перша на території Центрально-Східної Європи форма для відливання пальчастих фібул. Майстерня датується V—VI ст. і засвідчує високу професійну майстерність місцевих ювелірів, підтверджує їх володіння технікою литва за восковою моделлю, напаявання, кріплення тощо. Коли вийшла книга «Слов'янські ювеліри Подністров'я», яку по праву можна вважати новим словом у вивченні ранньослов'янського ювелірного ремесла [Винокур, 1997], польський колега І.С. Винокура Ян Гурба висловився так: «Це Йон, твоя найкраща робота».

У 1970-х рр. І.С. Винокуром проведено розкопки поблизу с. Конилівка Кам'янець-Подільського району. Відкрито наземне та заглиблене житло каркасно-стовпової конструкції, господарську яму, опалювальні споруди, зібрано ліпну і гончарну кераміку.

Протягом 1982—1983 рр. спільно з П.А. Горішнім виконано значний обсяг робіт на поселенні кінця IV — початку V ст. н. е. в с. Ставище Дунаєвського району. Відкрито 13 жител, господарські споруди, серед знахідок привертає увагу уламок посудини, на якому зображено символічні знаки рослинності й води, а також фігуру оленя — мотиви, що допомагають краще зрозуміти духовну культуру та світогляд черняхівських племен [Винокур, 1993, с. 22—24].

Крім поселень, досліджувались і могильники черняхівської культури. У 1962—1963 рр. І.С. Винокур разом із Кременецьким музеєм проводив розкопки могильника III—IV ст. у с. Раковець Збаразького району Тернопільської області, де виявлено 18 поховань, здійснених за обрядом як трупоспалення, так і трупопокладення [Винокур, Островський, 1967, с. 144—160].

На Ружичанському могильнику в середині 1960-х рр. відкрито 73 поховання (34 трупопокладення, 38 трупоспалень і кенотаф). Цікаво, що тут зафіксовані так звані потурбовані (порушені) захоронення. Цей обряд мав магичне значення і був, як відомо, поширений у черняхівській культурі [Винокур, 1979, с. 112—135.] Знайдений поховальний інвентар дав можливість науковцям виділити ранні ознаки черняхівської культури і, відповідно, найдавні-

ша фаза культури отримала назву ружичанської [Гороховський, 1988, с. 34—46].

У 1967 р. І.С. Винокуром досліджено 10 захоронень поблизу с. Рідкодуби Хмельницького району, а наступного року в с. Устя Кам'янець-Подільського району відкрито 4 подібних поховання. У подальшому виявлено 13 поховань II—V ст. із таким же біритуальним обрядом біля с. Бернашівка [Винокур, 1995, с. 80].

Однією з пріоритетних проблем, над якими працював І.С. Винокур, були культові язичницькі пам'ятки лісостепу, зокрема з районів Середнього Дністра. Окремі з них досліджені ним особисто. Серед таких загальновідомий Бушанський скельний храм у Ямпільському районі, де є відомий рельєф із ритуальною сценою. На думку І.С. Винокура, храм почали використовувати з IV—VI ст. н. е. [Винокур, 1994, с. 122—136].

Справедливо пишався вчений своїми роботами на капищі-жертвнику з антропоморфним ідолом і кам'яною стелою в с. Ставчани Новоушицького р-ну, рештках капища на черняхівському поселенні у Бакоті, спостереженнями на місцезнаходженнях кам'яних ідолів у сс. Блищанка, Колодзівка, Юрківці та ін. Ретельні обстеження показали, що ці й інші знахідки мають безпосереднє відношення до черняхівської або до більш пізніх ранньослов'янських культур. Вчений зазначав їх відмінність від скульптур південних степових районів, Південного Сибіру та Монголії. Язичницькі антропоморфи з території Середнього Подністров'я, на його погляд, свідчать про місцеву самобутність давньої скульптури черняхівських племен та їх наступників, хоча увібрали в себе й ті «загальні риси, які характерні для релігії інших племен і народів на певному етапі їх соціально-економічного розвитку» [Винокур, 2000, с. 132]. Загалом же, нові матеріали про язичництво дали всі підстави стверджувати, що слов'янське населення лісостепової смуги Південно-Східної Європи у царині язичницької релігії залишило близькі за характером пам'ятки, починаючи від рубежу нової ери, через старожитності черняхівської культури й ранньосередньовічних слов'ян аж до Київської Русі включно [Винокур, 2000, с. 144]. У цілому ж у Середньому Подністров'ї зафіксовано понад 30 пунктів, які пов'язані з давніми культами й віруваннями.

Накопичені матеріали розкопок, знання і досвід Іона Винокура вилились спочатку у докторську дисертацію «Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя (перша половина I тисячоліття н. е.)», успішно захищену в Інституті археології НАН України у 1978 р., а згодом вже на новому рівні були осмислені у монографії «Черняхівська культура: витоки і доля», яка підвела підсумки всім довготривалим дослідженням історичних процесів першої половини I тисячоліття. У цій фундаментальній праці поставлено й вирішено цілий ряд питань, пов'язаних із походженням, генетичною підосновою черняхівської культури, її етнічною приналежністю та соціально-полі-

тичною історією. Автор вдався до скрупульозного порівняння морфологічних ознак черняхівської культури з попередніми та наступними старожитностями, а це дало йому підстави стверджувати, що лісостепове Дністро-Дніпровське межиріччя було основною територією формування черняхівської культури. Житлові й господарські споруди, опалювальні пристрої з цього регіону, культові язичницькі пам'ятки й поховальний обряд черняхівського населення дозволяють говорити про їх історико-типологічну і генетичну спорідненість із зарубинецькими, пшеворськими, празько-корчацькими і пенківськими старожитностями. Тобто, мова може йти про безперервну еволюцію і спадковість культур першої половини — середини I тис. [Винокур, 2000, с. 37—162].

На окраїнних територіях помітний вплив на черняхівців мали сусідні культурні утворення, головними з них у Дністро-Дунайському регіоні були дако-гети, північно-західному Причорномор'ї — пізні скіфи, сармати й окремі групи північно-східних фракійців, на Волині — гото-гепіди.

Таким чином, на думку І.С. Винокура, черняхівська культура сформувалась на основі різних етнічних груп шляхом інтеграції їхньої матеріальної культури. Разом із тим він підкреслював, що поліетнічна черняхівська культура у Дністро-Дніпровському лісостепу «безсумнівно, представляє слов'янське етнічне ядро, яке разом із київською культурою III—V ст. стало основою подальшої історії ранньосередньовічних східних слов'ян V—VII ст. н. е.» [Винокур, 2000, с. 332].

Говорячи про соціально-політичну історію черняхівських племен, вчений зауважував, що вони перебували на досить високому, як на той час, рівні соціально-економічного розвитку. Це був період переходу до територіальної сусідської общини з виділенням сімей, які вели індивідуальне господарство, що говорить про початок утворення на базі різних племінних груп, ядром яких були анти і склавіни, найдавнішої народності з одночасним виникнення союзів племен або, інакше кажучи, напівдержавних об'єднань [Винокур, 2000, с. 345].

Окремо слід наголосити на вивченні пам'яток ранньосередньовічних слов'ян V—VIII ст. У 1966—1968 рр. разом зі своїм учнем О.М. Приходнюком І.С. Винокур провів розкопки поселення поблизу м. Городок [Винокур, Приходнюк, 1974, с. 227—241]. Протягом наступних десятиліть було досліджено ще кілька ранньосередньовічних пам'яток V—VIII та VIII—IX ст. (Устя, Бакота, Бернашівка, Велика Слобідка, Теремці). Житлово-господарські комплекси на поселеннях представлені наземними і заглубленими будівлями. Виявлені артефакти (кераміка, фібули, ножі, голки та ін.) датують їх серединою VI — початком VIII ст. і разом зі стратиграфією підтверджують спадковість матеріальної культури слов'янського населення Середнього Подністров'я протягом другої поло-

вини I тис. н. е. і його безперервне проживання на цій території [Винокур, Приходнюк, Сміленко, 1971, с. 218—223; Винокур, 1985, с. 77—88].

Працюючи у волино-подільському регіоні, неможливо було лишити поза увагою пам'ятки давньоруського часу. І.С. Винокур намагався скористатись найменшою можливістю, щоб поринути в епоху Київської Русі. У цьому плані багато матеріалів дала Бакота. В урочищах На Клину та Скалки досліджено кілька житлово-господарських споруд. Вони характерні для регіону Середнього Подністров'я та суміжних територій Південно-Західної Русі XI—XIII ст. [Винокур, Горішній, 1994, с. 75]. Вчений резюмував: «...матеріали фіксують конкретні історичні особливості середньодністровського регіону в системі інших частин Галицько-Волинського князівства на стику з одного боку із землями Галицької Русі, а з другого — територією Болохівського князівства». Щоб поглибити розуміння цих особливостей з початку 1990-х років він знову переносить центр своїх пошуків на Волинь.

У 1992—1993 рр. І.С. Винокур проводить розвідкові роботи на трьох городищах у Полонному, з'ясовує історичну топографію, доводить, що давній період міста вкладається в рамки XI—XVII ст. [Винокур, Мегей, 1995, с. 8—20].

Спільно з Хмельницьким обласним краєзнавчим музеєм у 1994 р. проведені розкопки в Ізяславі. Знахідки (кераміка, браслети, шиферні пряслиця, ювелірні вироби, наконечники стріл, плінфа, брущата цегла) разом із літописними згадками про місто та заляганням культурних пластів дали можливість зробити висновок, що місто уже існувало наприкінці XI ст. [Винокур, Журко, Демидко, 1998, с. 92—102].

Але найбільш масштабні роботи проведені в одному з центрів літописної Болохівської землі — Губинському городищі XII—XIII ст. Ця пам'ятка стала свого роду лебединою піснею дослідника, їй віддано останнє десятиріччя життя. Очолюючи експедицію протягом 1997—2006 рр., І.С. Винокур разом зі своїми учнями В.І. Якубовським, В.П. Мегеем, О.І. Журком перебрав руками гори землі, намагаючись якомога більше дізнатись про історію городища, побут його мешканців. Глибоко і всебічно вивчалися планіграфія, історична топографія, характер культурного шару. Була отримана важлива інформація щодо фортифікаційних об'єктів, житлових та господарських споруд. Встановлено, що Губинське городище є багатопластовою пам'яткою. До давньоруського городища XII—XIII ст. тут були поселення трипільської культури (кінець III тис. до н. е.) і скіфського часу (VII—V ст. до н. е.) [Винокур та ін., 2004, с. 17]. Давньоруські житла представлені одно- і двоповерховими будівлями з глинобитними печами. Визначено, що характерною ознакою забудови літописного Губина була садиба [Винокур та ін., 2004, с. 61]. Фортифікаційні споруди складаються з багаторядної системи валів і ровів, простежено сліди від башт, в'їздів. Важливим елементом ук-

ріплень були порожністі кліті — приміщення типу зрубів, які складали частину основи валу вздовж внутрішнього периметру. Підтверджено, що кліті були збудовані на рівні тогочасної європейської військової фортифікаційної техніки [Винокур та ін., 2004, с. 19—23]. З городища походить величезний речовий матеріал, серед якого особливо цікава свинцева висла печатка новгородського князя Володимира Всеволодовича, датована 1136 р. [Винокур та ін., 2004, с. 45], кілька скарбів ювелірних прикрас. Останні засвідчують, що місцеві ремісники не тільки розвивали художні традиції майстрів Києва, Чернігова та інших міст, але й мали свої власні надбання [Винокур та ін., 2004, с. 50—55].

Аналіз матеріальної і духовної культури пересічних жителів Болохівщини дав підстави вченому зробити висновок, що вони були місцевим, автохтонним населенням, коріння якого він вбачав у «пластах історії Дулібсько-Волинського союзу». Разом із тим він не виключав, беручи до уваги геральдичні знаки, які зустрічаються на окремих ювелірних виробках, присутність серед болохівської боярсько-олігархічної верхівки представників Київського і Чернігівського князівств [Винокур та ін., 2004, с. 66]. Дещо інакше, ніж інші дослідники, І.С. Винокур визначав кордони Болохівської землі. Він вважав, що їх північна лінія має проходити десь біля Зв'язеля, а східна, включаючи Райковецьке городище, по Гнилоїяті [Винокур та ін., 2004, с. 205]. Вчений послідовно відстоював тезу літопису про те, що ряд болохівських міст, а серед них і Губин, були розгромлені галицьким князем Данилом Романовичем [Винокур та ін., 2004, с. 66].

Окремий розділ у своїй монографії про старожитності Дністро-Бужського межиріччя І.С. Винокур присвятив Болохівщині [Винокур, 1985, с. 103—112]. Також він був одним із натхненників і організаторів ряду наукових конференцій, присвячених цій темі.

За родом своєї діяльності І.С. Винокур часто стикався і з більш пізніми пам'ятками XIV—XVIII ст. У 1963—1965 рр. спільно з директором Кам'янець-Подільського історичного музею Г. М. Хотюном він досліджував середньовічний палац XIV—XV ст. у с. Бакота, де було майже повністю розкрито всю площу споруди з фундаментами, кам'яною підлогою, фрагментами декору тощо. За переконаннями археолога, саме тут знаходився адміністративно-господарський осередок міста, перенесений сюди з колишнього дитинця XII—XIII ст. [Винокур, Горішній, 1994, с. 229—233].

І.С. Винокур завжди прагнув до розширення інформаційного ресурсу з історії Кам'янця-Подільського. Цьому слугувала його спільна праця з Є.М. Пламеницькою та М.Б. Петровим на території фортеці й Старого міста, де були відкриті об'єкти IX—XIII ст., залишки дерев'яних конструкцій XIV—XV ст., фундаменти XVI—XVIII ст. Отримані архітектурно-археологічні матеріали висвітлюють особливості історичної

топографії міста, його забудови, дають відповіді на питання щодо часу його виникнення тощо [Винокур, Петров, 1983, с. 6—15; Винокур, 1993, с. 20—21; Пламеницька, Винокур, Хотюн, 1968].

Підсумовуючи науковий доробок І.С. Винокура, слід зазначити, що ним зібрано й осмислено значне коло археологічних джерел. Результати досліджень представлені на міжнародних археологічних конгресах, симпозіумах, конференціях у Варшаві, Празі, Берліні, Братиславі, Софії, Києві, Пскові, Новгороді, Любліні, а також історико-краєзнавчих форумах, введені до наукового обігу у численних монографіях, сотнях статей і різноманітних публікацій.

Частина матеріалів зберігається у кабінеті археології та у фондах археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, інші — передано до музеїв Вінниці, Хмельницького, Дунаєвців, Старокостянтинова, Кам'янця-Подільського, Нетішина, де вони наглядно демонструють прогресивний поступ наших пращурів, сприяють вихованню патріотизму, інтересу до свого минулого. І.С. Винокур своєю творчістю і відданістю археології вписав не одну сторінку у історичний літопис України і Європи. Його праці є однією з тих основ, на яких базуються наші сучасні знання про найдавніший період існування людства.

Важливість наукових здобутків вченого підтверджена двома, проведеними у 2010 р., міжнародними науковими археологічними та Подільською історико-краєзнавчою конференціями, присвяченими його пам'яті.

Баженів Л.В., Костриця М.Ю., Прокопчук В.С. Вчений європейського рівня: І.С. Винокур. — Житомир, 2005.

Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття н. е. біля с. Теремці на Дністрі // Вісн. Ін-ту археології. — 2008. — Вип. 3. — С. 38—67.

Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — К., 1984.

Винокур И.С. Отчет о разведывательных археологических исследованиях раннеславянских памятников восточной Волыни в 1955 г. // НА ІА НАН України. — 1955/28.

Винокур И.С. Краткий отчет об археологической разведке по р. Тне (правому берегу р. Случь) и о раскопках на раннеславянском поселении у с. Пряжев, Житомирской обл. в 1956 г. // НА ІА НАН України. — 1956/22.

Винокур И.С. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е. // Старожитності Східної Волині. — Чернівці, 1960.

Винокур И.С. Памятники волынской группы культуры полей погребений у сел Маркуши и Иванковцы // МИА. — 1964. — № 116. — С. 176—186.

Винокур И.С. Бережанський скарб / І.С. Винокур // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 14—21.

Винокур И.С. Опыт реконструкции мельничного сооружения III—IV вв. н. э. // СА. — 1970. — № 2. — С. 238—245.

Винокур И.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.. — К., 1972.

Винокур И.С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 112—135.

Винокур І.С. Історія лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. — Київ; Одеса, 1985.

Винокур І.С. До питання про вік Кам'янця-Подільського // Фортифікація України: матеріали міжнар. конф. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 20—21.

Винокур І.С. Черняхівське поселення Ставище // Тези доп. респ. наук. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993. — С. 22—25.

Винокур І.С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 122—136.

Винокур І.С. 30 років досліджень археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педінституту // Матеріали ІХ Подільської іст.-краєзнав. конф. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 78—81.

Винокур І.С. Слов'янські ювеліри Подністров'я. — Кам'янець-Подільський, 1997.

Винокур І.С. Шпіворські елементи у пам'ятках черняхівської культури Волино-Подільського пограниччя // Kultura Przeworska. — Lublin, 1997. — Т. 3. — С. 51—66.

Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. — Кам'янець-Подільський, 2000.

Винокур И.С., Хотюн Г.Н. Языческие изваяния из с.Ставчаны в Поднестровье // СА. — 1964. — № 4. — С. 210—214.

Винокур И.С., Островский М.И. Раковецкий могильник // МИА. — 1967. — Вып. 139. — С. 144—160.

Винокур И.С., Приходнюк О.М., Смиленко А.Т. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре // АИУ в 1968 г. — 1971. — Вып. 3. — С. 218—223.

Винокур И.С., Приходнюк О.М. Раннеславянское поселение на р. Смотрич // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 227—242.

Винокур И.С., Баран В.Д., Журко А.И. Раскопки селища Бернашовка // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 295—296.

Винокур І.С., Мегей В.П. Деякі морфологічні особливості пам'яток рубежу і перших століть нової ери на Середньому Дністрі // Тези доп. V Подільської іст.-краєзн. конф. — Кам'янець-Подільський, 1980. — С. 122—124.

Винокур І.С., Петров Н.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — Хмельницький, 1983.

Винокур И.С., Мегей В.Ф. Об историко-культурной интерпретации памятников Среднего Поднестровья рубежа и первых веков новой эры // Славяне и Киевская Русь. — К., 1990. — С. 120—127.

Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994.

Винокур І.С., Мегей В.П. Археологічні дослідження в м. Полонному (1992—1993 рр.) // Матеріали міжнар. наук.-практич. конф. «Полонному 1000 років». — Полонне, 1995. — С. 8—20.

Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Мегей В.П. Дослідження курганів доби бронзи в селі Дорогощі на Волині // ЗНТШ. — 1998. — Т. ССXXXV: Праці ареол. комісії. — С. 443—466.

Винокур І.С., Журко О.І., Демидко С.Ю. Волинський Ізяславль — перлина на Горині. Нові археологічні дослідження і відкриття в історичному Гу-

бині // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. педагогіч. ун-ту: Історичні науки. — 1998. — Т. 2 (4). — С. 92—102.

Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Літописний Губин XII—XIII ст. Болохівська земля. Вип. І: За матеріалами археологічних досліджень 1997—2003 років. До 800-річчя Губина. — Хмельницький, 2004.

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников в Лесостепной Украине // Тр. V междунар. конгр. археологов-славистов. — 1988. — Т. 4. — С. 34—46.

Завальнюк О.М., Прокопчук В.С. Життя в ім'я історичної науки й вищої школи // Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн. конф., присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура. — Кам'янець-Подільський, 2010. — С. 8—18.

Козак Д.Н., Мегей В.П. Слов'янське поселення біля села Велика Слобідка на Середньому Дністрі // Міжнар. іст.-археол. семінар: «Населення Прутьсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині першого — на початку другого тисячоліття н. е.». — Чернівці, 1994. — С. 17—18.

Костриця М.Ю. Академік І.С. Винокур — дослідник і краєзнавець Волині—Житомирщини // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя). — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 32—37.

Пивоваров С.В. «Буковинський» період життя та наукової діяльності академіка І.С. Винокура // Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн. конф., присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура. — Кам'янець-Подільський, 2010. — С. 22—31.

Пламєницька Є., Винокур І., Хотюн Г., Медведовський І. Кам'янець-Подільський: Історико-архітектурний нарис. — К., 1968.

Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут. — М., 1984.

Тимошук Б.О. Найкраща моя знахідка / Б.О. Тимошук. — Чернівці, 2009.

В. А. Гуцал

І.С. ВІНОКУР — ІССЛЕДОВАТЕЛЬ ДРЕВНОСТЕЙ ВОЛЫНИ И ПОДОЛЬЯ

В статье идет речь об известном исследователе археологических памятников Волыни и Подолья И.С. Винокуре, рассматривается его вклад в изучение древней и раннесредневековой истории Украины.

V. A. Gutsal

I.S. WINOKUR — RESEARCHER OF ANCIENT VOLHYNIA AND PODOLIA

The article refers to the famous archaeological explorer Volhynia and Podolia I.S. Vynokura, its contribution to the study of ancient and early medieval history of Ukraine.

Л. Л. Залізник

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

Стаття є спробою узагальнення тривалих зусиль кількох поколінь дослідників в галузі періодизації та культурного поділу пізнього палеоліту України.

Ключові слова: Україна, верхній палеоліт, періодизація, муст'є, мікок, орін'як, селет, гравер, епігравет, Осокорівка, Шан-Коба, Красносілля, Свідер.

Надзвичайне багатство України на пам'ятки археології пояснюється її розташуванням на порозі Східної Європи, на шляху з Великого Середземномор'я до великих рівнин сходу Європейського континенту. Численність і різноманіття пам'яток палеоліту України давно відоме фахівцям за її кордонами. Серед найбільш відомих палеолітичних об'єктів багаточисельні стоянки біля Королево в Закарпатті, нижні горизонти яких датовані близько 1 млн. років тому, своєрідний заповідник пізніх неандертальців в печерах Гірського Криму, багаточисельні стоянки Верхнього Дністра, стоянки мисливців на бізонів Надчорномор'я та Надазов'я, унікальні пам'ятки з житлами з кісток мамонтів Північної України, численні стоянки мисливців на північних оленів фінального палеоліту.

Однією з актуальних проблем палеоліту України є періодизація численних стоянок пізнього або верхнього (за термінологією європейських колег) палеоліту регіону. Зусиллями кількох генерацій дослідників створена потужна джерельна база пізнього палеоліту України. Її основу заклали старші покоління українських палеолітознавців: В.В. Хвойко, П.П. Єфіменко, М.Я. Рудинський, І.Г. Підоплічко, І.Г. Шовкопляс, О.П. Черниш, В.М. Даниленко, Ю.Г. Колосов, В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.В. Смирнов та ін. Протягом XX ст. запропоно-

вано низку періодизаційних схем для окремих регіонів палеоліту країни. Величезна кількість регіональних напрацювань у галузі періодизації пізнього палеоліту південного заходу Східної Європи, яка накопичилася більш ніж за сто років досліджень, давно потребує узагальнення в масштабі всієї епохи. Цей короткий нарис періодизації верхнього палеоліту України є спробою підведення підсумку сторічним зусиллям кількох поколінь українських вчених у зазначеній галузі палеолітознавства.

Пізній або верхній палеоліт (далі — ВП) розпочався близько 40 тис. років тому (далі — р. т.) з приходом у Європу з Близького Сходу людини сучасного типу і закінчився разом із кінцем льодовикової епохи 10 тис. р. т. Отже, ВП можна назвати добою людини розумної (*Homo sapiens*) у прильодовиковій Європі. Поява в Європі нової, більш біологічно і соціально розвинутої форми гомінід, а саме людини сучасного типу, збіглася зі справжньою соціальною революцією, яка супроводжувалася докорінними змінами в матеріальній та духовній культурі первісного населення континенту, зокрема в техніці обробки кременю. На зміну коротким відщеповим заготовкам знарядь неандертальців середнього палеоліту приходять довгі правильні пластини верхнього палеоліту. Відповідно інструментарій набуває правильних, видовжених обрисів і небувалого різноманіття. Поширення екзогамії з приходом до Європи *Homo sapiens* зумовило появу різних культурних груп, які різнилися між собою специфікою матеріальної культури, зокрема крем'яного інвентарю. Ці культурні прояви ВП Європи фігурують у сучасній літературі під назвами технокомплексів та культур.

Аналіз наявних матеріалів дозволяє скласти синхронізаційну схему культурних явищ ВП

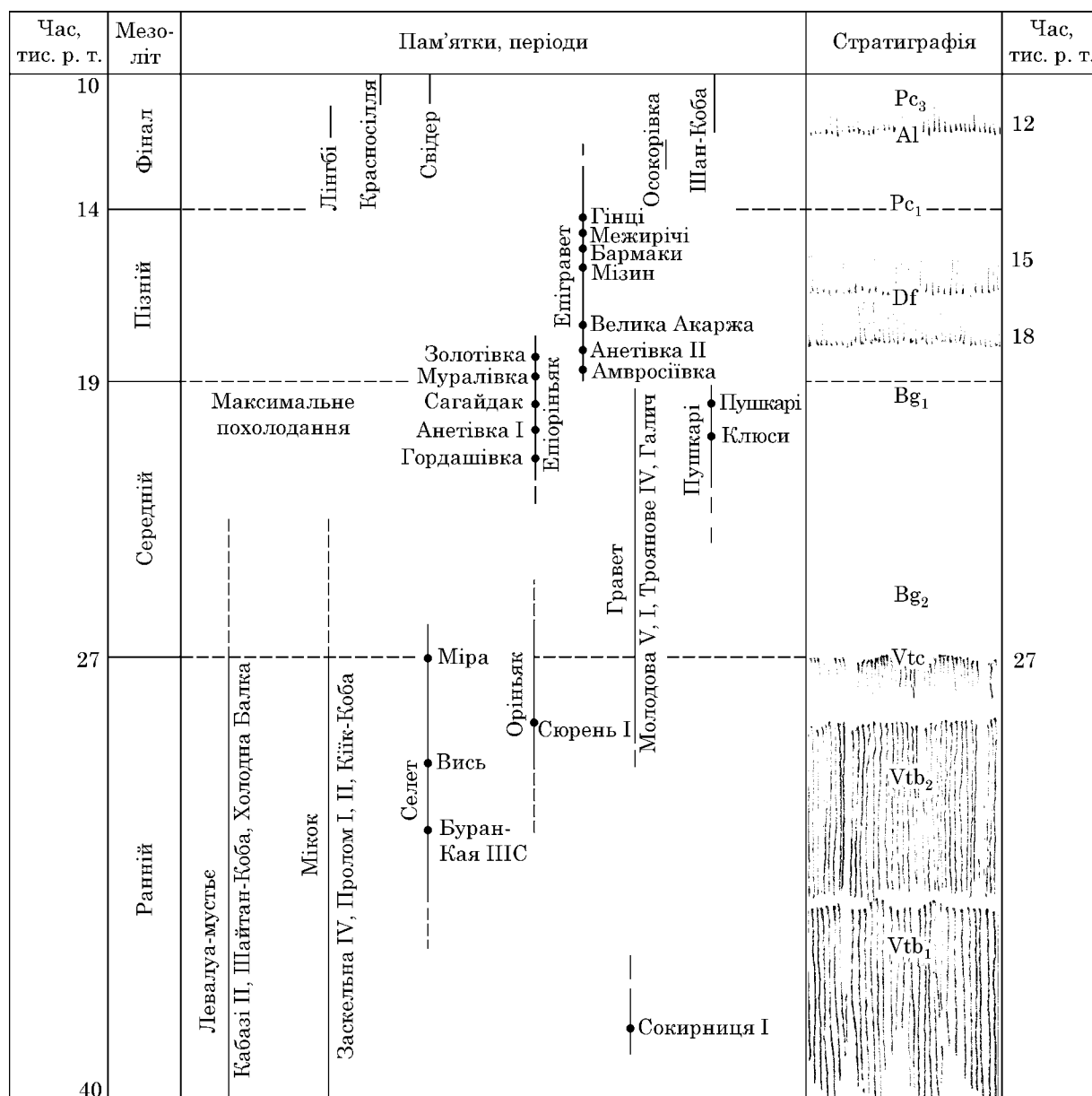

Рис. 1. Періодизація верхнього палеоліту України та хроно-стратиграфічна схема пізнього плейстоцену Н.П. Герасименко

України (рис. 1). Вона спирається на потужну джерельну базу та численні радіокарбонові дати. Аналіз наявних даних дозволяє виділити чотири фази культурно-історичного розвитку ВП України: ранню (40—27 тис. р. т.), середню (27—19 тис. р. т.), пізню (19—14 тис. р. т.) та фінальну (14—10 тис. р. т.). Періодизація певною мірою корелюється зі стратиграфічною схемою пізньочетвертинних відкладів України Н.П. Герасименко [2004], Ж.М. Матвіїшиної та П.Ф. Гожики, в основі якої лежить схема М.Ф. Веклича (рис. 1).

РАННЯ ПОРА (40—27 тис. р. т.)

Час співіснування людини розумної та неандертальців у сучасній літературі отримав назву ранньої пори ВП (РВП), перехідного пе-

ріоду від середнього до верхнього палеоліту або початкового ВП. Розпочалася з приходом *Homo sapiens* в Європу близько 40 тис. р. т. і закінчилася з вимиранням неандертальців близько 28 тис. р. т.

РВП України останніми роками інтенсивно вивчали В.М. Степанчук [Степанчук та ін., 2004а; 2004б; Степанчук, 2006, с. 195—208] та В.П. Чабай [2000; 2004, с. 265—297]. Вони не тільки дослідили та ввели в науковий обіг матеріали унікальних селетоїдних пам'яток Міра в Надпоріжжі (В.М. Степанчук, В.Ю. Коен), Буран-Кая ШС в Криму (В.П. Чабай), але й зробили глибокі узагальнення щодо їх місця в палеоліті Центрально-Східної Європи. Разом зі своїм учителем Ю.Г. Колосовим В.М. Степанчук та В.П. Чабай також дослідили численні пізньомустерські стоянки Гірського Криму

(Заскельна VI, Пролом I, II, Кабазі II, Буран-Кая IIIВ та ін.). На сучасному рівні вивчив та інтерпретував оріньякські горизонти відомої стоянки Сюрень I у Криму Ю.Е. Демиденко [2000]. Дуже ранню стоянку Сокирниця I дослідив у Закарпатті В.І. Усик [Усик та ін., 2004]. Для розуміння культурно-історичних процесів у Східній Європі на початку ВП важливі дослідження російських колег [Аникевич, Аниксюткин, Вишняцкий, 2007; Аниксюткин, 2005; Вишняцкий, 2008; Матюхин, 2006; Синицын, 2000]. Протягом останніх 5 років автор цих рядків разом з М.М. Беленком та П.І. Озеровим досліджує яскраву селетоїдну пам'ятку Вись під Новомиргородом [Залізняк, Беленко та ін., 2008; 2009], що й дає нам підстави для узагальнень відносно початкового ВП України.

Археологічні джерела ранньої пори ВП України дозволяють виділити три типи культурних традицій, які останнім часом отримали новомодну назву технокомплексів. Перший тип є органічним продовженням середньопалеолітичних, тобто неандертальських, технологій; другий представляє верхньопалеолітичні новації і асоціюється з *Homo sapiens*, а третій напрямок демонструє синтез двох перших. Середньопалеолітичні традиції у ранньому ВП Україні представлені стоянками технокомплексів *мікок* та *левалуа-мустье*. Класична ВП технологія, яку пов'язують зі щойно прибулими до Європи першими європейськими *Homo sapiens* або кроманьйонцями представлена *оріньяком*. Синтез середньопалеолітичних традицій з ВП технологіями демонструють виразні, але дуже різні колекції *селетського* технокомплексу України (рис. 1).

Провідними культуровизначальними виробами кам'яної доби, перш за все верхнього палеоліту та мезоліту, є наконечники металльної зброї (дротиків та стріл) та їх складові частини (рис. 2). Саме їх класифікація лежить в основі виділення культурних спільнот верхнього палеоліту та мезоліту. Інші вироби та особливості обробки кременю є важливими, але все ж додатковими до форми наконечників факторами культурної диференціації пам'яток.

Левалуа-мустьєрському технокомплексу властиві скребла на видовжених пластинчастих сколах та відсутність двобічно оброблених виробів (рис. 1; 2).

Мустьєрські пам'ятки цього типу відомі в басейнах Дністра, Пруту, у Гірському Криму. Найдовше вони проіснували у Південно-Західному Криму під назвою кабазійська культура (Кабазі II, ш. 2, Старосілля, Шайтан-Коба I, IV, Чокурча II, Холодна Балка). Вважається, що в Криму ці стоянки полишили вихідці з Балкан, які мешкали на півострові до кінця ранньої пори ВП [Колосов, 1972; 1979; Чабай, 2004, с. 49—80, 280—283; Степанчук та ін., 2004; Степанчук, 2006, с. 204, 460].

Мікоксський (від стоянки Мікок у Франції) технокомплекс середнього палеоліту характе-

ризується, перш за все, численними двобічно обробленими знаряддями — гостроконечниками (рубильцями) (рис. 1; 2), ножами з обухом, скреблами, які часто виготовляли з масивних відщепів підтрикутної форми, що знімали з дископодібних нуклеусів. Найпізніші мікоксські стоянки України входять до аккайської, старосільської та кіккобінської культури Криму (Заскельна VI, ш. 3, Пролом I, II, Буран-Кая IIIВ), великий внесок у вивчення яких зроблено Ю.Г. Колосовим [1979; 1983; 1986], В.М. Степанчуком [2002; 2006], В.П. Чабаєм [Колосов, Степанчук, Чабай, 1993; Чабай, 2004].

Радіокарбоніві дати левалуа-мустьєрських та мікоксських шарів кримських стоянок Заскельна V, 1, Заскельна VI, 2, Пролом I, 1, Пролом II, 2, Кабазі II, Буран-Кая III, B1, Алешин Грот свідчать про їх відносно молодий вік у межах 28—30 тис. р. т. [Чабай, 2004, с. 288; Степанчук, 2006, с. 258—260]. Ще молодші дати верхніх шарів Пролому II (22—25 тис. р. т.), Заскельної VI (22—24 тис. р. т.), Шайтан-Коби IV (24, 21, 17,8 тис. р. т.) стали повною несподіванкою для дослідників і потребують додаткового вивчення. Причому вони отримані різними лабораторіями — Ki, GrA, OxA [Степанчук та ін., 2004а, с. 34—61; Степанчук, 2006, с. 258—260]. Якщо ці дати не є хибними, то неандертальці протрималися в Криму найдовше в Європі, принаймні до 20 тис. р. т. (рис. 1).

Оріньяк — культурна традиція обробки кременю або технокомплекс ранньої пори ВП, що отримав назву від однойменної печери в Піренеях і датований приблизно від 37 до 28 тис. р. т. Вважається, що його полишили найдавніші *Homo sapiens* прильодовикової Європи (кроманьйонці), які прийшли з Близького Сходу. Крем'яному комплексу Оріньяка властиві характерні мікрівкладені типу кремс-дюфур у вигляді лусочок кременю з дрібною ретушю по краю (рис. 2), нуклеоподібні скребачки високої форми (карене, рабо, з носиком), багатofасеткові різці, великі пластини з виїмками, а також кістяні наконечники з розщепленою основою.

Оріньякська пам'ятка Сюрень I у Гірському Криму, датована за C^{14} близько 29 тис. р. т. [Демиденко, 2000]. Можливо оріньякськими є матеріали стоянки Ворона III у Надпоріжжі [Нужний, 1994] та Зелений Хутір на Одещині. Зуб *Homo sapiens* зі стоянки Сюрень I вказує на антропологічний тип носіїв оріньякських традицій. Схоже останні розвивалися в Надчорномор'ї та Надазов'ї і пізніше, про що свідчать матеріали епіоріньякських стоянок середини ВП (рис. 1).

Селет — культурна група або технокомплекс ранньої пори верхнього палеоліту, що отримав назву від печери Селета в Угорщині. Визначальними крем'яними виробами є двобічно оброблені вістря трикутної та листоподібної форми (рис. 1; 2). У Центральній Європі пам'ятки з

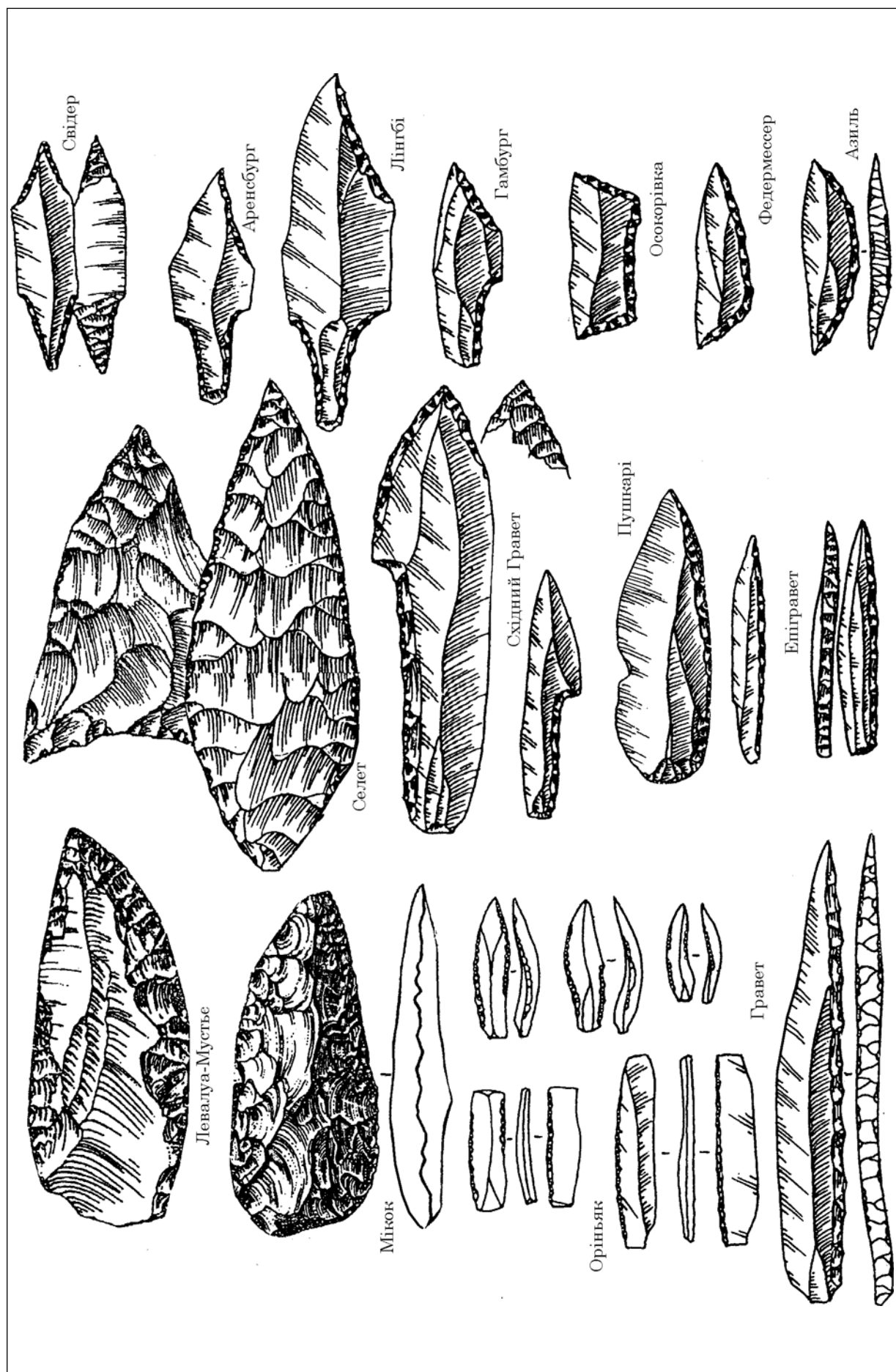

Рис. 2. Наконечники металеві зброї верхнього палеоліту України та їх оснащення

двобічно обтесаними вістрями селетського типу датують в межах 40—30 тис. р. т. Їх виводять з місцевого мікоку, носіями якого були пізні неандертальці. Деякі антропологічні дані свідчать на користь того, що творцями селетоїдних індустрій Центральної Європи були неандертальці або їхні безпосередні нащадки [Вишняк, 2008, с. 152].

До селетського кола у Східній Європі належать пам'ятки України — Стінка, Буран-Кая ІІС, Міра, Вись, Королеве ІІ; стоянки Молдови — Бринзени, Корпач, Бубулешти, Буздужани; у Росії — Бірюча Балка на Нижньому та Стрілецька, Костенки І, ш. 2, 3, Костенки ІІ, 12 та ін. на Середньому Дону, Сунгир на Верхній Волзі. Датовані 36—27 тис. р. т. Вважається, що селетоїдні пам'ятки передували появі оріньякських і певний час співіснували з ними. Більшість дослідників виводить Селет Східної Європи від кримського мікоку, на який, можливо, вплинули перші кроманьйонці, що були носіями нових ВП технології обробки кременю.

Радіокарбоніві дати стоянок Міра (27—28 тис. р. т.) у Надпорожжі та Буран-Кая ІІС (32 тис. р. т.) у Криму свідчать, що носії селетських традицій в Україні мешкали принаймні між 32 і 27 тис. р. т. поряд із останніми неандертальцями та носіями оріньякських традицій, які одностайно вважаються першими *Homo sapiens* в Європі.

На території України в ранню пору ВП розвивалися ще дві культурні традиції — пам'ятки типу Сокириця І (Закарпаття), датовані їх дослідником В.І. Усиком близько 38 тис. р. т. [2004, с. 102], а також типу Богуніце, виділені в Україні на основі матеріалів стоянки Куличівка [Коен, Степанчук, 2000, с. 39—45]. Вивчення цих малодосліджених явищ є актуальною проблемою українського палеолітознавства.

СЕРЕДНЯ ПОРА (27—19 тис. р. т.)

Середня фаза ВП України (27—19 тис. р. т.) є епохою різкого похолодання, в кінці якого (близько 20—19 тис. р. т.) у прильодовиковій Європі сталося максимальне падіння температур. Протягом усієї середньої пори ВП в Україні розвивалася граветська культурна традиція (технокомплекс), а на заключних фазах — пам'ятки пушкарівського типу та епіоріньякські (рис. 1).

Гравет — культурна традиція (технокомплекс) обробки кременю, що розвивалася у прильодовиковій Європі в середині пізнього палеоліту (30—20 тис. р. т.). Визначальним знаряддям із кременю є довгі вістря на пластинках із прямим притупленим краєм (рис. 1; 2). Характерна типова ВП технологія — призматичні нуклеуси для великих пластин, довгі кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинках. Судячи з фауни стоянок (мамонт, кінь,

північний олень тощо) граветська людність полювала на стадних ссавців холодних прильодовикових степів Європи.

Значний внесок у дослідження граветських пам'яток України зроблено львівськими колегами на чолі з видатним українським палеолітознавцем О.П. Чернишем. Маються на увазі тривалі розкопки багатопарових граветських пам'яток Подністров'я [Черниш, 1973; 1987], продовжені сучасними дослідниками [Ситник та ін., 1996; 2005]. Гравет Дністра та Пруту плідно вивчав молдавський археолог І.А. Борзіяк [Борзіяк, Кулаковська, 1998]. Граветським пам'яткам України присвячено кілька статей Д.Ю. Нужного [2003; 2009]. Останні п'ять років автором цих рядків разом із Д.О. Ветровим, В.М. Степанчуком та П.І. Озеровим досліджуються найсхідніші граветські пам'ятки Троянове 4 та Озерове під Новомиргородом у Центральній Україні [Залізняк та ін., 2007а; 2007б; 2008а].

Періодизації середньої пори ВП України неодноразово торкалися різні зарубіжні дослідники [Kozłowski, 1986; Chirica, Borzias, Chetaru, 1996; Djindjian, Kozłowski, Otte, 1999; Восточный граветт, 1998; Otte, Noiret, 2004].

В Україні граветська традиція представлена відповідними шарами стоянок пізнього палеоліту Подністров'я — Молодова І, V, Кормань ІV, Оселівка ІІ, Вороновиця І, Атаки, Бабин І, Межигірці І, Галич та ін., які по суті є східною філією гравету Центральної Європи. Останніми роками з'ясовано, що граветська людність Подністров'я просунулася на схід у Центральну Україну, про що свідчать матеріали нижніх 8 та 7 шарів стоянки Володимирівка на Південному Бузі, Троянове 4, Озерове під м. Новомиргород [Залізняк та ін. 2007а; 2007б; 2008а].

На Лівобережній Україні власне граветські пам'ятки невідомі. Далі на північний схід у Росії на Середньому Дону, у верхів'ях Десни та Оки поширені пам'ятки так званого Східного гравету. Це культурне явище дещо пізніше власне гравету заходу України та Центральної Європи і відрізняється від них асиметричними наконечниками з бічними виїмками (рис. 2), ножами костенківського типу, листоподібними вістрями [Восточный граветт, 1998].

В основі періодизації середньої пори ВП України лежить хроно-стратиграфічна схема граветських шарів стоянки Молодова V, розроблена О.П. Чернишем [1987] та І.К. Івановою [1987], яку нещодавно підтвердили дослідження стратиграфії пам'ятки авторитетним бельгійським геологом-четвертинником Полом Езерцем [Haesaerts et al., 2003]. Висловлена думка про можливі витoki гравету з орін'яка [Борзіяк, Кулаківська, 1998, с. 58, 59]. Граветські традиції були підґрунтям для формування мікрогравету або епігравету наступної пізньої пори ВП.

Для пам'яток **пушкарівського типу** властиві своєрідні ланцетоподібні вістря (рис. 2), виразні серії яких походять зі стоянок басейну Десни Пушкарі I (дослідження П.П. Єфіменка та В.І. Біляєвої [2002]), Ключи (розкопки І.Г. Шовкопляса та Д.В. Ступака [2008]), Хотилево II. Для Пушкарів I отримано 16 радіокарбонівих дат, основний масив яких припадає на 20—21 тис. р. т. Схоже стоянка функціонувала напередодні максимального похолодання 20—19 тис. р. т., чим пояснюється значне пошкодження її культурного шару морозобійними тріщинами. Якщо раніше пам'ятки типу Пушкарі I розглядали як локальний варіант східного гравету, то зараз дослідники схилиються до думки, що це окремий тип пам'яток ВП Подесення.

Епіоріньяцькі пам'ятки відомі у Побужжі (Анетівка I, Сагайдак I, Гордашівка), Подністров'ї (Рашків VII), та Надазов'ї (Муралівка, Золотівка). Вважається, що більшість із них належить до фінальних етапів існування оріньяцького технокомплексу. Крем'яний інвентар містить виразні вироби оріньяцького типу: численні нуклеоподібні скребачки високої форми, мікропластинки дюфур. Судячи з радіокарбонівих дат згаданих пам'яток, вони датовані в межах 22—17 тис. р. т. У Західній Європі також відомий епіоріньяк або оріньяк V, що доживає до максимуму похолодання, тобто 20—19 тис. р. т.

Висловлена думка, що епіоріньяк був генетичною підосною південних пам'яток епігравету України [Нужний, 1992, с. 26; Коен, 1999, р. 368; Яневич, 2000], або принаймні брав участь разом із граветом у формуванні мікрограветських пам'яток пізньої пори ВП півдня України [Залізник, 2005, с. 36]. Про це свідчить наявність оріньяцьких мікролітів типу дюфур, кареноїдних скребачок, багатофасеткових різців на ранніх епіграветських пам'ятках півдня (Амвросіївка, Акаря, Анетівка II).

ПІЗНЯ ПОРА (19—14 тис. р. т.)

Пізня пора ВП розпочалася 19 тис. р. т. після максимального похолодання і закінчилася 13,5 тис. р. т. рауніським потеплінням, яке знищило європейську популяцію мамонтів. Домінуючою культурною традицією цього часу не тільки в Україні, але й в усій Європі був мікрогравет або епігравет.

Епігравет або мікрогравет — культурна традиція (технокомплекс) кінця пізнього палеоліту Європи, що характеризується поширенням вкладнів до наконечників списів у вигляді невеликих крем'яних мікропластинок та мікрівістрів з притупленим краєм (рис. 1, 2).

Завдяки плідним роботам плеяди знаних дослідників (В.В. Хвойко, П.П. Єфіменко, М.Я. Рудинський, І.Г. Шовкопляс, І.Г. Підплічко та ін.) широко відомі в світі яскраві

епіграветські пам'ятки з житлами з кісток мамонтів Північної України: Гінці, Кирилівська, Мізин, Добранічівка, Межирічі. Відому епіграветську стоянку Гінці протягом останніх 15 років плідно досліджує Л.А. Яковлева разом із французькими колегами [Jakovleva, Djindjian, 2001]. Д.Ю. Нужний видав серію статей про епігравет Північної України [Нужний, 2000; 2002; 2003; 2008]. Проблематиці мікрогравету Південної України присвятили багато зусиль В.Н. Станко [Станко та ін., 1989], С.П. Смолянинова [1990], О.О. Кротова [1986; 2003], І.В. Сапожников [2003; 2005], М.П. Оленковський [1991; 2000]. Багаторічне вивчення епіграветських пам'яток степової зони, дозволило О.О. Кротовій [2003], І.В. Сапожникову [2003], М.П. Оленковському [2000] розробити власні періодизації ВП півдня України, які дещо різняться між собою.

У 1999 р. у Києві відбулася конференція «Епігравет України», якій присвячено окремий випуск журналу «Археологія» [2000, № 2]. Саме з цієї конференції для позначення пізніх пам'яток граветської традиції в Україні затвердився термін епігравет [Залізник, 2000].

Період 19—12 тис. р. т. по праву можна вважати добою епігравету або мікрогравету в Європі, коли однотипні пам'ятки з дрібними вістряма з притупленим краєм домінували на територіях від Атлантичного узбережжя Європи до басейну Дону. Мікрогравет України має прямі аналогії в синхронному йому мадлені Франції, Іспанії, Німеччини, Австрії та в епіграветі Італії. Епігравет або мікрогравет був мало не єдиною культурною традицією, яка розвивалася протягом пізньої пори ВП на території України.

Існує кілька версій генези епігравету України [Залізник, 2000, с. 5; 2005, с. 33]: 1) від власне гравету; 2) від віллендорфсько-костенківської культури або східного гравету; 3) від оріньяку Східної Європи; 4) внаслідок синтезу гравету з оріньяком; 5) у різних регіонах на різному культурному ґрунті, як універсальна стадія розвитку техніки обробки кременю. Говорячи про генезу епігравету, слід пам'ятати, що його аналогії (мадлен, епігравет Італії) виводять із класичного гравету. Останній, фактично, був типологічним і хронологічним попередником свого молодшого і дрібнішого нащадка — епігравету.

Спираючись на матеріали верхніх 1—4 шарів стоянки Молодове V, продатованих у межах 17—10,5 тис. р. т., більшість дослідників визнавали розвиток граветських традицій у Подністров'ї до кінця пізнього палеоліту і навіть виділяли окрему пізньомолодовську культуру [Палеолит СССР, с. 217]. Відомий бельгійський дослідник Пол Езарц, який у 1997—2002 рр. досліджував стратиграфію стоянки Молодове V на Дністрі, підтвердив хроно-стратиграфічну колонку О.П. Черниша та І.К. Іванової, а верхні шари

1—3 стоянки пов'язав із фінальним гляціалом у межах 15—10 тис. р. т. [Haesaerts et. al., 2003, с. 185; Залізняк, 2005, с. 126]. На нашу думку, відома пізньомолодовська культура чи стадія розвитку пізнього палеоліту Подністрів'я О.П. Черниша в наш час наповнюється новим змістом і по суті набуває статусу епіграветської фази розвитку граветських традицій у Прикарпатті.

Отже, епігравет на території України розвивався в межах 19—12 тис. р. т., тобто з кінця середнього ВП протягом усієї пізньої фази ВП до середини фінального палеоліту (рис. 1). Судячи з фауністичних решток епіграветські мисливці полювали на великих стадних ссавців холодних прильодовикових степів та лісостепів: на півночі України — на мамонтів та північних оленів, у південних степах — на бізонів та коней.

Наявність у ранніх епіграветських комплексах степової України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаря) окремих оріньякських елементів (мікрівкладні дюфур, високі нуклевидні скребачки, багатофасеткові різці) вказує на участь в становленні епігравету півдня носіїв оріньякських традицій. Скоріш за все це було епіоріньякське населення, що полишило стоянки Сагайдак I, Анетівка I, Гордашівка, Рашків VII, Муралівка, Золотівка, які синхронні згадуваним найранішим епіграветським стоянкам степового Надчорномор'я і датовані 21—18 тис. р. т.

Яскравим, але короткотривалим епізодом розвитку епіграветської традиції на Середньому Дніпрі та в Подесенні є феномен широко відомих поселень із ефектними житлами з кісток мамонтів — Гінці, Кирилівка, Межирічі, Добранічівка, Мізин, Юдиново, Єлисеєвичі, Тиномівка та ін. Судячи з численних радіокарбонів дат, стоянки датовані кінцем пізньої фази ВП 15, 14 тис. р. т. Край їхньому існуванню, схоже, поклало рауніське потепління близько 13,5 тис. р. т., що спричинило вимирання мамонтів в Європі і стало межею між пізньою та фінальною фазами ВП Європи. Однак епіграветська традиція обробки кременю продовжила свій розвиток у першій половині наступної фінальної фази ВП. Судячи з радіокарбонів дат деяких українських стоянок, а також найпізніших мадленських пам'яток Центральної та Західної Європи, епігравет проіснував до аллередського потепління 12 тис. р. т. (рис. 1). Це стосується також епігравету Надчорномор'я та Надазов'я, де найдавніші епіграветські пам'ятки датовані 19, 18 тис. р. т. (Амвросіївка, Анетівка II, Акаря, Нововолодимирівка II), а наймолодші — першою половиною фінального палеоліту 13, 12 тис. р. т. (Солоне Озеро VI, Роголик VII, Кам'яна Балка, мис 3 та ін.).

Таким чином, граветські традиції на території України розвивалися майже 20 тис. років: із 30 тис. р. т. (Молодове V, ш. 9, 10) до

заклучних фаз ВП 12 тис. р. т. Під час максимуму похолодання 20—19 тис. р. т. відбулася трансформація гравету в епігравет, місцями за участю носіїв інших культурних традицій, зокрема епіоріньяка. У фінальному палеоліті на епіграветських традиціях постали культури осокорівка і шан-коба [Залізняк, 1998, с. 119; 2005, с. 41, 44].

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ (14—10 тис. р. т.)

У фінальній, заклучній фазі палеоліту південний край відступаючого льодовика зафіксувався на північному березі Балтійського басейну. Початок ФП пов'язують із потеплінням рауніс, яке близько 13,5 тис. р. т. спричинило відхід краю льодовика з Південної Балтії у Скандинавію. Внаслідок різкої зміни холодних періодів (Дріас I, II, III) потепліннями (Рауніс, Белінг, Алеред) вимерли мамонти і фоновим видом теріофауни в Європі став північний олень. Тому фінальний палеоліт нерідко звуть добою північного оленя. Однак на півдні, в Північному Надчорномор'ї та Надазов'ї продовжують домінувати степові копитні — бізон, кінь.

Із фінального палеоліту у прильодовиковій Європі простежується чіткий культурний поділ і з'являються справжні археологічні культури, які більшість сучасних дослідників вважає слідами мешкання окремих стародавніх етносів. Культури, порівняно з технокомплексами, набагато менші за розмірами і короткотриваліші в часі. Їх поява, очевидно, пов'язана із суттєвими змінами, що відбулися в етнічній організації прильодовикових суспільств Європи у фінальному палеоліті [Залізняк, 2000].

Фінальнопалеолітичні та мезолітичні культури Європи відрізняються між собою, перш за все, формою наконечників стріл, які наприкінці палеоліту починають набувати обрисів геометричних мікролітів — трапецій, сегментів, трикутників, ромбів (рис. 2). Зроблено кілька спроб культурно-хронологічної диференціації фінального палеоліту України [Телегін 1982; Залізняк, 1989; 1998, с. 115—145; 2005, с. 32—55].

У фінальному палеоліті на території України були поширені пам'ятки двох різних культурних областей: північної балтійської і південної надчорноморської. Північ України (Полісся) входила в область культур (технокомплекс) із наконечниками стріл на пластинах мисливців на північного оленя, які поширилися в останні тисячоліття льодовикової доби на низовинах від Темзи до Десни та витоків Волги. Маються на увазі культури лінгбі, аренсбург, свідер, красносілья, яким властиві наконечники стріл різноманітної форми на пластинах (рис. 2). Оскільки ці культурні явища були поширені на полишених льодовиком зандрових рівнинах Європи, культурні шари стоянок, як правило,

залягають у піщаних відкладах надзаплавних терас, що не сприяє збереженню органічних решток.

У лісостепах та степовому Надчорномор'ї доживав свій вік епігравет, який породив похідні від нього шанкобинську та осокорівську культури з архаїчними мікролітами — грубими сегментами та трапеціями (рис. 2). Їх носії полювали на степових стадних копитних (кінь, бізон), а шан-кобинська людність ще й на лісових трав'янистих Кримських гір. Культурні шари фінального палеоліту на півдні України пов'язані з верхніми горизонтами причорноморських лесів, ембріональними ґрунтами белінгського та алередського потеплінь (рис. 1) та відкладами печер Гірського Криму.

Осокорівська культура — група споріднених пам'яток фінального палеоліту лісостепової України з однотипним крем'яним інвентарем, якому властиві трапеції осокорівського типу з ретушією по верхній основі (рис. 2). На стоянці Рогалик на Луганщині знайдені сланцеві плитки зі схематичними зображеннями жінок та геометричним орнаментом.

Стоянки поширені на межі лісостепової та степової зон України: Осокорівка, шар 3в, Рогалик Акимівський, Прогон, Леонтіївка, Царинка. Датовані белінгом, дріасом II (13 тис. р. т.). Радіокарбонний аналіз кістки бізона з шару Осокорівки 3В дав дату 12649 ± 60 BP GrA33123. Осокорівська людність полювала в умовах лісостепу та степу на стадних трав'янистих (коней та бізонів). Значний внесок у вивчення культури зробили дослідники стоянок Осокорівка 3В (Левицький, 1949), Царинка [Станко, 1980], Рогалик [Горелик, 2000], Леонтіївка [Оленковський, 1991].

Культура виросла з місцевих епіграветських традицій пізньольдовиків'я [Залізняк, 1998, с. 124—128; 2005, с. 38—41]. На користь генетичного зв'язку з епіграветом свідчать мікрогравети, які постійно присутні в осокорівських комплексах і, на нашу думку, є епіграветськими реліктами. Не виключена можливість генези пізнішої за Осокорівку шан-кобинської культури за участю носіїв осокорівських традицій про що свідчать окремі трапеції осокорівського типу у шан-кобинських комплексах.

Шан-кобинська культура — група споріднених пам'яток Гірського Криму зі специфічним крем'яним інвентарем, якому властиві численні грубі сегменти (рис. 2).

Печерні стоянки культури поширені в Гірському Криму: Шан-Коба (шари 5, 6), Фатьма-Коба (шари 5, 6) [Бонч-Осмоловський, 1934; Бибииков, 1966], грот Водопадний (2 шар), Буран-Кая [Бадер, 1958], Заміль-Коба 1, Сюрень 2 (верхн. шар), Алимівський Навіс (шари 3, 4) [Формозов, 1954; Столяр, 1961]. Інформативними виявилися нові розкопки В.О. Манька в гроті Скелястий. Аналогічна пам'ятка досліджена на Одещині — Білолісся

[Станко, 1980]. Фауна стоянок (благородний олень, косуля, кабан, сайгак, кінь, бізон) свідчить, що основою господарства було полювання на копитних гірських лісів, доповнюване промислом степових трав'янистих.

Шан-кобинська культура, що постала з епіграветських традицій, належала до технокомплексу або області романелло-азильських культур із сегментоподібними мікролітами, які розвивалися в Південній та Центральній Європі, а також у Криму та на Кавказі у фінальному палеоліті та на самому початку мезоліту (12—9 тис. р. т.). Це культури Азиль півдня Франції, Романеллі Італії, Федермесер Німеччини, Вітув і Тарново Польщі, Шан-Коба Північно-Західного Надчорномор'я та Криму, Сосруко Кавказу [Залізняк, 1998, с. 128—131; 2005, с. 41—44].

Фінальний палеоліт Українського Полісся вивчали М.Я. Рудинський, С.К. Круковський, Д.Я. Телегін, Г.В. Охріменко. Майже 40 років присвятив цій проблематиці автор цих рядків [Залізняк 1984; 1986; 1989; 1995; 1998; 1999; 2005]. Культурні явища фінального палеоліту Північної України належать до балтійської культурної провінції, а тому поширені далеко за межами Українського Полісся — на території Польщі, Білорусії, Литви. Значний внесок у їх вивчення зробили зарубіжні дослідники Р.К. Римантене [1971], С.К. Козловський [1975], Р. Шильд [1975], Л.В. Кольцов [1977], В.П. Ксензов [1988], В.Ф. Копитін [2000].

Красносільська культура — група споріднених пам'яток фінального палеоліту з крем'яним інвентарем, що характеризується грубими черешковими наконечниками стріл, які часто мають асиметричну форму (рис. 2). Була поширена в басейнах Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра у IX тис. до н. е. В Українському Поліссі досліджені стоянки Красносілля Е, Великий Мідськ, Лютка, Птича 3, Самари, Раска, Бір [Залізняк, 1998, с. 133—138; 1999, с. 40—101, 216—224].

Мешкаючи в холодних умовах льодовикової доби, красносільське населення, очевидно, полювало на північних оленів. Походить від культури Лінгбі, населення якої 11 тис. р. т. просунулося в Полісся із заходу. Тому на ранніх красносільських стоянках знаходять великі наконечники типу лінгбі. У кінці IX тис. до н. е. під тиском із заходу людності свідерської культури красносільське населення рухалось із Полісся через Верхній Дніпро на Верхню Волгу. Відіграло значну роль у первинному заселенні Верхнього Подніпров'я та Верхньої Волги. Після льодовикового потепління близько 10 тис. р. т. призвело до трансформації красносільської фінальнопалеолітичної культури в мезолітичні пісочнорівську, греську та ієнівську басейнів Десни, Верхнього Дніпра, Верхньої Волги.

Свідерська культура (від стоянки Свідре Вельке під Варшавою) — велика група спорід-

нених пам'яток з однотипним крем'яним інвентарем, які були поширені на території Польщі, Литви, Західної Білорусі, Північно-Західної України в останнє тисячоліття льодовикової доби [Залізняк, 1989; 1999, с. 101—201, 224—230]. Визначальними для культури є наконечники стріл на пластинах із плоскою підтескою кінців із черевця (рис. 2).

Культура була поширена в басейнах рік Вісла, Німан, Прип'ять, на Верхньому Дніпрі. В Україні численні свідерські пам'ятки відомі в Поліссі (Нобель, Переволоки, Лютка, Люб'язь, Сенчиці, Тутовичі, Березно, Прибір, Кричельськ, Смячка XIV). Окремі стоянки відомі в Карпатах (Делятин) та Криму (Сюрень II, Буран-Кая III). Датований IX тис. до н. е.

Свідерці мешкали в холодних лісотундрах, полюючи на сезонно мігруючих, стадних північних оленів. Генетичним пращуром є культура лінгбі Західної Балтії, людність якої близько 11 тис. р. т. просунулася на схід до Верхнього Дніпра. Людність свідерської культури відіграла провідну роль у первинному заселенні півночі Східної Європи від Східної Балтії до Північного Уралу. Різке потепління 10 тис. р. т. зумовило міграцію свідерського населення слідом за північним оленем на північ Східної Європи, яку вони заселили протягом VIII тис. до н. е. На цьому підґрунті сформувався пост-свідерський мезоліт лісової зони від Східної Балтії до Північного Уралу. Ця людність могла бути підґрунтям майбутньої фіно-угорської сім'ї народів півночі Східної Європи.

СТРАТИГРАФІЯ СТОЯНОК ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

Переважає більшість археологів-палеолітиків та геологів-четвертинників України в наш час користується стратиграфічною схемою М.Ф. Веклича, модернізованою останнім часом Н.П. Герасименко [2004], Ж.М. Матвіїшиною та П.Ф. Гожином (рис. 1). Періоди ВП України корелюються з палеогеографічними фазами схеми Веклича-Герасименко.

Зазвичай культурні шари стоянок початкової пори ВП пов'язані з верхніми горизонтами витачівських ґрунтів палеогеографічної схеми Н.П. Герасименко [2004, с. 18, 19]. Поховані витачівські бурі-коричневі ґрунти (Vtb₁, Vtb₂, Vtc) формувалися 55—27 тис. р. т. у достатньо теплих і вологих кліматичних умовах середньовалдайського міжстадіалу. За різними європейськими схемами відповідниками верхньої товщі витачівського похованого ґрунту є геологічні горизонти дофінівський (за М.Ф. Векличем), брянський, дунаєвський, паудорф, денекамп, хенгело, арсі. Похований ґрунт зазвичай побитий морозобійними тріщинами з перекриваючого горизонту лесу, що спричинило розсів артефактів культурних шарів по вертикалі. Зокрема такий «звішений» стан культурного

шару зафіксований на багатьох стоянках початку ВП — Вись, Стінка, Ворона III в Україні, Бірюча Балка та Сунгир у Росії.

Середня фаза ВП України (27—19 тис. р. т.) збіглася з різким похолоданням, заключним етапом якого було максимальне падіння температур у прильодовиковій Європі 20—19 тис. р. т. Культурні шари пам'яток зазвичай залягають у лесах бузького горизонту за Н.П. Герасименко [2004, с. 19], які формувалися в умовах холодних і сухих перигляціальних тундро-степів. Різке похолодання 27 тис. р. т. зумовило згадувані морозобійні порушення підстилаючих бузькі леси витачівських ґрунтів, які містять матеріали ранньої пори ВП.

Пізньюльдовиків'я на палеогеографічних схемах Східної Європи асоціюють із дофінівським похованим ґрунтом (df₁₋₃) та нижнім горизонтом причорноморських лесів (рс₁) за Н.П. Герасименко [2004, с. 20] (рис. 1). Дофінівський горизонт України зараз корелюють із потеплінням Ляско Західної Європи (18, 17 тис. р. т.), що змінилося новим похолоданням, яке на території України призвело до відкладення причорноморських лесів.

Фінальний палеоліт відповідає дріасовому періоду європейських палеогеографічних схем або періоду відкладення причорноморських лесів (Рс), в яких простежуються ембріональні ґрунти белінгського та алередського потеплень. Останнє тисячоліття плейстоцену (Дріас III) за Н.П. Герасименко [2004, с. 20] було завершальною фазою формування причорноморських лесів (Рс₃).

Різке потепління близько 10300 р. т. вважається рубежем палеоліту і мезоліту, з якого почалося формування голоценових ґрунтів.

Фази розвитку ВП України відповідають хронологічним етапам верхнього палеоліту Центральної та Західної Європи. Культурні явища кінця льодовикової доби України є органічними складовими або локальними проявами загальноєвропейських верхньопалеолітичних спільнот. Принаймні більшість із них мають на заході прямі паралелі. Іншими словами, у цілому верхній палеоліт України в культурно-історичному сенсі є невід'ємною східною частиною ВП Європи.

Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту Евразии. — СПб., 2007.

Анисюткин Н.К. Палеолитическая стоянка Стинка 1 и проблемы перехода от среднего палеолита к верхнему на юго-западе Восточной Европы. — СПб., 2005.

Бадер Н.О. Раскопки 1957 г. в гроте Буран-Кая в Крыму // Тез. докл. IV Всесоюз. археол. студ. конф. — М., 1958. — С. 11.

Беляева В.И. Палеолитическая стоянка Пушкири I (характеристика культурного слоя). — СПб., 2002.

Бибииков С.Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА. — 1966. — № 126. — С. 138—143.

- Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения крымского палеолита // Тр. II междунар. конф. АИЧПЕ. — Вып. V — М. — Л., 1934. — С. 114—183.
- Борзійак І.О., Кулаковська Л.В. Гравет Подністров'я. Загальний огляд // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 55—64.
- Вишняцкий Л.Б. Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причины верхнепалеолитической революции. — СПб., 2008.
- Восточный Граветт. М., 1998.
- Герасименко Н.П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України: Автореф. дис. ... док. іст. наук. — К., 2004.
- Горелик А.Ф. Памятники Рогалицко-Переделкинського району. — Киев; Луганск, 2001.
- Демиденко Ю.Э. «Крымская загадка» — среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа Кремс-Дюфур Сюрени I: альтернативные гипотезы для решения проблемы // Stratum plus. — 2000. — № 1. — С. 97—124.
- Залізник Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.
- Залізник Л.Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 74—142.
- Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — К., 1989.
- Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт України // Археологія. — № 1. — 1995. — С. 3—12.
- Залізник Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998.
- Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999.
- Залізник Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 4—11.
- Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005.
- Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О. та ін. Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Кам'яна доба України. — 2007а. — Вип. 10. — С. 102—125.
- Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О. та ін. Гравет Центральної України та його історичні долі // Археологія. — 2007б. — № 2. — С. 3—9.
- Залізник Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинцев І.М. Дослідження граветської стоянки Троянове 4 під Новомиргородом у 2007 р. // Кам'яна доба України. — К., 2008а. — Вип. 11. — С. 82—95.
- Залізник Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.П. Стоянка Вись та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України. — К., 2008б. — Вип. 11. — С. 59—74.
- Залізник Л.Л., Беленко М.М. Стоянка Вись ранньої пори верхнього палеоліту на Кіровоградщині // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 4—9.
- Иванова И.К. Палеогеография и палеоэкология среды обитания людей каменного века на Среднем Днестре. Стоянка Молодово V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда (к XII конгрессу ИНК-ВА, Канада, 1987). — М., 1987. — С. 94—123.
- Косен В.Ю., Степанчук В.М. Вариабильность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы // Stratum plus. — 2000. — № 1. — С. 31—53.
- Колосов Ю.Г. Шайтан-Коба — мустьерская стоянка Крыма. — К., 1972.
- Колосов Ю.Г. Аккайские мустьерские стоянки и некоторые результаты их исследования // Изучение палеолита в Крыму. — К., 1979. — С. 33—56.
- Колосов Ю.Г. Мустьерские стоянки района Белогорска. — К., 1983.
- Колосов Ю.Г. Аккайская мустьерская культура. — К., 1986.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. — К., 1993.
- Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977.
- Копытин В.Ф. У истоков гренокской культуры. Боровка. — Могилев, 2000.
- Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 6—64.
- Кротова О.О. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. — К., 2003. — Вип. 4. — С. 183—198.
- Ксензов В.П. Палеолит и мезолит Белорусского Поднепровья. — Минск, 1988.
- Левицький І.Ф. Розкопки палеолітичної стоянки в балці Осокорівській в 1946 // АП УРСР. — 1949. — Т. 2. — С. 289—291.
- Матюхин А.Е. Бирюча Балка 2. Многослойный палеолитический памятник на Северском Донце // Археологические вести. — М., 2007. — № 14. — С. 20—42.
- Нужный Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992.
- Нужный Д.Ю. Пізньопалеолітична стація Ворона III на дніпровських порогах та її місце серед ориньякських пам'яток Східної Європи // Археологический альманах. — Донецьк, 1994. — № 3. — С. 204—216.
- Нужный Д.Ю. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 37—56.
- Нужный Д.Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна доба України. — К., 2002а. — Вип. 1. — С. 57—81.
- Нужный Д.Ю. Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове 5 та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації // Vita Antiqua. — К., 2003а. — № 5—6. — С. 20—38.
- Нужный Д.Ю., Пясецький В.К. Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині // Кам'яна доба України. — К., 2003а. — Вип. 2. — С. 58—74.
- Оленковський Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991.
- Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашся. Проблеми епігравету України. — Херсон, 2000.
- Палеолит СССР. — М., 1984.
- Римантене Р.К. Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971.
- Сапожников И.В. Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. — К., 2003 (Кам'яна доба України. — Вип. 3).
- Сапожников И.В. Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи // МДАПВ. — 2005. — Вип. 9. — С. 14—31.
- Синицын А.А. Нижние культурные слои Костенок 14 (Маркина Гора) в контексте проблематики раннего верхнего палеолита // Stratum plus. — 2000. — № 1. — С. 125—146.
- Ситник О.П., Богуцький А.Б., Кулаковська Л.В. Стратифіковані пам'ятки палеоліту в околицях Галича // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 86—97.

Ситник О., Цирк К., Коронецкий Р., Вжесінська А. Граветська пам'ятка Галич І // МДАПВ. — 2005. — Вип. 9. — С. 32—89.

Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. — К., 1990.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — К., 1989.

Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология: памятники и находки. — К., 1980. — С. 90—109.

Столяр А.Д. Мезолитические комплексы Алимовского навеса в Крыму // КСИА. — 1961. — № 84. — С. 38—44.

Степанчук В.Н. Поздние неандертальцы Крыма. Киик-Кобинские памятники. — К., 2002.

Степанчук В.Н. Нижний и Средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.

Степанчук В.М., Ковалюх М.М., Плихт Й. Радіовуглицевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // Кам'яна доба України. — К., 2004а. — Вип. 5. — С. 34—61.

Степанчук В.М., Коєн В.Ю., Герасименко Н.П., Дамблон Ф. та ін. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: Основні результати розкопок 2000 року // Кам'яна доба України. — К., 2004б. — Вип. 5. — С. 62—98.

Ступак Д.В. Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Ключі // Дослідження первісної археології в Україні. — К., 2008. — С. 71—85.

Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982.

Усик В.І., Кулаковська Л.В., Монігал К. та ін. Верхній палеоліт Закарпаття // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 99—111.

Формозов А.А. Исследование стоянок каменного века в Крыму // КСИИМК. — 1954. — Вып. 54. — С. 62—70.

Чабай В.П. Особенности перехода от среднего к верхнему палеолиту // Stratum plus. — 2000. — № 1. — С. 54—83.

Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. — Симферополь, 2004.

Черниш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. — М., 1973.

Черниш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда (к XII конгрессу ИНКВА, Канада, 1987). — М., 1987. — С. 7—93.

Яневич О.О. Буран-кайська культура гравету Криму // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 11—19.

Chirica V., Borziac I., Chettraru N., Gisement du paleolithique superieur ancien entre le Dniestr et la Tissa. — Iasi, 1996.

Cohen V. The population of South Russian Plain after the maximum of the second pleniglacial // Folia Quaternaria. — Krakow, 1999. — Vol 70. — P. 363—384.

Djindjian F., Kozlowsky J., Otte M. Le paleolithique superieur en Europe. — Paris, 1999.

Haesaerts P., Borziac I., Chirica V. et al. The east carpatian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe // Quaternaire. — Paris, 2003. — Vol. 14, nr. 3. — P. 163—188.

Jakovleva L., Djindjian F. Epigravettian settlement models in the Dniepr basin in the light of the new

excavations of the Ginty site (Ukraine) // Proceedings of the international conference on mammoth site studies. — Lawrence, 2001. — P. 85—94.

Kozlowski J.K. The Gravettian in Central and Eastern Europe // Advances in World Archaeology. — Orlando, 1986. — Vol. 5. — P. 201—252.

Kozlowski S.K. Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millenium BC. — Warsaw, 1975.

Nuzhnyi D. The epigravettian variability of the Dnieper river basin // Дослідження первісної археології в Україні. — К., 2008. — Р. 96—134.

Nuzhnyi D. The industrial variability of the eastern Gravettian assemblages of Ukraine // Quartar. — 2009. — 56. — P. 159—174.

Otte M., Noiret P. Evolution du Gravettien au Mouen Danube // The Gravettian along Danube. — 2004. — P. 8—32 (The Dolns Vestonice Studies. — 11).

Schild R. Pozny paleolit // Prahistoria ziem polskich. — T. I: Paleolit i mezolit. — Warszawa, 1975. — S. 159—338.

Л. Л. Зализняк

ПЕРИОДИЗАЦИЯ ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛИТА УКРАИНЫ

Короткий очерк периодизации верхнего палеолита Украины является попыткой подведения итогов столетним усилиям нескольких поколений украинских ученых в указанной области палеолитоведения. Современный уровень наших знаний позволяет выделить четыре фазы культурно-исторического развития верхнего палеолита Украины: раннюю (40—27 тыс. л. н.), среднюю (27—19 тыс. л. н.), позднюю (19—14 тыс. л. н.) и финальную (14—10 тыс. л. н.). Периодизация частично коррелируется со стратиграфической схемой позднечетвертичных отложений Украины Н.П. Герасименко (2004), в основе которой лежит схема М.Ф. Веклича.

В начале верхнего палеолита на территории Украины развивались технокомплексы: микокский, левалуа-мустьерский, селетский, ориньякский и памятники типа Сокирница 1. Доминирующим технокомплексом средней поры верхнего палеолита был граветтский. Известны также стоянки пушкаревского типа и эпиориньякские. Поздний этап верхнего палеолита был эпохой эпиграветта, стоянки которого известны во всей стране от Черного моря до границы с Белоруссией. В финальном палеолите Север Украины входил в балтийскую культурно-историческую провинцию, представленную в Полесье памятниками красносельской и свидерской культур. В Причерноморье на основе эпиграветта сформировались культуры Осокоревка и Шан-Коба.

Фазы развития позднего палеолита Украины отвечают хронологическим этапам верхнего палеолита Центральной и Западной Европы. Культурные явления палеолита Украины являются неотъемлемыми частями или локальными проявлениями общеевропейских верхньопалеолитических единств. В целом верхний палеолит Украины в культурно-историческом отношении являлся неотъемлемой восточной частью верхнего палеолита Европы.

L. L. Z a l i z n ' a k

PERIODIZATION OF THE UPPER PALEOLITHIC OF UKRAINE

The article proposes a summary of centennial efforts of several generations of scholars in the field of periodization of the Upper Paleolithic of Ukraine. The analysis of available data permits to distinguish four phases of cultural and historical development of the UP in Ukraine: early (40—27 Ka BP), middle (27—19 Ka BP), late (19—14 Ka BP) and final (14—10 Ka BP). This periodization is correlated, to a certain extent, with the stratigraphic chart of Late Quaternary deposits of Ukraine elaborated by N.P. Herasymenko, Zh.M. Matviyishyna and P.F. Hozhyk and based on M.F. Veklych's chart.

At the beginning of the Upper Paleolithic the following technocomplexes were developing on the territory of Ukraine: Micoquien, Levallois-Musterian, Szeletian, Arignacian, and the sites Socirnitsa type. Gravettian technocomplex was predominant in the middle period of the Upper Paleolithic Sites of Pushcary type and epi-Aurignacian type are also known. The late stage of the Upper Paleolithic was an epoch of epi-Gravettian period, sites dated by which are discovered throughout

the country, from the Black Sea to the borders with Belarus.

In the Final Paleolithic time, sites of two cultural areas were spread on the territory of Ukraine: Northern Baltic and Southern Black Sea ones. The North of Ukraine (Polissya) belonged to the area of cultures with arrowheads on blades of various shapes meant for hunting the reindeer, which were spreading during the last millenniums of the ice-period on the lowlands from the Thames to the Desna and the upper reaches of the Volga (Lyngby, Ahrensburg, Swiderian and Krasnosillya cultures).

In the Forest-Steppe and Steppe Black Sea region, the Epigravettian lived out its age, giving rise to derivative Shan-Koba and Osokorivka cultures with archaic microliths: rough segments and trapeziums. Their bearers hunted steppe gregarious ungulates (horse, bison), while the Shan-Koba population hunted also forest herbivores of the Crimean mountains.

The phases of development of the UP on the territory of Ukraine correspond to chronological stages of the UP of Central and Western Europe. Cultural phenomena of the boulder period of Ukraine represent organic components or local manifestations of all-European societies of the UP. At least, most of them have direct parallels in the West. In other words, the UP in Ukraine, in its cultural and historical aspect, represents an inalienable part of the UP of Europe.

С. В. Палієнко

КРИТЕРІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ АТРИБУЦІЇ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПОДІЛЛЯ ТА ВОЛИНИ

У статті проаналізовано критерії, за якими здійснювалася культурна атрибуція пізньопалеолітичних пам'яток Поділля та Волині. Прослідковано зміни в підходах дослідників: загальна характеристика кам'яного інвентарю, типологічний, типолого-статистичний, техніко-типологічний аналіз.

К л ю ч о в і с л о в а: пізній палеоліт Поділля і Волині, історіографія, культурний поділ, археологічна культура, технокомплекс.

Проблема історико-культурного поділу пізнього палеоліту Східної Європи є однією з ключових у сучасному палеолітознавстві. Серед найменш вивчених її аспектів можна назвати визначення критеріїв групування пам'яток. На цьому етапі дослідження відбувається перехід від конкретного матеріалу до теоретичних побудов — підґрунтя для реконструкцій та узагальнень. Однак проблема критеріїв залишається відкритою і сьогодні. Та пошуки нових рішень починаються не з чистого аркушу, а з ретельного аналізу наукового надбання попередників. Це дає змогу пізнати логіку розвитку науки, виділити її закономірності та особливості. Саме для цього й потрібне вивчення історіографії даної проблеми окремо для кожного регіону поширення пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи з подальшими порівнянням отриманих висновків. Такими регіонами є Волинь та Поділля, хоча в статті розглядатимуться й пам'ятки, розташовані й у суміжних регіонах, зокрема Буковині.

У літературі наявні історіографічні огляди схем історико-культурного поділу пізнього палеоліту Середнього Подністров'я та Волині [Борзіяк, 1983, с. 33—38; Рогачев, Аникович, 1984, с. 162—164; Борзіяк, Кулаковська, 1998,

с. 55]. У деяких із них розглядалася й проблема критеріїв, якої також торкався й С.О. Васильєв, вивчаючи типологію кам'яних виробів у радянському та сучасному російському палеолітознавстві [Васильєв, 2004, с. 103—116]. Проте спеціального дослідження присвяченого безпосередньо критеріям історико-культурного поділу пізнього палеоліту до цього часу немає. Тому ця стаття ставить собі за мету частково заповнити цю лакуну. Будуть розглянуті критерії, на основі яких радянські та сучасні українські, російські, а також молдавські археологи здійснювали культурний поділ пізнього палеоліту Поділля та Волині з 1950-х рр. і до нашого часу.

У даній публікації під терміном «типологічний» або «формально-типологічний метод» розуміється такий підхід, коли критерієм для віднесення до певного культурного утворення слугує наявність певних типів кам'яних виробів; під терміном «типолого-статистичний метод» — підхід, коли визначальним є співвідношення певних типів кам'яних виробів, що аналізується на основі статистичних даних; «техніко-типологічний метод» — поряд із наявністю чи відсутністю певних типів визначальними також є особливості первинного розколювання та застосування певних прийомів вторинної обробки кам'яних виробів.

Пам'ятки Середнього Подністров'я включено в загальні для Східної Європи або території України схеми розвитку пізнього палеоліту в 1950-і рр. Одним із перших вітчизняних дослідників, який порівнював пам'ятки цієї території з сусідніми районами Східної Європи, був П.Й. Борисковський [Борисковский, 1953, с. 395—411]. Виходячи зі стадіальної концепції, він виділив сім ступенів розвитку пізньопалеолітичної культури України з прилегли-

ми територіями, куди вмістив відомі на той час стоянки басейну Дністра та Пруту. П.Й. Борисковський дійшов висновку про подібність цих пам'яток зі стоянками басейнів Дону та Десни та про наявність в усіх регіонах однакових ступенів розвитку пізньопалеолітичної техніки і культури в однакових формах. Дослідник зазначив і особливості дністровських пам'яток: інше розташування (на плато), велика кількість нуклеоподібних знарядь — скобелів, скребачок, різців, відсутність долотоподібних відщепів і платівок із підправкою з нижньої поверхні.

Об'єктом спеціального дослідження О.П. Черниша пізній палеоліт Середнього Подністров'я став наприкінці 1950-х рр. [Черныш, 1959, с. 174—195]. На основі матеріалів із цієї території, спираючись на дані геології та палеозоології, він так само виділив сім хронологічних ступенів розвитку культури цього регіону в палеоліті та мезоліті (7-й ступінь). Для кожного ступеню дослідник навів особливості техніки виробництва кам'яних і кістяних виробів, зазначивши, що першим трьом притаманне переважання в комплексах великих нуклеусів, платівок і знарядь, наявність платівок із крайовою ретушшю, великих крем'яних знарядь, вістер на великих платівках, голчастих вістер. Так само як П.Й. Борисковський, О.П. Черныш вказав на загальні для всієї прильодовикової зони тенденції у зміні обліку кам'яного інвентарю: поява на певному етапі, а згодом і зникнення «солотрійської» техніки, мікролітизація виробів. Використовуючи статистичний метод, дослідник порівняв пам'ятки Середнього Подністров'я з іншими стоянками Західної, Центральної і Східної Європи. Він дійшов висновку, що в Подністров'ї спостерігається не співіснування різночасових «оріньякської», «солотрійської» та «мадленської» культур, а послідовний розвиток культури, подібний встановленому на багатопшарових печерних стоянках Західної Європи.

Вивчаючи наприкінці 1950-х рр. етнокультурні області кам'яної доби на території Європейської частини СРСР, пізньопалеолітичні пам'ятки Середнього Подністров'я розглянув О.О. Формозов [Формозов, 1959, с. 63—64]. Вказавши на загальний оріньякський облік стоянок, дослідник вважав, що розвиток палеоліту цієї території йшов шляхом близьким до шляху розвитку палеоліту Центральної Європи, де наконечники списів із платівок зустрічаються рідко, а двобічнооброблені навпаки — поширені. Тому центральноевропейські пізньопалеолітичні пам'ятки утворюють особливу локальну групу. О.О. Формозов виділив наступні особливості розвитку культури пізнього палеоліту Подністров'я: крем'яні наконечники списів, у більшості — двобічнооброблені, використовували на цій території тільки на початку пізнього палеоліту, тоді як наконечники списів із ножеподібних платівок не набули значного поширення; у кінці палеоліту тут почали ви-

користовувати вкладні кістяних і дерев'яних наконечників списів — дрібні платівки з пригнупленою спинкою, а вкладні кавказького типу — у вигляді трикутників — відсутні.

У 1960-і рр. матеріали стоянок Волині вивчали Г.П. Григор'єв і М.І. Островський, які виділили липську археологічну культуру [Островский, Григорьев, 1966, с. 10—13]. Також дослідники порівняли пам'ятки цієї території зі стоянками Середнього Подністров'я, причому співставлення цих двох груп здійснювалося на підставі принципів, викладених Г.П. Григор'євим у спеціальній теоретичній статті [Григорьев, 1966, с. 27—32]. Порівнюючи 7—3 шари Молодово V з Липа-Гостре і Липа-Глинище, вчені зазначають, що подібність обмежена тільки декількома неспецифічними типами, тоді як специфічні форми відсутні. Зокрема, у Молодово V немає нуклеусів липського типу, відмінні типи скребачок, мікроплатівок і мікрівістер, подібність наявна тільки серед основних типів різців. На підставі цього Г.П. Григор'єв і М.І. Островський дійшли висновку про розвиток на території Поділля та Волині двох самостійних культур.

Г.П. Григор'єв знову звернувся до матеріалів пізньопалеолітичних пам'яток Поділля та Волині в кінці 1960-х рр. у своїй оглядовій праці з пізнього палеоліту СРСР [Григорьев, 1970, с. 44—45]. Посилаючись на дослідження О.П. Черниша й І.К. Іванової, він указує на розвиток у Середньому Подністров'ї молодовської археологічної культури, виділяючи чотири її етапи. У якості критеріїв дослідник використовував типи, які виділив для кожної категорії знарядь: різців, скребачок, ретушованих платівок, вістер і платівок із притупленим краєм. Дослідник звернув увагу на зміни у вигляді кам'яного інвентарю, зокрема, форми і розмірів виробів, особливостей вторинної обробки, переважанні тих чи інших типів. Наприклад, на його думку, для четвертого етапу притаманні наступні зміни: зникають великі платівки та вістря, оброблені по краях суцільною ретушшю, зникають крупні скребачки — овальні або на довгих платівках із пригостренням; знаряддя стають дрібнішими, переважають не скребачки, як раніше, а різці — різноманітніші за типами.

Щодо пізньопалеолітичних пам'яток Волині, то Г.П. Григор'єв наводить основні типи кам'яних знарядь, які характеризують липську археологічну культуру та відрізняють її від молдовської. Принципи та критерії співставлення пам'яток двох районів — аналогічні до викладених у попередній публікації.

У середині 1970-х рр. В.П. Савич детально досліджував деякі пізньопалеолітичні пам'ятки Південно-Західної Волині (Куличівка, Липа I, VI) та їх місце у пізньому палеоліті Центральної та Східної Європи [Савич, 1975, с. 110—126]. Щодо виділення липської археологічної культури, то дослідник вважав це безпідстав-

ним. Адже, на його думку, на основі виявлення поодиноких специфічних типів знарядь, які становлять невелику кількість у колекції, немає підстав створювати окрему фацію палеолітичної культури. А появу таких специфічних виробів він вважає результатом суспільно-економічного розвитку.

В.П. Савич знайшов аналогії окремим типам знарядь і нуклеусів із пам'яток Волині на стоянках інших районів поширення пізньопалеолітичної культури Центральної і Східної Європи. Проте детально, на основі типологічного і типолого-статистичного аналізу, він порівнював декілька шарів Молодово V та Липи VI. Аналогічних висновків дослідник дійшов і щодо верхнього шару Куличівки та Липи I — ці пам'ятки за результатами зіставлення кумулятивних діаграм, побудованих на основі статистичного методу Сонвіль-Борд і Перро, займають проміжне положення між шостим і сьомим шарами Молодово V.

Наприкінці дослідження В. П. Савич зазначив, що пам'ятки Середнього Подністров'я та Волині є генетично пов'язаними та становлять єдиний ареал пізньопалеолітичної культури. Спільні риси проявляються в переважанні однотипних крем'яних виробів, які мають майже однакове відсоткове співвідношення. Водночас він відмітив і риси своєрідності крем'яного інвентарю: на Волині — це невелика кількість сокироподібних і нуклеподібних знарядь, на Подністров'ї — дископодібні знаряддя, деякі типи різців і знаряддя особливих форм. Нуклеуси липського типу, які для Г.П. Григор'єва і М.І. Островського є культуровизначальними, В.П. Савич трактує як хронологічне явище, що виникло наприкінці палеоліту й набуло розвитку в ранньому мезоліті.

Пізньопалеолітичні пам'ятки території південного заходу Східної Європи розглянули О.М. Рогачов і М.В. Анікович у відповідному розділі «Палеоліту СРСР» [Рогачев, Аникович, 1984, с. 170—175, 197—198, 216—219]. Дослідники виділили спільні риси, притаманні різним пізньопалеолітичним культурам на цій території, які дозволяють віднести їх до особливої південно-західної історико-культурної області: 1) основний об'єкт полювання — кінь та північний олень; 2) провідна роль збиральництва, про що свідчать знахідки товкачів-розтиральників; 3) техніка первинного розколювання спрямована на отримання платівок як основного виду заготовок; типові, особливо для пам'яток ранньої пори, платівки крупних розмірів; 4) присутність серед інвентарю деякої кількості мікрознарядь, проте вони ніколи кількісно не переважають; 5) широке розповсюдження прийому різцевого сколу, використання лускової підтиски зустрічається доволі рідко; вертикальна ретуш використовується у всіх археологічних культурах, суцільна двобічна — тільки в декількох із них; 6) у різноманітних археологічних культурах зустрічаються однакові типи

знарядь, наприклад, листовидні, симетричні двобічнооброблені наконечники з опуклою основою тощо.

Критерії, за якими О.М. Рогачов і М.В. Анікович виділяли археологічні культури, частково подібні до наведених вище критеріїв історико-культурної області. Дослідники охарактеризували техніку первинного розколювання та виділили на основі прийомів вторинної обробки типи для кожної категорії виробів. Причому саме наявність чи відсутність, а іноді й кількісне співвідношення, специфічних типів знарядь слугувало основним критерієм для віднесення пам'ятки до археологічної культури, тоді як особливості первинної та вторинної обробки багато в чому подібні для більшості пам'яток цієї території. За цією схемою, зокрема, розглянуті молодоська та пізньомолодовська культури. Так, характеризуючи 6-й шар Молодово V, О.М. Рогачов і М.В. Анікович вважали, що підстав для віднесення його до молодоської археологічної культури немає. Адже крем'яний інвентар цього шару не містить основних типів знарядь, специфічних для цієї культури (подовжені скребачки з пригостреною основою, двокінцеві вістря на платівках із ретушшю по всьому ободу, два типи платівок із притупленим краєм). При цьому загальна подібність не виходить за межі подібності усіх пізньопалеолітичних пам'яток цієї області. Для виділення пізньомолодовської археологічної культури дослідники використовували, у першу чергу, детальні відмінності, ніж загальну подібність індустрій.

Характеристика пам'яток липської культури з території Волині зроблена О.М. Рогачовим і М.В. Аніковичем на основі типологічного аналізу, здійсненого Г.П. Григор'євим. Проте дослідники, посилаючись на В.П. Савича, вказують і на близькість стоянок Волині та Поділля, зокрема через наявність спільних типів кістяних знарядь.

Пізній палеоліт Середнього Подністров'я та Волині розглянув у кінці 1980-х рр. О.П. Черниш [Черныш, 1990, с. 28—65]. Визнавши появу локальних відмінностей у пізньому палеоліті, дослідник указав на послідовний розвиток на Середньому Дністрі єдиної культури, яка пройшла шість ступенів (ступені аналогічні стадіям у праці 1959 р.). Він коротко охарактеризував всі ступені та навів пам'ятки, які належать до кожного з них, із характерними типами виробів. Зміни стосувалися розмірів виробів, характеру заготовок, появи нових типів знарядь: скребачок, різців, вістер, наконечників, а також кістяної індустрії.

О.П. Черниш порівнював пам'ятки Середнього Подністров'я та Волині, зокрема, вказав на близькість знарядь стоянки Липа I і матеріалів 6—7 шарів Молодово V. Від навів у публікації тільки загальну характеристику подібності: «На стоянках Липа I та Молодово V (шари 6 і 7) багато ідентичних скребачок, різців, вістер та

інших знарядь. Проте в шостому шарі Молодово V знаряддя більш розвинутих форм. У порівнянні з Липою I у шостому шарі Молодово V мало скребачок високого типу. У сьомому шарі Молодово V простежуються аналогії більшості знарядь стоянки Липа I...» [Черныш, 1990, с. 57]. Дослідник також зазначив, що висновок щодо проміжного хронологічного положення Липи I між 6 і 7 шарами Молодово V зроблено на підставі співставлення кумулятивних діаграм матеріалів цих пам'яток, складених за методикою Сонвіль-Борд і Перро. Зробивши висновок відносно приналежності пам'яток Придністров'я та Волині до єдиного Волино-Прикарпатського регіону, О.П. Черныш вказав, що для більшості стоянок переважаючими категоріями знарядь є різці та скребачки, а серед різців — кутові, серединні та бічні.

У другій половині 1990-х власну схему розвитку гравету Подністров'я запропонували І.О. Борзіяк і Л.В. Кулаковська [Борзіяк, Кулаковська, 1998, с. 55—63]. Основними критеріями для віднесення до подністровського гравету були наявність чи відсутність певних типів кам'яних і кістяних знарядь. Зокрема, дослідники зазначили, що тут відсутні оріньякські типи виробів (скребачки високих форм, платівки з крутою ретушшю по краях, муст'єроїдні форми), листоподібні та інші вістря, епізодичні культуровизначальні для кост'юнківсько-павловсько-віллендорфської єдності вироби, характерні кінцеві скребачки на подовжених платівках, іноді з неретушованими краями, бічні та прості серединні різці; у ранніх індустріях — одинарні та двокінцеві вістря на великих платівках, і як головний компонент — різноманітні платівки і платівочки з притупленим краєм або краями. Подібним чином І.О. Борзіяк і Л.В. Кулаковська перерахували типи кістяних виробів. Дослідники також вказали, що на всіх граветських пам'ятках переважають різці, серед них — бічні, на ранніх пам'ятках за ними йдуть скребачки на платівках, на більш пізніх — різноманітні платівочки з притупленим краєм. У публікації наведено порівняння основних типів жител, характеру фауністичних решток і кам'яної сировини з цих стоянок.

Виділяючи стадії розвитку гравету Подністров'я, дослідники перерахували типи окремих категорій знарядь, притаманних кожній із них, а також навели зміни, які стосуються зникнення чи появи типів, переважання тих або інших категорій, зменшення розмірів заготовок і знарядь.

І.О. Борзіяк і Л.В. Кулаковська зробили висновок, що в межах подністровського гравету можливо виділити ряд локальних верхньопалеолітичних культур, які в цілому належать до обширного ареалу східного гравету. Останній, на їхню думку, являє собою конгломерат локальних культур із різним генетичним підґрунтям. При цьому дослідники не згадали, як поняття «археологічна культура» методологічно співвідноситься з поняттям «гравет», і як можливо охарактеризувати останній (шлях розвитку (?), технокомплекс (?), культурно-історична єдність (?), історико-культурна область (?)). Абстрактні критерії, за якими виділялися археологічні культури та поняття більш вищого рівня, у публікації відсутні.

На початку 2000-х рр. Д.Ю. Нужний і В.К. Пясецький розглянули проблему культурної атрибуції пізньопалеолітичної пам'ятки Бармаки, що на Рівненщині [Нужний, Пясецький, 2003, с. 58—74]. На основі типолого-статистичного та техніко-типологічного аналізу стоянку віднесли до мізинського типу індустрії. Дослідники проаналізували типологічний склад і особливості техніки первинної і вторинної обробки основних категорій виробів, зокрема мікролітів, визначивши в Бармаках і Мізині кількісне переважання та технологічну і морфологічну подібність різців, тронкованих платівок і скребачок. Проте деякі інші категорії виробів наявні тільки на одній із цих двох пам'яток. Серед найближчих аналогій цим стоянкам Д.Ю. Нужний та В.К. Пясецький визначили Борщево I, хоча ступінь подібності між ним і Мізином є нижчим, ніж у останнього з Бармаками.

У той же час Д.Ю. Нужний розглянув і проблему культурно-хронологічної інтерпретації верхніх шарів стоянки Молодово V [Нужний, 2003, с. 20—39]. Зокрема, дослідник заперечив їх фінальнопалеолітичний вік і приналежність до пізньомолодовської культури. На його думку, шари 2—1а цієї пам'ятки слід об'єднати з нижчими — 6—3 та датувати в межах 18—17 тис. р. т. Висновки були зроблені в результаті техніко-типологічного аналізу кам'яних виробів, перш за все — мікролітів. Д.Ю. Нужний зазначив, що за своїми технологічними ознаками і використаними типами стрілкою, часто обрубуючої дорсальної ретуші мікроліти 4 і 3 шарів нічим не відрізняються від аналогічних виробів із шарів 2—1а. Значну увагу до мікролітичного набору дослідник пояснив тим, що типологія інших категорій знарядь праці епіграветських пам'яток є досить універсальною, а головне — загальнопоширеною і в часі і в просторі. У культурному плані шари 6—1а він визначає як одну з ранніх версій епігравету, прояви якого представлені у Подністров'ї такими пам'ятками, як Косоуці (шар 5/12), Молодово I (шари 2 і 1), а у степовій зоні України — Ями, а можливо, й Вишинне 2 (шар Б).

У другій половині 2000-х рр. пам'ятки ранньої пори пізнього палеоліту Середнього Подністров'я та Волино-Подільської височини розглянуті в колективній монографії санкт-петербурзьких дослідників, де авторами відповідних розділів були М.В. Анікович і М.К. Аніскюткін [Аникович, Аніскюткін, Вишняцкий, 2007, с. 157—194]. Для культурно-історичної атрибуції пам'яток вони використали поняття «технокомплекс» і «археологічна культура», ме-

тодологічно обґрунтовані першим дослідником [Анікович, 2005, с. 487—506], чому присвячено теоретичний розділ монографії. На думку М.В. Аніковича і М.К. Анісюткіна, обидві дефініції не співвідносяться між собою ієрархічно, а при їхньому виділенні використано одні й ті самі критерії, проте з різним ступенем деталізації та поширення.

Характеризуючи технокомплекс, дослідники звертають увагу на техніку первинного розколювання, прийоми вторинної обробки, а також найбільш поширені типи. Наприклад, оріньякоїдний технокомплекс вони описують наступним чином: «Платівчата техніка первинного розколювання спрямована на отримання великих масивних платівок. Мікроплатівки якщо й наявні, то аморфні й часто наближені до лусок. Характерною є інтенсивна крайова ретуш, яка далеко заходить на поверхню заготовки. Розвинена техніка різцевого сколу. Плоска ретуш зустрічається рідко або зовсім відсутня. Набір знарядь характеризується формами, які утворені інтенсивною крайовою ретушню високих платівок: оріньякські платівки, скребачки, вістря на них. З ними поєднуються різні форми коротких високих скребачок. Серед різців характерні серединні багатофасеткові. Мікроплатівки, якщо присутні, зазвичай оброблені дрібною крайовою ретушню, часто протилежною («платівки дюфур»)» (переклад — С. П.) [Анікович, Анісюткін, Вишняцкий, 2007, с. 22].

Так само, описуючи молодовську археологічну культуру, М. В. Анікович і М.К. Анісюткін детально описують техніку первинного розколювання та вторинної обробки, основні типи кам'яних знарядь (також подано відсоткове співвідношення деяких із них) і кістяні вироби. Наприклад, опис індустрії 2—1 шарів Куличівки, висновки щодо генетичного зв'язку якої зі стоянками Подністров'я вважають необґрунтованими з погляду сучасної методології, вони подають так: «Загальними рисами 2 і 1 шарів є 1) поєднання призматичного і левалуазького способів розколювання; 2) значна роль великих платівок у якості заготовок; 3) наявність виразних скребел; 4) оріньякоїдних набір (платівки з оріньякською ретушню, скребачки на таких платівках, багатофасеткові різці)» (переклад — С. П.) [Анікович, Анісюткін, Вишняцкий, 2007, с. 187]. Подальший розвиток цієї традиції дослідники пов'язують з індустріями типу верхнього шару Жорнова та Радомишля.

Отже, підсумовуючи сказане, слід зазначити, що в 1950-і рр. у межах стадіальної парадигми дослідники, зокрема П.Й. Борисковський, звертали увагу, перш за все, на подібність кам'яного інвентарю, виділяючи основні тенденції його розвитку. Відмінності в матеріалі було зведено до наявності чи відсутності певних категорій або типів кам'яних виробів. Також розглядалися особливості розташування поселень, харак-

тер мисливської здобичі, типи виробів із кістки. Спираючись на подібні критерії, О.О. Формозов виділив за часів кам'яної доби у Східній Європі історико-культурні області. З кінця 1950-х рр. для порівняння пізньопалеолітичних пам'яток О.П. Черниш почав використовувати типолого-статистичний метод, розроблений французькими дослідниками.

У 1960-і рр. підхід до історико-культурної атрибуції пам'яток регіону відображений у роботах М.І. Островського та Г.П. Григор'єва. Культурна атрибуція відбувалася на підставі виділення на співставлення типів, що було обґрунтовано другим дослідником у окремій теоретичній статті. Типолого-статистичний аналіз використовував В.П. Савич при зіставленні пам'яток регіону в середині 1970-х рр.

У 1980-і рр. з'являється схема історико-культурного поділу Південного Заходу Східної Європи, побудована на основі техніко-типологічного підходу (О.М. Рогаčov і М.В. Анікович). Поряд із наявністю чи відсутністю певних співвідношенням типів кам'яних знарядь дослідники врахували особливості техніки первинного розколювання та вторинної обробки. Ці самі критерії вони використали й для виділення спільноти більш високого рівня — історико-культурної області. Зокрема, описали ознаки, притаманні більшості пам'яток цієї території. Також у кінці 1980-х рр. застосовувався й формально-типологічний метод (О.П. Черниш).

З 1990-х рр. і до нашого часу дослідники поряд із поняттям «археологічна культура» почали вживати термін «технокомплекс». На рівні критеріїв використовуються техніко-типологічний (М.К. Анісюткін і М.В. Анікович) разом із типолого-статистичним методом (Д.Ю. Нужний і В.К. Пясецький). Проте в кінці 1990-х рр. створена схема розвитку гравету регіону, побудована на основі формально-типологічного методу (І.О. Борзіяк і Л.В. Кулаковська).

У одній із попередніх публікацій автор виділив чотири періоди у вивченні проблеми історико-культурного поділу пізнього палеоліту Східної Європи, три з яких співпадають із хронологічним межами даного дослідження: II (1930-і — кінець 1950-х рр.) — час становлення та занепаду стадіальної концепції розвитку суспільства; III (кінець 1950-х — початок 1990-х рр.) — застосування концепції локальних археологічних культур; IV (початок 1990-х рр. — до нашого часу) характеризується як час впровадження технокомплексного підходу [Палієнко, 2009, с. 42—43]. Порівняння цієї періодизації з окресленою вище послідовністю вибору дослідниками критеріїв культурної атрибуції дозволяє відмітити декілька особливостей. Зокрема, виділення регіональних особливостей пам'яток співвіднесено з початком використання типолого-статистичного методу. З іншого боку, перехід до врахування технологічних характеристик інвентарю не змінив па-

нуючої парадигми, і навпаки — технокомплексний підхід не пов'язаний із використанням нових методів аналізу кам'яного інвентарю.

Показовою є дискусія щодо липської археологічної культури та своєрідності волинських пам'яток. Адже обидві сторони використовували різні підходи до аналізу кам'яного інвентарю. Прибічники своєрідності волинських пам'яток застосовували типологічний метод, який дав змогу виділити липську культуру, та техніко-типологічний, який дозволив віднести пам'ятки до орін'якського технокомплексу та простежити розвиток традиції в часі, противники — типолого-статистичний, на основі якого простежено спільні риси з сусідньою подністровською групою пам'яток. Тому, можливо, подальші дослідження критеріїв культурної атрибуції пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи дозволять простежити особливості застосування кожного методу та кореляцію з кінцевими результатами, що буде корисним у подальших методологічних розробках.

Аникович М.В. Некоторые методологические проблемы первобытной археологии и основные обобщающие понятия «археологическая эпоха», «археологическая культура», «технокомплекс», «историко-культурная область» // *Stratum plus*. — 2003—2004. — № 1—2. — С. 487—506.

Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии // *Тр. Костенковско-Борщевской археол. экспедиции ИИМК РАН*. — СПб., 2007. — Вып. 5.

Борзьяк И.А. Поздний палеолит Днестровско-Карпатского региона: опыт систематизации // *Первобытные древности Молдавии*. — Кишинев, 1983. — С. 33—64.

Борзьяк І.О., Кулаковська Л.В. Гравет Подністров'я. Загальний огляд // *Археологія*. — 1998. — № 4. — С. 55—63.

Борисковский П.И. Палеолит Украины. — М., 1953 (МИА. — № 40).

Васильев С.А. Изучение палеолита в России: прошлое, настоящее и перспективы на будущее // *Stratum plus*. — 2001—2002. — № 1. — С. 21—170.

Григорьев Г.П. К различению признаков генетического родства, диффузии и инстадиальности // VII Междунар. конгр. доисториков и протоисториков: Докл. и сообщ. археологов СССР. — М., 1966. — С. 27—32.

Григорьев Г.П. Верхний палеолит // *МИА*. — 1970. — № 166. — С. 43—63.

Коваленко С.И., Кетрару Н.А. Некоторые особенности развития верхнепалеолитических индустрий в Днестровской зоне Молдавии // *Stratum plus*. — 1999. — № 1. — С. 168—195.

Нужний Д.Ю. Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове 5 та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації // *Vita antiqua*. — 2003. — № 5—6. — С. 20—39.

Нужний Д.Ю., Пясецький В.К. Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки на Рівненщині та проблема існування пам'яток мізинської індустрії

на Волинській височині // *Кам'яна доба України*. — 2003. — Вип. 2. — С. 58—74.

Островский М.И., Григорьев Г.П. Липская палеолитическая культура // *СА*. — 1966. — № 4. — С. 3—13.

Палієнко С.В. Проблема історико-культурного поділу пізнього палеоліту Східної Європи в радянському та пострадянському палеолітознавстві (кінець 50-х рр. XX ст. — початок XXI ст.) // *Vita antiqua*. — 2009. — № 7—8. — С. 42—49.

Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // *Палеолит СССР*. — М., 1984 (Археология СССР. — Т. 1).

Савич В.П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. — К., 1975.

Формозов А.А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. — М., 1959.

Черныш А.П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья // *ТКИЧП*. — 1959. — Вып. 15. — С. 3—214.

Черныш А.П. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. — К., 1990.

С. В. П а л і е н к о

КРИТЕРИИ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЙ АТРИБУЦИИ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ПОДОЛЬЯ И ВОЛЫНИ

Сравнение периодизации проблемы историко-культурного деления позднего палеолита Восточной Европы с особенностями выбора исследователями критериев культурной атрибуции позднепалеолитических памятников Подолья и Волыни позволяет отметить их определенное соотношение. Выделение региональных особенностей памятников соотносится с началом применения типолого-статистического метода. В тоже время, переход к учету технологических характеристик материала не привел к изменению общей парадигмы, и наоборот — технокомплексный подход не связан с использованием новых методов анализа каменного инвентаря.

S. V. P a l i e n k o

CRITERION OF HISTORICAL AND CULTURAL ATTRIBUTION OF THE SITES OF LATE PALEOLITH IN PODILLYA AND VOLYN

Comparison of periodization of historical and cultural separation of East European Upper Paleolithic with features of selection of cultural attribution criteria for the Upper Paleolithic sites in could separate their specified correlation. Separation of regional features of sites correlates with beginning of use of typology-statistical method, but adoption to accounting of technological characteristics of materials doesn't lead to change of general paradigm, and vice versa — technocomplex approach isn't connected with Podolia and Volyn' regions applying of new methods of analysis of stone tools.

Е. В. О в ч и н н и к о в

«КУХОННА» КЕРАМІКА КАНІВСЬКОЇ ГРУПИ ЗАХІДНОГО ТРИПІЛЛЯ

У статті розглянуто «кухонний» посуд канівської групи Західного Трипілля та простежено його локально-хронологічні відмінності. Виявлено ознаки, за якими можна розподіляти наявні керамічні комплекси в часовому діапазоні кінця етапу В ІІ — другої половини С І.

К л ю ч о в і с л о в а: Західне Трипілля, канівська група, «Кухонна» кераміка, технологія, форма, орнамент.

Кераміка є найчисельнішим видом інвентарю серед решток матеріальної культури, починаючи з доби неоліту, і тому вона найкращим чином відбиває локально-хронологічні відмінності груп пам'яток та дає можливості прослідкувати їх генетичну приналежність. В ареалі Західного Трипілля, або західнотрипільської культури (ЗТК), такою «візитною карткою» є мальована кераміка. Ряд локально-хронологічних варіантів, які можна розглядати в межах ЗТК, виділені саме за результатами аналізу колекцій розписного посуду [Рижов, 1999; Ткачук, 2002; Овчинников, 2007; 2009].

Своєрідна кераміка з домішкою товчених черепашок у тісті — кераміка типу «Кукутень С» (за Г. Шмідтом [Schmidt, 1932]), або «кухонна», на перший погляд надає менше можливостей для якихось конкретних побудов або реконструкцій. Це спричинено як набагато меншою кількістю знахідок — вона становить 2—20 % у колекціях, — так і більшою сталістю характеристик «кухонного» посуду. Проте, він теж має свої відмінності, які залежать від регіону розповсюдження та хронологічних рамок.

Проблема появи «кухонного» посуду неодноразово розглядалася вченими [Мовша, 1961; 1981; 1998; 1998а; Даниленко, Шмаглій, 1972; Пала-

гута, 2001; Цвек, Рассамакин, 2001—2002 та ін.]. Незважаючи на достатню численну бібліографію питання, суперечки довкола атрибуції цієї групи не вщухають. Вона розглядається або як показник «степової експансії» [Дергачев, 2000], або, навпаки, підкреслюється можливість її зв'язку з ранньоземлеробським середовищем [Манзура, 2000]. Найбільш вірогідним уявляється зв'язок цієї кераміки зі скелянською культурою (за Ю.Я. Расамакіним), а її розвиток у Трипіллі достатньо тривалий час відбувається паралельно з еволюцією інших гончарних технологій [Палагута, 2001].

На час існування канівських пам'яток «кухонна кераміка» є невід'ємною частиною керамічних комплексів. У різних об'єктах вона представлена приблизно 7—13 % від усієї кількості посуду. Найбільший відсоток вона складає у закритому комплексі «гончарна піч» хут. Незаможник — 20 %, а найменший дала напівземлянка у Вільшані І — 2,6 %. Отже, розглянемо технологічні, морфологічні і стилістичні особливості цієї групи посуду у канівському локальному варіанті ЗТК.

Технологія виготовлення. Основу керамічного тіста виробів складають зазвичай озалізовані глини («рябі»), інші подібні сорти глин. Дуже рідко використовується біла глина. За складом домішок у керамічних масах технологія виготовлення розподіляється на дві різновиди — з подрібненою черепашкою та жорствою. Застосування подрібненої черепашки річкових молюсків широко розповсюджене й характерне для усіх пам'яток регіону. Розміри шматочків залежать від розмірів посудин: дрібно-товчені характерні для невеликих горщиків, потовчені більш великими крихтами — для товстостінних із діаметром вінця більше ніж 40 см. Керамічні маси з домішкою жорстви, слюди, які є характерною ознакою володимирівсько-томашовських виробів,

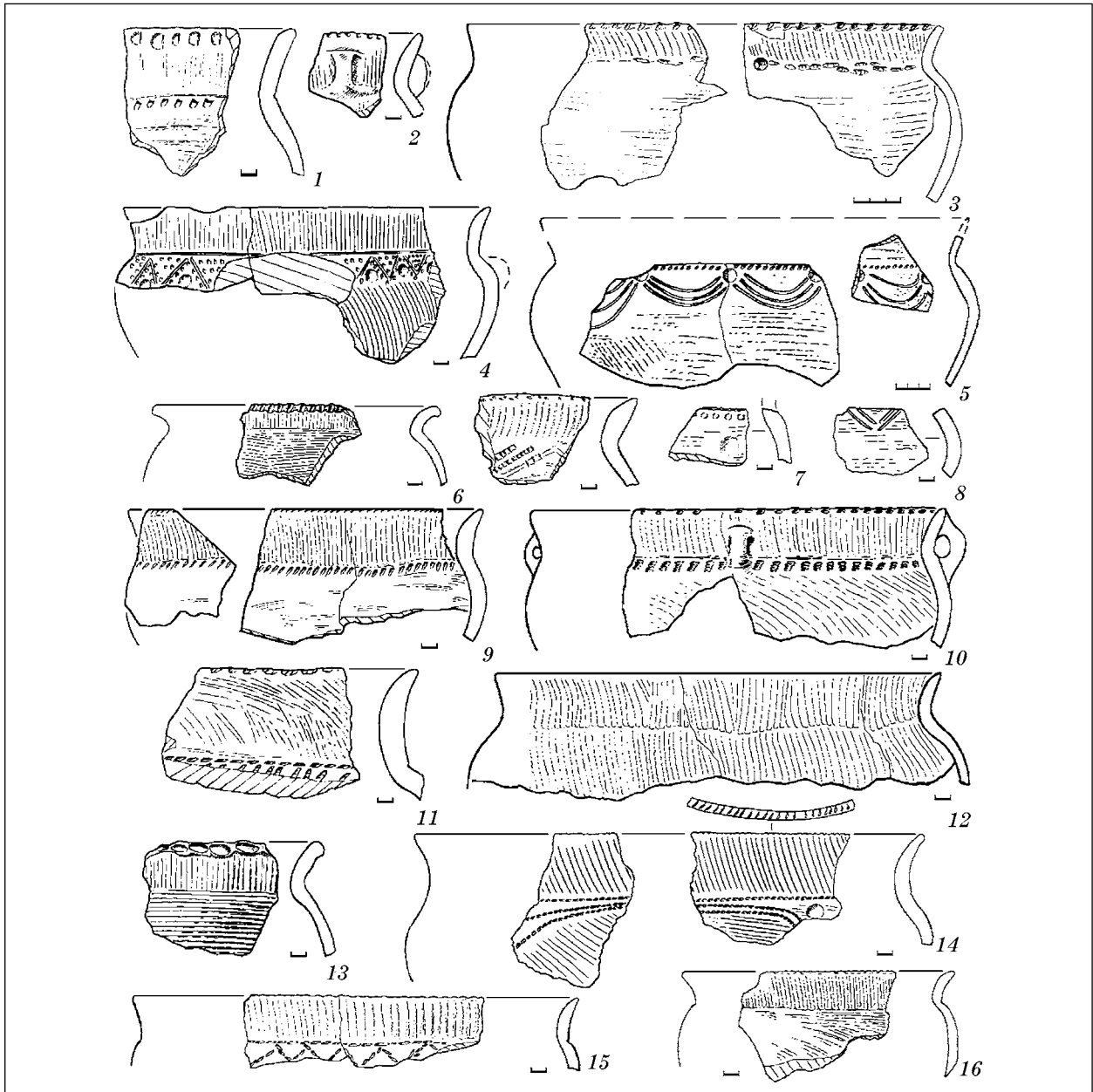

Рис. 1. «Кухонна» кераміка: Валява

для канівської «кухонної» кераміки практично невідомі, за виключенням Хлистунівки та Пекарів II, де вони представлені поодинокими екземплярами. Канівській кераміці не притаманні також домішки піску, кровавику, шамоту, які використовуються у «кухонному» посуді з коломийщинських пам'яток (Ігнатенкова Гора). Рідкісні випадки, коли в глиняну масу крім черепашки добавлено частинки рослин (черепок пористий).

Випалення виробів, здебільшого рівномірне, відбувалося у відновлювальному режимі, за рахунок чого черепок на зламі набувало різних відтінків сірого кольору. Відновлювальне середовище забезпечує можливість випалу посудин при невисоких температурах, коли при взаємодії вуглецю та заліза окис останнього перетворюється у закис, а відкладення в порах вільного вуглецю ущільнює та зміцнює поверхню виробів [Сайко, 1984,

с. 148]. Але на певних пам'ятках, розташованих здебільшого в районі Канева (Пекарі II, Канів-Костянецький Яр та ін.), часто спостерігається нерівномірне випалення кераміки з порушенням умов відновлювального середовища. Колір виробів має різні відтінки цегляного, сіро-коричнюватого, чорного тонів. Відчутно погіршуються і якісні показники, черепок стає крихким, посудини інколи розпадаються в місцях стиків окремих частин. Знахідки останніх, до речі, вказують, що формування посудин здійснювалося в техніці кільцевого наліпу. При цьому на заготовку дна послідовно нарошувалися кільця з глиняних стрічок різного діаметру в залежності від параметрів посудини, але однакової ширини — 5–6 см.

Стан керамічних знахідок обумовлений порушенням технології виготовлення виробів, і, у першу чергу, — умов випалення. Подібні

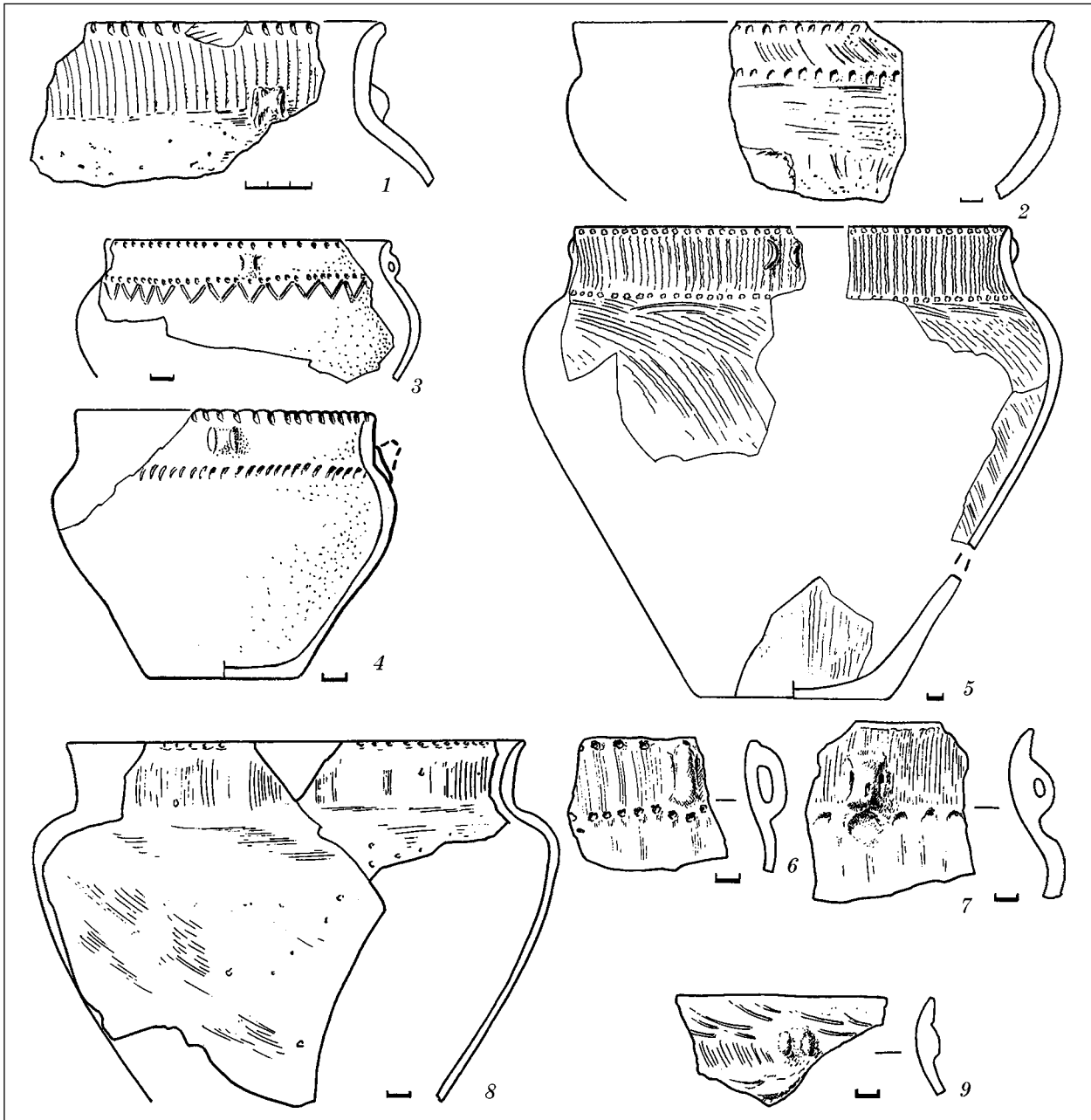

Рис. 2. «Кухонна» кераміка: 1 — Квитки І; 2 — Городище Вільшанське 2; 3—9 — хут. Незаможник

вироби можна вважати низькоякісними, такими, що не були розраховані на довготривале використання. Аналогічні спостереження були зроблені на розписному посуді з тих самих пам'яток, що дає підґрунтя пояснювати появу великої кількості такої кераміки критичним станом у керамічному виробництві на певних (пізніх) фазах існування канівської групи.

Характерним прийомом обробки «кухонних» горщиків було вирівнювання та загладжування поверхні зубчастим інструментом, внаслідок чого вона вкривалася т. зв. розчосами. Г.Ф. Коробково експериментально встановлено, що вживання останнього давало змогу рівномірно розподіляти шар глиняної маси з великою домішкою спіснювача по поверхні посудини, оскільки зайва глина вільно проходила між зубцями шпате-

ля [Семенов, Коробкова, 1983, с. 221]. По вінчику «розчоси» йдуть вертикально чи трохи навскоси, по тулубу — вертикально, горизонтально, або косо. В окремих випадках ретельно виконані глибокі «розчоси» є єдиним, але доволі яскравим прийомом орнаментативної. Іноді горизонтальні «розчоси» наносять і на внутрішню сторону вінчика. Проте, у Вільшані І маємо випадок ретельного згладжування поверхні без розчосів і навіть її лошіння. Останній прийом досить часто використовувався на «кухонному» посуді томашівських пам'яток (Зелена Діброва).

Морфологія та декорування. За формою «кухонний» посуд розподіляється на три типи — горщики, миски, мініатюрні посудинки.

Горщики кількісно переважають або взагалі є єдиною формою, яка репрезентує посудини-

ни цієї групи в окремих колекціях (рис. 1—9). Це середні ($D_{\text{вінця}} 25\text{—}27\text{ см}$) та маленькі ($D_{\text{вінця}} 10\text{—}16\text{ см}$) за розмірами посудини з плавним профілем. Великих, з діаметром вінця більшим за 30 см, дуже мало. Форма досить стала — широке горло, опуклі плічка, нешироке дно ($D < 1/2 D_{\text{вінця}}$). Посудини трохи приземкуваті, Н тулубу завжди менша за D плічок, але ніколи не менша ніж $2/3 D_{\text{плічок}}$. Коливаються лише нахил вінців — від сильно відігнутих назовні до майже вертикального, та форма плічок — досить крутих до слабкопрофільованих. Винятком є горщик із Вільшани І з підкресленою шийкою вінця та гострореберними плічками (рис. 7). Але, загалом, крайні відхилення від середніх параметрів досить рідкісні й не відбиваються істотно на загальній формі посудин. Те ж саме стосується й висоти вінець. Поодиноким є фрагмент денця горщика на чотирьох ніжках (Канів-Новоселиця І).

Більш чітко видозмінення певних сталих форм простежуються у наліпних деталях (рис. 1—9). Широко розповсюджені невеликі ручки з горизонтальним отвором, розташовані на шийках вінець. Рідше зустрічаються псевдоручки — аналогічні за формою, але без отвору. Маленькі округлі горбочки зустрічаються по два і, рідше — по три. Вони присутні на плічках посудин. Інші форми рельєфних деталей — у вигляді різок, голівок бовинів-овидів, або горизонтальних ручок, дуже рідкісні.

Парні рельєфні наліпи у вигляді серпоподібних дуг або вертикальних валиків, які нагадують астрагал, наліплювалися посередині висоти вінець (рис. 2, 1, 4, 5, 9; 3, 9, 14, 15). Останні привертають особливу увагу, тому що характерні лише для певного кола пам'яток, які ми відносимо до другої фази існування канівської групи (хут. Незаможник, Городище Вільшанське ІІ та ін.).

Яскравою ознакою горщиків із більш пізніх поселень є вертикальні стовпчикоподібні наліпи з плоским або чашоподібним наверхом (рис. 4, 4; 5, 2; 6, 4, 5; 8, 7, 9, 10, 12, 13; 9, 1 (?), 4—9). Відомі два випадки, коли «ранні» та «пізні» форми наліпів співіснують у одному комплексі. Це простежено на поселеннях Канів-Новоселиця І і Вільшана І. На горщику з останньої присутній плоский підпрямокутний наліп із трохи виступаючими вертикальними бортиками, що нагадує астрагалоподібні наліпи (рис. 6, 8). Натомість з'являються виступаючі наліпи у вигляді чаші, або стовпчика із чашоподібним наверхом. Ймовірно, що в даному випадку маємо приклад деградації окремих

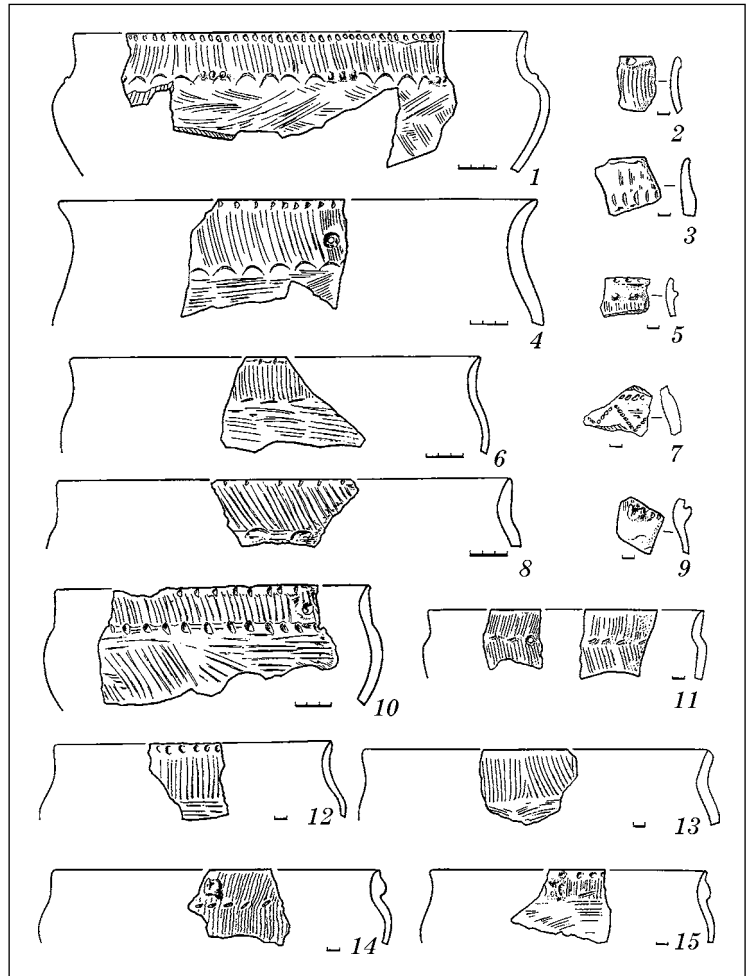

Рис. 3. «Кухонна» кераміка: Канів-вул. Гагаріна

декоративних деталей та зміну, якщо можна так висловитися відносно первісної епохи, естетичних уподобань населення того часу.

Єдиним за своєю оригінальністю, що не має аналогій, є уламок вінця великого горщика, з наліпом у вигляді мініатюрної посудинки цього ж типу — «кухонного» горщика (рис. 5, 3). Мініатюрна копія розташована над шийкою вінець і прикріплена денцем до великої посудини. Незважаючи на маленький розмір копії, у ній додержані усі пропорції оригіналу. Посудинка-наліп також має вінець, плічка, невеличку порожнину всередині й навіть невеличкий наліпний декоративний виступ. Знахідка цього фрагменту, на нашу думку, ще раз вказує на те, що мініатюрні керамічні вироби являють собою не посуд маленького розміру, а саме його копії-моделі і є, очевидно, предметами культу.

На важливу роль у господарстві «кухонних» горщиків вказують маленькі отвори, які просвердлені у стінках розбитих посудин (рис. 1, 3; 3, 4, 10, 11; 8, 1). Через них окремі частини могли скріплюватися мотузочкою, завдяки чому відремонтовані посудини були придатні тримати якщо не рідину, то хоча б сухе збіжжя. Цього ніколи не спостерігається на посудинах інших груп — розписних або сіролощених.

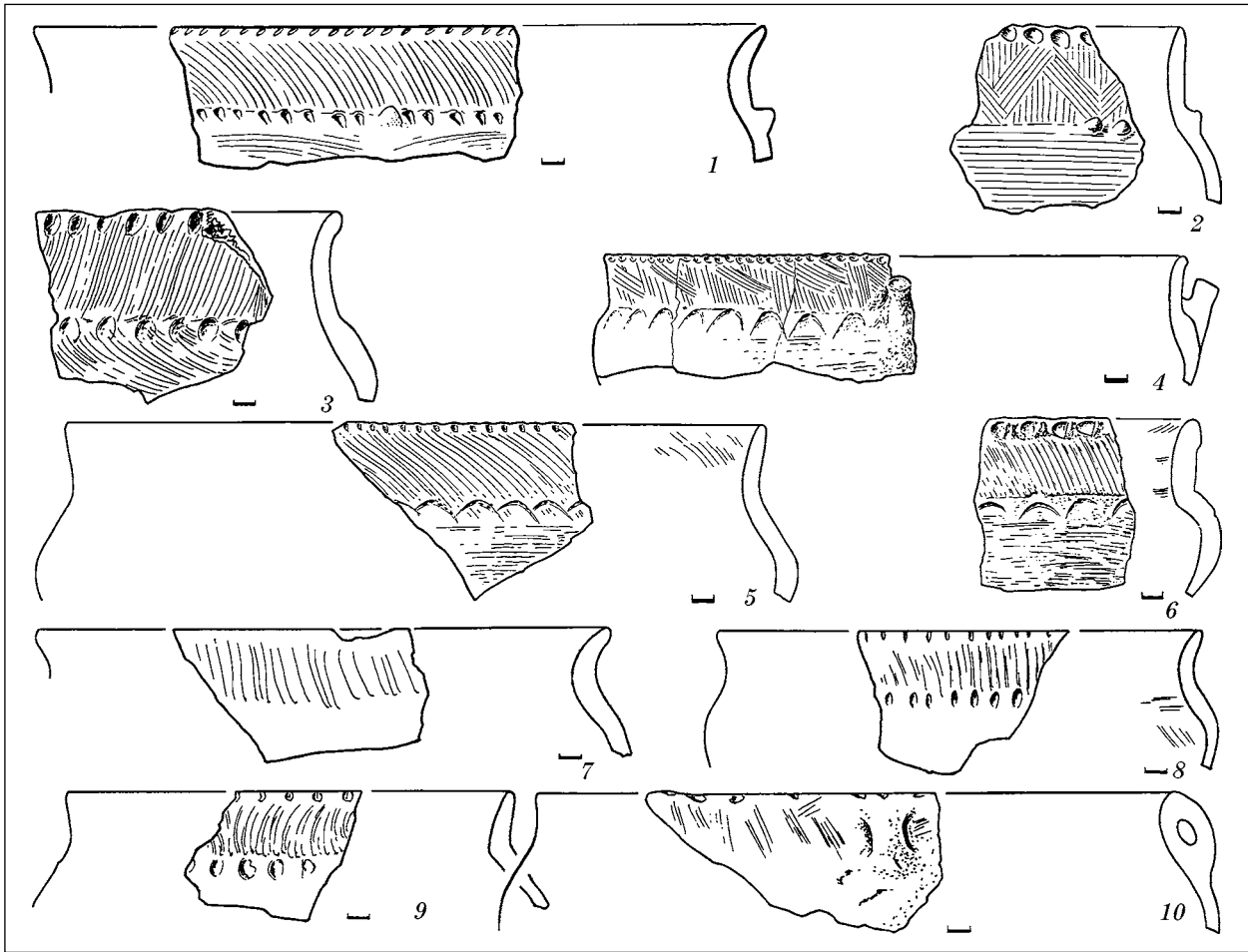

Рис. 4. «Кухонна» кераміка: Канів-Новоселиця I

Орнаментовані горщики зазвичай або двома рядами наколів, насічок, різноманітних відбитків — по краю вінця і під шийкою, або одним — тільки по краю вінців. Форма заглиблень декору залежала, насамперед, від форми робочого краю орнаменту — у вигляді трубочки, з округлим, трикутним, загостреним кінцем тощо. Розповсюдженим типом оформлення горщиків на поселеннях Канівщини стає горизонтальний ряд вдавлень зубчастого штампу, зробленого на черепашці *unio*, що йде під шийкою вінця (рис. 3, 1, 4, 8; 4, 4—6). Подібна орнаментация відома серед «кухонного» посуду етапу В II Володимирівка, Коломийщина II [Пассек, 1949] і має широке коло аналогій у керамічних комплексах середньодніпровських поселень етапу С I, повністю зникаючи з інших регіонів [Пассек, 1949; Круц, 1977; Рижов, 1993; 2000]. Іноді, як вже йшлося вище, горщики не мали орнаментации, а вкривалися лише «розчосами».

Рідко зустрічаються парні округлі неглибокі заглиблення над плічками, відтиснуті пальцем. На горщиках із більшості канівських поселень також дуже рідкісним є візерунок із заглиблених ліній — зигзагоподібна прокреслена лінія, що оперізує горщик по плічках, лінії, які утворюють фестони і т. ін. Поодинокими є випадки орнаментации посуду відбитками

шнура. Виключенням на цьому тлі виглядає набір різноманітних елементів декору, застосованих для посудин із Валяви (рис. 1). По краю вінця зроблені насічки, наколи, відбитки мотузки, намотаної на паличку, відбитки пальця з нігтем, защепа, а під шийкою вінця й по плічках маємо шнуровий орнамент у сполученні з пальцевими відтисками утворюють шеврон, відбитки шнура у сполученні з «гусеничкою», наколи гострою і тупою паличкою, а також трубочкою, візерунки у вигляді фестонів у сполученні з пальцевими відтисками, трикутники прокреслені із заповненням ямками, відбитками шнура у вигляді трикутника, поверненого вершиною донизу, відбитки багатозубчастого штампу тощо.

Миски серед «кухонної» кераміки зустрічаються дуже рідко і зазвичай у вигляді поодиноких фрагментів. Але в Пекарях II вони складають близько 1,5 % (рис. 8, 1—5). Представлені вони, здебільшого, двома підтипами — конічної та напівсферичної форми. Вінця останніх зустрічаються як відхилені назовні, так і всередину. У Пекарях II відома синкретична форма — конічна, але із заокругленими вінцями (рис. 8, 5). Великі вироби зазвичай оздоблювали невеликими петельчастими ручками, які йдуть у один—два ряди із зовнішнього боку по-

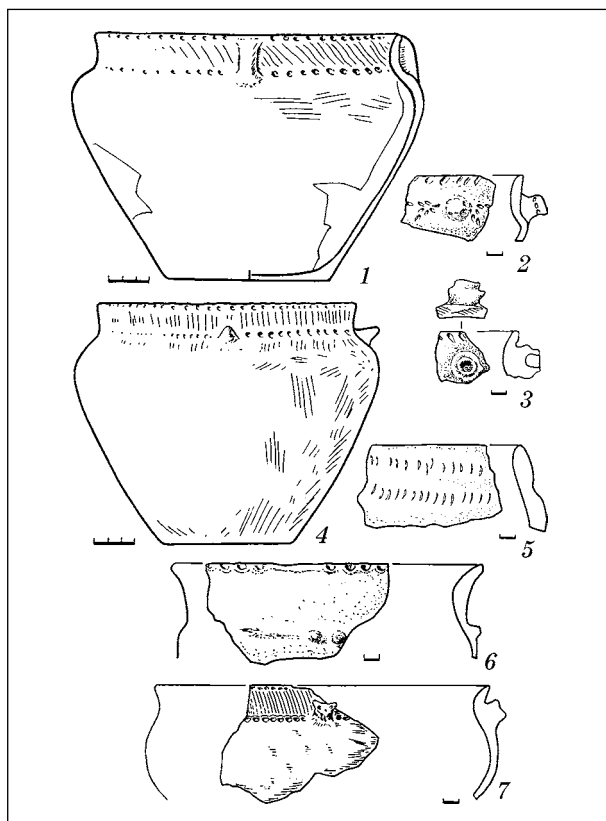

Рис. 5. «Кухонна» кераміка: Канів-Новоселиця I

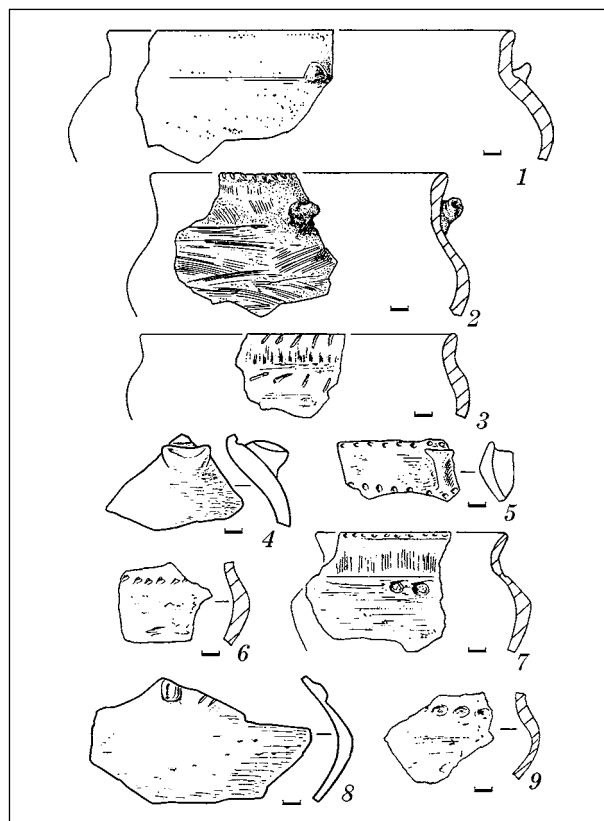

Рис. 6. «Кухонна» кераміка: Вільшана I

судини. Миски не орнаментовані, мають ретельно вигладжену внутрішню поверхню.

До мініатюрної кераміки належать дві копії «кухонних» горщиків із Пекарів II. Технологія їх виготовлення та морфологічні параметри повністю відповідають характеристикам оригіналів (рис. 8, 14, 15).

Ми вже не раз підкреслювали абсолютну самотність канівської групи пам'яток, яка існує в Нижньому Пороссі з останньої чверті етапу В II до рубежу етапів С I/С II включно. Це підтверджується результатами аналізу всіх доступних категорій артефактів і, у першу чергу, розписної кераміки [Овчинников, 2007; 2009; 2010]. Проте, на сьогодні канівський локально-хронологічний варіант (локальна група) ЗТК все ще залишається дискусійною темою для деяких дослідників, у чиїх працях або зовсім виключається його існування, а пам'ятки розглядаються в рамках володимирівсько-томашівського угруповання [Рижов, 1993; 1999], або кардинально зрушуються його хронологічні межі [Круц, 2008, с. 229—230, 237—238, табл. 4]. Отже, коротко охарактеризуємо володими-

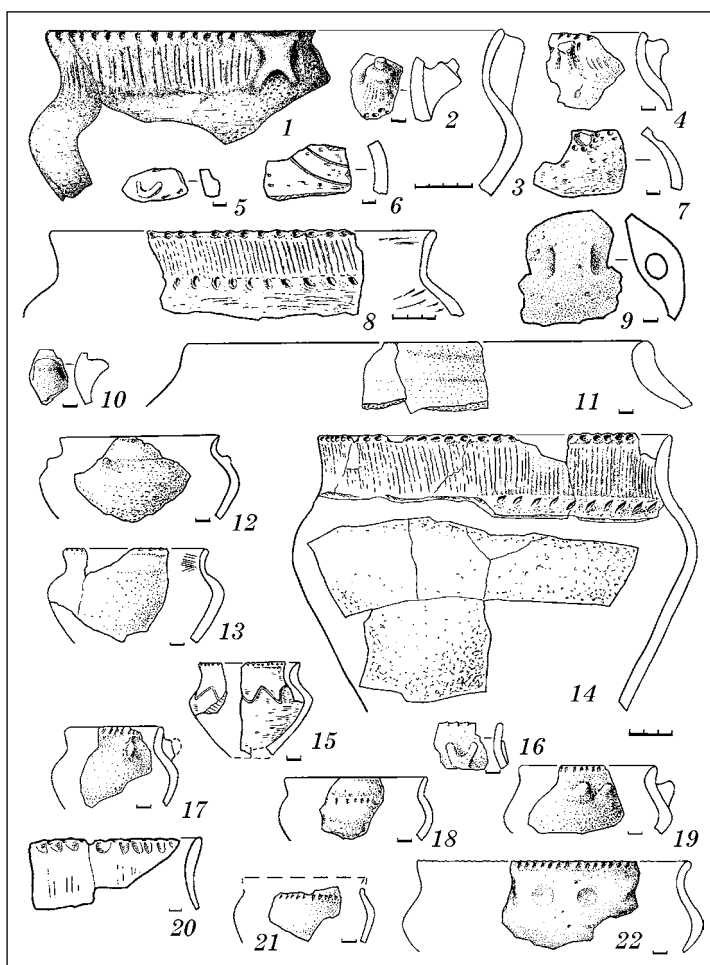

Рис. 7. «Кухонна» кераміка: Пекарі II

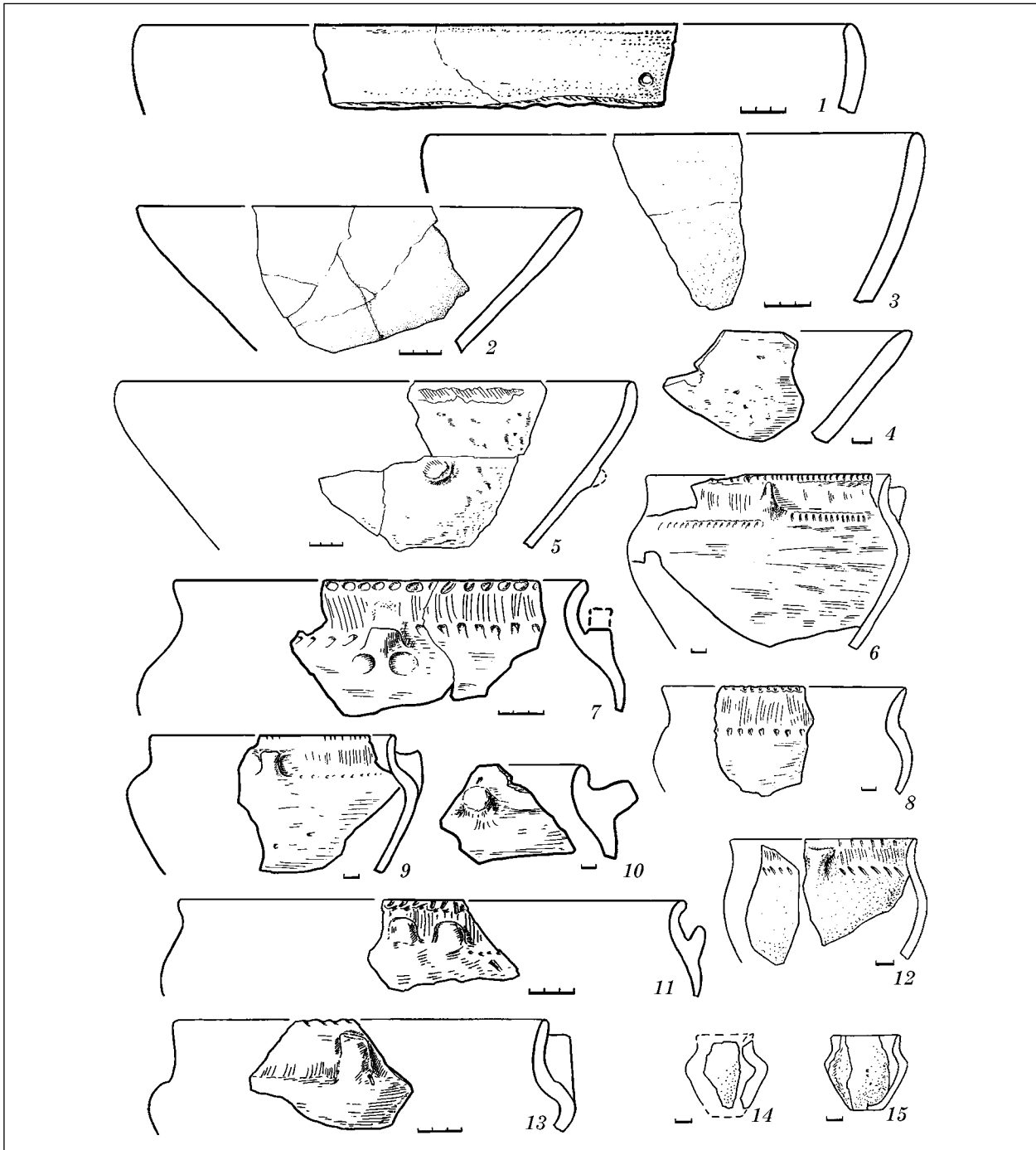

Рис. 8. «Кухонна» кераміка: Пекарі II

рівсько-томахівську «кухонну» кераміку (за даними С.М. Рижова) і спробуємо виявити розбіжності для канівських і володимирівсько-томахівських пам'яток ЗТК та синхронізувати певні колекції.

«Кухонна» кераміка володимирівсько-томахівського варіанту ЗТК вироблена переважно з каолінітових глин або суміші цих глин із озалізненими глинами. Лише 1/3 посуду виліплена з озалізнених глин (володимирівська фаза: [Рижов, 1999, с. 28]. Співвідношення «білоглиняних» та «червоноглиняних» мас вирівнюється у небелівських фазах [Рижов, 1999, с. 34]. У тома-

хівських фазах кількісні показники по глинам відомі для окремих пам'яток, які вказують на поступове збільшення відсотку посудин із «червоноглиняних» мас — до 2/3 виробів [Круц и др., 2005, с. 59; Рижов, 2008, с. 134]. Хоча більш вірогідним уявляється використання тут сумішей «білих» і озалізнених глин.

Товчена черепашка в якості спіснювача переважає лише у володимирівській фазі — близько 60 %, а для 30—35 % виробів застосовуються різні види жорстви. У небелівських фазах посуд із черепашкою складає вже 50 %. У томахівських фазах відсоток виробів із жорствою

перебільшує іноді 80 % і лише близько 20 % (у Тальянках — 13 %) складають посудини з товченою черепашкою. Набагато меншою є частина виробів із вапняком, різними шматками, але вони присутні у всіх фазах [Рижов, 1999, с. 28, 34, 41—42; 2008, с. 134—135]. На нашу думку, визначені тенденції вказують на поступове зближення двох основних технологій виготовлення посуду — розписного і «кухонного». Про це може свідчити й зміна режиму випалу в Тальянках із відновлювального на окисаційний для 2/3 «кухонної» кераміки [Рижов, 2008, с. 136—137].

За формою також виділяють два основних типи — горщики та миски. Проте, мініатюрні вироби, які можна було б віднести до «кухонної» кераміки, у володимирівсько-томашівських комплексах невідомі [Рижов, 1999, с. 216].

Горщики кількісно переважають, причому володимирівсько-томашівські комплекси відрізняються різноманітністю форм — виділяють до 7 підтипів та їхні варіанти [Рижов, 1999, с. 28, 34, 41—42]. Вони оздоблювалися різноманітними наліпними деталями — конічною, округлої форми, ручками-вухками, букраніями, тощо. Чітко фіксується у часі заміна парних серпоподібних наліпів на стовпчикоподібні (друга чверть етапу С I).

Загальна тенденція у декоруванні «кухонного» посуду — спрощення прийомів оформлення поверхні, простежується й у володимирівсько-томашівських виробках. Поступово щезає розмаїття заглиблених візерунків («шеvron», «фестони», трикутники, відбитки шнура тощо), типове для пам'яток другої половини етапу В II. Для горщиків другої половини С I характерні лише дві лінії наколів — по зрізу вінця й під шийкою. Проте значна кількість горщиків пізніх томашівських фаз не орнаментувалися зовсім. Добре заглажена поверхня характерна вже для 1/3 виробів із найбільш ранніх володимирівських пам'яток. Ця тенденція посилюється в подальшому на небелівських і томашівських фазах. «Розчосами» на пізніх томашівських поселеннях вкрито менше 1/3 посудин [Рижов, 1999, с. 28, 34, 42].

Миски завжди дуже рідкісні. На всіх поселеннях небелівських фаз відомі лише кілька екземплярів [Рижов, 1993, с. 103]. У пам'ятках томашівських фаз їх кількість збільшується. Наприклад, у Тальянках миски становлять 1,4 % від всього «кухонного» посуду [Рижов, 2008, с. 137].

Таким чином, маємо параметри, за якими вироби канівського варіанту відмінні від сусіднього володимирівсько-томашівського угруповання ЗТК. Канівський «кухонний» посуд відрізняється сталістю техніко-технологічних характеристик і одноманітністю форм. Унікальні мініатюрні копії «кухонних» горщиків вказують на певне семантичне навантаження, яке закладене в цій групі керамічних ви-

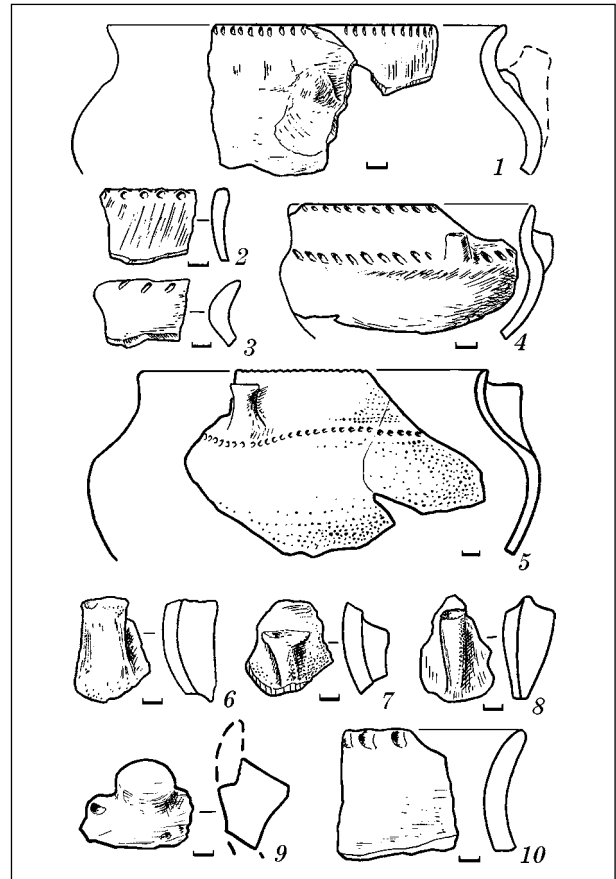

Рис. 9. «Кухонна» кераміка: 1—3 — Хлистунівка; 4 — Хатище; 5 — Канів-Костянецький Яр; 6 — 10 — Грищенці I

робів. У свою чергу, поодинокі зразки з відмінними характеристиками, які знайдені на окремих пам'ятках (Вільшана I, Хлистунівка), відображають зміни в технології сировини та оформленні поверхні, що відбуваються у володимирівсько-томашівському варіанті. У канівських комплексах вони є або імпортом, або з'являються внаслідок технологічних запозичень.

Часові межі існування розглянутих комплексів чітко визначаються за певними ознаками. Це, у першу чергу, набори декоративних елементів, за якими можна синхронізувати колекції з канівських пам'яток із відповідними фазами володимирівсько-томашівського варіанту: Валява-Володимирівська — перша небелівська фаза; хут. Незаможник, Городище Вільшанське II та ін. — друга небелівська, перша томашівська фази; Канів-Новоселиця I, Вільшана I — друга томашівська фаза; Пекарі II та ін. — третя, четверта томашівські фази.

Отже, на такому досить обмеженому в інформативному сенсі матеріалі, як «кухонна» кераміка, у загальних рисах визначаються часові межі співіснування розглянутих керамічних комплексів — кінець етапу В II — друга половина етапу С I та простежується оригінальність виробів канівського локального варіанту ЗТК.

Даниленко В.М., Шмаглій М.М. Про один поворотний момент в історії неолітичного населення Південної Європи // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 3—19.

Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 188—236.

Круц В.А. Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977.

Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 г. — К., 2001.

Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н. и др. Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2004—2005 гг. — К., 2005.

Манзура И.В. Владеющие скипетрами // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 237—295.

Мовша Т.Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // СА. — 1961. — № 2. — С. 186—199.

Мовша Т.Г. Проблемы связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала // Studia Praehistorica. — Sofia, 1981. — 5—6. — С. 61—73.

Мовша Т.Г. Взаємодії трипільського населення Середньої Наддніпрянщини з носіями степових культур // Переяславська земля і світ людини: Матеріали конф. — Київ; Переяслав-Хмельницький, 1998. — С. 31—35.

Мовша Т.Г. Зв'язки Трипільля-Кукутени зі степовими неолітичними культурами: До проблеми індоєвропейської Європи // ЗНТШ. — 1998а. — Т. ССХХV. — С. 111—153.

Овчинников Е.В. Трипільське населення Нижнього Поросья (етапи В II — С I): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007.

Овчинников Э.В. Расписная керамика каневской группы «Западного Триполья» (по материалам поселения хут. Незаможник) // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. — К., 2010. — С. 18—26 (АДІУ. — Вип. 3).

Овчинников Э.В. Расписная керамика каневской группы Кукутень—Триполья // Раннеземлеробські культури Буго-Дніпровського межиріччя: проблеми, дослідження: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (23—24 липня 2009 р., м. Умань). — Умань, 2009. — С. 33—49.

Палагута И.В. Керамика типа «Кукутени С»: проблема происхождения и дальнейшие метаморфозы // Трипільський світ та його сусіди: Тез. доп. міжнар. наук.-практ. конф. (20—25 серпня 2001 р., м. Збараж). — Збараж, 2001. — С. 37—38.

Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.). — М., 1949 (МИА. — № 10).

Рижов С.М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 101—114.

Рижов С.М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело: Дис. ... канд. іст. наук / НА ІА НАН України. — К., 1999. — Ф. е. № 12.

Рыжов С.Н. Кухонная керамика трипольского поселения у с. Тальянки // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. — К., 2008. — С. 132—139.

Сайко Э.В. Техническая организация керамического производства раннеземледельческих культур // Studia Praehistorica. — София, 1984. — Вип. 7. — С. 131—152.

Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. — Л., 1983.

Цвек Е.В., Рассмакин Ю.Я. Поселение восточнотрипольской культуры Мирополье и проблема относительной хронологии памятников типа Средний Стог 2 // Stratum plus. — 2001—2002. — № 2. — С. 218—245.

Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien. Die befestigte Siedlung mit bemalte Keramik von der Steinkupferzeit in bis die vollentwickelte Bronzezeit. — Berlin; Leipzig, 1932.

Э. В. О в ч и н н и к о в

«КУХОННАЯ» КЕРАМИКА КАНЕВСКОЙ ГРУППЫ ЗАПАДНОГО ТРИПОЛЬЯ

Керамика с примесью толченой раковины в тесте, т.н. «кухонная», является неотъемлемой частью керамических комплексов каневской группы. Несмотря на меньшую, сравнительно с расписной посудой, информативность, «кухонная» посуда в зависимости от региона и времени ее существования также имеет четкие отличия. Каневскую «кухонную» керамику отличает устойчивость технологии сырья. Максимально используется в качестве отощителя толченая раковина и в единичных случаях — дрсва или песок. Традиционным остается оформление поверхности горшков полосчатым сглаживанием («расчесами»). Формы сосудов однообразны: горшки, миски конические и полусферические. Лишь в поздних комплексах появляется форма миски, сочетающая усеченный конус и полусферу. Уникальными являются миниатюрные копии «кухонных» горшков. По изменениям в элементах декора (орнамент, выступающие наклепные детали) можно синхронизировать комплексы каневской «кухонной» керамики с аналогичной керамикой владимировско-томашовского варианта Западного Триполья во временном диапазоне конец этапа В II — вторая половина С I.

E. V. O v c h i n n i k o v

«KITCHEN» POTTERY IN KANIV GROUP OF WEST TRYPILLYA CULTURE

So-called «kitchen» pottery contains pounded shells in its batter; and it could be placed among immanent traits within pottery assemblages attributed to Kaniv group. These ceramics are usually thought to be less informative than painted ones, but, on the other hand, they also have some distinct regional and chronological difference. Raw material technology is the stable feature of the wares in question. The pounded shells were absolutely predominant and preferable nonplastic; gritty debris or sand served as facultative leaning agents, and tradition of making striped design (or «combing») on a pot was still very strong. As a rule, vessels from the sites are similar, i. e. pot, cone-shaped or hemispherical dishes. Particular form of a dish combining truncated cone and hemisphere only occurs in the latest contexts. Some miniature replicas of «kitchen» pot are unique too. According to changes in ornamentation patterns (decoration, attached prominent parts) it is possible to synchronize «kitchen» pottery assemblages in Kaniv group to analogous ceramics in Volodymyrivka — Tomashivka variant of West Trypillia culture in the range from the end of Trypillia B II to the 2nd half of Trypillia C I.

Г. В. Охріменко, Н. В. Склярєнко

ПРИПОНТІЙСЬКІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ ЗА ДОБИ БРОНЗИ

У статті розглядається вплив степових спільнот на культури Західної Волині у добу бронзи.

Ключові слова: катакомбна культура, стжижовська культура, Західна Волинь, припонтійські впливи.

На різних етапах доби бронзи впливи степових спільнот на території Західної Волині фіксуються по-різному. Якщо в часи ямної культурно-історичної спільності це могли бути незначні проникнення в лісостепову зону (що видно за окремими артефактами, зокрема хрестоподібними булавами) [Конопля, 2006, с. 209], то в період катакомбної культурно-історичної спільності (2500—2000 рр. до Р. Х.) [Археологія України, 2005, с. 156] такі міграції могли бути інтенсивнішими.

Ймовірно, на присутність окремих катакомбних спільнот у басейнах Стиру та Горині вказують археологічні артефакти: 1) «цитринові» та інші кам'яні булави, які поширені майже в усій зоні Волинського Полісся та Волині (рис. 1; 2); 2) бронзові ретушери, що мали розміри 5—10 см, потоншені два кінці та чотирибічну середню частину (рис. 3); 3) нечисленні зразки катакомбної кераміки, зокрема з «гусеничним» декором (Дубенщина, Луцький район, Середнє Надприп'яття) (рис. 4); 4) фаянсове намисто (відоме переважно на Люблінщині), походження якого, можливо, пов'язане з катакомбною культурно-історичною спільністю; 5) кам'яні сокири, аналогі яким відомі в Причорномор'ї та пониззі Дніпра (рис. 5; 6).

Шлях, прокладений на землі Західної Волині групами катакомбників, пізніше торували невеликі групи бабинської культури (бага-

товаликової кераміки), які приходили сюди, зокрема, за кременем із тутешніх родовищ і жили поряд з етнічно близькими носіями місцевого варіанта катакомбної культури, яким була стжижовська культура (СК).

Етнічні процеси на Волині та Поділлі, крім того, могли доповнюватися іншими зв'язками зі степовою зоною Припонтиди. Дослідники звертають увагу на взаємодію культури кулястих амфор (ККА) з ямною культурою (ЯК) [Rassamakin, 1996, с. 132; Szmit, 1999, s. 148—167].

С. Братченко звернув увагу на подібність деяких елементів декору «катакомбного барокового стилю» та межановицької кераміки (МК) [Братченко, 2007, с. 103—109]. Аналогія простежується і в поховальному обряді — тілопокладення на спині — в СК та найбільш східних похованнях інгулецької групи катакомбної культури [Братченко, Шапошникова, 1985, с. 416; Kaiser, 2003, s. 49]. Відомі також підкурғанні поховання в носіїв СК (дослідження І. Свешнікова). Останній ритуал міг бути спадщиною від культур шнурової кераміки (КШК). До цього ще потрібно додати факт запозичення гончарями СК елементів декору від носіїв вищезгаданих культур, виготовлення деяких кістяних виробів.

Близькі стосунки СК та МК, напевне, можна, зокрема, прослідкувати в районі Торчина поблизу Луцька, де на одному цвинтарі є поховання представників СК та МК на поселенні в Усичах (дослідження Я. Fitcke, М. Пелешчина) [Пелешчин, 1971, с. 94, рис. 6], Хрінниківському водосховищі, на Дубенщині (матеріали О. Кричевського).

Взаємодію СК та городоцько-здовбицької культури бачимо, зокрема, на Поліссі та в Рів-

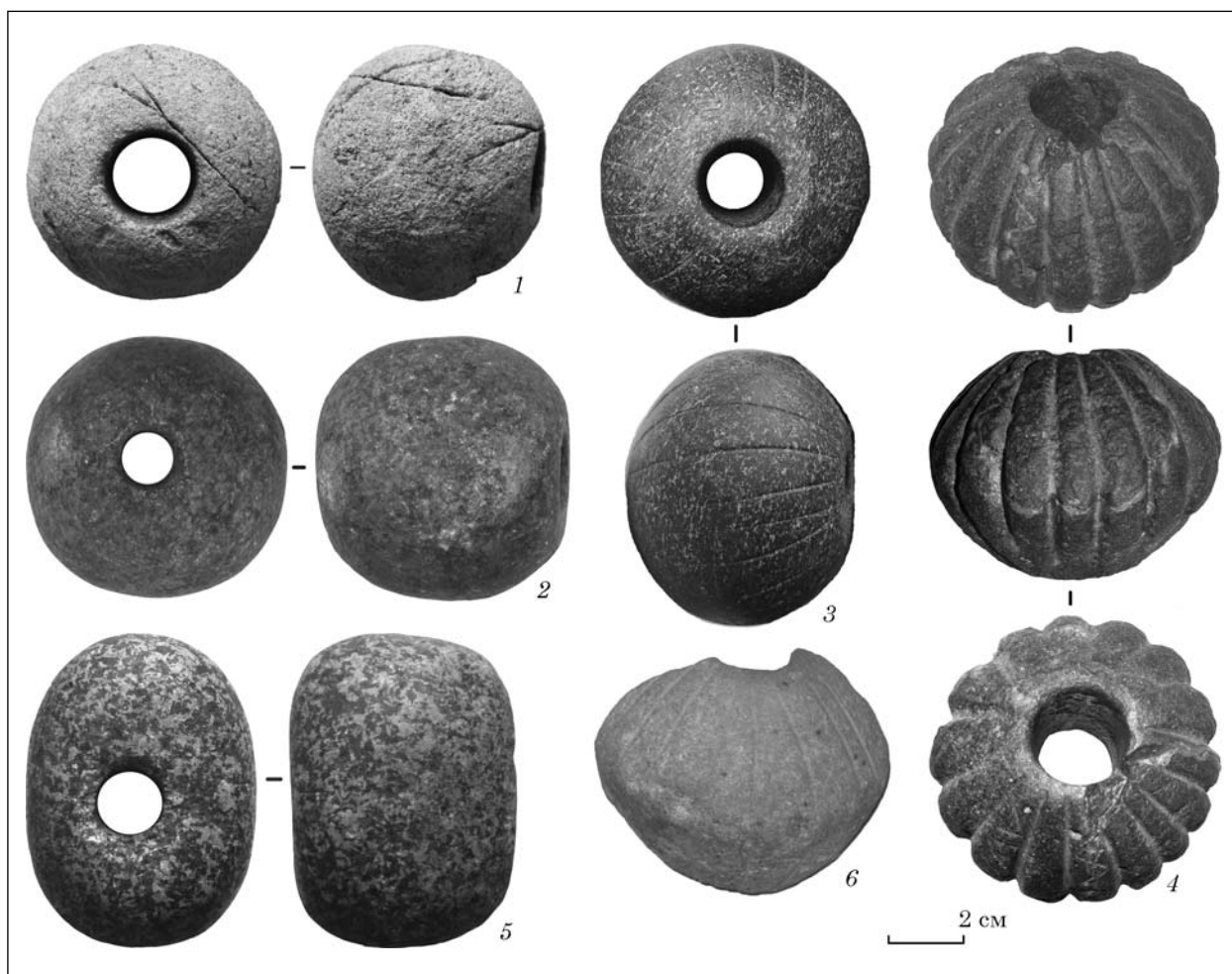

Рис. 1. Кам'яні наверхи булав (у т. ч. «цитринові» катакомбної культури) енеоліту — доби бронзи: 1 — Блищанка Заліщицького р-ну Тернопільської обл. (фонди Волинського краєзнавчого музею); 2 — Луцький р-н (фонди Волинського краєзнавчого музею, А-8902); 3 — Рудня Дубровицького р-ну (приватна збірка); 4 — Озеро Володимирецького р-ну Рівненської обл. (фонди музею школи); 5 — Бубнів Володимир-Волинського р-ну (фонди Володимир-Волинського історичного музею, А-200); 6 — Мшанець Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди Любомльського краєзнавчого музею)

ненському, Здолбунівському та інших районах середнього Погориння [Свешніков, 1974, с. 80—142].

Г. Тарас зазначає, що під час аналізу кераміки несподівано було виявлено подібність виробів СК з так званою харківсько-воронезькою групою [Taras, 2005, s. 187]. Окремі дослідники простежували спільні риси ККА та СК [Kostzewski, Chmielewski, Jażdżewski, 1965, s. 132—134; Bargel, 1991, s. 107]. На думку Г. Тарас, такі подібності справді наявні [Taras, 2005, s. 181]. СК є дещо пізнішою, ніж городцько-здовбицька культура, частково їй синхронною [Glosik, 1968, s. 24—29; Свешніков, 1974; Kadrow, Machnik, 1997, s. 79].

На нашу думку, носії СК склалися переважно з нащадків однієї чи кількох груп катакомбного населення. Нове етнографічне «обличчя» СК було наслідком культурної взаємодії цих груп з оточуючими (сусідніми) іноетнічними спільнотами: КШК пізнього етапу, ранньомежановицькими племенами, населенням

ККА, можливо, середньодніпровської культури (СДК).

Гене́за стжижовської культури. Питання генези СК постає лише в середині ХХ ст. Причиною такого запізненого вивчення її витоків є, зокрема, виразна відмінність цієї культури, яка «не має точних аналогів серед інших культур» [Glosik, 1968, s. 62]. До цього потрібно додати, що серед її комплексів, як зазначає Є. Глосік, не вдається виділити більш ранні, а також розробити внутрішню періодизацію «на фоні навколишнього середовища, і не лише археологічного, а й природно-географічного, в якому перебувала СК» [Glosik, 1968, s. 62]. Цитований автор мав на увазі становлення культур, які були попередниками СК, а також одночасно з нею розвивалися на цій та суміжних територіях.

У пошуках аналогів дослідники звертали увагу на форми посуду, оформлення вінець, технологію виготовлення, декор, на особливості й типи кістяних виробів.

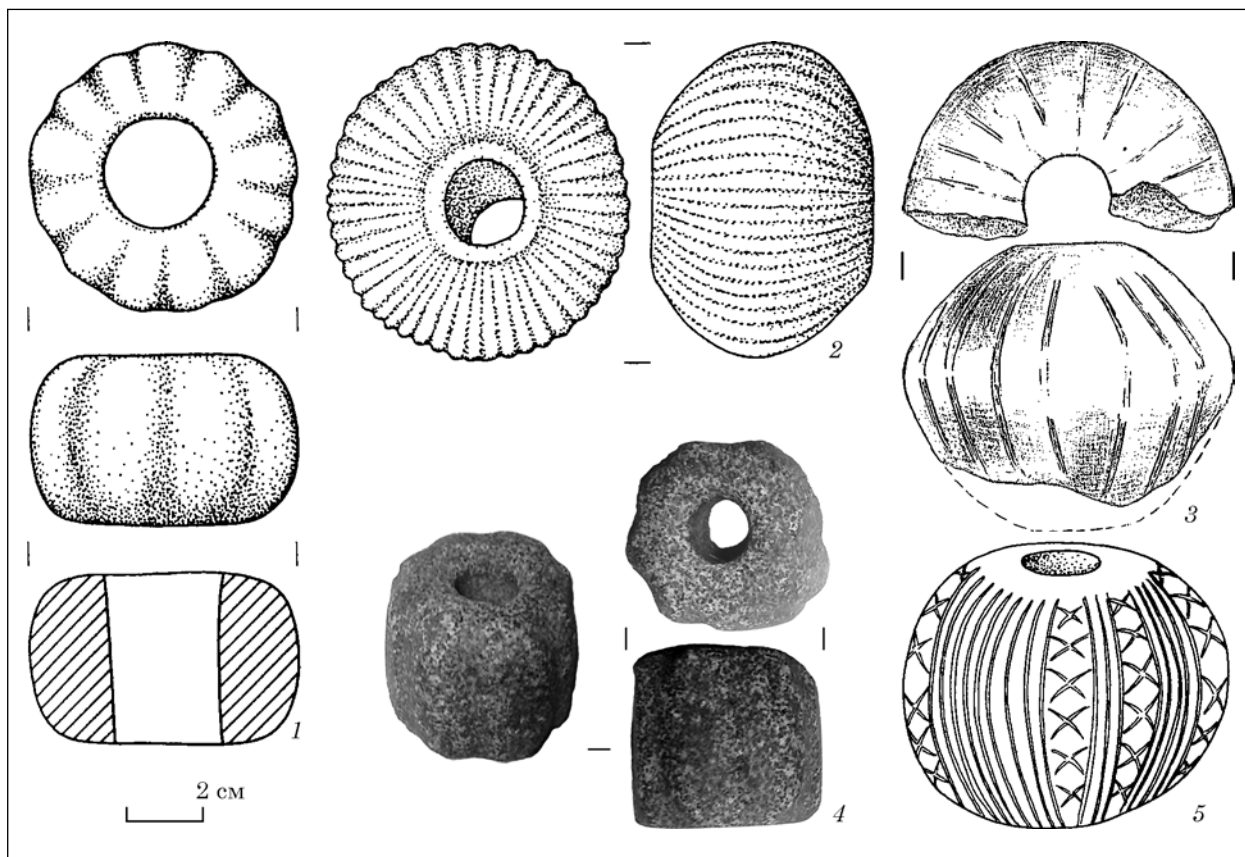

Рис. 2. Кам'яні наконечники стріл із канелюрами (за В. Ісаєнком, А. Косько, І. Маркусом, Д. Остапюком): 1 — Городне Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди Краківського археологічного музею); 2 — Шили Збаразького р-ну Тернопільської обл. (фонди Львівського історичного музею); 3 — Мшанець Любомльського р-ну; 4 — Любомльський р-н Волинської обл. (3, 4 — фонди Любомльського історичного музею); 5 — Пінськ Брестської обл., Білорусь (фонди Пінського історичного музею)

За спостереженням Є. Глосіка, СК поширювалася на люблінсько-волинських лесових ґрунтах, тобто на родючих землях. У зоні Полісся відомі були лише деякі пам'ятки СК і складалося враження про їх незначну кількість. Так подано і на карті І. Свешнікова [Свешніков, 1974, с. 120, рис. 41] (рис. 7). Проте, як показали розвідки Г. Охріменка, проведені у 1980—90-х рр., поліський ареал поширення пам'яток СК значний, хоч охоплює всього чотири райони Західної Волині: Маневіцький, Ківерцівський, Рожищенський у Волинській області та Костопільський на Рівненщині. Тут носії СК заселяли басейни середніх та невеликих річок: Кормину, Путилівки, Конопельки, Млинка. Інші пункти з незначною кількістю матеріалів розпорошені в більш північних частинах Прип'ятського Полісся, у тому числі на території Білорусі [Кривальцевіч, 1999, с. 83].

Є. Глосік подає три гіпотетичні теорії походження СК, а саме: 1) місцева; 2) північна; 3) східна. Перші дві базуються на теоретичних засадах, третя — на доступних матеріалах. Першу гіпотезу підтримував Т. Сулімірський [Sulimirski, 1957—1959, s. 234, 235], вбачаючи походження СК в культурі кераміки «встенюваної» мальованої (волино-люблінської культури). Він звер-

нув увагу на посуд яйцеподібної форми, зокрема з Валентинова (одна посудина) (рис. 8).

Певні підстави має теорія походження СК від східного варіанту ККА [Wiślański, 1966, s. 120]. Звернуто увагу на подібність класичних амфор цієї культури, які є одною з провідних форм СК та виявлені в похованнях (Грудек Надбужний, Раціборівце). На пам'ятці Раціборівце помічено стратиграфічний стик обох культур. Певні аналогії простежено із злочською культурою [Głosik, 1968, s. 63].

Прихильником північної гіпотези виступив Ян Ковальчик [Głosik, 1968, s. 63, 64]. Відповідно до цього припущення, можливою зоною виникнення СК могло бути верхів'я Німану. Згадуються наявні тут гірничі розробки та майстерні кременю над р. Рось, де виготовляли сокири, лінзоподібні в перетині, аналогічні виробам СК. Біля Волковиська та в інших місцях знайдено кераміку, що має сліди розчосів (протирань травом), як в СК. Проте ця риса характерна для багатьох неолітичних культур, у тому числі для німанської, «жебікової», волинської неолітичної [Охріменко, Скляренко, Ткач, 2006, с. 406, 407].

Найбільш переконливою, як на наш погляд, є гіпотеза про східне походження СК, яку запро-

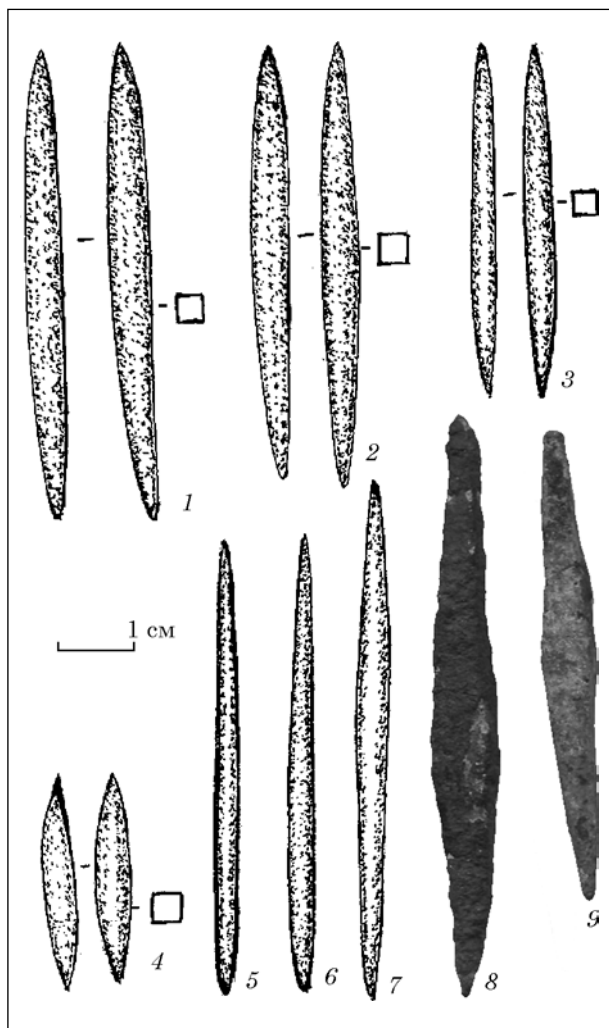

Рис. 3. Бронзові ретушери катакомбної культури з території Західної Волині

понував у свій час А. Гардавський, викладаючи власну теорію генезису слов'ян. Він припускав, що людність майбутньої СК прибула на Волинь, Люблінщину із середнього Наддніпров'я через Житомирщину [Gardawski, 1959, s. 75].

Матеріали, подібні до СК, можна побачити в музеях Києва серед старожитностей лівобережжя середнього Наддніпров'я. Це *вазоподібний посуд* із нахиленими всередину вінцями у верхній частині. Краї вінця посудин катакомбної культури (КК) середнього Наддніпров'я мають потовщення. Вони прикрашені відтисками шнура, намотаного на паличку. Привертає увагу орнаментация внутрішньої частини вінця, протирання поверхні травою, технологія виготовлення. Крім того, К. Яжджевський зауважив, що посуд із Валентинова подібний до середньонаддніпровських виробів [Głosik, 1968, s. 110, 111; Jażdżewski, 1937, s. 65].

Отже, польські дослідники виявили аналогії до СК в «ямно-катакомбному циклі культур» [Taras, 2005, s. 26—28]. Це підтверджено археологічними матеріалами, поданими Є. Глосіком. Так, посудові СК групи I (*яйцеподібні по-*

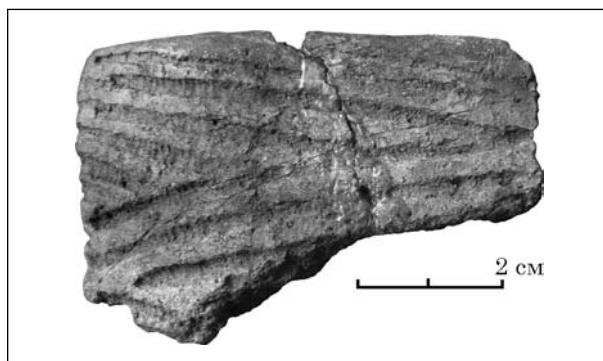

Рис. 4. Голишів. Фрагмент із «гусеничним» орнаментом від виробу у «катакомбному стилі»

судини) відповідає аналог із поховання № 13 кургану 11 КК, розташованого на березі р. Молочна (уроч. Аккермен) в Запорізькій області. Іншим прикладом є знайдена в похованні № 4 кургану 9 на цій самій пам'ятці широковідкрита посудина з кулястою середньою частиною та плоским дном, аналогічна VI групі кераміки СК [Вязьмитіна та ін., 1960, с. 101, рис. 79, 1].

У кургані № 6 скелет лежав у випростаній позиції (курган 2, Преслав Збиточний [Панова, 1955, с. 55]. У цьому похованні була яйцеподібна посудина з короткою розхилою шийкою та потовщеними вінцями. Поверхня посудини з Преслава протерта віхтем трави з обох боків. Посудина з Яцківце (поблизу Липовця) оздоблена характерними для СК перпендикулярно укладеними групами шнурових ліній.

Є. Глосік наголошував на необхідності порівняльного аналізу (встановлення подібності) поховальних пам'яток КК та СК, а також на важливості дослідження матеріалів СК із Західної Волині [Głosik, 1968, s. 65, 66].

Актуальним є питання долі СК, зокрема її зв'язки із тшинецькою культурою. Можливо, лінійний прокреслений орнамент на посудині з Грудека Надбужного свідчить про ці контакти [Głosik, 1968, tabl. XIII, 3]. До цього можна додати, що Г. Тарас аналогії керамічним виробам СК вбачає в катакомбних пам'ятках, розташованих на схід від наддніпровських — у воронезькій групі [Taras, 2005, s. 187]. Не виключено, що частина населення з обох груп дала початок новій культурі — СК.

Цікавим є питання про шляхи міграції носіїв КК на Західну Волинь. Тут можливі дві версії: 1) через Житомирщину, як припускав А. Гардавський; 2) степами Причорномор'я, басейном Південного Бугу на північний захід і далі — в басейн Ікви та Стиру.

Дослідження пам'яток СК. Як пише Г. Тарас, початки епохи бронзи в басейнах середньої та верхньої Вісли пов'язуються з ранньою фазою МК [Kadrow, Machnik, 1997, rys. 1]. Окремі комплекси протомежановицької фази (2300—2200 рр. до н. е.) відомі на Люблінщині, де «вписуються в курганні поховання культу-

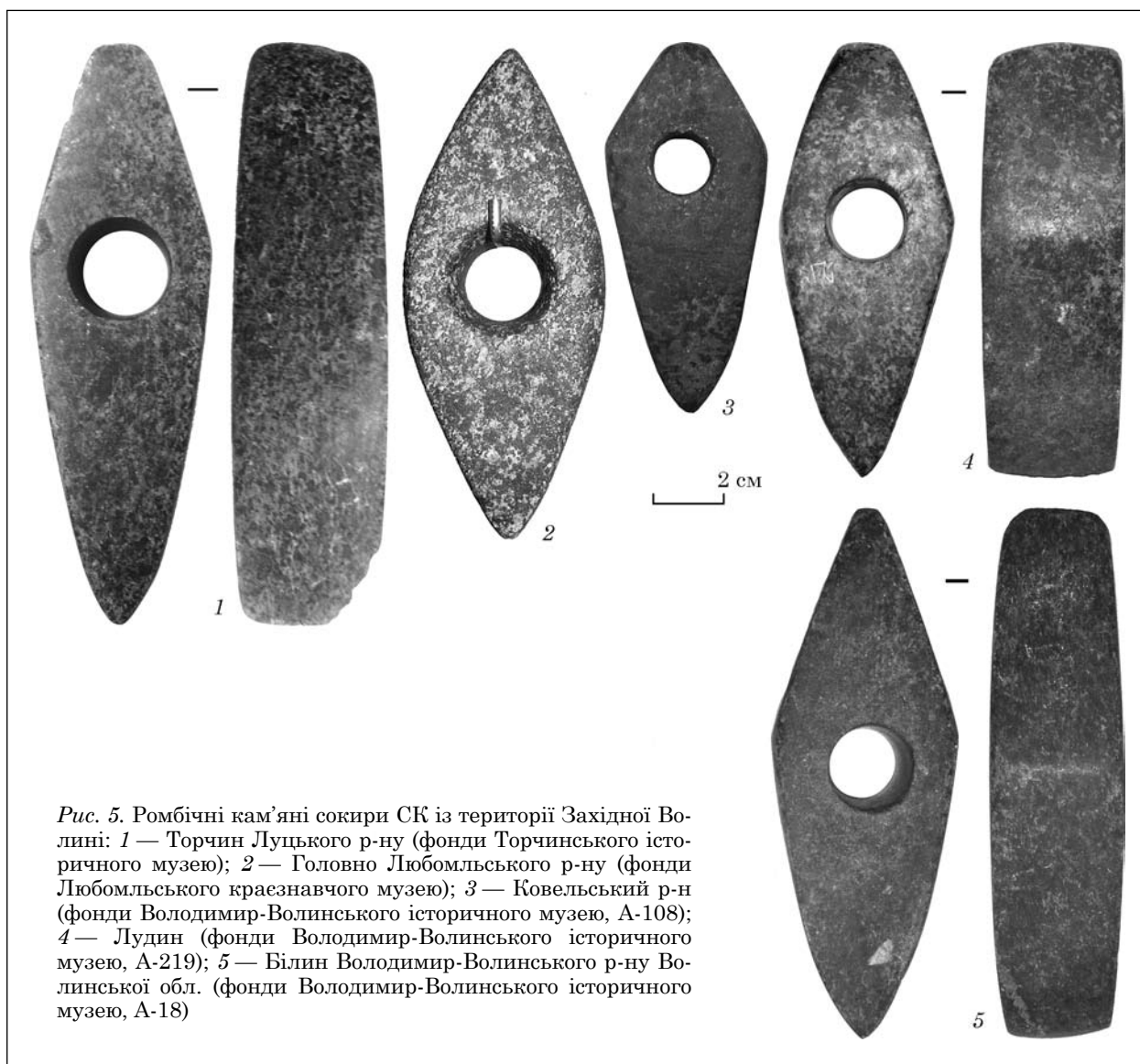

Рис. 5. Ромбічні кам'яні сокири СК із території Західної Волині: 1 — Торчин Луцького р-ну (фонди Торчинського історичного музею); 2 — Головно Любомльського р-ну (фонди Любомльського краєзнавчого музею); 3 — Ковельський р-н (фонди Володимир-Волинського історичного музею, А-108); 4 — Лудин (фонди Володимир-Волинського історичного музею, А-219); 5 — Білин Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (фонди Володимир-Волинського історичного музею, А-18)

ри шнурової кераміки» [Bagińska, 1997; Taras, 2005, s. 179].

У верхньому Подністров'ї є приклади довгочасної екзистенції поселень КШК. Випасаючи худобу, це населення переміщувалося на десятки кілометрів. Зі сходу в III тис. до н. е. в межиріччя Сяну та Західного Бугу надходять групи СДК [Bagińska, Machnik, 2003, s. 53—55; Machnik, 2004, s. 139—141]. У Подністров'ї групи КШК існували довше, ніж там з'явилося населення МК. Хронологічний стик обох культур підтверджується наявністю в курганах КШК кубків МК, обміном (запозиченням) декоративних мотивів, фактом спільних поховань, наприклад, поховання МК вкопувалося в насип КШК.

У 2200—1600 рр. до н. е. МК в зазначеному регіоні перебуває в ранній, пізніше — в класичній фазі [Kadrow, Machnik, 1997, s. 150—170, rys. 7, 17]. У цей час, як пише Г. Тарас, помітним є стилістичний синкретизм в орнаментуванні кераміки, де поєднуються мотиви МК, КШК та інші, що проявляється на теренах Побужжя,

Волині, Поділля. Змішані комплекси могли тут існувати до класичної фази МК [Kadrow, Machnik, 1997, s. 139—149; Taras, 2005, s. 179]. У період появи на Волині протомежановицьких спільнот тут, імовірно, перебували племена ККА [Szmyt, 1999, s. 64—71, 268]. Тоді ж фіксуються зв'язки КШК із СДК [Bagińska, Machnik, 2003, s. 45—55]. Етнічні процеси на Волині та Поділлі, крім того, доповнюються зв'язками із степовою зоною Припонтиди. Дослідники звертають увагу на зв'язки ККА з ЯК [Rassamakin, 1996, s. 132; Szmyt, 1999, s. 148—167].

На правому березі Дніпра анклав ЯК перебувають до 2300 рр. до н. е. та до ранньої фази інгулецької культури катакомбних поховань, яку датують тепер 2450—1950 рр. до н. е. [Kaiser, 2003, s. 65—80]. У цей час з'являється СК. За новішими датуваннями це сталося в 2000—1950 рр. до н. е. [Kadrow, Machnik, 1997, s. 79]. Її формування відбувалося на підґрунті етнокультурних зв'язків КШК, МК, ККА, але «степова традиція» в цьому випадку стала домінуючою [Glosik, 1968, s. 66; Свешніков, 1990, с. 74; Taras, 2005, s. 180—181].

Рис. 6. Бойові кам'яні сокири із фондів Рівненського краєзнавчого музею: 1 — Владиславівка Млинівського р-ну, 2 — с. Корець (II АК 908/1), 3 — Мельниця Сарненського р-ну

Зв'язки СК із ямними, катакомбними звичаями проявилися в обробці (протиранні) кераміки віхтем трави, подібності окремих форм посуду [Taras, 2005, rys. 1; 2].

Питання щодо раннього чи пізнього датування СК залишається відкритим. Особливо це актуально для території поширення пам'яток цієї культури на території Західної Волині. Зокрема, поховання в Раціборовіцах-Колонії, де в могилі № 20 знайдено фаянсову намис-

тину та посудинку [Polańska, 1994], датується 2200—2020 рр. до н. е. [Wrybel, 1991, s. 223].

На думку Г. Тарас, є імовірність хронологічного стику пізньої фази ККА та СК, а саме — у північно-східній зоні поширення СК [Taras, 2005, s. 184]. Дослідники Г. Тарас, С. Кадров підкреслюють, що на волино-подільській території перехресувалися різні традиції та культурні впливи [Kadrow, 1998, rys. 7; Taras, 2005, s. 182] і що трансформація пізніх груп ККА, так

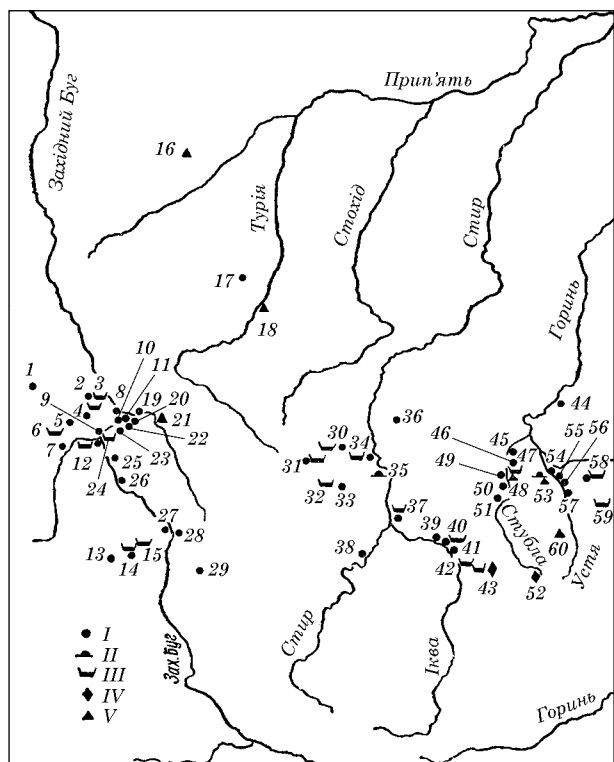

Рис. 7. Район поширення пам'яток стжижовської культури (за І. Свешніковим): I — поселення; II — кургани; III — ґрунтові поховання; IV — скарби бронзових речей; V — випадкові знахідки кераміки: 1 — Красни-тав; 2 — Раціборівце; 3 — Шпиколоси; 4 — Волаєвице; 5 — Уханья; 6 — Скоморохи Мале; 7 — Вербковіце; 8 — Городло; 9 — Стжижув; 10 — Рогалін; 11 — Зосін; 12 — Грудек Надбужний; 13 — Єзерна; 14 — Диниска Нове; 15 — Кшевіца; 16 — Тур; 17 — Грядки; 18 — Ковель; 19 — Володимир-Волинський; 20 — Лежниця; 21 — Зимне; 22 — Млиниська; 23 — Ізів; 24 — Черників; 25 — Кречів; 26 — Литовеж; 27 — Вільхове; 28 — Ро-мош; 29 — Яструбичі; 30 — Валентинів; 31 — Торчин; 32 — Сьомаки; 33 — Коршів; 34 — Гнідава; 35 — Ве-ликий Боратин; 36 — Вишків; 37 — Ставок; 38 — Ло-павше; 39 — Муравиця; 40 — Озлів; 41 — Підгайці; 42 — Дубно; 43 — Липа; 44 — Чудви; 45 — Смержів; 46 — Диків; 47 — Пересопниця; 48 — Білів; 49 — За-ріцьк; 50 — Заруддя; 51 — Олібів; 52 — Стеблівка; 53 — Городок; 54 — Караєвичі; 55 — Зозів II; 56 — Ве-ликий Олексин; 57 — Шпанів; 58 — Забороль; 59 — Білокриниця; 60 — Здовбиця

само як і пізньопіщурових «вписалася в фіналь-ний продукт, яким є СК» [Taras, 2005, s. 182].

Територія, на якій сформувалася СК, була зоною різноманітних культурних впливів та етнічних міграцій, де змішувалися традиції «лісові», «степові», півдня — ЯК, КК, карпатські культури (Шнекенберг—Глина III).

Західний кордон СК зафіксовано біля р. Вепж, північний — поблизу межі лісостепу та Полісся [Taras, 2005, s. 182]. З останнім положенням погодитись не можемо [Охріменко, Кучинко, Склярєнко, 2007, с. 425—456].

Про східні впливи та імпорт зі сходу (металеві вироби, сережки у формі вербового листя, фаянсо-ве намисто, прикраси з кістки та мушлі) у свій час писали дослідники Я. Махнік, С. Кадров, Я. Ба-

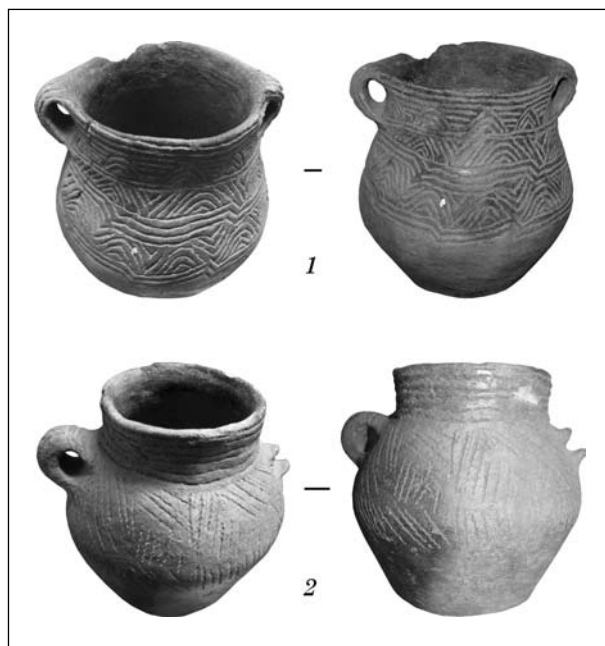

Рис. 8. С. Усичі, хут. Валентинів Луцького р-ну Волинської обл. Кераміка з поховання. Розкопки Я. Фітцке 1938 р.

тора та ін. [Machnik, 1973; Nadar, 1973; Batora, 1995; Kadrow, 1998]. На сьогодні встановлено, що прикраси у вигляді вербового листя виготовляли в різних місцевих майстернях, а ідея такої форми виробів походить із Близького Сходу. У той самий час вони з'явилися і на Кавказі. Прикраси у формі вербового листя, як відомо, були поширені в епіпщуровий період кола прикарпатських культур [Kadrow, 1995, s. 83, 84; 2000; 2001, s. 198].

Намисто з мушлів, фаянсові «пацьборки» відомі серед матеріалів пізніх фаз КК, СК, КМ, у різних спільнот Прикарпаття. Фаянсові прикраси (намисто), як підтвердили хімічні аналізи, також були локальними виробами Малопольці, Волині та ін. [Harding, Warren, 1973, s. 64—66; Batora, 1995, s. 185—188; Kadrow, 1995, s. 87—98].

Викладена Г. Тарас концепція етнічних процесів на Волині в кінці III — на початку II тис. до н. е., а також умови формування СК, на наш погляд, є переконливою. Вона, безперечно, буде доповнюватися новими матеріалами, ідеями, спостереженнями. Стосовно Західної Волині, до студій Г. Тарас вважаємо за необхідне додати такі уточнення:

1. Межа поширення СК на півночі не обмежується кордоном Волинської височини та Полісся. Ареал поширення СК у задровій зоні досить значний. По Горині він піднімається до Прип'яті (пункти Заслуччя — уроч. Горинка, Золотолін та ін.), на територію Білорусі (пункт Азерное) [Кры-вальцевіч, 1999]. Окремі фрагменти кераміки СК знайдені мною біля озера Люб'язь на Прип'яті, оз. Тур у Ратнівському р-ні Волинської обл., В. Ар-тюхом — у районі Шацьких озер (с. Затишшя).

2. Найбільш компактним ареалом проживання населення СК на Поліссі є басейни таких неве-

ликих річок, як Путилівка (сmt. Цумань, с. Башлики та ін.), Кормин (сs. Гораймівка, Ничогівка), Бронниця (с. Осова), Млинок (с. Великий Мідськ); неподалік с. Майдан-Липно кілька пунктів розташовані біля неглибоких боліт. Названі пам'ятки СК знаходяться в межах Ківецького і Маневиського районів Волинської обл. та Костопільського і Володимирецького районів Рівненської обл. Особливо значні скупчення знахідок СК зафіксовано поблизу сіл Осова та Майдан-Липно. Тут відкрито близько 10 багатопалаткових поселень із матеріалами СК: с. Осова — уроч. Стороживка, уроч. За корчі, уроч. Осивка, уроч. Криничка-Друга, уроч. Гусина, уроч. Капелька та ін.; с. Майдан-Липно — уроч. Бирче, уроч. Неріччя, уроч. Крутле Поле. В останньому пункті проводилися стаціонарні дослідження в 2005 р.

Археологія України. — К., 2005.

Братченко С. Катакомбне «бароко» з овалами та петлями в системі орнаментативності // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — 2007. — № 4. — С. 103—109.

Вязьмітіна М.І., Глініська В.А., Покровська Є.Ф. та ін. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» // АП. — 1960. — Т. VIII. — С. 22—135. Крывальцевіч М. Азярне І — паселішча эпохі бронзы на пруначы Палесся. — Мінск, 1999.

Охріменко Г., Кучинко М., Склярєнко Н., Шовкович І. Особливості стжижовської культури Волині та Волинського Полісся // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк, 2007. — С. 425—456.

Охріменко Г., Склярєнко Н., Ткач В. Пам'ятки стжижовської культури на Волині та Волинському Поліссі // Нариси культури давньої Волині. — Луцьк, 2006. — С. 404—413.

Пелешишин М. Нові поселення стжижовської культури на Волині // Археологія. — 1971. — Вип. 1. — С. 89—103.

Свешніков І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на поч. II тис. до н. е. — К., 1974.

Свешніков І. Стжижовська культура // Археологія Прикарпаття, Волині і Закарпаття. — К., 1990.

Bargel B. Badania nad I okresem epoki brązu na Lubelszczyźnie // Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej (materiały z konferencji). — Lublin, 1991. — Т. 6. — С. 103—113.

Gardawski A. Pierwsi słowianie na ziemiach dzisiejszej Lubelszczyzny // Z otchłani wieków. — 1959. — R. XXV. — С. 75.

Głosik J. Kultura strzyżowska // Materiały Starożytności. — 1968. — Т. 11. — С. 63—66.

Jazdzewski K. Grob kultury ceramiki sznurowej z Walentynowa w pow. Łuckim // Z otchłani wieków. — 1937. — R. XII. — С. 65.

Kadrow S., Machnik J. Kultura mierzanowicka. Chronologia, nomia i rozwój przestrzenny. — Kraków, 1997 (Prace Komisji Archeologicznej. — Т. 29).

Kaiser E. Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut, Mainz am Rhein, 2003.

Polańska M. Wyniki badań ratowniczych na stan. 6 w Husynnem Kolonii, gm. Hrubieszów // Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim w 1993 roku. — Zamość, 1994. — С. 16—18.

Rassamakin Y.Y. On Early Elements of the Globular Amphora Culture and other European Cultures in the

Late Eneolithic of the Northern Black Sea Region // Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950—2350 BC. — Poznań, 1996. — С. 132 (Baltic-Pontic Studies. — Т. 4).

Szmyt M. Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. — Poznań, 1999. — С. 148—167 (Baltic-Pontic Studies. — Т. 8).

Sulimirski T. Polska przedhistoryczna. — Londyn, 1957—1959. — Cz. II.

Taras H. Na przedpolu świata pontyjskiego osadnictwo kultury strzyżowskiej (2000/1950—1600 przed Chr.) // Pradzieje Południowo-wschodniej Lubelszczyzny. — Lublin, 2007. — С. 85—94.

Taras H. Oddziaływania wschodnioeuropejskie w starszych fazach epoki brązu na społeczności w dorzeczu górnej i środkowej Wisły (ze szczególnym uwzględnieniem Lubelszczyzny) // Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji. — Łańcut, 2005. — X. — С. 26—28.

Wiślański T. Kultura amfor kulistych w Polsce południowo-zachodniej. — Wrocław, 1966.

Wrybel H. Badania nad osadnictwem kultury trzcinieckiej // Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej (materiały z konferencji). — Lublin, 1991. — С. 219—225.

Г. В. Охріменко, Н. В. Склярєнко

ПРИПОНТИЙСКИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ВЛИЯНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ ЭПОХИ БРОНЗЫ

В статье рассматриваются версии происхождения, этнокультурное окружение и генезис стжижовской культуры как одной из ключевых проблем бронзового века. Территория, на которой сформировалась стжижовская культура, была зоной разнообразных культурных влияний и этнических миграций, где смешивались традиции «лесные», «степные», южные — ямная культура, катакомбная культура, карпатские культуры.

Граница распространения стжижовской культуры на севере не ограничивается рубежом Волинской возвышенности и Полесья. Она по Горыни поднимается до Припяти, заходит на территорию Беларуси.

G. V. Okhrymenko, N. V. Sklyarenko

PRIPONTIYDA'S ETHNOCULTURAL INFLUENCES ON WESTERN VOLHYN IN THE BRONZE AGE

In the article origin versions, ethnocultural environment and genesis of Styzuv archaeological culture as a key problem in the Bronze Age are discussed. The territory, where Styzuv archaeological culture was formed, was zone of different cultural influences and ethnic migrations. On this territory «forest», «steppe» and «South» (the Yamna, Catacomb, Carpathian cultures) traditions were mixed up.

Northwardly spreading bounds of Styzuv archaeological culture is not limited by Volhyn elevation and Polesye borders. Those bounds along Horyn River reach Pripyat River spreading to Belarus territory.

В. І. К л о ч к о

«УНЕТИЦЬКІ» БРОНЗИ В УКРАЇНІ

У статті на підставі аналізу металевих виробів початку II тис. до н. е. з території України розглядається утворення культурного кола Бабине (культури багатоваликової кераміки).

К л ю ч о в і с л о в а: доба бронзи, металеві вироби, міграції, Унетицька культура, культура Бабине.

У 2006 р. словацький дослідник Йозеф Батора в монографії «Дослідження зв'язків між Центральною та Східною Європою за доби бронзи» [Bátora, 2006, s. 223—236] розглянув проблематику східного кордону розповсюдження так званих «унетицьких» бронзових виробів. Мова йде про пласкі сокири із закраїнами унетицького типу, кинджали, гривни, манжетоподібні браслети, окуляроподібні підвіски — металеві вироби, характерні для регіону Західних Карпат початку II тис. до н. е. Як приклади знахідок таких речей на теренах України, він навів золотий браслет із Гордіївського могильника та бронзові гривну з Городенки, пласку сокирку із закраїнами з Хильчиць та шпильку «кіпрського» типу з Путятинців (рис. 1, 1—4). Згадані бронзові речі були пов'язані І.К. Свешніковим із підкарпатською культурою шнурової кераміки та почапською групою й інтерпретовані як унетицькі імпорти [Свешников, 1974]. Золотий браслет із Гордіївського могильника був інтерпретований нами як продовження унетицьких традицій за доби пізньої бронзи на Поділлі [Berezanskaja, Kłocko, 1998].

Судячи з усього, розповсюдження бронзових виробів центральноевропейських типів на схід розпочалось ще в середині III тис. до н. е. [Клочко, 2006, с. 81—88, 128—130]. Серед імпортів цього часу виділяються сокири типу «Козарац»

[Bátora, 2006, s. 29—54], які у пізньокатакомбний час сягають сходу України (скарби Скакун та Колонтаївський). До каталогу знахідок сокир типу «Козарац» в Україні [Типи «Зок Б-С» та «Стубло» Клочко, 2006, с. 83—85; 88—89] додаю сокиру, знайдену на Волині, до цього ж часу належить й вузьке пласке тесло з Вінницької області (колекція А.В. Козименко, Київ) (рис. 2, 1, 2).

Досі вважалося, що «унетицькі» бронзи розповсюджені тільки в межах пам'яток пізнього «шнурового» («пост шнурового») культурного горизонту Західної України. Але, це не так. Пласкі сокири «унетицького» типу знайдені на Волині, Поділлі, Житомирщині та Київщині — Сокаль, Почапи, Пекарі; Вінницька область; Сандраки; Народиці; Володимир-Волинський; Володар-Волинський [Клочко, 2006, рис. 53, 1, 2; 54, 13; 59, 1—5; фото 10]. Нові знахідки таких сокир походять із Волинської та Рівненської областей (колекція А.В. Козименко, Київ) (рис. 2, 4, 5). Пізніше, за часів тшинецької культури, такі вироби стають основним типом деревообробних знарядь населення лісової зони між Балтійським та Чорним морями. Їхні знахідки у східному регіоні цього культурного ареалу є досить чисельними й сягають Правобережжя Дніпра [Клочко, 2006, рис. 59, 6—11]. Форми і розміри цих сокир у своїй еволюції повторюють загальну тенденцію, характерну для теренів Польщі та Литви — вони зберігають загальні обриси, характерні для найстарших сокир унетицького типу, але стають меншими та тонкими. Фактично, спостерігається консервація старих форм, та їхня певна деградація. На Середній Наддніпрянщині такі пласкі сокири доживають до раннього етапу Лобойківської металургії, про що свідчить Бачкуринський

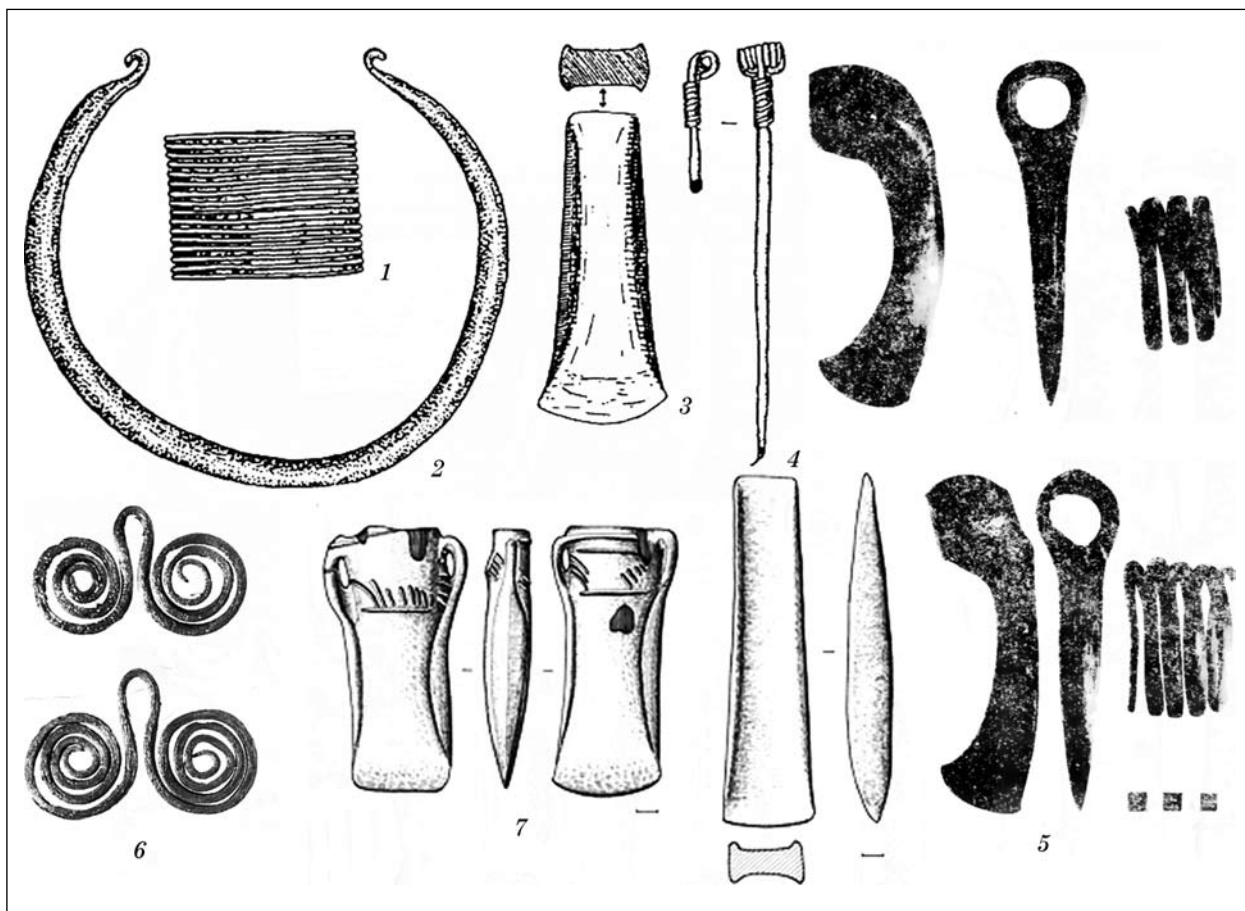

Рис. 1. «Унетицькі» бронзи: 1 — Гордіївський могильник; 2 — Городенка; 3 — Хильчиці; 4 — Путятинці; 5 — Олександрівський скарб; 6 — Доброводи; 7 — Бачкуринський скарб

скарб із Монастирищинського району Черкаської області, де така сокира знайдена з кельтом «Головурівського» типу (рис. 1, 7).

Вузьке довге тесло з упором посередині та довгим черешком знайдене у Кіровоградській області (колекція А.В. Козименко, Київ), уламок тесла з упором походить із цієї ж колекції (рис. 2, 7, 10). Вузькі довгі тесла з упором посередині відомі у комплексах унетицької культури (долота типу Скарбенице) [Bátora, 2006, s. 277].

Унікальний скарб нещодавно знайдений у Черкаській області. У ньому був кельт «сейминського» типу та широке і коротке прямокутне тесло (колекція А.В. Козименко, Київ) (рис. 2, 8). Подібне тесло походить із поселення Глина у Румунії, період Br A2 [Vulpe, 1970, Taf. 65, G2].

«Протоунетицькі» кинджали походять із городоцько-здовбицьких поховань Серники 1 та Висоцьке 8 [Свешніков, 1974, рис. 10, 9; 19, 8]. Подібний кинджал із бронзовою ручкою інкрустованою сріблом походить із колекції Платар [Клочко, 2006, фото 7]. Класичний унетицький кинджал знайдений у скарбі Кам'янка-Бузька разом із рукозахистним браслетом, а уламок такого кинджалу з металевою ручкою походить із с. Городок Заліщицького району Тернопіль-

ської області [Клочко, 2006, с. 135, рис. 59, 12, 14, 16].

Дуже цікаве поховання досліджене у кургані біля с. Володимирівка Якимівського р-ну Запорізької області (поховання 6). Датування та культурна належність цього поховання давно вже є дискусійними, його відносили й до часу складання білозерської культури [Ванчугов, 1990], й до другого періоду сабатинівської культури [Отрощенко, 2001], і врешті-решт нарекли «аномальним» комплексом заключного періоду пізнього бронзового віку, віднісши його до чорногорівської культури [Гершкович, Разумов, 2009]. Бронзовий ніж із цього поховання я відніс до культури багатоваликової кераміки (культури Бабино) [Клочко, 2006, с. 147], проте Я.П. Гершковича моя аргументація не задовольнила.

Наводжу додаткові, докладніші аргументи. Розглянемо кам'яну плитку, горщик та бронзовий ніж — речі, з яких складався основний інвентар поховання. 1) Кам'яна плитка з жолобками є виробом, відомим на пам'ятках раннього етапу культур Отомані та Мадьровської — найближчі паралелі знайдені на городищах Спишски Штвєрток та Мадьяровце — вони трактується або як точильні камені, або ж як щитки для захисту лівої руки під час стрільби

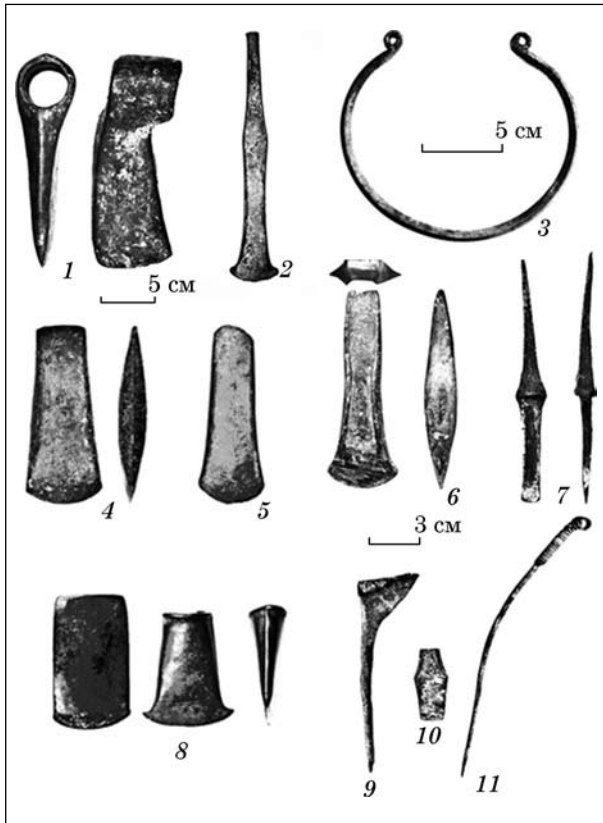

Рис. 2. «Унетицькі» бронзи: 1, 4 — Волинь; 2, 3, 6 — Вінницька область; 5 — Рівненська область; 7 — Кіровоградська область; 8 — Черкаська область; 9 — м. Ромни Сумської області; 10 — місце не відоме; 11 — Кобеляцький район Полтавської області

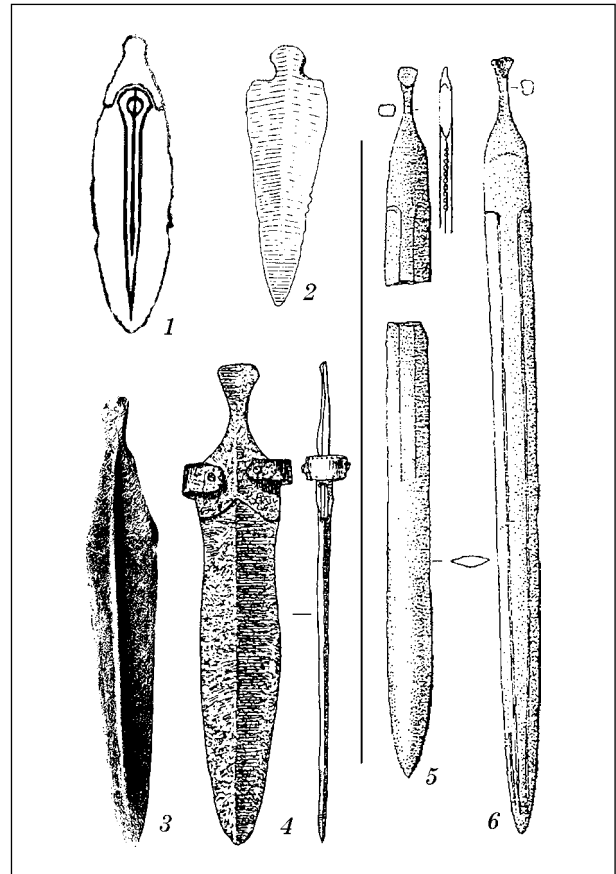

Рис. 3. «Унетицькі» бронзи: 1 — с. Володимирівка; 2 — околиці Сроди; 3 — Люблянсько Баріє; 4 — Куконештій Век; 5 — Буков; 6 — Григнів

з лука — остання версія більш вірогідна, тим більше, що подібні речі, вироблені з кістки, або з отворами, або ж із жолобками досить типові для комплексів унетицького культурного кола. 2) Горщик — велика амфора з високим, широким, вивернутим назовні вінцем та кулястим тулубом (чомусь на ці ознаки ніхто з дослідників не звернув увагу) належить до ранньої групи сіролискованої кераміки унетицького культурного кола. Паралелі цьому горщику є у кераміці культур Мадьяровської, Предлужицької, Івенської, він не може бути пізнішим ніж період Br B1, а віднести його до гальштатської доби може тільки людина, яка не знає центральноєвропейської кераміки доби бронзи. 3) Невеликий ніж із тонким листоподібним лезом, прикрашеним відлитим і гравірованим орнаментом. Точніше, це бритва. Прорисовка цього ножа, зроблена по фотографії, яка зафіксувала вигляд речі до реставрації (рис. 3, 1) показує, що усі малюнки, виконані попередниками є невірними. Люди просто не розуміли, що перед ними. Ніж кріпився у дерев'яній ручці за допомогою короткого «язычка». Це архаїчний спосіб кріплення лез у ручці, який починається ще з крем'яних виробів [Клочко, 2006, с. 36—37], зберігається у Центральній Європі аж до початку унетицької культури, на-

приклад, ніж з околиць Сроди, під Познанню [Knapowska-Mikołajczykowa, 1957, рис. 105] (рис. 3, 1). У цей час такий спосіб кріплення ручок використовували також на кинджалах і, навіть, мечях — кинджали з Люблянсько Баріє в Хорватії [Vučedol, 1988, kat. 225] та з поховання Куконештій Век у Молдові [Клочко, 2006, рис. 67, 5], мечі з Букова та Григнів у Словаччині [Novotná, 1996, Taf. 1, 1, 2] (рис. 3, 3—6).

Орнаментация леза бритви з Володимирівки є характерною для виробів періоду Br A-B1, до того ж вона імітує шнур, що є архаїчною ознакою. Порівнювати бритву з Володимирівки з чорногорівськими виробами може тільки людина, яка зовсім не розуміється на металевих виробках доби бронзи — раннього заліза. Тож, володимирівське поховання слід відносити до часу культурного кола Бабіне та розглядати в тематиці зв'язків України з Центральною Європою першої половини II тис. до н. е. У той же час хочу нагадати дослідникам «аномальних» комплексів думку С.С. Березанської, яку вона висловила ще на початку «багатоваликової епопеї» — «в ее формировании (КМК) приняли участие элементы культур раннебронзового и среднебронзового века Балкано-Дунайского региона» [Березанская, 1960, с. 41].

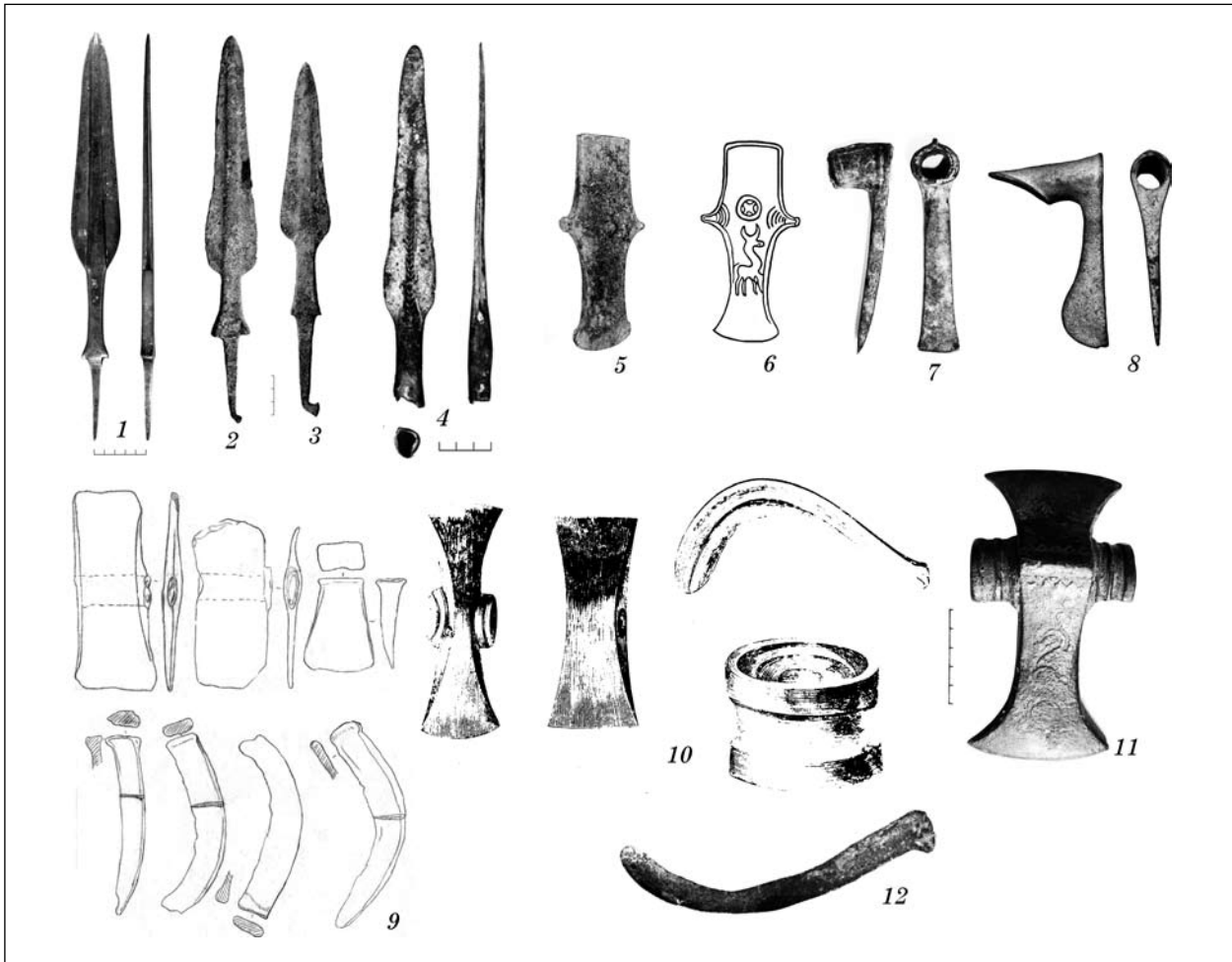

Рис. 4. Речі зі Східного Середземномор'я: 1, 4, 5, 8, 11 — Вінницька область; 2, 3, 6 — Крим; 7 — Черкаська область; 9 — Щетківський скарб; 10 — Козорезівський скарб; 12 — місце не відоме

Гривна унетицького типу походить з Вінницької області (колекція Є. Доброванова, Вінниця) (рис. 2, 3). Вона має численні аналогії у скарбах періоду Br A—B1 Словаччини, Чехії, Німеччини, Польщі.

Шпилька архаїчного варіанту веслоподібного типу знайдена біля м. Ромни Сумської області, а велика шпилька кіпрського типу у Кобеляцькому районі Полтавської області (колекція А.В.Козименко, Київ) (рис. 2, 9, 11). Обидві речі мають чисельні аналогії у комплексах унетицького культурного кола періоду Br A—B1.

Два спіральні браслети, знайдені у скарбі з кургану біля с. Олександрівка Дніпропетровського району, були знайдені разом із двома сокирами костромського типу [Ковалева та ін., 1978, рис. 1] (рис. 1, 5), мають чисельні аналогії у комплексах унетицького культурного кола періоду Br A—B1.

Окулярподібні підвіски були знайдені у похованні з кургану на трипільському поселенні Доброводи під Уманню (рис. 1, 6) та у бабинському похованні 2 кургану 8 біля м. Шахтарська Донецької області. Гривна унетицького типу, виготовлена з тонкого прута (місцева імітація),

походить із поховання бабинської культури 2 кургану 2 біля с. Відродження Артемівського району [Клочко, Кравець, 1991, с. 56—57]. Місцеві імітації прикрас унетицького типу — окулярподібних підвісок, гривен та браслетів є і в пам'ятках абашівської культури, на Північному Кавказі, а епізодичні такі знахідки є в культурах зрубних та андронівських.

Таким чином, каталог знахідок «унетицьких» бронз в Україні значно розширюється кількісно та територіально. Пропонується розглядати розповсюдження цих виробів на схід від основного ареалу як маркери міграційних процесів, що внесли свій вклад в утворення культурного кола Бабине.

Другий вектор культурних впливів, які діяли на території України на початку II тис. до н. е., виявляється на підставі досить численних знахідок окремих речей та цілих комплексів (скарбів) східносередземноморського та близькосхідного походження.

Передусім, це давно відомі Щетківський та Козорезівський скарби з Миколаївської області, до складу яких входили дволезові сокири та серпи мінойських типів [Tallgren, 1926] (рис. 4, 9, 10). Нові знахідки серпа типу «Дічево» (ко-

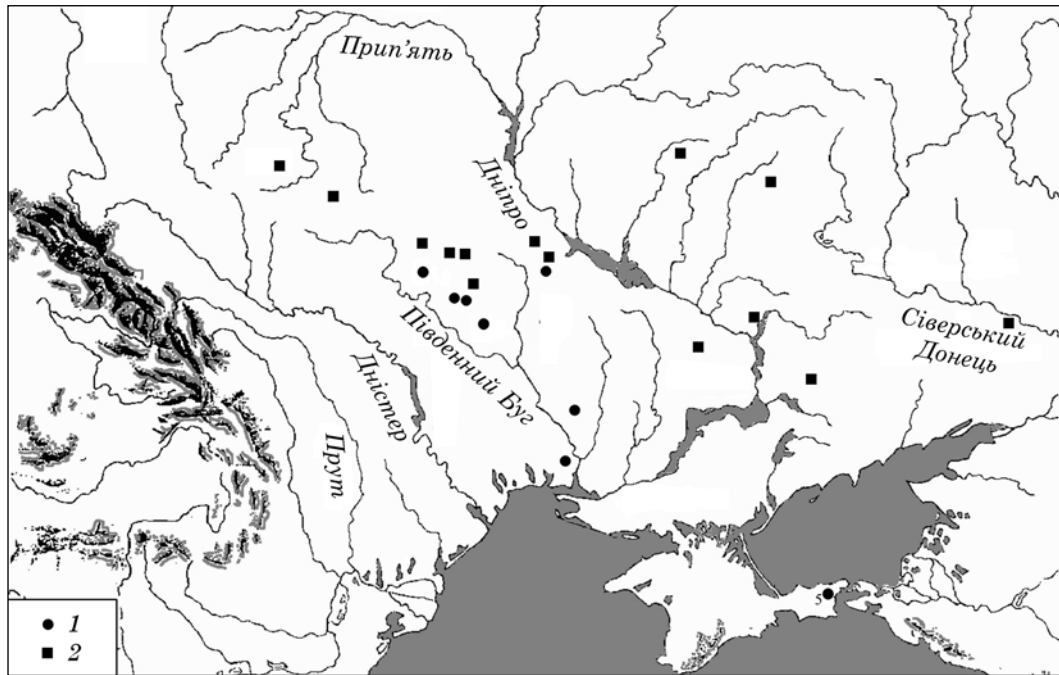

Рис. 5. Карта знахідок «унетицьких» бронз в Україні: 1 — речі зі Східного Середземномор'я; 2 — «унетицькі» бронзи

лекція А.В. Козименко, Київ) та унікальної дволезової сокири, прикрашеної спіральним орнаментом, із Вінницької області (колекція Є. Доброванова, Вінниця) (рис. 4, 11, 12) доповнюють каталог таких знахідок у басейні Бугу. Серпи типу «Дічево» є чи не найстаршими металевими серпами у Європі й походження їх пов'язане, очевидно, з крито-міноїським світом.

У приватній колекції «ПЛАТАР» зберігається черешкове вістря списа, виготовлене з бронзи (? — спектрально не аналізовано). Знайдене на Поділлі, на території Вінницької області. Вістря має вузьке листоподібне перо, трапецієподібну нервюру і довгий загострений на кінці черешок з упором посередині. Довжина 40 см (рис. 4, 1). Подібні черешкові вістря списів були характерними для Східного Середземномор'я на початку II тис. до н. е. Як приклад можна привести вістря з Тарсуса [Müller-Karpe, 1974, Taf. 291, B7] та Угаріту [Schaeffer, 1949, fig. 199, 3]. Черешки у таких вістрів найчастіше бувають загнутими на кінці та мають «кнопку» для кращого закріплення у держаку. Але зрідка зустрічаються й форми, які мають прямі загострені черешки (архаїчна форма?), як на вістрі з Побужжя. «Класичні» ж близькосхідні вістря цього типу з «кнопками» походять із грабіжницьких розкопок на території Криму (зберігаються в колекції Є. Доброванова, Вінниця) (рис. 4, 2, 3).

Пласкі бронзові сокирки «хетського» типу знайдені на Вінниччині (колекція «ПЛАТАР») та в місті Керч у Криму [Отрощенко, 1971, рис. 1] (рис. 4, 5, 6). Такі пласкі сокири є характерними для Малої Азії першої половини

II тис. до н. е., часів «Хетської імперії». Як приклади наводяться сокири з Карахуйюка та Тарсуса [Müller-Karpe, 1974, Taf. 291, B7; 318, 11].

Бронзова шпилька, знайдена І.К. Свешніковим у кургані біля села Івання в Ровенській області [Свешников, 1968, рис. 2, 1], дуже подібна до шпильок із давніх асирійських поховань в Ашшурі [Müller-Karpe, 1980, Taf. 104, 18, 21].

Втульчатий наконечник списа. Довжина 21,4 см; діаметр втулки близько 2,5 см. Глибина втулки 50 мм. Леза проковані. Прикрашений по нервюрі «ялинковим» орнаментом (рис. 4, 4). Знайдений на території Вінницької області (колекція «ПЛАТАР»). Зарахований до доби середньої бронзи. Датований 1900—1600 рр. до н. е. [Клочко, 2006, с. 133]. Хоча я вважаю, що це місцевий виріб, аналогії йому є на Близькому Сході, наприклад, із Бібла [Müller-Karpe, 1974, Taf. 258, B6, 8]. Я пропоную розглядати подібні знахідки з Леванту як предмети озброєння північного походження, які з'явилися там разом із північними воїнами-колісничими.

Мені вже доводилося писати про ці речі в контексті концепції торговельного шляху «Буг-Бог» [Клочко, 2009] — шляху, який поєднував Північне Причорномор'я зі Східним Середземномор'ям. З часу написання тієї статті були знайдені нові речі, які дозволяють розвивати цю концепцію далі.

Зокрема, бронзова «бойова» мотика, подібна до мотик із «царських гробниць» Уру в Месопотамії [Müller-Karpe, 1974, Taf. 172, 5, 10, 15, 19, 24], знайдена у Черкаській області (рис. 4, 7). Бронзова бойова сокира, подібна до сокир із «царських гробниць» Уру в Месопотамії [Müller-Karpe, 1974, Taf. 172, 8, 17], знайдена

у Вінницькій області (колекція Є. Доброванова, Вінниця) (рис. 4, 8). Ур у той час мав свої колонії на узбережжі сучасної Сирії, звідти ці речі й могли потрапити на територію сучасної України.

Пропонується розглядати розповсюдження цих виробів на північ від основного ареалу як маркери торгових зв'язків, що внесли свій вклад у формування своєрідної матеріальної культури культурного кола Бабине та культур доби пізньої бронзи, які сформувались на основі цього культурного кола.

Ініціаторами цих торгових зв'язків на Близькому Сході виступали індоєвропейці за походженням воїни-колісничі (*маруанну*), у чиїх похованнях були знайдені кинджали, гривни та інші речі «унетицьких» типів [Müller-Karpe, 1974, Taf. 252; 257; 258; 263]. Вірогідніше за все, поєднання синташтинсько-абашевсько-покровського колісничного комплексу з унетицьким культурним комплексом відбулося на території України в середовищі культурного кола Бабине.

Тож результати аналізу металевих виробів початку II тис. до н. е. з території України вказують на те, що крім автохтонного та східного вектору культурних впливів, що є традиційними для сучасних етнокультурних теорій, які намагаються пояснити утворення культурного кола Бабине (культури багатоваликової кераміки), у цей час діяли ще два вектори зв'язків — західний та південний (рис. 5). І саме міграційні процеси із заходу призвели, на мою думку, до утворення культурного кола Бабине.

Березанская С.С. Об одной из групп памятников Средней бронзы на Украине // СА. — 1960. — № 4. — С. 26—41.

Гершкович Я.П., Разумов С.М. «Аномальный» комплекс заключного периода позднего бронзового века с Северного Причерноморья // Взаемозв'язки культур эпох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. — Київ; Львів, 2009. — С. 132—139.

Клочко В.И., Кравец Д.П. К абсолютной хронологии культуры многоваликовой керамики // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья: Тез. докл. конф. — Кишинев, 1991. — С. 56—57.

Клочко В.И. Озброєння та військова справа давнього населення України. — К., 2006.

Клочко В.И. Торговельний шлях Бут-Бог // Взаемозв'язки культур эпох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. — Київ; Львів, 2009. — С. 72—82.

Ковалева И.Ф., Волковой С.С., Костенко В.И., Шалобудов В.Н. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» // Курганные древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1978.

Отрощенко В.В. Про зображення на сокирі доби пізньої бронзи з Керчі // Археологія. — 1971. — Вип. 2. — С. 34—36.

Свешников И.К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванье Ровенской обл. // СА. — 1968. — № 2. — С. 159—168.

Свешников И.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974.

Bátora J. Štúdie ku komunikácii medzi Strednou a Východnou Európou v dobe bronzovej. — Bratislava, 2006.

Berezanskaja S.S., Kločko V.I. Das Gräberfeld von Hordeevka. — Rahden; Westf., 1998 (Archäologie in Eurasien 5).

Knapowska-Mikolajczykowa A. Wczesny okres epoki brązu w Wielkopolsce. — Poznań, 1957 (Fontes Archaeologici Posnanienses. — Vol. 7).

Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte. — München, 1974. — 3.

Novotná M. Zu den Ägäischen Vorbildern der Mitteleuropäischen Bronzezeit // Probleme der Bronzezeit und der Eisenzeit in Europa. — Kraków, 1996. — S. 409—414.

Schaeffer C. Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale. — London, 1948.

Tallgren A.M. La Pontide préscythique après l'introduction des métaux // Eurasia Septentrionalis antiqua. — 1926. — № 2. — S. 5—246.

Vučedol. Treće tisućljeće p. n. e.. — Zagreb, 1988.

Vulpe A. Die Äxte und Beile in Rumänien I. — München, 1970 (PBF. — 9, 2).

В. И. Клочко

«УНЕТИЦЬКІ» БРОНЗИ В УКРАЇНІ

Результати аналізу металевих виробів початку II тис. до н. е. з території України вказують на те, що крім автохтонного та східного векторів культурних впливів, що є традиційними для сучасних етнокультурних теорій, які намагаються пояснити утворення культурного кола Бабине (культури багатоваликової кераміки), в это время действовали еще два вектора связей — западный и южный. И именно миграционные процессы с запада привели, по моему мнению, к образованию культурного круга Бабино.

V. I. Kločko

THE «UNIETICE'S» BRONZES IN THE UKRAINE

Results of the analysis of metal objects from the territory of Ukraine dating back to the second half of 3000 — early 2000 BC indicate that two more vectors of connections, the Western and Southern ones, existed simultaneously in addition to the autochthonous and the Eastern vectors of cultural influence, traditional for contemporary ethno-cultural theories that seek to explain the formation of the Babyne culture circle (the Mnogovalikovoy Pottery Culture).

С. В. Махортых

СНАРЯЖЕНИЕ КОНЯ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В БАССЕЙНЕ ВОРСКЛЫ (по материалам некрополей Бельского городища)

Статья посвящена рассмотрению конского убора из некрополей локализуемых в окрестностях Бельского городища в бассейне р. Ворсклы. Даны интерпретация и хронологический анализ многочисленных и разнообразных материалов шести могильников. Они позволяют проследить три этапа развития конского снаряжения, отражающие определенные изменения в развитии и совершенствовании управления конем, имевшие место в скифское время на территории лесостепного Днепроовского Левобережья.

Ключевые слова: конское снаряжение, скифское время, Бельское городище, Днепроовское лесостепное левобережье.

Детали конского снаряжения принадлежат к числу наиболее значимых предметов материальной культуры VII—IV вв. до н. э. Трудно переоценить значимость этой категории инвентарного комплекса как для хронологических реконструкций, так и для изучения культурных контактов между различными регионами в древности.

Основной целью предлагаемой статьи является рассмотрение конского снаряжения, выявленного в курганных могильниках ближайшей округи Бельского городища — крупнейшего укрепленного поселения скифского времени в Восточной Европе. Большая их часть располагается к западу и северо-западу от городища, у с. Бельск Котелевского района Полтавской области: могильники в урочищах Скоробор, Осняги, Марченки, Перещепино и Перемирки. Следует упомянуть и т. н. Бельский могильник, состоящий из двух курганных групп (А и Б), находящихся непосредственно на территории Большого укрепления Бельского городища, в его южной части [Шрамко, 1981].

© С. В. МАХОРТЫХ, 2010

На сегодняшний день имеются данные приблизительно о 100 раскопанных курганах в окрестностях Бельска и на самом городище. Наиболее полно изученным является некрополь в урочище Перещепино (около 40 исследованных насыпей), затем следуют могильники в урочище Осняги (24 кургана), Скоробор (20 курганов), урочище Марченки (8 курганов), а также Бельский некрополь (7 курганов). Практически на всех упомянутых выше могильниках захоронения совершали на протяжении всего скифского периода. Вместе с тем, в урочищах Скоробор и Марченки число раннескифских комплексов VII и VI вв. до н. э. составляет около 65—70 %, тогда как в Перещепинском могильнике господствуют погребения V в. до н. э., составляющие там более 80 % от всех исследованных захоронений. Сходная ситуация прослеживается и в Бельском могильнике, где зафиксировано преобладание погребений IV в. до н. э. [Махортых, 2009, с. 268—277].

В общей сложности в Бельских курганах удалось учесть находки узды в более чем в 35 погребениях. Обычно в захоронениях встречаются части от одной, реже — двух—трех и, как максимум, 7 уздечек. Наличие среди вещей разрозненных предметов конского снаряжения (бронзовых блях, пряжек и пр.) также свидетельствует о том, что в могилу была положен конский убор, например, к. 4, 7, 9 могильника Скоробор или к. 7, 8 могильника Осняги [Шрамко, 1994а].

Хронологически рассматриваемые уздечные принадлежности подразделяется на несколько групп: раннюю (VII—VI вв. до н. э.), среднюю (V в. до н. э.) и позднюю, датирующуюся концом V—IV вв. до н. э.

В эпоху скифской архаики население Бельского городища использовало в качестве средс-

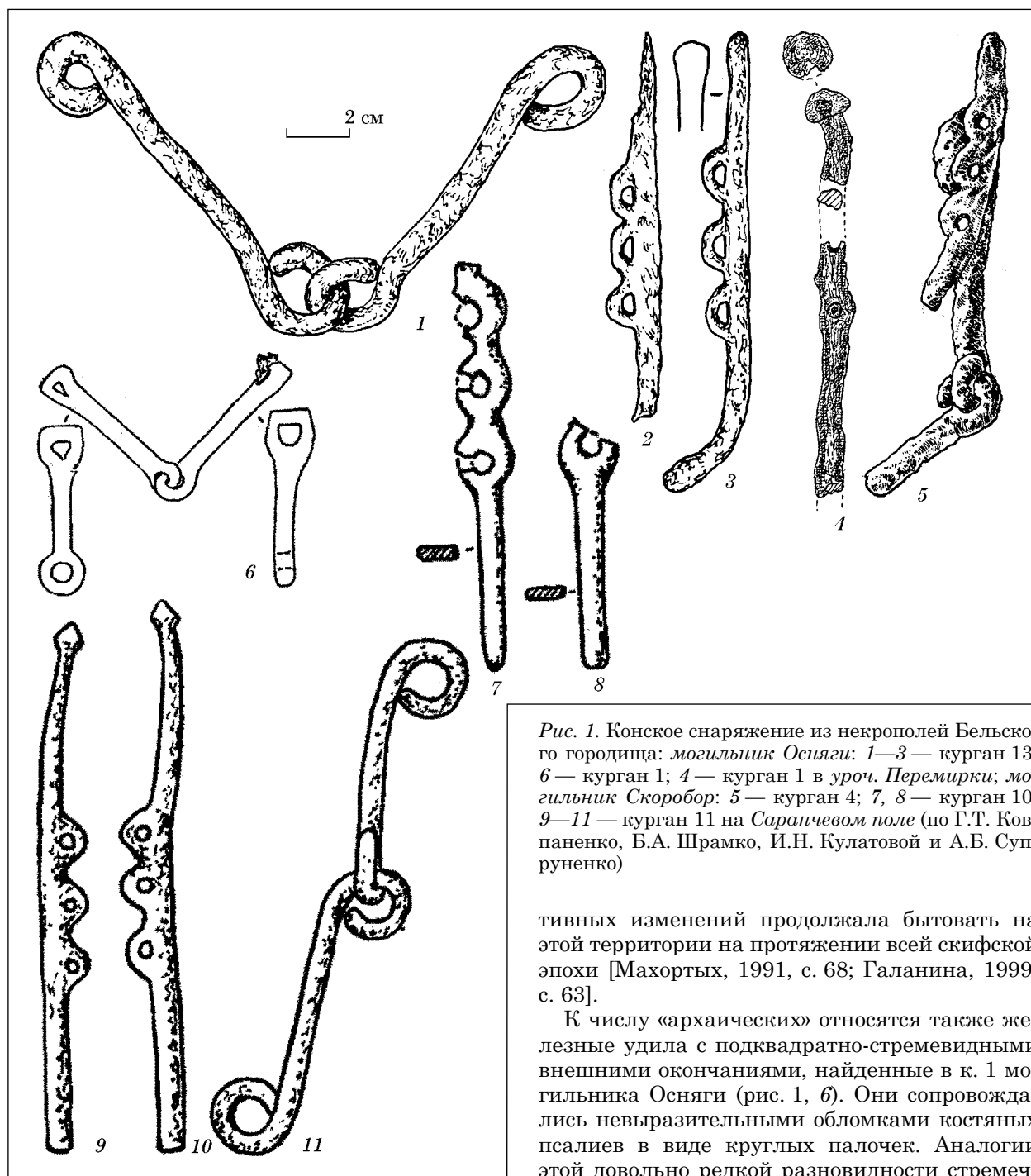

Рис. 1. Конское снаряжение из некрополей Бельского городища: могильник Осняги: 1—3 — курган 13; 6 — курган 1; 4 — курган 1 в уроч. Перемирки; могильник Скоробор: 5 — курган 4; 7, 8 — курган 10; 9—11 — курган 11 на Саранчевом поле (по Г.Т. Ковпаненко, Б.А. Шрамко, И.Н. Кулатовой и А.Б. Супруненко)

тивных изменений продолжала бытовать на этой территории на протяжении всей скифской эпохи [Махортых, 1991, с. 68; Галанина, 1999, с. 63].

К числу «архаических» относятся также железные удила с подквадратно-стремевидными внешними окончаниями, найденные в к. 1 могильника Осняги (рис. 1, 6). Они сопровождались невыразительными обломками костяных псалиев в виде круглых палочек. Аналогии этой довольно редкой разновидности стремечковидных удили известны в Днепровском лесостепном Левобережье (Луки) и Правобережье (Репяховатая Могила, п. 2), а также на Северном Кавказе (курганы 1/В, 2/В, 19, 31 Келермеса; Ульский к. 1/1910 г; Красное Знамя к. 6) [Махортых, 2009а, с. 106—109].

Среди раннескифских двусоставных удили находки со стремявидными наружными петлями представляют особенный интерес. По сравнению с железными однокольчатыми и двукольчатыми удилами, рассматриваемый тип удили является ведущим для конской упряжи VII в. до н. э. на юге Восточной Европы. Основной ареал его распространения охватывает обширную территорию от Центрального Пред-

ства управления конем железные кованные, двучастные удила с подвижно соединенными звеньями. Среди них выделяется два типа, которые отличаются друг от друга оформлением внешних окончаний. Наибольшее распространение получили удила со свернутыми в петли концами, изготовленные, преимущественно, из округлого в сечении стержня. Они выявлены в к. 4 могильника Скоробор, к. 1 группы «Восьмое поле» в урочище Марченки, к. 11 на Саранчевом поле, к. 13 в урочище Осняги (рис. 1, 1, 11). Эта форма удили, появившаяся на юге Восточной Европы не позднее середины — второй половины VII в. до н. э., без особых конструк-

Кавказья на востоке до Среднего Поднестровья на западе. Главными центрами производства и распространения железных стремечковидных удили в эпоху скифской архаики являлись Северный Кавказ и Днепровская Правобережная Лесостепь.

Широкая территория распространения, а также довольно узкие хронологические рамки использования, в пределах VII—VI вв. до н. э., позволяют рассматривать железные стремечковидные удила как надежный хроноиндикатор среднего и заключительного этапов периода скифской архаики. Также они являются своеобразным этно-культурным маркером, фиксирующим направление и динамику распространения диагностирующих элементов скифской материальной культуры (а вместе с ними, вероятно, и самого скифского населения) в западном направлении после завершения переднеазиатских походов скифов.

К числу характерных деталей узды скифского времени относятся псалии. Формы их довольно быстро видоизменялись и совершенствовались, благодаря чему они имеют важное значение при установлении хронологии памятников.

Среди раннескифских железных псалиев из могильников у Бельского городища преобладают находки в виде округлого в сечение стержня с тремя боковыми петлями, один конец которого заканчивается конической шишечкой или утолщением (Осныги к. 13 — 2 экз.; Саранчево поле к. 11 — 2 экз.; Скоробор к. 4 — 2 экз.) (рис. 1, 2, 3, 5, 9, 10). Известны как прямые стержневидные, так и псалии с загнутым верхним окончанием. К этой же разновидности уздечных принадлежностей относится и несколько плохо сохранившихся железных трехпетельчатых псалиев, выявленных в к. 1 группы «Пятое поле» в урочище Марченки (1 экз.) и к. 1 Перемирки (3 экз.).

Железные стержневидные псалии с боковыми петлями VII—VI вв. до н. э. на территории украинской лесостепи концентрируются, главным образом, в Посулье и бассейне Тясмина, где известно более 80 экземпляров [Лллінська, 1961, с. 45; Могилев, 2008, с. 31].

Наиболее ранние бронзовые и железные трехпетельчатые стержневидные псалии найдены на Северном Кавказе, где этот тип был господствующим в уздечках раннескифского типа [Махортых, 1991, с. 68, 69; Галанина, 1997; Петренко, 2006, с. 75]. Эти псалии обнаружены в скифских комплексах у хут. Красное Знамя, в Келермесских, Ульских и Нартановских курганах. Сближаясь между собой наличием петель, они отличаются прямым или загнутым концом стержня и оформлением его окончаний, разного рода шишечками, зооморфными мотивами и т. д.

В Предкавказье рассматриваемые железные псалии встречаются главным образом в VII в. до н. э. вместе с бронзовыми и железными стре-

мечковидными удилами, тогда как в лесостепной Украине, и в частности бассейне Ворсклы и Посулье, преобладает их сочетание с железными петельчатыми удилами, что в целом, вероятно, является свидетельством более молодой хронологической позиции причерноморских комплексов.

О довольно длительном бытовании здесь трехпетельчатого типа псалиев и в VI в. до н. э. свидетельствуют их находки в курганах 1 и 2 в урочище Солодка (Посулье), где в колчаных наборах большинство составляют базисные и опорновтульчатые наконечники с широким основанием [Ильинская, 1968, с. 107, табл. XII].

Известны в раннескифских курганах Бельского городища и железные трехдырчатые псалии: к. 10 Скоробор (2 экз.); к. 1 Перемирки (1 экз.) (рис. 1, 4, 7, 8). К сожалению, все эти находки являются фрагментированными, поэтому установить их первоначальную форму довольно сложно. У двух псалиев имеются округлые расширения на стержне в местах отверстий, а у одного они устроены в стержне, при этом окончание псалия завершается шляпкой.

Помимо вышеуказанных находок из Бельских курганов, с территории Левобережной лесостепи происходят еще четыре экземпляра железных псалиев этого типа, причем три из них имеют зооморфные окончания [Могилев, 2008, с. 30, рис. 58].

Следует отметить, что наряду с упомянутыми ранее материалами из к. 1 в урочище Перемирки, трехпетельчатые и трехдырчатые псалии встречены вместе в одном комплексе также в к. 5 у с. Аксютинцы 1905 г. (Посулье), к. 8 Константиновки (Тясмин) и Коцюбинчики 2 (Среднее Приднестровье) [Ильинская, 1975, табл. XIII, 10—12; Ильинская, 1968, с. 106, табл. XXXI, 1, 2; Бандрицкий, 2009], что свидетельствует о частичном сосуществовании этих двух типов псалиев.

Еще один случай совместного обнаружения железных трехдырчатых и трехпетельчатых псалиев известен на Северном Кавказе — курган у г. Новопавловска. Последний, как и захоронение в к. 1 Перемирки, датируется концом VII — началом VI вв. до н. э. [Кулатова, Супруненко, 2002, с. 170; Канторович, Петренко, Маслов, 2007, с. 194].

Что касается уздечных принадлежностей среднескифского периода (V в. до н. э.), а отчасти и IV в. до н. э., то они лучше всего представлены в погребениях Перещепинского некрополя [Мурзін, Ролле, Скорий, 1995; Мурзін, Ролле, Білозор, 1996; Мурзін, Ролле, Херц и др., 1997; 1999; 2000; 2001; 2002; 2003; Махортых, Мурзін, Ролле, 1998].

Полные комплексы конской узды и отдельные детали конского снаряжения встречены там в 19 захоронениях. Среди них: к. 1 п. 1; к. 2; к. 7 п. 1; к. 8 п. 1 и 2; к. 9 п. 1; к. 10 п. 1; к. 12 п. 1; к. 13 п. 1; к. 14 п. 1; к. 15 п. 1 и 2;

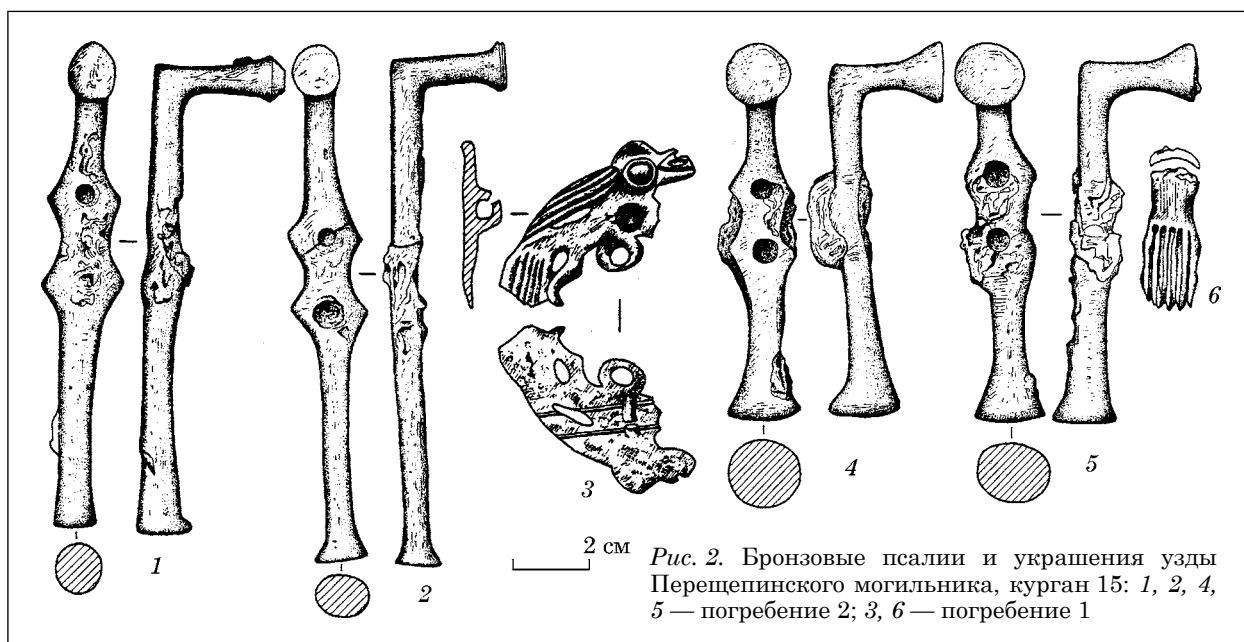

Рис. 2. Бронзовые псалии и украшения узды Перещепинского могильника, курган 15: 1, 2, 4, 5 — погребение 2; 3, 6 — погребение 1

к. 16 п. 1; к. 18 п. 1; к. 20 п. 1; к. 21 п. 1; к. 22 п. 1; к. 23 п. 1; к. 24 п. 1. Приведенные данные свидетельствуют, что почти 80 % захоронений, исследованных преимущественно в южной и западной частях могильника, сопровождалась конской упряжью. Учитывая разграбленность практически всех могил, в связи с чем данные о составе их погребального инвентаря являются неполными, чрезвычайно высокий процент погребений с конской упряжью показывает особый характер исследованного участка Перещепинского могильника и позволяет рассматривать его как кладбище воинской аристократии. Значительный процент всаднических захоронений, которые зачастую сопровождалась вооружением, в том числе и защитным, позволяет выделить здесь представительную группу погребений конных воинов, которые составляли элитный слой местного общества.

Другой особенностью Перещепинского некрополя является отсутствие в могильнике самих захоронений лошадей, что свидетельствует о значительном распространении здесь обычая их символического жертвоприношения, замененных в данном случае положением в могилу конских уборов.

Отмеченный выше факт ограбления практически всех захоронений Перещепинского могильника не мог не сказаться на полноте сохранившихся и дошедших до нас принадлежностей конского убора. Так, если в ряде комплексов конская узда представлена одним—четырьмя комплектами (к. 8 п. 1 и 2; к. 9 п. 1; к. 12 п. 1; к. 13 п. 1; к. 15 п. 2; к. 18 п. 1; к. 20 п. 1; к. 24 п. 1), а в отдельных случаях — семью комплектами (к. 15 п. 1), то в других комплексах конской убор представлен более скромно — отдельными целыми или невыразительными обломками железных удил, псалиев и / или укра-

шениями узды (налобники, бляшки): к. 1 п. 1; к. 10 п. 1; к. 14 п. 1; к. 16 п. 1; к. 21 п. 1; к. 22 п. 1; к. 23 п. 1.

Если в большинстве курганов конская упряжь находилась в погребальных камерах или грабительских ходах, то в к. 2 комплекс, состоящий из трех уздечек, был положен в нижней части насыпи рядом с глинистым выкидом [Шрамко, 1994, с. 120—121].

Хронологически уздечные наборы Перещепинского могильника V—IV вв. до н. э. подразделяются на раннюю и позднюю группы. Ниже приведено описание и дана их характеристика с упором на наиболее полные и хорошо сохранившиеся уздечные комплекты этого памятника.

В раннюю группу погребений входит подавляющее число исследованных здесь курганов с уздой (к. 1 п. 1; к. 8 п. 1 и 2; к. 9 п. 1; к. 10 п. 1; к. 13 п. 1; к. 14 п. 1; к. 15 п. 1 и 2; к. 16 п. 1; к. 18 п. 1; к. 20 п. 1; к. 21 п. 1; к. 22 п. 1; к. 23 п. 1; к. 24 п. 1). Наиболее полно конская упряжь представлена в п. 1 к. 15. Ее описание с учетом соответствующих параллелей в других захоронениях Перещепинского могильника приводится ниже.

Набор уздечных принадлежностей из п. 1 к. 15 состоит из удил, бронзовых и железных псалиев, налобников, разнообразных уздечных блях. Все удила железные, квадратные или подквадратные в сечении, имеют двучастные грызла с загнутыми в петли окончаниями (шесть экземпляров). Длина составляющих их звеньев различна и, в среднем, составляет 11,8—12 см. К сожалению, практически все удила оказались фрагментированными. Более полное представление о конструкции этого типа удил дают хорошо сохранившиеся находки из п. 2 к. 8; п. 1 к. 13; п. 1 к. 20 и п. 1 к. 24.

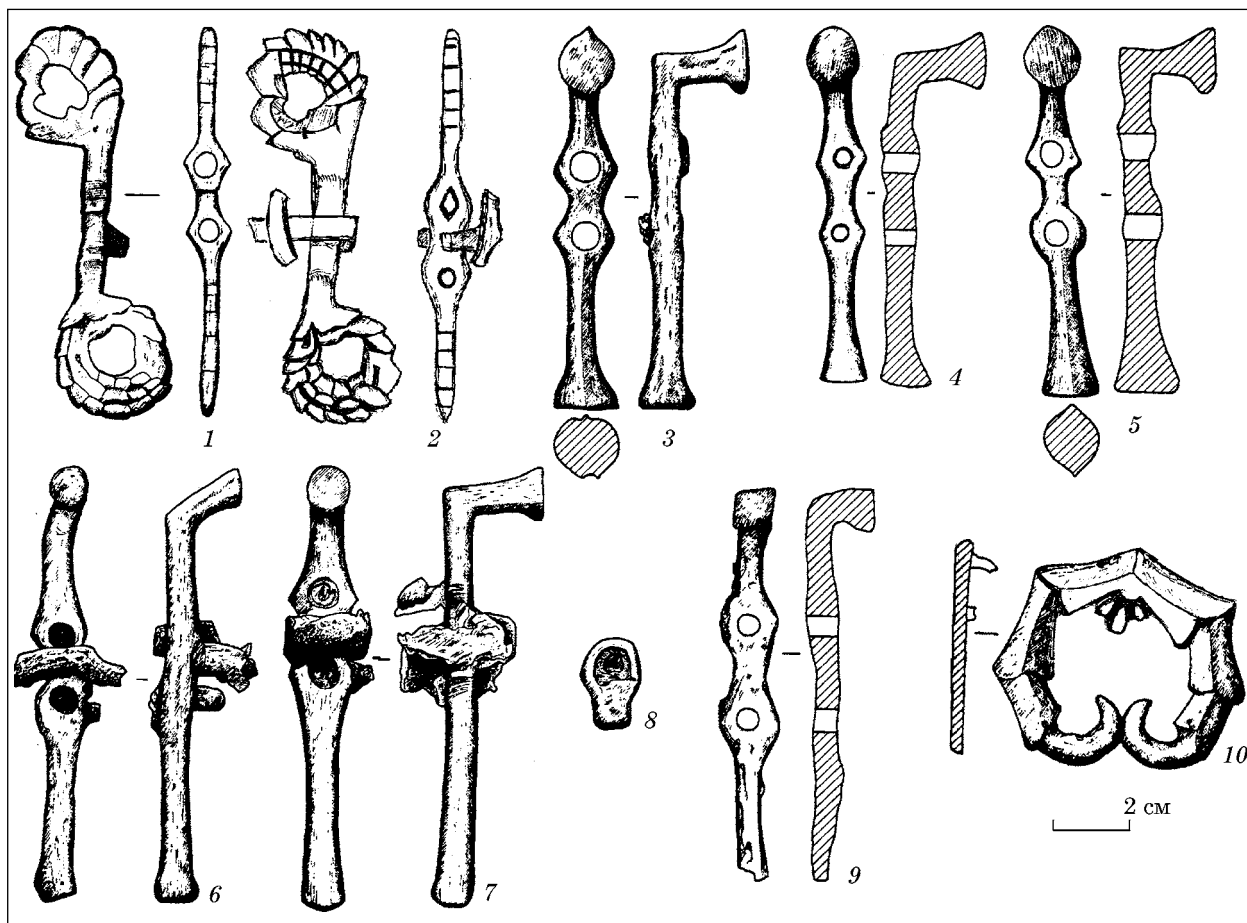

Рис. 3. Детали конской упряжи из погребения 1 кургана 15 Перещепинского могильника

Удилам из п. 1 к. 15 сопутствовали литые бронзовые псалии. Десять из них представляли собой округлые в сечении стержни и имели Г-образную форму, а также длину от 9 до 11,8 см (рис. 3, 3—7; 4, 3, 4, 6, 7). У большинства из этих псалиев оба конца расширяются в виде раструбов, торцы их плоские или слегка выпуклые. Ближе к загнутому концу в несколько уплощенных стержнях имеется по два ромбических расширения с округлыми отверстиями, идущими в плоскости загнутого конца.

Еще четыре аналогичных бронзовых псалия Г-образной формы происходят из п. 2 этого же кургана (рис. 2, 1, 2, 4, 5). Следует упомянуть также еще один бронзовый псалий из п. 1 к. 13 с расширяющимися в виде раструба окончаниями. В отличие от описанных выше, его изогнутый уплощенный конец имеет ромбовидное основание. Составляя в общей сложности 15 экз., рассматриваемый тип псалиев является наиболее многочисленным среди этой категории узды Перещепинского могильника.

Среди бронзовых псалиев из п. 1 к. 15 имеются также два литых двудырчатых псалия с восьмерковидными утолщениями в средней части и зооморфными окончаниями. Последние оформлены в виде сжатой когтистой лапы хищной птицы, образующей ажурный рисунок (рис. 3, 1, 2).

Помимо бронзовых, в п. 1 к. 15 выявлены также два железных псалия, относящихся к типу Г-образных и имеющих посередине восьмерковидное расширение и уплощенный нижний конец. Псалии этого же типа, но лучшей сохранности, выявлены в курганах 13, 15, 18 и 20 Перещепинского могильника (рис. 5, 14, 15; 7, 1, 3).

С уздечным набором связаны также находки в п. 1 к. 15 налобников, ворварок и разнообразных литых бронзовых уздечных блях, две из которых оформлены в скифском зверином стиле. Первая имеет округлую форму и изображает две соприкасающиеся друг с другом стилизованные когтистые лапы, в месте соприкосновения которых располагается пальметка (рис. 3, 10). Вторая зооморфная бляха фрагментирована. Она воспроизводит фантастическое животное с головой копытного (лося?) и пышным птичьим хвостом (рис. 2, 3).

Зооморфные бляхи, выполненные в скифском зверином стиле V в. до н. э., найдены также в ряде других захоронений Перещепинского могильника (к. 8 п. 2; к. 10 п. 1; к. 15 п. 2; к. 21 п. 1; к. 22 п. 1; к. 23 п. 1; к. 24 п. 1). Они воспроизводят головки лося, хищной птицы и копытного животного, морды оскаленных хищников и ушастого зверя, а также бедро хищника с хвостом и лапой, трактованной в виде двух обращенных к друг

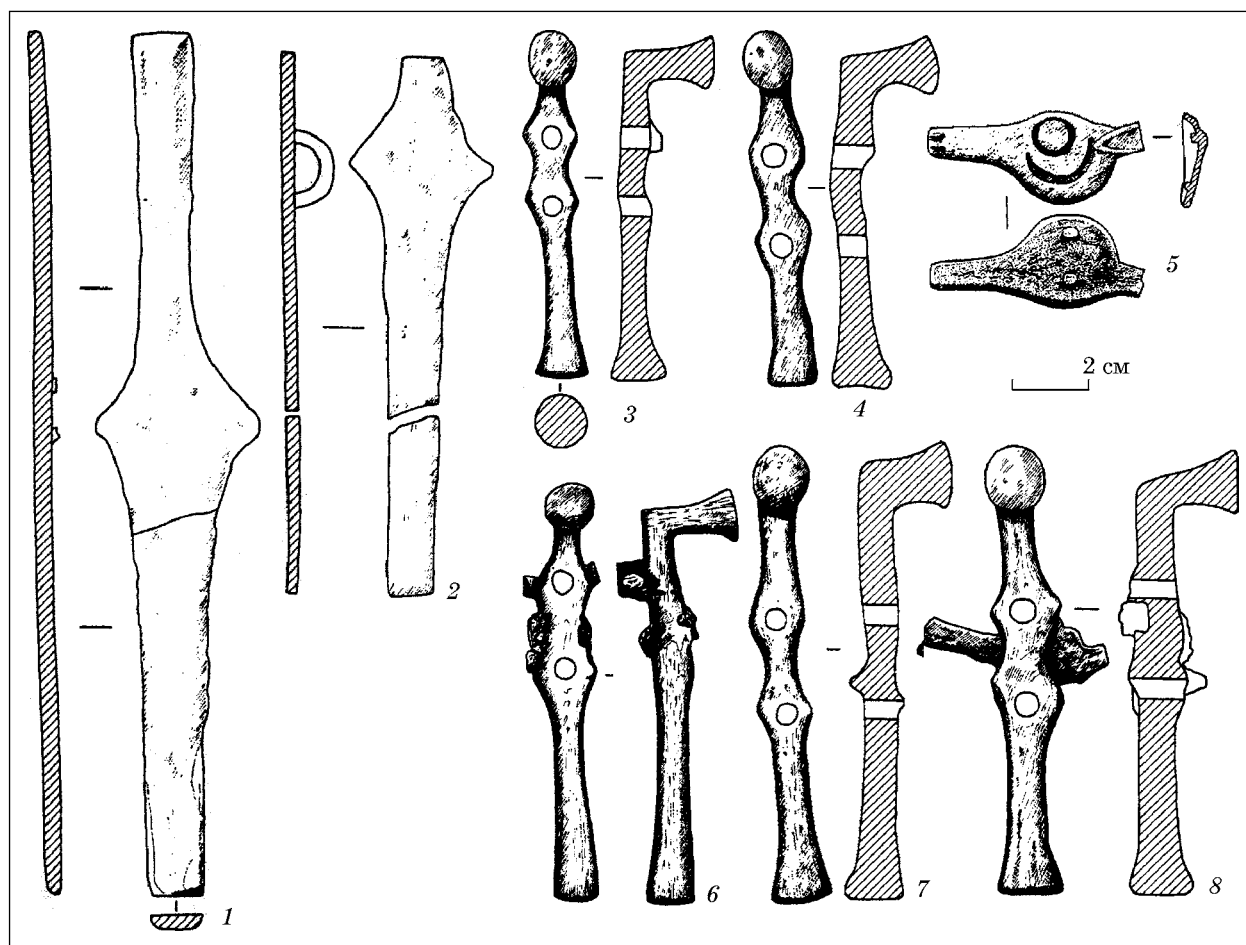

Рис. 4. Принадлежности конского снаряжения Перецепинского могильника, курган 15: 1—4, 6—8 — погребение 1; 5 — погребение 2

другу головок хищной птицы, т. е. изображают наиболее сильные органы, характерные детали животных, отличающихся силой, быстротой и зоркостью (рис. 4, 5; 6, 4, 11; 7, 5).

Погребение 1 в к. 15 сопровождали также четыре бронзовых гладких налобника в форме неправильного ромба с петлей на обороте расширенной части щитка (рис. 4, 1, 2). Длина налобников составляет соответственно от 14,7 до 23,5 см, а ширина в наиболее широкой части — 3,3—4,5 см.

Еще один аналогичный, бронзовый налобник найден в п. 1 к. 22 (рис. 7, 9). В этом же захоронении находился и другой фрагментированный бронзовый налобник в виде рыбы (рис. 7, 8). Ее хвост имеет трапециевидную форму, а средняя часть оформлена в виде пальметки, по бокам которой располагаются наклонные рифленые линии. Около предполагаемой середины тулова — плавники, один из которых украшен зазубринами, а другой трактован в виде уха животного.

В п. 1 к. 15 содержались бронзовые детали узды (10 экз.) в виде трапециевидного «висячего замочка» длиной 2 см. Подобные замочки выявлены и в п. 1 к. 18 Перецепинского могильника (рис. 5, 8).

Погребение 1 к. 15 сопровождалось также бронзовыми деталями узды (шесть экземпляров) в виде так называемых «ведерок» (рис. 3, 8).

Этот же набор узды включал бронзовые литые бляхи в виде стилизованной лапы животного (11 экземпляров). На их внутренней стороне располагалась поперечная петля (рис. 2, 6). Длина блях — 2,8—2,9 см. Аналогичные бляхи выявлены также в ряде других захоронений Перецепинского могильника: к. 1 п. 1, к. 8 п. 1, к. 18 п. 1, к. 21 п. 1 (рис. 5, 12).

В п. 1 к. 15 найдены и четыре бронзовые литые трубчатые ворварки с коническим расширением в нижней части. Их высота — 2—2,6 см. Близкие ворварки были выявлены также в курганах 1, 8, 9, 13, 14, 16, 18, 21—23 (рис. 6, 10; 7, 6, 7, 11, 12).

Этот же уздечный набор включал три цельнолитых бронзовых кольца, вероятно, от поводка, диаметром 2,8—3,2 см. Подобное кольцо встречено и в к. 24 (рис. 6, 5).

Почти все описанные выше детали конского снаряжения из п. 1 к. 15 (петельчатые удила, псалии Г-образной формы, уздечные бляхи в виде «висячего замочка», стилизованных лап животных и др.) находят аналогии среди ран-

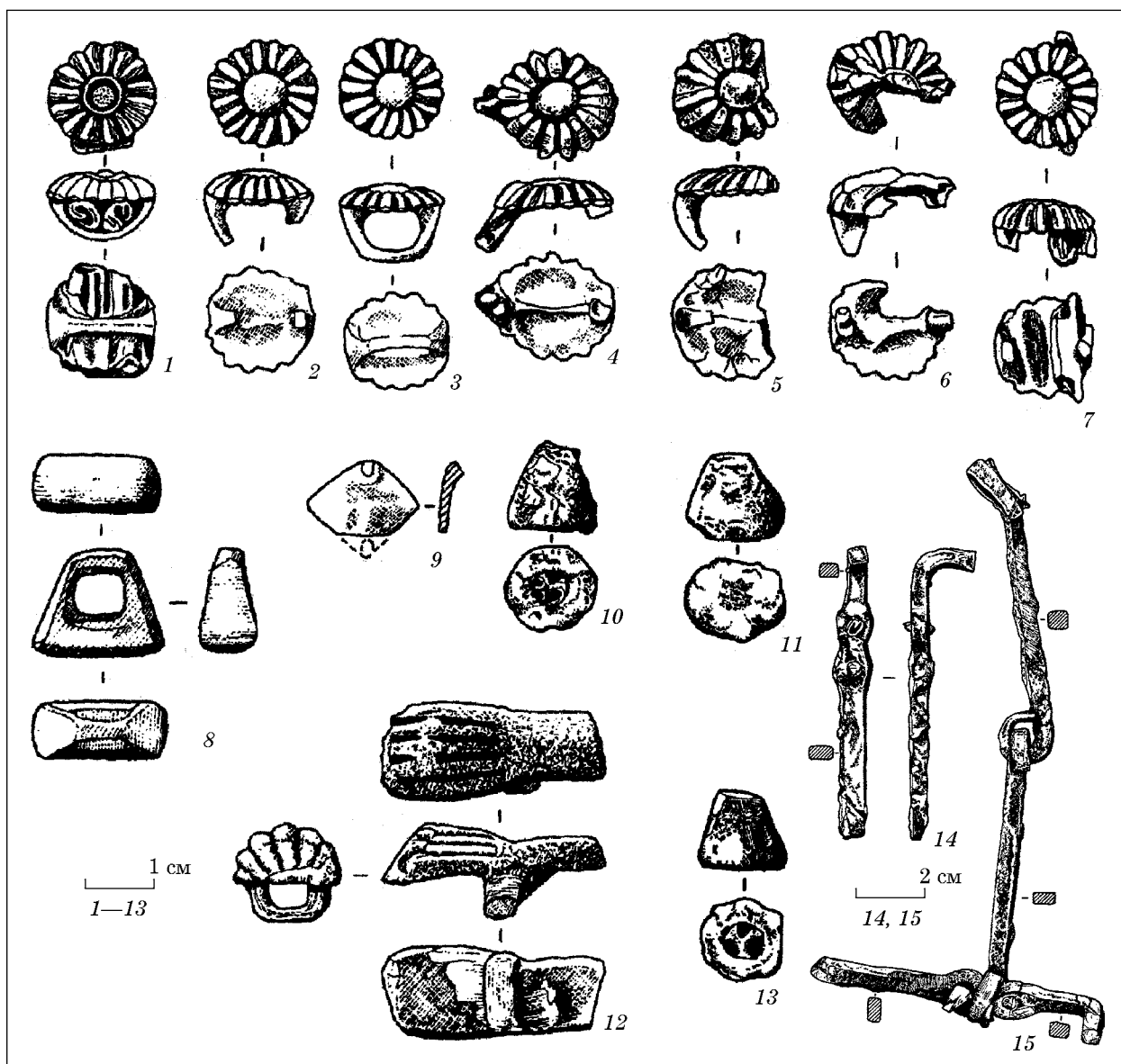

Рис. 5. Детали конской упряжи из погребения 1 кургана 18 Перещепинского могильника

ней группы захоронений Перещепинского могильника. Вместе с тем, в других погребениях ранней группы оказались уздечные принадлежности, отсутствующие в рассматриваемом захоронении. Это относится к железным S-видным псалиям с окончаниями, оформленными в виде широких изогнутых лопастей из к. 24, украшениям конской узды в виде литых блях с гладким щитком ромбовидной формы (к. 9, 18, 24), а также бляхам-роzetкам. Последние имели округлую форму, гладкую выпуклость в центре и рубчатые края. На внутренней стороне располагалась поперечная петля. Они найдены в курганах 8—10, 14, 18, 23 и 24.

Ранняя хронологическая позиция рассмотренных выше погребений Перещепинского могильника основывается на таких хроноиндикаторах, как псалии, налобники и разнообразные уздечные бляхи, которые достаточно четко фиксировали изменения в конструкции узды

на протяжении скифской эпохи. Преобладающие в этой группе бронзовые псалии Г-образной формы находят аналогии в курганах V в. до н. э. Правобережья Среднего Приднепровья (Берестяги к. 4, Большая Яблонька к. 188, Журовские курганы 400 и 401), а также в надежно датированных античным импортом захоронениях Нимфейского могильника: к. 17, 24, 32 и 1 (1878 г.) [Петренко, 1967, с. 36, 37, табл. 26, 7, 9, 10, 16—18, 20; Силантьева, 1959, с. 70, рис. 37, 1, 4; 40, 1; 47, 2, 3; 48, 7].

Все они укладываются в хронологические рамки первой половины — третьей четверти V в. до н. э. Эта датировка подтверждается и материалами Семибратних курганов, где также известны находки бронзовых Г-образных псалиев [Коровина, 1957, с. 183, рис. 7, 1]. По наблюдениям А.Ю. Алексеева, во второй — третьей четверти V в. до н. э. к обычным уздечным украшениям относятся профильные

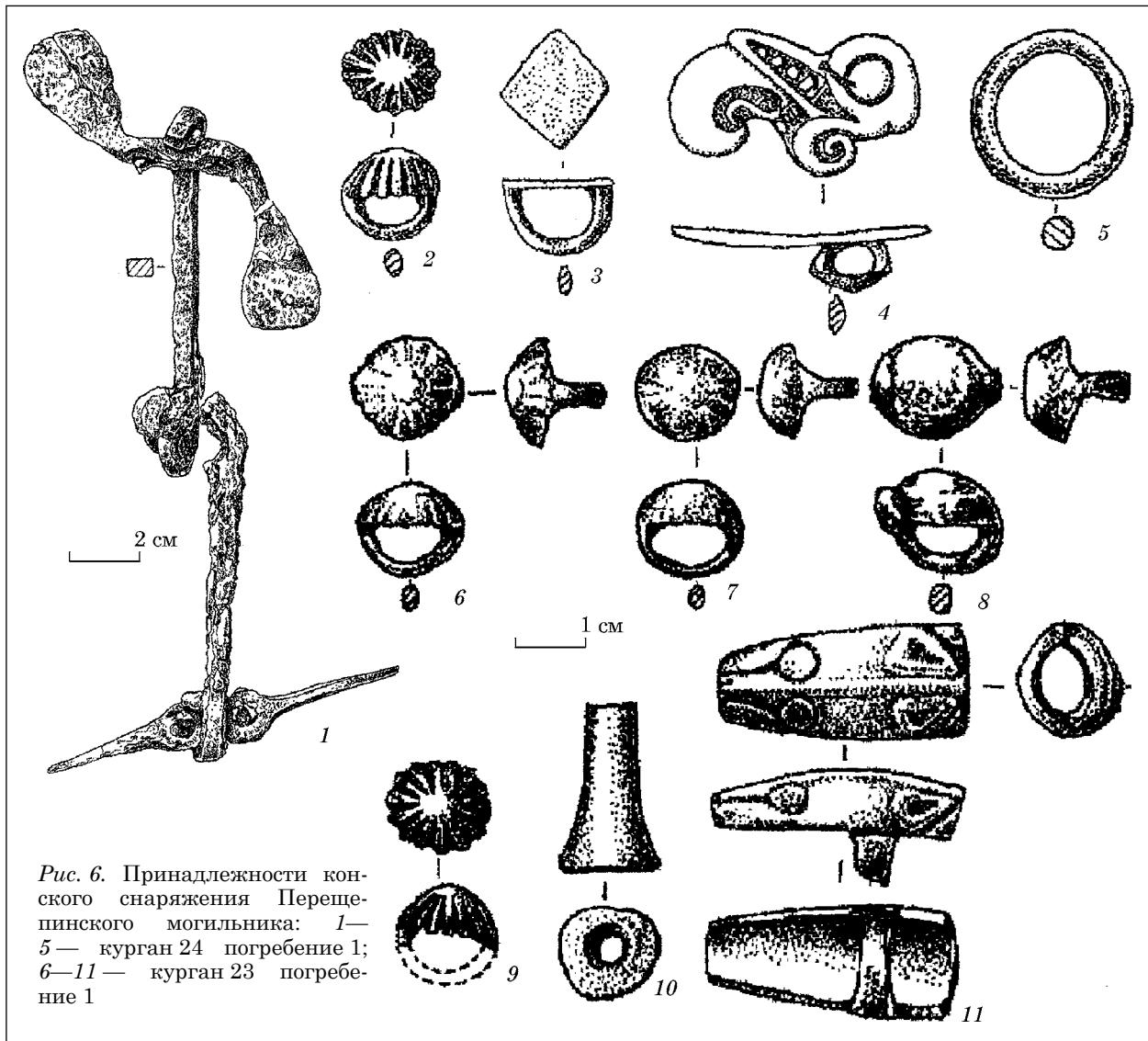

Рис. 6. Принадлежности конского снаряжения Перещепинского могильника: 1—5 — курган 24 погребение 1; 6—11 — курган 23 погребение 1

изображения лосиных голов, голов оскаленных хищников, шире распространяются подвески в виде «замочков» и новые типы псалиев, например — Г-образные [Алексеев, 2003, с. 204, табл. 26].

Симптоматично, что помимо псалиев, нимфейские уздечные комплекты включали и целый ряд иных принадлежностей конского убора, находящихся ближайше параллели в Перещепинском некрополе. Среди них — пластинчатые ромбовидные налобники, «замочки», бляхи-розетки, трубчатые ворварки с коническим расширением в нижней части и различные зооморфные украшения [Силантьева, 1959, с. 73, 83, рис. 37, 6, 8, 12, 13; 40, 2, 4, 5; 47, 1, 10, 11; 48, 4].

Поскольку бронзовые Г-образные псалии в погребениях Перещепинского могильника коррелируются с находками железных псалиев этого же типа, представленных в целом 10 экз., то предложенная для этих комплексов дата (вторая — третья четверти V в. до н. э.) может быть экстраполирована и на комплексы Пере-

щепинского могильника, содержащие в своем инвентаре лишь железные Г-образные псалии (к. 18 и 20). Это заключение подтверждается и материалами Правобережной Днепровской лесостепи, где железные стержневидные псалии, оканчивающиеся коротким Г-образным изгибом, встречены в погребениях первой половины V в. до н. э., например, Журовка к. 398 [Петренко, 1967, с. 159, табл. 26, 13]. В Посулье подобные псалии происходят из к. 497 и 499 у с. Басовка [Ильинская, 1968, с. 118, табл. 27, 43; 28]. Примечательно, что в последнем случае они находились в том же «своеобразном» сочетании элементов конского оголовья (бляхи в виде гладких ромбических щитков, бронзовые пластинчатые налобники, зооморфные бляхи в виде голов лося, кошачьего хищника и орла), как и в захоронениях с уздой V в. до н. э. Перещепинского могильника.

Железные псалии S-образной формы с загнутыми концами в виде широких раскованных лопастей из к. 24 Перещепинского могильника находят аналогии в курганах начала — первой

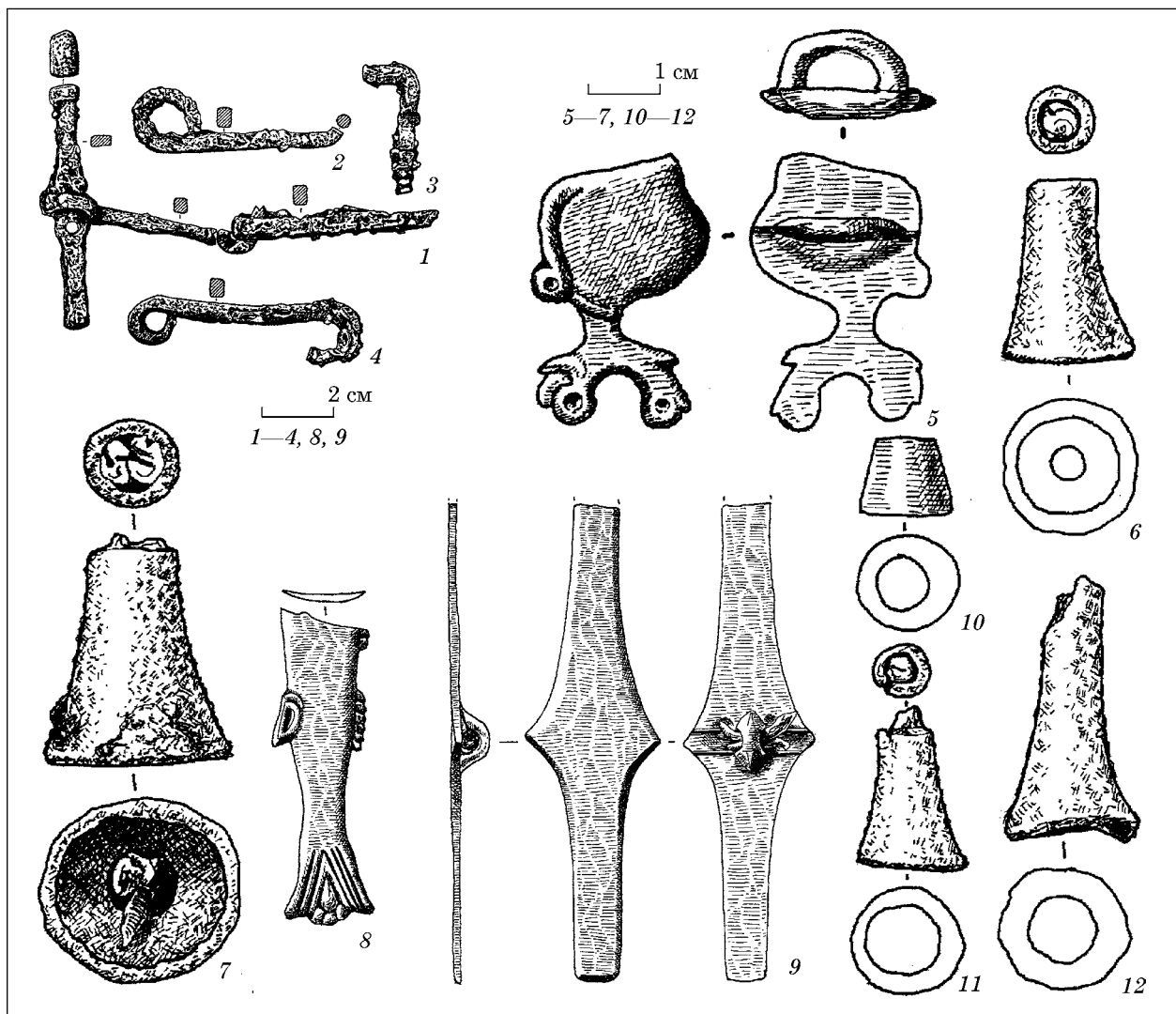

Рис. 7. Детали узды Перещепинского могильника: 1—4 — курган 20 погребение 1; 5—12 — курган 22 погребение 1

половины V в. до н. э. Днепровского лесостепного Левобережья (Броварки к. 502, Волковцы 1886 г. к. 1, Кулешовка к. 425, Поповка к. 14) и Правобережья (Журовка к. 400, Смела к. 522) [Петренко, 1967, с. 37, табл. 26, 12, 14; Ильинская, 1968, с. 78, табл. XXXII, 9; XLVII, 5; LIII, 4; Галанина, 1977, с. 52, табл. 28, 5]. Причем в некоторых из них, например в к. 502 у с. Броварки на Псле и к. 425 у с. Кулешовка на р. Удае, они сопровождалась такими же ромбическими бляхами, бляшками с рубчатым краем, а также украшениями в виде головы хищной птицы, как в к. 24 Перещепинского могильника. Исходя из вышеизложенного, S-видные псалии с плоско раскованными окончаниями следует считать достаточно ранними хроноиндикаторами, характерными главным образом для первой половины V в. до н. э. Основная территория их распространения приходится на районы Правобережной и особенно Левобережной украинской лесостепи.

В тех же хронологических рамках, что и остальной инвентарь п. 1 к. 15 Перещепинского

некрополя, находится и выявленный там прекрасный образец художественной бронзы конского убора, представленный парой псалиев, окончания которых декорированы в виде сжатой когтистой лапы хищной птицы (рис. 3, 1, 2). Манера стилизации и общее оформление окончаний являются совершенно индивидуальными. Вместе с тем, мотив птичьей лапы из трех когтей с обращенным навстречу к ним четвертым когтем, напоминающим по схеме голову хищной птицы, известен в скифском искусстве V в. до н. э. и представлен на бронзовых псалиях из к. 484 у с. Плавинищи и к. 2 (1897 г.) у с. Волковцы в Посулье [Ильинская, 1968, с. 128, рис. 37, табл. XLIX, 3].

Ременные части конского оголовья в V в. до н. э. довольно часто покрывались металлическими пластинами, которые закрывали лоб и переднюю часть морды коня. Наиболее обычным видом этих украшений являются вытянутые гладкие бронзовые налобники в форме неправильного ромба с петлей на обороте расширенной части щитка. Они достаточно хоро-

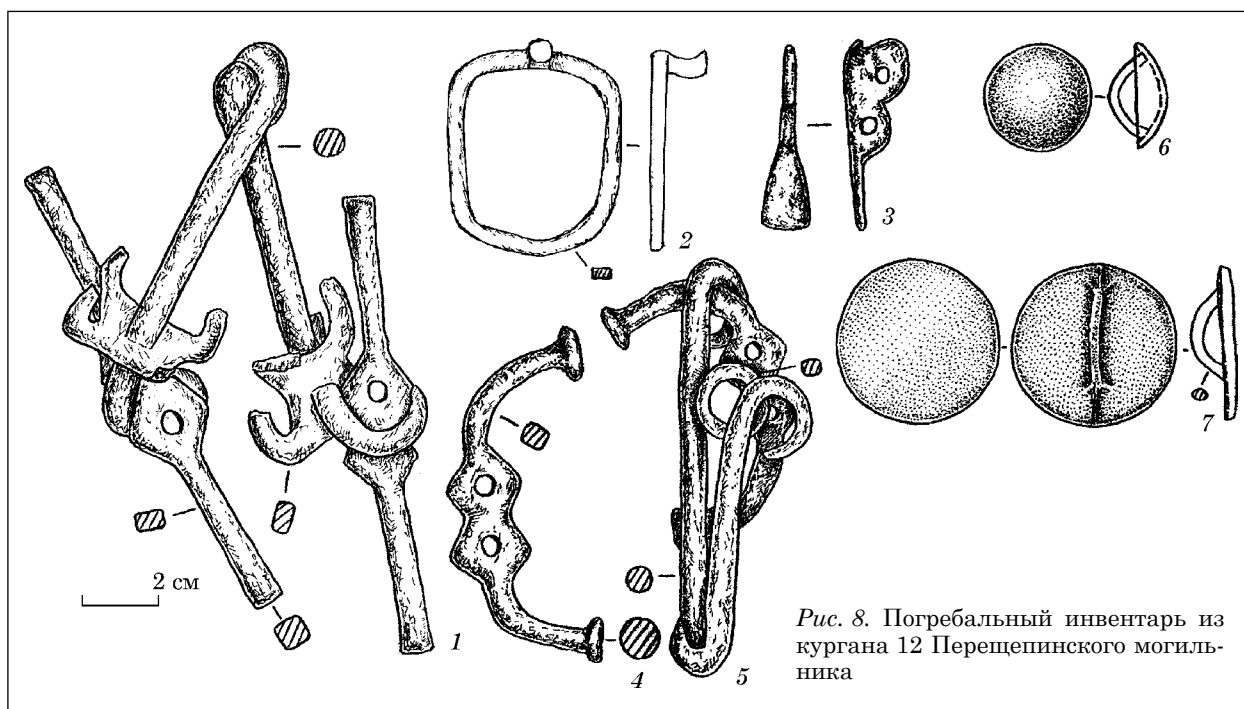

Рис. 8. Погребальный инвентарь из кургана 12 Перещепинского могильника

шо представлены в погребениях лесостепной и степной Скифии V в. до н. э. [Силантьева, 1959; Петренко, 1967, с. 39, табл. 28, 9—11]. Подобные находки, как указывалось выше, выявлены и в к. 15 и 21 Перещепинского некрополя.

Следует подчеркнуть, что в захоронениях ранней группы Перещепинского могильника с уздой V в. до н. э. известны, практически, все категории и разновидности украшений конского убора, представленные в степных и лесостепных памятниках Северного Причерноморья. Среди них: круглые бляхи с рубчатыми краями, бронзовые подвески в виде «висячих замочков», ворварки с коническим расширением в нижней части (I Завадская Могила; IV Испанова Могила; Нимфей, к. 1, 17, 24, 32; Берестняги к. 5; Большая Яблоновка к. 188; Журовка к. 400, 401 и 413; Стеблев к. 3, 4; к. 2 и 3 в урочище Стайкин Верх; к. 2 у с. Аксютинцы; к. 2 и 4 у с. Волковцы; к. 1 у с. Борзна) [Силантьева, 1959, рис. 37, 13; Петренко, 1967, табл. 27, 20, 21, 23, 38, 40, 49; Ильинская, 1968, с. 129, табл. 5, 22; 7, 11, 12; 16, 6, 8; 17, 13; 31, 2; Мозолевский, 1980, рис. 36, 3, 4; 38, 6; 83, 2; Скорый, 1997, с. 42, рис. 22; 26, 3].

Вместе с ними характерную особенность конских уборов V в. до н. э. составляют украшения конской узды в виде гладких ромбических щитков и лапы животного, основной территорией распространения которых являются районы Днепропровья Левобережной и Правобережной лесостепи. Подобные украшения известны в Посулье — к. 499 у с. Басовка, к. 425 у с. Кулешовка, к. 14 у хут. Поповка, к. 2 в урочище Стайкин Верх; на Псле — к. 502 у с. Броварки; в бассейне Северского Донца — к. 3 у с. Протопоповка, а также к. 4 у с. Берестняги, к. 398, 400 и 401 у

с. Журовка, к. 491 у с. Макеевка, к. 411 у с. Пекари, к. 522 у Смелы на Правобережье Среднего Приднепровья [Ильинская, 1968, с. 78, табл. 5, 19; 28, 13; 47, 6; 53, 2; Петренко, 1967, табл. 27, 26, 28, 29; 30, 9, 10; Галанина, 1977, с. 20, табл. 6, 9; 11, 11; 17, 11; 26, 7; Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 71, рис. 55, 1, 2, 8—11]. Позднее V в. до н. э. эти уздечные бляхи не встречаются.

Более редкими на территории Скифии являются бронзовые бляшки в виде так называемых «ведерок», найденные в п. 1 к. 15 Перещепинского могильника. 17 подобных бляшек обнаружено в уздечном наборе из к. 5 у с. Берестняги в Среднем Поднепровье [Петренко, 1967, табл. 27, 18].

Среди материалов поздней группы погребений с уздой V—IV вв. до н. э. Перещепинского могильника выделяются всаднические захоронения из к. 2 и 12.

Комплект конского снаряжения из к. 2 состоит из трех уздечек, в состав которых входят железные удила и псалии, а также четыре бронзовых кольца.

Первый набор состоит из строгих удил, оснащенных напускными пластинками с шипами по углам, двудырчатых стержневидных псалиев и двух бронзовых колец. Во *второй набор* входят простые удила с прямыми двудырчатыми псалиями, имеющими утолщения на концах, и два бронзовых кольца. *Третий набор* образуют удила с псалиями, окончания которых загнуты в противоположные стороны. Один конец оформлен в виде птичьей головки с длинным клювом, а другой имеет расширенную лопасть.

Описанный уздечный комплект, прежде всего по наличию строгих удил, а отчасти и типам

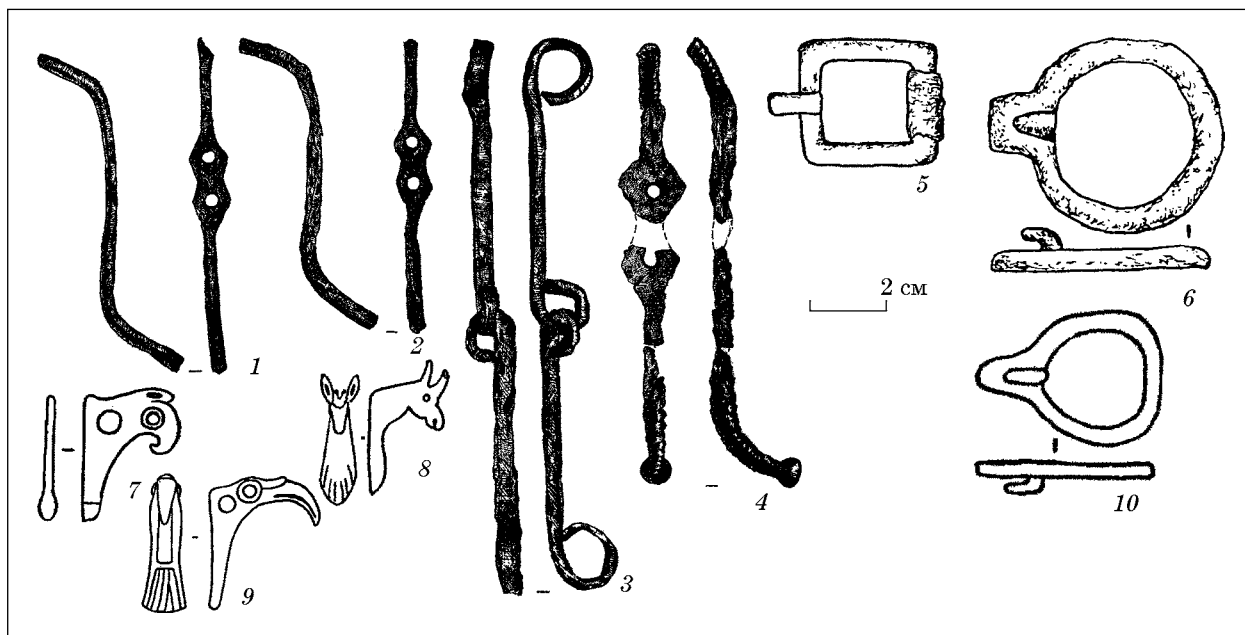

Рис. 9. Конское снаряжение из некрополей Бельского городища: 1—4 — курган 1 Бельского могильника «Б»; могильник Осняги; 5, 7, 10 — курган 5; 6 — курган 17; 8, 9 — курган 4 (по Б.А. Шрамко и А.Б. Супруненко)

псалиев, сближается с уздечкой из к. 12. В ее состав входят два железных спекшихся друг с другом конских набора, состоящие из двух удиц, четырех псалиев и одного кольца.

Первый уздечный набор включает железные, округлые в сечении удила, имеющие двучастные грызла с загнутыми в петли окончаниями. Их размеры соответственно равны 12 и 12,2 см. На стержни удиц, у внешних петель надеты две четырехзубые пластины для жесткого управления лошастью (рис. 8, 1). На расстоянии 3,6—3,7 см от внешнего окончания петель стержни удиц были раскованы. Благодаря этим утолщениям, зубчатые пластины надежно фиксировались на стержне, вплотную примыкая к петельчатым окончаниям удиц. В них были вставлены железные стержневидные двудырчатые псалии с незначительными утолщениями на концах и подквадратным сечением.

Второй набор образуют железные округлые в сечении петельчатые удила, которые сопровождают железные двудырчатые С-видные псалии с уплощенными шляпками на обоих концах (рис. 8, 4, 5). Вместе с рассматриваемым набором было найдено железное кольцо, которое, вероятно, использовалось для соединения удиц с поводом.

В к. 12 к уздечным принадлежностям относится также железный конский наносник с петлей для подвешивания (рис. 8, 3). Его верхний конец оканчивается стилизованным изображением головы хищной птицы, а нижний — раскованной лопастью.

В этом комплекте были и две серебряные литые округлые уздечные бляхи с плоской лицевой поверхностью и петлей на обороте (рис. 8, 7).

Кроме них, найдена бронзовая литая уздечная бляха с выпуклой лицевой поверхностью и петлей на обороте (рис. 8, 6).

В набор входила и железная подпружная пряжка в виде подквадратной рамки из подпрямоугольного в сечении стержня с выступающим изогнутым язычком (рис. 8, 2).

Определяя дату поздней группы погребений с уздой Перещепинского могильника, необходимо указать, что, если «простые» железные петельчатые удила, близкие описанным выше, использовались в конском уборе юга Восточной Европы начиная с VII—VI вв. до н. э., то удила с напускными шипастыми пластинами для «строгого» управления конем получают широкое распространение в скифских погребениях IV в. до н. э. (курганы Мелитопольский, Краснокутский и др.). Однако их появление, судя по отдельным находкам в памятниках степной (I Завадская Могила) и лесостепной Скифии (к. 1 и 3 у с. Стеблев), а также в Семибратних курганах на Тамани относится к V в. до н. э. [Ильинская, 1968, с. 114; Мозолевский, 1980, рис. 36, 12; Мелюкова, 1981; Скорый, 1997, с. 55, рис. 6, 2, 3; 20, 1—3]. Обнаруженные в Перещепинском могильнике строгие удила позволят расширить ареал распространения удиц этого типа, включив в него и Днепровское лесостепное Левобережье, и, в частности, бассейн р. Ворсклы.

Железные двудырчатые псалии из к. 2 и 12 принадлежат к числу форм, широко распространенных в скифском мире в V—IV вв. до н. э. Они представлены тремя разновидностями: прямыми стержневидными псалиями, псалиями С-подобной формы и псалиями S-видной формы.

Прямые псалии, относящиеся к первому типу, найдены в к. 2 (4 экз.) и в п. 1 к. 12 (2 экз.)

(рис. 8, 1). Окончания прямых псалиев из к. 2 заканчиваются круглыми плоскими шляпками. В к. 12 концы псалиев не имели шляпок. Два прямых псалия выявлены и в п. 1 к. 7 Перещепинского могильника.

Псалии в виде буквы С образуют второй тип. Две такие находки известны в п. 1 к. 12 (рис. 8, 4, 5).

Прямые стержневидные железные псалии с восьмерковидным расширением в средней части, близкие находкам из Перещепинского некрополя, получают широкое распространение на территории Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. э. (Бобрица к. 63, Капитановка к. 487, Макеевка к. 490) [Петренко, 1967, с. 37; Ильинская, 1968, с. 117; Галанина, 1977, табл. 11, 1, 7], в то время как на территории Днепровского Левобережья, и в частности Посулья, они не встречаются.

Прямые, но более длинные, по сравнению с лесостепными (в среднем 19—22 см), железные псалии рассматриваемого типа также хорошо известны из скифских курганов IV в. до н. э. Нижнего Приднепровья (Гайманова Могила, Краснокутский, Мелитопольский и др.) [Мелюкова, 1981, с. 58].

Псалии С-видной формы с окончаниями, изогнутыми в одном направлении, и снабженные на концах шляпками или шишечками, относятся к числу довольно редких находок на территории Днепровского лесостепного Левобережья. Такие псалии появляются в Скифии лишь в IV в. до н. э. и известны по материалам некоторых скифских царских курганов [Ильинская, 1973, с. 57, рис. 8, 12; Мелюкова, 1981, с. 60, рис. 16, 3].

В состав уздечного комплекта из к. 2 Перещепинского могильника входила пара S-видных псалиев с зооморфными концами, относящаяся к третьему варианту по типологии В.Г. Петренко [Петренко, 1967]. По особенностям внешнего оформления зооморфных окончаний в виде узкой вытянутой головки птицы и уплощенной лопасти эта находка сближается с псалиями из п. 1 к. 2 у с. Первомаевка на Херсонщине, которое датируется концом V — первой половиной IV в. до н. э. [Евдокимов, Фридман, 1987, рис. 11, 1].

В IV в. до н. э. изменения в узде, которые прослеживаются по материалам Перещепинского могильника, находят свое отражение, не только в распространении новых типов псалиев, но и других принадлежностей конского убора, в частности крупных плоских круглых блях из к. 12, которые приходят на смену меньшим по размеру и типологически более разнообразным уздечным бляхам V в. до н. э. (рис. 8, 7).

Дальнейшее совершенствование конской сбруи проявилось и в широком распространении в IV в. до н. э. металлических подпружных пряжек, которые также известны в захоронениях Перещепинского могильника, и в частности в к. 12. В скифской материальной культуре

такие железные пряжки появляются не ранее конца V в. до н. э. и особенно типичны для IV в. до н. э. [Ильинская, 1973; Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 149, рис. 9, 10]. Помимо Перещепинского могильника железные и бронзовые подпружные пряжки разных типов найдены в Бельском могильнике «Б» (к. 6/1995) и к. 5 и 7 Осяги [Шрамко, 1987, с. 151, рис. 71, 16; Шрамко, 1994а, с. 120, рис. 11, 2; Супруненко, 2006, с. 122, рис. 6, 1] (рис. 9, 5, 6, 10).

Для датировки рассматриваемой группы уздечной упряжи важное значение имеет и железный наносник, украшенный согнутой в петлю птичьей головкой, из п. 1 к. 12 (рис. 8, 3). Близкие аналогии ему известны в памятниках степной Скифии, где они датируются IV в. до н. э. [Фіалко, 1996, с. 96, рис. 3].

Предметы конского снаряжения конца V — первой половины IV вв. до н. э. встречены и в некоторых других курганных некрополях Бельского городища, например, к. 1 Бельского могильника «Б». Оттуда происходят железные удила вместе с тремя железными двудырчатыми псалиями S-подобного профиля [Супруненко, 1996, с. 99, 104, рис. 15, 1, 2; 16, 1—3]. Наибольший интерес среди них представляет псалий со сферическими утолщениями на концах, который декорирован по железу огибающими его бронзовыми пластинами с поперечной рубчатой профилировкой (рис. 9, 4).

Псалии такой же формы, изогнутые в виде буквы S и имеющие утолщения на концах в виде шариков, происходят из конской могилы кургана Солоха [Манцевич, 1987, с. 45]. Близкие S-видные бронзовые псалии, покрытые винтовой нарезкой, найдены также в п. 3 к. 4 близ Умани [Бессонова, 1994, с. 23, рис. 6, 12, 13]. Дата этих комплексов — рубеж V/IV — первая половина IV в. до н. э.

Оригинальную группу принадлежностей конского снаряжения из могильника Осяги образуют бронзовые украшения в виде различного рода фигурок или головок животных. В специальной литературе их часто называют наносниками, но, как отметила В.А. Ильинская, название это не вполне точно, поскольку подобного рода украшения, будучи чаще всего одеты на среднюю часть наносного ремня, встречаются также на налобном и затылочном ремнях [Ильинская, 1968, с. 120].

В к. 4 некрополя Осяги найдено два наносника, один из которых выполнен в виде удлиненной пластины с птичьей головкой на конце (рис. 9, 9). Последняя изображает орла с большим круглым глазом, длинным мощным клювом и выделенным надклювьем. Наиболее близкие параллели этой находке известны в Посулье (к. 2 у с. Борзна) и Нижнем Поднепровье (курган Малая Цимбалка) [Ильинская, 1968, табл. XXXI, 12; Алексеев, 1995, с. 56, рис. 2, 1]. Второй наносник украшает изящно выполненная протома лося (рис. 9, 8).

Еще один бронзовый наносник в виде головы хищной птицы с загнутым клювом происходит из к. 5 могильника Осняги (рис. 9, 7). Это изображение, как и другие наносники, довольно индиги-дуально. Прямые аналогии ему неизвестны.

Курганы 4 и 5 могильника Осняги могут до-вольно надежно датироваться в пределах конца V — первой половины IV в. до н. э., благодаря выявленным в них артефактам (железный меч с рукояткой обтянутой золотым листом, наконечники стрел, золотые и бронзовые бляшки) [Петренко, 1967; Манцевич, 1987, с. 31, 67, 69, 76; Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993].

В заключение необходимо отметить, что мо-гильники, исследованные в окрестностях Бель-ского городища, содержат многочисленные и разнообразные археологические материалы, имеющие важное значение для рассмотрения особенностей развития, устройства и оформле-ния скифских уздечных наборов VII—IV вв. до н. э. На их материалах мы можем проследить три этапа развития конского снаряжения.

Древнейшими являются погребения VII—VI вв. до н. э., включавшие железные петель-чатые и стремечковидные удила с трехпетель-чатыми и трехдырчатыми псалиями. К средней хронологической группе относятся погребения V в. до н. э., наиболее полно представленные в Перещепинском могильнике и сопровождав-шиеся богато украшенным конским убором. При сохранении предшествующих типов пе-тельчатых удили и исчезновении стремечковид-ных форм среди псалиев становятся преоблада-ющими изделия Г-образной формы. Наиболее поздняя группа погребений датируется концом V—IV вв. до н. э. Она характеризуется желе-зными петельчатыми удилами и псалиями трех типов: прямыми стержневидными, С-подобной формы и S-видного профиля. Среди украшений конского убора мелкие и разнообразные уздеч-ные бляхи сменяются пряжками и распростра-няются фигурные наносники.

Можно предположить, что материалы из мо-гильников, локализуемых в окрестностях Бельского городища, отражают определенные этапы в развитии и совершенствовании управ-ления конем, являвшиеся в скифское время общими для территории всего лесостепного Днепропетровского Левобережья.

Алексеев А.Ю. Скифское погребение V в. до н. э. в кургане Малая Цимбалка // АСГЭ. — 1995. — № 32. — С. 53—59.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э. — СПб., 2003.

Бандрицкий Н.С. Коцобинчики 2 — новый памятник скифской архаики в Среднем Приднестровье // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира. — СПб., 2009. — С. 30—38.

Бессонова С.С. Курганы лесостепного Побужья // Древности скифов. — К., 1994. — С. 3—33.

Галанина Л.К. Скифские древности Поднепро-вья. — М., 1977 (САИ. — Вып. Д1-33).

Галанина Л.К. Келермесские курганы. — М., 1997. Галанина Л.К. Ульский курган (раскопки Н.И. Ве-селовского в 1910 г.) // АСГЭ. — 1999. — Вып. 34. — С. 58—67.

Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первوماевка на Херсонщине // Скифы Северно-го Причерноморья. — К., 1987. — С. 72—97.

Іллінська В.А. Скifська вузда VI ст. до н. е. (за матеріалами Посулля) // Археологія. — 1961. — Т. XIII. — С. 38—61.

Ільинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К., 1968.

Ільинская В.А. Скифская вузда IV в. до н. э. // Скиф-ские древности. — К., 1973. — С. 42—64.

Ільинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.

Канторович А.Р., Петренко В.Г., Маслов В.Е. Раскопки кургана раннескифской эпохи у г. Но-вопавловска // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. — М., 2007. — Т. 7. — С. 168—207.

Коровина А.К. К вопросу об изучении Семибратних курганов // СА. — 1957. — № 2. — С. 174—187.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Ранньоскifський курган поряд с Більським городищем // Старожит-ності степового Причорномор'я і Криму. — 2002. — Вип. X. — С. 155—173.

Манцевич А.П. Курган Солоха. — Л., 1987.

Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991.

Махортых С.В. К истории изучения курганных не-крополей Бельского городища // Эпоха раннего же-леза. — К., 2009. — С. 268—277.

Махортых С.В. Железные стремечковидные удила в контексте раннескифских древностей юга Восточной Европы // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Вип. XV. — 2009а. — С. 106—111.

Махортых С., Мурзін В., Ролле Р. Скifські кургани поб-лизу Більська // Збірник праць і матеріалів на пошану Л.І. Крушельницької. — Львів, 1998. — С. 46—57.

Мелюкова А.И. Краснокутский курган. — М., 1981.

Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 70—154.

Могилов О.Д. Спорядження коня скifської доби у лісостепу Східної Європи. — К., 2008.

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А. Дослідження Перещепинського курганного могильника // Архе-ологія. — 1995. — № 2. — С. 63—72.

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Білозір В.П. Про подальші дослідження Перещепинського могильника // Архе-ологія. — 1996. — № 4. — С. 141—149.

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Херц В. и др. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. — К., 1997.

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Херц В. и др. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. — К., 1998.

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Херц В. и др. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — К., 1999.

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Херц В. и др. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. — К., 2000.

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Херц В. и др. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — К., 2001.

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Херц В. и др. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. — К., 2002.

Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967 (САИ. — Вып. Д1-4).

Петренко В.Г. Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. — Москва; Берлин, 2006.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Хериц В. и др. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. — К., 2003.

Силантьева Л.Ф. Некрополь Нимфея // МИА. — 1959. — № 69. — С. 3—107.

Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997.

Супруненко О.Б. Похоронения Більського курганного некрополю «Б» // АЛІУ. — 2006. — № 2. — С. 114—122.

Фіалко О.Є. Скифські вуздечки з залізними нахрапниками // Археологія. — 1996. — № 4. — 94—100.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.

Шрамко Б.А. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Більська // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 117—133.

Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. — Харьков, 1994а. — С. 102—126.

С. В. Махортих

СПОРЯДЖЕННЯ КОНЯ СКИФСЬКОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ ВОРСКЛИ (за матеріалами некрополів Більського городища)

Могильники, досліджені в околицях Більського городища (Скоробор, Осняги, Марченки, Перещепино та інші), містять численні і різноманітні археологічні матеріали, які мають велике значення для дослідження особливостей оформлення та розвитку скифських вуздечних наборів VII—IV ст. до н. е. На основі цих матеріалів можна визначити три етапи розвитку кінського спорядження. Найдавніший етап представлений похованням VII—VI ст. до н. е., в яких було виявлено залізні петельчасті і стремено-подібні вудила з трьохпетельчастими та трьохдірчастими псаліями. До середньої хронологічної групи належать поховання V ст. до н. е., які супроводжу-

валися багатим кінським спорядженням із різноманітними прикрасами. При збереженні попередніх типів петельчастих вудил та зникненні стремено-подібних форм, серед псаліїв переважають дводірчасті вироби Г-подібної форми. Найбільш пізня група поховань датується кінцем V—IV ст. до н. е. Для цієї групи притимані залізні петельчасті вудила і дводірчасті псалії трьох типів: прямі стержневідні, С-подібні та з S-подібним профілем. Що стосується прикрас кінського убору, то протягом цього періоду різноманітні зооморфні вуздечні бляхи змінюються пряжками та фігурними наносниками.

S. V. Makhortykh

HORSE HARNESS OF THE SCYTHIAN PERIOD IN THE VORSKLA'S BASIN (based on materials of Bels'k hillfort's cemeteries)

This article is dedicated to the analysis of various elements of horse harness from cemeteries, which are located near the Belsk hillfort that is the largest fortified settlement of the Scythian period in Europe. Interpretations and chronological analysis of numerous and unique archaeological materials of six necropoleis (Skorobor, Osnyagi, Marchenki, Pereschepino, etc) are provided. It allows to distinguish three stages of development of horse trappings of VII—IV centuries BC. These stages reflect specific changes in development and improvement of horse-riding of Scythian period, which occurred on the territory of forest-steppe area of the left bank of Dnieper. The oldest burials of VII—VI centuries BC contained iron bits with open-ended and stirrup-shaped loops on both ends. These bits were combined with three-holed and three-looped cheek-pieces. Middle chronological group includes burials of V century BC which contained rich and diverse horse gear with zoomorphic images. Two-holed Г-formed types were predominant among the cheek-pieces of that period. The earliest group of burials is dated by late V—IV centuries. BC This group is characterized by iron bits with open-ended loops and two-holed cheek-pieces with straight rod-formed canons, C-like cheek-pieces, and cheek-pieces with S-shaped profile. Buckles and figured frontlets prevailed among the horse harness ornaments of that time.

Л. С. Ключко

ВБРАННЯ СКІФСЬКИХ АМАЗОНОК

У статті на підставі комплексного аналізу пам'яток образотворчого мистецтва, писемних даних та археологічних знахідок розглядається вбрання скіфських жінок-воїнів.

Ключові слова: Амазонки, головний убір, жакет, комбінування прикрас, функції жриць.

До скіфів не згасає інтерес із того часу, коли було розкопано перший курган — Литу Могилу — і сучасники побачили чудові витвори майстрів I тис. до н. е. Зараз число предметів, які походять зі скіфських могил, поселень, городищ дорівнює десяткам тисяч: зброя, посуд, вузда, різноманітні оздобы. Дослідження знахідок у поєднанні з розповіддю «батька історії» Геродота становить базу для відтворення різних сторінок історії Скіфії. Костюм — одна з них, і, можливо, найбільш яскрава.

Дослідження різноманітних матеріалів дозволяє уявити вбрання скіф'янок, які належали до різних суспільних прошарків, соціальних груп, етнографічних спільнот. Аналіз таких джерел, як пам'ятки археології та мистецтва, писемні документи, відкриває головні принципи створення і декоративного оформлення жіночих костюмів.

Значний інформаційний потенціал властивий творам торевтики, на яких подано жіночі образи. Із скіфських курганів походить кілька типів пам'яток із зображенням богинь. Вони відбивають образи скіф'янок у парадному вбранні.

У переліку таких пам'яток — мініатюрні прямокутні пластинки зі «сценою адорації» (одне з умовних означень сюжету: «богиня з дзеркалом і скіф перед нею») [Тереножкин, Мозолевский, 1988, с. 128—130]. У рамці з овів вміщено зобра-

ження жінки із дзеркалом у руці, яка сидить у величній позі, та юнака у традиційному скіфському костюмі. Давній художник різними засобами підкреслив особливий статус скіф'янки. Насамперед, це відбиває її костюм: головний убір — циліндрична шапка у поєднанні зі стефаною та покривалом, одяг — ошатний халат — кандіс із надмірно довгими рукавами та хутряною опушкою, накинута на плечі. З-під кандіса виглядає спідниця з драпіруванням на передньому полотнищі (рис. 1).

Привертає також увагу золота пластина, яка прикрашала головний убір циліндричної форми, з кургану поблизу с. Сахнівка (Черкаська обл.) [Музей..., 2004, кат. 22]. На площині виробу вміщено багатофігурну композицію, центральний персонаж якої — жінка в ошатному костюмі. Постаць передано узагальнено, але можна спостерігати деталі вбрання. На голові богині — висока шапка з пласкою верхівкою, надіта на покривало. Рельєфними лініями показано широке плаття з глибоким вирізом на грудях та довгими (до зап'ясть) рукавами, а також верхнє вбрання — кандіс, поли якого облямовують гладенькі смуги (рис. 2).

Деякі подробиці оформлення одягу жінки передав давній художник, зображаючи богиню на пластинках — деталях сережок із кургану 10 поблизу с. Велика Знам'янка (Запорізька обл.) [Золото степу..., 1991, кат. 108]. На голові жінки високий убір із дугоподібним абрисом фронтальної частини. Можливо, це — стефана. Її нижній край повторює контури верхнього, тобто плавною дугою вигнутий над бровами. Декор зосереджено в трьох зонах, відокремлених одна від одної опуклими лініями. Від убору на плечі жінки лягають по дві стрічки. Скіф'янка одягнена у плаття — глухе, накладне вбрання з

Рис. 1. Зображення богині (Аргімпаси) в сцені «адо-
рації». Відтворення костюма за пам'ятками образо-
творчого мистецтва

довгими рукавами. Добре позначені такі деталі: виріз горловини трикутної форми, прикраси рукавів — поздовжні смуги від плеча до зап'ястя.

Ще одне джерело для реконструкції жіночих костюмів — знахідки у похованнях скіф'янок: рештки головних уборів, одягу, взуття, а також декоративні елементи, зафіксовані *in situ*. Отже, образотворчі матеріали та зазначені категорії знахідок разом складають базу, яка дає підстави для відтворення парадного вбрання жінок із населення Скіфії.

Репрезентативні костюми демонстрували належність скіф'янок до певного соціального прошарку, роль у суспільстві, сімейний статус. Основне значення мали головні убори — стрічки, стефани, шапки, покривала. Кожному з видів були притаманні особливі функції, але найчастіше убори поєднували в єдиному ансамблі, у якому домінували циліндричні та конусоподібні шапочки, зроблені з повсті з каркасом із вербових гілочок. Поверхню шапочок прикрашали золотими пластинками з відтиснутими на них

символами культу плодючості: антропоморфні, зооморфні та фітоморфні мотиви, геометричні візерунки, а також знаками захисту від злих сил. Оздобу розміщували так, щоб виділити обличчя жінки, оточити його ореолом, сяйвом золотих аплікацій [Клочко, 1998, S. 139—144].

Скіф'янки виробили нескладні способи крою, який дозволяв створювати наплічний одяг красивого силуету. Халати, плаття, куртки шили з вовняних, лляних, конопляних тканин, а зрідка використовували дуже дорогий шовк. Деякі види одягу підкреслювали приналежність їхніх власниць до аристократичних кіл. Йдеться, насамперед, про кандіси: широкі халати з хутряною облямівкою і надмірно довгими рукавами. Натомість, плаття та куртки жінки носили і як повсякденне вбрання, бо воно було зручним, практичним. Візерунки із золотих пластинок, прикріплені на рукавах, горловині та подолі, надавали їм святковий вигляд [Клочко, 1992, с. 100—107].

Те саме можна сказати і про взуття: коротенькі чобітки і туфельки з м'якої еластичної шкіри відповідали вимогам щоденного використання, але із золотими оздобами ставали елементами парадного костюма [Клочко, 1992, с. 26—33].

Жіночий костюм — це ефектне поєднання яскравих кольорів — червоного, синього і золотого. Остання барва органічно вплетена завдяки не тільки численним нашивкам на одязі та поверхні головних уборів, але й знімним прикрасам — сережкам, гривнам і намисту, браслетам і персням. Їх комбінації у костюмі відбивають соціальний статус, сімейне положення, вік жінки. Повний набір усіх категорій ювелірних виробів носили скіф'янки, які посідали високе місце у суспільстві, мали дітей.

А як одягались амазонки? Відповідь слід шукати у творах давніх авторів. На античних вазах і рельєфах змальовано образи жінок-воїнів. Їхні костюми відрізняються від убрання грецьких богинь. У період архаїки амазонок зображали у спорядженні властивому еллінським воїнам. Наприклад, у композиціях на чорнофігурних амфорах бачимо озброєних жінок у шоломах із гребенями, коротких туніках, поножах. Войовниць вирізняють довгі звивисті

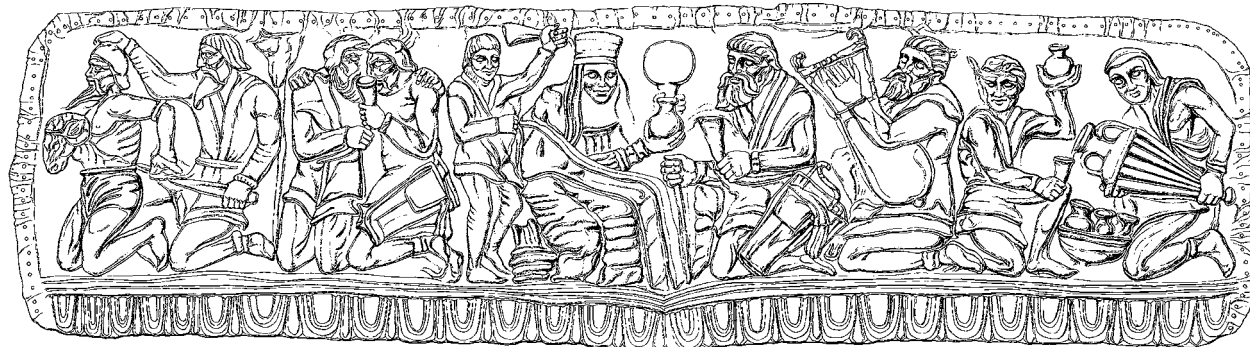

Рис. 2. Образ Аргімпаси на пластині з кургану поблизу с. Сахнівка (Черкаська обл.)

Рис. 3. Зображення амазонок на античних посудинах (алабастрі та лекіфі)

локони, які опускаються на плечі з-під шолома [Fornasier, 2010, S. 17, 19].

На пам'ятках образотворчого мистецтва відтворено також інше вбрання на амазонках. Їхні головні убори — шапочки, які нагадують фригійські. Інколи з-під них виглядає волосся. Одяг амазонок: короткі або довгі хітони, підперезані навколо талії або під грудьми. Взуття — високі чобітки зі шнурівкою спереду. На так званому «саркофазі амазонок» із Тарквінії показано жінок у сцені битви. Амазонки мають конусоподібні головні убори, довгі розпашні спідниці та короткі хітони, підперезані вузьким поясом. Одяг прикрашає кайма [Этрусское искусство, 1972, рис. 85].

Ще одна лінія втілення образів амазонок — у костюмах, які дослідники називають персидськими чи скіфськими. Це вбрання кардинально відрізняється від еллінського. Його зображення відбиває уявлення античних художників про те, як одягалися варвари. Такими, тобто у варварському вбранні, показано жінок-воїнів на керамічних творах VI—V ст. до н. е. З огляду на заявлену тему статті особливо виразними є персонажі на червонофігурних аттичних посудинах: тарілці з розписом Епіктета, алабастрі з розписом Пісіакса, кратері із сюжетом битва Тесея й Мелуси [Скржинская, 1998, с. 212—214]. Їхні костюми можна описати узагальнено: напівсферичні чи конусоподібні шапочки з лопатями, які прикривали щоки та потилицю, сорочки з круглим вирізом або куртки із запахом на правий бік, підперезані вузьким ремінцем, штани, щільно припасовані до тіла, коротенькі

Рис. 4. Образ амазонки на золотій оздобі калафа з кургану Велика Близниця

Рис. 5. Зображення «Володарки звірів» на навершнику з Олександропільського кургану

чобітки. Одяг — і наплічний, і поясний — декорований нескладними візерунками (рис. 3).

Слід відмітити образ жінки зі зброєю (сокирою та щитом) на алабастрі (це експонат виставки «Амазонки» у Німеччині). Вбрання войовниці змальовано незвично: вона представлена без головного убору та взуття, у сорочці, на яку надіто панцир, тому видно тільки вузькі рукава наплічного одягу (рис. 5). Якраз

панцир складає рідкісний елемент у костюмах амазонок. Показано і поясний одяг жінки-воїна — довгі чорні штани [Fornasier, 2010, S. 16] (рис. 3).

Пам'ятки мистецтва IV ст. до н. е., знайдені у Північному Причорномор'ї, вміщують сцени, які можна розглядати як ілюстрації міфів про амазонок. Їхні образи яскраво втілені, наприклад, на золотих виробах торевтів. Йдеться про так званий калаф із кургану Велика Близниця (на Тамані) [Фиалко, 2010, с. 32, рис. 1] та піхви меча з кургану Чортотлик (Дніпропетровська обл.) [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 105, кат. 191].

Отже, розглянемо спочатку зображення на золотій оздобі, яка повторює форму головного убору (калафа): сцени битви озброєних жінок із грифонами. Войовниці показані у вбранні, яке вирізняє їх на фоні скіфів і скіф'янок, зображених на відомих мистецьких витворах. Головні убори амазонок належать до розряду м'яких — башлики з вузькими лопатями. Наплічний одяг — просторі сорочки з довгими рукавами, пошиті з візерунчастої тканини. Сорочки надіто поверх поясного одягу, вони підперезані таким чином, що над вузьким паском утворився невеликий напуск, який накладено на неширокий пояс. Ракурс зображень деяких персонажів на калафі дозволяє побачити штани прикрашені візерунками, які щільно прилягають до ніг, а також взуття — коротенькі чобітки (рис. 4).

На пластині — накладці на піхви меча з Чортотлицького кургану змальовано сцени битви амазонок із греками. Костюми войовниць схожі на ті, у яких представлені жінки у сценах битви з грифонами. Головні убори — «башлики» з довгими лопатями, одяг — широкі сорочки з рукавами, підперезані вузькими поясками.

Як повідомляє Геродот, коли скіфські юнаки побачили амазонок, то не зрозуміли, що перед ними жінки. Мабуть тому, що вони, тобто жінки, були у чоловічому одязі (Herodot, IV, 114). Про це читаємо ще в одному пасажі у Геродота: «...жінки савроматів ... і воюють, і одягаються, як чоловіки» (Herodot, IV, 116). Аналіз усіх цих даних (тобто, образотворчих і писемних матеріалів) складає одну з точок опори для реконструкції вбрання скіфських амазонок. Ймовірно, їхній одяг нагадував чоловічий, тому що жінкам-воїнам доводилося виконувати «чоловічу» роботу, зокрема, їздити верхи, коли вони брали участь у походах. Можна припустити, що наплічним одягом амазонок були сорочки з довгими рукавами, а також куртки, крім того, войовниці надівали поясний одяг — штани. Взуття амазонок також не відрізнялось від чоловічого: вершники носили короткі чобітки. Ці компоненти вбрання амазонок відповідали кліматичним умовам, вимогам військових походів, тобто були зручними у повсякденному житті. Крім того, очевидно, костюм відбивав

естетичні ідеали суспільства, тому що зупиняє погляд чистими лініями силуету та пишним оформленням.

Аналіз образотворчих матеріалів показав, що давні художники відобразили деякі особливості жіночого одягу. Придивимось до вбрання богинь — центральних персонажів, зображених на мініатюрах із сюжетом «адорація», пластині — прикрасі головного убору з кургану поблизу с. Сахнівка, сережках із кургану поблизу с. Велика Білозерка (рис. 1, 2). Жінки одягнені у довгі сукні з округлим вирізом, довгими рукавами, зібраними манжетами. Мабуть, сорочки амазонок були пошиті за таким же зразком, різниця тільки у довжині.

Як відомо, на пам'ятках художньої творчості: гребені з кургану Солоха, посудинах із курганів Куль-Оба, Воронезький, Гайманова Могила, Чортотлик, «шоломі» з Передерієвої Могили подано образи чоловіків [Клочко, 2006, с. 100—105]. Їхні костюми відтворено детально, так що можна роздивитись подробиці крою та декору курток. Давні майстри підкреслили етнографічну особливість одягу цього виду — вирізані трикутником поли. Жіночі куртки, мабуть, кроїли без таких фігурних деталей, тобто, поділили були рівними. Для реконструкції верхнього наплічного одягу скіфських амазонок слід звернути увагу на куртки, у яких представлені жінки-воїни на античних керамічних посудинах: таріллі з розписом Епіктета, червонофігурній пеліці із зображенням вершники [Скржинская, 1998, с. 212; Fornasier, 2010, S. 21].

Пам'ятки мистецтва не дають відповіді на питання: чи носили скіфські жінки штани? Нема й документованих знахідок, які б свідчили про те, що скіф'янкам притаманний цей тип поясного одягу. Але потреба в ньому була, особливо, у степовичок і амазонок, яким доводилось виконувати деякі чоловічі обов'язки: їздити верхи, брати участь у військових походах. Ймовірно, їхнє убрання включало, крім інших компонентів, штани та розпашні спідниці. Але серед скіфських пам'яток із зображеннями жінок є небагато витворів, на яких можна визначити особливості такого виду жіночого поясного одягу, як штани. У такому випадку варто придивитися до чоловічого вбрання. Зокрема, на одному з персонажів у центральній сцені верхнього ярусу пекторалі з кургану Товста Могила бачимо штани зі своєрідною деталлю крою. Йдеться про вставку у формі трикутника, вшити вершиною вниз між штанинами. Широка сторона цього шматка прилягає до поясу. Пошуки аналогій привели до етнографічних матеріалів, а саме — до кола пам'яток Північного Кавказу [Студенецкая, 1989, с. 135, рис. 18]. Саме тут жінки носили штани з двома трикутними вставками (ззаду і спереду) і відрізком у формі ромба, який заповнював проміжок між штанинами. Такий крій забезпечував досить широкий крок — необхідна умова для вершни-

ка, а, крім того, красиву форму одягу [Клочко, 2006, с. 106, рис. 6].

Придивимось ще до деяких мистецьких пам'яток. На сакральних предметах з Олександропольського кургану (Дніпропетровська обл.) подано образ богині («Володарки звірів»), одягненої у розпашну спідницю [Артамонов, 1964, с. 136—138]. У такому поясному одязі зображено жінку на бронзових навершниках (рис. 5). Спідниця з численними складками, довга, закриває взуття. А на ажурних залізних пластинах, плакірованих сріблом, богиню показано також у складчастій, але короткій (до колін) спідниці, закріпленій на торсі вузьким паском. Такий одяг простий у виготовленні: кілька відрізків тканини з'єднували між собою так, щоб одержати одне полотнище, яке пришивали до пояса. Схожу спідницю — бельдемчи — описують етнографи, наприклад, у киргизькому костюмі, а також у вбранні різних народів, спосіб життя яких пов'язаний із кочовництвом [Махова, 1979, с. 206, рис. 1, 2].

Виникає припущення, що амазонки носили такий поясний одяг, оскільки розпашні спідниці зручні у використанні, насамперед, при їзді верхи. За потреби такий поясний одяг можна надівати поверх штанів, плаття тощо.

Про деякі елементи похідного вбрання амазонок у IV ст. до н. е. можна одержати відомості, аналізуючи декоративні вироби і фрагменти головних уборів, одягу, взуття, зафіксовані у похованнях. Археологічні знахідки є важливим джерелом для реконструкції парадних, репрезентативних костюмів. Комплекти прикрас розкривають деякі аспекти суспільного та індивідуального життя скіфських амазонок.

Найбільше археологічних пам'яток, за якими можна відтворити вбрання амазонок досліджено на землях Степової Скіфії. Але й у лісостепових регіонах також були могили жінок, похованих зі зброєю. Деякі аксесуари вбрання цих амазонок (тобто, із середовища скіфів-орачів та скіфів-землеробів) відбивають етнографічну своєрідність їхніх костюмів. Йдеться про стрижні-шпильки, якими жінки застімали наплічний драпірувальний одяг — плащі. Такі деталі костюмних комплексів були поширені в VI—V ст. до н. е., але носили їх і пізніше (у IV ст. до н. е.) [Клочко, 2007, с. 28—32].

Варто звернути увагу на шпильки у формі двох паралельних стрижнів, з'єднаних увігнутою дужкою. Жінки, які жили на землях Лісостепоного Дніпровського Правобережжя, використовували їх у V ст. до н. е. Ймовірно, шпильками цього типу скріплювали не одяг, а жіночі зачіски. Думка виникла через подібність описаних виробів сучасним шпилькам для волосся [Клочко, 2007, с. 32]. Привертають увагу знахідки в кургані № 4 поблизу с. Макіївка (Черкаська обл.) — дві шпильки, які використовували для створення зачіски. Її вигляд визначити важко, але компаративний метод до-

Рис. 6. Реконструкція вбрання амазонки за археологічними знахідками на території Лісостепоного Правобережжя Скіфії (З. Васіна)

слідження дозволяє звернутися до синхронних матеріалів, а саме, до знахідок у могильниках на території поширення пазирикської культури. Вивчення пам'яток показало, що жінки з населення Гірського Алтаю, ймовірно, представниці якоїсь соціальної групи, носили шапочки-парики складної конфігурації [Полосьмак, Баркова, 2005, с. 72, рис. 2.43, 2.45, 2.46]. Для створення такого убору заплітали коси, які за допомогою дерев'яних стрижнів піднімали вертикально вгору. Форма парика і прикраси на ньому символізували світове дерево. Ця конструкція парика-головного убору відбиває (у гіпертрофованому вигляді) уявлення про те, що жіноче волосся має магічні властивості, містить еротичну силу. Це стійке уявлення було притаманне багатьом народам. Але повернемося до шпильок із двома стрижнями, знайдених у Північному Причорномор'ї. Ймовірно, їх використовували для створення своєрідного каркасу, щоб закріпити підняте над головою волосся. Можливо, це мало велике значення і в практичному плані (волосся не заважає в бою), і в символічному.

Отже, ці дані є точками опори для реконструкції похідного костюма скіфської амазонки, життя якої було пов'язане з ареалом скіфів-орачів (рис. 6). Почнемо з голови: висока зачіска з двострижневими шпильками, хоча, безумовно, войовниці носили і головні убори різного виду — налобні стрічки та шапки. Наплічний одяг — сорочка з круглим вирізом, плащ, а поясний — штани та розпашна спідниця. Що стосується жіночого взуття, то про нього мож-

Рис. 7. Реконструкція костюма амазонки (за знахідками з к. 13 поблизу м. Орджонікідзе (Дніпропетровська обл.) (Л. Ключко, З. Васіна)

на скласти уявлення не тільки завдяки зображенням, але й археологічним знахідкам: короткі чобітки або черевички, викроєні з одного шматка шкіри [Болтрик, Прилипка, 1991, с. 18—33].

Убрання жінок-воїнів із населення Степової Скіфії мало, ймовірно, якісь відмінності. Насамперед, із упевненістю можна говорити, що степові жителі не носили драпірувальний одяг, тобто, плащі. Всі інші елементи костюмів можна реконструювати, проаналізувавши джерельну базу та інші матеріали. Щоб визначити форми головних уборів звернемося до фрагментів уборів, зафіксованих у похованнях амазонок. Наприклад, у кургані 13 (п. 2) поблизу м. Орджонікідзе (Дніпропетровська обл.) [Тереножкин и др., 1973, с. 161—166] На черепі небіжчиці (на лобних кістках, як сказано у звіті) лежав дерев'яний обруч, з-під якого збоку опускалися смужки шкіри. Зверху на черепі, а також поряд із ним знайдено дрібні золоті пластинки. Головний убір, ймовірно, нагадував невисоку шапочку з напівсферичною маківкою та нашіченими лопатями. Такі контури можна визначити за органічними фрагментами й декором. Убір нагадує башлики амазонок, зоб-

ражених на калафі з Великої Близниці. Якщо порівняти убір із шапками богинь, образи яких подано на наверхниках із Олександрополя, то побачимо багато спільного.

У цьому похованні — к. 13 (п. 2) поблизу м. Орджонікідзе — знайдено комплект прикрас: кільцеподібна золота сережка з надітою намистинкою зі склоподібної маси, срібна гривна, разок намиста зі скляних намистин, у центрі якого — уламок срібного стрижня, спіральні браслети (також срібні) та низки намистин на обох руках, золоті персні: на пальцях правої руки — 3 екземпляри, лівої — 1. Предмети з цього набору, мабуть, підібрано з урахуванням їхніх знакових функцій. Одна з них — захист від злих сил, крім того, прикраси підкреслювали соціальний статус і суспільну роль власниці.

Інші компоненти костюмного комплексу можна уявити на підставі результатів вивчення образотворчих пам'яток, про які вже йшлося вище. Наплічний одяг — об'ємна сорочка з круглим вирізом. Її поділ виглядав з-під короткої куртки, яка була щільно припасована до тіла. Безумовно, одяг прикрашали вишивкою чи аплікаціями. Спостереження істориків костюма та етнографів доводять, що основні шви були додатковим засобом художнього оформлення одягу, тому місця скріплення його деталей (тобто, шви), а також виріз горловини, манжети, поділ прикрашали різними декоративними засобами. За зображеннями на відомих пам'ятках «етнографічного циклу» можна скласти уявлення про оздоблення курток та штанів скіфів. Найбільш яскравий взірєць — пишна орнаментация наплічного одягу персонажів у композиції на «шоломі» з кургану Передерієва Могила (Донецька обл.) [Ключко, 2009, с. 180; 2006, с. 112, рис. 2, 1, 2].

Навколо талії амазонки пов'язували пояс і портупейний ремінь, на якому кріпили горит. Ще один елемент убрання скіфських воїниць — поясний одяг. Мабуть, жінки-воїни носили штани, які могли доповнити розпашною спідницею. А взуття було традиційним у скіфському середовищі — коротенькі чобітки чи черевички (цільнокроєні, типу поршнів) (рис. 7).

Розглянемо ще деякі археологічні матеріали, за якими можна реконструювати елементи костюмів скіфських амазонок. Слід підкреслити, що у похованнях зафіксовано найбільше фрагментів головних уборів. Адже у формах та декоративних засобах цих елементів костюмів закодована інформація про їх знакові функції.

Матеріали для реконструкції уборів різних видів походять із поховань періоду архаїки. Особливу увагу привертають декоративні залишки вбрання жінки, поховання якої дослідили у к. 35 поблизу с. Бобриця (Черкаська обл.) [Ключко, 2008, с. 33—35]. Аналіз фрагментів костюма показав, що на жінці було три

убори, які складали єдиний ансамбль: налобна стрічка, прикрашена золотими пластинками з трьох з'єднаних кружків; конусоподібна шапка, оздоблена спереду золотими аплікаціями із зображенням гірського козла, а також покривало, розшите чорними і білими намистинками [Клочко, 2008]. Головна роль у семантичному плані належить конічній шапці. В її формі та декорі закладено сакральний зміст. Щодо останнього: образ оленя, коня, а також гірського козла населення Скіфії сприймало як символ солярного культу, родючості у широкому сенсі. Золоті накладки підкреслювали контури убору, який, можливо, уособлював гору, що була еквівалентом дерева життя. Крім того, деякі дослідники називають конічні шапки рогоподібними. Згідно з припущеннями А. Габерланда, які він висловив ще на початку ХХ ст., у формі убору втілено дуже давні уявлення про священних тварин — корову та бика [Haberland, 1913, S. 11—31]. Різні варіанти «рогатих» шапок зафіксовано в етнографічному вбранні європейського ареалу: Сербії, Італії, Росії. Зокрема, Д.К. Зеленін дослідив «рогаті» убори у слов'янських костюмах. Такі шапки, на його думку, сягають корінням глибокої давнини. На них покладали оберегову функцію [Зеленін, 1926, с. 320]. Саме таке символічне наповнення забезпечило довге життя цій формі. Її поширення фахівці відмічають і на Кавказі, і в Середній Азії. Аналіз усіх матеріалів, пов'язаних із поховальним костюмом і обрядом, дозволяє припустити, що конічні шапочки були уборами наречених.

Конічні убори можна реконструювати за декоративними фрагментами, зафіксованими у могилах амазонок із Степової Скіфії. Особливу цікавість викликають золоті знахідки у курганах 4 поблизу с. Ізобільне (Дніпропетровська обл.) [Клочко, 1986, с. 21—43] і 45 поблизу с. Любимівка (Херсонська обл.) [Лесков, 1974, с. 63]. Небіжчиці були поховані далеко одна від одної, вони мали різний склад зброї, належали до різних вікових категорій: жінка з кургану поблизу Ізобільного — молода, а з Любимівського кургану — літня. Але обидві амазонки мали, ймовірно, конусоподібні головні убори, фронтальна частина яких оздоблена золотими аплікаціями — маленькими пластинками, на яких подано образ хижака з породи котячих. Крім того, ці жінки-воїниці носили сережки-кораблики (або «човники»), причому, амазонка, похована у к. 45 поблизу с. Любимівка мала тільки одну таку прикрасу. С.С. Бессонова підкреслила, що ці сережки набули поширення у середовищі еллінізованої соціальної верхівки, а форма і декор прикрас відбивають символіку водної стихії [Бессонова, 2007, с. 22—26]. Вивчення костюмів, елементами яких були сережки цього типу, серед яких є оформлені підвісками із зображеннями водоплавних птахів, а також особливостей поховання власниць та-

Рис. 8. Шкіряний головний убір амазонки. Реконструкція за матеріалами дослідження кургану 6 (п. 2) поблизу с. Мар'ївка (Л. Клочко)

кого убрання, викликає припущення про його шлюбний характер.

У кургані 6 (п. 2) поблизу с. Мар'ївка (Дніпропетровська обл.) дослідили поховання молоді жінки. При ній знайдено: дзеркало, прясло, пучок стріл, залізний ніж, дротик, працевий камінь. Але особливу цікавість викликають фрагменти головного убору. Вони, як пунктирні лінії, дозволяють відтворити абрис шапочки. На черепі, на лобі лежали в ряд бронзові напівсферичні пластинки, а над головою зафіксовано шкіряний ковпачок (діаметр — 4 см). Ця остання деталь свідчить про конусоподібну форму убору. Металеві прикраси були прикріплені на його нижньому пружку. Гостроконечна шапочка, ймовірно, акцентувала роль власниці у суспільстві, тобто, роль воїниці, адже такий шкіряний убір мав практичне призначення завдяки протиударним властивостям [Клочко, 1986, с. 40] (рис. 8).

У Степовій Скіфії знайдено фрагменти для реконструкції костюмів амазонок, які належали до високих соціальних щаблів. Поховання такої жінки дослідили в кургані 9 поблизу с. Мала Лепетиха (Великий курган М. Веселовського, Запорізька обл.) [Вітрик, Данилко, 2002, с. 138]. Він вирізняється значною висотою (майже 7 м), своєрідністю поховального ритуалу, великою кількістю предметів, які підкреслювали особливий статус жінки (наприклад: горит, казан), захороненням супровідних осіб, великим набором ювелірних виробів. Вони належали жінці 30—35 років, похованій із особливими церемоніями. Деякі елементи костюмного комплексу поклали в ніші поховальної камери. Вивчення золотих аплікацій та інших деталей оформлення вбрання дозволяє запропонувати версії реконструкцій головних уборів і нагрудної прикраси. Один комплект оздоб — 8 великих золотих пластин

Рис. 9. Убір жриці Аргімпаси. Реконструкція головного убору і нагрудної прикраси амазонки за матеріалами з Великого кургану Веселовського (с. Мала Лепетиха, Запорізька обл.) (Л. Ключко, З. Васіна)

із відтиснутим зображенням оленя, що лежить, і грифона, який стоїть, були призначені для оформлення широкої стрічки. У цій же ніші лежали золоті фрагменти ще одного головного убору. Його верхній край облямовували дві вузькі смужки, перпендикулярно до яких напаяні пластинки: вирізані за контуром рельєфні зображення сфінкса, який стоїть із піднятою передньою лапою. «Смужки зі сфінксами» прикріплювали одну під другою так, щоб фігурки міфічних істот утворювали геральдичні пари. Ця цілісна за формою та змістом композиція «повідомляє» про ритм і схему розміщення інших декоративних деталей. До них належать маленькі пластинки у вигляді вирізаних за контуром зображення фігурок сфінкса, аналогічні напаяним на смужках-облямівках. У комплект, мабуть, слід включити також пластину, яка вирізняється більшими розмірами ($4,2 \times 4,0$ см) та сюжетом: це «здвоений» сфінкс (його тулуб передано в дзеркальній симетрії відносно голови). Таке трактування образу художники здійснювали у V—IV ст. до н. е. Платівки, подібні за змістом, прикрашали головний убір скіфянки, поховання якої дослідили в к. 4 поблизу с. Новоселка (Черкаська обл.).

Платівки, які передають сфінкса у «геральдичній позиції», мабуть, прикрашали убір спереду та по боках. Їх пришивали крізь дірочки до повстяної основи рядами (відповідно до принципів декоративно-ужиткового мистецтва, які склалися у Північному Причорномор'ї), парами, оберненими обличчям один до одного. Верхній ряд — дугоподібний, тому що повторює абрис напівсферичного обрамлення верхньої межі шапочки, а другий — майже пряма лінія, котра з'єднує закінчення дуги (потрібно 20 платівок для двох рядів). Між ними залишається поле, у центр якого добре «вписується» пластина, яка зображує сфінкса з подвійним тулубом. Вона виділена не тільки місцем на уборі, а й кольоровим тлом, мабуть, щоб підкреслити ідейне навантаження мотиву. Образ сфінкса був близький світосприй-

манню населення Скіфії як синкретична істота, що особлювала життєдайні сили природи.

Ще 24 екземпляри аплікацій із зображенням сфінкса можна розмістити також двома смугами (різними за довжиною: 14 та 10 платівок, оскільки убір звужений донизу). Між ними, для підсилення змісту образів та декоративного ефекту, імовірно, були прикріплені трикутні платівки з опуклими напівсферами на поверхні (пуансонна псевдозернь), так звані «виноградні грона». Серед інших аплікацій, зафіксованих у ніші-схованці, вони вирізняються значною кількістю — 144 штуки (розміри: $1,0 \times 1,1$ см, на звороті у кожному кутку припаяно петельки).

Щоб довершити оформлення убору, на нижньому пружку трикутники закріплювали «вершинами вгору та вниз». Таку ж орнаментальну стрічку з платівок трикутної форми відтворено за матеріалами з курганів часів архаїки (поблизу сс. Синявка, Бобриця Черкаської обл.), а також більш пізнього періоду (V—IV ст. до н. е.): поблизу с. Богданівна (Херсонська обл.), Бердянського кургану. Геометричні символи — багатозначні, дуже давні за походженням, вони є втіленням ідей, які вважаються універсальними. Трикутник відбиває уявлення про домінуючі культів плодючості (поєднання трьох стихій, чоловічого і жіночого начал), безперервність життєвого циклу (життя — смерть — нове життя).

Отже, вивчення декоративних елементів дає підстави реконструювати їх розташування на площині, котра прикрашала головний убір спереду. Її контури окреслені зверху дугами «стрічок зі сфінксами», а знизу — лінією з трикутних платівок, розміри якої дорівнюють (приблизно) відстані між скронями. Як ми вже зазначали, аплікації були прикріплені рядами: по 4 смуги накладок із зображенням сфінксів (висота — 2,5 см) та «виноградного грона» (висота — 1,1 см), платівка «сфінкс із подвійним тулубом» (висота — 4 см), між якими залишено проміжки — кольорові вузькі паси. Таким чином, можна вирахувати загальну висоту фронтальної деталі: вона складе не менше 25 см. Дугоподібний виступ робить її схожою на на убір Аргімпаси в сюжеті адорації.

У ансамблі головних уборів був ще один — покривало. Його краї облямовано прямокутними пластинками із зображенням сцени «шматування» (лев насів на лань).

Вбрання жінки довершують знімні оздобы. Серед останніх особливою пишністю вирізняється так званий сітчастий «нагрудник», складений із тоненьких трубочок-пронизок, перенизаних кулястими намистинками, облямований порожнистими підвісками у формі бутонів квітки. Унікальною є нашійна прикраса зі з'єднаних між собою прямокутних пластинок із рельєфним зображенням сцени «шматування» (аналогічні аплікаціям на покривалі). Знизу пластинки доповнені підвісками, які нагадують нерозкритий пуп'янок (рис. 9).

У звіті про розкопки зазначено, що при небіжчиці знайдено сережки-човники, а також браслети, перстень. Разом із тими прикрасами, які ми реконструювали, вони утворюють так званий «повний» комплект декоративних елементів. Сережки-кораблики у наборі привертають увагу не тільки формою, але й ювелірною майстерністю виконання. Вироби (висота — 92 мм) вкриті візерунками: чотири «косички» з тоненького дроту, які повторюють контури кораблика, а між цими орнаментальними смужками напаяно ритмічні ряди трикутників із дрібних гранул. Завершення (ріжки) корабликів — циліндричні, оформлені дротяною обмоткою. Зверху на ріжках — скульптурні фігурки птахів. Силует чіткий, змальований замкнутою лінією. Виразності образу надають деталі: хвостик, округла спинка, контури якої повторюють крильця з вертикальними рельєфними рисками [Клочко, Васіна, 2002, с. 150—168].

Як бачимо, скифянка була похована у пишному костюмі. Розміщення у спеціальних нішах жертвоприношень, тобто підлітків, котрі супроводжували небіжчицю, крім того, наявність у могилі сагайдака з луком та стрілами, а головне — сакральний зміст головних уборів та всього вбрання — все це виділяє її навіть із числа осіб, котрі належали до аристократичних кіл. Їхнім статусом досить часто передбачено жрецькі функції, хоча й не завжди. Амазонок лише зрідка ховали у такому пишному вбранні (з «повним набором» прикрас), у супроводі залежних осіб. У даному випадку особливу роль жінки у суспільстві підкреслено всіма ознаками, які складають своєрідність поховання. Можливо, небіжчиця була жрицею божества, у вшануванні якого певну роль відігравала зброя, крім того, воно, тобто, божество, виступало покровителем жінок-воїнів. Такими властивостями наділена богиня Аргімаса. Скифи сприймали її як божество плодючості. С.С. Бессонова зазначила, що багато богинь плодючості й материнства мали й войовничі риси. Їх часто уявляли озброєними. Про Аргімасу С.С. Бессонова пише: «...Важливою її рисою було заступництво, покровительство людському роду» [Бессонова, 1983, с. 39]. Отже, особа, ймовірно, була жрицею Аргімаси. Убрання та поховальний обряд скифянки яскраво відбивають функції, які вона виконувала за життя. Сережки-кораблики вказують, що при похованні жінки, крім ритуалів, продиктованих її суспільною роллю, були здійснені шлюбні обряди, пов'язані з індивідуальними обставинами.

Поховання жриць нечисленні. Але деякі жінки з числа амазонок, мабуть, також відігравали певну роль в обрядах вшановування божества, маючи статус служительок нижчого рангу. Їхній

Рис. 10. Убрання амазонки за знахідками в кургані поблизу с. Львово (Херсонська обл.)

статус відбивають елементи вбрання: золоті аплікації, якими оздоблювали головні убори, а також набори знімних прикрас різних категорій. Важлива ознака такого статусу — людські жертвоприношення. Так, наприклад, у к. 18 поблизу с. Львово (Херсонська обл.), у випускному похованні, досліджено поховання жінки 60 років, у костюмі якої зафіксовано прикраси від головних уборів і наручні браслети зі скляних намистин. У могилі знайдено: веретено, прясло, грецький посуд, а також зброю — списи та стріли. Крім того, коли здійснювали обряд захоронення, у могилу поклали тіло підлітка, тобто, жертвоприношення [Кубышев, Николова, Полин, 1982, с. 133]. Аналіз розміщення декоративних елементів допомагає визначити, що на голові амазонки було покривало, оздоблене золотими пластинками, поверх якого надівали пов'язку із золотою накладкою (метопідою) (рис. 10). Орнамент на ній відповідає символічному втіленню культу плодючості. А декор зі скляних намистин мав значення оберегу. У жінки не було сережок та перснів. Можливо, у цьому проявилась якась ситуація сімейного стану амазонки: наприклад, вона була незаміжньою.

Отже, парадні костюми скифських амазонок відбивають їхній соціальний статус і суспільну роль, мають глибокий сакральний зміст. У похідному вбранні войовниць проявилися пошуки естетичного ідеалу, тобто гармонійного поєднання раціонального і красивого.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган 4 в. до н. э. — К., 1991.

Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. — Ленинград; Прага, 1964.

Бессонова С.С. Калачиковидные серьги и греко-варварские контакты VII—IV вв. до н. э. // БИ. — 2007. — Вып. 16. — С. 3—26.

Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — К., 1983.

Вітрик І.С., Данилко Н.М. Поховання знатної скіф'янки у «Великому кургані» М.І. Веселовського // Музейні читання: Матеріали наук. конф. (грудень 2001 р.). — К., 2002. — С. 138—150.

Зеленин Д.К. Головные уборы восточных славян // Slavia. — 1926. — № 2 — С. 303—338.

Золото степу: Археологія України / Авт.-упоряд. П.П. Толочко, В.Ю. Мурзін. — К., Археологічний музей (Шлезвіг), 1991.

Клочко Л.С. Реконструкція конусоподібних головних уборів скіф'янок // Археологія. — 1986. — № 56. — С. 21—43.

Клочко Л.С. Плечовий одяг скіф'янок // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 95—107.

Клочко Л.С. Реконструкция костюма женщины из боковой могилы Большого Рыжановского кургана // MSROA. — Rzeszow, 1998. — XIX. — S. 139—151.

Клочко Л.С. Поясная одежда у населения Скифии // Древности скифской эпохи — М., 2006. — С. 100—118.

Клочко Л.С. Шпильки у вбранні населення Скіфії // Музейні читання: Матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (11—13 грудня 2006 р.). — К., 2007. — С. 28—41.

Клочко Л.С. Жіночі головні убори племен Скіфії за часів архайки // Музейні читання: Матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (листопад 2007 р.). — К., 2008. — С. 23—41.

Клочко Л.С. Чоловічі головні убори на землях Скіфії // Эпоха раннего железа: Сб. науч. тр. к 60 летию С.А. Скорого. — Киев; Полтава, 2009. — С. 167—183.

Клочко Л.С., Васіна З.О. Реконструкція костюма скиф'янки из кургана М.Н. Веселовского // Музейні читання: Матеріали наук. конф. (грудень 2001 р.). — К., 2002. — С. 151—168.

Кубишев А.И., Николова А.Н., Полин С.В. Скифские курганы у с. Львово // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 130—147.

Махова Е.И. Некоторые элементы киргизского национального костюма // Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. — М., 1979. — С. 205—210.

Музей історичних коштовностей України: Альбом / О.В. Старченко, Л.С. Клочко, О.П. Підвисоцька та ін. — К., 2004.

Полосьмак Н.В., Баркова Л.Л. Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э. — Новосибирск, 2005.

Прилико Я.П., Болтрик Ю.В. Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребения скиф'янки из Вишневої Могили // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 18—33.

Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб., 1998.

Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа XVIII—XX вв. — М., 1989.

Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 113—186.

Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.

Фіалко Е.Е. Тема амазономехии в произведениях античных торевтов // Музейні читання: Матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (листопад 2009 р.). — К., 2010. — С. 32—43.

Этрусское искусство: Альбом / А.П. Чубова. — М., 1972.

Fornasier J. Auf den Spuren Penthesileias // Damals. Das Magazin für Geschichte. — 2010. — 9. — S. 16—21.

Haberland A. Die Hornputze. — Berlin, 1913. — S. 11—31.

Л. С. Клочко

УБРАНСТВО СКИФСКИХ АМАЗОНОК

Наши взгляды на одежду женщин-воинов могут базироваться на разных источниках, включающих памятники изобразительного искусства, письменные данные и археологические находки. Наиболее выразительные изображения амазонок можно найти на краснофигурной керамике из Аттики. Предметы, украшенные изображениями мифических амазонок, найдены в курганах Северного Причерноморья. Эти изображения упоминаются в записях Геродота о том, что одежда женщин-воинов была похожа на мужскую, подтверждением этого является реконструкция убранства амазонок на основе археологических материалов. Анализ целого ряда источников позволяет предположить, что компоненты одежды амазонок адаптированы к климатическим условиям того времени и походному образу жизни, комфортны для использования и отражают эстетические идеалы общества.

L. S. K l o c h k o

SCYTHIAN AMAZONS' ATTIRE

Our views on the attire of women warriors, Amazons, can be based on a variety of sources, including monuments of creative art and writing, and archaeological finds. Particularly eloquent images of Amazons can be found on Attica red-figured pottery. Objects, decorated with illustrations to Amazons myths, were found in barrows of the Northern Pontic area. Those images, as well as Herodotus's record that women warriors' dress was similar to the men's comprise the grounds for reconstruction of Amazons' attire based on archaeological materials. Analysis of the whole host of sources allows an assumption that all components of the Amazon dress met the contemporary climatic conditions and suited the marching lifestyle, i. e., were comfortable to use and reflected aesthetic ideals of the society.

В. С. Т и л і щ а к

ІНГУМАЦІЇ ЧЕРНЕЛЕВО-РУСЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ОСОБЛИВОСТІ ПОХОВАЛЬНИХ ОБРЯДІВ

Стаття присвячена дослідженню поховальних обрядів інгумацій Чернелево-Руського черняхівського могильника. Досліджувалася пам'ятка тернопільським археологом І.П. Геретою у 1973—2000 рр.

У статті проаналізовано особливості поховань різної орієнтації, могильні споруди, супроводжуючий інвентар. Простежено ритуальні дії, пов'язані із порушенням поховань та виділено вторинні поховання.

Запропоновано класифікацію поховань на основі орієнтацій, форм могильної ями та супроводжуючого інвентарю. Загалом на могильнику виділено 18 варіантів інгумаційних поховань, що відображають основні ритуально-обрядові групи населення, яке залишило могильник.

К л ю ч о в і с л о в а: Чернелево-Руський могильник, черняхівська культура, поховання, інгумація, поховальні обряди, вторинне поховання, ритуальне порушення, класифікація поховань.

Чернелево-Руський могильник є одним із найбільш повно розкопаних некрополів черняхівської культури. Досліджувалася пам'ятка тернопільським археологом І.П. Геретою протягом 1973—2000 рр. У низці публікацій дослідник окреслив загальну характеристику могильника та увів до наукового обігу матеріали частини поховань [Герета, 1989; 1995; 1997]. На жаль, передчасна смерть не дозволила вченому завершити дослідження. Відтак, метою даної роботи є аналіз поховального обряду інгумацій Чернелево-Руського черняхівського могильника.

Обсяг і рівень наукових знань щодо поховальних обрядів у черняхівській культурі було узагальнено у дослідженнях Е.О. Симоновича, Н.М. Кравченко та Г.Ф. Нікітіної [Симонович, Кравченко, 1983; Никитина, 1985]. У спеціальних роботах останніх десятиліть деталізуються ті чи інші особливості черняхівських трупопок-

ладень, зокрема, щодо відображення у поховальних обрядах соціального [Кравченко, 1987; Симонович, 1995; Магомедов, 1997], етнокультурного [Магомедов, 2001, с. 37—39] складу черняхівського суспільства. Досліджувались окремі вікові [Schultse, 2004] та обрядові [Mączynska, 1996; Петраускас, 2009] групи поховань.

Джерелами даної роботи стали звіти про археологічні дослідження могильника, які зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України (див. відповідні звіти І.П. Герети), а також колекція матеріалів пам'ятки у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї. Звіти про розкопки у 1995 і 1996 рр. у НА ІА відсутні, й інформація про 11 поховань, які були розкопані на могильнику у ці роки, залишилася недоступною. Також нами враховані результати антропологічних обстежень частини кістяків могильника з розкопок 1973—1988 рр., які проведені Т.О. Рудич¹.

Головною особливістю Чернелево-Руського могильника є домінування інгумацій, що вирізняє його на тлі біритуальних черняхівських некрополів. Усього в ході розкопок досліджено 310 черняхівських поховань, у тому числі й повністю поруйнованих. Останніх І.П. Герета за час розкопок зафіксував понад 20, але не включав їх у загальну нумерацію. Тож придатною для аналізу є інформація про 279 об'єктів черняхівської культури. З них 2 — кремації, 2 — «умовні поховання» (ями нетипових форм без слідів поховань), 3 — захоронення посудин та 3 — кенотафи (могильні ями типових форм без слідів поховань). Таким чином, доступними для

1. Користуючись нагодою, висловлюю щире подяку Т.О. Рудич за можливість використання результатів її досліджень.

вивчення є матеріали 269 інгумаций, які становлять абсолютну більшість (99 %) поховань.

Переважає кількість інгумаций була у тій чи іншій мірі порушеними. Непорушеними залишилися 34 інгумаций, що становить 12 % від їхньої загальної кількості. Частина інгумаций (29 поховань) була порушувана сучасними земляними роботами, здебільшого, у ході спорудження та експлуатації колгоспної бензозаправки у другій половині XX ст.

Основна частина могил була порушена через порівняно невеликий проміжок часу після поховання. На могильнику досліджено 203 таких поховань, що становить 76 % від загальної кількості інгумаций (а без врахування порушуваних сучасними роботами поховань навіть 88 %).

ОРІЄНТАЦІЯ ПОХОВАНЬ

Орієнтацію встановлено у 250 похованнях. В інших, через порушення чи в силу інших причин, орієнтацію встановити неможливо. Тож на могильнику представлені інгумаций орієнтовані у північному, західному і східному секторах. Переважає орієнтація покійників головою у північному і західному секторі. Північна орієнтація (в тому числі з відхиленнями) зафіксована у 182 похованнях, що становить 72,8 % від загальної кількості поховань, у яких встановлена орієнтація. У 62 похованнях (24,8 %) — західна орієнтація. У 6 похованнях (2,4 %) зафіксована східна орієнтація¹.

Співвідношення інгумаций різної орієнтації близьке до середніх по культурі. За статистичними підрахунками Г.Ф. Нікітіної 80,9 % черняхівських інгумаций мають північну орієнтацію, 16,9 % — західну, 1,2 % — східну та 1 % — південну [Никитина, 1985, с. 115, табл. 1а]. Щоправда, за підрахунками О.В. Петраускаса, частка інгумаций західної орієнтації у порівнянні з трупопокладеннями північної орієнтації на черняхівських могильниках України становить приблизно 31 % [Петраускас, 2009, с. 187].

Планіграфічно поховання західної орієнтації виділяються у доволі монолітну групу у південно-східній частині некрополя. Серед групи вгадується розташування могил рядами. Таким чином, за класифікацією О.В. Петраускаса, Чернелево-Руський некрополь належить до «журівсько-гаврилівського» типу могильників [Петраускас, 2009, с. 188]. Але окремі поховання західної орієнтації присутні й у північно-західній та південно-західній ділянках некрополя в оточенні поховань північної орієнтації (рис. 1).

Поховання північної орієнтації домінують у північній та північно-західній частині некрополя, а також по периметру оточують із півдня і сходу поховання західної орієнтації. На півден-

Таблиця 1. Глибина поховань дорослих, см.

но-східній окраїні могильника поховання північної орієнтації утворюють 1—2 ряди паралельні рядам поховань західної орієнтації (рис. 1).

Поховання східної орієнтації не складають якоїсь відокремленої групи і розташовані як серед поховань західної, так і серед поховань північної орієнтації (рис. 1).

Із орієнтацією корелюються й глибини могильних ям. У середньому, поховання західної орієнтації здійснювалися глибше, ніж інші (табл. 1). Середня глибина поховань дорослих західної орієнтації — 173,8 см, а дорослих північної орієнтації — 130,5 см. У загальному ж глибина поховань значно відрізняється — від 0,2 до 2,8 м. При цьому помітно, що дитячі поховання, як правило, захоронювали на меншій глибині, ніж дорослі. Середня глибина поховань дорослих становить — 139,7 см, а дитячих — 115,1 см. Проте є й винятки, коли дитячі поховання зафіксовані на значній глибині (наприклад, пох. 180 — на глибині 2,3 м, пох. 179 і 304 — на глибині 2 м). Варто зазначити, що такі характеристики притаманні не лише для Чернелево-Руського могильника, але й для черняхівської культури загалом [Сымонович, Кравченко, 1983, с. 16—17].

ОБЛАШТУВАННЯ МОГИЛЬНИХ ЯМ

Форми могильних ям у Чернелево-Руському зафіксовано у 187 інгумациях. Могильні споруди за профілюванням стінок можна поділити на дві основні групи: прості ями (стінки вертикальні чи дещо похилі) і ями з додатковим профілюванням стінок («запличики», уступи).

Переважаючим видом облаштування могильних споруд була проста могильна яма видовжених пропорцій із заокругленими кутами, яка в плані могла набирати форму від прямокутної до овальної (рис. 2, 1—11). Стінки у простих ям були вертикальними чи більш або менш похилими. На могильнику зустрічаються випадки вгнутості бокових стінок могильних ям (рис. 2, 6). Також в окремих випадках зафіксовано значне розширення однієї з коротких стінок (нерідко тієї, до якої небіжчика покладено ногами) (наприклад, пох. 110) (рис. 2, 5). Залишаються не зрозумілими причини таких явищ: чи це була

1. У публікації І.П. Герети [Герета, 1995] згадується одне поховання південної орієнтації, проте у Звітах дослідника немає інформації про таке поховання. Можливо, до поховань південної орієнтації було зараховано поховання 184, що має південно-східну орієнтацію.

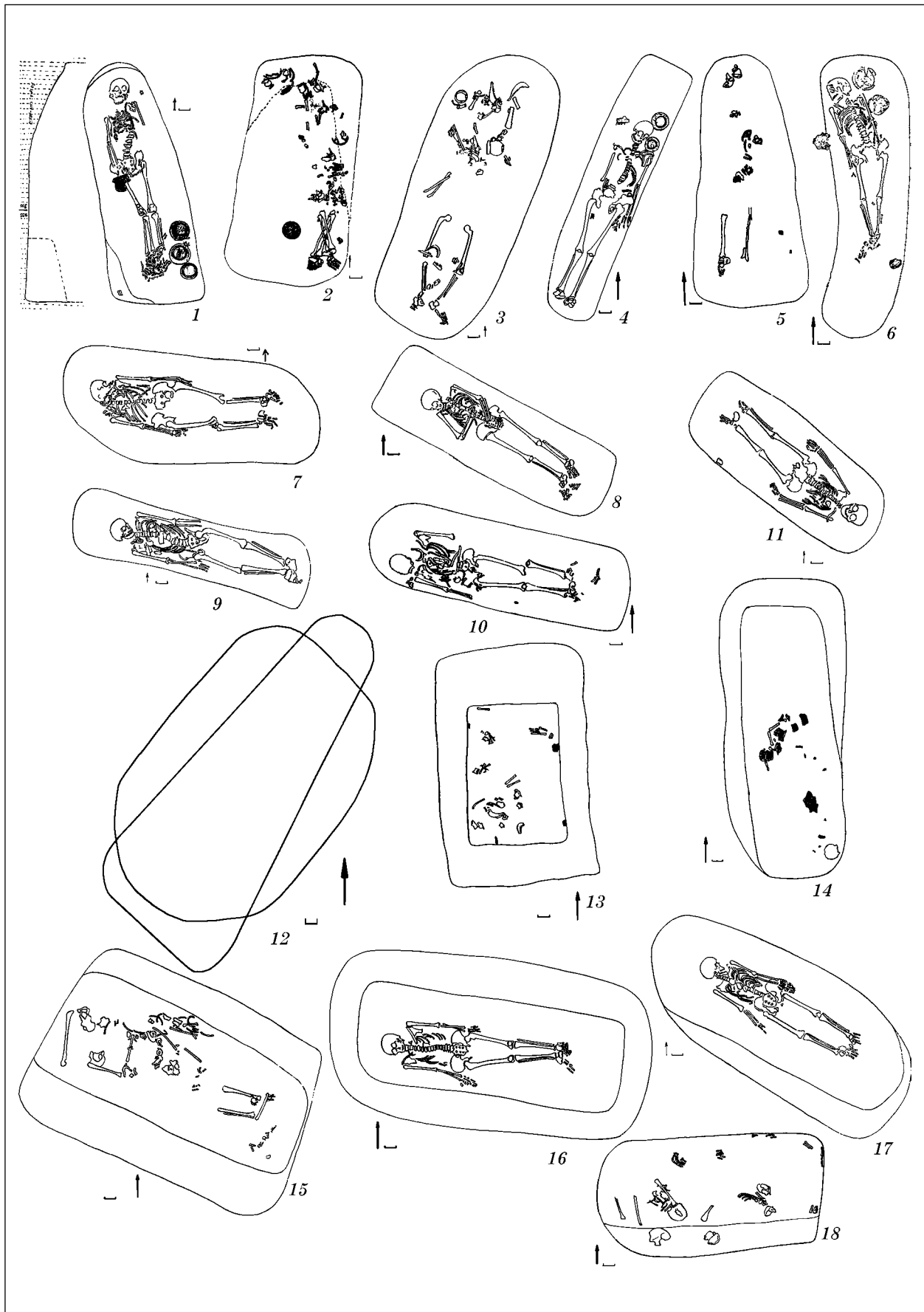

Рис. 2. Форми могильних ям (за І.П. Геретою), у похованнях: 1 — 308; 2 — 117; 3 — 198; 4 — 186; 5 — 110; 6 — 215; 7 — 154; 8 — 159; 9 — 161; 10 — 189; 11 — 184; 12 — 55; 13 — 268; 14 — 241; 15 — 287; 16 — 280; 17 — 171; 18 — 178

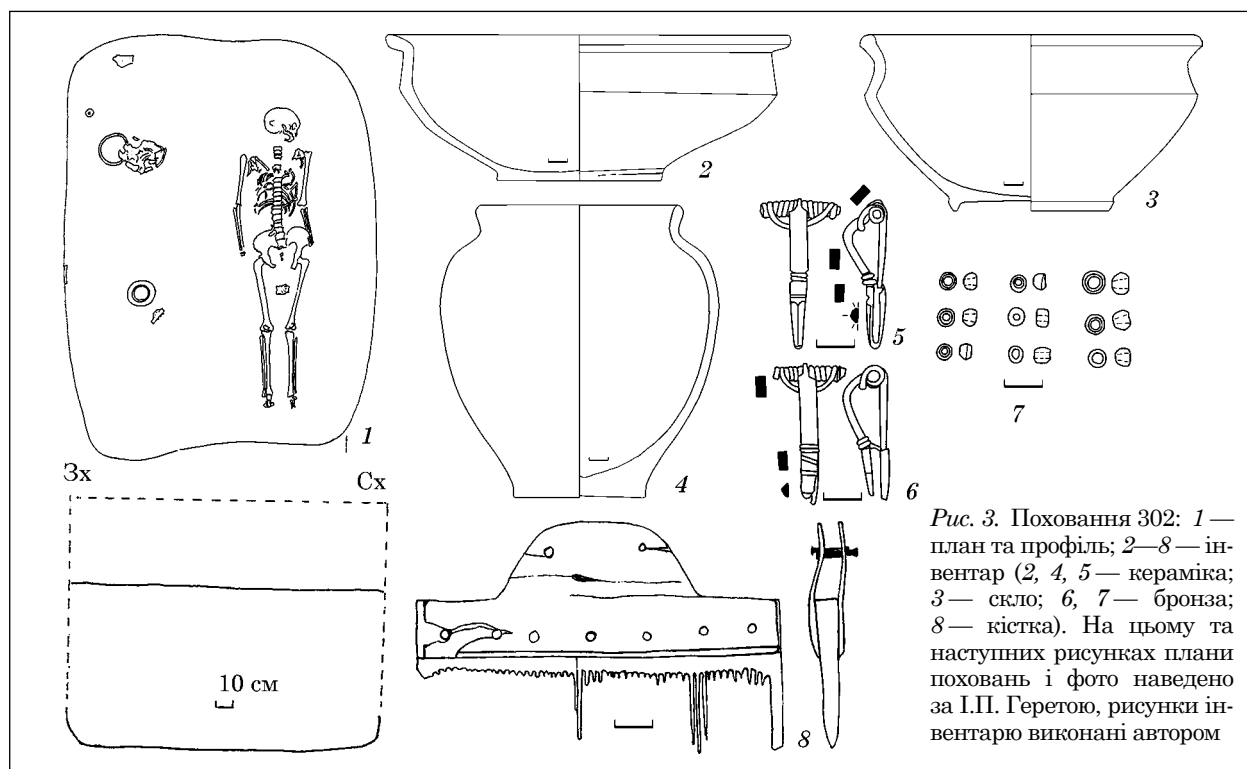

Рис. 3. Поховання 302: 1 — план та профіль; 2—8 — інвентар (2, 4, 5 — кераміка; 3 — скло; 6, 7 — бронза; 8 — кістка). На цьому та наступних рисунках плани поховань і фото наведено за І.П. Геретою, рисунки інвентарю виконані автором

недбалість будівничих, якіс природні фактори чи таку конструкцію планували заздалегідь.

Очевидно, що розміри простих могильних ям обирали у межах, котрі забезпечували розміщення небіжчика, а також супроводжуючого інвентарю (за його наявності). Зокрема, у довжину могильні ями з похованнями дорослих сягали від 1,7 до 4,2 м. Щодо ширини, то в середньому у простих могильних ям вона коливається в межах від 0,6 до 1,1 м. Проте зустрічаються як вузьчі, так і ширші могильні ями. Виділяються кілька поховань у надшироких ямах (пох. 49, 61, 302). Ширина цих ям (до 2,1 м) значно перевищує раціональну і надає їм у плані підквадратної форми (рис. 3). Причому простежено розміщення кістяка і посуду-приношень біля протилежних стінок могили (пох. 61 та 302). Ця особливість дозволяє говорити про певну ритуальну практику, яка вимагала саме такої конструкції могильної ями.

Іншою групою, яка виділяється на загальному тлі поховань у простих могильних ямах, є поховання у великих могильних ямах. Такі поховання складають на могильнику окрему територіальну групу, відділену від основного масиву поховань. У цю групу входять поховання 261 (могильна яма розміром $2,9 \times 2,1$), 264 ($4,2 \times 1,3$) та 265 ($4,85 \times 2,25$) (рис. 4). Враховуючи склад інвентарю, особливо у похованні 265 [Герета, 1997, с. 17—38], можна зробити висновок, що ці поховання належать особам високого соціального рангу. Враховуючи розміри могил та доволі значну відстань між ними, не можна виключати, що вони були здійснені під курганами. У перших описах пам'ятки зустрічаються згадки про кургани у цьому урочищі [Janush,

1918, s. 226—227], які, щоправда, пов'язуються з давньоруським горизонтом [Ратич, 1957, с. 72].

Також варто зазначити, що дитячі поховання містяться переважно у ямах, розміри яких відповідали зросту померлих. Проте низка дитячих поховань здійснена у ямах, розміри яких відповідають похованням дорослих членів общини (пох. 96, 103, 121, 131, 137, 206, 243, 298). Всі вони мають північну орієнтацію і, як правило, виділяються порівняно багатим інвентарем. Подібні випадки особливого підходу до облаштування дитячих могил спостерігаються й на інших могильниках черняхівської культури [Schultze, 2004, s. 417—418]. Зауважимо, що більшість із цих особливих дитячих поховань Чернелево-Руського могильника належать до його ранніх етапів (пох. 46, 96, 103, 131, 137, 243, 298).

Другим видом поховальної споруди є яма із «заплечиками». Під «заплечиками» мається на увазі функціональна деталь облаштування ями у вигляді уступів, на які опиралось перекриття могил. Існує певна проблема виділення такого типу могильної споруди в порушених похованнях. При порушенні поховань нерідко фіксувалися сліди пошукових ям у вигляді різних уступів, які в польовій документації І.П. Геретою могли позначатись як «заплечики», «своєрідні заплечики».

Особлива ситуація у похованні 301 (рис. 5, 2). Це поховання розташоване у своєрідній подвійній ямі. Верхня яма прямокутної форми із заокругленими кутами витягнута по лінії захід-схід має розміри ($2,63 \times 1,03$ м). Її дно є ніби «заплечиками» другої ями розмірами $1,93 \times 0,6$ м. На дні останньої лежав непорушений кістяк, орієнтований головою на захід. У заповнен-

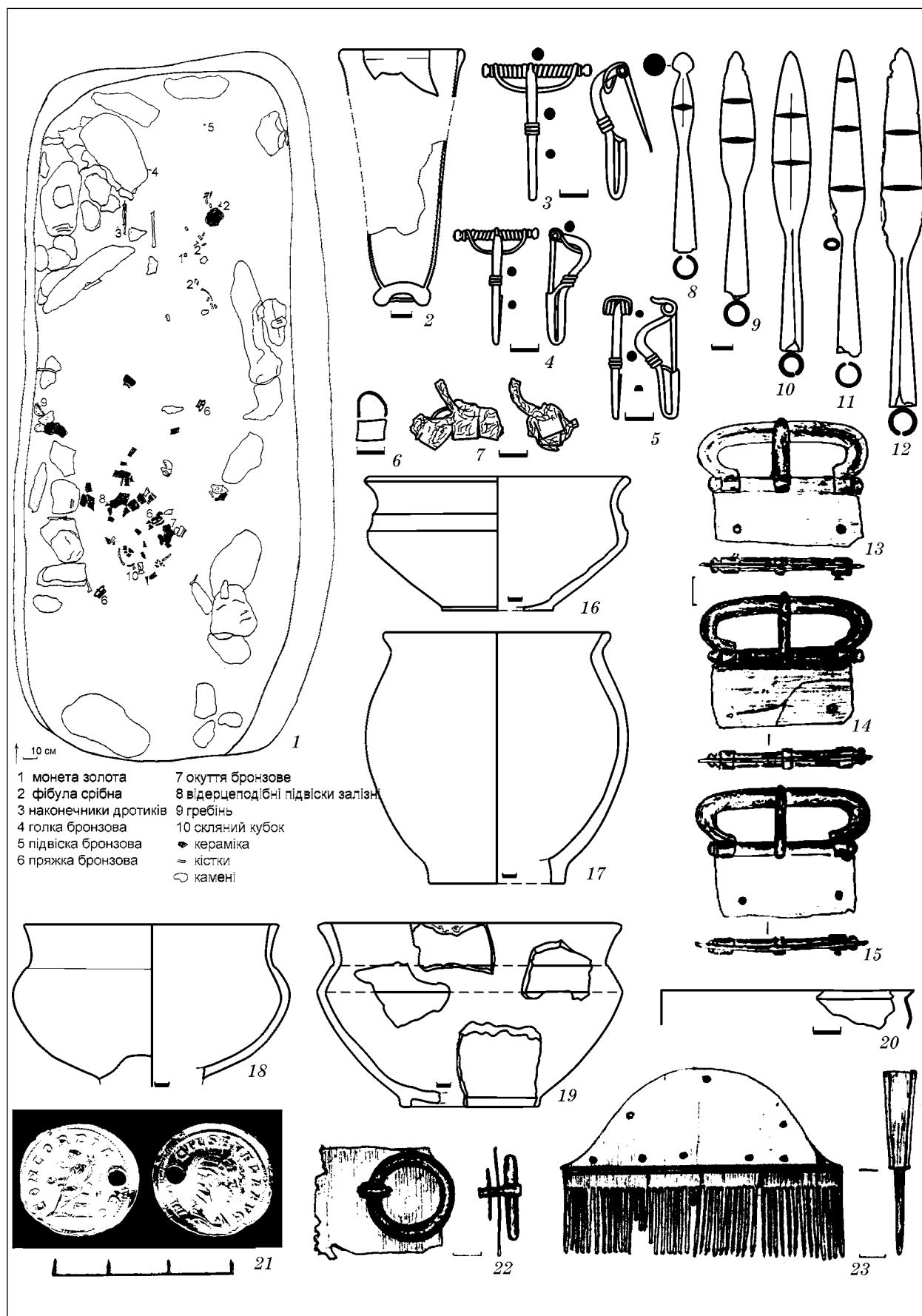

Рис. 4. Поховання 265: 1 — план; 2 — 23 — інвентар (2 — скло; 3—5 — срібло; 6, 8—15, 20, 22 — бронза; 7 — залізо; 16—19 — кераміка; 21 — золото; 23 — кістка, бронза) (1, 13—15, 22, 23 — за І.П. Геретою, інші рисунки інвентарю виконані автором; фото монети надано Тернопільським краєзнавчим музеєм)

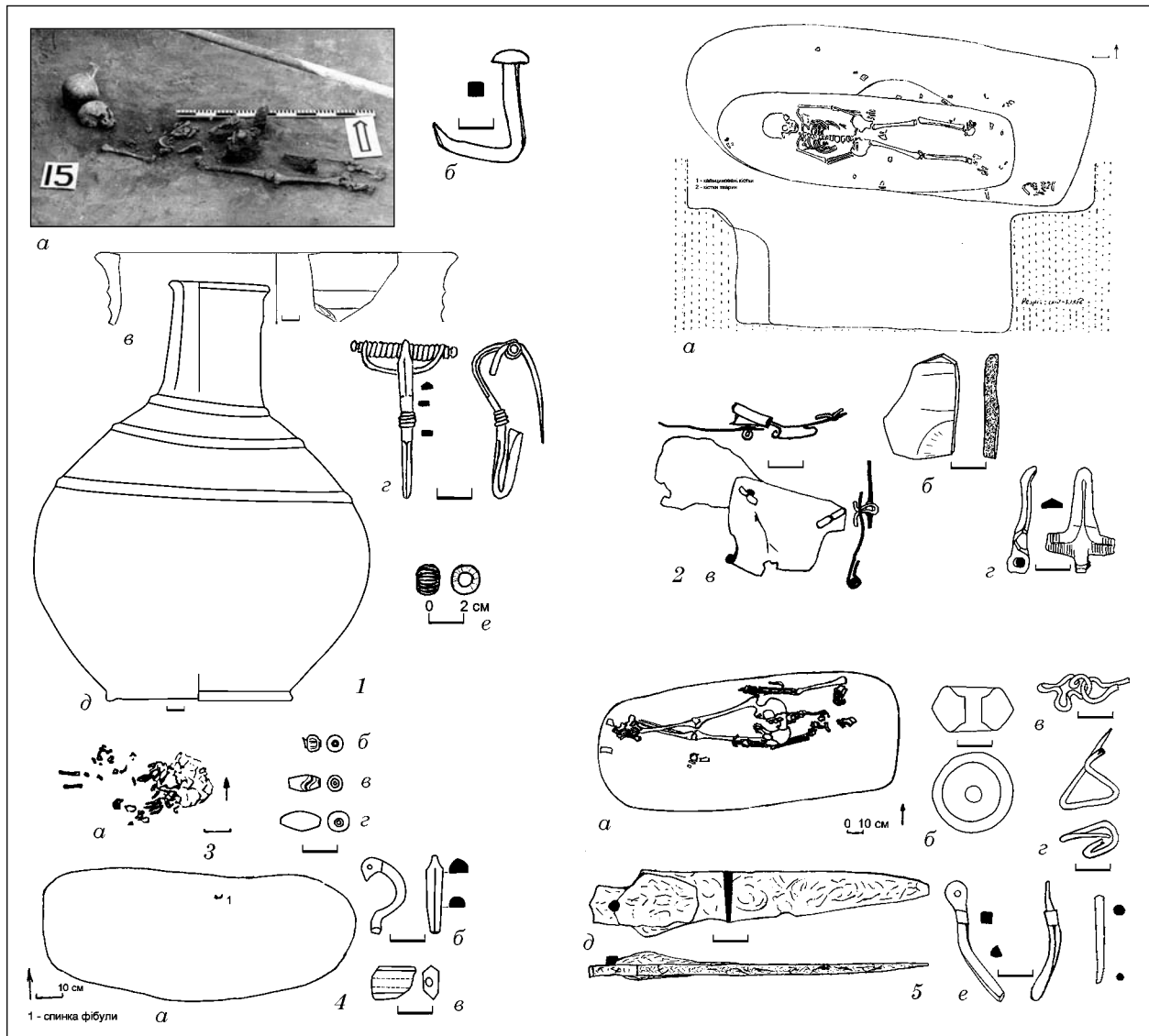

Рис. 5. Ранні поховання західної та східної орієнтації: 1—15 (а — план; б—е — інвентар: б — залізо; в, д — кераміка; г — бронза, е — скло); 2 — 301 (а — план; б—д — інвентар: б — скло; в, д — бронза); 3 — 125 (а — план; б—г — інвентар, скло); 4 — 210 (а — план; б, в — інвентар: б — бронза, в — халцедон (?)); 5 — 135 (а — план; б—е — інвентар: б — глина, в, г, е — бронза; д — залізо)

ні могильної ями були розрізнені людські кістки, вуглинки та уламки інвентарю, у тому числі оплавлені та перепалені. У східній частині поховання, на дні верхньої ями зафіксовано частину непорушеної ступні людини [Герета, 1999, с. 3]. Наявність розрізаних кісток і фрагментів інвентарю у заповненні могильної ями, і особливо кісток ступні в анатомічному порядку на «заплечики» дозволяють припускати, що маємо справу з перекриттям непорушеним похованням більш раннього порушеного. Тож «заплечики» скоріш за все є залишками дна ранішого поховання.

Отже, до могильних ям із «заплечиками» віднесені ті могильні споруди щодо яких є підстави припускати, що уступи у стінках ям відігравали функціональну роль, а не з'явилися у результаті порушень поховань. Усього на Чернелево-Руському могильнику наявність заплечиків можна з більшою чи меншою певністю

стверджувати у 15 похованнях, що становить 8 % від загальної кількості поховань, у яких простежені могильні ями. З них 6 є похованнями північної орієнтації, а 9 — західної.

Конструкція заплечиків доволі різна. Наприклад, у похованні північної орієнтації 55 широка вхідна камера переходить у вузьку й довшу від вхідної камери поховальну нішу, у результаті чого у північній і південній стінках утворились своєрідні підбої (рис. 2, 12). Така конструкція могильної ями притаманна сарматським пам'яткам. Зокрема, близькі аналогії наявні на сарматському могильнику Холмське [Гудкова, Фокеев, 1984, с. 8—9, рис. 2, 1] та на черняхівських могильниках у Причорномор'ї (Холмське, Кам'янка-Анчекрак) [Гудкова, Фокеев, 1984, с. 68, 79, рис. 23, 4; Магомедов, 2004, с. 153—157, рис. 23, 1; 24, 1]. У похованні 28 заплечики розміщувались уздовж коротких північної і південної стінок. В інших

похованнях північної орієнтації із заплечиками (пох. 205, 241, 268, 304) останні розташовані по периметру могильної ями (рис. 2, 13—14).

У похованнях західної орієнтації заплечики влаштовували або вздовж довгих стінок (пох. 26, 287), або по периметру поховальної камери (пох. 180, 181, 218, 280, 297). Окремим явищем є наявність уступу з однієї сторони. Подібна конструкція зафіксована у похованнях західної орієнтації 171 і 178 (рис. 2, 15—18).

У цілому помітно, що сталої конструкції заплечиків общиною, яка залишила Чернелево-Руський могильник, випрацьовано не було, хоча переважає спосіб облаштування поховальної споруди, коли у дні ширшої вхідної ями викопували меншу яму для розміщення кістяка («земляна домовина»). Також відрізняється й глибина, на якій влаштовували заплечики. Над рівнем дна могили вони могли вивищуватись від 0,2 м (пох. 28) до 0,9 м (пох. 180). Частіше їх влаштовували вище від дна могили на 0,4—0,6 м.

Серед інших особливостей облаштування могильних споруд варто звернути увагу на нетиповість використання каменю для облаштування могил. Зауважимо, що в регіоні, у якому розташований могильник, відомі виходи кам'яних порід пісковиків чи вапняку на поверхню, проте у похованнях могильника кам'яні конструкції є рідкістю. У заповненні могильних ям кількох поховань виявлено поодинокі великі камені, але кам'яні конструкції зафіксовані лише у двох могильних ямах (пох. 108 і 265). В останньому похованні, що вирізняється своїми розмірами та інвентарем, кам'яні брили використовували як обкладку [Герета, 1997, с. 21—28]. А ось у похованні 108, яке є кенотафом, у центрі ями був викладений ряд із окремих каменів червоного пісковика. І.П. Герета зазначав, що найближче місце побутування такого каменю знаходиться за 15 км від могильника [Герета, 1981/115, с. 9]. Отже, за потреби община могла доставити необхідний камінь зі значної віддалі. Таким чином, відсутність кам'яних конструкцій у могилах не може пояснюватись браком сировини, а зумовлена саме існуючими поховальними традиціями.

ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР

Детальний аналіз поховального інвентарю не входить до завдань статті, проте, зрозуміло, що його якісний і кількісний склад у тій чи іншій мірі визначався поховальними традиціями, які побутували у тогочасній общині. Свого часу Н.М. Кравченко запропонувала весь похоронний інвентар відповідно до його функцій у похованні, розподілити на чотири види: А — речі «приношення», (переважно, керамічні посудини, скляні кубки й т. п.); Б — предмети особистого спорядження похованого (прикраси, предмети одягу й особистого користування); В — предмети виробничого, побутового, символічного й культового призначення; Г — залишки «тризни»

(фрагменти кераміки, скляних кубків та інших категорій речей, навмисно розбитих і зі слідами перебування у вогні). На думку Н.М. Кравченко, речі виду А і виду Г відображають соціальний статус похованого, адже витрати для похоронного обряду пов'язані з відчуженням деякої частки суспільних матеріальних благ. Кількість цих витрат, регульована представниками громади, повинна була відповідати соціальному статусу похованого [Кравченко, 1987, с. 211—213].

Г.Ф. Нікітіна у роботі, присвяченій трупопокладенням черняхівської культури, поділила поховальний інвентар на дві категорії: посуд і речі. Зазначені категорії, як впливає з роботи, мають типотворююче значення [Никитина, 1993, с. 157—158].

На Чернелево-Руському могильнику представлені всі окреслені категорії поховального інвентарю. Але значна кількість порушених поховань обмежує можливості детального аналізу його кількісного і якісного складу. За складом інвентарю поховання Чернелево-Руського могильника можна розділити на такі групи:

- безінвентарні поховання;
- поховання, інвентар яких складається з елементів одягу, прикрас, особистих речей (фібули, пряжки; намиста і підвіски, гребені тощо) і відсутні «приношення»;
- поховання, до складу інвентарю яких входять «приношення»: керамічний, скляний посуд, кістки тварин тощо.

Щодо предметів побуту чи виробничого призначення, як, наприклад, ножі, голки чи пряслиця (інвентар виду В за Н.М. Кравченко), то їх потрібно розглядати у контексті з іншими категоріями інвентарю. Переважно вони виступають елементами особистого спорядження небіжчика, проте можливий і зв'язок цих речей із приношеннями. Наприклад, ножі могли виступати як елемент костюму, про що свідчить їх розміщення в окремих похованнях біля поясу чи разом із пряжками. З іншого боку у випадках знахідок ножів разом із кістками тварин їх доцільно трактувати як елемент спорядження для потойбічної трапези, що дозволяє пов'язувати їх із категорією «приношень». Мабуть, особливу роль відігравав ніж у непорушеному чоловічому похованні 10 Чернелево-Руського могильника. Він виявлений не поряд із похованим, а вище — у заповненні могильної ями. Враховуючи, що у небіжчика, зріст якого становив приблизно 185 см, були зв'язані ноги, ніж можна розглядати як своєрідний оберіг, що мав би перешкодити виходу небіжчика з могили.

Варто звернути увагу на порівнянну рідкість виробів із заліза у складі інвентарю черняхівських поховань Чернелево-Руського могильника. Залізні речі чи їх уламки виявлені лише у 36 похованнях (що становить менше 15 % поховань), у той час як бронзові предмети виявлені майже у 80 похованнях.

Відомо, що відсутність залізних виробів у похованнях є особливістю вельбарської культури.

Причому залізні вироби у вельбарських похованнях могли замінятись бронзовими амулетами [Kokowski, 1999, с. 56—57; Магомедов, 2001, с. 37]. І, як зазначає А. Коковський, на вельбарських могильниках вкладання до могил залізних виробів дозволяє ідентифікувати ці поховання, як поховання іноплеменників, що вливались у готські общини (за висловом А. Коковського «натуралізованих, силою чи добровільно, готів») [Kokowski, 1999, с. 56—57]. Тому бідність на залізні предмети Чернелево-Руського могильника можна пояснювати вельбарськими традиціями. У той же час, могили із залізними виробами на Чернелево-Руському могильнику варто пов'язувати не з вельбарськими елементами тогочасної общини, а з пшеворськими чи сарматськими. Наприклад, відомий «скарб» залізних серпів і кіс було виявлено в могильній ямі з характерними для сарматів заплечиками (пох. 55).

Загалом простежено кореляцію складу інвентаря з орієнтацією поховань. У 2/3 поховань північної орієнтації зафіксований інвентар-«приношення» (чи його сліди у порушених похованнях). Безінвентарними є лише 12,8 % поховань північної орієнтації (від загальної кількості поховань північної орієнтації, у яких встановлено склад інвентарю).

Приблизно 50 % поховань західної орієнтації безінвентарні, і лише у 19,4 % поховань присутні речі, які пов'язуються з «приношеннями». Причому найчастіше інвентар-приношення обмежено посудинами для пиття (кубки, глеки). А у похованнях 22, 26 і 181 знахідки посудин та їх уламків пов'язуються з ритуалами, які здійснювали після поховання (тризна, кремація). Приношення не характерні й для поховань східної орієнтації — їх немає в жодному з 6 поховань орієнтованих у східному секторі, які досліджені на могильнику.

РИТУАЛЬНІ ДІЇ, ЩО СУПРОВОДЖУВАЛИ ТА СЛІДУВАЛИ ПОХОВАННЮ

Матеріали отримані в ході досліджень Чернелево-Руського могильника дозволяють певною мірою реконструювати окремі елементи ритуалів, які супроводжували поховання та слідували йому. Можна припускати, що у частини похованих на Чернелево-Руському могильнику, при похованні ноги зв'язували. У 10 похованнях виявлено перехрещене положення ніг. Показовим є поховання 10 (рис. 6, 1). Це непопуще поховання північної орієнтації. Небіжчик (довжина кістяка 1,85 м) лежав випростано на спині з перехрещеними ногами. Між ногами нижче колін виявлено одну залізну пряжку, а над колінами — іншу [Герета, 1974/81, с. 7—8; рис. 7; 8]. Знахідки пряжок засвідчують, що для зв'язування ніг мерця використовували реміні. Подібна ситуація простежена на могильнику Боромля на Сумщині, де у похованні 30

на перехрещених гомілкях виявлена металева пряжка [Некрасова, 2006, с. 87].

У зв'язку з цим привертає увагу поховання 25 Чернелево-Руського могильника [Герета, 1975/89, с. 27—29; рис. 29; 30]. У цьому порушеному похованні, непорушеними зафіксовані кістки ніг. Між гомілками була виявлена бронзова пряжка (рис. 6, 2). При цьому гомілки не перехрещені, але кістки обох ніг знаходились близько одна до одної. Це дозволяє зробити висновок, що при покладанні у могилу ноги мерця також були зв'язані ремінем, проте не перехрещені. Тож варто зазначити, що у частини кістяків гомілкові кістки надзвичайно зближені, що дає підставу говорити, як це зафіксовано у похованні 25, про їх первинну зв'язаність. У Чернелеві-Руському тісне розташування гомілок простежено у 20 похованнях, що разом із похованнями, у яких нижні кінцівки є перехрещеними, становить понад 20 % від загальної кількості поховань, у яких відоме положення ніг. Ще у 8 похованнях простежено положення кістяка на боці чи з підігнутими ногами.

Варто зазначити, що перехрещені ноги, або «неприродне» зведення їх у гомілках чи ступ-

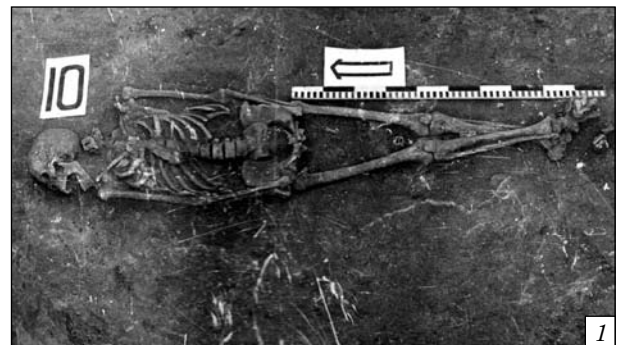

Рис. 6. Поховання зі зв'язаними ногами: 1 — 10; 2 — 25

нях зафіксоване на багатьох могильниках черняхівської культури. Наприклад, на могильнику в Боромлі, за спостереженнями Г.М. Некрасової, неприродне зведення ніг мало місце у 17 із 47 інгумацій. Дослідниця припускає, що вони були зв'язані [Некрасова, 2006, с. 87].

Зв'язування небіжчика широко відомий в етнографії спосіб захисту від небезпечного покійника. І поширення цього звичаю у населення черняхівської культури також можна пов'язувати зі страхом перед мертвими. Іншим проявом ритуалів, у тій чи іншій мірі пов'язаних із захистом перед небезпекою від мертвих, можна вважати порушення поховань. Страх перед мертвими був широко розповсюджений серед індоєвропейських (і не тільки) народів.

Як уже зазначалось, порушеними є більшість поховань Чернелево-Руського могильника. І, принаймні, частину цих порушень слід пов'язувати з ритуальними діями¹. Загалом ознаками ритуального, а не грабіжницького характеру порушення поховання варто розглядати сліди ритуальних дій, які супроводжували порушення чи наслідували йому [Магомедов, 2001, с. 27]. До таких ритуальних дій, які фіксуються археологічно у похованнях Чернелево-Руського могильника, на наш погляд, належать:

- покладання приношень у порушену могилу;
- обряди «тризни» чи жертвоприношень;
- обряди, пов'язані з вторинним похованням ексгумованих частин кістяка, у тому числі кремованих;
- особливості порушення, зокрема поєднання порушень верхньої частини кістяка з руйнуванням нижніх кінцівок, при тому, що верхня частина ніг залишається непорушеною.

Покладання приношень у порушену могилу на Чернелево-Руському могильнику найбільш чітко зафіксовано у похованні 168 (рис. 7), де на місці вилученої верхньої частини кістяка було покладено м'ясо (зокрема лежав скелет птиці, уламки кісток великих тварин, череп тварини) та посуд (чотири горщики і миска) [Герета, 1991, с. 31]. Можливо, із залишками приношення ми маємо справу й у похованні 257, де на краю могильної ями виявили скупчення решток кістяка, викинуте з поховання під час порушення. Між кістками й уламками кераміки знаходилась роздавлена ліпна миска [Герета, 1992/168, с. 4—5; рис. 8].

Порівняно частіше зафіксовано сліди тризни чи жертвоприношень у вигляді розбитих посудин, окремих кісточок, уламків предметів, нерідко обгорілих чи перепалених, у верхніх шарах заповнення могильної ями. Зокрема,

1. Не виключено, що надзвичайно великий відсоток порушених поховань на могильнику пов'язаний із тим, що частина поховань могла бути порушена пізніше — у середньовіччі. На таку думку наштовхують знахідки фрагментів давньоруської кераміки у двох похованнях черняхівської культури (193 і 249). До того ж, і частина давньоруських поховань у Чернелеві-Руському, що знаходились поряд із черняхівськими, є порушеними.

у похованнях 22, 26, 27, 31, 148, 231, 243, 255, 266, 303, 314, 315.

Із залишками жертвоприношення, мабуть, маємо справу у похованні 304 Чернелево-Руського могильника (рис. 8, 3). Як зазначав І.П. Герета, це дитяче поховання північної орієнтації «з ритуальною метою перекопали. Після цього звернувши поклали невеликого собаку» [Герета, 1998/85, с. 17]. Додамо, що кістки собаки виявлені також у заповненні могильної ями поховання 25. Захоронення собак відомі й на деяких інших черняхівських могильниках. А 65 з Великої Бугаївки, у якому виявлено рештки 6 собак / вовків [Петраускас, Шишкін, Бабенко, 2005, с. 299—300], засвідчує, що собака / вовк відігравав важливу роль у культових уявленнях черняхівського населення.

Мабуть, із ритуальними діями слід пов'язувати також сліди вогню у порушених похованнях. В окремих похованнях у заповненні могильних ям зафіксовані великі горілі дерев'яні поліна (пох. 50 і 262) чи інші залишки вогню. Такі прояви культу вогню в черняхівській культурі пов'язують із сарматськими традиціями [Седов, 1978, с. 102; Гей, 2001—2002, с. 303]. Безперечно, ритуальними діями, які були здійснені після порушення поховання, слід пояснювати ситуацію у дитячому порушеному похованні 314 (рис. 8, 2). У цьому похованні над порушеним кістяком у заповненні могильної ями зафіксовано доволі потужний шар деревного вугілля [Герета, 2000/119, с. 14].

Проте частіше у заповненні могил фіксували окремі вуглики, грудки обпаленого ґрунту. Чи були подібні невиразні сліди вогню проявами культових дій, сказати складно. Не виключено, що ці рештки вогню могли з'явитись у заповненні могильних ям з інших причин. Зокрема, російський дослідник Ю.М. Васильєв зауважив, що взимку, під час копання могильної ями, могли використовувати підпали, щоби відтанув замерзлий ґрунт, у результаті чого у заповненні могильної ями й залишаються сліди вогню [Васильєв, 2005, с. 40].

Окремим проявом тогочасних релігійних культів є вторинні поховання, які фіксуються на черняхівських могильниках. Традиція вторинних поховань широко зафіксована в етнографічних матеріалах Балкан. У південних слов'ян поширено вірування, що душа похованого «звільняється» лише після повного розпаду м'яких тканин тіла. Тому ритуал розкопування могили, при якому родичі повинні упевнитися в цьому, стає природним завершальним етапом похоронного обряду. В ході ритуалу кістки ексгумувались і після проведення певних обрядів вторинно захоронювались у тій самій чи іншій ямі — «костниці» [Толстая, 1997, с. 92—93].

На Чернелево-Руському могильнику з традиціями вторинних поховань можна пов'язувати кілька категорій поховань. У першу чергу, це порушені інгумації (рис. 8, 1), у яких зустрічаються залишки кремацій у вигляді перепалених кісток, уламків речей та решток вогню [Тилішак, 2008, с. 11—13]. Свого часу на подібні комплек-

Рис. 7. Поховання 168: 1 — план; 2—8 — інвентар (2 — бронза; 3 — бурштин; 4—8 — кераміка)

си в ареалі черняхівської культури звернув увагу О.В. Петраускас [2003, с. 114—117].

Різновидом вторинних поховань, є ті випадки, коли ексгумовані кістки поміщали в окрему яму.

Мабуть, саме такий ритуал мав місце у похованні 63 Чернелево-Руського могильника (рис. 9, 2). За описом І.П. Герети, у могильній ямі неправильно овальної форми (1,29 × 1,05 м), глибиною

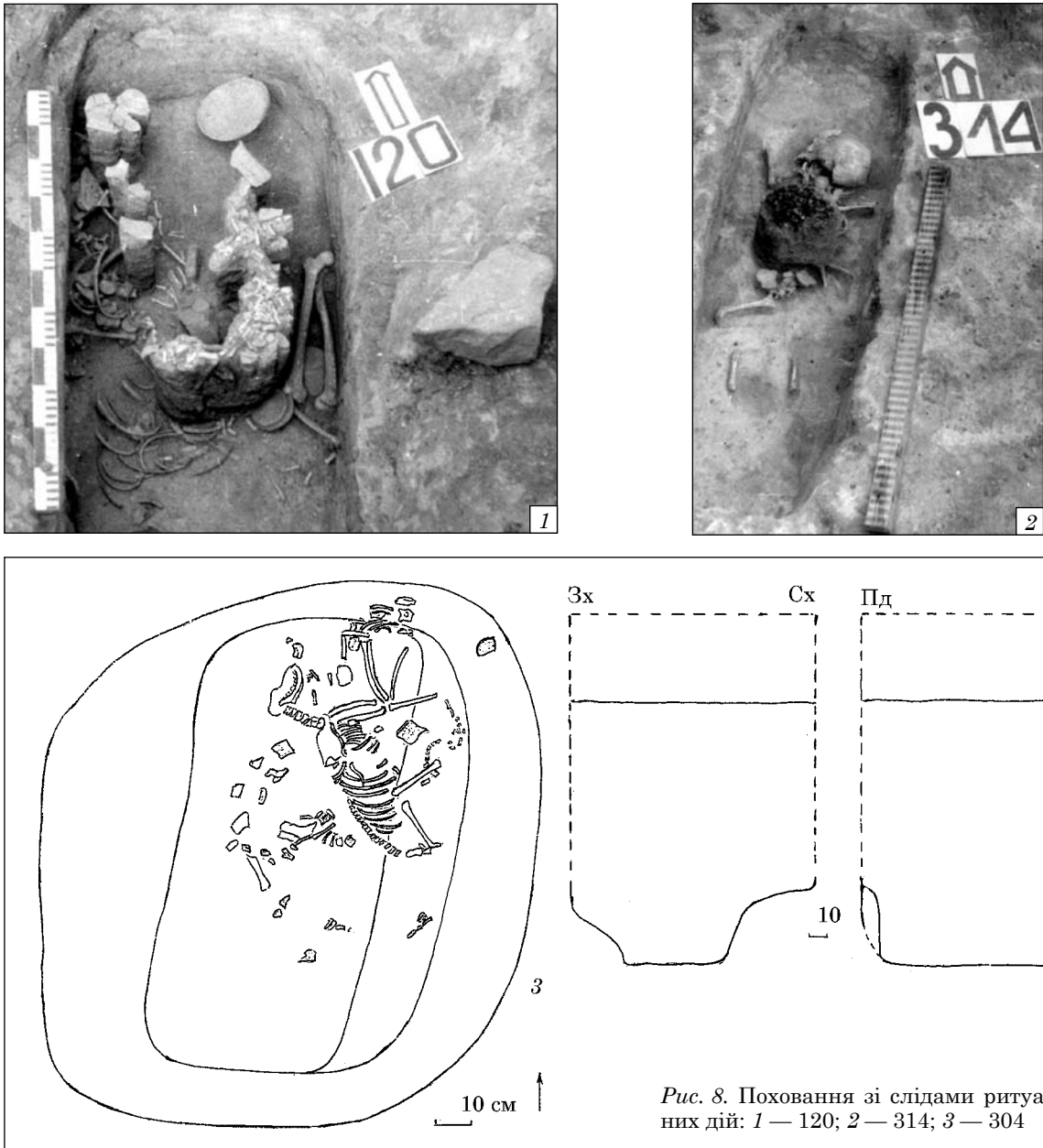

Рис. 8. Поховання зі слідами ритуальних дій: 1 — 120; 2 — 314; 3 — 304

1,2 м, знаходились перемішані людські кістки, можливо, кількох осіб. Зокрема, у ямі були дві куприкові кістки [Герета, 1978/34, с. 5]. Невеликі розміри ями, які виключали можливість поховання дорослої людини, та розташування кісток купкою дозволяють говорити про вторинний характер поховання. Подібні поховання відомі й на інших черняхівських некрополях. Із вторинним похованням слід пов'язувати поховання 143 могильника Данчени, у якому в овальній ямі розмірами $0,8 \times 0,6$ м знаходились складені в купку кістки тазу, ніг та кілька ребер. Причому, на дні ями були покладені кістки ніг і зверху були кістки тазу та ребра [Рафалович, 1986, с. 57—58].

У частини поховань зміщені, не кремовані кістки були зібрані у скупчення у межах ями, що в окремих випадках могли бути відділені від непогнених залишків кістяка певним прошарком ґрунту (пох. 15, 27, 50, 95, 106 (?), 117, 247, 295, 297,

313), або купкою знаходились у придонній частині чи на дні поховання (пох. 102, 132, 230, 257) (рис. 9, 1). Часто кістки у подібних скупченнях поламани, зібрані без будь-якого порядку, що ускладнює їх інтерпретацію як вторинних поховань. Хоча не виключено, що частина з них все ж такими є.

Ще до одного типу вторинних поховань на Чернелево-Руському могильнику належать захоронення черепів, яких відомо три (пох. 84, 86, 91) (рис. 9, 3). В усіх трьох випадках обриси могильних ям не простежувались через незначну глибину поховань (відповідно: 0,4 м, 0,55 м, 1 м). Стан поховань дозволяє зробити висновок, що тут перепоховані ексгумовані черепи. На користь цього свідчить присутність поряд із черепом окремих розрізнених кісточок (ребра і ключиці у пох. 86, уламка кістки у пох. 91) та уламком перепаленого скла всередині черепа (пох. 86). Також на те, що череп був відділений від тіла після того як зотгли

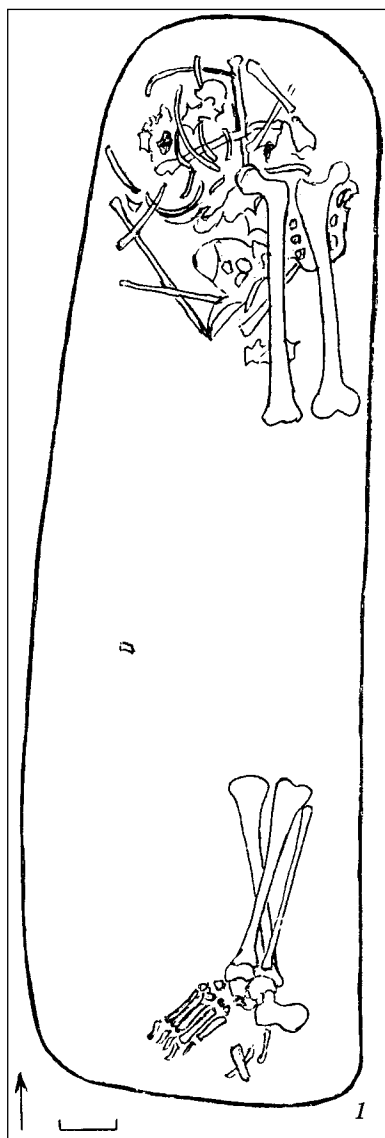

Рис. 9. Ритуально порушене та вторинні поховання: 1 — 230; 2 — 63; 3 — 91

зв'язки, побічно може вказувати відсутність шийних хребців (частина яких у випадку відсічення голови залишилась би разом із черепом). Поховання черепів відомі на інших черняхівських могильниках, зокрема Будешти (14 поховань), Тиргшор (7 поховань) тощо. На думку Е.О. Рікмана, черепи з Будешти можуть належати до ритуальних перепоховань [Рікман, 1975, с. 275].

Порушення верхньої чи середньої частини кістяка могло у деяких випадках супроводжуватись порушеннями ступнів і гомілок кістяка. Відсутність кісток ступнів зафіксована у багатьох похованнях. Щоправда, це явище, як правило, пов'язують із діями землерийних тварин чи іншими природними чинниками. Але, принаймні, для частини таких випадків можна припускати антропогенну природу порушень. Це припущення підтверджується тими похованнями, у яких обрубані нижні частини ніг, як, наприклад, у похованнях 68 і 70. У похованні 68 непорушеними залишились лише верхні частини стегнових кісток та нижні частини (до ліктів) кісток рук (рис. 10, 2). У похованні 70

збереглися стегнові та обрубані гомілкові кістки (рис. 10, 1).

Дослідник аланських старожитностей другої половини I тис. н. е. В.С. Флеров звернув увагу на цілеспрямоване ритуальне руйнування ступнів ніг кістяків. На його думку, відсікання ступнів чи вилучення колінних чашечок повинно було унеможливити вихід небезпечного покійника з могили [Флеров, 2000, с. 12]. Мабуть, приблизно такими ж мотивами могли керуватись і представники черняхівської общини, яка залишила Чернелево-Руський могильник.

Таким чином, у частини порушених поховань Чернелево-Руського могильника простежено ті чи інші ознаки, які вказують на ритуальний характер поховань. Матеріали могильника також дозволяють зробити висновок, що в цілому проміжок часу між похованням та порушенням не був тривалий і порушення здійснювали ті ж люди, які й ховали, що добре знали розміщення могил та положення кістяків у них. На користь цього свідчить точність вкопів у могили при здійсненні порушень. Лише в окремих похованнях зафіксовані широкі пошукові ями, як, наприклад, у похованнях 15, 128, 262.

Видається, що черняхівські поховання порушували через кілька років після поховання. На користь цього свідчить наявність у низці поховань переміщених груп кісток, які зберігають свій анатомічний порядок. Подібні знахідки дозволили дослідникам висловити припущення, що такі поховання були порушені через 5–6 років після захоронення, коли ще не всі зв'язки перетліли [Никитина, 1988, с. 91]. Щоправда етнографічні паралелі дозволяють припускати ще й коротший проміжок часу між похованням та порушенням. В Афоському монастирі, де зафіксовано традицію відкриття могил, воно здійснювалось через три роки після поховання. Метою відкриття могили було засвідчити посмертну долю похованого, причому, якщо м'які тканини мерця не зітліли повністю, то це вважалося ознакою того, що людина вела не зовсім праведне життя [Флеров, 2000а, с. 56, 62].

З іншого боку, можна припускати, що при проведенні подібних ритуалів могли порушувати

Рис. 10. Ритуально порушені поховання: 1 — 70; 2 — 68

кілька поховань одночасно. У похованні 38 Чернелево-Руського могильника містяться залишки трьох поховань, які були, мабуть, одночасно порушені, у результаті чого їх кістки перемішались. Одночасно порушені й поховання 93 (доросле) та 94 (дитяче), а також поховання 67 та 68, кістки яких перемішані. Подібні приклади дозволяють зробити припущення, що перекопи відбувались не через визначений термін після поховання покійника, а є проявом якогось іншого обряду, коли перекопували групи могил одночасно, незалежно від тривалості часу після їх захоронення.

На одночасний і масовий характер порушень черняхівських поховань Дністровсько-Прутьського межиріччя свого часу звертав увагу Е.О. Рікман, хоч і пов'язував це з грабунком могил [Рікман, 1975, с. 278—280]. В.М. Войнаровський вважає, що масові руйнування черняхівських готських і сарматських поховань здійснили слов'яни після відходу перших у Подунав'я [Войнаровський, 1998, с. 333]. Щоправда, ця точка зору не отримала визнання серед дослідників [Магомедов, 2004, с. 159; Строгачев, 2008, с. 59—60]. Матеріали Чернелево-Руського могильника засвідчують, що порушення могил відбувались під час функціонування пам'ятки, а не після. Наприклад, непорушене поховання 39 перекривало раннє порушене поховання 41.

Питання походження ритуалу порушень поховань у черняхівській культурі далеко від однозначного вирішення. З одного боку, пору-

шення могили є широко поширеною традицією знешкодження небезпечних покійників. Проте масовість порушень, яка зафіксована на черняхівських некрополях, змушує шукати більш детальне пояснення до мотивації порушень. Адже, як зауважував свого часу І.П. Герета, не могла більшість померлих у черняхівській культурі належати до категорій небезпечних мерців [Герета, 1995, с. 151].

Говорячи про походження ритуалу порушень поховань у черняхівській культурі, варто звернути увагу, що звичай ритуального порушення поховань з'являється у сарматів у першій половині I тис. н. е. [Рікман, 1975, с. 49]. Зокрема, у Дністровсько-Прутьському межиріччі понад 30 % сарматських поховань є ритуально порушеними [Гроссу, 1990, с. 34]. У цьому аспекті цікавими є висновки дослідника аланських старожитностей Північного Кавказу В.С. Флерова, який звернув увагу на ритуальне порушення могил родичів аланським населенням. За його словами, до порушення скелетів «шттовхав міцно вкорінений протягом багатьох поколінь у свідомості людей страх перед мертвими» [Флеров, 2000, с. 12]. Причому боялись не духа мерця, а безпосередньо трупа, котрий міг вийти з могили та нашкодити живим. Як зазначає В.С. Флеров, у кочовиків, які переходять до осілости, цей страх зростає, оскільки при кочівлях мертві не були постійно поряд, а при переході до осілости мертві стають постійними сусідами, що вимагає відповідних дій по захисту від їхнього негативного впливу [Флеров, 2000, с. 18—19]. Можливо, схожа мотивація була й у черняхівському суспільстві, і традиція масових порушень могил може пов'язуватись саме із сарматськими впливами в черняхівській культурі. Слід наголосити, що В.С. Флеров на північно-кавказькому могильнику Клин-Яр фіксує існування традиції знешкодження мертвих із I ст. н. е. [Флеров, 2000а, с. 65]. Ця традиція там же продовжує існувати у третій чверті I тис. н. е. [Флеров, 2000]. Хоча висловлено також припущення, що ритуаль-

ні порушення поховань в черняхівській культурі пов'язані із західними традиціями, зокрема кельтськими [Рудич, 2009, с. 218—219].

Таким чином, у частини порушених поховань Чернелево-Руського могильника простежено ті чи інші ознаки, які вказують на ритуальний характер порушень. У той же час не можна виключати й грабіжницьке походження порушень окремих поховань. Знахідка Люблянського скарбу (польське Помор'я) бронзових фібул та інших речей, які походили з пограбованих трупоспалень підтверджує практику грабіжницького порушення поховань у Європейському Барбарікумі [Мончинська, 1997, с. 211]. Додамо, що в окремих похованнях Чернелево-Руського могильника на кістках зафіксовано сліди окисів від мідних чи бронзових предметів, а самих предметів не виявлено, що може свідчити про їх вилучення.

В епоху великого переселення народів в умовах розбалансування торгових зв'язків пошук «металобрухту» для виготовлення престижних виробів із кольорових металів став актуальною й економічно вигідною справою [Магомедов, 2004, с. 159]. З іншого боку, цей період супроводжувався й значними змінами світоглядних уявлень, що, зокрема, проявилось і у поширенні християнства серед варварських етносів. Ці трансформації зменшували повагу до попередніх традицій і обрядів, що могло додатково зменшувати страх перед втручанням у могили. Мабуть, цьому до певної міри сприяли випрацьовані ритуали порушень могил, які передбачали певні магичні практики захисту від негативного впливу покійників.

На поширення грабіжництва могил у той час натякають і писемні джерела. Як повідомляє Йордан, Аларіха було поховано на дні річки, а ті полонені, які копали могилу, були вбиті, «щоб ніхто ніколи не взнав того місця» [Йордан, 1996, с. 158]. Атіллу, згідно з Йорданом, таємно поховали уночі, а тих, хто копав могилу, «щоб попередити людську цікавість перед настільки значними багатствами, вони убили усіх» [Йордан, 1996, с. 258].

Тож ритуальний характер поховань на черняхівських некрополях не виключає, що частина поховань могла бути й розграбована.

КЛАСИФІКАЦІЯ ІНГУМАЦІЙ

Виходячи з викладених особливостей, можна запропонувати наступну класифікацію інгумацій Чернелево-Руського могильника, що включатиме у себе розподіл поховань на групи, типи та варіанти.

Групи пропонується виділяти на основі основних орієнтацій. Відповідно на Чернелево-Руському могильнику виділено поховання північної (група А), західної (група В) та східної (група С) орієнтації.

Тип пропонується виділяти на основі форми та конструкції могильної ями. У Чернелеві-Руському основними способами облаштування могильної ями була проста яма видовжених пропорцій

із вертикальними чи дещо похилими стінками (тип 1) та яма, яка мала додаткові конструкції у вигляді уступів («заплечиків»), на які могло опиратись перекриття ями (тип 3). Прості могильні ями зафіксовані у похованнях північної, західної та східної орієнтації. «Заплечики» простежені у похованнях північної та західної орієнтації.

Серед простих ям доцільно виокремити у самостійний тип ями, ширина яких значно перевищує раціональну, і які в плані наближені до підквадратних (тип 2). Подібні могильні ями виявлено лише у похованнях північної орієнтації.

Потрібно зауважити, що контури могильних ям простежено далеко не у всіх похованнях, особливо північної орієнтації. Ми можемо припускати, що поховання, у яких обрисів могильних ям не виявлено, здійснювались у найбільш поширених простих ямах. Проте відсутність зафіксованих обрисів ям все-таки змушує виділяти серед поховань північної орієнтації тип поховань, у яких конструкція могильної ями невідома (тип 0).

Таким чином, поховання північної орієнтації представлені чотирма типами (проста могильна яма, широка могильна яма, яма із заплечиками, обриси ями невідомі), західної — двома типами (проста могильна яма та яма із заплечиками) та східної — одним типом (проста могильна яма).

Варіанти виділено за складом інвентарю, адже його якісний та кількісний склад, як це зазначалось, може свідчити про ритуальні чи соціальні особливості похованих. Переважання порушених поховань у Чернелеві-Руському обмежує можливості використання кількісних показників інвентарю при характеристиці та класифікації поховань. Тому при виділенні варіантів врахована наявність чи відсутність інвентарю та його якісний склад. Відповідно, пропонується виділяти наступні варіанти у вищезазначених типах поховань:

- а) безінвентарні;
- б) інвентар обмежено елементами одягу та особистими речами;
- в) до складу інвентарю входять приношення.

Зазначимо, що поховання північної орієнтації у широких ямах та ямах із заплечиками, обов'язково супроводжувались приношеннями. Водночас приношення не відомі у похованнях східної орієнтації, що може свідчити про різний соціальний статус похованих за цими типами обрядів.

Як окрему категорію доцільно виділяти поховання, пов'язані з ритуалами вторинних поховань — поховання в малих ямах-костницях та поховання черепів.

Таким чином, загалом на Чернелево-Руському могильнику можна виділити 18 варіантів інгумаційних поховань, що відображають основні ритуально-обрядові групи населення, яке залишило могильник (табл. 2).

Очевидно, найранішими на могильнику є поховання північної орієнтації, що супроводжувались інвентарем, до складу якого входили приношення (типи А1в та А0в). Саме до даних

типів належать поховання Чернелево-Руського могильника 1 фази черняхівської культури за Є.Л. Гороховським¹ [Гороховский, 1988, с. 45].

Інші типи поховань поширюються пізніше. Можна припускати, що інвентарні поховання західної орієнтації, судячи за знахідками фібул та пряжок, поширюються не раніше початку IV ст. н. е. Ранню появу окремих поховань західної орієнтації в черняхівській культурі припускає М. Мончинська [Mączynska, 1996, с. 338—339]. Але О.В. Петраускас, проаналізувавши визначені М. Мончинською ранні комплекси (Ружичанка, пох. 30 та Данчени, пох. 166) прийшов до висновку, що «обрані дослідницею для аналізу поховальні комплекси та спостереження за планіграфією могильників не дають підстав стверджувати про появу ТПЗ на початкових етапах розвитку черняхівської культури» [Петраускас, 2009, с. 195]. На думку О.В. Петраускаса, обряд поховання небіжчиків головою на захід невідомий на ранніх етапах черняхівської культури. Час його появи пов'язується з початком IV ст. н. е. і синхронізується з горизонтом археологічних знахідок початку ступені С3 [Петраускас, 2009, с. 195].

Матеріали Чернелево-Руського могильника в цілому підтверджують висновки О.В. Петраускаса. Зокрема, до найраніших інвентарних поховань західної орієнтації у Чернелеві-Руському можна зарахувати поховання 15 і 301а. До складу інвентарю поховання 15 входила двочленна арбалетна фібула з підв'язним приймачем типу Гороховський/Б1 (рис. 5, 1а). Подібні фібули найбільш характерні для виділеної Є.Л. Гороховським «бережанської» фази культури, яка синхронізується з кінцем ступені С2 та початком С3 центральноєвропейської хронологічної схеми.

Особлива ситуація у похованні 301. Як уже зазначалось, поховання 301 є залишками двох поховань, раніше з яких порушене. З цим порушенням похованням можна пов'язати залишки інвентарю, які виявлені у могильній ямі. Таким чином, із похованням 301а можна пов'язати бронзовий язичок пряжки хрестоподібної форми (рис. 5, 2а). Подібні язички характерні для Ω-подібних пряжок (зокрема тип Е2 за Р. Мадідою-Легутко), які були поширені в Центральній Європі у періоди С1b та С2 пізньоримського часу [Madyda-Legutko, 1986, s. 41, Taf. 10]. У Чернелеві-Руському разом із таким язичком виявлено фрагмент скляного кубка із шліфованими овалами (рис. 5, 2б), який можливо пов'язати з типом 230 скляних кубків за класифікацією Г.Ю. Еггера [Eggers, 1951, Taf. 16, 230]. Тож, найбільш ймовірно, що пряжка з описаним язичком використовувалась на початку IV ст. Отже, матеріа-

ли Чернелево-Руського могильника дозволяють визначити час появи ранніх інгумацій західної орієнтації кінцем III — початком IV ст. Однак поширенішими вони стають у середині IV ст.

Свого часу Е.О. Симонович висловив припущення про належність поховань західної орієнтації християнам [1963, с. 49—60; 1970, с. 116—119; 1978, с. 111—114]. Його гіпотеза була підтримана низкою дослідників [Рикман, 1975, с. 251—252; Брайчевський, 1988, с. 18—20; Винокур, 2000, с. 161; Никитина, 2008, с. 128—130]. Проте останнім часом висловлено й сумніви щодо християнського походження інгумацій західної орієнтації. Висловлені припущення про етнічне [Магомедов, 2001, с. 38], родове [Mączynska, 1996, с. 240—242] чи соціальне [Петраускас, 2009, с. 197—199] походження цієї традиції. Хоча це тема окремого дослідження й через обмежений обсяг статті немає можливості навести всі аргументи, вважаємо за потрібне зазначити, що висловлені дослідниками сумніви не заперечують можливості християнського походження цього обряду. Більше того, наведені гіпотези також залишаються дискусійними². Тож, на наш погляд, гіпотеза про приналежність християнам черняхівських поховань, орієнтованих головами на захід, залишається актуальною.

Не з'ясованим залишається й час появи у черняхівській культурі інгумацій, орієнтованих головою на схід. Наявні дані дозволяють висловити припущення, що цей обряд вже був відомий у середині — другій половині III ст. Зокрема, у похованні східної орієнтації 125 знаходимо скляну намистину типу Пс III/76 за О.В. Гопкало (рис. 5, 3а). Поширення намистин цього типу дослідниця відносить до другої половини III ст. [Гопкало, 2008, с. 51]. А. Коковський такі намистини виділив у тип Р8. І за висновками дослідника, у маслomorphicській групі вони характерні для кореляційної підгрупи ІВ, яка відповідає ранній фазі пізньоримського часу [Kokowski, 1995, s. 16; 22—23; rys. 4h; 21, 15].

Інше поховання східної орієнтації (пох. 135) Чернелево-Руського могильника включало фібулу варіанту Гороховський/Б1 (рис. 5, 5а), котрі з'являються в останній чверті III ст. [Гороховський, 1988, с. 44]. Крім цього, на могильнику відоме й ще одне широтно орієнтоване поховання 210, у якому виявлена масивна дугаста підтрикутна в перерізі спинка фібули, що, можливо, належала фібулі групи Альмгрен VII³ (рис. 5, 4а). Але це поховання порушене, що не дозволяє визначити його первісну орієнтацію — східну чи західну (рис. 5, 4).

2. Див. напр. аналіз О.В. Петраускаса гіпотез М. Мончинської та Б.В. Магомедова [Петраускас, 2009, с. 196—199]. Водночас тезі О.В. Петраускаса про приналежність інгумацій західної орієнтації нерівноправним верствам черняхівського населення суперечить, наприклад, західна орієнтація «князівських» поховань Холмське, 56 чи Коблево, 19 [Гудкова, Фокеев, 1984, с. 71; Симонович, 1979, с. 90].

3. Висловлюють широкі вдячності Є.Л. Гороховському за допомогу у визначенні фібули.

1. До першої фази Є.Л. Гороховський помилково відніс і поховання 55. Помилка дослідника була спричинена тією обставиною, що в експозиції Тернопільського краєзнавчого музею разом із матеріалами з цього поховання експонується гладка підв'язна фібула, яка за звітими І.П. Геретги, походить із культурного шару і не має відношення до цього комплексу

Таблиця 2. Класифікація поховань Чернелево-Руського могильника черняхівської культури.

Інгумації															Інші категорії						
Група	Північна орієнтація (А) 6, 33, 38-а, 167, 188, 190, 222, 226, 234,						Західна орієнтація (В) 172						Східна орієнтація (С)	Вторинні поховання	Інші категорії						
	могилина яма не відома (0)		проста могилина яма (1)				проста могилина яма (1)		могилина яма із заплечиками (3)		без інвентарю					«костиниці»		захоронення черепів			
Варіант	інвентар обмежується елементами одягу та особистими речами		до складу інвентарю входять				інвентар обмежується елементами одягу та особистими речами		до складу інвентарю входять				без інвентарю			інвентар обмежується елементами одягу та особистими речами					
	без інвентарю	інвентар обмежується елементами одягу та особистими речами	до складу інвентарю входять	без інвентарю	інвентар обмежується елементами одягу та особистими речами	до складу інвентарю входять	без інвентарю	інвентар обмежується елементами одягу та особистими речами	до складу інвентарю входять	без інвентарю	інвентар обмежується елементами одягу та особистими речами	до складу інвентарю входять	без інвентарю	інвентар обмежується елементами одягу та особистими речами		до складу інвентарю входять					
Кількість поховань	13	8	32	9	30	71	3	6	25	15	11	4	3	2	4	2	3	3	2	2	
Поховання, №	32, 35?, 59, 75, 76?, 77, 79, 134, 182, 208, 221, 248?, 249?	36, 88, 99, 100, 106?, 126, 133, 228	11, 14, 24?, 25?, 34, 38, 39, 45?, 48, 57, 67, 70, 78, 80, 82, 83, 85, 87, 89, 92, 93?, 94, 95, 101, 113, 118, 233, 244, 245, 253?, 254, 267	58, 141, 158?, 163, 169, 227?, 246, 284, 285	10, 29, 50, 54, 60, 66, 68?, 69, 71?, 98?, 104, 110, 112, 128?, 129, 132?, 138, 147?, 149, 157, 187, 191, 201, 206, 211, 214, 230, 242?, 309, 314	16, 23, 27, 40, 41, 43, 46, 51?, 53, 62, 64, 65?, 72, 74?, 96, 102, 103, 105, 107, 109, 111, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121?, 122?, 123, 124, 130, 131, 137?, 139, 144?, 146, 148, 160, 168, 186, 193?, 194, 198, 200, 202, 209?, 215, 229, 231, 238, 239?, 243, 247?, 252, 255, 256?, 257, 258, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 283, 290, 298, 300, 308, 311	49?, 61, 302	28, 55, 205?, 241?, 268, 304	145, 151, 152, 153, 156, 159, 161, 162, 165, 170, 179, 189, 183, 199, 212, 192, 213, 216, 195, 219, 281, 282, 286, 204, 288, 291, 223, 296, 299, 30	52, 136, 142, 150?, 154, 176, 183, 192, 195, 197, 204, 223, 303, 307, 315	15, 22, 155, 164, 173, 174, 251, 301-а?, 306?, 310, 313	171?, 180, 218, 280	178?, 287, 297	26, 181	9, 184, 289?, 305	125, 135, 166?	63, 166?	84, 86, 91	30, 47, 108, 90, 225	143, 207	44, 240

Орієнтація інгумацій невідома: 21, 31, 37, 38-б, 42, 73 *, 81, 97, 127, 140 **, 196 *, 210 **, 312 *. * дошка вісь могильної ями зорієнтована в напрямку: південь — північ, ** дошка вісь могильної ями зорієнтована в напрямку: схід — захід.

З порівняно пізніми етапами розвитку могильника пов'язується більшість поховань у ямах із заплечиками. За набором інвентарю вони синхронізуються з виділеними Є.Л. Гороховським «кочівельською» та пізнішими фазами черняхівської культури. Також із пізніми етапами функціонування могильника варто пов'язувати появу поховань у широких (підквадратних) ямах із багатим інвентарем (тип А2), на що, зокрема, вказують знахідки в похованнях цього типу гребенів із виділеною півовальною спинкою третього класу за Р.Г. Шишкіним (пох. 61 та 302). Незвичні конструкції могильних ям, їх значні розміри, а також порівняно багатий інвентар (як у похованні 61) можуть свідчити, що ці поховання належали привілейованим представникам тогочасної общини. До речі, Н.М. Кравченко свого часу зазначила, що поховання виділеного нею серед інгумацій північної орієнтації третього археологічно-соціологічного типу (тобто багаті поховання) датуються фінальним етапом культури (друга половина IV — початок V ст.) [Кравченко, 1987, с. 220].

Варто зауважити, що безінвентарні поховання північної орієнтації (за наведеною вище типологією типи А1а і А0а) зосереджені переважно на окраїнах некрополя. На південній і східній окраїнах вони розміщені вперемішку з такими ж безінвентарними похованнями західної орієнтації. Тяжіння безінвентарних поховань північної орієнтації поряд із аналогічними похованнями західної орієнтації до окраїн могильника може пояснюватись хронологічними причинами і вказувати на пізній час їх поширення на могильнику.

Таким чином, з однієї сторони зростання кількості безінвентарних поховань до фіналу функціонування могильника, а з іншої — поява нових типів багатих поховань, мабуть, є свідченням розвитку соціальної диференціації черняхівської спільноти, яка стала особливо виразною з другої половини IV ст.

Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988.

Васильев Ю.М. Деструкция органических веществ при двухактных погребениях // Вестн. Дальневосточ. отдел. РАН. — 2005. — № 2. — С. 31—42.

Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. — Кам'янець-Подільський, 2000.

Войнаровский В. Про час і мотиви руйнації інгумаційних поховань черняхівської культури / В. Войнаровский // ЗНТШ. — 1998. — С. 318—342.

Гей О.А. Проблема выделения скифо-сарматских элементов в черняховской культуре // Stratum plus. — 2001—2002. — № 4. — С. 296—314.

Герета І.П. Звіт про археологічні дослідження у Чернеліві-Руському у 1974 р. // НА ІА НАН України. — 1974/81.

Герета І.П. Звіт про археологічні дослідження у Чернеліві-Руському у 1975 р. // НА ІА НАН України. — 1975/89.

Герета І.П. Звіт про розкопки Чернелево-Руського могильника у 1978 р. // НА ІА НАН України. — 1978/34.

Герета І.П. Звіт про розкопки могильника черняхівської культури в селі Чернеліві-Руському Тернопільського району Тернопільської області в 1981 році // НА ІА НАН України. — 1981/115.

Герета І.П. Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и вельбарская культура // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1989. — Т. 2. — С. 283—313.

Герета І.П. Розкопки черняхівського могильника в Чернеліві-Руському // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 29—31.

Герета І.П. Звіт про дослідження черняхівського й давньоруського могильника у с. Чернелів Руський у 1992 р. // НА ІА НАН України. — 1992/168.

Герета І.П. Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем черняхівської культури // МДАПВ. — 1995. — Вип. 6. — С. 144—163.

Герета І.П. Археологічні відкриття у Чернеліві-Руському в 1994 році // Наук. зап. Тернопіль. краєзнав. музею. — Тернопіль, 1997. — Кн. 2. — Ч. 1. — С. 16—38.

Герета І.П. Звіт про дослідження черняхівського та давньоруського могильників у Чернеліві-Руському в 1998 р. // НА ІА НАН України. — 1998/85.

Герета І.П. Звіт про дослідження могильника черняхівської культури у Чернеліві-Руському в 1999 р. // НА ІА НАН України. — 1999/52.

Герета І.П. Звіт про розкопки черняхівського могильника в Чернеліві-Руському в 2000 році // НА ІА НАН України. — 2000/119.

Гонкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепи Украины // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — М., 1988. — Т. 4. — С. 34—46.

Гросу В.И. Хронология памятников сарматской культуры Днестро-Прутского междуречья. — Кишинев, 1990.

Гудкова А.Д., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984.

Иордан. О происхождении и деяниях гетов. — СПб., 1996.

Кравченко Н.М. О методике социологического анализа погребального обряда племен черняховской культуры // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 209—227.

Магомедов Б.В. Похоронні споруди, як ознака соціального статусу в черняхівському суспільстві // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — Київ; Львів, 1997. — С. 79—85.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Люблин, 2001.

Магомедов Б.В. Могильник черняхівської культури Кам'янка-Анчекрак // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 131—164.

Мончинская М. Страх перед мертвыми и культ мертвых у германцев в IV—VII вв. н. э. (на основании так называемых погребений специфического обряда) // Stratum plus. — 1997. — С. 207—213.

Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.

Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — М., 1985.

Никитина Г.Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. // Могильники черняховской культуры. — М., 1988. — С. 5—97.

Никитина Г.Ф. Типология труположений в погребальном обряде черняховской культуры // РА. — 1993. — № 4. — С. 145—159.

Никитина Г.Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников). — М., 2008.

Петраускас О.В. Про один із можливих різновидів трупоспалення на могильниках черняхівської культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 114—121.

Петраускас О.В. Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України) // *Osrogotika*. Археология Центральной и Восточной Европы познеримского времени и Эпохи Великого переселения народов: Сб. науч. тр. к 10-летию ГСАЭ ХНУ им. В.Н. Каразина. — Харьков, 2009. — С. 186—215.

Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Бабенко Р.В. Дослідження археологічних пам'яток пізньоримського часу на Київщині у 2005 р. // АДУ 2004 — 2005 рр. — 2006. — С. 299—302.

Ратич О. Древньоруські пам'ятки на території Західних областей УРСР. — К., 1957.

Рафалович И.А. Данчены. Могильник Черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986.

Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975.

Рудич Т.А. Центральноевропейское влияние в погребальном обряде черняховской культуры // *Osrogotika*. Археология Центральной и Восточной Европы познеримского времени и Эпохи Великого переселения народов: Сб. науч. тр. к 10-летию ГСАЭ ХНУ им. В. Н. Каразина. — Харьков, 2009. — С. 216—221.

Седов В.В. Скифо-сарматские элементы в погребальном обряде Черняховской культуры // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978. — С. 99—107.

Сымонович Э.А. Магия и обряд в черняховскую эпоху // СА. — 1963. — № 1. — С. 49—60.

Симонович Е.О. Христианство і черняхівська культура // Матеріали III Подільської іст.-краєзнавч. конф. — Львів, 1970. — С. 116—119.

Сымонович Э.А. О культовых представлениях населения юго-западных областей СССР в позднеантичный период // СА. — 1978. — № 2. — С. 105—116.

Сымонович Э.А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 63—111.

Симонович Е.О. Про соціальну структуру черняхівського суспільства за матеріалами поховального обряду // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 37—49.

Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. — М., 1983 (САИ. — Вып. Д1—22)).

Строцьонь Б.С. Черняхівська культура Західного Поділля. — Тернопіль, 2008.

Тилищак В.С. Трупоспалення Чернелево-Руського черняхівського могильника // Археологія. — 2008. — № 1. — С. 7—14.

Толстая С.М. Обычай вторичного погребения в зеркале археологии и этнографии // Природа. — 1998. — № 7. — С. 92—98.

Флеров В.С. Аланы Центрального Предкавказья V—VIII вв.: обряд обезвреживания погребенных. Труды Клин-Ярской экспедиции. — М., 2000. — Т. 1.

Флеров В.С. Розыскания по обряду обезвреживания погребенных в раннесредневековой Восточной Европе // Степи Европы в эпоху Средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 55—73.

Eggers H.J. Der römische import im freien Germanien. — Hamburg, 1951. — I—II.

Janush B. Zabutki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. — Lwow, 1918.

Kokowski A. Grupa Masłomecka. Z badań nad przemianami kultury gotów w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1995.

Kokowski A. Archeologia gotów. Goci w Kotlinie Hrubieszowskiej. — Lublin, 1999.

Mączynska M. West-ost orientierte Koerpergraeber der Cernjachov-Kultur // МАИЭТ. — 1996. — Т. 5. — С. 338—342.

Madyda-Legutko R. Die Guertelschnallen der romemischer Kaiserzeit und fruehen Voelkerwanderungszeit im mitteleuropaeischen Barbaricum. — 1986 (BAR, International Series. — N 360).

Schultze E. Zu den Kindergrabern im Bereich der Cernjachov-Kultur // Europa Barbarica Monumenta. Studia Gothica. — Lublin, 2004. — IV. — S. 415—425.

В. С. Тилищак

ИНГУМАЦИИ ЧЕРНЕЛОВО-РУССКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ: особенности погребальных обрядов

Статья посвящена результатам исследования погребальных обрядов ингумаций Чернелево-Русского черняховского могильника, который был исследован тернопольским археологом И.П. Геретой в 1973—2000 гг.

В статье содержится анализ особенностей погребений различной ориентации, могильных сооружений, сопровождающего инвентаря. Прослежены ритуальные действия, связанные с нарушением погребения, и выделены вторичные погребения. Разработана классификация погребений на основе ориентации и формы могильной ямы, а также сопровождающего инвентаря. В целом на могильнике выделено 18 вариантов ингумационных погребений, которые отражают основные ритуально-обрядовые группы населения, которое оставило могильник.

V. S. Tylyschak

INHUMATIONS OF CHERNYAKHIV'S CULTURES IN CERNELIV RUSKY'S BURIER (features of burial ritual)

The article is devoted to the results of researching of burial ritual inhumation of Chernyakhiv's burial in Cerneliv Rusky. It was excavated by Ternopil archaeologist I.P. Gereta during 1973—2000 years.

The article analyzes burial features of different orientation, grave constructions and accompanying equipment. Some ritual actions connected with violation of burials were traced and a few secondary burials were allocated. Also the classification of burials was designed which based on the orientation and shape of burial pits and accompanying equipment. In general there are 18 variants of inhumation burials that reflect main sacral ritual groups which left information about burial.

А. Г. Кияшко

ПОРУЙНОВАНІ ПОХОВАННЯ В АРЕАЛІ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядаються поруйновані поховання черняхівської культури. Обґрунтовано ритуальні мотиви руйнування поховань, а також запропоновано класифікацію таких поховань, в основі якої лежить ступінь їх зруйнованості.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, зруйновані поховання, ритуальні мотиви руйнування, типи поруйнованих поховань.

Однією з характерних рис поховального обряду черняхівської культури є наявність поруйнованих поховань. Поруйновані або порушені поховання — це поховання, у яких кістки лежать не в анатомічному порядку або частина кісток відсутня. Вони на деяких могильниках становлять абсолютну більшість усіх інгумацій. Це явище не є чимось, характерним лише для черняхівської культури. Могильники з порушеними похованнями фіксуються по всій Європі і є, мабуть, відображенням язичницької релігійної свідомості, у якій потойбічний світ був абсолютно реальним і міг впливати на світ живих.

Дане дослідження базується на результатах аналізу опублікованих матеріалів 19 могильників, на яких нараховано 238 поруйнованих поховань. З них майже повністю або значною мірою розкопано могильники Балцати II, Боромля, Данчени, Компанійці, Косанове, Коблево, Оселівка, Придніпровський, Черняхів, Ранжеве та Ружичанка. Частково на час публікації матеріалів було розкопано могильники Каборга IV, Лохвиця, Маслово, Раковець-Чеснівський, Сабодаш-Охматово, Успенка, Фурманівка. Поховання зруйновані внаслідок дії природних чинників при цьому не враховувались.

Можливо, точніше зрозуміти причини руйнування поховань можуть допомогти такі етнографічні джерела, як скандинавські саги. Про-

відним етносом черняхівської культури були германські племена готів. Ісландські саги, особливо так звані сімейні — це дуже виразні письмові джерела, у яких, хоча вони й більш пізнього часу, міститься цінна інформація про германські звичаї, умови життя та вірування германців. Їх записано в XII і XIII ст., але багато з них описують події дохристиянського часу, від заселення Ісландії в 870 р. до початку християнізації в 997 р. При всіх методичних обмеженнях, будь-які реконструкції будуть більш точними та повними, при використанні ісландських саг як виду джерел і перенесенні уявлень германців IX—XIII ст. про потойбічний світ на черняхівські матеріали. Адже мова йде про схожий рівень соціального та економічного життя, і що особливо важливо, про споріднений і достатньо єдиний германський світ [Мончинская, 1997, с. 208].

Загалом праць по поруйнованим похованням у черняхівській культурі небагато. Можна виділити дві основні точки зору на їх інтерпретацію: грабунок із метою наживи або пошкодження могил із якоюсь ритуальною ціллю.

Версії про пограбовані поховання. Частину поруйнованих поховань на Лохвицькому могильнику Д.Т. Березовець та В.П. Петров пояснюють діяльністю грабіжників [Березовець, Петров, 1960, с. 90]. Як пограбовані інтерпретує Г.Ф. Нікітіна порушені поховання Оселівського могильника. Багато поховань порушено в області грудей, що на думку дослідниці, маркірує інтерес грабіжників, адже там могли знаходитись цінні речі (гривни, фібули) [Никитина, 1988, с. 90]. Але супровідний інвентар у непорушених похованнях свідчить про те, що здебільшого небіжчиків ховали без дорогоцінних речей [Сымонович, 1963, с. 50]. Крім того, є й поруйновані поховання, у яких залишено дорогоцінні речі (наприклад, № 292 та 371 із могильника Данчени). Таким чином, тільки

діяльністю грабіжників основний масив поруйнованих поховань пояснити неможливо. Проте зовсім виключати цей фактор, мабуть, не варто. Але навіть тут можна вбачати певну ритуальну складову. Розриття могили та подальша боротьба з померлим «...были для молодых воинов пробой силы и доказательством смелости. Желание победить мертвого было сильнее, чем страх перед ним» [Мончинская, 1997, с. 210].

Ритуальне руйнування. Більшість поруйнованих поховань дослідники інтерпретують як ритуально поруйновані. Проте сам зміст ритуалу залишається дискусійним. Загалом вважається, що поховання руйнували через страх перед мерцями, бажанням їх знешкодити, захиститись від їхніх негативних і загрозливих дій [Симонович, 1963; Мончинская, 1997], але, хто саме руйнував поховання і за яким критерієм, залишається нез'ясованим.

Е. Симонович вважав, що ритуал здійснювала та частина черняхівського населення, яка ховала своїх померлих головами на захід (можливо, християни) проти сусідніх ворожих мерців, яких ховали за язичницьким північним обрядом [Симонович, 1963, с. 59]. Дослідник зауважив, що більшість поруйнованих поховань орієнтовано головами на північ, у той час, як поруйновані поховання, орієнтовані на захід, зустрічаються дуже рідко.

На думку В. Войнаровського могили зруйновано слов'янами після того, як готи та сармати пішли з цих територій із метою знищити ворожих мерців недружньої народності [Войнаровский, 1998, с. 339]. Про слов'яно-германські конфлікти відомо з «Гетики» Йордана. Проте ця гіпотеза не пояснює, чому на деяких могильниках зруйновано лише незначну кількість поховань, на деяких майже всі поховання, орієнтовані на північ, і жодного, орієнтованого на захід, а на деяких могильниках зруйновано і поховання, орієнтовані на захід.

С. Євлапшев пропонує розглядати поруйновані поховання як наслідок дій, направлених на остаточне відправлення померлого в потойбіччя [Євлапшев, 1997]. Ця гіпотеза не пояснює остаточно такі явища, як різна ступінь зруйнованості тіла та поодинокі випадки руйнування дитячих поховань. Проте таке пояснення має свої переваги, адже весь масив поруйнованих поховань тяжко пояснити лише страхом перед неспокійними девіантними мерцями.

За М. Мончинською руйнування могил — ритуал знешкодження неспокійних мерців, який археологічно простежено в германських похованнях IV—VII ст. на території Європи. Вірогідно, подібний ритуал описано в деяких ісландських сагах. Дослідниця писала свою статтю «Страх перед померлими і культ мертвих у германців у IV—VII вв. н. е.» не на черняхівських матеріалах, проте зробила припущення, що черняхівські поруйновані поховання можна пояснити в рамках цього явища [Мончинская, 1997, с. 210].

Огляд та типи поруйнованих поховань носіїв черняхівської культури. Поруйновані або порушені могили — це поховання, у яких порушено анатомічний порядок розташування кісток. Проте ступінь зруйнованості може бути різним — від зміщення черепа до повного знищення скелета з винесенням частини кісток за межі поховання. За ступенем зруйнованості скелета можна виділити декілька типів поруйнованих поховань, хоча такий розподіл є досить формальним. Утруднює віднесення частини поховань до того чи іншого типу й неповна інформація за деякими опублікованими поховальними комплексами, інколи автори публікацій просто зазначають що поховання «ритуально поруйновано» чи «дещо порушено». Інколи (особливо це актуально для дитячих поховань) первісний стан зруйнованості тяжко визначити через погану збереженість кісток, хоча наявність перекопу й змушує віднести ці поховання до поруйнованих, а не до тих, які погано збереглися. Таким чином, частина поруйнованих поховань не увійшла до жодної з типологічних груп. Слід зазначити, що навряд чи існує єдине пояснення навіть для поховань одного типу, адже сучасній людині важко зрозуміти зміст давніх ритуальних практик та й сфера релігійних вірувань і уявлень є дуже складною для конкретних тлумачень.

Тип I. Захоронення черепів. До цієї групи належать ті поховання, де з кісток скелету знайдено лише черепи. Такі поховання є на могильниках Балцяти (№ 20), Боромля (№ 48), Компанійці (№ 71, 75, 115, 130), Данчени (№ 126), Косаново (№ 234), Черняхів (№ 159). Оскільки агресивні складові ґрунту в поєднанні з дією води майже повністю (за винятком черепа) знищують дитячі скелети, то дитячі поруйновані могили, де знайдено лише черепи, до уваги не брались. Таких поховань небагато, приблизно 5 % від загальної кількості розглянутих поруйнованих поховань.

За ісландськими сагами у тих випадках, коли людина вступає з «живим мерцем» у сутичку один на один, їй часто вдається отримати перемогу, відрубавши суперникові голову. У «Сазі про Греттіра» головному героєві, який заліз до кургану, щоб викрасти скарби могильного мешканця, доводиться витримати битву з господарем склепу. Греттір відрубав йому голову і приклав її до стегон [Сага о Греттире, 1976, с. 31]. Схожим чином Греттір вчинив і з мертвим пастухом Гламом [Сага о Греттире, 1976, с. 63]. Після смерті самого Греттіра йому відтяли голову [Сага о Греттире, 1976, с. 132]. Наслідком подібного знищення цілісності тулуба небіжчика, пов'язаного «с нарушенням семантической оппозиции телесного верха и низа, является, по-видимому, устранение потенциальной возможности его функционирования, приводящее тело в состояние абсолютного покоя» [Березовая, 2005, с. 108].

У «Сазі про людей з Флоуї» чоловік, на ім'я Торгільс, переслідує з сокирою в руках «живого мерця» (драугара), який виходить із кургану і приходиться ночами на двір. Коли Торгільс його наздоганяє,

драугар обертається до нього назустріч і між ними зав'язується боротьба. Торгільсу вдається перекинути його на спину і відрубати голову. Цікаво, що до своєї фізичної перемоги над мерцем він додає заговор, у якому говорить, що відтепер той не повинен заподіювати шкоди жодній людині. Після цього «живий мерць» вже ніколи не турбує свою сім'ю [Березовая, 2005, с. 107].

Таким чином, можна припустити, що захоронення черепів і у носіїв черняхівської культури відображали один із способів боротьби з небезпечними мерцями. У цьому випадку письмові джерела можуть бути цінним джерелом для розуміння обряду. В усіх перелічених випадках «живі мерці», яким відрубували голови, і за життя були людьми, що конфліктували з оточуючими. Як сказано про Глама, якому Греттір відрубав голову: «...он не молился, и не верил в Бога, и нраву был сварливого и злобного» [Сага о Греттире, 1976, с. 58].

Тип II. Поховання без черепа. Друга група поруйнованих поховань тісно пов'язана з першою. Це поховання, у яких є всі кістки скелета за винятком черепа. Такі поховання є на могильниках Коблево (№ 19), Боромля (№ 12), Успенка (№ 1619, 1620), Лохвиця (№ 9), Черняхів (№ 255) Ромашки (№ 21, 23). Загалом їх частка серед опрацьованих поруйнованих поховань становить близько 3 %. Звертає увагу невелика і приблизно однакова кількість захоронень без черепів та окремо похованих черепів. Вірогідно, що в похованнях другої групи знаходяться обезглавлені тіла таких «живих мерців», голови яких знаходяться в похованнях першої групи. У двох похованнях (Ружичанка № 3, Компанійці № 53) зафіксовано зміщення черепа, але його не винесли за межі могили.

Тип III. Поховання з порушеною верхньою частиною скелета. Такі поховання є на більшості з розглянутих могильників. Зазвичай руйнуванню піддається область грудної клітини, хоча паралельно можливе порушення кісток рук, хребта та черепа. Такі поховання становлять приблизно 28 % усіх поруйнованих поховань. Характерним є руйнування саме області грудей. Точного відповідника такого способу руйнування поховань в етнографічних джерелах знайти не вдалося. Однак етнолог Д. Зеленин згадує про практику пробивання грудної клітини покійникам в Англії [Зеленин, 1995, с. 85]. Зафіксовано пробивання грудей осиновим кілком і в Болгарії, де таким способом боролися з вампірами [Флеров, 2000, с. 13]. Підмічено схожість між собою за деякими властивостями вампірів та драугарів ісландських саг (надзвичайна сила, злий норов, активність вночі) [Ellis, 1968, с. 92]. Власне, саме слово «вампір» чи «упир» означає, за однією з версій, неспалений [Лукінова, 1983, с. 97].

Перша половина I тис. н. е. в Європі — це час переходу від обряду тілоспалення до тілопокладення. Точні причини такого явища невідомі, але пов'язують їх не тільки з етнічними, а й із соціальними зрушеннями [Магомедов, 2001, с. 34]. Певний відсоток інгумацій зафіксовано

вже у вельбарській культурі, яку більшість дослідників пов'язують із германськими племенами. Мабуть, зміна поховального обряду у германців продовжувалась і в черняхівській культурі. В.С. Флеров, аналізуючи причини поширення поруйнованих поховань у аланів, припустив, що це наслідок процесу седентаризації кочовиків. Осівши на землі, вони почали постійно жити біля могил своїх предків і тісніше з ними контактувати, відповідно, мертві отримали більше можливостей для заподіяння шкоди живим [Флеров, 2000, с. 18]. Щось подібне, мабуть, відбувалося і в германомовному середовищі. Як наслідок переходу до обряду інгумації германці отримали «живих мерців» (драугарів). Н. Березовая зазначає, що однією з основних характеристик драугарів є їх підкреслена тілесність: «Она заключается в том, что “оживающий покойник” обладает телом, обладающим качествами мертвого, но при этом способного функционировать подобно живому (передвигаться в пространстве, совершать действия различного характера)... «Оживший» после смерти человек никогда не называется в сагах живым, поскольку его тело обладает атрибутивными качествами представителя мира мертвых» [Березовая, 2005, с. 106]. Як приклад такої підкресленої тілесності можна назвати епізод із саги про Греттіра, де під вагою тіла Глама, який став «живим мерцем», прогиналась покрівля будинку [Сага о Греттире, 1976, с. 62].

Оскільки «живі» мерці є «неспаленими», то й один із способів боротьби з ними за матеріалами ісландських саг є спалення тіла [Березовая, 2005, с. 110]. Зокрема, у «Сазі про людей з Флоу» розповідається про смерть жінки, яка відрізнялася благочестям, і всі навколо вважали її вельми мудрою і знаючою. Проте син не наважився ховати її сам і просить допомоги у свого товариша. Той велить відвезти її якнайдалі, а на могилу покласти який-небудь важкий вантаж. Готують міцну труну, кришка якої стягнута залізними скобами, і туди опускають тіло покійної. Під час проходження похоронної процесії, яка прямує до морського берега, чути гучний скрип і скрегіт. Товариші обернулися і побачили, що покійна розламала залізні скоби й відсунула кришку, їм обом довелося прикласти всю свою чоловічу силу для того, щоб встановити її на місце. Потім вони складають велике вогнище, на якому повністю спалюють мертве тіло.

До речі, у поруйнованих похованнях черняхівської культури зафіксовано окремі вуглини, які, можливо, є не тільки слідами культу вогню [Симонович, 1963, с. 58], а й залишками вогнищ. Частину тіл померлих «було зруйновано з застосуванням вогню». Такі поховання зафіксовано на могильнику Компанійці [Некрасова, 2006]. Залишки обгорілих дерев'яних конструкцій поверх кістяка, у вигляді двох з'єднаних під прямим кутом плах, знайдено на могильнику Данчени в похованні 18а [Рафалович, 1986, с. 32]. У похованні № 1 могильника Ромашки знайдено

звалені в купу обпалені кістки без слідів пізнішого перекопу [Брайчевский, 1960, с. 107]. Частину з таких поховань зруйновано повністю.

Тип IV. Поховання з повністю порушеним анатомічним порядком кісток. У таких похованнях всі (а не тільки верхня частина скелета) кістки перемішано і розкидано по могилі, або зсунуто в купу. Від усіх розглянутих поруйнованих, поховання з повністю порушеним анатомічним порядком кісток становлять 42 %. Такі поховання є на могильниках Коблево, Ранжеве, Ружичанка, Оселівка, Балцати, Фурманівка, Сабодаш-Охматово, Компанійці, Данчени, Косаново, Черняхів, Ромашки.

Особливий порядок розташування кісток відмічено в похованні 30 Косанівського могильника, де кістки ніг хрестоподібно складено в південній частині ями, там само лежали ребра. Решту кісток розкидано по могилі [Кравченко, 1967, с. 93]. У певному порядку складено кістки в похованні 143 на могильнику Данчени: на дві кістки ніг, поверх них таз і ребра [Рафалович, 1986, с. 57]. У деяких похованнях кістки укладено в купу, у більшості ж розкидано по могилі.

Як гіпотезу, яка може пояснити таку картину, можна навести один із сюжетів скандинавських саг. У багатьох таких історіях активність тіла померлого продовжується і в могилі, часто до того, аж поки тіло не буде повністю знищено з допомогою вогню [Ellis, 1968, с. 95]. У «Сазі про людей з Флоу» син спалює матір, яка вилізла з труни вже по дорозі на кладовище.

Тіло Храппа в «Сазі про людей з Долини Лососів» перекопують декілька разів, переносять на інше місце, і коли нічого не допомагає, його залишки кремують. Поруйновані поховання, де всі кістки померлого в певному (але не анатомічному) порядку чи взагалі без нього, цілком можуть бути наслідком такого обряду вторинного поховання.

Цікаво, що такий обряд може й не мати негативного навантаження. У такому разі певні обрядові дії над рештками померлого мають допомогти йому остаточно перейти в інший світ [Евляшпев, 1997, с. 195], а не нейтралізувати його негативний вплив на світ живих. Дана версія могла б пояснити масовість поруйнованих поховань на деяких могильниках (наприклад, 80 % усіх інгумацій на могильнику Оселівка). Щоправда, питання про те, чи трактувало подібним чином обряд вторинного поховання населення черняхівської культури, залишається відкритим.

В.С. Флеров на матеріалах аланських могильників простежив різні ступені поруйнованості поховань та припустив, що вони частково залежать від розвитку обряду в часі, частково від того, наскільки небезпечним вважали померлого [Флеров, 2000, с. 12]. Проте значну роль мали відігравати і локальні відмінності: «...Древние народные представления и обряды варьировали не только у родственных племен, но даже внутри одной и той же общины. Это происходило потому, что древний человек, не имея письмен-

ности, руководствовался не точно фиксированными догматами «священного писания», а указаниями авторитетных лиц, которые у разных групп населения бывали разными. Очевидно, в этом секрет частого присутствия в синхронных захоронениях одного и того же могильника разных обрядов погребения» [Флеров, 2000, с. 15].

Таким чином, повне порушення анатомічного порядку кісток у поруйнованих похованнях частково пояснювалось оцінкою небезпечності конкретного індивіда, частково певними локальними традиціями.

На багатьох похованнях відмічено винесення частини кісток померлих за межі могили. Загалом такі поховання становлять принаймні 30 % усіх поруйнованих поховань на розглянутих могильниках. Відомі могили, в яких немає лише декількох кісток, у яких знайдено половину скелета, і такі, у яких знайдено декілька кісток чи навіть не знайдено залишків скелета взагалі. Однак наявність слідів перекопів не дозволяє віднести останні до звичайних кенотавів. Можливо, такі захоронення є наслідком поховання за двома обрядами (кремація та інгумація) або (у випадку відсутності кісток) обряду вторинного захоронення з перенесенням решток померлого в інше місце.

Подібні явища спостерігаються як серед поруйнованих поховань вельбарської культури [Kokowski, 2007], так і аланських поруйнованих поховань раннього середньовіччя [Флеров, 2000]. Цікавих висновків дійшов польський дослідник А. Коковський. Досліджуючи могильники масломенської групи він зіткнувся з практикою руйнування поховань. Абсолютну більшість поруйнованих поховань там становили поховання, у яких не вистачало частин кістяків. Таких поховань було 40 % від загальної кількості (а не тільки поруйнованих) у Масломенчу та 45 % у Градеку-над-Бугом [Kokowski, 2007, с. 133]. Детальне вивчення масиву поховань із використанням антропологічних методів дозволило досліднику дійти наступних висновків. Для певної частини всіх таких поховань (12 %) із великою вірогідністю можна припускати, що кістки, яких не доставало в інгумації, перепалено й закопано пізніше на невеликій глибині над похованням [Kokowski, 2007, с. 132]. А. Коковський дає пояснення цього явища існуванням ритуалу поховання в двох іпостасях — кремації та інгумації [Kokowski, 2007, с. 135]. Таке пояснення має вагомі підстави, враховуючи біритуалізм вельбарської культури взагалі. Теоретично можна припустити існування подібного подвійного ритуалу поховання і в черняхівській культурі. Проте, як зазначає дослідник, частка таких поховань досить невелика [Kokowski, 2007, с. 135].

Припускає А. Коковський і практику виготовлення різних амулетів із людських кісток, свідчення чого є у вельбарській культурі. Проте на розглянутих могильниках черняхівської культури подібних амулетів, здається, немає. Не згадує про них і Б.В. Магомедов в описі різного виду амулетів та підвісок [Магомедов, 2001, с. 70—75].

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити декілька висновків.

1. За станом зруйнованості можна виділити декілька типів порушених поховань.

2. Незалежно від типу, абсолютна більшість порушених поховань є наслідком якихось особливих ритуалів, скоріше за все направлених на захист живих від гіпотетичного негативного впливу мертвих. Подібні ритуали відображено і в етнографічних джерелах.

3. Як один із методів боротьби з драугарами наживається відділення голови від тулуба. Археологічним відображенням подібних ритуалів, вірогідно, є поховання першого (захоронення черепів) та другого (захоронення тіл без черепів) типів.

4. Набагато важче знайти етнографічні паралелі порушеним похованням типу III (з порушеною, особливо в області грудей, верхньою частиною). Можна лише припускати, що цей варіант руйнування могил пов'язаний із поняттям «упир» та подвійним обрядом інгумації й кремації.

5. Повне порушення анатомічного порядку кісток у порушених похованнях, вірогідно, частково пояснюється оцінкою небезпечності конкретного індивіда, частково певними локальними традиціями. Також це може бути наслідком обряду вторинного поховання.

Загалом переважна більшість порушених поховань черняхівської культури є археологічним відображенням обрядових дій, направлених на захист від негативного впливу мерців або, можливо, покликаних допомогти небіжчику остаточно відправитись у світ мертвих. Також для певної частини таких поховань не можна виключити грабіжницькі мотиви, обряд подвійного (кремація та інгумація) захоронення чи якісь інші, не до кінця зрозумілі мотиви.

Березовая Н.В. Тело как граница: «Оживающие мертвецы» в «сагах об исландцах» // Скандинавские языки: диахрония и синхрония. — 1999. — Вып. 4. — С. 101—115.

Березовец Д.Т., Петров В.П. Лохвицкий могильник // МИА. — 1960. — Вып. 82. — С. 84—99.

Брайчевский М.Ю. Ромашки // МИА. — 1960. — Вып. 82. — С. 100—147.

Винокур И.С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 112—135.

Винокур И.С., Островский М.И. Раковецкий могильник // МИА. — 1967. — Вып. 139. — С. 144—159.

Войнаровский В. Про час і мотиви руйнації інгумаційних поховань черняхівської культури // ЗНТШ. — 1998. — Т. ССXXXV. — С. 318—342.

Евлатишев С.В. Разрушенные погребения черняховской культуры // Stratum plus. — 1997. — С. 194—199.

Зеленин Д.К. Умершие неестественной смертью и русалки. — М., 1995.

Картамышева Е.П. «Неблагополучные» умершие в славянской и скандинавской традициях. «Заложные» покойники и «оживающие мертвецы» // Славяноведение. — 2008. — № 2. — С. 55—61.

Кравченко Н.М. Косановский могильник (по материалам раскопок В.П. Петрова и Н.М. Кравченко в 1961—1964 гг.) // МИА. — 1967. — Вып. 139. — С. 77—135.

Лукинова Т. Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян // Слов'янське мовознавство: IX Міжнар. з'їзд славістів. — К., 1983. — С. 96—100.

Магомедов Б.В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 24—62.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Люблин, 2001.

Мончинская М. Страх перед умершими и культ мертвых у германцев в IV—VII вв. н. э. (на основании так называемых погребений специфического обряда) // Stratum plus. — 1997. — С. 207—213.

Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.

Никитина Г.Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновецкой обл. // Могильники черняховской культуры. — М., 1988. — С. 5—97.

Петров В.П. Масловский могильник на р. Товмач // МИА. — 1964. — Вып. 116. — С. 118—167.

Рафалович И.А. Данчаны. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986.

Рикман Э.А. Раскопки могильника черняховского типа Балцаты II в 1963—1964 гг. // Могильники черняховской культуры. — М., 1988. — С. 111—132.

Saga o Grettire. — Новосибирск, 1976.

Сымонович Э.А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // СА. — 1963. — № 1. — С. 49—60.

Федоров Г.Б. Малаештский могильник // МИА. — 1960. — Вып. 82. — С. 253—301.

Флеров В.С. Аланы Центрального Предкавказья V—VII веков: обряд обезвреживания погребенных. — М., 2000.

Ellis H.R. The road to Hel. A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature. — New York, 1968.

Kokowski A. Goci. Od Skandzy do Campi Gothorum (od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego). — Warszawa, 2007.

А. Г. К и я ш к о

РАЗРУШЕННЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ В АРЕАЛЕ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматриваются разрушенные погребения черняховской культуры через призму этнографических источников, прежде всего скандинавских саг. Предлагается разделение разрушенных погребений на четыре типа, соответствующие степени их разрушения. Для каждого из четырех типов предлагаются этнографические параллели, при помощи которых раскрываются вероятные мотивы именно такого способа разрушения останков умершего. Большинство разрушенных погребений черняховской культуры трактуется как археологическое отражение обрядовых действий, направленных на защиту от негативного влияния мертвых или, возможно, призванных помочь мертвецу окончательно перейти в другой мир.

А. Г. К y j a s h k o

DESTROYED BURIALS IN THE CHERNIAHIV CULTURE AREA

This article is devoted to the problem of destroyed burials in the Cherniahiv culture area. Destroyed burials are interpreted according to the ethnographic sources, first of all Scandinavian sagas. Classification of the destroyed burials in four types, according to the degree of the destroying, is proposed. Ethnographic analogues for every of those burial types are discussed. Most of destroyed burials are interpreted as archaeological representation of ritual actions, directed on the protection from the dead. Also, such rites could help the deceased person to pass to the world of the dead.

Л. В. Вакуленко

ЗНАХІДКИ РИМСЬКИХ МОНЕТ У ПРИКАРПАТТІ ТА ПИТАННЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ

У статті подано огляд знахідок римських монет на території Прикарпаття та розглядаються питання про час і джерела надходження римських грошей на територію племінної Європи, а також їх функції у варварському суспільстві.

Ключові слова: римська монета, скарби римських монет, культура карпатських курганів, римсько-варварська торгівля, грошовий обіг.

Особливою і наймасовішою категорією римських імпорту на території Прикарпаття, яку в III—IV ст. займають пам'ятки культури карпатських курганів, є монети — поодинокі знахідки і скарби. Жоден зі скарбів не пов'язаний із конкретною пам'яткою. Проте їх місцезнаходження і хронологія, які повністю збігаються з територією і періодом існування культури карпатських курганів, дозволяють з упевненістю відносити їх до цих старожитностей [Вакуленко, 1977; Брайчевський, 1959, с. 130, 168—169; Кропоткин, 1961, с. 54, 74—77, 93; Mihailescu-Bîrliba, Butnariu, 1988, р. 117—130]. Підтвердженням цього висновку є те, що окремі римські монети походять із пам'яток культури карпатських курганів. Зокрема, монета імператора Траяна (98—117 рр.) знайдена на поселенні у Волосіві [Вакуленко, 1977, с. 93, рис. 35], золота монета імператора Констанція II (337—361 рр.) виявлена у кургані 31 Бранештського могильника [Mihailescu-Bîrliba, 1999, р. 321]. У кургані 6 могильника Пилипи 1 знайдений субератний денарій імператора Траяна — монета, яка мала бронзову сердцевину та тонке срібне покриття. Римські монети, хоча, на жаль, без точно визначеного місця знахідки, відомі поблизу тих населених пунктів, де розташовані й пам'ятки культури карпатських курганів. Це села Добряни (м. Стрий), Цуцилів, Корнич, Стопчатів, Печені-

жин, Підгайчики, Хом'яківка, Підгороддя, Заболотів [Брайчевський, 1959, с. 130, 168—169].

Джерелами надходження римських грошей на племінні території були торгівля, виплата римською владою субсидій і, нарешті, грабунок. Отже, скарби могли належати племінній старшині як особисте чи общинне майно або купцям. Поодинокі монети, виявлені у похованнях і житлових спорудах, покладені спеціально або загублені їхніми власниками, вочевидь, були власністю окремих членів спільноти.

На жаль, всі скарби, які походять із Прикарпаття, знайдені ще наприкінці XIX ст. за випадкових обставин, тому їхній повний склад часто лишається невідомим. Зокрема, про скарби у Банилові, Липівці та Уторопах відомо лише те, що вони склалися з римських монет [Janusz, 1913/1914, s. 141; Брайчевський, 1959, с. 197: 1010, 170: 619; Кропоткин, 1961, с. 93: 1322, 76: 908, 77: 939], а про скарб у Стебниках, що він містив вісім срібних римських монет, а також срібний перстень, щиток, золоті та срібні штабки [Janusz, 1918, s. 46: 16; Pasternak, 1928, s. 144: 16; Брайчевський, 1959, с. 169: 605; Кропоткин, 1961, с. 77: 926]. Зі скарбу у Шипинцях, що містив близько 200 імператорських денаріїв, які розійшлися по руках, збереглося лише кілька монет Веспасіана (69—79 рр.) і Тіта (79—81 рр.) [Брайчевський, 1959, с. 198: 1015; Кропоткин, 1961, с. 93: 1337].

У скарбі, знайденому у с. Борині, містилося 100 римських імператорських монет датованих від 98 р. до 192 р. (Траян — 2, Адріан — 10, Антонін Пій — 27, Фаустина Старша — 3, Марк Аврелій — 28, Фаустина Молодша — 11, Луцій Вер — 8, Коммод — 8, Криспина — 3) [Janusz, 1918, s. 255: 628; Pasternak, 1928, s. 146: 11; Брайчевський, 1959, с. 128: 94; Кропоткин, 1961, с. 54: 347]. У Заболотівському скарбі були срібні і брон-

Рис. 1. Скарб римських монет із с. Корнич Івано-Франківської обл. (Антонін Пій, Траян, Діоклетіан): 1, 2 — срібло, 3 — мідь (М: 1 : 1)

зові монети від Фаустини Молодшої, дружини імператора Марка Аврелія (161—180 pp.), до Валентиніана I (364—375 pp.) [Брайчевський, 1959, с. 168: 597; Кропоткин, 1961, с. 75—76: 897], у Снятинському — від імператора Марка Аврелія до Констанція II (337—361 pp.) [Брайчевський, 1959, с. 169: 614; Кропоткин, 1961, с. 76—77: 918—921].

Найпізніші монети знайдені у скарбі (?) в Белелуї. Це золоті монети Феодосія I (379—395 pp.), Граціана (367—383 pp.), Гонорія (395—423 pp.). У Белелуї також знайдено ще одну золоту монету Гонорія і срібну Аркадія (395—408 pp.) [Janusz, 1918, s. 204: 465; Pasternak, 1928, s. 145: 33; Брайчевський, 1959, с. 169: 610; Кропоткин, 1961, с. 74—75: 872].

Сучавський скарб містив монети від Юлія Цезаря (44 р. до н. е.) до Констанція II [Брайчевський, 1959, с. 63]. Скарб у с. Траян, обл. Нямц у Румунії складався з 36 бронзових монет, карбованих від 351—355 до 364—375 pp., при імператорах Констанції II (7), Юліані (2), Валентиніані I (11), Валенсі (15). Монети, які датуються 361—364 pp., відсутні [Mihailescu-Birliba, Ursachi, 1988, p. 115—130].

Треба думати, що частиною скарбу є дві срібні монети — Траяна та Антоніна Пія і бронзова монета Діоклетіана, знайдені у різні роки при оранці городньої ділянки на садибі в с. Корнич (рис. 1). Монета Діоклетіана виявлена нами при обстеженні ділянки. Характерно, що культурний шар на цій площі відсутній. Оскільки монети публікуються вперше, подаємо їх детальний опис¹:

1. Срібний асс Антоніна Пія. Ав.: Голова імператора у вінку вправо, IMP CAES T AEL HADR ANTONINVS AVG PIVS P P. Rv.: Юстиція сидить вліво, TR POT XIII COS III S-C, під обрізом IVSTITIA Дата карбування: 140—144 pp.

2. Срібний денарій Траяна. Ав.: Голова імператора у вінку вправо, IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P Rv.: Рома в шоломі сидить вліво, у правій витягнутій руці тримає Вікторію, у лівій — спис, COS V P P SPQR OPTIMO PRINC Дата карбування: 103 p.

1. Дякуємо к. і. н. К. Мизгіну за визначення дати і місця карбування монет, знайдених у Корничі.

3. Мідний фолліс Діоклетіана. Ав.: Голова імператора у вінку вправо, IMP DIOCLETIANVS P F AVG Rv.: Монета стоїть вліво, у правій руці тримає ваги, у лівій — ріг достатку, SACR MONET AVGG ET CAESS NOSTR, зліва від фігури цифра VI, під обрізом AQP. Дата карбування: 302—303 pp. Місце карбування: Аквілея.

Можливо частинами скарбів були монети знайдені у с. Войнилів і с. Жовтень (колишній Сзупіль). В обох випадках повідомляється про знахідки монет в один день. У Войнилові 13 травня 1874 p. знайдені три римські монети: антонініан Філіпа Араба (244—249 pp.) і дві малі бронзи Константина I (306—337 pp.) і Константина II (337—340 pp.) [Majewski, 1949a, s. 156: 1074; Кропоткин, 1961, с. 75: 880]. У с. Жовтень 7 червня 1876 p. трапилися середня бронза Нерви (96—98 pp.) та дві малі бронзи Константина I і Константина II [Majewski, 1949, s. 122: 637; Фенін, 1951, с. 34: 93; Кропоткин, 1961, с. 75: 895].

Про скарб із Дубовиці відомо, що велика кількість срібних монет першої половини III ст. містилася в глиняній посудині [Janusz, 1913/1914, s. 153: 252; Pasternak, 1928, s. 146: 40; Брайчевський, 1959, с. 168: 593; Кропоткин, 1961, с. 75: 893]. Скарб, знайдений поблизу с. Плоска, нараховував близько 400 срібних монет, із яких збереглося лише 58 (за іншими відомостями — лише дві), які відносяться до II ст. і належать Траяну та Антоніну Пію [Janusz, 1918, s. 153: 252; Pasternak, 1928, s. 147: 52; Брайчевський, 1959, с. 198: 1016; Кропоткин, 1961, с. 93: 1331]. Як вже зазначалося, у межах II ст. датовано монети у скарбі в Борині. Кінцем I та II ст. (Нерва, Адріан, Антонін Пій, Марк Аврелій) датуються й срібні монети з Текучої, які теж вочевидь походять зі скарбу, оскільки їх раз по раз знаходили при щорічній оранці однієї й тієї ж земельної ділянки [Janusz, 1918, s. 177: 344; Pasternak, 1928, s. 145: 36; Брайчевський, 1959, с. 171: 633].

Таким чином, хронологія монетних скарбів, виявлених на території Українського і Румунського Прикарпаття зайнятий культурою карпатських курганів, охоплює проміжок від правління імператора Веспасіана (69—79 pp.) до імператора Гонорія (395—423 pp.)².

Переважна більшість прикарпатських скарбів складалася зі срібних денаріїв II ст. У шести випадках це задокументовано. Очевидно, срібні монети були також у трьох скарбах, про склад яких конкретні відомості не збереглися.

П'ять скарбів були змішаними, тобто містили як срібні, так і бронзові монети. Найпізнішими в них були монети IV ст., при цьому в трьох випад-

2. Ми не враховуємо скарб відкритий в с. Черніїв, оскільки він, окрім римських, містив єврейські, арабські й візантійські монети, а отже був укритий у пізніші часи.

ках це були монети третьої чверті IV ст. Виключення становить Белелуйський скарб, хронологія якого сягала початку V ст., і в складі якого були золоті монети. Крім Белелуї, поодинокі золоті монети знайдені у Володимирці й Верчанах. На відміну від Белелуйських знахідок, які виділяються пізньою хронологією, у Володимирці й Верчанах трапилися золоті монети I ст., а саме: Клавдія (41—54 pp.), Нерона (54—68 pp.) та Веспасіана (69—79 pp.) [Брайчевський, 1959, с. 128: 101, 102, 130: 117; Кропоткин, 1961, с. 54: 350, 349].

Лише бронзові монети були в скарбі IV ст., відкритому в с. Траян, в області Нямц у Румунії [Mihailescu-Bîrliaba, Ursachi, 1988, p. 115—130].

Як відомо, денарії, карбовані римськими імператорами у другій половині II ст., взагалі складають переважну кількість монетних знахідок на території Східної Європи. У цьому сенсі територія Прикарпаття не відрізняється від інших областей Європи. Отже, дискусійні питання щодо часу, джерел і шляхів надходження римських грошей, їхні функції у варварському суспільстві повинні розглядатися на загальноєвропейських нумізматичних матеріалах.

Вивчення численних скарбів та поодиноких знахідок римських монет у степовій і лісостеповій смузі Східної Європи показало, що їхнє масове надходження почалося у середині II ст. [Кропоткин, 1961, с. 17—18; Wielowiejski, 1981, s. 409—410]. В. В. Кропоткін, вважав, що після 211—235 pp. варварські племена Східної Європи, не прийнявши знецінені римські монети, повернулися до традиційної мінової торгівлі, коли за свої товари вони від римських купців отримували необхідні товари й предмети розкоші. Отже, період від 180 до 211—235 pp., тобто 50—55 років, і є часом, коли римська монета надходила до варварських племен. Підтвердженням цього, на його думку, є той факт, що загальна кількість надходжень римських імпортованих зменшилася. Переважання скарбів, які містять срібні денарії II ст., він вважав свідченням випадання римської монети з обігу [Кропоткин, 1967, с. 42]. Такої ж думки дотримується Є. Веловейський [Wielowiejski, 1981, s. 409—410]. Інші дослідники зазначають, що срібні денарії могли потрапляти в Європу і значно пізніше. Про це, зокрема, писала М.О. Тиханова, яка попереджала, що з цієї причини монети I—II ст. не можуть слугувати для визначення хронології об'єктів чи поховань [Тиханова, 1979, с. 8]. К. Годловський припускав, що срібні денарії продовжували надходити, а також слугувати платіжним засобом, і в наступні III і IV ст. На доказ цього він наводив низку прикладів, коли римські монети II ст. трапилися в закритих комплексах із речами, які чітко датуються III і IV ст. [Godłowski, 1965, s. 28—59].

Подібні випадки відомі і в середовищі черняхівської культури. Їх наводить М.Ю. Брайчевський [Брайчевський, 1959, с. 63—64, 75]. Можна згадати, наприклад, скарб, відкритий на території черняхівського поселення поблизу с. Глинськ Вінницької обл. Там зібрано 884

монети від Траяна до Септимія Севера. Більшість, як зазвичай, складали денарії, карбовані при Антоніні Пію і Марку Аврелію. Між тим, внаслідок розкопок на місці відкриття скарбу, виявилось, що хоча він формально закінчувався на монетах рубежу II—III ст., час його укріття не може бути визначений раніше ніж середина IV ст. Знайдені денарії знаходилися разом із керамікою та уламками скляних келехів із круглими й овальними фасетками, які добре датуються другою і третьою чвертю IV ст. [Магомедов, Кароева, 1988, с. 82—86].

Загальноприйнятим поясненням цього явища, яке ще у кінці XIX ст. висловив Т. Моммзен, є, так зване, псування римських монет під час правління Септимія Севера (193—211 pp.), коли вміст срібла в монетах був зменшений майже наполовину. Варварське населення не хотіло приймати монети з низьким вмістом срібла в обмін на свої товари й військові послуги. Пряме свідчення того, що племена надавали перевагу певним типам монет давнього карбування, особливо сріблу, навіть більше ніж золоту, ми знаходимо у Тацита. Правда, він пояснює це тим, що купуючи простий і дешевий товар, зручніше розраховуватися срібною монетою [Тацит, 1970, с. 355].

Однак у IV ст. на території Прикарпаття, на відміну від інших регіонів Східної Європи, спостерігається нове збільшення надходжень римських грошей, яке фіксується появою саме монет IV ст. Нагадаємо, що п'ять прикарпатських скарбів, склад яких відомий, закінчуються монетами IV ст. Подібне явище, тобто надходження монет IV ст., простежене також на Закарпатті. У черняхівській культурі збільшення кількості монет IV ст. виявлене лише на її західних пам'ятках.

Без сумніву, цей новий максимум припливу римських грошей був пов'язаний із політичною та економічною стабілізацією у Римській імперії, внаслідок якої настає новий розквіт як у внутрішній провінційній, так і у римсько-варварській торгівлі. Проте римські монети IV ст., навіть у зазначених регіонах, за загальною кількістю значно поступаються монетам карбованим у II ст., що також вимагає пояснення.

Слід зауважити, що починаючи з часів Діоклетіана і Константина I, тобто з кінця III — початку IV ст., завдяки їх грошовим реформам, нова римська монета не тільки набула більш твердого курсу, ніж знецінена монета III ст., але й більш широкого вживання у комерційних угодах на території Імперії. Документи свідчать, що одночасно з грошовою реформою, якою було введено у обіг велику масу нових грошей, уряд намагався стимулювати грошову форму обміну [Кондураки, 1958, с. 31]. Разом із тим, грошові реформи IV ст. зробили непридатними більшу частину монет попередніх століть. Ці монети позбавилися довіри, необхідної для широкого обігу. Проте на окраїнах Імперії, наприклад у Єгипті, і, що особливо для нас важливо, у придунайських областях,

спостерігається явище, сутність якого полягає в тому, що, монети, які втратили позначену на них вартість, на правах злитків металу продовжують бути в обігу поруч із новими грошинами [Кондураки, 1958, с. 36].

Очевидно, те ж саме відбувалося й на території Східної Європи, особливо в її західних областях, зокрема й у Прикарпатті. Таким чином, можна вважати, що частина монет карбованих у II ст. потрапила на територію Прикарпаття значно пізніше, у зв'язку з активізацією римсько-варварської торгівлі у IV ст. Це припущення підтверджує й той факт, що прикарпатські скарби, заховані у IV ст. (Заболотів, Снятин, Сучава, Корнич), мали у своєму складі й монети II ст.

На 20 римських монетах, знайдених в ареалі культури карпатських курганів, позначене місце їхнього карбування. 15 із них — це бронзові монети IV ст.: 6 — карбовані при Констинтині I, 2 — при Констинтині II, 4 — при Констанції II, по одній — на честь Єлени (матері Константина I), Констанція Флавія, Граціана. На початку IV ст. (302—303 рр.) карбований і мідний фоліс Діоклетіана. Дві бронзи імператора Філіпа Араба (244—249 рр.) і виготовлена з білону монета імператора Проба (276—282 рр.) належать до III ст. Більшість монет походять із майстерень, розміщених у західних провінціях Римської імперії: 7 монет карбовані у Трирі (Augusta Treverorum); 4 — на Балканах: у Сердиці (Софія), Сісції, Вімінакії та Маркіанополі; 4 — на сході у Гераклії, Нікомедії, Фессалоніках та Кізіку; по одній у Ліоні (Lugdunum), Лондоні, Таракко (Іспанія), Аквілеї. Золота монета Констанція II, знайдена в кургані № 31 на могильнику в Бранештах-Немцишор, карбована у Константинополі. Більшість монет (15), які походять зі скарбу в с. Траян (Румунія) також карбовані у Константинополі, а інші — у східних провінціях: у Сісції — 2, Фессалоніках — 2, Гераклії Фракійській — 2, Нікомедії — 2 і Кізіку — 9.

Розходячись у висновках про час побутування римських грошей та їх функцію у варварському суспільстві, більшість дослідників погоджується, що основним джерелом їх надходження була римсько-варварська торгівля, внаслідок якої потрапляла до племен основна маса римських грошей. В. В. Кропоткін, М. Ю. Брайчевський, Є. Веловейський, К. Годловський прямо пов'язують зменшення чи збільшення загальної кількості римських монет у Східній і Центральній Європі з товарообміном [Кропоткін, 1967, с. 42; Брайчевський, 1959, с. 35—46; Wielowiejski, 1981, s. 409—410; Godłowski, 1965, s. 31—59].

Очевидно, з торгівлею пов'язана й поява римських грошей на території Прикарпаття, яке було однією з давніх солевиодобувних областей Європи. Той факт, що саме в населених пунктах солевиодобувних районів навколо Коломиї, Долини, Тисмениці, Калуша, Галича зосереджена більшість знахідок римських монет, а

у багатьох випадках римські монети і, навіть, клади римських монет знайдені саме в тих пунктах, де діяли соляні джерела, змушує думати, що саме сіль була тим експортним товаром, постійний збут якого складав основний кістяк торгових операцій у населення Українських Карпат у пізньоримський час.

Проте існує думка, що великі грошові надходження потрапляли на варварські території виключно завдяки виплатам племенним вождям від римської адміністрації. Стверджуючи це, Б.В. Магомедов спирається на припущення, що денарії старих випусків, які вже вийшли з обігу на римській території, могли бути лише у державній скарбниці [Магомедов, 2006, с. 46—51].

Без сумніву, не можна заперечувати таке потужне джерело надходження римських грошей, як виплати від римської влади племенам за різного роду військові послуги, про що не раз згадують античні джерела. Однак це в першу чергу стосується племен, територія яких була розташована безпосередньо біля римських кордонів. Здається, що на широкі терени Східної і Центральної Європи, де зустрічаються римські денарії, іноді досить далеко від кордонів Імперії, виплати вождям не могли відігравати більшу роль, ніж торговий обмін. Торгівля в різні часи була нехай більше чи менше, однак явищем сталим, у той час, як військово-політичні контакти завжди мали спорадичний характер. Щодо цього цікаву гіпотезу, висловив відомий український нумізмат В.В. Анохін. Згідно з нею, римські купці, які вели торгівлю з племенами, спеціально збирали срібні монети II ст. на території Імперії, оскільки варвари при торговому обміні надавали рішучу перевагу саме цим грошовим знакам.

Написи, відкриті в містах на лімесі, де покупцями виступали племена, показують значний розмах торгівлі. У них названі особи, які були зайняті обміном грошей, зокрема є відомості про людину з Кельну, яка займалася обміном грошей на срібло (sactor argentarius) [Колосовская, 2000, с. 176]. Можливо, що тут йдеться саме про обмін римських грошей, які на той час були в обігу на території Імперії, на срібні денарії, котрі вже вийшли з обігу, але найбільше цінувалися племенами.

З виплатами за місцем служби варварів як федератів у римському війську Б.В. Магомедов пов'язує й бронзові монетні знахідки IV ст. на території Східної Європи, які мали позначки монетних дворів. Картографувавши їх, він окреслив дві різні нумізматичні провінції. Загалом на черняхівських пам'ятках переважали монети карбовані у східних провінціях. Виключення становив район лівобережжя Верхнього Дністра, де в більшості були монети із західних провінцій. Те саме, як зазначалося вище, простежено й у культурі карпатських курганів. Монети карбовані у містах західних провінцій переважають і в пшеворській культурі. Проте, якщо племена цінували лише срібні римські гроші, і, природ-

но, саме їх прагнули здобути й під час грабунку, і як виплату за службу, виникає потреба пояснити новий приплив римських грошей, а саме бронзових монет IV ст., зафіксований на західних пам'ятках черняхівської культури й у Прикарпатті. Б.В. Магомєдов припускає, що хоча виплати срібними монетами потрапляли до рук племінної аристократії, рядові воїни теж мали на руках якісь гроші, що були в обігу в місцях їхньої служби [Магомєдов, 2006, с. 46—51].

Це пояснення здається малопереконливим. Адже, якщо бронзові монети не мали реальної цінності на варварських землях, рядовим воїнам не було сенсу привозити їх, повертаючись на батьківщину. На нашу думку, наявність бронзових монет IV ст. на окреслених територіях не пов'язана зі службою варварів у римському війську. Ці монети, по-перше, є свідченням поживлення римсько-варварської торгівлі у IV ст., завдяки загальній стабілізації політичного й економічного життя в Імперії. По-друге, їх поширення в областях близьких до римських кордонів, що прекрасно демонструє карта, представлена Б. В. Магомєдовим, є доказом того, що населення цих територій, внаслідок такої близькості, було більшою мірою втягнуте в орбіту економічних стосунків з Імперією.

Є. Веловейський, виділяючи на племінній території Центральної Європи п'ять територіальних сфер, які відрізняються за інтенсивністю функцій римських грошей, прямо і цілком слушно пов'язує інтенсивність цих функцій з їхньою близькістю до Дунаю [Wielowiejski, 1981, s. 409—410]. Що ж до виділених Б. В. Магомєдовим двох нумізматичних провінцій, що безумовно є заслугою дослідника, то пояснення подібного розмежування потрібно, перш за все, шукати в різній орієнтації торгових зв'язків, направленості торгових потоків, торгових шляхів.

Дискусійним є питання про економічну функцію римських грошей на варварських територіях. Безперечним є використання їх як засобу нагромадження скарбів. Не викликає заперечення використання римських монет як сировини для ювелірних виробів. Що ж до іншого, погляди дослідників розходяться. М.Ю. Брайчевський вважав, що римські монети на території варварської Європи були в обігу як у зовнішній торгівлі з римлянами, так і у внутрішній [Брайчевський, 1959, с. 32—34, 61—67]. На думку В.В. Кропоткіна, на теренах Східної і Центральної Європи римські монети використовували у зовнішній римсько-варварській торгівлі, а також, можливо, у міжплемінній [Кропоткін, 1961, с. 33]. Ще раніше цю думку висловив К. Маєвський, який припускав, що римські монети могли бути в обігу як засіб обміну тільки між римськими купцями і місцевою верхівкою. Навіть і це тільки поблизу торгових шляхів і поблизу кордонів Імперії. Серед рядового населення римські монети могли мати лише вартість металу [Маєвський, 1958, с. 159].

Безумовно, близькість до римських кордонів прямо впливала на посилення функції римських грошей як платіжного засобу. У цьому зв'язку потрібно нагадати про феномен Прикарпаття і західних територій черняхівського ареалу, де спостерігається надходження бронзових монет IV ст. Не випадково ці бронзи поширені на територіях, які межували з лімесом. В умовах більш тісних контактів із римським провінційним світом вони могли бути використані за своїм прямим призначенням як платіжний засіб. Навіть якщо погодитися з гіпотезою Б.В. Магомєдова, що бронзові монети привезені рядовими общинниками з місць їх служби в римському війську, то, очевидно, що їх привозили не як сувеніри, а сподіваючись використати при купівлі товарів. Цікавою є думка, яку обстоює словацький нумізмат Є. Кольнікова. Вона вважає, що скарби з виключно срібними денаріями були накопиченнями племінної верхівки, а скарби, які містили як срібні, так і бронзові монети або виключно бронзові, належали торговцям, які заховали їх у часи небезпеки. Прикладом останнього може бути скарб із Корнича, який містив як срібні монети, так і бронзову, і, очевидно, був захований похапцем, у випадковому місці, але біля торгового шляху.

Важко уявити, що римські монети могли систематично використовувати як платіжний засіб у торгових операціях всередині прикарпатського, як, до речі, й черняхівського суспільства. Перш за все, їх для цього було занадто мало. Для прикладу нагадаємо, що у ранній феодальний період, в умовах нерозвинених комунікацій, при натуральному обміні, коли гроші все ж використовували як обмінний еквівалент, а вартість продукту прирівнювали до грошових одиниць, виник так званий «монетний голод». Щоб запобігти нестачі монет, їх карбували на монетних дворах, які працювали при кожному великому ринку [Блок, 1986, с. 130].

У племінному середовищі Європи відомі лише поодинокі варварські підробки римських монет. Отже, для появи місцевого карбування монет економічні передумови були відсутні. Проте не виключено, що римські гроші використовували у міжплемінній торгівлі. Можна припустити, що римські монети, зосереджені в місцях соледобування, отримані прикарпатським населенням внаслідок торгівлі сіллом з черняхівським населенням.

Загалом торгівля римлян і варварів, зокрема й прикарпатського населення, мала здебільшого міновий характер, коли римське срібло у вигляді денаріїв було товаром. Римські монети могли використовувати при одноразових акціях, але вони не могли бути виключним платіжним еквівалентом.

Однак слід ще раз нагадати, що у IV ст. на території Прутсько-Дністровського межиріччя і Прикарпаття спостерігається нове збільшення монетних надходжень, При цьому простежена

концентрація бронз Константинівської династії. На території культури карпатських курганів із 25 монет IV ст. 23 карбовані на честь її членів.

Справа в тому, що після адміністративної реформи Діоклетіана й під час правління Константина I та Констанція II на правому березі Дунаю був споруджений щільний ланцюг фортець, які слугували форпостом на шляху спустошливих набігів варварів із півночі. Проте лімес не тільки роз'єднував, але одночасно сприяв контактам античного й племінного світу. Отже, концентрація римського війська привела до пожвавлення торгових зв'язків із місцевим населенням. А той факт, що у торгових операціях застосовували не лише срібні, а й бронзові монети, є безперечним свідченням зростання функції грошей у варварському суспільстві близьких до лімеса регіонів.

Блок М. Апология истории. — М., 1986.

Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. — К., 1959.

Вакуленко Л.В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. — К., 1977.

Колосовская Ю.К. Рим и мир племен на Дунае I—IV вв. н. э. — М., 2000.

Кондураки Е. О натуральном и денежном обмене в Римской империи IV—V в. // ВВ. — 1958. — Т. 14. — С. 27—37.

Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Г 4—4.

Кропоткин В.В. К вопросу о развитии товарного производства и денежных отношений у племен черняховской культуры в III—IV вв. н. э. // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. — М., 1970. — С. 146—160.

Кропоткин В.В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. — М., 1967.

Магомедов Б.В., Кароева Л.Р. Скарб денаріїв біля с. Глинськ // Археологія. — 1988. — № 62. — С. 82—86.

Магомедов Б.В. Монети як джерело до історії племен черняхівської культури // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 46—51.

Маевский К. Западнославянские земли в древности и Римская Империя // ВДИ. — 1958. — № 1. — С. 150—164.

Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии // Соч. в 2-х томах. — Л., 1970 — Т. 1.

Тиханова М.А. К вопросу о достоверности датировки закрытых комплексов римскими монетами // КСИА. — 1979. — Вып. 159. — С. 37—43.

Фенін О.В. Знахідки римських монет у Прикарпатті // Археологія. — 1951. — Т. 5. — С. 92—104.

Godłowski K. Wymiana handlowa ludności kultury przeworskiej na Górnym Śląsku z Imperium Rzymskim // Archeologia. — 1965. — XIV. — S. 28—59.

Janusz B. Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego. — Lwów, 1913/1914.

Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. — Lwów, 1918.

Majewski K. Problematika badan nad importami rzymskimi na ziemiach polskich // Archeologia. — 1949. — T. 3. — S. 211—214.

Mihailescu-Birliba V. Die Karpatische Hügelgräberkultur in Rumänien // Na granicach antycznego świata. — Rzeszów, 1999. — S. 313—332.

Mihailescu-Birliba V., Butnariu V. Discoperiri monetare din Moldova. I // Archaeologia Moldovei. — 1988. — XII. — P. 117—130.

Mihailescu-Birliba V., Ursachi V. Tesaurul de monede romane descoperit la Traian, judetul Neamt // Archaeologia Moldovei. — 1988. — XII. — P. 115—130.

Pasternak J. Ruské Karpaty v archeologii // Prace z vědeckého řstavu. — Praha, 1928. — XVIII.

Wielowiejski J. Komunikacja, transport, wymiana // Pragistoria ziem Polskich. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. — T. V. — S. 388—410.

Л. В. Вакуленко

НАХОДКИ РИМСКИХ МОНЕТ В ПРИКАРПАТЬЕ И ВОПРОСЫ ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ

Монеты II в. преобладают на Прикарпатье в позднеримское время, как в кладах, так и среди отдельных находок. Это же явление мы наблюдаем и на всей территории Восточной Европы. Римские монеты II в. продолжают поступать к племенному населению и в последующие столетия, вплоть до IV в. Источниками поступления римских денег на племенные территории были, прежде всего, римско-варварская торговля, а также выплата римской властью денежных вознаграждений племенам за военную службу и сокровища, захваченные варварами во время грабительских походов на римские провинции. Римские деньги не могли быть платежным средством в среде варваров, а выступали как товар в меновой торговле.

L. V. Vakulenko

THE FINDS OF ROMAN COINS IN THE CARPATHIAN REGION AND ISSUES OF MONEY CIRCULATION

Coins II BC prevail in the Carpathian in late Roman times, as in treasure, and among individual finds. The same phenomenon we observe and throughout Eastern Europe. Roman coins II c. continue to come to the tribal population in the following centuries, up to the IV. BC The sources of the Roman money to the tribal areas were primarily Roman barbaric trade, as well as payment of the Roman government rewards families for military service, and the treasures captured barbarians during predatory expedition to the Roman province. Roman money could not be a means of payment among barbarians, and acted as a commodity in barter.

Я. В. Погоральський

ПОБУТОВІ ПЕЧІ У ЖИТЛАХ IV—X ст. З ВОЛИНО-ПРИКАРПАТСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ

У статті проаналізовано побутові печі у слов'янських ранньосередньовічних житлах суміжних районів Волині і Прикарпаття. Розглядаються їхні параметри, розташування в житлі, особливості конструкцій та будівельного матеріалу. Простежено функціонування різноманітних печей на суміжних територіях регіонів, для кожного з яких у ранньому середньовіччі загальною характерною рисою використання різного будівельного матеріалу для опалювальних споруд — глини на Волині і каменю у Подністрів'ї.

Ключові слова: піч, житло, конструкція опалювальних споруд, слов'яни, Волинь, Прикарпаття.

Невід'ємним і визначальним елементом стародавнього житла були опалювальні пристрої. В археологічній літературі виділяють кілька типів опалювальних споруд, які у давніх суспільствах використовували для обігріву жител та приготування їжі. Основними і найбільш поширеними типологічними ознаками опалювальних споруд є конструкція і будівельний матеріал. Найпростішим таким пристроєм були вогнища, більш досконалими пристосуваннями стали печі, які й використовували у слов'янському ранньосередньовічному житлі. Археологи та етнографи визначають піч як закриту, на відміну від вогнища, споруду, призначену для приготування їжі, в котрій черинь і камера суміщені, а в більш пізніх і складних конструкціях — відокремлені одна від одної. Також піч — це закрите місце для вогню, з первісно єдиною опірною поверхнею, призначеною для вогню, золи, випікання страв і посуду для варення їжі [Матеріальна культура, 1989, с. 121; Брей, Трамп, 1990, с. 191; Словник-довідник, 1996, с. 206]. На думку ж Р. Сілецького, який проаналізував еволюцію опалювальних споруд з урахуванням їхніх конструктивно-функ-

ціональних аспектів, середньовічні слов'янські печі за вказаними принципами відрізняються від новочасних варистих (духових) печей. Тому середньовічні опалювальні споруди такого типу треба окреслювати як напівзакриті вогнища [Сілецький, 2001, с. 230—247].

Для другої половини I тис. н. е. дослідники зазначають побутування різних типів (за будівельним матеріалом) печей у слов'янських житлах в Подністрів'ї (кам'янки) і Західній Волині (глиняні) (рис. 1—3) [Баран, 1972, с. 24—25; Михайлина, 2007, с. 92, 97]. Вивчення опалювальних споруд порубіжжя цих регіонів може дати важливі висновки, що стосуються причин і характеру цього явища, більш чітко окреслити територіальні і хронологічні рамки поширення печей певного типу. Опалювальні споруди з ареалу, який розглядається, не аналізувалися в комплексі і наразі представлені переважно у вигляді публікації матеріалів. Тому метою цієї статті є систематизація матеріалів щодо функціонування різних типів печей на суміжних територіях зазначених регіонів, аналіз їхніх параметрів, розташування в житлі, особливостей конструкції та будівельного матеріалу.

Під термінами Прикарпаття і Волинь розуміються передусім історико-географічні одиниці, у межах яких є різні мікрорегіони з відмінностями у геоморфологічному, ландшафтному, гідрологічному та інших аспектах. Чіткіше означення цих регіонів відбулося наприкінці I тисячоліття н. е., та вже з V ст. стають помітними особливості в окремих елементах матеріальної культури цих територій, тому вживаємо ці визначення для всього досліджуваного періоду.

Стан дослідження різних мікрорегіонів волино-прикарпатського порубіжжя на сьогодні залишається нерівномірним. Часто стан збе-

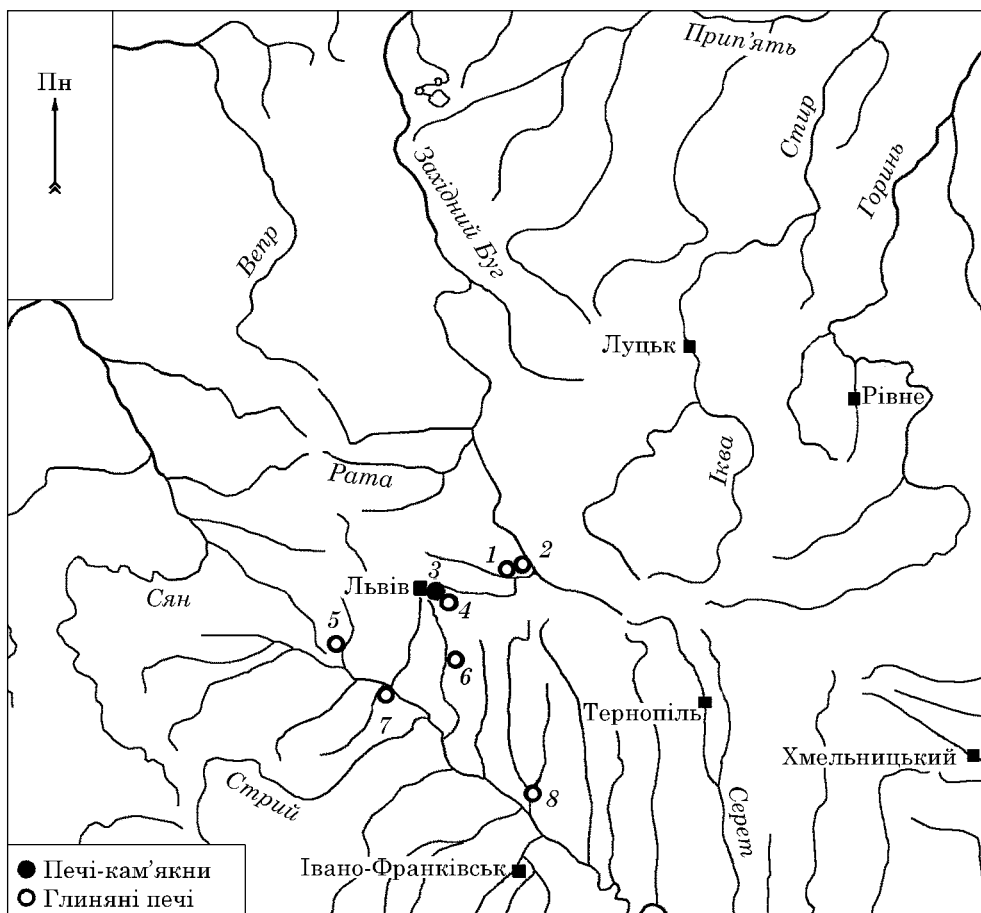

Рис. 1. Карта-схема поширення печей-кам'янок і глиняних печей на Прикарпатті і Волині у IV — першій половині V ст.: 1 — Неслухів; 2 — Ріпнів I—III; 3 — Черепин; 4 — Чижиків; 5 — Березець; 6 — Стрілки II; 7 — Рудники; 8 — Дем'янів

реженості чи публікації окремих об'єктів дає можливість охарактеризувати лише деякі конструктивні елементи опалювальних споруд на пам'ятках, нерідко тільки встановити матеріал, з якого споруджені печі. Однак навіть така ситуація з вивчення житлових комплексів у цьому регіоні все ж дає змогу зробити певні спостереження і окреслити деякі загальні тенденції розвитку опалювальних споруд у житлах середини — другої половини I тисячоліття н. е.

Печі у житлах кінця IV — початку V ст. Досліджуваний регіон був одним із ареалів появи печей у слов'ян. Саме тут і на сусідніх територіях на пізньочерняхівських поселеннях кінця IV — початку V ст. з'явилися печі, споруджені з каменю і глини.

Ранні печі-кам'янки виявлені тільки у житлах 8 і 12 на поселенні Черепин. Вони мали напівовальну форму і знаходилися у північно-східному (устям на південь) та північному (устям на південь) кутах. Їхні стінки, які збереглися на висоту 0,20—0,30 м від рівня череня, складені з досить великих шматків каменю-пісковика. Купол зроблений з дрібніших шматків. Черені, підмазані глиною, мали товщину 4—7 см. Внутрішні розміри печей 0,5 × 0,7 і 0,7 × 1,0 м (табл. 1). Вони споруджені не безпо-

середньо на долівці житла, а на підсищі з каменю і землі заввишки 0,12—0,30 м від рівня долівки. Під підсишкою, на долівці обох жител, виявлено черені однієї (житло 12) та двох (житло 8) раніших печей. Поруч із піччю в житлі 8 вкопані два великих ліпних горщика [Баран, 1981, с. 31, 32, рис. 9; 16].

Поширенішими у цьому регіоні були глиняні печі, які виявлені у Неслухові, Березці, Чижикові, Рудниках, Стрілках II (рис. 1). Їхня форма підковоподібна (Неслухів, Чижиків), чотирикутна (Березець, житло 4 зі Стрілок II).

Усі печі розташовані у кутах жител: північно-східному (Неслухів), західному (Рудники), північно-західному (Березець), південно-західному (Стрілки II, житло 1). Напрямок устя переважно паралельний до стін (устям на схід — житло 1 зі Стрілок II, південний захід — Неслухів, Березець), тільки в Рудниках устя скероване до центру споруди. Отже, у всіх простежених випадках печі характеризуються так званим лівостороннім (відносно входу) розташуванням у житлі.

Глиняні печі пізньочерняхівських поселень Ріпнів II, Черепин, Чижиків споруджували безпосередньо на долівці, на невисокому материковому підвищенні або в материковому бор-

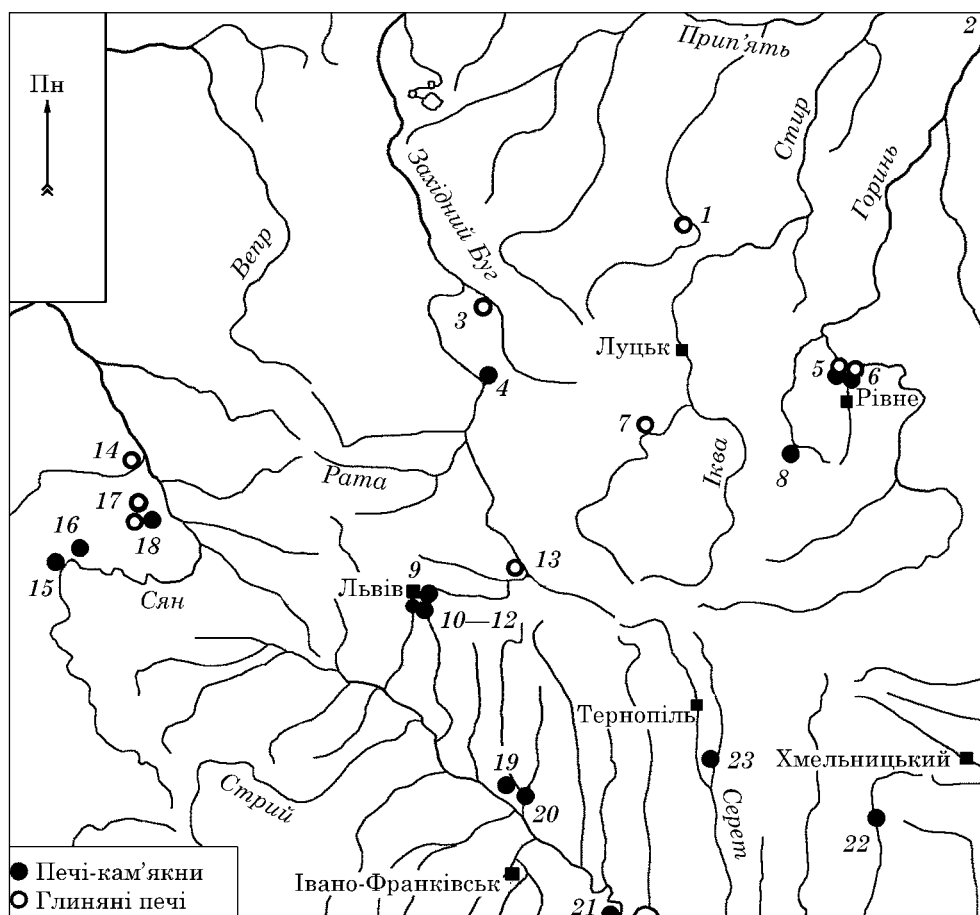

Рис. 2. Карта-схема поширення печей-кам'янок і глиняних печей на Прикарпатті і Волині у V—VII ст.: 1 — Підріжжя; 2 — Хотомель; 3 — Зимно IV; 4 — Ромош; 5 — Городок I; 6 — Зозів; 7 — Хрінники; 8 — Костянець; 9 — Львів; 10—12 — Соکیلники, Підбірці, Підберізіці; 13 — Ріпнів I—III; 14 — Гродзіско Дольне; 15 — Динув XI; 16 — Бахуж XVI; 17 — Мацькувка; 18 — Ожанськ; 19 — Бовшів I—II; 20 — Дем'янів I; 21 — Незвисько; 22 — Городок; 23 — Теревовля

Таблиця 1. Печі-кам'янки. Основні параметри

Пам'ятка	Хронологія, ст.	№ об'єкта	Розміри, м			
			Зовнішні параметри	Параметри череня	Висота	Товщина стінок
Черепин	Кін. IV — поч. V	8	—	0,5 × 0,7	—	—
Там само	Те саме	12	—	0,7 × 1,0	—	—
Підберізіці	VI—VII	—	0,7 × 1,0	0,4 × 0,7	0,3—0,4	—
Соکیلники	Те саме	—	0,8 × 1,2	0,4 × 0,7	—	—
Підгородище	Перша пол. XI	1 (р. I, 2005 р.)	1,2 × 1,15	—	0,6	—
Там само	Друга пол. X	1 (р. II, 2005 р.)	0,85 × 1,15	—	0,45	—
Рокитне	Те саме	1 (2008 р.)	1,0 × 1,1	0,4 × 0,6	0,3	0,2—0,4
Там само	— » —	2 (2008 р.)	1,0 × 1,0	0,3 × 0,4	0,3	0,2—0,4; 0,5
Завадів	X — поч. XI	1	1,2 × 1,5	0,7 × 0,6	0,55	—
Там само	— » —	2	1,0 × 0,8	0,73 × 0,6	0,60	—
Добростани	IX—X	1	1,15 × 1,0	—	0,65	—
Пліснесько	X—XI	2 (1990 р.)	1,1 × 0,9	—	—	—
Там само	IX	3 (1990 р.)	1,0 × 1,1	—	—	—
— » —	IX—X	4 (1990 р.)	1,2 × 1,2	—	—	—
— » —	X	5 (1990 р.)	1,0 × 1,0	—	0,6	—
— » —	IX/X	12 (2000 р.)	0,9 × 1,2	0,65 × 0,4	—	—

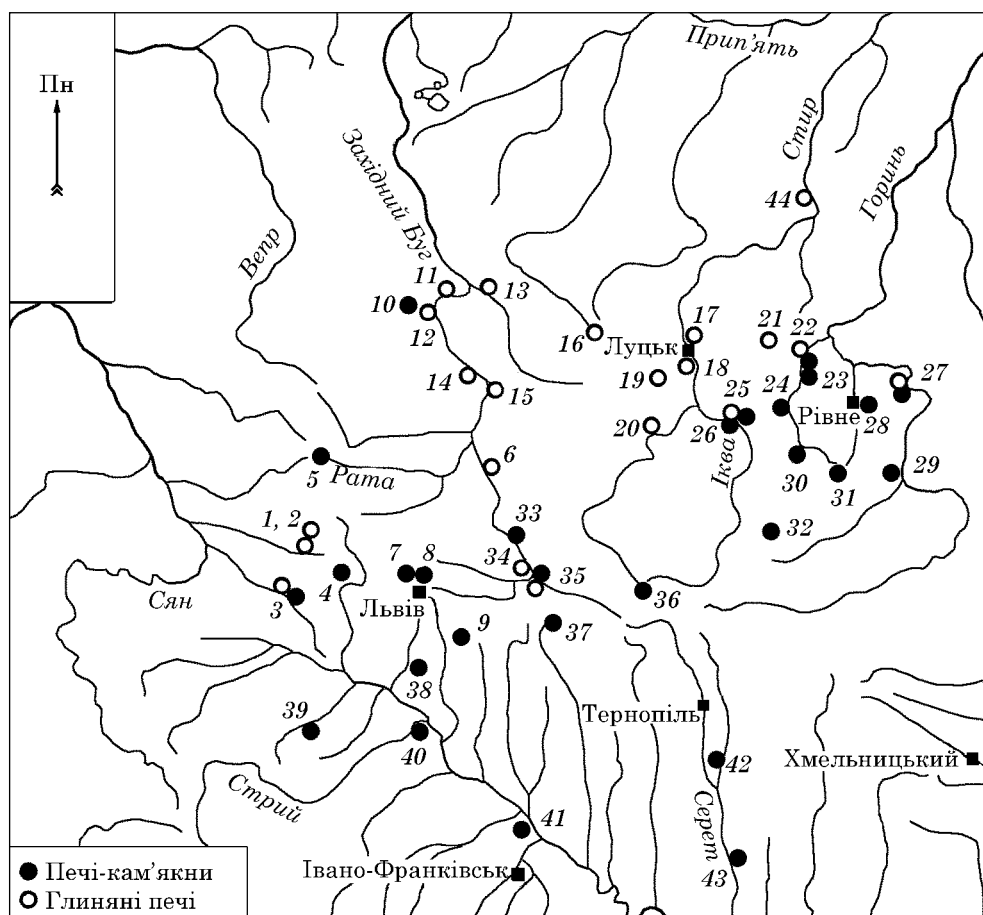

Рис. 3. Карта-схема поширення печей-кам'янок і глиняних печей на Прикарпатті і Волині у VIII—X ст.: 1—2 — Черчик I—II; 3 — Судова Вишня; 4 — Добростани; 5 — Гребенне; 6 — Тишиця; 7 — Рокитне; 8 — Завадів; 9 — Підгородище; 10 — Тептюків; 11 — Стрижів; 12 — Городок Надбужний; 13 — Володимир-Волинський; 14 — Федорівці; 15 — Ромош; 16 — Затурці; 17 — Луцьк; 18 — Боратин; 19 — Загаї; 20 — Хрінники; 21 — Чемерин; 22 — Пересопниця; 23 — Білів; 24 — Жорнів; 25 — Муравиця; 26 — Озліїв; 27 — Дорогобуж; 28 — Біла Криниця; 29 — Хорів; 30 — Листвин; 31 — Дермань; 32 — Уніас; 33 — Деревляни; 34 — Ріпнів I; 35 — Буськ; 36 — Пліснесько; 37 — Гологірки; 38 — Стільсько; 39 — Солонсько; 40 — Жидачів; 41 — Крилос; 42 — Тербовля; 43 — Біла III; 44 — Бабка

ту житла (Дем'янів II). Їхня основа була глинобитною, переважно в заповненні паливних камер або поруч із опалювальними спорудами виявлені глиняні вальки-хлібці, які, очевидно, входили в конструкцію куполів (Неслухів, Рудники, Березець, житло 3 зі Стрілок II). У Березці піч вирізана в материковому глиняному останці чотирикутної форми розмірами 1,15 × 1,20 м та добудована з глини.

Довжина стінок печей — 0,6—1,30 м, їхня площа складала від 0,48 м² (Стрілки II, житло 1) до 1,56 м² (Чижикив) (табл. 2). На думку В. Барана, велику піч із Чижикова використовували як для побутових, так і виробничих потреб. Товщина стінок печей становила 0,1—0,18 м. Переважно вони збереглися на висоту 0,2—0,22 м, хоча досить добре збережені стінки у печах із Неслухова і Березця (висотою 0,45 і 0,52 м відповідно) дають змогу припустити, що такі ж показники були і в погано збережених печах. Черені прямокутної форми, підмазані глиною, переважно

розташовані на рівні долівки, інколи вище неї (Рудники) [Баран, 1981, с. 30—31; Цигилик, 1997, с. 104—107, рис. 1, 3; Цигилик, Касюхнич, Вітвіцька, 2008, с. 144, 148—149, рис. 2].

Печі у житлах кінця V—VII ст. На пам'ятках V—VII ст. у зазначеному регіоні печі-кам'янки виявлені на поселеннях, які компактно розташовані на вододілі басейнів Дністра і Західного Бугу у Львові («Золотий Лев»), Підберізцях, Підбірцях, Соکیلниках, а глиняні печі — над Західним Бугом у Ріпневі I—III. Якщо перші можна пов'язувати із продовженням традицій Черепинського поселення, то другі очевидно пов'язані з глиняними опалювальними спорудами пізньочерняхівських пам'яток біля Ріпнева і Неслухова. Саме на підставі побудовання різномісних печей, які належали до наддністерської і волинської житлобудівних традицій відповідно, В. Петегирич виокремлює два поселенські мікрорегіони — Львівський і Бусько-Пліснеський [Петегирич, 2007, с. 103].

Найпівнічнішою пам'яткою із житлом, в якому використовували кам'янку, є Ромош (уроч. Звіринець) [Крушельницькая, Долынская, 1972, с. 367], однак обсяг публікації матеріалів не дає можливості зробити ширші висновки щодо причин появи в цьому мікрорегіоні, для якого були типовими вже глиняні печі, опалювального пристрою «надністерського типу». Це виглядає нетипово ще й тому, що у Ромоші (уроч. Димниця) в житлі X — початку XI ст. виявлена глиняна піч [Аулих, 1969, с. 327—329].

На жаль, відсутність на більшості території Верхнього Подністер'я досліджених житлових споруд з печами празько-корчацької культури (рис. 2) не надає однозначної відповіді щодо характеру опалювальних споруд цього регіону, в якому на пізньочерняхівських пам'ятках (Рудники, Березець, Дем'янів II, Стрілки II) побутовали глиняні печі. Водночас, використання печей-кам'янок у житлах V—VII ст. периферійних районів Верхнього Подністер'я (Бовшів, Дем'янів, Волосів, названі пам'ятки з околиць Львова) і Верхнього Посяння (Бахуж, Динув)

дають змогу стверджувати, що традиція глиняних печей у цьому регіоні (на відміну від Західного Побужжя) не набула продовження.

Печі-кам'янки з усіх названих пам'яток V—VII ст. волино-прикарпатського порубіжжя знаходилися у північно-західних кутах споруд (устям на південь — так зване лівостороннє розташування), на деякій відстані від стінок котловану. Тільки піч житла зі Львова щільно прилягала до дерев'яного облицювання стін. Піч із Підберізців мала розміри $0,7 \times 1,0$ м і висоту стінок $0,3—0,4$ м. Черені печей глиняні. У житлі з Підберізців черинь викладений фрагментами сковорідок і ліпного горщика. У Підберізцях і Соکیلниках розміри черенів склали $0,4 \times 0,7$ м, товщина $2—4$ см. У Підберізцях черинь влаштовано у спеціальному заглибленні, що збільшувало об'єм паливної камери. Перед піччю у Львові знаходилася передпічна яма; біля печі (у правому задньому куті, а також майже в центрі споруди) були горщики [Козак, 1984, с. 90, рис. 1—3; Петегиріч, 2007, с. 101, рис. 2].

На поселеннях біля Ріпнева в усіх житлах виявлені глиняні печі. У більшості жител нижня

Таблиця 2. Глиняні печі. Основні параметри

Пам'ятка	Хронологія, ст.	№ об'єкта	Розміри, м			
			Зовнішні параметри	Параметри череня	Висота	Товщина стінок
Неслухів	Кін. IV—поч. V	1	$0,8 \times 0,9$	$0,45 \times 0,65$	0,45	$0,15—0,18$
Березець	Те саме	3	$1,15 \times 1,20$	$0,6 \times 0,8$	0,52	—
Рудники	— » —	1	$0,65 \times 1,0$	$0,5 \times 0,7$	—	—
Чижиків	— » —	1	$1,2 \times 1,3$	—	—	—
Стрілки II	— » —	1	$0,6 \times 0,8$	$0,32 \times 0,50$	—	0,16
		4	$0,85 \times 0,95$	$0,55 \times 0,60$	—	$0,10—0,12$
Ріпнів I	VII	4	$1,0 \times 1,0$	$0,8 \times 0,9$	—	—
		7	$1,1 \times 0,9$	—	—	0,3
Ріпнів II	VI—VII	1	—	$0,8 \times 0,8$	$0,4—0,5$	$0,05—0,09$
Там амо	Те саме	5	—	$0,41 \times 0,9$	0,66	$0,02—0,04$
— » —	— » —	6	$1,0 \times 1,45$	$0,6 \times 0,4$	—	$0,15—0,20$; $0,35—0,50$
— » —	— » —	9	$1,04—1,2 \times 1,4$	$0,64 \times 0,8$	0,4	0,08
— » —	— » —	10	$1,0 \times 0,8$	$0,6 \times 0,6$	0,4	$0,04—0,06$
— » —	— » —	15	—	$0,5 \times 0,4$	—	—
— » —	— » —	28	—	$0,54 \times 0,6$	0,35	$0,03—0,04$
— » —	— » —	29	$1,2 \times 1,3$	$0,56 \times 0,76$	0,52	—
— » —	— » —	30	$1,0 \times 1,4$	$0,47 \times 0,8$	0,21	$0,03—0,05$
— » —	— » —	31	—	$0,46 \times 0,55$	—	0,03
Ріпнів III	VI—VII	1	—	$0,4—0,6$	0,25	$0,04—0,08$
Буськ	Середина X	VIII	—	—	0,52	0,28
Черчик I	X — поч. XI	1	$1,0 \times 1,0$	$0,6 \times 0,7$	—	—
Там само	Те саме	2	$1,0 \times 1,1$	$0,5 \times 0,65$	0,6	$0,20—0,25$
— » —	— » —	3	$1,0 \times 1,0$	$0,5 \times 0,6$	—	$0,25—0,30$
— » —	— » —	5	$1,0 \times 1,1$	$0,6 \times 0,7$	0,4	0,4
Черчик II	— » —	1	$1,1 \times 1,1$	$0,54 \times 0,60$; $(0,80 \times 0,72)$	—	—
Там само	— » —	3	$1,1 \times 0,85$	—	0,4	—
— » —	— » —	5	$1,14 \times 1,08$	—	0,45	—

Таблиця 3. Локалізація печей у житлах VIII—X ст.

Кут	Напря́м устя	Кількість	Пам'ятки
N	SW	—	—
	SE	4	Рокитне (ж. 2, 2008 р.), Буськ (об. VIII, р. I, 2008 р.), Пліснесько (ж. XVI, 1947/1948 рр.), Черчик II (об. 3)
NE	W	1	Завадів (ж. 1)
	S	8	Пліснесько (ж. Va, XV, 1947/1948 рр.; ж. 2, 1990 р.; сп. 14, 2000 р.), Черчик I (об. 3, 5), Черчик II (об. 1, 5)
NW	E	3	Підгородище (ж. 1, р. II, 2005 р.), Черчик I (об. 1), Пліснесько (ж. VII, 1947/1948 рр.)
	S	—	—
S	NW	3	Пліснесько (ж. XIX, 1947/1948 рр.; сп. 12, 2000 р.), Рокитне (ж. 1, 2008 р.)
	NE	1	Пліснесько (ж. VI, 1947/1948 рр.)
SE	N	—	—
	W	2	Завадів (ж. 2), Ріпнів I (ж. 6)
SW	N	4	Пліснесько (ж. XIV, 1947/1948 рр.; ж. 3, 4, 1990 р.), Черчик I (об. 2)
	E	—	—
W	NE	1	Підгородище (ж. 1, р. I, 2005 р.)
	SE	—	—
E	NW	1	Пліснесько (ж. XIa, 1947/1948 рр.)
	SW	3	Пліснесько (ж. XII, 1947/1948 рр.; ж. 5, 1990 р.), Буськ (ж. V, 2003 р.)

частина печей вирізана в материкових останцях. Тільки у житлах 9 і 10 з Ріпнева II, у кутах, які перерізали споруди черняхівської культури, печі влаштовані у масиві насипної, добре утрамбованої глини. Це свідчить про усталеність прийомів житлового будівництва на поселенні (розташування печі у північно-західному куті споруди, устям на південь, хоча є і виняток — піч у житлі 5 споруджена як правостороння, у північно-східному куті, устям на південь).

Виступи-останці мали чотирикутну або напівовальну форму. Їхні розміри: від $0,8 \times 1$ до $1,2 \times 1,4$ м, висота від рівня долівки — 0,15—0,8 м. Внутрішні розміри печей — від $0,4 \times 0,5$ до $0,8 \times 0,8$ м. Товщина стінок печей — 0,04—0,08 м, у печі з житла 6 Ріпнева II — 0,5 м (що пов'язано з її ремонтом). Останці і стінки печей інколи облицьовані глиняною обмазкою.

Куполи печей побудовані без дерев'яного каркасу зі скріплених обмазкою овальних, рідше — конусоподібних вальків (виявлені в заповненні паливних камер печей, котлованів і ям у долівці). Порівняно добра збереженість печі у житлі 7 із Ріпнева II дає змогу встановити первинну висоту паливної камери — 0,45 м (до ремонту) і 0,28—0,3 м (після ремонту). Однак не всі печі були споруджені з використанням глиняних вальків-хлібців. Зокрема, у житлах 1, 29, 30 із Ріпнева II у заповненні паливної камери виявлені тільки шматки обпаленої обмазки, а вальків у спорудах не знайдено. У житлі 15 піч була повністю глинобитною, з основою, розташованою на долівці. Ширина устя в печах із Ріпнева II різна: від 0,30 м (житло 30) до 0,6 м (житло 1).

У деяких житлах Ріпнева II (5, 6, 31) у розрізах опалювальних споруд простежена перебудова

печей у вигляді подвійних (чи потрійних) стінок, розділених прошарками глини, які об'єднуються у спільний черинь і купол. Виявлені також два і навіть три рівні череня. Черинь і стінки підмазані глиною. Черені печей були на рівні долівки або ж на 0,05—0,18 м нижче (Ріпнів II, житла 6, 9) чи вище (Ріпнів II, житла 1, 10, 28, 31) цього рівня. Товщина черенів становила 0,02—0,05 м.

У деяких житлах із Ріпнева I (житла 4, 7) і Ріпнева II (житла 6, 10, 15, 30) поряд із печами виявлені округлі чи овальні передпічні ями діаметром 0,40—1,16 м і глибиною 0,15—0,4 м. Вони були заповнені гумусом, вугликами, попелом, обмазкою, уламками кераміки [Баран, 1972, с. 25—27, 207—223, 226].

Печі у житлах VIII—X ст. Значно більше в досліджуваному регіоні виявлено жител на пам'ятках останньої чверті I тисячоліття н. е. (табл. 1—3; рис. 3). Опалювальні споруди у них, як і в попередні періоди, також представлені печами з каменю і глини. Усі вони знаходилися в різних кутах споруд, напрям устя також різний (табл. 3). Більшість печей розташовані у північно-східному куті, устям на південь. Такий варіант локалізації печей характерний для жител пражько-корчацької (24,4 % на Рашкові III, другий показник) і райковецької (41 % на Східному городищі Монастирка, перший показник) культур Дніпро-Дністерського межиріччя [Погоральський, 2008, табл. 1, 2]. Загалом, домінувало правостороннє розташування печей у житлах, хоча відомі три випадки лівосторонньої локалізації.

Ще чотири печі, напрям устя яких у публікаціях не зазначений (інколи через стан збереження), знаходилися у західному (Гологірки [Філіпчук, 1991, с. 95]), північно-західному

(Добростани, житло 1 [Корчинський, Шипак, 1989, с. 26, рис. 25, фото 27]) і північно-східному (Деревляни, житло 1 [Пелешишин, Чайка, 1988, с. 54]; Буськ, об'єкт IV, 2005 р. [Довгань, 2008, с. 146—147]) кутах. Отже, із 35 проаналізованих жител, у 19 випадках (54,3 %) печі розташовані в їхній північній частині.

Печі-кам'янки в досліджуваному регіоні виявлені у Пліснеську [Старчук, 1952, с. 379—394; Кучера, 1962, с. 3—56; Филипчук, 1998, с. 258, 260, рис. 2а, 5; 2002, с. 203—204, рис. 5; 2008, с. 81, рис. 25], Буську [Довгань, 2008, с. 142, 146—147; 2009, с. 22—45], Деревлянах [Пелешишин, Чайка, 1988, с. 54], Рокитному, Завадові, Добростанах [Корчинський, Шипак, 1989, с. 26, рис. 25, фото 27; 1990, с. 8—11, рис. 14, 24], Гологірках [Філіпчук, 1991, с. 95], Підгородищі [Філіпчук, 2007, с. 113—136], Гребенному [Kokowski, 2006, s. 29, foto 1—4]. Ці пам'ятки фактично визначають північну межу основного масиву поширення кам'янок на Прикарпатті, хоча Пліснеськ, Буськ і Деревляни знаходяться у басейні Західного Бугу, а більшість названих пам'яток — на вододілі верхів'їв Дністра і Західного Бугу. Для Пліснеська, розташованого на горбистих Вороняках (у подібних геоморфологічних умовах, як і пам'ятки Розточчя і Гологір), печі-кам'янки можуть вважатися звичним явищем. Натомість їхнє побутування у Буську (кінець X — початок XI ст.), Деревлянах (IX — початок X ст.) і навіть Тептюкові (під Грубешовом, X — початок XI ст. [Niedźwiedz, Koman, 1996]), в ареалі, де наприкінці IV ст. з'явилися глиняні печі (Неслухів), а в V—IX ст. характерні глинобитні або останцеві печі з куполом із вальків (Свершців, Ріпнів I—III), є дещо нетиповим. Як бачимо, у VIII—X ст. у цьому регіоні відбувається взаємопроникнення різних типів печей на суміжній території і чітку межу між цими ареалами провести неможливо.

Конструкція печей досить добре простежена на багатьох поселеннях. Найбільшу кількість кам'янок досліджуваного періоду виявлено у Пліснеську. М. Кучера датував VII—X ст. 14 жител, розкопаних станом на 1960 р. Він вважав, що у двох випадках для жител раннього етапу городища, могли використовувати вогнища, оскільки над черенями не було виявлено склепін'я [Кучера, 1960, с. 6—7]. Однак, найімовірніше, такі об'єкти треба інтерпретувати як розібрані печі. Щодо інших елементів, то у житлах, які автор датував IX—X ст., у шести випадках перед печами розташовані невеликі господарські ями, а в чотирьох житлах наявні дрібні стовпові ямки від опорних стовпів облицювання (кріплення) печей.

Найчастіше печі-кам'янки в цьому регіоні були складені з каменю-пісковика без зв'язуючого розчину, інколи з масивних шматків (житло 1 із Завадова, житло 1 із Підгородища (розкоп I, 2005 р.), споруда 12 із Пліснеська (розкопки 2000 р.). На думку І. Старчука, каміння печей із Пліснеська скріплювали глиною, іноді з додаванням фрагментів посуду. Конструкція купо-

ла виразно простежена у повністю збереженій печі з житла 5 із Пліснеська (розкопки 1990 р.). Купол печі споруджений без зв'язуючого розчину, із вертикально притиснутих одна до одної, трикутних в перерізі, кам'яних плит. У житлі 1 (розкоп II, 2005 р.) із Підгородища, основа печі викладена з масивного, а забутовка — із дрібного каменю-пісковика. Це особливо помітно по периметру череня. У конструкціях двох печей із Завадова, крім колотого каменю-пісковика, використано фрагменти жорнових каменів.

Обидві печі з Рокитного складені зі шматків пісковика незначних розмірів. Піч у житлі 2 має специфіку конструкції стінок. Ліва стінка складена з середнього розміру каміння, правий задній кут — із дрібнішого каміння. Правий передній кут в основі має дрібне каміння, а верхня частина складена з ґрунту і дрібного каміння. Очевидно, така конструкція в цій частині печі змусила мешканців житла зі сторони материкової стінки котловану влаштувати додаткову підпірну дошку (довжиною 0,38, шириною 0,09 і товщиною 0,03—0,04 м) [Погоральський, Ляска, Вітвіцька, 2010, с. 348—349, 354—355].

Довжина стінок печей-кам'янок у регіоні складала 0,80—1,50 м, однак найчастіше — 1,0—1,15 м. Варто звернути увагу і на досить великі печі, зафіксовані у Завадові (житло 1), Підгородищі (житло 1/І), Пліснеську (житло 4/1990 р.) із довжиною стінок 1,2—1,5 м (табл. 1).

Досить добра збереженість стінок багатьох печей дає змогу встановити первинну висоту опалювальних споруд. У печах із Рокитного висота стінок складала 0,3 м над рівнем долівки, у спорудах з інших пам'яток (Завадів, Пліснесько, Підгородище, Добростани) — 0,55—0,65 м (табл. 1).

Черені глиняні, розташовані на рівні долівки, їхня товщина — 1—3 см. У житлах Пліснеська І. Старчук простежив, що для череня робили невелику округлу в плані підсишку з утрамбованої глини (діаметром до 1 м і висотою 0,1—0,2 м, інколи вище), навколо якої зводили стінки печі.

Глиняні печі цього періоду в регіоні виявлені на поселеннях Ріпнів І, Буськ, Черчик І і Черчик ІІ.

Стан збереження печей у житлах VIII—IX ст. із Ріпнева І дає змогу охарактеризувати їх тільки в загальних рисах. У житлі 11 на материковій сходинці біля північної стіни виявлений черинь печі, стінки якої повністю знищені. Черинь, розмірами 0,55 × 0,6 м, мав неправильну округлу форму і був сильно випалений. Поруч із ним на сходинці простежено декілька плям із слідами випалення. У житлі 6 рештки печі у вигляді шматків обпаленої глини і овальних глиняних вальків (розкиданих на площі 1,0 × 1,5 м) знаходилися майже в центрі споруди, ближче до його східної стінки [Аулих, 1963, с. 372, 378, рис. 3, 2; 4, 1].

Збудована на долівці глинобитна піч в об'єкті VIII із Буська (розкоп І, 2008 р.), датованому серединою X ст., мала підковоподібну форму. У

глині виявлено домішку каміння, яке, на думку П. Довганя, або додавали в глиняне тісто перед будівництвом печі, або ж втискали у глину вже після її спорудження. Купол печі завтовшки 5—6 см розміщений горизонтально, майже паралельно до череня. Ширина устя печі при долівці 0,4 м, біля купола — 0,32 м. Висота стінок печі — 0,52 м, товщина — приблизно 0,28 м. Черинь печі сірого кольору знаходився на рівні долівки і був завтовшки близько 2 см [Довгань, 2009, с. 24—25, рис. 4, 14].

Нижче за течією Західного Буту житла з глинобитними печами виявлені у Тишиці (одне житло кінця Х — початку ХІ ст.) [Пелепишин, Чайка, 1988, с. 54], Федорівцях (одне житло VIII—IX ст. і одне житло Х—ХІ ст.) [Петегирич, 2007, с. 106], Ромопі (одне житло Х — початку ХІ ст.) [Аулих, 1969, с. 327—329], Стрижові (кілька жител з глиняними печами VIII—Х ст.) [Rauhut, 1957, s. 113—129; Musianowisz, 1975, s. 83—112] (рис. 3).

Глиняні печі округлої і підковоподібної форми виявлені у семи житлах Х — початку ХІ ст. на поселеннях Східного Надсяння Черчик І [Погоральський, 2005, с. 325, 327—328, 330, рис. 2—5] і Черчик ІІ [Петегирич, Павлів, Принада, 2005, с. 283—285, 289—290, 293, рис. 3, 7, 10]. Вони переважно знаходилися у північно-східному куті (обернені устям на південь) (чотири об'єкти), ще по одному — у північному, північно-західному і південно-західному кутах. Опалювальні споруди віддалені від материкових стінок котлованів на відстані 0,10—0,40 м. Збереженість стінок різна, переважно вони фіксуються на висоту 0,10—0,45 м. Задовільний стан збереження дає змогу встановити висоту чотирьох (із семи) печей: 0,40—0,45 м від рівня череня (табл. 2). В об'єкті 2 з Черчика І піч споруджена на невисокому материковому останці (заввишки 0,20 м), тому тут загальна висота печі від рівня долівки становила 0,60 м. Довжина стінок здебільшого 1,0—1,1 м і тільки у двох випадках — 0,85 (об'єкт 3 з Черчика ІІ) і 1,14 м (об'єкт 5 з Черчика ІІ). Ширина стінок — 0,20—0,40 м (табл. 2).

На поселеннях біля Черчика можна виокремити два способи будівництва стінок печей. У чотирьох житлах з Черчика І стінки і склепіння опалювальних споруд робили з глини без додаткових домішок; слідів дерев'яного каркасу не зафіксовано. У печах із об'єктів 1 і 3 з Черчика ІІ у глину додавали дрібні камінці, шматки шлаків, уламки кераміки. Шлаки були виявлені у заповненні печей із жител Черчика І: із печі житла 1 походить понад 80 одиниць, житла 2 — близько 100 одиниць, кілька шматків виявлено у печі житла 5. Не виключено, що ці шлаки використовували при спорудженні куполів печей, хоча ми більше схилиємося до версії про їхнє виробниче походження. У житлі 1 із Черчика І паливна камера печі із заходу та півночі облицьована двома плитами каменю-пісковіку. Поруч із печами у житлах 3 і 5 з Черчика І виявлені скупчення глини, які,

ймовірно, були підготовлені для ремонту (добудови) верхніх частин опалювальних пристроїв.

Основа більшості печей з поселень біля Черчика влаштована на долівці. Хоча, як зазначалось вище, піч в об'єкті 2 з Черчика І споруджена на чотирикутному материковому останці; у житлі 1 із Черчика ІІ — на своєрідній глиняній «подушці»; у житлі 3 з Черчика ІІ основа печі споруджена на долівці, засипаній шаром подрібненого шлаку.

Черені печей прямокутні чи овальні з довжиною сторін 0,5—0,7 м і завтовшки 0,03—0,12 м переважно споруджені на рівні долівки. У житлі 1 із Черчика І зафіксовані два рівня череня (сліди ремонту), під нижнім з яких знаходилася неглибока ямка (що повторювала обриси череня), заповнена попелом. У житлі 5 із Черчика І піч споруджена на невисокій підсипці. У житлі 3 з Черчика ІІ черинь мав два горизонти. Спочатку його було влаштовано на шарі глини поверх засипки із шлаку. Внаслідок інтенсивного використання на перепаленій до бронзового кольору глині утворився шар сажі і вугликів, який проник навіть глибше череня під шар шлаку. Через певний час поверх цього череня покладено шар глини, на якому теж інтенсивно горів вогонь (вона перепалена до червоного кольору). Два горизонти череня печі були розділені тонким прошарком білої глини. Під верхнім черенем виявлено уламки кераміки, вмонтовані під час його поновлення. Два горизонти мала також піч у житлі 5 із Черчика ІІ. Нижній, у вигляді тонкого прошарку випаленої глини покритої шаром вугликів та попелу, був перекритий шаром глини завтовшки 4—12 см, верхній прошарок якої був випалений до цеглястого кольору і вкритий вугликами, які проникли в цю глину. У житлах 1 та 5 із Черчика ІІ перед печами розчищені передпічні ямки.

Цікавою пам'яткою щодо використання різних типів печей є городище Судова Вишня І, яке його дослідник О. Ратич датував Х—ХІ ст. На дитинці городища у кількох спорудах, інтерпретованих як житлові, виявлені рештки печей переважно у вигляді скупчень перепаленого і зашлакованого каміння, зруйнованих черенів. Тільки у житлах 8 і 17 (із верхнього горизонту пам'ятки) на рівні долівки розчищені округлі в плані печі-кам'янки [Ратич, 1962, с. 108—109, 116, 119]. В інших публікаціях зустрічається інформація про побутування на цій пам'ятці двох типів печей — кам'янок на дитинці і глинобитних на посаді [Багрий, 1990, с. 136—140]. Очевидно, що стан збереження, дослідження і публікації матеріалів Судової Вишні зараз не дає можливості чіткіше здійснити хронологічну диференціацію, окреслити характер опалювальних споруд і визначити їхнє місце серед синхронних пам'яток.

Отже, проаналізовані матеріали, які стосуються ранньосередньовічних опалювальних споруд на порубіжжі Волині і Прикарпаття, дають змогу зробити наступні висновки.

Опалювальними спорудами у ранньосередньовічних житлах регіону слугували печі. Їхню появу тут треба пов'язувати із пізньочерняхівськими пам'ятками, де домінували глиняні печі.

З VI ст. все більшого поширення набувають печі-кам'янки, а на поселеннях біля Ріпнева продовжує побутувати специфічний локальний тип глиняних печей — останцеві з куполом із глиняних вальків-хлібців. Водночас необхідно зазначити, що в Подністер'ї, де відомо кілька пізньочерняхівських жител з глиняними печами, традиція спорудження такого типу печей не знайшла продовження. Сучасний стан дослідження не дає можливості чіткіше відповісти на питання, чи пов'язано це з міграційними процесами і витісненням місцевого населення, чи механічним засвоєнням середньодністерської традиції печей-кам'янок.

Очевидно, відповіді на це питання треба шукати на сусідніх територіях — у Верхньому і Середньому Надсянні та Верхньому Потиссі. Саме в цих регіонах на поселеннях V—VII ст. побутували як печі-кам'янки, так і глиняні печі. У Надсянні в цей час печі-кам'янки відомі на поселеннях Динув і Бахуж [Parczewski, 2003, s. 191—209; Cygan, 2006, s. 101—112, map 1, 2], а глиняні — на Гродзіску Дольному XXII [Podgryska-Czopek, 2009, s. 186—191]. Цікавою у плані побутування різнотипних печей на одному поселенні є ранньослов'янська пам'ятка біля Ожанська (пов. Ярослав, Підкарпатське воєв., Польща), де виявлені житла з глиняними (останцевими) і «кам'яно-глиняними» печами. Нижні частини більшості печей були влаштовані в останцях, спеціально залишених у кутах житла. У заповненні паливних камер і на черенях виявлені рештки конструкції склепін — скупчення глиняної обмазки, каміння, глиняна обмазка, змішана з камінням. Залишки ще чотирьох печей збереглися у вигляді скупчень каміння і глиняної обмазки (в одній із печей ще й із глиняними вальками), тому вони можуть бути інтерпретовані як кам'янки, обмазані глиною¹. Аналогічну конструкцію очевидно мали печі на розташованому неподалік поселенні Гродзіско Дольне III. У Верхньому Потиссі у 19 досліджених житлах VI—VII ст. виявлено 23 глиняні печі і лише 4 кам'янки [Котигорошко, 2008, с. 320]. Але найпоказовішим треба вважати поширення у житлах цього часу вальків-хлібців, які відомі в Україні ще на пам'ятках пізньоримського часу. Картографування цих знахідок показало, що їх широко використовували на поселеннях V—VII ст. Середнього Посаяння [Podgryska-Czopek, 2009, рис. 81] та Верхнього Потисся і Нижнього Подунав'я. При цьому румунський дослідник І. Станчу пов'язує поширення традиції вальків-хлібців саме із басейну Прип'яті і Західного Бугу в Середнє Посаян-

ня і далі через Карпати у Верхнє Потисся і Нижнє Подунав'я [Stanciu, 2001, abb. 2].

На нашу думку, поява у Верхньому і Середньому Посаянні та Верхньому Потиссі жител із кам'яними і глиняними (у тому числі останцевими) печами тісно пов'язана з процесами Великого розселення слов'ян у V—VI ст. Найімовірніше, саме в ході цих міграційних рухів верхньодністерські (можливо, і надбужанські) общини принесли традицію глиняних останцевих печей із використанням вальків-хлібців у Верхнє Потисся та Верхнє і Середнє Надсяння. У тих самих напрямках рухалися і середньодністерські племена з традицією печей-кам'янок, що й привело до використання в цих регіонах різнотипних опалювальних споруд на різних (можливо навіть і синхронних) поселеннях. Очевидно, зникнення традиції глиняних печей у Верхньому Подністер'ї треба пов'язувати з переселенням її носіїв у Посаяння і за Карпати у V—VI ст. [Погоральський, 2013, с. 185—197].

Межа між ареалами поширення кам'янок і глиняних печей у VI—VII ст. є відносно чіткою, хоча недостатня вивченість пам'яток цього часу в регіоні не дає змоги робити якісь ширші висновки. У VIII—X ст. відбувається взаємопроникнення різних типів печей на суміжні території, і навіть синхронне побутування їх у межах деяких поселень.

На пам'ятках кінця I тис. н. е. порубіжжя Волині і Прикарпаття можна виділити дві територіальні групи, де на пам'ятках, розташованих на незначній відстані, у житлах функціонували різні за будівельним матеріалом типи печей: 1) Розточчя і Східне Надсяння (Добростани, Рокитне, Черчик, можливо Судова Вишня); 2) верхів'я Західного Бугу (Ріпнів, Тишиця, Федорівці, Буськ, Деревляни, Пліснеськ, Ромош).

Очевидно, причиною використання глини чи каменю в певному регіоні, була не тільки перевага (наявність) того чи іншого будівельного матеріалу, але й тяглість етнічних традицій у спорудженні печей певного типу. Особливо це помітно на прикладі Ріпнівського поселення, яке існувало в V—IX ст. і характеризувалося єдиним типом печей — глиняними. Натомість на розташованих неподалік, на берегах Західного Бугу пам'ятках IX—X ст. у Буську та Деревлянах у житлах виявлені кам'яні печі.

Протилежну ситуацію, яку пояснити на наявній джерельній базі наразі складно, спостерігаємо у Ромоші, де у третій чверті I тисячоліття н. е. в житлі використовували піч-кам'янку, а в X ст. тут побутує традиційна для Західної Волині глиняна піч. На деяких поселеннях бачимо паралельне використання різнотипних печей (Буськ). Найімовірніше, що таке явище напряму пов'язане з розташуванням цих пам'яток на стику основних ареалів поширення печей із глини і каменю, а також на Західному Бугу — найважливішому комунікаційному шляху між Західною Волиною і Верхнім Подністер'ям.

1. Висловлюю вдячність авторам досліджень Д. Немасіку і В. Пастеркевічу (Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego) за можливість ознайомитися з матеріалами розкопок житлових комплексів (див. також: [Parczewski, 2011, s. 97—108]).

Причини окресленого вище явища, очевидно, треба пояснити кількома факторами, які взаємодіяли. Тут і регіональні етнографічні традиції, і особливості геологічної будови регіонів, і міжплемінні контакти та міграції. Найімовірніше, в кожному конкретному випадку домінували окремі фактори або їхнє поєднання.

Припускаємо, що саме це поєднання на відносно незначній території різних типів печей може бути пов'язане з локалізацією тут, у верхів'ях Західного Бугу, племінного союзу бужан. Оскільки писемні джерела про бужан є надто фрагментарними і скупими, це привело до різнополярної оцінки в історіографії місця цього племені в історії переддержавного періоду Русі [Довгань, 2006, с. 46—57; Мердх, 2007, с. 44—52]. Можливо, це об'єднання склалося саме на ґрунті симбіозу власне волинської і наддністерської традицій, що знайшло прояв у тому числі в житлобудівництві. Недаремно у XII ст. Бужськ був центром невеликого удільного князівства (територія більшості з яких мала давню, ще племінну основу), в XI—XIII ст. переходив із рук в руки у суперечках волинських і галицьких князів. Найімовірніше, територію цього адміністративного утворення можна окреслити в межах пізньосередньовічної Буської волості (повіту) в складі Белзького князівства (воеводства) [Janeczek, 1993, тара 3, 4].

Дещо схожу ситуацію бачимо у випадку так званої Погоринської волості (середня течія р. Горинь), розташованої на межі Волинського і Київського князівств (волинян і древлян), за яку ці два князівства часто вели війни з перемінним успіхом. Саме тут у Погоринні в X — на початку XI ст. співіснували два типи печей — кам'янки і глиняні, іноді навіть у межах одних і тих самих пам'яток. Ймовірно, як наслідок такої взаємодії, у цьому районі з'являються так звані кам'яно-глиняні печі — кам'янки, обмазані глиною (Озліїв, Муравиця, Дермань, Жорнів, Дорогобуж, Пересопниця). У Погоринні такі печі були або єдиним типом опалювального пристрою на поселенні (Озліїв, Дермань), або співіснували з класичними кам'янками (Жорнів) чи глинобитними печами (Дорогобуж, Пересопниця); у Муравиці представлені всі три типи печей [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 213, рис. 74; Прищеп, 2010, с. 231—232]. Побутування поряд різнотипних печей у цьому регіоні зафіксоване також для VII ст.: в Городку I (на Усті) та Зозові виявлені як глинобитні печі, так і кам'янки [Баран, 1972, с. 159, 188—189]. Як помітно, співіснування різнотипних печей спостерігаємо на пам'ятках, розташованих чітко на порубіжжі основних ареалів кам'янок і глиняних печей (Городок, Зозів, Буськ, Пересопниця, Дорогобуж). Отже, використання певних матеріалів для будівництва опалювальних споруд пов'язане не тільки з наявністю відповідного матеріалу, але й з локальними етнокультурними традиціями.

Ми не схильні безапеляційно ототожнювати певні типи печей із етнокультурними (племін-

ними) групами. Однак, археологічні матеріали свідчать, що стійкість традицій у такому елементі, як піч була досить міцною. Для прикладу, розселення слов'янських племен пражько-корчацької культури на теренах Центральної Європи супроводжувалось перенесенням із собою традиції використання у житлах характерного типу опалювальної споруди — печі-кам'янки, і ці традиції навіть на нових освоєних землях зберігалися протягом кількох століть. Те ж саме можна проілюструвати на прикладі незмінного побутування певних типів печей у другій половині I тисячоліття в окремих регіонах — глиняних на Західній Волині і Лівобережжі Дніпра та кам'янок між Дніпром і Карпатами.

Конструкція печей-кам'янок складалася з каменю-пісковика різного розміру (найпоширенішого в регіоні і придатного для будівництва опалювальних споруд). Велике каміння переважно укладали без зв'язуючого розчину, менше, найімовірніше, скріплювали глиною, гумусованими суглинками, дрібним камінням, фрагментами кераміки. Склепіння печей формували із дрібного каміння, тому переважно воно не збереглося. Конструкція ж глиняних печей мала два різновиди: глинобитні і останцеві з куполом із вальків (очевидно, як продовження традицій пізньоримського часу).

Що стосується горизонтальних параметрів печей, то помітно, що у VI—X ст. відбувається їхня певна стандартизація (на відміну від пізньочерняхівських печей) — довжина стінок опалювальних споруд (як глиняних, так і кам'янок) коливається в межах 0,8—1,2 м. Очевидно, це пов'язано із практичними міркуваннями, параметрами самих жител (площа, об'єм), зручністю в обслуговуванні, характером конструкції тощо.

Висота печей становила 0,3—0,65 м і, як показують етнографічні матеріали, була зумовлена зростом господині, яка цю піч обслуговувала [Сілецький, 2001, с. 233—237], а також принципами функціонування середньовічних печей, у які горщик ставився в отвір зверху опалювальної споруди [Раппопорт, 1975, с. 152, рис. 50, 55, 56; Юренко, 1984, с. 44, рис. 8].

У житлах кінця IV—VII ст. відомі різні варіанти локалізації печей, однак суттєвою є частка «лівосторонніх» печей, особливо із розташуванням у північно-західному куті, устям на південь. На пам'ятках VIII—X ст. помітне урізноманітнення варіантів локалізації печей (що, очевидно, пов'язано з топографічними особливостями розміщення пам'яток), домінування правостороннього розташування і відповідність переважаючим тенденціям локалізації печей у житлах райковецької культури, а саме у північно-східному куті, устям на південь.

Як бачимо з викладеного, розвиток опалювальних споруд на пограниччі Волині і Прикарпаття при загальних спільних тенденціях із аналогічними конструкціями у житлах всієї райковецької культури (розміщення в кутах, будівельний ма-

теріал, параметри тощо) має і деякі особливості. Вони простежуються в побутуванні останцевих печей з куполом із вальків, поширенні різних типів печей на суміжних територіях, лівосторонньому розташуванні в окремі періоди та ін.

Очевидно, поставлена проблема може бути вирішена тільки за підсумками масштабніших досліджень, адже картографування (рис. 1—3) показує, що в цьому регіоні залишаються значні території не охоплені стаціонарними дослідженнями.

Аулих В.В. Славянские поселения у с. Рипнев (Рипнев I) Львовской области // МИА. — 1963. — № 108. — С. 366—381.

Аулих В.В. Древнерусское поселение на Западном Буге // АО 1968 г. — М., 1969. — С. 327—329.

Багрий Р.С. Вишня // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). — К., 1990. — С. 136—140.

Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.

Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами верхів'я Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990.

Довгань П. Бужани як етнічний та державотворчий чинник у давній історії України // Вісн. Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. — 2006. — Вип. 1. — С. 46—57.

Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісн. Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. — 2008. — Вип. 3. — С. 136—195.

Довгань П. Особливості північно-східної площадки городища літописного Бужська // Вісн. Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. — 2009. — Вип. 4. — С. 22—45.

Козак Д.Н. Нові ранньослов'янські пам'ятки в межиріччі Дністра і Західного Бугу // Археологія. — 1984. — Вип. 47. — С. 89—94.

Козак Д., Прищеп Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004.

Корчинський О.М., Шишак В.І. Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров'я у 1989 р. // НА ІА НАН України. — 1989/131.

Корчинський О.М., Шишак В.І. Звіт про археологічні дослідження постійнодіючої Верхньодністрянської слов'яно-руської археологічної експедиції у 1990 р. // НА ІА НАН України. — 1990/45.

Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в давнину. 1000000 років тому — X сторіччя н. е. — Ужгород, 2008.

Крушельницкая Л.И., Долынская М.Л. Работы Западнобугской экспедиции // АО 1971 года. — М., 1972. — С. 367.

Кучера М.П. Древний Плеснеск: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Киев, 1960.

Кучера М.П. Древний Пліснеск // АП. — 1962. — Т. XII. — С. 3—56.

Материальная культура: Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1989. — Вип. 3.

Мердх Ю. До історії давнього Бужська (Буська) // Другі «Ольжині читання». — Львів, 2007. — С. 44—52.

Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007.

Пелешишин М.А., Чайка Р.М. Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII—XI ст.) // Вісн. Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1988. — Вип. 24. З історії стародавності і середньовіччя. — С. 46—55.

Петегирич В., Павлів Д., Пригада І. Поселення X—XI ст. біля с. Черчика на Яворівщині // МДАПВ. — 2005. — Вип. 9. — С. 280—296.

Петегирич В. Поселенські структури V/VI—X ст. Верхньої Надбужанщини як підсонова формування Белзької та Червенської земель // МДАПВ. — 2007. — Вип. 11. — С. 106.

Погоральський Я. Житлові комплекси з поселення Черчик I на Розточчі // МДАПВ. — 2005. — Вип. 9. — С. 324—336.

Погоральський Я. Просторова орієнтація ранньосередньовічного слов'янського житла (за матеріалами пам'яток Дніпро-Дністровського межиріччя другої половини I тис. н. е.) // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2008. — Вип. 11. — С. 65—74.

Погоральський Я. Житла з печами як маркер напрямів і динаміки розселення склавинів: східнокарпатський шлях // Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu. — Krosno, 2013. — С. 185—197.

Погоральський Я., Ляска В., Вітвіцька Г. Дослідження ранньосередньовічного городища Рокитне II на Розточчі // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2010. — Вип. 13. — С. 342—360.

Прищеп Б.А. Житла X—XI ст. на Волинській височині // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 228—234 (АДІУ. — Вип. 2).

Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. — Л., 1975 (САИ. — Вып. Е1—32).

Ратич О.О. Результати досліджень древньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня, Львівської області, в 1957—1959 рр. // МДАПВ. — 1962. — Вип. 4. — С. 106—119.

Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) // ЗНТШ. — Львів, 2001. — Т. ССХІІ: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 230—247.

Словник-довідник з археології. — К., 1996.

Старчук І.Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр. // АП. — 1952. — Т. 3. — С. 379—394.

Філіпчук М.А. Роботи Гологірської госпдогвірної експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 93—95.

Філіпчук М. Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 р. // Волино-Подільські студії. — Львів, 1998. — Вип. 1. — С. 256—285.

Філіпчук М. Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2002. — Вип. 5. — С. 197—220.

Філіпчук М. Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісн. Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. — 2007. — Вип. 2. — С. 113—136.

Філіпчук М. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісн. Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. — 2008. — Вип. 3. — С. 68—135.

Цигилик В.М. Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — Київ; Львів, 1997. — С. 104—118.

Цигилик В., Касюхнич В., Вітвіцька Г. Три роки досліджень поселення Стрілки-II // Археологічні

дослідження Львівського університету. — 2008. — Вип. 11. — С. 142—163.

Юренко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII—X ст. // Археологія. — 1984. — Вип. 45. — С. 34—46.

Cygan S. Wczesnosłowiańskie półziemianki kwadratowe na terenie Polski, Czech, Słowacji, Wschodnich Niemiec i Dolnej Austrii. — Rzeszyw, 2006.

Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Belzkie od schyłku XIV do początku XVII w. — Warszawa, 1993.

Kokowski A. Od Słowian do kultury pomorskiej // Archeologia na drodze — drogi archeologii. VI wystawa Instytutu Archeologii UMCS w Muzeum UMCS. — Lublin, 2006. — S. 29—40.

Musianowicz K. Osada z IX—X w. w Strzyżowie pow. Hrubieszów na tle osadnictwa Górnego Pobuża // Wiadomości Archeologiczne. — 1975. — T. 40. — S. 83—112.

Niedźwiedz J., Koman W. Okolice Hrubieszowa w pradziejach i wczesnym średniowieczu // Biblioteka Towarzystwa regionalnego Hrubieszowskiego. — Hrubieszów, 1996. — T. 24. — 100 s.

Parczewski M. Wczesnosłowiańskie odkrycia w Bachyrczu, pow. Rzeszów // Polonia Minor Medii Aevi. — Kraków; Krosno, 2003. — S. 191—209.

Parczewski M. Osady wczesnosłowiańskie (V/VI—VII w.) na trasie autostrady A4 w Południowo-Wschodniej Polsce // Autostradą w przeszłość. Katalog wystawy. — Rzeszów, 2011. — S. 97—108.

Podgryska-Czopek J. Grodzisko Dolne, stanowisko 22 — wielokulturowe stanowisko nad Dolnym Wisłokiem. Cz. II: Okresy rzymski i wczesnosłowiański. — Rzeszów, 2009.

Rauhut L. Osadnictwo wczesnośredniowieczne w Strzyżowie, pow. Hrubieszów // Wiadomości Archeologiczne. — 1957. — T. 24, z. 1—2. — S. 113—129.

Stanciu I. «Tonbrote» als indiz für die wanderung und die magisch-rituellen glauben und praktiken der frühen Slawen // Eastern Review. Sanktuaria i kult. Interdyscyplinarny zespół naukowo-badawczy: drogi handlowe i szlaki pielgrzymie. — Łódź, 2001. — T. 5. — S. 123—154.

Я. В. Погоральский

БЫТОВЫЕ ПЕЧИ В ЖИЛИЩАХ IV—X вв. ИЗ ВОЛЫНО-ПРИКАРПАТСКОГО ПОРУБЕЖЬЯ

Западная Волынь и Прикарпатье в середине I тыс. н. э. стали одним из регионов, где в жилищах ранних славян появились печи — важная этноопределяющая черта их средневековой культуры. Во второй половине I тысячелетия н. э. для Западной Волыни были характерны глиняные печи, для Верхнего и Среднего Поднестровья — печи-каменки. Рубеж между этими ареалами не был неизменным и на протяжении указанного периода происходило взаимопроникновение этих разновидностей печей в соседние регионы. Так, в конце IV — первой половине V в. в Верхнем Поднестровье использовали как каменки (Черепин), так и глиняные печи (Березец, Стрилки II, Рудники). Вероятнее всего, что носители этой традиции в V—VI вв. мигрировали в Посанье и Закарпатье, где в то время появились печи обоих видов. Распространение этих двух традиций по встречным направлениям наблюдается также в IX—XI ст. — каменки появились на памятниках

Западного Побужья (Буск, Деревляны, Тептюков), а глиняные — в Посанье (Черчик). Эти процессы были связаны как с миграциями, так и с наличием соответствующего строительного материала в конкретной местности.

Если в конце IV—VII вв. часто встречается так называемое левостороннее размещение печи (главным образом, в северо-западном углу, устьем на юг), то на памятниках последней четверти I тысячелетия н. э. такой вариант становится редкостным, выразительно доминирует правостороннее размещение отопительных сооружений с заметным преобладанием локализации в северо-восточном углу, устьем на юг.

Печи-каменки сооружали из местного камня-песчаника разных размеров, часто скрепленного гумусом, глиной, мелкими камешками. Глиняные печи, в зависимости от способа формирования стенок и купола, делят на глинобитные и останцевые с вылепленными из глины куполами или сформованными из «хлебцов». Длина стенок печей преимущественно составляла 0,8—1,2 м, высота — 0,3—0,65 м.

Ya. V. Pohoralskyi

HOUSEHOLD FURNACES FROM DWELLINGS OF IV—X centuries FROM BORDER-LAND OF VOLYNIAN AND SUB-CARPATHIAN REGIONS

Western Volyn and Sub-Carpathian, in the middle of the I millennium AD, has become one of the regions where furnaces, an important ethnic feature of medieval material culture, were used in the dwellings of early Slavs. In the second half of the I millennium AD, Western Volyn was characterized by the clay furnaces, Upper and Middle Podnisteria — by the stone furnaces. The boundary between these areas was not the same and during mentioned time there was interpenetration of these kinds of furnaces in neighboring regions. In particular, at the end of the IV — first half of the V centuries stone furnaces (Cherepyn) as well as clay furnaces (Berezets, Strilky II, Rudnyky) were used in Upper Podnisteria. Probably, the bearers of this tradition migrated to Nadsiania and Transcarpathia in the V—VI centuries, where there were, at that time, two types of furnaces. Spreading of both traditions to the opposite directions is also observed in the IX—XI centuries — stone furnaces appeared on the sites of the Western Bug region (Busk, Derevliany, Teptiukiv) and clay furnaces — in Nadsiania (Cherchik). These processes have been associated with the migrations as well as with the existence of a particular building materials in a particular area.

The so-called left-hand furnaces locations (mainly in the north-west corner, the mouths of furnaces to the south) were used at the end of the IV—VII centuries. Later, in the last quarter of I millennium such localization became rare and the right-hand furnace location started to dominate with the notable preference of location in the north-east corner, the mouths to the south.

The stone furnaces were made from local sandstones of different sizes which were put together with the help of humus, clay, small stones. The clay furnaces, depending on the method of forming of the walls and the dome, were divided into pise-furnace and outlier-furnace with the domes from clay «hlibtsi» or molded from clay (pise). The size of furnaces, in general, was 0,8—1,2 m, height — 0,3—0,65 m.

В. М. Войнаровський

ВИЧИНКА ШКІРИ: ВІД ДОМАШНЬОГО ЗАНЯТТЯ ЧЕРЕЗ ГРОМАДСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО — ДО РЕМЕСЛА (на матеріалах ранньосередньовічних слов'янських поселень)

У статті розглянуто еволюцію вичинки шкіри від домашнього виробництва до ремесла.

Ключові слова: вичинка шкіри, чинбарство, шкірвиробництво, домашнє заняття, громадське виробництво, ремесло, рівні спеціалізації, ями-чани, житла-майстерні

Численними артефактами ранньосередньовічних (V—XI ст.) поселень східного слов'янства є знаряддя шкіробробки. Вони ж є важливими чинниками характеристики виробничої діяльності ранніх слов'ян — складової їх загальногосподарської діяльності, у т. ч. визначення причин та рівнів спеціалізації ранньосередньовічного чинбарства. А, як відомо, перехід виробничого заняття зі стадії домашнього виробництва й промислу до спеціалізованого і товарного ремесла — явище, що відіграло першорядну роль у формуванні та розвитку давніх суспільств [Рыбаков, 1946, с. 119; Масон, 1976, с. 58].

Деякі види промислової діяльності є високотехнологічними, вимагають професійних навичок, значних затрат праці та часу, не можуть суміщатись із сільськогосподарською діяльністю, тому є одвічно спеціалізованими, ремеслами — виробництво заліза, кружального посуду, скла, ковальство. Інші ж галузі — вичинка шкіри, шевство, ткацтво, обробка дерева, каменю, кістки, дрібне ливарство — можуть бути як домашніми видами виробничої діяльності, так і масовими спеціалізованими товарними галузями ремесла. Але слід пам'ятати, що масовість і товарність виробництва напочатку — лише етап до спеціалізації виробництва, досягти їх можна й не спеціалізацією у цій галузі, а зусил-

лями всієї громади в рамках окремих домогосподарств. Вироблений на замовлення громади продукт буде власністю громади, а не індивідуального виробника. А лише власність на кінцевий продукт виробництва визначає ступінь майнової й соціальної диференціації суспільства, поява ж приватної власності на вироблений продукт є індикатором розпаду первісних відносин та зародження відносин ранньокласових. При визначенні ступеню спеціалізації давнього виробництва за археологічними даними слід враховувати, що в соціальних організаціях нерідко існують виробничі відносини не одного, а кількох типів [Семенов, 1976, с. 62], тому навіть в умовах одного гнізда поселень (громади) спеціалізоване (відокремлене, сконцентроване в руках лише майстрів) виробництво шкіри могло співіснувати з домашньою, нетоварною її вичинкою.

Ми виділяємо три рівні спеціалізації давнього чинбарства [Войнаровський, 1998, с. 303]: виробнича — вичинка шкіри для майстра стає заняттям масовим, круглорічним, здебільшого відірваним від сільськогосподарської діяльності; професійна — від шкірвиробництва відділяється шевство (пошиття взуття, виготовлення шкіргалантереї); внутрішня (внутрігалузева) спеціалізація — поділ на власне чинбарство (вичинка шкіри), кушнірство (переважно пошиття хутряних виробів); лимарство (виготовлення ременів, збруї).

Для визначення рівнів спеціалізації давнього шкірвиробництва необхідно серед масового археологічного матеріалу виділити достовірно чинбарські об'єкти та інструментарій [Войнаровський, 2003]. Вичинка шкіри, крім механічної операції її обробки, включає т. зв. мокрі етапи — зоління, квашення, дублення, коли

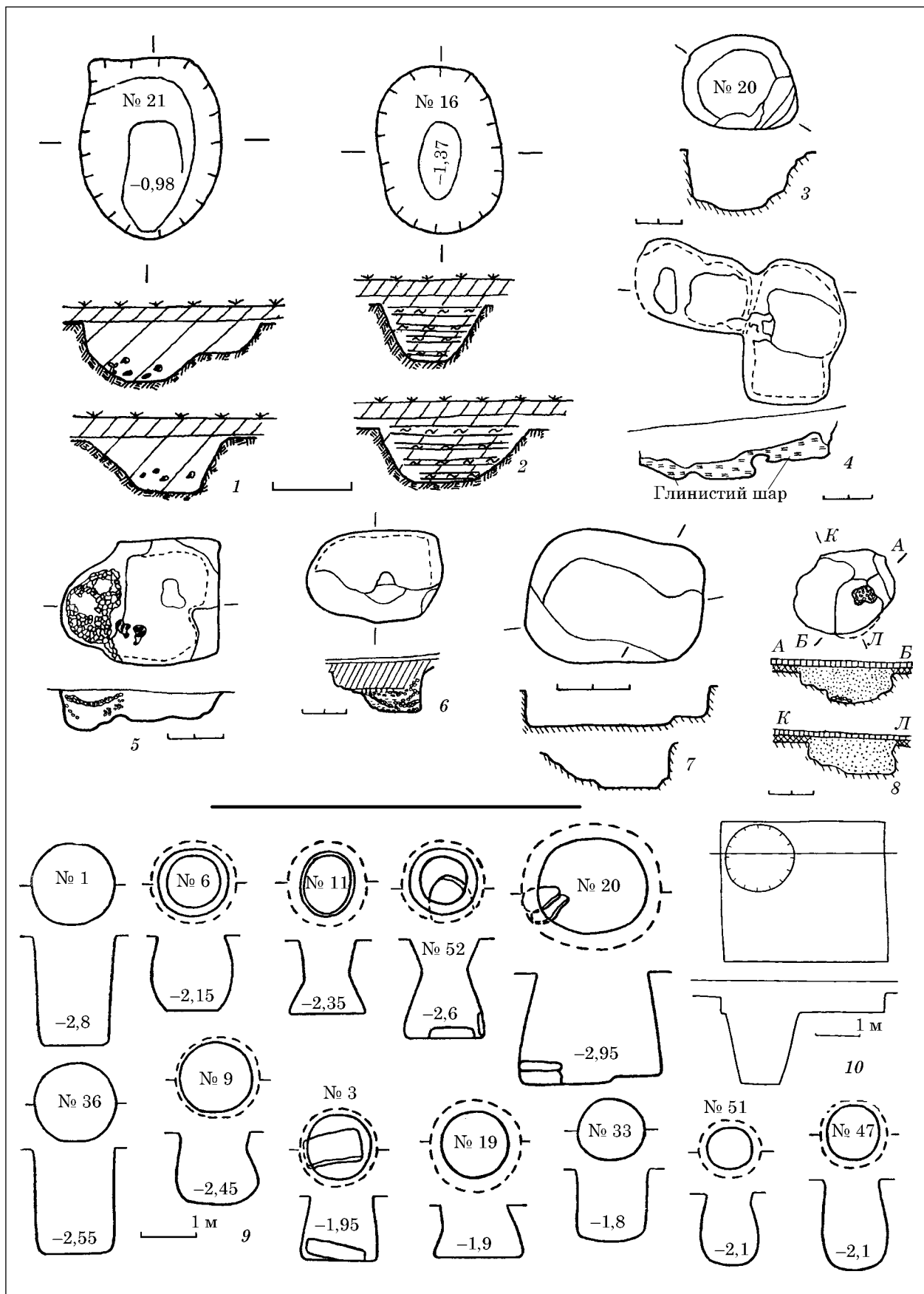

Рис. 1. Типові чинбарські ями-чани пізньоримського часу (1, 2 — Гряда I; 3—8 — Ріпнів II); 9 — типові господарські ями-сховища VI—VII ст. з поселення Рашків III; 10 — господарська споруда 2 з поселення VI—VII ст. Городок (1, 2 — [Войнаровський, 2009]; 3—8 — [Баран, 1981]; 9 — [Баран, 1988]; 10 — [Приходнюк, 1975])

шкуру піддають обробці в ємностях з хімічними розчинами (золкою, квасом, дубником). Найбільш поширеним у давні часи було проходження цих процесів в чанах — ямах, виритих у міцному пластичному матеріку, іноді підмазаних для водовідпірності глиною чи вистелених старими видубленими шкірами або, для пізніших часів, і цементованих. Насамперед це стосувалось вичинки великих шкір. Серед численних і різнофункціональних ям на давніх поселеннях ми виділяємо групу чинбарських ям-чанів: одинарні й 8-подібні (форма шкіри, приготовленої до вичинки) незначної глибини (для зручності роботи зі шкірою, що вимочується — «на глибину руки», кількість шкір у чані технологічно обмежена, що обмежує й глибину ями), площею 1,5 (дрібні шкіри) — 10 м² (шкіри великої рогатої худоби), із похилою з одного боку стінкою (місце витягування з ями важких мокрих шкір), із золистим чи білесим (зоління, вапнування) або коричнюватим (дублення шкір) заповненням (рис. 1, 1—8). Як правило, таких ям-чанів є кілька або й багато: зоління чи дублення проводяться поетапно, у 5—12 «золках» чи «дубах» різної концентрації [Turnau, 1975, s. 32, 45], найоптимальніше — готувати новий розчин в іншому чані і перетягувати попередньо віджаті шкіри з чану в чан. Материкові ями-чани досить швидко руйнуються, поруч викопуються нові чани (материк з нової ями часто переміщався в старі чани, що зазначено на матеріалі великих чинбарських осередків пізньоримського часу [Войнаровський, 2000]) — загальна кількість ям-чанів на пам'ятці може бути значною, хоч, безперечно, не всі вони функціонували одночасно. Однотипові чинбарські ями-чани часто групуються в одному якомусь місці поруч поселення (проточна вода, незначна глибина залягання материка тощо), маркуючи цим існування тут виробничого місця масової вичинки шкір. В окремі періоди чинбарські ями-чани оточують стаціонарну споруду з ознаками вичинки шкір (майстерню-чинбарню, житло-майстерню) чи становлять чинбарське місце житлово-господарського комплексу (двору).

З інструментів (перевірено трасологічно й експериментально та підтверджено етнографічними даними) безперечно чинбарськими є наступні знаряддя. Насамперед, кістяні «проколки» (кілки-фіксатори розстеленої й підготовленої до механічної обробки шкіри) — часто із зарізами під епіфізом чи у верхній частині для шкіри чи шнура-розтяжки, іноді з паралельними слідами-рівчаками від обв'язки ремнем, заполіровані ґрунтом, в який встромлялись, виготовлені з кістки, яка, на відміну від дерева, довговічніша, міцніша, не розмочується від вологи. Часто таких «проколок» у місці шкірообробки знаходять до півтора десятки й більше: Чорнівка I, споруда 12 IX ст. — 16 штук; городище Добринівці цього ж часу, споруда-чин-

барня 8 — 15 екз.; Рашків I, ж. 30 — 13 шт., ж. 74 — 11, ж. 66, 79 — по 6 проколок, в окремих будівлях Бакоти, Бранешт, Алчедару, Новотроїцького городища — від 4 до 8 кістяних проколок [Войнаровський, 2007; Тимошук, 1976; Баран, 2004; Винокур, Горішній, 1994; Федоров, 1960; Кашуба, Тельнов, Щербакова, 1997; Ляпушкин, 1958] (таблиця) (рис. 2; 3). Така кількість «проколок» в окремих спорудах абсолютно заперечує їх використання як шил (часто сусідять із залізними шилами (рис. 4): на Райковецькому городищі XI — першої половини XIII ст. залізні шила — 37 шт., проколки кістяні — 8 екз. [Гончаров, 1950, с. 159]), кочедиків для плетіння чи ткацтва, орнаментаторів тощо. Іншими теж численними і типологічно різноманітними чинбарськими інструментами є міздрювальні ножі (іноді серпоподібні — для роботи на «колоді»), скребки (найчисельніший і за формою, і за матеріалом тип шкірообробних знарядь, переважно кістяні та рогові, щоб не пошкодити шкіру), скобелі (великі ножі з однією рукояткою) та струги (двохрукояткові ножі), лоцила (т. зв. «ковзани», інші кістяні чи кам'яні предмети зі значними заполірованими площадками — слідами лоціння полотнищ шкір та ліквідації складок на шкірі). Іноді значна кількість останніх саме в місцях із численними ознаками шкірообробки, їх структурні властивості (м'які породи, без абразивних властивостей), трасологічні спостереження та експериментальна перевірка заперечують використання знарядь із залощеними площадками як лоцил поверхонь керамічного посуду [Семенов, 1957, с. 210—211, 224] (для ранньосередньовічного слов'янського гончарства лощений посуд, як відомо, не характерний; є такі знаряддя і на пам'ятках докерамічних культур).

Наступний етап визначення рівня спеціалізації давньої шкірообробки — вичленення ступеню поширення чинбарського інструментарію серед житлово-господарських об'єктів, можливих спеціальних місць масової вичинки шкіри (ями-чани, робочі площадки, місця заготовки інгредієнтів розчинів) та майстерень-чинбарень, концентрації чинбарських стаціонарних об'єктів у межах громадських ремісничих поселень, фіксація появи локально виділених чинбарських спеціалізованих осередків.

Чинбарський матеріал із ранньосередньовічних східнослов'янських пам'яток часто можна (й необхідно!) достовірно співставити з таким самим шкіровиробничим матеріалом попереднього пізньоримського часу — більш економічно розвиненого, періоду ремесел, ринку, торгівлі, що часто підстилає на пам'ятках шари другої половини I тис. н. е. або поселення якого знаходяться поруч і в одних природних та господарських умовах із ранньосередньовічними слов'янськими селищами. У житлах пізньоримської доби, як правило, відсутні чинбарські інструменти й об'єкти, зате поруч

Співвідношення загальної кількості досліджених жител та кількості жител із чинбарським інструментарієм на ранньосередньовічних східнослов'янських поселеннях

Пам'ятка	Кількість жител										
	V—VII/VIII ст.			VIII—IX/X ст.			X—XI ст.			XI/XII—XIII ст.	
	Дослі- джених	Із чинбарським інструментом		Дослі- джених	Із чинбарським інструментом		Дослі- джених	Із чинбарським інструментом		Дослі- джених	Із чин- барським інструмен- том
		N	%		N	%		N	%		
Алчедар	—	—	—	—	—	—	9	4	44	—	—
Бакота	9	2	22	—	—	—	—	—	—	6	0
Бранешти I	—	—	—	4	4	100	—	—	—	—	—
Городище Вал	—	—	—	—	—	—	22	12	55	12	0
Городок	27	10	37	—	—	—	—	—	—	—	—
Кюдин I	30	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—
Кюдин II	46	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—
Монастирок, Східне горо- дище	—	—	—	23	4	18	—	—	—	17	0
Монастирок, Західне городище	—	—	—	6	3	50	—	—	—	—	—
Новотроїцьке городище	—	—	—	45	17	38	—	—	—	—	—
Опішня	—	—	—	11	3	17	—	—	—	—	—
Рашків I	—	—	—	80	23	29	—	—	—	—	—
Рашків II	14	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—
Рашків III	91	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—
Сокіл, Лука-Каветчинська	27	7	26	—	—	—	—	—	—	—	—
Сокіл, Острова	—	—	—	14	5	36	—	—	—	—	—
Хрінники	—	—	—	10	1	10	32	10	31	5	0
Чорнівка I	—	—	—	16	6	38	—	—	—	—	—

поселень відкрито професійно спеціалізовані осередки товарного чинбарства (Добринівці I, Гряда I) [Войнаровський, 2006; 2009; В. Войнаровський, Войнаровський А., 2011]; для цього часу, можливо, прослідковується районування розвиненого чинбарства й поява районів переважно експортного продуктування вичинених шкір. До того ж, співставлення форм в основному домашнього рівня ранньосередньовічного чинбарства із спеціалізованим у масі його ступенем у пізньоримську добу свідчить про існування не прямої лінії поступального розвитку чинбарства в I тис. н. е., а різку і якісну зміну його, іноді й повний занепад під впливом зовнішніх умов, в яких цей розвиток протікав.

Репрезентативними для аналізу ранньосередньовічного чинбарства, найперше, будуть матеріали з поселень із різних регіонів східнослов'янської ойкумени, досліджених великими площами чи в більшій мірі. Достовірною ознакою для заключення буде й статистика чинбарських ознак селища, на якому розкопано усього кілька споруд. Малодостовірним, але статистично виправданим буде залучення до підрахунку знарядь вичинки шкіри, які походять не з об'єктів, а з культурного шару (на дво- або багат шарових пам'ятках — із застереженнями). Обов'язковою, за можливості, має бути кореляція рухомих артефактів чинбарства зі

стаціонарними об'єктами вичинки шкіри. На жаль, значна кількість розкопаних широкими площами ранньосередньовічних поселень недоступна для такого аналізу через відсутність публікацій матеріалу по комплексах і введення в науковий обіг лише узагальнених статистичних відомостей по цих пам'ятках.

Найбільш широко дослідженими й опублікованими ранньосередньовічними селищами східного слов'янства є поселення біля с. Рашків на Дністрі та с. Кюдин на Пруті (Чернівецька обл.). На поселенні Рашків III В.Д. Баран дослідив 91 житло — у жодному з них не виявлено явних знарядь вичинки шкіри [Баран, 1988, с. 24, 83—121]. Лише в культурному шарі селища було знайдено кістяну проколку. Загалом же кісток тварин у заповненні об'єктів і в культурному шарі пам'ятки дуже багато. Також повністю відсутній чинбарський інструментарій і на поселенні цього ж часу Рашків II: у 14 житлах — жодного знаряддя шкіробробки. У Кюдині I І.П. Русанова та Б.О. Тимошук у 30 житлах теж не знайшли жодного чинбарського знаряддя [Русанова, Тимошук, 1984, с. 46—63]. Абсолютно відсутні вони і в 46 житлах поселення Кюдин II. «Кілька кістяних проколок» знайдено лише в культурному шарі кюдинських пам'яток. У ньому ж, та в житлах, як зазначають дослідники, «кісток досить багато» [Русанова, Тимошук, 1984, с. 22].

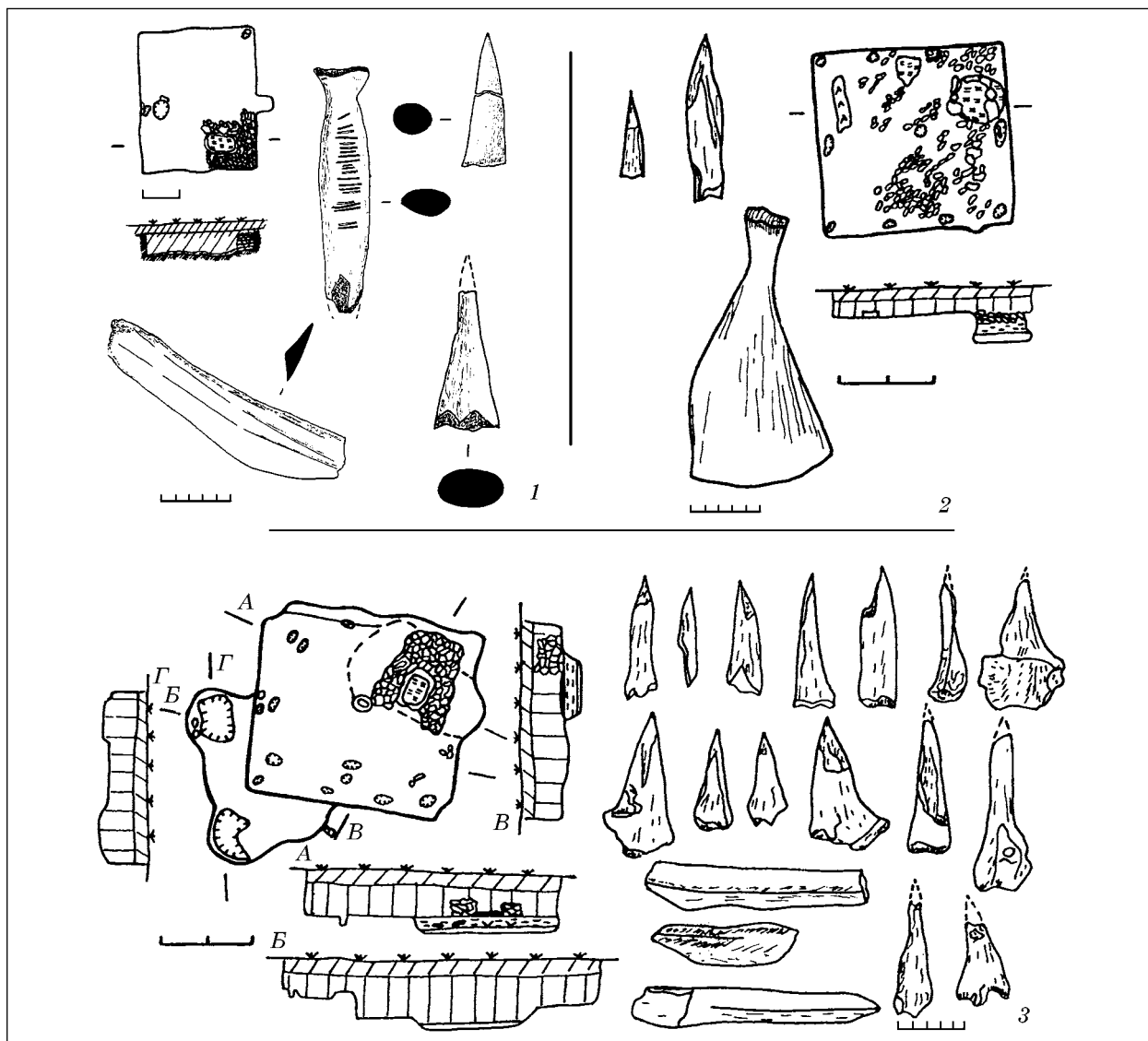

Рис. 2. Чорнівка I: 1 — споруда 9 та кістяні вироби з неї; 2 — споруда 10 та кістяний інструментарій з її долівки; 3 — споруда 12 та кістяні знаряддя з неї [Войнаровський, 2007]

У значній мірі дослідженими і багатими на знаряддя вичинки шкіри є і поселення V—VII ст. («культура празько-корчацького типу») та VIII—IX ст. (райковецька культура) на лівобережжі середнього Дністра біля с. Сокіл. На двох поселеннях тут Л.В. Вакуленко та О.М. Приходнюк часто знаходили «інструменти з ребер великих тварин, із зашліфованою вигнутою робочою стороною; іноді з цієї сторони знаходилась робоча виїмка» [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 69]. На думку авторів дослідження (і цю думку ми цілком поділяємо, до того ж вона підтверджена трасологічними спостереженнями й перевірена експериментально [Семенов, 1957, рис. 100, 4; Семенов, Коробкова, 1983, с. 148—190]), це «інструменти для здирання міздрі зі свіжих шкур тварин» [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 69]. Такі самі інструменти з виїмкою — безумовно, знаряддя обробки (потоншення) ремінів, нарізаних із сиром'ятної шкіри [Семенов, 1957, рис. 104]. Численними в

Соколі є і «ковзани» — «вироби з великих гомілкових кісток довжиною 22—23 см зі сплющеною та заповіреною однією стороною й зрізаними та заокругленими кінцями» [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 69] — лоцिला-гладильники, які прив'язували до ноги і якими «лощили» — загладжували полотнища шкіри, складки та рубці на ній [Семенов, 1957, с. 226, рис. 105]. Загалом, на поселенні V—VII ст. в урочищі Лука-Каветчинська біля с. Сокіл кістяні проколки, скребки з ребер та «ковзани»-лоцिला знайдено в 7 з 27 досліджених житлових споруд (26 % — у кожному четвертому). Причому в житлі 29 знайдено 5 лоцил із ребер, у житлі 15 — 5 «ковзанів» (рис. 5, 1—4).

Такий самий набір знарядь шкіробробки О.М. Приходнюк раніше відмічав для багатьох жителів поселення «празько-пеньківського типу» біля с. Городок на тій же Хмельниччині [Приходнюк, 1975, с. 39, 40, табл. XVIII] (рис. 5, 5, 6). Кістяні проколки, скребки з ребер, широкі

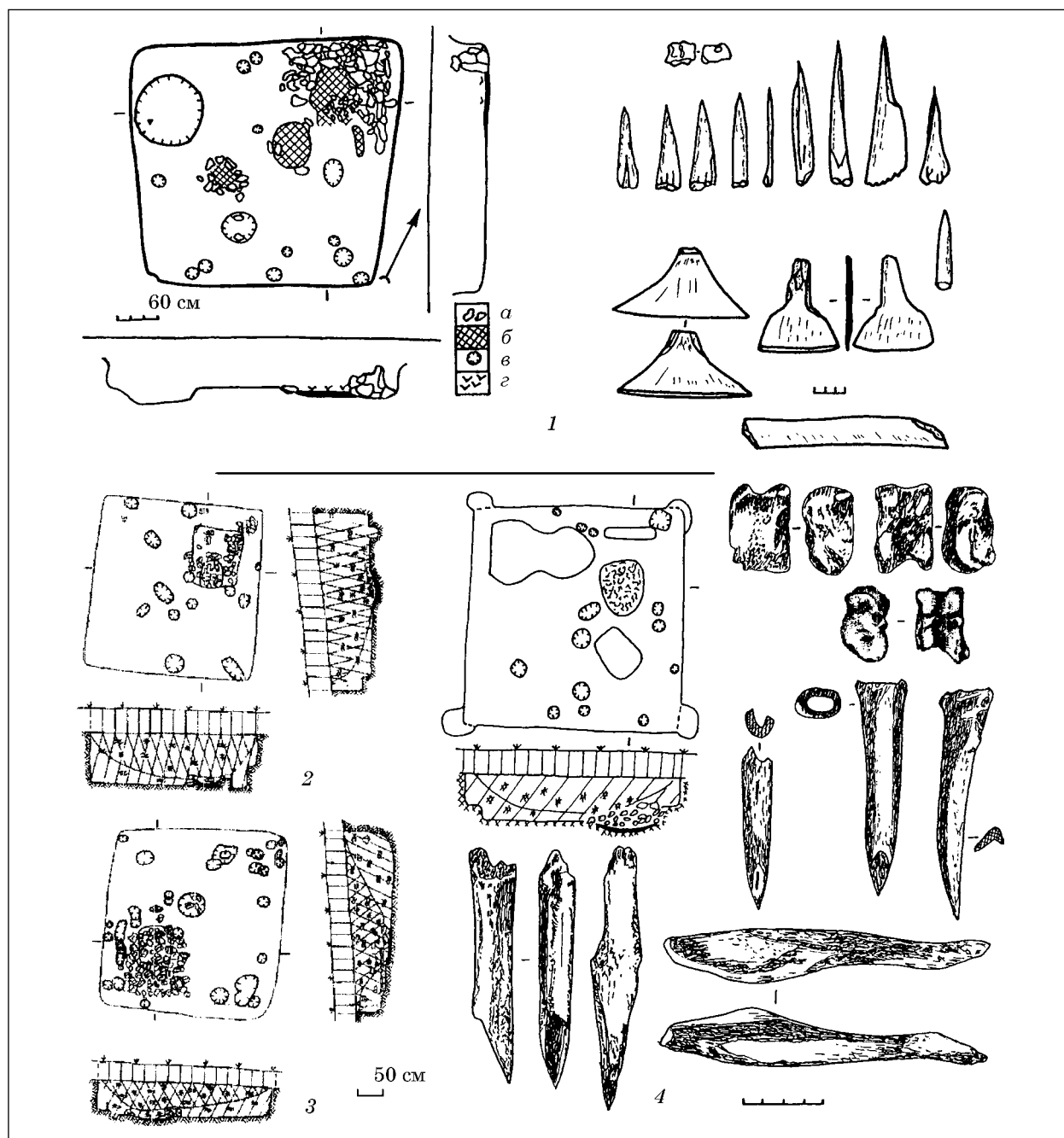

Рис. 3. Споруди з городищ і кістяні знахідки з них: 1 — споруда 8, Добринівці, IX ст.; 2—4 — споруди 1, 2, 5, Алчедар, X ст. (розкопки 1988—89 рр.) (1 — [Тимошук, 1976]; 2—4 — [Кашуба, Тельнов, Щербакова, 1997])

скребки-лопатки для міздрювання шкір, по 1—2 екз., дослідник зазначив для 10 з 27 жител селища (37 % — у кожному третьому житлі).

Теж на Поділлі І.С. Винокур досліджував інше селище празької культури VI—VII ст. — біля с. Бакота, урочище На Кліні [Винокур, Горішній, 1994, с. 64—68, рис. 68; 71; 72]. Дослідник виявив тут 10 кістяних проколів, 7 скребків із ребер, 2 кістяні «розминачі» (потоншувачі шкір), 1 кістяну лопатку-скребок (рис. 6) — майже всі вони походять із двох будівель, визначених як господарські споруди. Причому, господарська споруда 34 (кістяні проколи та інші кістяні поробки, ножі), на думку

дослідників, «могла використовуватись для господарських, виробничих цілей, пов'язаних з обробкою кістки та шкір» [Винокур, Горішній, 1994, с. 325], 7 інших споруд-жител позбавлені чинбарських знарядь.

Загалом, ранньослов'янські поселення VI—VII ст. характеризуються малою кількістю ям поряд із жителями: Рашків II — 1 яма припадає на 14 жител, Рашків III — 53 на 91, Кодин I — 6 на 30, Кодин II — 24 на 46, Городок — 13 на 27, Ріпнів II — 1 на 10, Сокіл—Лука-Каветчинська — 32 на 27 тощо. Для порівняння, у зубрицькій I—III ст. н. е. або київській III—V ст. культурах — підсоновах празької культури

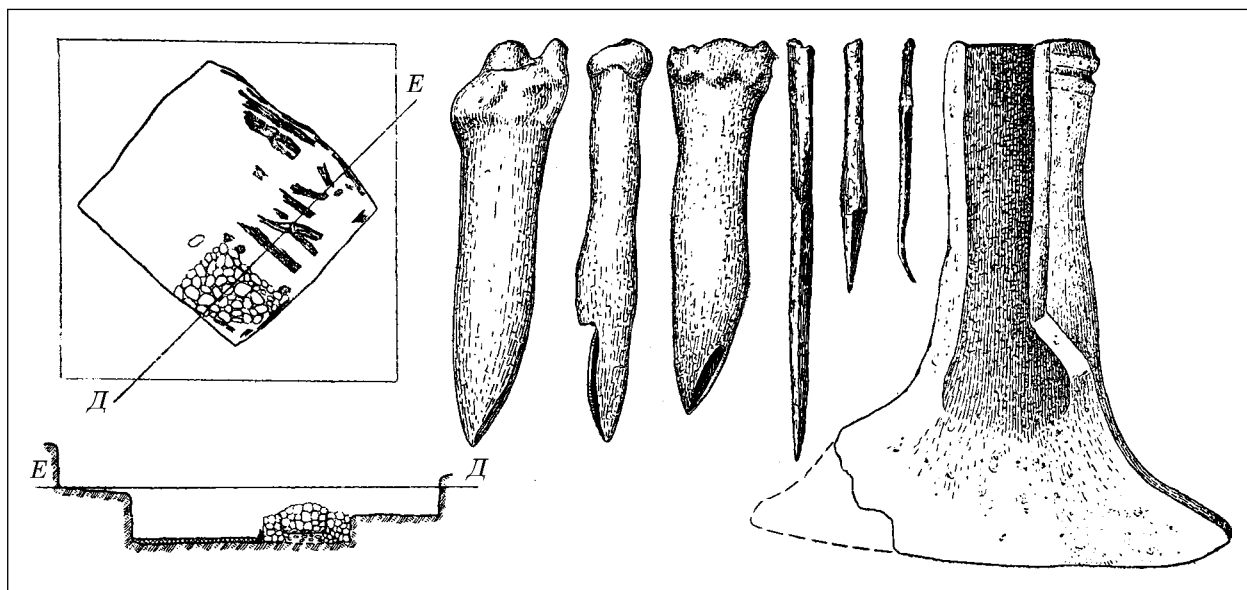

Рис. 4. Бранешти I (IX — початок X ст.): шила, проколки та скребок зі споруди 2 та поселення [Федоров, 1960]

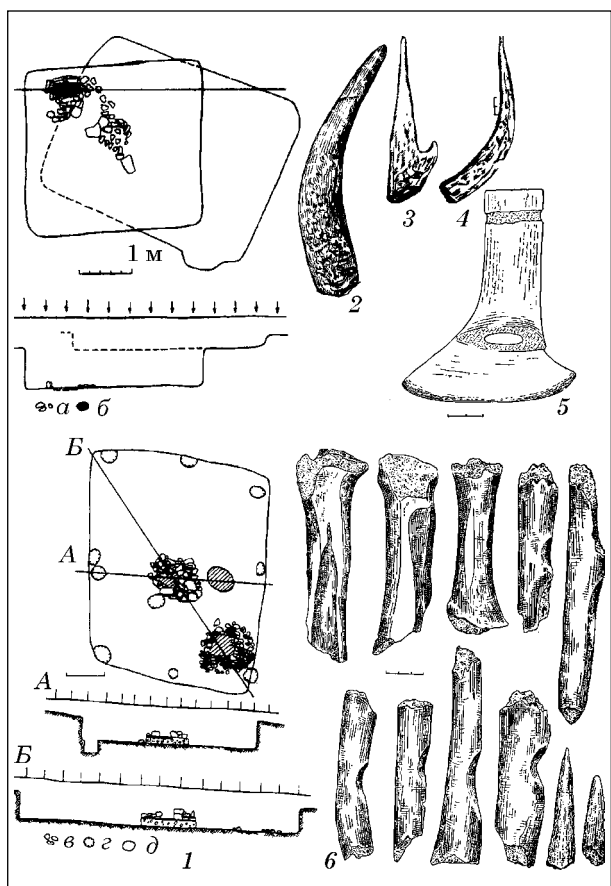

Рис. 5. Житла 15 та 29 із найбільшою кількістю чинбарських знарядь (житла-майстерні?) та шкіробробні знаряддя з поселення VI—VII ст. Сокіл, Лука-Каветчинська (1—4); кістяні вироби з поселення VI—VII ст. Городок (5, 6) (1—4 — [Вакуленко, Приходнюк, 1984]; 5, 6 — [Приходнюк, 1975])

V—VII ст. — припадає по 6—40 ям на 1 житло [Козак, 1992, с. 34, рис. 14; Терпиловский, 1984, с. 9, рис. 4]. Тобто, очевидно, що чинбарських ям-чанів на слов'янських селищах V—VII ст.

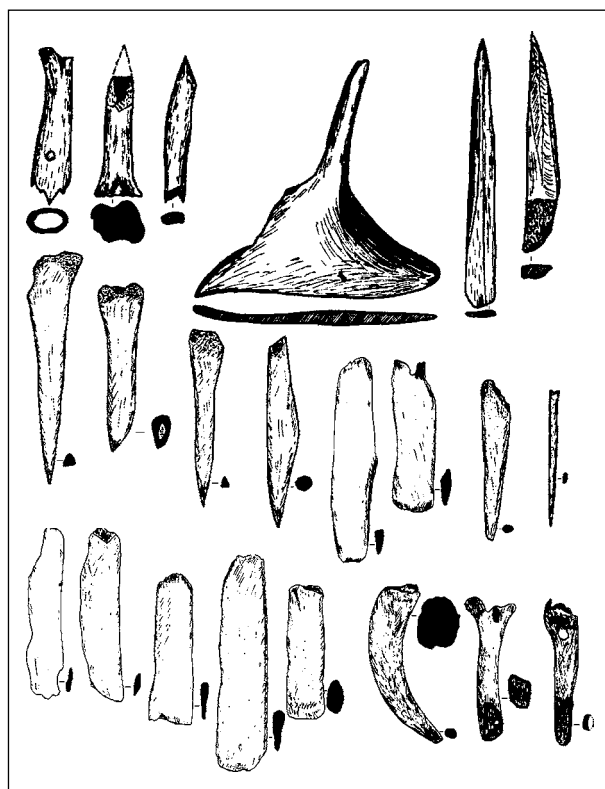

Рис. 6. Бакота, урочище На Кліні. Кістяні вироби з поселення VI—VIII ст. [Винокур, Горішній, 1994]

не викопували. По-друге, серед присутніх тут ям немає ям з ознаками чинбарських чанів. Ранньосередньовічні ями часто мають глибину 1 м і значно більше (до 2 м), з малим зовнішнім діаметром — 0,9—1,2 м у середньому, нерідко з розширеною середньою чи нижньою частиною (грушо- або дзвоноподібні), не підмазані глиною, без золистих чи танідних (дубильних — кора дуба, наприклад) прошарків на дні (рис. 1, 9, 10). Тобто їх конструктивні особливості харак-

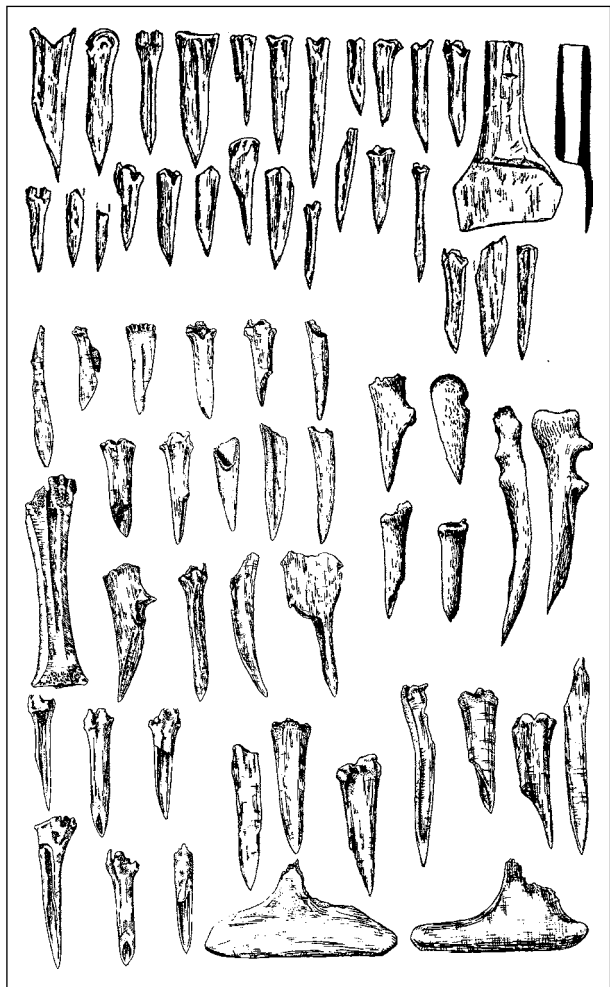

Рис. 7. Кістяний чинбарський інструментарій із поселення Рашків I другої половини VII — початку IX ст. [Баран, 2004]

терні для господарських чи зернових ям, а не для ям мокрої шкіробробки (розлогих, неглибоких, з похилою стінкою). Рухомий чинбарський реманент із поселень V—VII ст. — в обмеженій кількості та асортименті: проколки, скребки, рідко — лошिला. Головне — майже абсолютно чинбарські знаряддя відсутні в житлах, що заперечує подворову, у межах сім'ї, обробку шкір і лише поодинокі споруди (нетипові для жител, насамперед господарсько-виробничого призначення) характеризуються підвищеним вмістом знахідок, в яких можна було би бачити робочі площадки чи майстерні (житла-майстерні) із вичинки шкіри.

Такі особливості, очевидно, є свідченням вичинки шкіри здебільшого поза межами селища (насамперед, шкіри великих тварин), підручними простими неспеціалізованими засобами та інструментами, можливо, лише окремим майстром чи майстрами, для задоволення потреб не окремих сімей, а громади загалом, на замовлення громади. Шкіра тут — продукт громадського господарювання, власність великосімейної громади цього часу розподілялась серед сімей громади нарівні з основними про-

дуктами харчування. Це за В.М. Массоном I-й, архайчний етап розвитку домашніх виробництв [Массон, 1976, с. 61].

Деяку іншу картину кількості чинбарських знарядь і розподілу їх по об'єктах засвідчуємо для поселень VIII—IX ст. Для цих селищ характерно різке збільшення кількості й асортименту чинбарського інструментарію, знахідки його в більшості чи абсолютній більшості житлово-господарських комплексів, присутність у межах дворів ям з ознаками чинбарських чанів. Найбільшу кількість чинбарського інструментарію, у комплексі зі стаціонарними об'єктами шкіробробки зафіксовано в житлах кінця VIII — IX ст.

Найпрезентативнішим у виборці пам'яток VIII—IX/X ст. є поселення Рашків I кінця VII — початку IX ст. [Баран, 2004]. Тут досліджено 80 жител, 3 «господарські» споруди та 81 «господарська» яма цього часу. У 23 житлах (29 %) знайдено кістяні проколки (66 екземплярів, ще 36 — в ямах і культурному шарі), «тупіки» (скребки для міздрювання шкіри), «утюжки» та «коньки» для розгладжування шкіри й виробів з неї [Баран, 2004, с. 57] (рис. 7). У деяких житлах таких знарядь від кількох штук до 13: ж. 30 — 13 екз., ж. 74 — 11, ж. 48, 66, 79 — по 6, ж. 42, 71 — по 4, ще в чотирьох — по 3 і в чотирьох — по 2, у дев'яти — по 1 екз. Тобто чинбарські знаряддя виявлено у кожному третьому житлі поселення. Житла ж із найбільшою кількістю чинбарських знарядь є пізнішими на селищі — другої половини VIII—IX ст., етапи Б і В за Я. Бараном. На середньому етапі Б (друга половина VIII — початок IX ст.) із 34 жител знаряддя вичинки шкіри знайдено у 12 спорудах (від 1 до 13, усього 37 знарядь). На пізньому етапі В (перша половина IX ст.) — у 12 з 31 споруди походять 40 чинбарських знарядь, по 1—11 екземплярів у житлі. Водночас, у найраніших (етап А — друга половина VII — початок VIII ст.) 15 житлах жодного знаряддя для вичинки шкіри не знайдено (!).

Пізній етап існування селища Рашків I (перша половина IX ст.) і характеризується, на наш погляд, появою спеціалізованих майстерень та стаціонарних місць масової вичинки шкіри (рис. 8). У долівці житла 66 (тут знайдено 6 проколів) та 71 (4 проколки) було влаштовано дві ями діаметром 1,2 м, глибиною 0,45—0,5 м — можливо, чани. Дно ями Б споруди 71 було «вкрите шаром раковин річкових молюсків» [Баран, 2004, с. 78]. М'ясо молюсків використовували для лоювання шкіри, подібне скупчення із сотні раковин місцевих молюсків зафіксовано у майстерні 1 чинбарського осередку черняхівської культури Добринівці I на Буковині [Войнаровський, 1998, с. 289]. Поруч із житлом 71 поселення Рашків I розміщались ще 3 подібні за формою ями. На ділянці в 30 м² між такими самими житлами 78 і 79 (3 і 6 проколів) знаходилося 12 ям — найбільша їх кон-

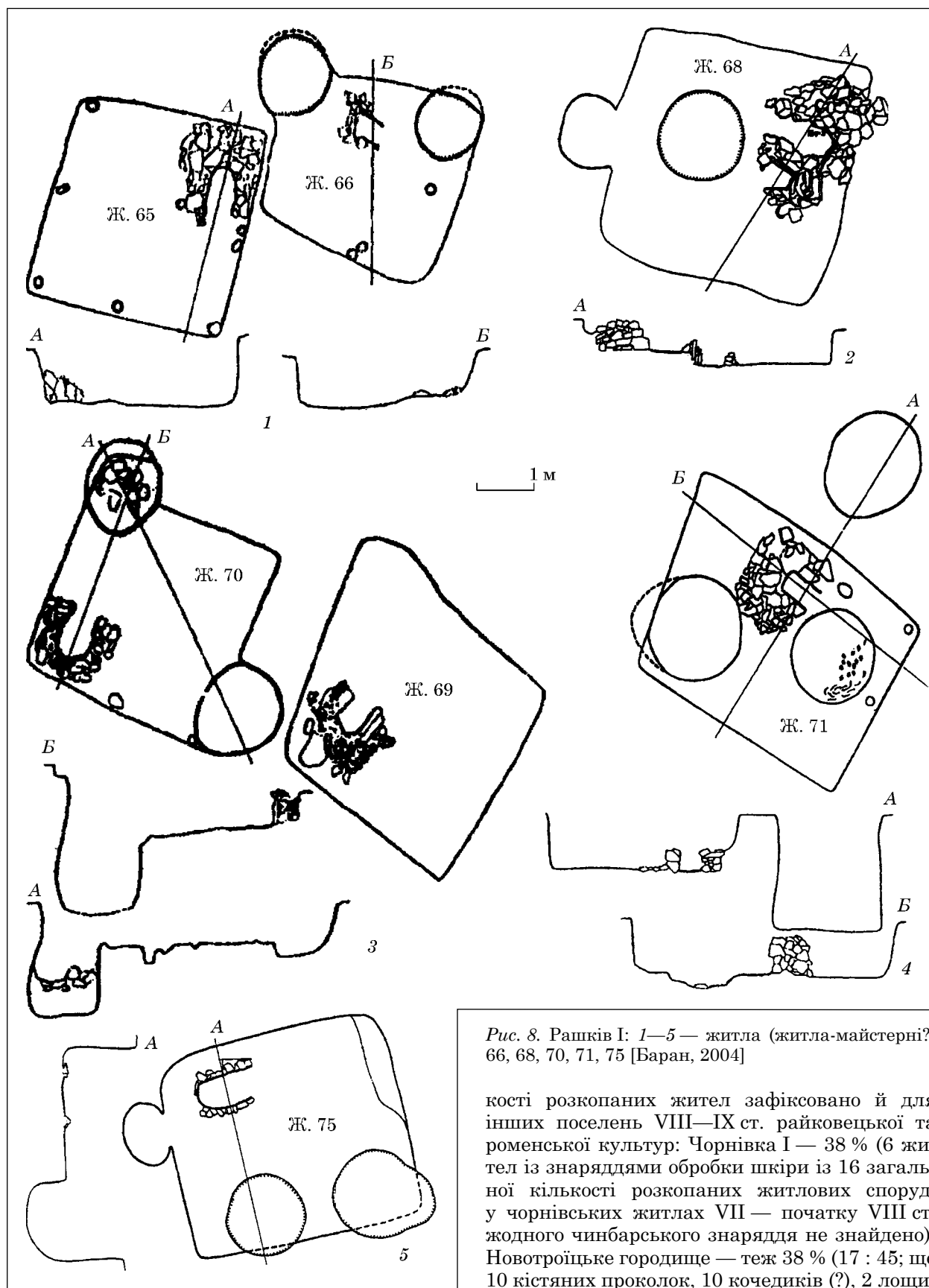

Рис. 8. Рашків I: 1—5 — житла (житла-майстерні?) 66, 68, 70, 71, 75 [Баран, 2004]

кості розкопаних жител зафіксовано й для інших поселень VIII—IX ст. райковецької та роменської культур: Чорнівка I — 38 % (6 жител із знаряддями обробки шкіри із 16 загальної кількості розкопаних житлових споруд; у чорнівських житлах VII — початку VIII ст. жодного чинбарського знаряддя не знайдено); Новотроїцьке городище — теж 38 % (17 : 45; ще 10 кістяних проколов, 10 кочедиків (?), 2 лоцिला з ребер, кам'яні «праски»-лощила походять із культурного шару пам'ятки); Сокіл—Острова — 36 % (5 : 14). Трохи більше — у половині жител (у трьох із шести) — чинбарський інструментарій засвідчено на поселенні Монасти-

центрація на селищі (чинбарське місце поселення?) (рис. 9).

Таке саме співвідношення жител із чинбарським інструментарієм та загальної кіль-

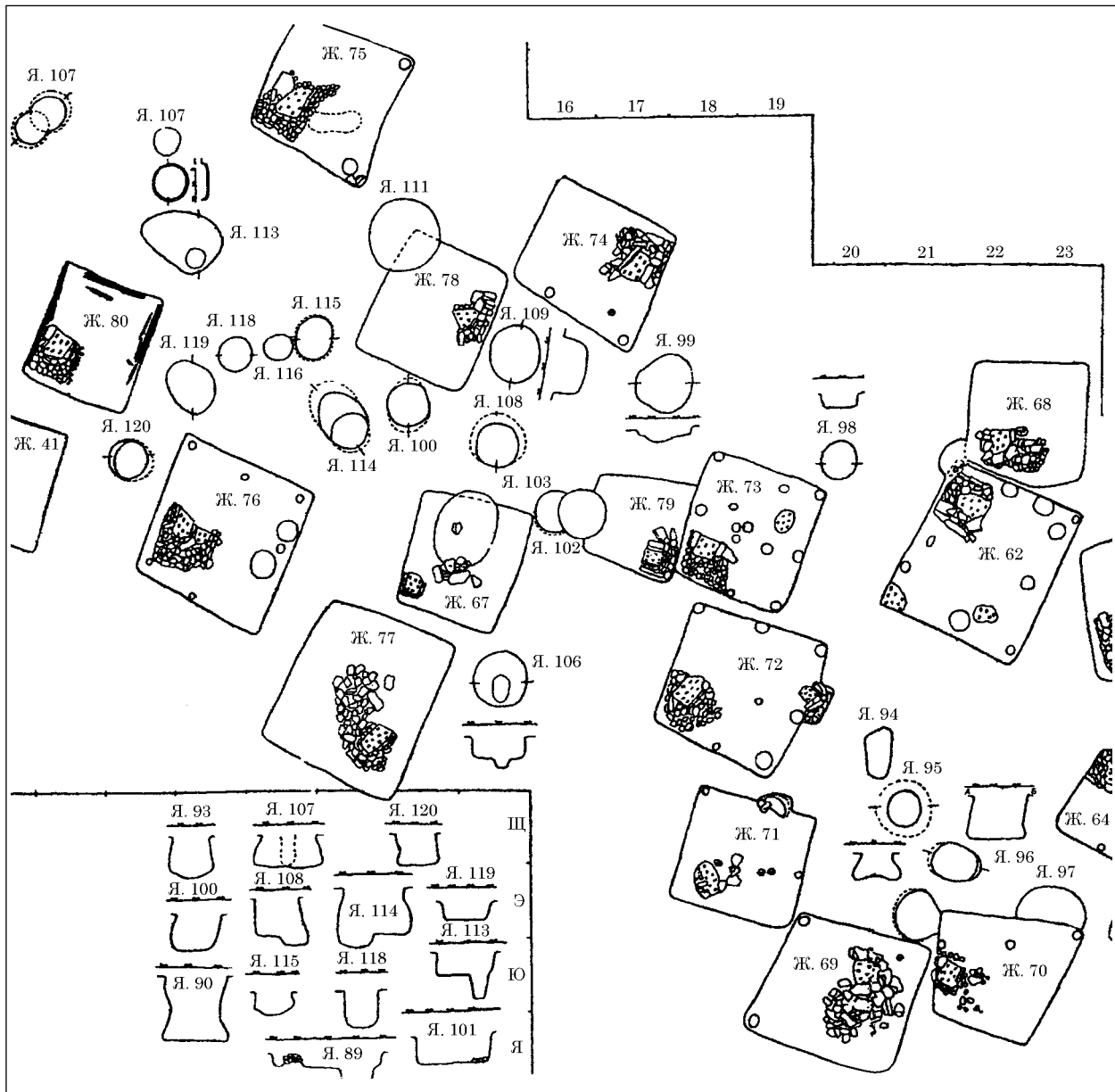

Рис. 9. Ділянка розкопу поселення Рашків I із найбільшою концентрацією ям (чанів?) поблизу споруд із ознаками шкіробробки [Баран, 2004]

рок-Західне городище [Максимов, Петрашенко, 1988]. Менше — 18, 17 і 10 % засвідчено для поселень: Монастирок—Східне городище (4 : 23), Опішня (3 : 11, кераміка виключно ліпна, неорнаментована — VIII — можливо, рубіж VIII/IX ст.); Хрінники (1 : 10) [Ляпушкин, 1961; Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004]. Поселення зазначених культур існують і в X ст., і для цього часу на ряді пам'яток простежено подібне співвідношення жител із чинбарськими знаряддями та загальної кількості жител: поселення Хрінники — 10 : 32 (31 %), городище Вал — 12 : 22 (55 %) [Кучинко, 1996], Бранешти I — 4 : 4 (100 %) [Федоров, 1960], Алчедар, розкопки 1987—89 рр. — 4 : 9 (44 %) [Кашуба, Тельнов, Щербакова, 1997].

Як і в Рашкові I, на цих пам'ятках нами відзначається існування нетипових для житлового

будівництва на селищі споруд із масовими ознаками шкіробробки. Зокрема, житло 63 X ст. із Хрінників — півземлянка, більшу частину якої займали 3 ями в долівці, «розділені тонкими перегородками» (спарені чани?) [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 206]. Розміри ям $1,2 \times 1,8$ м, 1 м та $0,5 \times 0,8$ м, глибина $0,6$, $0,4$ та $0,52$ м, у великій центральній ями стінка із західної сторони (в напрямі до вільної частини долівки) — похила (місце витягування шкір із чану?). У споруді знайдено 3 кістяні проколки, «залізний ключ від внутрішнього замка» (не характерно для додержавного часу, можливо, це залізна частина кушнірського «ключа» для потоншення шкір [Войнаровський, 2000а; 2003, с. 128—129, рис. 12], уламок пружинних ножиць (обрізання шкір), шило та кістяна голка (чинбар у той період був одночасно

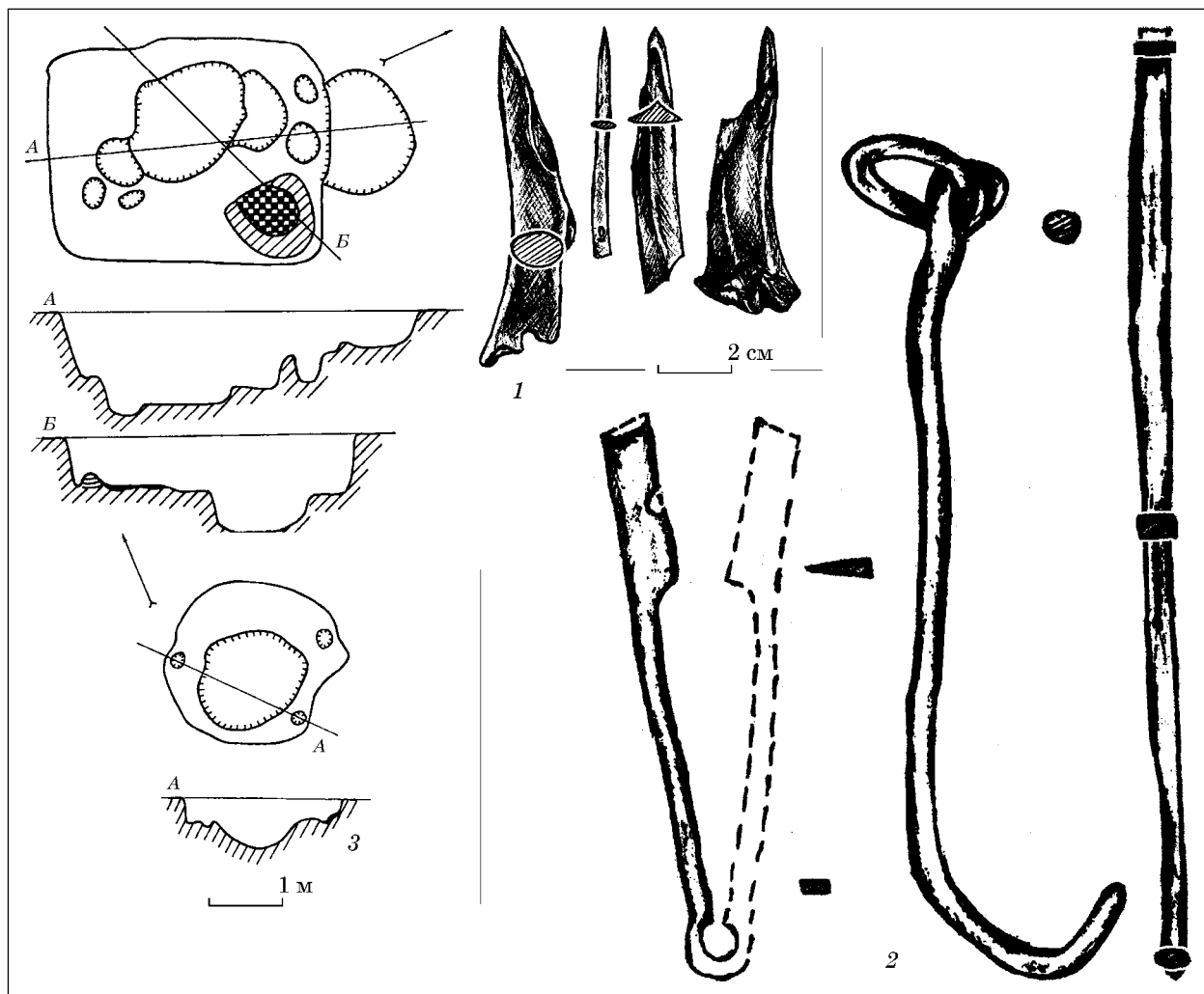

Рис. 10. Хрінники: 1, 2 — житло 63 та кістяний і залізний інструментарій із нього; 3 — споруда XXV [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004]

й шевцем) (рис. 10, 1, 2). У 3 м від споруди 63 збереглась споруда XXV: округла, $2,2 \times 2,4$ м, із трьома стовбовими ямками по периметру, в центрі — яма діаметром 1,4 м та 0,4 м завглибшки, із дуже похилими стінками (нетипова для поселення яма) (рис. 10, 3). На дні ями «зберігались запаси крейди» [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 208]. На нашу думку, це, можливо, перекрита навісом яма із запасами крейди, якою натирали шкіри при їх знежиренні (факт, широко засвідчений в етнографії чинбарства [Горинь, 1986, с. 35; Вовк, 1995, с. 72]).

На поселенні Алчедар Х ст. кілька споруд ми співвідносимо з житлами-шкірмайстернями (рис. 3, 2—4). Із півземлянки 1 походять 3 кістяні проколки, кістяні лоцило та голка, залізні шило й ніж, 3 гострильні камені. Півземлянка 2 — кістяна проколка, кочедик із рогу (такі «кочедики» чомусь часто знаходять у комплексі саме з чинбарськими знаряддями; на нашу думку, такі знаряддя — дуже гострі, з рогу косулі чи оленя — могли використовувати як розпиначі підготовленої до міздрювання шкіри чи розвертки отворів у ній), астрагал (ло-

цило?) з отвором, залізні шило та ніж. Півземлянка 5 — 8-подібна та підпрямокутна ями в долівці, 2 кістяні проколки, роговий кочедик, 2 астрагали «зі слідами заплірованості» (лоцила), 2 залізні ножі, гострильний брусок [Кашуба, Тельнов, Щербакова, 1997, с. 23, табл. XVI, 15; XVII, 10].

У Чорнівці I чинбарнею могла слугувати споруда 12 рубежу VIII — IX ст. (рис. 2, 3) площею 18 м^2 — більша ніж інші житла, із піччюкам'янкою, яка перекриває яму (чан?) першого етапу функціонування будівлі, з 16 (!) кістяними проколками та 4 скребками, одна з проколк була ввігнана вертикально в долівку (розпинач шкіри, розстеленої на долівці — робочій площадці?) [Войнаровський, 2007, с. 33—43, рис. 44]. Подібною до споруди 12 була синхронна їй будівля 10 — яма-чан першого етапу існування споруди, 2 кістяні проколки, скребло з лопатки тварини (рис. 2, 2).

Підвищений вміст шкіробробних знарядь засвідчено в окремих спорудах кінця VIII—IX ст. Новотроїцького городища [Ляпушкин, 1958] (рис. 11): ж. 8 та ж. 18 — по 4 кістяні проколки,

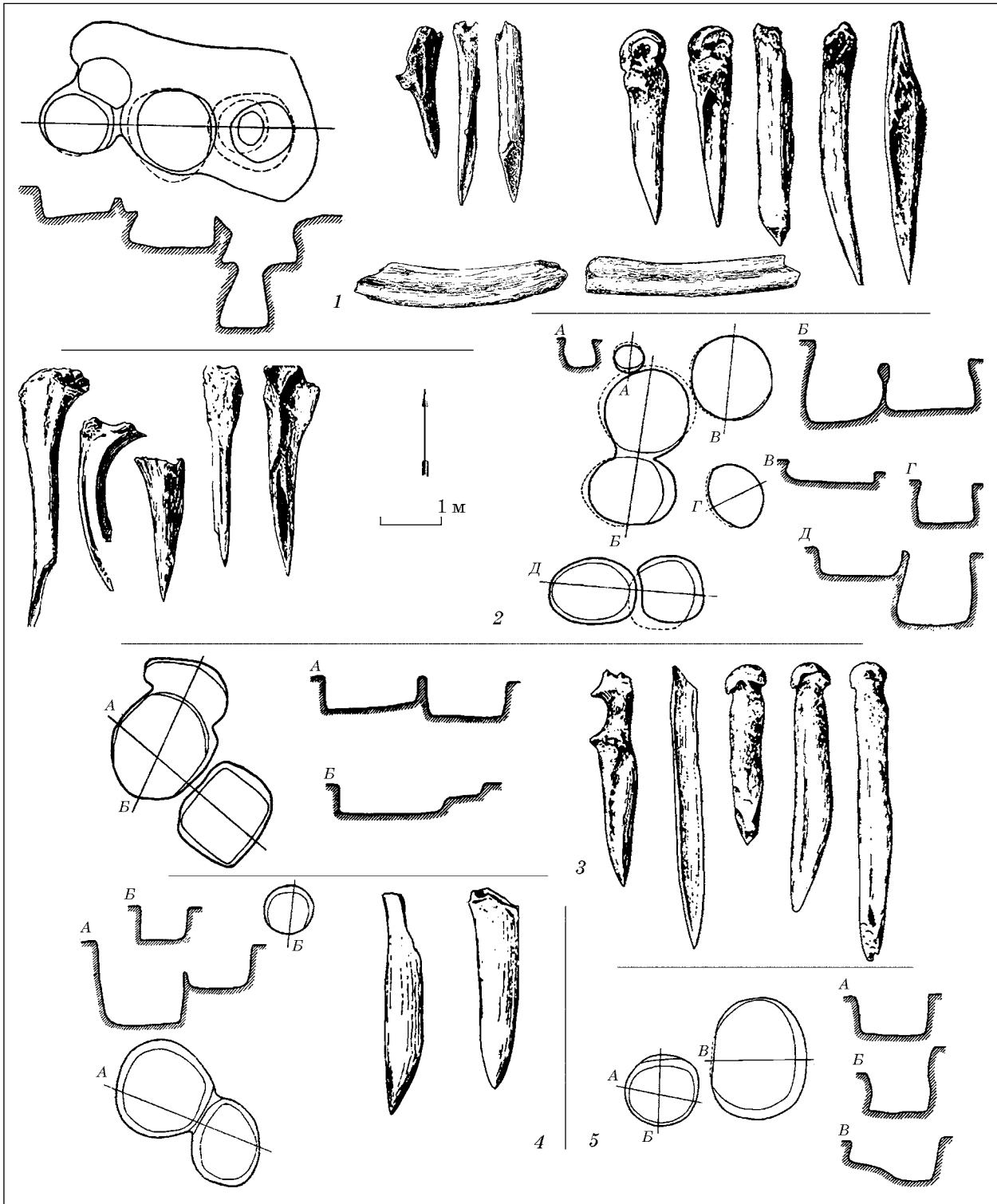

Рис. 11. Новотроїцьке городище. Об'єкти з ознаками чинбарських ям-чанів та кістяний інвентар [Ляпушкин, 1958]

поруч споруд компактно — по 4 ями (чани?); ж. 30 — 4 астрагали (лощила?), поруч будівлі — дві групи із 7 ям; ж. 38 — 8 проколов, 3 астрагали, поруч — виробничий, на наш погляд, комплекс із 8 ям (№ 44, 78, 79, 84, 86, 87, 90, 91), заповнення усіх їх — «абсолютно чистий світло-сірий шар (порушена материкова глина)» [Ляпушкин, 1958, с. 149] (вже зазна-

чалось, що в Добринівцях I ми спостерігали таке ж материкове заповнення майже усіх чинбарських ям-чанів: під час будівництва нового чану материк із цієї ями переміщався у старий чан, який перестав функціонувати) [Войнаровський, 1998, с. 289]). Цікаво, що в більшості цих ям на дні фіксується «золисто-вугільний шар» товщиною близько 10 см (слід золки?).

Подібний «шар золи в 2—4 см завтовшки» відзначено у ямах (чанах?) 8 і 10 (діаметр 1 м, глибина 0,9 м) городища Опішня [Ляпушкин, 1961, с. 301]; в інших ямах цього ж поселення (№ 9, 14—18) над дном засвідчено «шар більш щільний, коричневатого відтінку» — можливо, залишки танідів-дубників. Є такий зольний шар у 3—5 см завтовшки й на дні чану житла-чинбарні 12 IX ст. Чорнівка I [Войнаровський, 2007, с. 36, рис. 17]. На городищі Монастирок VIII—X ст., на валу засвідчено «зольник» — споруду із значним скупченням золи й попелу [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 58, 59]. Це може бути загальнопоселенське місце для накопичення золи для потреб масової шкіробробки (золи для зоління шкір потребується дуже багато, її спеціально заготовляли і, навіть, напалювали [Войнаровський, 2002, с. 188—189]).

На Новотроїцькому городищі поруч житла 45 (із трьома проколками) знаходились 5 ям, з них дві, № 48 і 49, на наш погляд, — єдина 8-подібна яма-чан. Групою розташовані ями 65, 65а та 66, діаметром 1,2—1,4 м, завглибшки 0,4—0,5 м, «розміщалися на ділянці, дещо заглибоїній по відношенню до навколишньої материкової поверхні» [Ляпушкин, 1957, с. 148]. На черняхівському чинбарському осередку Грядя I ми зазначали влаштування комплексу з майстерні 4 та ям 26, 27 і 28 поруч неї на спільній зрівельованій, легко заглибоїній у материк єдиній ділянці [Войнаровський, 2010].

Два житла з 4-х у Бранештах I IX—X ст. вирізняються з-поміж інших значною кількістю чинбарських артефактів (житла-майстерні?) [Федоров, 1960, с. 294—303]: ж. 2 — 5 кістяних проколів, фрагмент широкого скребка з лопатки оленя з циліндричною рукояткою (за Г.Б. Федоровим «уламок інструменту для очищення лемешів плуга від землі, що налипала» [Федоров, 1960, с. 297]) (рис. 4). Б.О. Тимошук, який знаходив такі ж інструменти в комплексі з іншими чинбарськими знаряддями на ранньосередньовічних пам'ятках Буковини, впевнено відніс їх до шкіробробних «скребел» [Тимошук, 1976, с. 106].

Окремі ями VIII—IX ст. із Сокола-Луки-Каветчинської, насамперед ті, що розміщені в «господарських» спорудах 5 і 6 — спарені (8-подібні), неглибокі, підмазані глиною [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 83]. Такі ознаки ми відмічаємо насамперед для чинбарських ям-чанів.

Тобто для поселень VIII—IX ст. констатуємо, в основному, збільшення кількості й асортименту чинбарського інструментарію, знахідки його в значній кількості та й більшості жител, присутність у межах житлово-господарських комплексів-дворів ям із ознаками чинбарських чанів. Найбільша ж кількість чинбарських знарядь у комплексі зі стаціонарними об'єктами шкіробробки засвідчена в спорудах кінця VIII — IX ст. Найраніший етап існування цих

селищ — кінець VII — початок VIII ст. — часто характеризується відсутністю в житлах будь-яких чинбарських інструментів (Рашків I, Хрінники, Чорнівка I).

Отже, і для VIII—IX ст. характерний домашній неспеціалізований рівень шкірвиробництва. Але обробка шкіри, на відміну від попереднього часу, вже проходить не на загальнопоселенських виробничих місцях, а в рамках житлово-господарських комплексів (децентралізація виробництва, т. зв. «сімейно-побутове» або «сільське ремесло») [Сванидзе, 1985, с. 21, 159—161]. Нарощуються масштаби вичинки шкіри, окремі споруди стають житлами-майстернями — II-й етап розвитку домашнього виробництва [Массон, 1976, с. 61, 62]. Але шкірвиробництво заняття і далі не самостійне, а допоміжне до сільського господарства, орієнтоване як на власні (сім'ї) потреби, так і запити громади та локального ринку (обмін). Шкіра, очевидно, вже є власністю окремих сімей в рамках територіальної (сусідської) громади.

Водночас, з VIII—IX ст., особливо у X ст. намічається й виокремлення обробки шкіри в галузь ремесла, в рамках громадських ремісничих центрів, що масово виникають як виробничі осередки гнізд слов'янських поселень (як правило, укріплені) [Рыбаков, 1948, с. 119; Тимошук, 1976, с. 109—118]. Поряд із об'єктами з виробництва заліза чи кераміки на громадських ремісничих центрах з'являються чинбарські майстерні в оточенні ям-чанів із значною кількістю різноманітного інвентаря для вичинки шкіри — городища Добринівці, Новотроїцьке, Алчедар, Монастирок. Чинбарство тут, очевидно, є спеціалізованим виробництвом, ремеслом, роботою на замовлення, здебільшого з матеріалу замовника, майстер тут — громадський ремісник, селянин-ремісник. Але таке масштабне шкірвиробництво, яке здійснювалося в рамках виключно громадських ремісничих центрів (на рядових поселеннях VIII—IX ст. спеціалізованих чинбарських будівель не виявлено), відбувалося для задоволення потреб громади, гнізда поселень. Лише надлишок вичиненої шкіри, можливо, ставав товаром, надбанням ринку (обмін переростає в торгівлю, саме в цей час з'являється монетний обіг). Це III-й етап розвитку домашнього виробництва [Массон, 1976, с. 66].

З рубежу X—XI ст., особливо в XI ст. (державність, ріст населення й попиту, ринок, грошові відносини, поява малих сімей-патронімій та індивідуалізація господарств), шкірвиробництво в масі стає спеціалізованим товарним виробництвом, ремеслом. Із жител цього часу майже повністю зникає чинбарський інструментарій, поодинокі ями на поселеннях уже не мають ознак чинбарських чанів. Показовою тут є ситуація на городищі Вал у Надстир'ї [Кучинко, 1996; Войнаровський, 2003а]. Тут у 12 з 22 жител кінця X — першої половини XI ст. виявлено чин-

барські знаряддя: 23 кістяні проколки, десятки скребків та лоцил. Водночас, в жодному (!) із 12 жител другої половини XI ст. городища (однотипових з житлами попереднього часу, незважаючи на зміну соціального змісту пам'ятки) знарядь обробки шкіри не виявлено. Така ж ситуація засвідчена і для шарів XI—XIII ст. загалом багатшарових поселень Монастирок (0 : 17), Бакота-На Клині (0 : 6), Новотроїцьке (0 : 12), Хрінники (0 : 5). Показово, що подібний стан засвідчено й для шарів чи поселень пізньоримського часу: Хрінники [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 87—96] — у 21 житлі вельбарської культури III—IV ст. лише в двох житлах — № 8 і 48 (великі, аморфні, атипові) знайдено 3 кістяні проколки (решта походять із культурного шару, який тут перемішаний, оскільки поселення багатшарове), Бакота-На Клині [Винокур, Горішній, 1994, с. 285—305] — у жодному з 54 (!) жител черняхівського поселення III—IV ст. знарядь обробки шкіри не виявлено; і в 12 черняхівських житлах поселення Сокіл-Острова [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 29—32] теж жодного знаряддя шкіробробки не засвідчено. Загалом, кістяних знарядь, «порівнюючи з більш ранніми епохами, на черняхівських пам'ятках не багато» [Баран, 1981, с. 119, 120]. Лише поодинокі кістяні проколки чи «ковзани» знайдено на широко розкопуваних черняхівських селищах Ріпнів II, Черепин, Бовшів II, Дем'янів II, Башмачка тощо. Водночас, десятки споруд нежитлового характеру на цих черняхівських поселеннях дослідниками й нами визначено чи реінтерпретовано як будівлі, пов'язані з чинбарством [Смиленко, 1992, с. 31, 106—109, рис. 15: III, 18; Войнаровський, 1998, с. 301—303, рис. 4—6; 2009, с. 414—423, рис. 8—12]. Показово, що кістяні проколки, скребки чи лоцила зникають і з поховань пізньоримського часу (досліджені в найбільшій мірі): у 1225 аналізованих похованнях черняхівської культури Е.О. Симонович та Н.М. Кравченко нарахували лише 8 кістяних «шил і проколюк» [Симонович, Кравченко, 1983, с. 33]. Їх мало би бути значно більше, якби вичинка шкіри в цей час залишалась домашнім заняттям (наприклад, пряслиця — ознака ткацтва як домашнього заняття — у загальній кількості 79 штук виявлені у десятках жіночих поховань культури).

Тобто, із кінця X — в XI ст. шкірообробка, як і в пізньоримський час, знову концентрується в руках окремих майстрів, виноситься за межі поселень, у виробничу зону (можливо, з'являються спеціалізовані осередки чинбарства). У тогочасних містах чинбарство фіксується у передмістях та сільській околиці. З XI ст. з'являються шевські майстерні [Колчин, 1985, с. 269] — шевство відділяється від чинбарства (професійна спеціалізація в роботі зі шкірою; внутрігалузева спеціалізація в чинбарстві, очевидно, явища уже поза межами раннього середньовіччя).

Отже, V—VIII ст. для східнослов'янського населення — період домашнього рівня вичинки шкіри, шкіробробка проводиться окремими майстрами, обмеженим асортиментом знарядь, за межами поселення, на замовлення громади, шкіра є власністю не сім'ї, а громади. З IX ст. йде процес нарощення виробництва шкіри, основний масив шкір у цей час вичинається в межах житлово-господарських дворів, кожною сім'єю самостійно і шкіра є власністю сім'ї, а не громади. З'являються елементи виробничої спеціалізації чинбарства, але переважно спеціалізації в межах громадських ремісничих центрів. Виникають стаціонарні місця масової вичинки шкіри, майстерні-чинбарні. Надлишок шкір, насамперед продукуваних у громадських ремісничих центрах, реалізується на локальному ринку (обмін, що переростає у торгівлю).

Професійне масове товарне чинбарство в східнослов'янському світі, очевидно, з'являється з рубежів X/XI—XI ст. Шкіра масово продукується лише окремими майстрами-професіоналами і реалізується через ринок.

Констатуємо: стабільна історична ситуація, сприятливі економічні умови (попит, ринок, гроші, забезпечені торгові шляхи), соціальна стратифікація суспільства (зміцнення ролі малої сім'ї, індивідуалізація господарства, майнове розшарування) у різні періоди приводять до «відмови від самовиробництва все більшої кількості життєвих засобів» [Сванидзе, 1985, с. 37], переходу шкірвиробництва із стадії домашнього виробництва і промислу до спеціалізованого й товарного ремесла.

Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.

Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ; Чернівці, 2004.

Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — К., 1984.

Винокур І., Горішній П. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994.

Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995.

Войнаровський В. Чинбарство у Північній Буковині в пізньоримську добу: артефакти, технологія, рівень спеціалізації // ЗНТШ. — Т. ССXXXV. — Львів, 1998. — С. 286—304.

Войнаровський В. Стаціонарні археологічні артефакти виробництва шкіри // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2000. — Вип. 1. — С. 58—71.

Войнаровський В. Ключі як археологічний артефакт та елемент шкір виробництва // Народознавчі зошити. — Львів, 2000а. — 6. — С. 976—982.

Войнаровський В. Ще раз до проблеми зольників епохи пізньої бронзи — ранньозалізного часу: спроба реінтерпретації // ЗНТШ. — Вип. ССXLIV. — Львів, 2002. — С. 179—194.

Войнаровський В. Давнє чинбарство на території України // Археологія. — 2003. — № 3. — С. 111—133.

Войнаровский В. Ще раз до питання про час появи спеціалізованої вичинки шкіри у середньовічного слов'янського населення // *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. — Луцьк, 2003а. — Ч. 2. — С. 84—86.

Войнаровский В. Вапнярсько-чинбарські осередки черняхівської культури Українського Прикарпаття // *Carpathica — Карпатика*. — Ужгород, 2006. — Вип. 34. — С. 148—162.

Войнаровский В. Чорнівка І. Поселення IV—IX ст. на Буковині. — Чернівці, 2007.

Войнаровский В. Вичинка шкіри на землях Східного Прикарпаття за пізньолатенського часу — раннього середньовіччя: причини та рівні спеціалізації // *Archeologia barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim*. — Rzeszow, 2009. — S. 407—431.

Войнаровский В. Сировинна база давнього чинбарства Східного Прикарпаття // *Surowce naturalne w Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. — Krosno, 2009a. — S. 383—408.

Войнаровский В. Проблема культурной идентификации памятников III—V вв. н. э. типа Черепин (производственный комплекс Гряда I около Львова) // *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в римское время и период Великого переселения народов*. — М., 2010. — С. 65—85.

Войнаровский В., Войнаровский А. Гряда I. Виробничий осередок IV ст. н. е. поблизу Львова. — Луцьк, 2011.

Горинь Г.Й. Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 1986.

Кашуба М.Т., Тельнов Н.П., Щербакова Т.А. Алчедарское древнерусское поселение (раскопки 1987—89 гг.). — Тирасполь, 1997.

Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1991.

Козак Д., Прищеп Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004.

Колчин Б.А. Ремесло // *Древняя Русь. Город, замок, село*. — М., 1985. — С. 243—297.

Кучинко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. — Луцьк, 1996.

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое (о культуре восточных славян в период сложения Киевского государства). — М., 1958 (МИА. — Вып. 74).

Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М., 1961 (МИА. — Вып. 104).

Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976.

Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975.

Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.

Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут. — М., 1984.

Сванидзе А.А. Деревенские ремесла в средневековой Европе. — М., 1985.

Семенов С.А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы). — М., 1957 (МИА. — Вып. 54).

Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. — Л., 1983.

Семенов Ю.И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // *Становление классов и государства*. — М., 1976 — С. 7—86.

Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. — М., 1983 (САИ. — Вып. Д1-22).

Смиленко А.Т. Городище Башмачка III—IV вв. н. э. — К., 1992.

Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984.

Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.

Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. — М., 1960.

Turnau I. Garbarstwo na ziemiach Polskich w XVI—XVIII wieku. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975.

В. М. Войнаровский

ВЫДЕЛКА КОЖИ: ОТ ДОМАШНЕГО ЗАНЯТИЯ ЧЕРЕЗ ОБЩЕСТВЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО — К РЕМЕСЛУ (на материалах раннесредневековых славянских поселений)

Археологические артефакты кожеобработки — важные факторы для характеристики общей производственной деятельности раннеславянского населения, в том числе определения причин и уровней специализации древнего кожевничества.

Мы выделяем три уровня специализации древнего кожевничества: производственная — выделка кожи для мастера становится занятием круглогодичным, в основном оторванным от земледелия; профессиональная — сапожничество отделяется от изготовления кожи; внутренняя (внутриотраслевая) специализация — деление на кожевничество, скорнячество, шорничество.

Достоверно кожевническими объектами и инструментами являются многочисленные материковые ямы-чань для мокрой обработки кож, костяные «проколки» (кольшки-фиксаторы кожи), мездревальные ножи, скребки, скобели, струги, ложила.

Для поселений V—VII вв. характерно небольшое количество ям и отсутствие среди них ям с признаками чанов, отсутствие стационарных мест массового кожепроизводства, ограниченный ассортимент кожевнического реманента и, главное, минимум или полное его отсутствие в жилищах. Это свидетельство домашней выделки кожи в основном вне границ поселка (возможно, лишь отдельными мастерами) для удовлетворения потребностей общины («на заказ» общины, кожа здесь — собственность большесемейной общины). Это, по В.М. Массону, первый, архаический этап развития домашних производств.

Поселения VIII—IX вв., в основном, характеризуют резкое увеличение количества и ассортимента инструментов для выделки кожи, находки их в трети или в большинстве жилищно-хозяйственных комплексов, присутствие в границах «дворов» ям-чанов. То есть, и для этого периода характерен домашний уровень кожепроизводства. Но обработка кожи уже проходит в рамках жилищно-хозяйственных комплексов, отдельные сооружения становятся жилищами-мастерскими, наращиваются масштабы производства кожи, ориентированные как на собственные потребности, так и запросы общины и локального рынка (обмен). Кожа, очевидно, уже является индивидуальной собственностью отдельных семей, а не территориальной (соседской) общины — второй этап развития домашних производств.

С IX — в X вв. намечается выделение обработки кожи в отдельное ремесло, прежде всего в рамках общественных ремесленных центров. Рядом с объектами для обработки железа или гончарства в ремесленных центрах появляются кожевнические мастерские в окружении ям-чанов, со значительным количеством разнообразного инвентаря для выделки кожи — важный признак начальной (производственной) специализации кожепроизводства. Кожевник здесь — общественный мастер, крестьянин-ремесленник, который порывал с сельским хозяйством. Массовое производство кожи в рамках общественных ремесленных центров происходило для удовлетворения потребностей прежде всего соседних общин, лишь ее излишек, возможно, становился товаром, достоянием рынка (обмен перерастает в торговлю, появляется монетное обращение). Это — третий этап развития домашних производств.

С рубежа X/XI — в XI вв. (государственность, демографический рост, спрос, рынок, денежные отношения, появление малых семей, индивидуализация хозяйства) кожевничество в массе становится специализированным товарным производством, ремеслом. Одиночные ямы на поселениях уже не имеют признаков чанов, из жилищ почти полностью исчезает инструментарий для выделки кож. Кожеобработка здесь, очевидно, концентрируется в руках отдельных мастеров, выносится за границы поселений, в производственную зону, возможно, появляются кожевнические производственные ячейки. В городах этого времени кожевничество фиксируется в предместьях и сельской округе. С XI в. появляются сапожные мастерские, сапожничество отделяется от кожевничества — признак профессиональной специализации.

Стабильная историческая ситуация, благоприятные экономические условия, социальная дифференциация восточнославянского общества в разные периоды приводят к постепенному переходу выделки кожи от стадии домашнего производства к специализированному и товарному ремеслу — явление, которое играло первостепенную роль в формировании и развитии древних обществ.

V. M. Voinarovskiy

CURRYING AND ITS DEVELOPMENT FROM A DOMESTIC ECONOMY THROUGH PUBLIC PRODUCTION INTO A TRADE (on materials from Slavic settlements of early middle ages)

Archaeological artifacts related to skin treatment help describe the production activity of early Slavs, including reasons and levels of specialization of ancient currying in greater detail.

We discern three levels of specialization in early Slav currying. On the production level, tanning of skin becomes an incessant process, mainly alienated from agriculture, with the craftsman working the whole year round; on the professional level, actual production of leather is separated from its further usage (shoemaking, for example); finally, internal specialization divides the industry into currying, fur dressing, saddle making.

The range of currying objects and instruments includes the numerous pit-vats used on wet stages of skin treatment, bone stakes used to fixate skin, drawing knives, scrapers and adzes.

Settlements of the V—VII century feature a number of distinguishing qualities: a low number of pits, general absence of pits with distinct characteristics of a vat, lack of stationary places of mass skin treatment, a limited assortment of currying inventory and, most of all, its complete absence from the residential areas. This shows that domestic skin treatment took place outside the settlements (possibly, all work was done by only a few people) and aimed to satisfy the needs of the whole community (skin was considered communal property and was processed in adequate quantities). According to V. Masson, this is an example of the first (archaic) stage in the development of domestic productions.

Settlements of the VIII—IX century show a rapid increase in quantity and assortment of currying tools which are now found in every third housing and economic complex. Also, pit-vats can now be found inside settlements. Skin treatment remains domestic but now this process takes place within the residential areas; separated workshops begin to appear. The increasing scale of production suggests a double orientation on both the maker's private needs and those of the community and the local market. Apparently, skin has already become individual property of separate families which indicates the second stage in the development of domestic productions.

The X century marks the shaping of skin treatment into a type of trade. Currying workshops begin to appear alongside objects of iron working and pottery; being surrounded by several pit-vats and containing various currying tools, they are quite easily distinguishable. This signifies that skin treatment has achieved the production level of specialization. Carriers are now craftsmen, peasant artisans who alienated themselves from agriculture. Mass production of leather in production areas was oriented towards the satisfaction of demand in surrounding settlements. Likely, some surplus goods reached the market (exchange begins to develop into trade). This is the third stage in the development of domestic productions.

In the late X and the early XI centuries several factors contributed to the development of currying into a type of handicraft (statehood, an increase of demand and the density of population, market growth, finance, emergence of small families, individualization of economy). Individual pits found in settlements lose the characteristics of currying vats. Currying tools disappear almost completely from the residential areas. Skin treatment is now concentrated in the hands of individual craftsmen. The process is moved out of the settlements and into production areas. Likely, separate currying production cells appear. In the towns belonging to this timeframe, currying took place in the suburbs and the rural precincts. Shoemaking shops also begin to appear in the XI century. Its separation from currying is a distinct sign of professional specialization.

Stable historical environment, an auspicious economic situation and social differentiation of Eastern Slav society result in a gradual transition of skin treatment from a type of domestic production to a specialized and market-oriented handicraft which is a process that played a decisive role in the shaping and development of ancient societies.

Р. В. Терпиловський,
С. А. Горбаненко

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО МЕШКАНЦІВ ПОСЕЛЕННЯ ОЛЕКСАНДРІВКА 1

У статті підсумовано всі дані з сільського господарства, відомі з поселення київської культури Олександрівка 1 у Чернігівському Подесенні. З цією метою проаналізовано природні складові (екологія, палеоетноботаніка, археозоологія) і знаряддя праці.

Ключові слова: землеробство, тваринництво, сільське господарство.

Рівень дослідженості. Поселення Олександрівка 1 було досліджене масштабними розкопками силами археологічної експедиції Чернігівського історичного музею під керівництвом О.В. Шекуна у 1993—1997, 2000, 2001, 2003 рр. Загальна площа пам'ятки, досліджена протягом 1993—2003 рр., нині становить 2,4 га. В її межах виявлено 56 житлових і господарських споруд і 810 господарських ям, а також 7 виносних вогнищ. З них 44 споруди належать до київської культури — 20 житлових і 24 господарських, а також близько 800 господарських ям. Перекриття одного київського житла іншим зафіксовано лише в одному випадку (будівлі 37, 38); отже, зазначити одночасовість / різночасовість співіснування жител неможливо.

На жаль, не усі розкопи вдалося з'єднати в єдине ціле — цьому заважала сучасна забудова, під'їзні шляхи, траншеї під комунікації тощо. Археологічний матеріал введено до наукового обігу у повному обсязі [Терпиловський, Шекун, 1996; 2004]. Останнім часом оброблено і опубліковано матеріал, який певним чином характеризує землеробство давніх жителів Олександрівки [Терпиловський, Пашкевич, Горбаненко, 2005]. Крім того, більшість археозоологічних матеріалів із пам'ятки, опрацьованих О.П. Жу-

равльовим, також опубліковано [Журавльов, 1996]. Отже, нині є можливість провести повний аналіз сільського господарства мешканців поселення Олександрівка 1 часу проживання там носіїв київської культури.

Поселення розташоване на лівому березі р. Стрижень — правої притоки Десни, на північній околиці сучасного Чернігова. Мікро-регіон був доволі густо заселений у давнину (рис. 1). Зокрема, у межах Чернігівського Подесення за матеріалами розвідок і розкопок зафіксовано 20 пам'яток київської культури. Втім, твердої гарантії щодо їхнього одночасного існування дати, звісно, не можна. Отже,

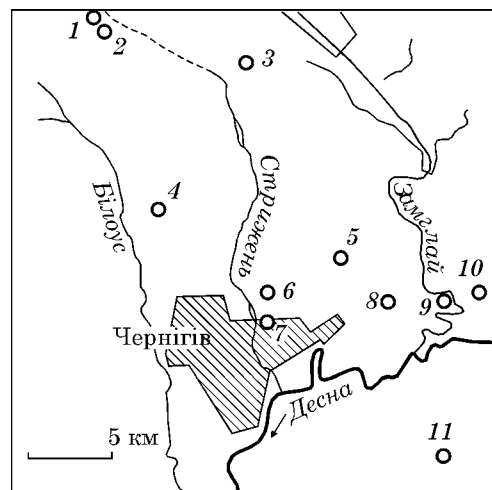

Рис. 1. Розміщення поселень київської культури в районі Чернігова: 1 — Верхньостриженське 3, 2 — Верхньостриженське 2, 3 — Роїще, 4 — Титова Річка, 5 — Овраменків Круг, 6 — Олександрівка 1, 7 — Яловщина, 8 — Улянівка, 9 — Киселівка 1, 10 — Киселівка 2, 11 — Виблі

Рис. 3. Місце розташування поселення: вигляд з космосу [<http://www.wikimapia.org/>]; горизонталі через 20 м (за: [Карта України, m-36-015])

знайдено також пилок таких порід як дуб, в'яз, липа, граб, ясень, бук. У пробах постійно присутній пилок трав і спори [Дубняк, Пашкевич, 1974, с. 127]. Таким чином, рослинність Чернігівського Полісся за період, що нас цікавить, характеризується змішаними широколистяно-сосновими лісами, у яких були вологолюбні породи — бук та ялина [Пашкевич, 1971, с. 196]. У пізньоголоценових відкладах ряду боліт є пилок бука — 0,4—0,8 % та ялини — 0,5—3,0 % [Пашкевич, 1971а, с. 67, 69].

Антропогенні впливи фіксуються й для сусіднього Білоруського Полісся. За даними, опублікованими Г.І. Сімаковою, на періоди середньої (SA2, 2000—1000 років тому) і заключної (пізньої; SA3, 1000 р. т.) фаз голоцену припадає максимальний зріст кривих антропохорів (пилок культивованих і пасовищних рослин; рудеральних, представників вологих лук; пилок, що свідчить про розрідження лісу). Деяке підвищення вмісту рослинності, що є показником заліснення територій у Білорусі, помічено для періоду приблизно 1500 р. т. [Сімакова, 2007, с. 64—65].

Клімат періоду існування київської культури, відносно сучасного, можна охарактеризува-

ти завдяки даним спорово-пилкового аналізу відкладів болота Гельмязівського і проб, взятих поблизу поселення Хлопків. Відносно сучасного клімату 1460 ± 55 р. т. зафіксовано такі показники: температура липня була нижчою на 0,5—1°; січня — на 1—1,5°; середньорічна — на 1°. Кількість опадів більша за сучасну приблизно на 25 мм [Безусько, Климанов, 1987].

Поселення розташоване на темно-сірих ґрунтах лесових островів, які у даному регіоні є найбільш родючими. Очевидно, ці властивості постійно приваблювали давніх землеробів, тому хронологічні межі існування Олександрівки з певними інтервалами охоплюють майже півтисячі років.

Слід також зазначити, що за часів київської культури поселення характеризується найбільшими показниками черняхівського імпорту (передусім гончарної кераміки) серед пам'яток Чернігівського Подесення. Можливо, вплив черняхівської культури можна побачити у рівнинно-балковій топографії таких поселень басейну Стрижня, як Роїще та Олександрівка, не дуже типової для київської культури, але звичайної для пам'яток черняхівської культури [Терпиловський, 2004].

Землеробство. Знаряддя для обробітку ґрунту. На поселенні не було знайдено жодної деталі від знаряддя для обробітку ґрунту. Так чи інакше, для обробітку ґрунтів, які формувалися під лісовою рослинністю (на початковому етапі — після зведення лісу), краще було використовувати рало з гряділем, укріпленим вузьколопатовим залізним наральником, поставленим під кутом приблизно 45° до ґрунту. Фрагмент такого наральника (до цього часу — єдиний відомий серед матеріалів київської культури) було знайдено на поселенні Улянів-ка [Максимов, Терпиловский, 1978; 1979], розташованому в аналогічних природних умовах.

Для київської культури загалом знахідки наральників — надзвичайно рідкісне явище. Крім згаданого, відомий фрагмент наральника з поселення Каменево 2 (Росія) [Обломский, 1991, рис. 32, 17], а також із поселення Обухів 7 [Шишкін, 1996, рис. 63, 3]. Усі 3 наконечники характеризуються в цілому незначними розмірами і слаборозвиненими пропорціями.

Набагато більше наральників відомо з матеріалів черняхівської культури (добірку див.: [Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 4.2]; посилання на джерела інформації див. там само, с. 277). Тим не менше, досі з черняхівських пам'яток лівобережжя Дніпра також відомо усього 3 наральники: з поселень Войтенки 1 [Любичев, Горбаненко, 2011, рис. 2, 1], Коломак [Любичев, Скирда, Усанов, 2004, рис. 3] і Западенька [Бейдин, Григорьянц, Любичев, 2005, с. 327—328, рис. 2, 4].

Зважаючи на їх незначну кількість і в матеріалах київської культури, і на лівобережжі Дніпра в цілому, можемо припустити, що залізні деталі для зміцнення знаряддя для обробітку ґрунту ще не набули поширення. Це може свідчити про те, що техніку орного землеробства у класичному розумінні не використовували. Ймовірно, відсутність наральників на поселенні Олександрівка 1 є не випадковістю, а може бути показником техніки землеробства, оскільки може свідчити, що: вони не були потрібні через неземлеробську діяльність; жителі використовували підсіку як основну форму землеробства; у заплавах при використанні рала у них не було необхідності, оскільки ґрунти були легкими для обробітку [Горбаненко, 2011, с. 207].

Отже, можемо запропонувати використання таких типів рал: 1 — прямогрядільні рала з ральником, не укріпленим залізним наконечником, поставленим під кутом близько 45° ; 2 — кривогрядільні рала з ральником, не укріпленим залізним наконечником, поставленим горизонтально до землі [Горбаненко, 2006, рис. 1]. Перші відомі лише з етнографічних джерел, другі походять із різночасових матеріалів або виявлені в умовах, за яких їх складно атрибутивати (добірку див.: [Горбаненко, 2007, рис. 14, 15]; посилання на джерела інформації див. там

само). Серед випадково виявлених дерев'яних рал нині чи не єдине — з Токарівського торфовища, яке доволі давно введене до наукового обігу і по-різному датоване різними дослідниками [Березовець, 1952; Шрамко, 1961, с. 73—90], методами природничих наук датоване віком 1710 ± 100 р. тому, тобто — III—IV ст. н. е. Це перше достовірне свідчення використання рала такого типу в I тис. н. е. (попередня інформація: [Абашина, 2008, с. 105]).

Палеоетноботанічний спектр (ПБС). Для визначення палеоетноботанічного спектру (ПБС) пам'ятки використано методику зняття відбитків зернівок культурних рослин з кераміки, впроваджену З.В. Янушевич [Янушевич, Маркевич, 1970]. Було переглянуто вироби із глини з Олександрівки, які нині зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею. Надалі матеріал поступив на аналіз у відділ природничих методів в археології Інституту археології НАН України. Аналіз проведено д. б. н. Г.О. Пашкевич. Було визначено 67 відбитків зернівок культурних рослин, які належали київській і колочинській культурам та пам'яткам волинцевсько-сахнівського типу. До матеріалів київської культури належить 35 відбитків: проса (9), ячменю півчастого (10), жита (8), пшениці півчастого (5) та голозерної (2), вівса (1) [Терпиловский, Пашкевич, Горбаненко, 2005]. Таким чином, за кількістю матеріал демонструє типовий для київської культури ПБС [Пашкевич, Терпиловский, 1981; Терпиловский, 1984, с. 59—62; Пашкевич, 1992, с. 27, 32]. Можливо, найважливішу роль відігравав ячмінь півчастий. Друге місце за кількістю посідало просо, далі — жито. Пшениця півчаста переважала над голозерною, що є доволі типовим явищем. Традиційно невелика кількість вівса. Такий ПБС цілком характерний для Полісся часу київської культури. У цілому матеріал демонструє пріоритетність вирощування непримхливих злакових культурних рослин, що є типовим для першої половини I тис. н. е. і цілком відповідає рівню розвитку землеробства носіїв київської культури (рис. 4).

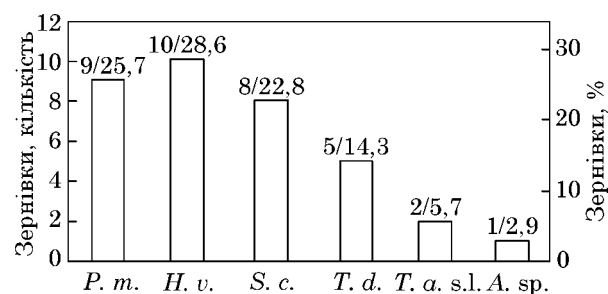

Рис. 4. Палеоетноботанічний спектр (за кількістю зернівок): *P. m.* — *Panicum miliaceum*; *H. v.* — *Hordeum vulgare*; *S. c.* — *Secale cereale*; *T. d.* — *Triticum dicoccon*; *T. a. s. l.* — *Triticum aestivum s. l.*; *A. sp.* — *Avena sp.* Над стовпчиками дано кількість зернівок / %

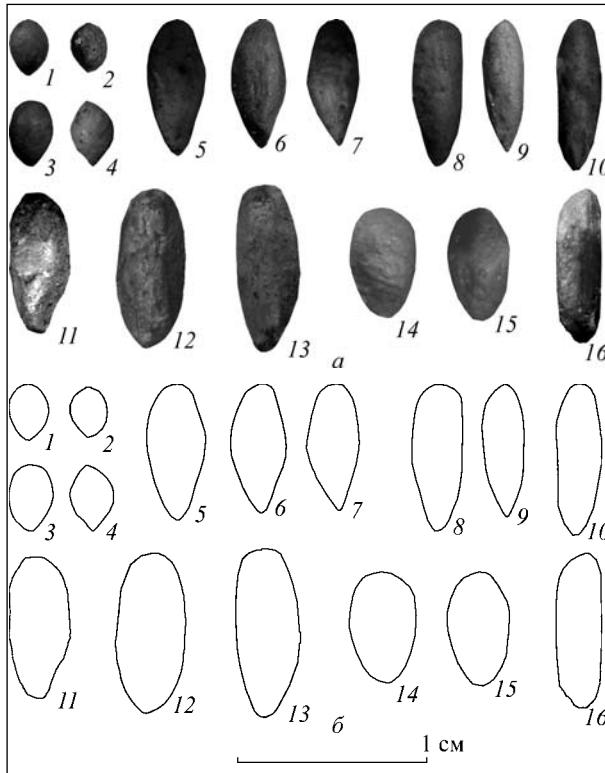

Рис. 5. Культурні рослини (київська культура): 1—4 — просо, 5—7 — ячмінь півчастий, 8—10 — жито, 11—13 — пшениця двозернянка, 14, 15 — пшениці голозерні, 16 — овес

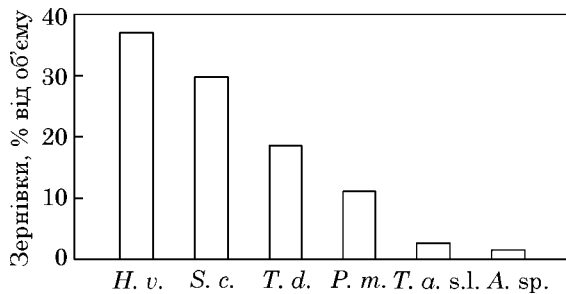

Рис. 6. Палеоетноботанічний спектр (за об'ємом зернівок). **Скорочення** див. на рис. 4

Розміри, вигляд та пропорції зернівок (табл. 1; рис. 5) цілком відповідають синхронним аналогіям [Башкатов, Пашкевич, Горбаненко, 2010].

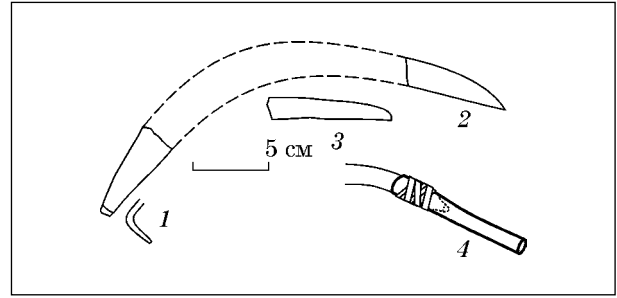

Рис. 7. Серпи: 1—3 — знахідки, 4 — реконструкція кріплення руків'я

При перерахунку зернівок за об'ємом, отримуємо наступну картину: беззаперечно, на першому місці ячмінь, далі — жито, пшениця двозернянка, просо, пшениця голозерна, овес (рис. 6).

Збирання врожаю. На поселенні було знайдено артефакти землеробського призначення — серпи; зернотерки і жорна. Більшість із них пов'язана з об'єктами київської культури. Перші, вказуючи на процес збирання врожаю, беззаперечно маркують існування власних посівів, а не використання зовнішніх надходжень продуктів землеробства. Другі лише засвідчують прикінцевий процес — переробку продуктів землеробства, не даючи змоги встановити джерело надходження продуктів землеробства.

Серпи, які використовували для збирання врожаю зернових культур, репрезентовано трьома фрагментами з Олександрівки — з будівель 5 і 1 та ями 54 у будівлі 15 [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 24] (рис. 7, 1—3). Завдяки аналогічній знахідці з Роїща (яма 160) [Терпиловський, 1984, с. 62], можна припустити аналогічну конструкцію по фрагментам, відомим з Олександрівки. Фрагмент із будівлі 5 з Олександрівки мав гачок на п'яті, на який насаджувалося дерев'яне руків'я (рис. 7, 4). Близькими аналогіями фрагментам з Олександрівки є знахідки з поселень Верхньостриженське 2 [Горюнова, Романова, Щеглова, 1989, с. 81—82], Киріївка 1, Абідня [Терпиловський, Абашина, 1992, рис. 60], Хлопків [Некрасова, 1989, с. 77—78].

Таблиця 1. Розміри відбитків зернівок рослин

Назва	Розміри, мм		Індекс L/B
	Ширина, B	Довжина, L	
Просо звичайне	1,98 × 2,21 (1,85—2,12) × (2,1—2,35)		
Ячмінь півчастий	3,14 (3,08—3,35)	8,45 (7,82—8,89)	2,47 (2,39—2,73)
Жито	2,4 (2,2—2,6)	7,25 (6,39—7,73)	2,84 (2,6—3,2)
Пшениця двозернянка	3,37 (3,18—3,56)	7,18 (6,76—7,7)	2,13 (2,09—2,18)
Пшениця голозерна	3,61 (3,28—3,48)	6,04 (5,8—5,96)	1,72 (1,61—1,82)
Овес	2,36	8,12	3,44

П р и м і т к и. Подано середні розміри зернівок; у дужках подано варіабельність зернівок.

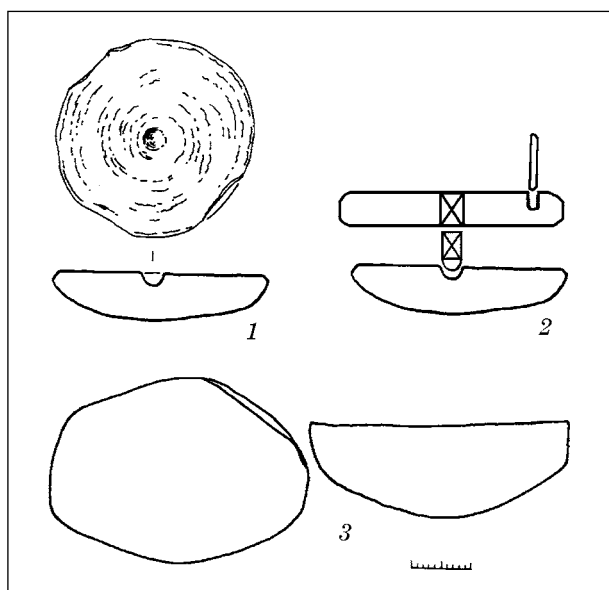

Рис. 8. Знаряддя переробки врожаю; жорна: 1 — знахідка, 2 — реконструкція; 3 — зернотерка

Зберігання та переробка врожаю. На Олександрівці 1 досліджено значну кількість господарських ям — близько 800. За формою у плані господарські ями можна розділити на круглі, овальні, прямокутні та подовжені. Круглі ями найчисленніші. Їх діаметр біля материка становить від 0,55 до 2,05, переважно 1—1,5 м. Можна припустити, що більшість ям використовували як льохи для зберігання продовольчих продуктів, які іноді тримали у великих глиняних корчагах, берестяних чи дерев'яних посудинах. В окремих випадках ями мали сходинки, наближаючись за конструкцією до справжніх льохів. У заповненні ям зустрічалися шматки обпаленої глиняної обмазки з відбитками розколотих дерев'яних пласк. Очевидно, вони залишилися від згорілих покрешок або дерев'яних конструкцій, обмазаних глиною, типу куреня. «Класичних» зернових ям грушоподібної форми великих розмірів із пропеченими стінами, які використовували для зберігання великої кількості зерна [Зеленин, 1991, с. 83] не зафіксовано.

Частину ліпної кераміки з Олександрівки 1 за діаметром вінець можна зарахувати до тарної, а також до корчаг для зберігання зерна. До таких, на нашу думку, частково можуть належати горщикоподібні посудини з вінцями діаметром 22—31 см (20 %), а також із діаметром понад 32 см (5 %) [Терпиловський, Шекун, 1996]. Їх могли використовувати для зберігання запасів і в ямах, і в домівках.

Серед знарядь праці, виготовлених із каменю, з Олександрівки походять переважно фрагменти жорен, а також кілька фрагментів зернотерок. Зернотерки знайдено у ямі 589 та у культурному шарі (рис. 8, 3) [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 25], проте у першому випадку невиразна кераміка, що походить з об'єкту, а у другому — відсутність будь-

Таблиця 2. Знахідки фрагментів жорен

Кількість	Місце
1	Будівля 24
1	Споруда 43
1	Над будівлею 46
1	Яма 47
1	Яма 423
1	Яма 507
1	Яма 576
1	Яма 577
1	Культурний шар

якої можливості датування за знахідками не дозволяють впевнено зарахувати ці знахідки до I тис. н. е., хоча й виключати таку можливість повністю не можна [Горбаненко, 2002].

Практично усі жорна (табл. 2) були виготовлені з вулканічного туфу. Виразні уламки (житло 24) належать нижнім каменям жорен (лежакам). Вони мають діаметр робочої поверхні 33 см, товщину в центрі 7,5 см, заглиблення до 3 см по центру для встановлення робочої осі діаметром 4 см (рис. 8, 1). Очевидно, легкі ручні ротаційні жорна могли бути закріплені стаціонарно або являли собою «портативну» конструкцію. Складалися вони з нижнього та верхнього каменя (бігуна). У нижньому камені в центральне заглиблення входила дерев'яна вісь (порцлиця), на якій закріплювали верхній камінь. Центральний отвір верхнього каменя звичайно мав прямокутну форму для щільного кріплення. У рух таку конструкцію приводили за допомогою руків'я, розташованого на периферії верхнього каменя (рис. 8, 2). За класифікацією Р.С. Мінасяна, жорна подібного типу належать до групи II [Минасян, 1978].

Носії київської культури використовували жорна аналогічні за конструкцією черняхівським. Більше того, враховуючи матеріал, з якого вони виготовлені, жорна київської культури з Олександрівки слід вважати прямим черняхівським імпортом. Подібна ситуація спостерігається й на інших київських поселеннях Чернігівського Подесення [Терпиловський, 1984, с. 62—63; Терпиловський, Шекун, 1996, с. 9, 24; 2004, с. 219].

Традиційно землеробство київської культури вважається екстенсивним, заснованим на підсічній формі з подальшим введенням ділянок у переліг [Абашина, 2003]. Теза про підсіку підтверджується місцезонашуванням пам'яток у лісовій зоні. Олександрівка 1 у цьому відношенні не становить винятку. Крім того, у потенційній ресурсній зоні пам'ятки були значні площі ґрунтів, на родючість яких впливало розташування поряд із вологою місцевістю, що давало можливість використовувати їх для потреб землеробства протягом необмеженого часу або для потреб тваринництва.

Таблиця 3. Склад стада домашніх тварин. Археозоологічний матеріал (за: [Журавльов, 1996])

Одиниці виміру	ВРХ	Вівця свійська	Коза свійська	ДРХ	Свиня свійська	Кінь свійський	Всього
Кістки	853	1	2	49	100	129	1134
Особини, кількість							
Молоді	8	—	—	3	14	2	27
Напівдорослі	5	—	—	2	3	1	11
Дорослі	38	1	1	7	13	15	75
Р а з о м	51	1	1	12	30	18	113
Особини, %							
Молоді	7,08	—	—	2,65	12,39	1,77	23,89
Напівдорослі	4,42	—	—	1,77	2,65	0,89	9,73
Дорослі	33,63	0,89	0,89	6,19	11,51	13,27	66,38
Р а з о м	45,13	0,89	0,89	10,61	26,55	15,93	100
Кількість отриманого м'яса, кг *							
Молоді	1864		120		1400	320	3704
Напівдорослі	1950		120		750	240	3060
Дорослі	17100		540		3250	4800	25690
Р а з о м	20914		780		5400	5360	32454
Кількість отриманого м'яса, %							
Молоді	5,74		0,37		4,31	0,99	11,41
Напівдорослі	6,01		0,37		2,31	0,74	9,43
Дорослі	52,69		1,66		10,02	14,79	79,16
Р а з о м	64,44		2,40		16,64	16,52	100

* Наведено лише для прозорості розрахунків.

Таким чином, виходячи з аналогій, загальних тенденцій та матеріалу, видається імовірним запропонувати для поселення Олександрівка 1 наступну схему засвоєння потенційної ресурсної зони. Переважала підсіка; можливо, запроваджувалося введення лісових ділянок у переліг; також, можливе використання для землеробства заплавних ділянок та ґрунтів, розташованих поблизу водойм.

Тваринництво. Археозоологічний матеріал. Для поселення Олександрівка свого часу було проведено визначення остеологічних матеріалів. З цією метою проаналізовано матеріали розкопок 1993—1996 рр. Аналіз проведено співробітником відділу методів природничих наук в археології Інституту археології НАН України к. і. н. О.П. Журавльовим [Журавльов, 1996]. Слід зазначити, що археозоологічний матеріал свого часу не було розділено по періодах, однак його найбільша кількість походить саме з матеріалів київської культури, що дало підставу вважати отриманий археозоологічний комплекс притаманний саме носіям київської культури [Журавльов, 1996, с. 103]. Окрім того, матеріал чудово корелює з переважною більшістю аналогічних даних із пізньозарубинецьких та київських пам'яток [Терпиловський, 2004, с. 77, прилож. 7; Горбаненко, 2007, с. 73—74, табл. 20].

Аналіз тваринництва слід розпочати зі співставлення кількості диких і домашніх тва-

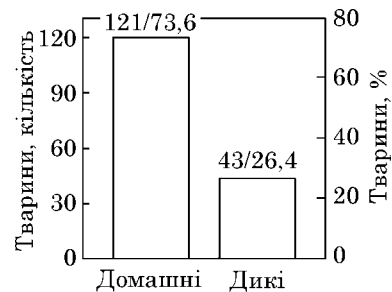

Рис. 9. Співвідношення диких і домашніх тварин (за кількістю особин)

рин. На Олександрівці виявлено кістки від 121 особин домашніх та від 43 особин диких тварин¹, що в перерахунку на відсотки становить 73,6 та 26,4 % (рис. 9). Співвідношення домашніх тварин до диких, де останні становлять від 1/4 до 1/3, для матеріалів пам'яток I тис. н. е. на території сучасної України є доволі типовим.

До стада домашніх тварин у мешканців Олександрівки входили велика рогата худоба (ВРХ), дрібна рогата худоба (вівці свійські, кози свійські) (ДРХ), свині, коні. Відносну біль-

1. Не враховано кістки сліпака звичайного (1 особина) і хом'яка звичайного (1 особина), оскільки вони цілком можуть бути сучасними [Журавльов, 1996, с. 105].

шість, майже сягаючи половини стада, становили ВРХ; на другому місці за кількістю особин була свиня (близько 1/4); далі кінь (до 1/6); ДРХ (близько 1/10) (табл. 3). Як ми вже зазначали, такі показники (з незначними варіаціями) доволі типові для пізньозарубинецьких і київських пам'яток регіону.

Стадо ВРХ частково є показником присутності тяглової сили для обробітку ґрунту. З цього приводу В.І. Цалкін на підставі аналізу остеологічного матеріалу загалом запропонував коефіцієнт, за яким обраховується кількість корів, биків і волів, яким ми користуємося за відсутності безпосередніх даних. За В.І. Цалкіним, до складу стада ВРХ входило близько 80 % корів, 15 % биків і 5 % волів [Цалкін, 1969, с. 94]. У перерахунку даних з Олександрівки отримуємо, що від загального стада корови становили 36,10 %, бики 6,77 %, воли 2,26 %.

За дослідженнями О.П. Журавльова, порода ВРХ належала до рогатої: про це свідчить наявність 1,29 % рогових стрижнів із загальної кількості кісток бика домашнього [Журавльов, 1996, с. 103].

Увесь комплекс за розподілом особин по віковій градації молоді / напівдорослі / дорослі вказує на цілорічне, а не сезонне тваринництво. Серед забитих переважна більшість кісток тварин, окрім свині, належить дорослим особинам. ВРХ, ДРХ та коні, окрім забезпечення м'ясом, давали інші, не менш важливі продукти за життя. Від корів отримували молоко, від ДРХ — молоко і вовну, від волів і коней — тяглову силу. Тому цих тварин цінували і за нормальних обставин та всебічно розвиненого сільського господарства зазвичай не забивали у молодому віці (як, наприклад, за переважання тваринництва над землеробством). А от від свині, окрім отримання м'яса, користі немає. Тому їх досить часто забивали в кінці теплого сезону. У матеріалах з Олександрівки це чудово продемонстровано співвідношенням у віковій градації 14 / 3 / 13, де відносно більшість становлять молоді; абсолютну — молоді та напівдорослі особини (табл. 3).

Розрахунок м'ясного виробництва проведено на основі даних, наведених у попередніх публікаціях (див.: [Горбаненко, 2007, с. 71]; джерела інформації див. там само). Стародавні мешканці Олександрівки отримували абсолютну більшість м'яса від ВРХ (до 2/3); приблизно однакову кількість м'ясної продукції давали свиня і кінь (близько 1/6). Від ДРХ отримували надзвичайно малу кількість м'яса; імовірно її цінували саме за можливість швидко (без довгого відгодовування) отримати м'ясо та інші продукти, передусім вовну (табл. 3). У цілому, ситуація достатньо характерна для пам'яток I тис. н. е. загалом.

Утримування, випасання та відгодівля худоби. Випасання тварин (ВРХ, ДРХ, кінь),

швидше за все, могло носити вигінний і відгінний¹ характер [Бунятян, 1992; 1994; 1997]. При вигінному способі тварин випасали у світлий час доби з поверненням їх на ніч в огорожі, які, швидше за все, були розташовані неподалік від поселення. Крім того, улітку тварин могли утримувати просто у легких загонах. На думку Ю.О. Краснова, який проаналізував значну кількість етнографічного матеріалу, відкриті легкі загои для худоби можна було використовувати протягом усього року [Краснов, 1971, с. 122—124].

Для побудови відкритого загону достатньо було по периметру відведеної з цією метою ділянки через кожні два—три метри вкопати стовпчики чи жердини діаметром до 10—15 см, заввишки щонайбільше 2 м. Далі до стовпчиків прикріплювали на необхідній висоті поперечні жердини (здебільшого за допомогою еластичного матеріалу — джгута чи мотузки) [Памятники..., 1979, с. 23]. Таку конструкцію у сільській місцевості широко використовують і сьогодні. Щодо археологічних свідчень, то в науковій літературі є згадки про можливі загои для худоби на давньоруських селищах X—XIII ст. [Село..., 2003, с. 176]. З нечисленних конкретних ідентифікацій із графічною реконструкцією слід згадати будівлю № 195 з Автуніцького селища, яка мала неправильно-прямокутну форму розмірами 7 × 5 м, утворену 19 ямками [Готун, 1993, с. 69—70].

Відгінний характер припускав випас тварин на пасовищах упродовж теплої пори року, з поверненням у стійло лише на зимовий період. Відмітимо, що практично біля кожного городища можна виділити місця, що знаходяться недалеко, придатні для випасу при вигінному способі, а також віддалені ділянки, на яких доцільніше випасати тварин відгінним способом.

Цілком імовірно, що різні частини стада могли випасати одночасно цими двома способами, при цьому частина тварин могла знаходитися у безпосередній близькості для поповнення запасів молока.

Для обох із запропонованих варіантів випасання найзручнішим була ділянка на південь від поселення — із західного боку природною межею виступала р. Стрижень, частково з південної і східної — Десна. Таким чином, контролювати потрібно було незначний периметр.

Для випасу тварин при будь-якому способі жителі Олександрівки 1 могли використати со-

1. Щиро вдячні К.П. Бунятян за консультацію з приводу понять «вигін» і «відгін». Класичне відгінне тваринництво базується на сезонній кочівлі у кількості кілометрів слідом за стадом з весни до осені. Ми (використовуючи цей термін не зовсім коректно щодо класичного розуміння) під «відгінним випасанням» маємо на увазі випас тварин на ділянках, віддалених у кілька кілометрів від поселення, без повернення на нього тривалий час у теплу пору року (не обов'язково увесь сезон).

бак, кістки яких у невеликій кількості зафіксовані в остеологічному матеріалі.

Крім того, усі заплавні ділянки могли бути у використанні для заготівлі сіна, у випадку, якщо їх не було використано для інших сільськогосподарських потреб (землеробства, випасання худоби).

Висновки. Розглянутий матеріал дає змогу частково відтворити достовірну картину сільського господарства стародавніх мешканців поселення Олександрівка 1. Жителі поселення займалися і землеробством, і тваринництвом. Природні умови сприяли розвитку обох цих галузей. Землеробство могло розвиватися на ділянках, раніше вкритих лісом, та / або в заплавних частинах. Для їх культивування не потрібно було використовувати складних знарядь для обробки ґрунту, що опосередковано підтверджується відсутністю серед знахідок металевих деталей на ці знаряддя.

Тваринництво мало приселищний характер. Тварин могли випасати як вигінним, так і відгінним способом. Тварини (ВРХ і коні) становили потенціал для розвитку землеробства.

Характеризуючи сільське господарство в цілому, слід визнати його екстенсивним, таким, що неминуче привело до виснаження потенційної ресурсної зони пам'ятки і подальшого переселення звідти жителів на інші території. Зважаючи на в цілому невелику кількість жителів і неможливість встановити їх одночасність, час функціонування пам'ятки до виснаження природних ресурсів встановити складно. Зазначимо лише, що цю тенденцію слід розглядати, як обернено пропорційну — чим менша кількість людей одночасно проживала на поселенні, тим довше воно могло проіснувати.

Абашина Н.С. Землеробство і тваринництво у населення Середнього Подніпров'я за матеріалами київської культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 8—13.

Абашина Н.С. V Історико-археологічні читання пам'яті М.І. Троїцького «Верхне Подоння. Природа. Археологія. Історія» (Тула, Куликове поле, 2—4 листопада 2006 р.) // Археологія. — 2008. — № 2. — С. 104—105.

Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Матеріали з землеробства середини I тис. н. е. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — 2010. — С. 48—58.

Безусько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньопісляльодовиков'я // УБЖ. — 1987. — 43, № 3. — С. 54—58.

Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н., Любичев М.В. Новые находки орудий сельскохозяйственного назначения на памятниках черняховской культуры в Харьковской области // Древности. — 2005. — № 4. — С. 326—330.

Березовець Д.Т. Плуг з Токарівського торфовища // Археологія. — 1952. — № 7. — С. 174—175.

Бунятян Е.П. О критериях типологии скотоводства // Киммерийцы и скифы: междунар. науч. конф., посвящ. пам. Б.Н. Гракова: Тез. докл. — Мелитополь, 1992. — С. 20—21.

Бунятян К.П. Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень. — К., 1994. — С. 73—101.

Бунятян К.П. Скотарство та спосіб життя // Археологія — 1997. — № 3. — С. 32—39.

Горбаненко С.А. Зернотерки волинцевсько-роменського періоду // Археологія. — 2002. — № 3. — С. 120—126.

Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.

Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.

Горбаненко С.А. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів // Археологія: від джерел до реконструкцій / АДІУ. — 2011. — № 6. — С. 201—214.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.

Горюнова В.М., Романова Г.А., Щеглова О.А. Поселения Верхнестриженское 2 и 3 у с. Сибереж Черниговской обл. // Первая Гомельская обл. науч. конф. по ист. краеведению: Тез. докл. — Гомель, 1989. — С. 81—82.

Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарчих будівель давньоруського поселення Автуніч // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 59—71.

Дубняк В.А., Пашкевич Г.А. Палеопедологическая и спорово-пыльцевая характеристики антропогенных отложений Черниговского лесового острова // Палеопедология. — К., 1974. — С. 120—127.

Журавльов О.П. Остеологічні матеріали з поселення Олександрівка-1 // Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка-1 — багатопланове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів, 1996. — С. 103—125.

Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.

Карта України. [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrmap.org.ua/Ukraine.htm>.

Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. — 1971 (МИА. — № 174).

Любичев В.М., Скирда В.В., Усанов С.А. Залізни речі черняхівської культури з Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна // Археологія. — 2004. — № 1. — С. 125—128.

Любичев В.М., Горбаненко С.А. Земледелие жителей поселения Войтенки 1 // Stratum plus. — 2011. — № 4. — С. 309—316.

Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. Поселение киевского типа близ Чернигова // Проблемы этногенеза славян. — К., 1978. — С. 91—107.

Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. Поселение киевского типа у с. Ульяновка на Десне // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 21—48.

Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.

Некрасова Г.М. Поселения черняхівської культури Хлопків-І на Київщині // Археологія. — 1988. — № 62. — С. 70—82.

Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — Москва; Сумы, 1991.

Памятники народной архитектуры и быта Белоруссии. — Минск, 1979.

Пашкевич Г.А. История растительности Черниговского Полесья в поздне- и послеледниковое время по данным спорово-пыльцевого анализа // Проблемы палинологии. — К., 1971. — Вып. 1. — С. 188—199.

Пашкевич Г.О. Розвиток рослинності долини р. Снов в голоцені // Фізична географія та геоморфологія. Міжвідомчий наук. зб. — К., 1971а. — С. 66—72.

Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоэтноботаническим материалам): Дисс. ... д-ра биол. наук в форме науч. докл. 03.00.05. — К., 1992.

Пашкевич Г.А., Терпиловский Р.В. Сельское хозяйство деснинских племен III—V вв. // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 93—113.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003.

Симакова Г.И. Основные этапы антропогенного преобразования растительного покрова Беларуси в голоцене // Літасфера. — 2007. — № 2 (27). — С. 59—69.

Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984.

Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. / Р.В. Терпиловский. — Люблин, 2004 (Monumenta Studia Gothica. — III).

Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. — К., 1992.

Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка-1 — багатопланове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів: Сіверян. думка, 1996. — 128 с.

Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка I // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 215—238.

Терпиловський Р.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Землеробство мешканців ранньослов'янських поселень Роїще та Олександрівка 1 // АЛІУ. — 2005. — № 1—2. — С. 50—60.

Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ // СА. — 1969. — № 4. — С. 91—101.

Шрамко Б.А. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе // СА. — 1961. — № 1. — С. 73—90.

Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.

*Р. В. Терпиловский,
С. А. Горбаненко*

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЖИТЕЛЕЙ ПОСЕЛЕНИЯ АЛЕКСАНДРОВКА 1

В статье подытожены все данные по сельскому хозяйству с поселения киевской культуры Александровка 1 в Черниговском Подесенье. С этой целью проанализированы природные составляющие (экология, палеоэтноботаника, археозоология) и орудия труда.

Характеризуя сельское хозяйство в целом, следует признать его экстенсивным, таким, что неминуемо привело к истощению потенциальной ресурсной зоны памятника и дальнейшему переселению оттуда жителей на другие территории.

*R. V. Terpylovsky,
S. A. Gorbanenko*

AGRICULTURE OF HABITANTS OF SETTLEMENT OLEKSANDRIVKA 1

All data on agriculture from the settlement of the kyiv culture of Oleksandrivka 1 in Chernihiv Desna Region, are summarized in the article. Natural constituents (ecology, palaeoethnobotany, archaeozoology) and tools are analysed.

Characterizing agriculture on the whole, it is necessary to confess to his extensive, such, that unavoidable resulted in exhaustion of potential resource zone of settlement and further migration from there of habitants on other territories.

Я. В. Володарець - Урбанович

ПАСТИРСЬКИЙ ГОНЧАРНИЙ ПОСУД НА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ

У статті йдеться про поширення гончарного посуду пастирського типу на території Південно-Східної Європи. Систематизовано знахідки цього типу кераміки і визначено локальні та культурно-хронологічні особливості її поширення, також окреслено етнокультурний та соціально-економічний контекст появи та функціонування гончарних осередків на теренах Південно-Східної Європи та поширення їхньої продукції.

К л ю ч о в і с л о в а: Пастирське городище, гончарний осередок, кераміка, раннє середньовіччя, гончарний посуд.

Значним феноменом VII—VIII ст. є поява на теренах Південно-Східної Європи ранньосередньовічного поселення на Пастирському городищі. Історія його вивчення, що нараховує понад сторіччя, знайшла відображення в працях багатьох дослідників [Хвойка, 1905; Брайчевський, 1955; Приходнюк, 2005]. Пам'ятка являє собою один із найбільших ремісничих осередків цього часу.

Гончарство у той час було однією з найважливіших галузей виробництва. На пам'ятці гончарна кераміка загалом складає до 54 %. За асортиментом пастирський посуд в абсолютній більшості представлений горщиками, хоча відомі поодинокі знахідки глеків та мисок [Приходнюк, 2005, с. 62—63]. Жодна з близьких за часом існування археологічна пам'ятка лісостепової та лісової смуги Східної Європи не має такої кількості гончарного посуду, виготовленого на швидкому гончарному колі. Ремесло мало сезонний характер, бо майстри були частково задіяні у сільському господарстві [Приходнюк, 2004, с. 230]. Вірогідно, основним споживачем гончарної продукції Пастирського городища

було саме населення пам'ятки, а, отже, формою гончарного виробництва було ремесло на замовлення [Бобринский, 1978, с. 26]. За такого типу виробництва продукція поширюється в межах одного поселення. Поширення гончарних горщиків на інших поселеннях, імовірно, пов'язано з торгово-обмінними зв'язками та переселенням незначної кількості населення з городища на інші терени.

Оскільки дотепер ареал поширення гончарної продукції не окреслений, нагальною проблемою є його визначення [Приходнюк, 2005, с. 63; Обломский, 2003, с. 90]. Для вирішення цієї проблеми необхідно передусім картографувати пам'ятки, на яких виявлені цілі форми або уламки пастирського кружального посуду.

РЕГІОНИ КОНЦЕНТРАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ІЗ ПАСТИРСЬКИМ ПОСУДОМ

На підставі картографування ми маємо змогу окреслити ареал поширення пастирського гончарного посуду за межами городища. У роботі використано дані про 30 місцезнаходжень із керамікою пастирського типу (рис. 1). Загалом територія знахідок цього посуду простягається від басейну Південного Бугу до Сіверського Дінця, при цьому абсолютна більшість знахідок зосереджена в межах лісостепової смуги. Попри порівняно невелику кількість знахідок, у межах ареалу можна простежити чотири райони їхньої концентрації: Південнобузький, Середньодніпровський, Деснянський та Дніпровсько-лівобережний.

Південнобузький регіон. До нього входять басейн Південного Бугу з притоками. У регіоні сконцентровано шість пам'яток: Семенки,

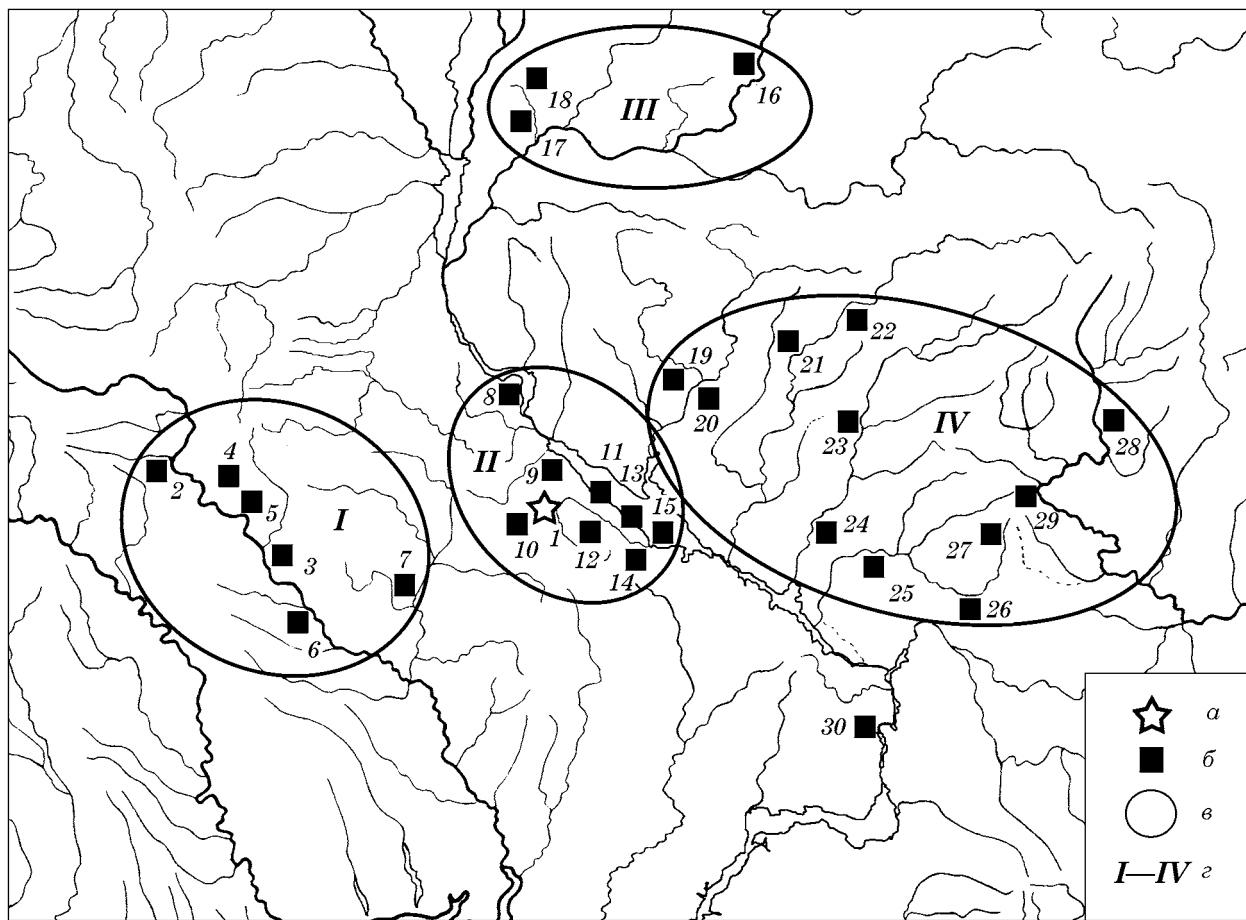

Рис. 1. Знахідки пастирського посуду на слов'янських пам'ятках. Умовні позначення: *a* — Пастирське городище; *b* — пам'ятки зі знахідками пастирського посуду; *v* — зони регіонів концентрації; *z* — регіони концентрації знахідок: *I* — Південнобузький; *II* — Середньодніпровський; *III* — Деснянський; *IV* — Дніпровсько-Лівобережний. Пам'ятки: 1 — Пастирське городище, ур. «Жарище»; 2 — Семенки; 3 — Кочурів III; 4 — Косаново-Трубочка; 5 — Кунка; 6 — Ладижин; 7 — Умань III; 8 — Григорівка; 9 — Будище; 10 — Пастирське (хут. Кочурівка); 11 — Дахнівка; 12 — Новоселиця; 13 — Леськи; 14 — Стецівка; 15 — Пенківка, Луг I; 16 — Целиков Бугор; 17 — Олександрівка I; 18 — Роїще; 19 — Хитці; 20 — Засулля; 21 — Вовки; 22 — Плешивець; 23 — Глинськ 4; 24 — Прогрес; 25 — Чернеччина; 26 — Багате; 27 — Тимченки; 28 — Шосейне; 29 — Суха Гомільша; 30 — балка Канцерка

Ладижин III, Кочурів III, Косаново-Трубочка, Кунка, Умань III [Хавлюк, 1963, с. 321—342; 1974, с. 181—215; Приходнюк, 1979, арк. 16].

Середньодніпровський регіон. Окрім Пастирського городища [Приходнюк, 2005], гончарну кераміку виявлено на поселеннях Дахнівка [Брайчевський, ИР НБУВ, ф. 130, спр. 1339], Пенківка (Луг I) [Березовец, 1963, с. 145—208], Стецівка [Петров, 1963, с. 209—233], Леськи [Брайчевская, Брайчевський, 1959, с. 46—54; Смиленко, Брайчевський, 19676, с. 55—56], Пастирське (хут. Кочурівка) [Скиба, 1998, с. 145], Григорівка [Петрашенко, 2004, с. 21—22], Будище [Приходнюк, 1979, с. 96] та Новоселиця [Приходнюк, Петраускас, 1999, с. 170—187].

Така кількість пам'яток пояснюється перш за все близькістю виробничого центру, а також, можливо тим, що Середнє Подніпров'я є частиною торгового шляху, що проходив по Дніпру.

Деснянський регіон. Всі пам'ятки — Целиков Бугор [Горюнов, 1972, с. 42—46], Роїще [Тер-

пиловський, 1990, с. 60—62], Олександрівка I [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 40—42; 2004, с. 233—236] — розташовані на правому березі Десни.

Дніпровсько-Лівобережний регіон. У басейні Сули виявлено дві пам'ятки з пастирським посудом — Хитці [Горюнов, 1981, с. 111—127], Засулля [Сидоренко, 1999, с. 91—95], у басейні Псла — Вовки та Плешивець [Ильинская, 1968, с. 55—61], у басейні Ворскли — дві: Прогрес [Юренко, 1978, с. 406—407] та Глинськ 4 [Шерстюк, 2007, с. 13—31], у басейні Орелі — Тимченки [Буйнов, 1987, с. 310—311; Берестнев, Любичев, 1991, с. 33—36], Багате, Чернеччина [Юренко, 1974/1-в], у басейні Сіверського Дінця — Шосейне [Обломский, Смирнов, Сорокин, 1987, с. 178] та Суха Гомільша [Міхеев, Приходнюк, 1986].

Окрім того, поодинокі знахідки посуду пастирського типу відома в Надпоріжжі (третє поселення на балці Канцерка) [Смиленко, 1967, с. 171]. Присутність пастирської кераміки на

балці Канцерці підтверджує торгово-обмінні зв'язки з Пастирським городищем, серед керамічного матеріалу якого також виявлено кераміку типу Канцерка. Хоча вирішення питання, чи потрапляла ця кераміка на виробничі центри безпосередньо чи опосередковано через колове населення, залишається нез'ясованим.

Чисельність пам'яток у цих регіонах коливається від трьох (Подесення) до одинадцяти (Лісостепове Лівобережжя). За ступенем концентрації пам'яток зі знахідками найбільшим регіоном є Подесення. Наступними за концентрацією пам'яток є Південне Побужжя та Лівобережні притоки Дніпра. Найбільшим є ареал на Дніпровському Лівобережжі, де пам'ятки з гончарною керамікою пастирського типу розташовані в басейнах п'яти річок.

ІНТЕРВАЛЬНІСТЬ РОЗМІЩЕННЯ ПAM'ЯТОК ЗІ ЗНАХІДКАМИ ПАСТИРСЬКОГО ПОСУДУ

Проаналізуємо такий важливий показник просторової структури, як інтервальність між виробничим центром (Пастирським городищем) та пам'ятками з пастирським посудом у регіонах концентрації.

Нами було обрано інтервал варіаційного ряду відстаней між пунктами зі знахідками пастирського посуду та виробничим центром — Пастирським городищем. Відповідно до формули $C = R / K$, де C — розмір інтервалу, R — розкидання показників варіаційного ряду ($X_{\max} - X_{\min}$), K — кількість інтервалів, що визначається за формулою $K = \sqrt{n-1}$, де n — кількість одиниць, що враховуються. Для запобігання врахування випадкових величин поодинокі мінімальні значення були виключені [Формализованно-статистические методы, 1990, с. 48—49].

Відповідно до зазначеної формули було отримано наступні дані:

$$\begin{aligned} K &= \sqrt{n-1} = \sqrt{27-1} = 5, \\ R &= X_{\max} - X_{\min} = 362 - 52 = 310, \\ C &= R/K = 310/5 = 62. \end{aligned}$$

Отже, враховано 29 місцезнаходжень, які групуються в межах п'яти інтервалів, розмір інтервалу становить 62 км. Цікаво, що пам'ятки майже порівну входять до даних інтервалів. Серед врахованих до першого діапазону відстаней належить п'ять пам'яток, до другого — чотири, до третього — п'ять, до четвертого — сім, до п'ятого — вісім.

Зокрема, до першого інтервалу входять пам'ятки (Пастирське, хутір Кочурівка, Будище, Дахнівка, Лески, Новоселиця) розташовані в Середньому Подніпров'ї. До другого пам'ятки з Середнього Подніпров'я (Стецівка, Пеньківка-Луг I, Григорівка) та Побужжя (Умань III). До третього пам'ятки Дніпровсько-

го Лівобережжя (Засулля, Хитці, Вовки) та Побужжя (Кочурів III). До четвертого інтервалу входять пам'ятки розташовані в Побужжі (Кунка, Семенки, Ладижин III, Косаново-Трубочка) та Дніпровському Лівобережжі (Прогрес, Чернеччина, Глинськ 4, Плішивець). До п'ятого інтервалу входять пам'ятки розташовані в Надпоріжжі (балка Канцерка), Дніпровському Лівобережжі (Багате, Тимченки, Суха Гомільша, Шосейне), Подесенні (Олександрівка I, Роїще, Целіков Бугор).

Ці дані свідчать про те, що поширення продукції відбувалося на значні відстані.

ГІДРОМЕРЕЖА

Після аналізу гідромережі пам'яток із пастирським посудом були отримані такі результати:

- 20 % пов'язані з річками першого порядку;
- 37 % пов'язані з річками другого порядку;
- 33 % пов'язані з річками третього порядку;
- 10 % належать до чотиричленної гідромережі.

Досить чітко простежується закономірність тяжіння більшості пам'яток із пастирським посудом до річок другого і третього порядків. Це свідчить, що поширення посуду відбувалося вздовж великих водних артерій, так би мовити «вглиб» території.

Разом із тим, певні закономірності у просторовому розташуванні пам'яток простежуються у різних регіонах по-різному. Зокрема, у Деснянському регіоні пам'ятки з пастирським посудом виявлені виключно на річках третього порядку. У Середньодніпровському регіоні половина пам'яток розташована на річках другого порядку, три з них у долині Тясмину, причому тягнуться вони вздовж течії річки. Враховуючи, що сам виробничий осередок (Пастирське городище), розташований на річці третього порядку в цій же гідромережі, то поширення посуду явно відбувалося в них по течії Тясмина. У Дніпровському Лівобережжі більшість пам'яток розташована на річках другого порядку, однак, слід зазначити, що у цьому регіоні взагалі немає річок першого порядку.

КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА НАЛЕЖНІСТЬ ПAM'ЯТОК З ПАСТИРСЬКИМ ПОСУДОМ

Знахідки пастирського гончарного посуду пов'язані з культурним шаром таких поселень як Косаново-Трубочка, Кунка, Ладижин III, Умань III. В об'єктах гончарна кераміка пастирського типу виявлена на таких пам'ятках як Кочурів III, Ладижин III, Семенки. Лише Ладижин III та Семенки розташовані на правому березі Південного Бугу.

За культурно-хронологічною належністю 17 пам'яток зі знахідками пастирського посуду

пов'язані з пенківською культурою (Григорівка, Будище, Новоселиця, Хитці, Кочурів III, Косаново-Трубочка, Ладижин III, Умань III, Кунка, Вовки, Плішивець, Глинськ 4, Прогрес, Чернеччина, Багате, Тимченки, Суха Гомільша), шість поселень мають як пенківський шар, так і горизонт кінця VII—VIII ст. (Семенки, Стецівка, Пенківка-Луг I, Роїще, Олександрівка I, Шосейне), на одній пам'ятці ранньосередньовічний шар представлений матеріалами VIII—IX ст. (Целіків Бугор). Визначити культурно-хронологічну приналежність таких пам'яток як Пастирське, хут. Кочурівка, Дахнівка, Леськи, балка Канцерка, Засулля неможливо через те, що вони відомі лише за археологічними розвідками і матеріали з них представлені лише кількома фрагментами посуду.

Стосовно регіональних особливостей слід зауважити, що кераміка пастирського типу в Побужжі пов'язана з пенківськими поселеннями [Приходнюк, 1998, с. 148—156], крім поселення Семенки, де представлені матеріали VIII ст. У Середньому Придніпров'ї та в басейнах Сули, Псла, Ворскли, Орелі та Сіверського Дінця знахідки пов'язані з пам'ятками як із пенківським, так і з сахнівським горизонтом.

У Подесенні гончарна кераміка пастирського типу виявлена в об'єктах, пов'язаних із сахнівським горизонтом [Терпиловський, 1990, с. 60—62; Терпиловський, Шекун, 1996, с. 40—42; 2004, с. 233—236]. Туди гончарна кераміка потрапила разом із носіями пам'яток сахнівського типу з Середнього Подніпров'я. Втім, не виключено, що це відбулося через торгово-обмінні зв'язки.

ЖИТЛА, ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ ТА ГОСПОДАРСЬКІ ЯМИ

З 30 місцезнаходжень, де виявлено пастирську кераміку, у 16 випадках знахідки були пов'язані лише з культурним шаром (Засулля, Будище, Пастирське (хут. Кочурівка), Ладижин III, Умань III, Кунка, Косаново-Трубочка, Григорівка, Дахнівка, Леськи, Пенківка-Луг I, Суха Гомільша, Прогрес, Багате, Плішивець, Тимченки). Об'єкти з посудом пастирського типу досліджено на 12 поселеннях (Роїще, Олександрівка I, Новоселиця, Стецівка, Шосейне, балка Канцерка, Семенки, Кочурів III, Хитці, Целіків Бугор, Глинськ 4, Чернеччина, Вовки). Хоча на останньому поселенні знахідки гончарного посуду виявлені в культурному шарі, однак дослідники пов'язують їх із будівлею 9, зарахованою до пенківської культури [Щеглова, 1987, с. 46].

Кількість об'єктів із пастирською керамікою на пам'ятках складає від одного до чотирьох — по одному об'єкту на поселеннях Хитці, балка Канцерка, Целіків Бугор, Глинськ 4, Вовки,

Тимченки, Чернеччина; по два об'єкти на поселеннях Кочурів III (Південний Буг), Роїще (Подесення), Новоселиця (Середнє Придніпров'я), Шосейне (Дніпровське Лівобережжя); чотири в Стецівці (Середнє Придніпров'я); п'ять в Олександрівці I (Подесення); шість у Семенках (Південний Буг). Пам'ятки з більш як одним об'єктом із пастирським посудом свідчать про не випадковий характер його поширення.

Об'єкти, у заповненні яких виявлено пастирський гончарний посуд, досліджено на шести поселеннях пенківської культури: Кочурів III (2), Новоселиця (2), Хитці (1), Тимченки (1), Чернеччина (1), Глинськ 4 (1). На п'яти пам'ятках (Семенки (6 об'єктів), Роїще (2), Олександрівка (5), Стецівка (4), Шосейне (2)) об'єкти з пастирською керамікою були пов'язані з сахнівським шаром. На Целіковому Бугрі (1) такий посуд містився в житлах із волинцевською кружальною керамікою. Звісно, наявність кераміки пастирського типу на пам'ятках VIII—IX ст. аж ніяк не спростовує хронологію слов'янського поселення на Пастирському городищі, яке припиняє своє існування приблизно в середині VIII ст. [Приходнюк, 2005, с. 79]. Це вказує на те, що пастирський посуд потрапляв у побут слов'янського населення, яке проживало поза межами городища. У такому випадку загибель виробничого центру не впливала на побутування самого посуду, який продовжували використовувати ще впродовж півстоліття.

Пастирський посуд виявлений у житлах на поселеннях Стецівка (4), Олександрівка I (4), Роїще (2), Целіків Бугор (1), Хитці (1), Шосейне (2), Кочурів III (1), Семенки (5).

Більшість жител мають характерну для свого часу особливість — наявність глинобитної печі чи печі-кам'янки. Виняток становить лише житло 8 зі Стецівки (юртоподібне) — округле — різниться від інших за формою. У той же час десять жител мають прямокутну та шість — квадратну форму. Усі інші характеристики жител різняться і мають регіональну специфіку.

У господарських спорудах посуд пастирського типу виявлений на поселеннях Новоселиця (2), Семенки (1), Кочурів III (1) та Вовки (1). Майже всі вони прямокутної форми, окрім споруди 2 з Новоселиці. Дані щодо форми споруди у Вовках відсутні. У Семенках у господарській споруді виявлено черинь, що вказує на її виробничий характер.

З господарськими ямами знахідки пастирського посуду пов'язані на поселеннях Олександрівка I та Кочурів III. Хоча слід зазначити, що у Кочуріві фрагменти гончарних посудин виявлені в культурному шарі поруч із трьома ямами та другим житлом.

Отже, поява Пастирського городища в Середньому Подніпров'ї спричинила появу на слов'янських пам'ятках посуду пастирського

типу. Ймовірно, головним споживачем гончарної продукції Пастирського городища було власне його населення. Однак поширення відбувалося і за його межі. На сьогодні відомо 30 пам'яток із гончарною керамікою пастирського типу. Загальний ареал її поширення простягається від басейну Південного Бугу до басейну Сіверського Дінця.

Щодо територіально-хронологічних особливостей поширення посуду, слід зазначити, що кераміка пастирського типу в Побужжі, Середньому Подніпров'ї та в басейнах Сули і Псла пов'язана з поселеннями пенківського та сахнівського типу, у Подесенні пастирський посуд виявлений на пам'ятках сахнівсько-волинцевського типу. Цікаво зазначити, що цей посуд продовжував у незначній кількості побутовувати у населення й після загибелі городища.

У межах ареалу поширення простежується концентрація знахідок вздовж течії правого берега Дніпра (в Середньому Подніпров'ї та Надпоріжжі), а також низка місцезнаходжень зафіксована на Південному Бугу. Крім річок першого порядку, простежується тяжіння до приток Південного Бугу (Уманки — Умань III) та Дніпра (Десни — Олександрівка I, Роїще, Целіків Бугор, Тясмину — Пастирське (хут. Кочурівка), Сули — Хитці та Засуля, Псла — Вовки). Таким чином, більшість знахідок пов'язана з головними водними артеріями регіону (Дніпром та Південним Бугом) та їх притоками, що вказує на поширення гончарного посуду пастирського типу вздовж водних артерій.

Розташування пастирської кераміки на лівому березі р. Дніпро, можливо, маркує шлях переселення носіїв пам'яток сахнівського типу [Терпиловський, Шеун, 1996, с. 42] та торгово-обмінні зв'язки населення Пастирського городища з Лівобережжям. Ймовірно, що саме складна військово-політична ситуація в регіоні зумовила занепад пенківської культури внаслідок вторгнення степовиків у лісостеп [Горюнов, 1987, с. 5—6; Казанський, Середа, 2001, с. 24] та прихід нового слов'янського населення. Підтвердженням цього може слугувати той факт, що на таких пам'ятках як Стецівка, Прогрес, Чернеччина, Багате, де зафіксований пастирський посуд, досліджено юртоподібні житла [Флеров, 1996, с. 35; Володарець-Урбанович, 2009, с. 50], що вказує на співіснування на одних поселеннях слов'янського та кочового населення.

Усі ці матеріали відбивають процес соціально-економічного розвитку населення Південно-Східної Європи, зокрема таких його аспектів, як ремесло та торгівля. Незалежно від причин, які забезпечили поширення кераміки пастирського типу, сам факт її функціонування в областях, де вже сформувалися свої керамічні традиції, свідчить про виділення керамічного виробництва як особливої спеціалізованої діяльності [Сайко, 1989, с. 6].

Слід зазначити, що пастирська кераміка поширена на суто слов'янських пам'ятках. Важливою проблемою є визначення шляхів поширення гончарного посуду. Можна припустити, що розповсюдження продукції відбувалося різними шляхами, зокрема через торгово-обмінні відносини, внаслідок переселення невеликих груп слов'янського населення. Стосовно концентрації пам'яток із гончарною керамікою простежується тенденція до близького сусідства з поселеннями зі слідами металообробки. Крім того, для регіону поширення гончарної кераміки характерно співіснування слов'янських та кочівницьких пам'яток.

Березовец Д.Т. Поселение уличей на р. Тясмине // МИА. — 1963. — № 108. — С. 145—208.

Берестнев С.И., Любичев М.В. Новые данные о памятниках пенковской культуры в бассейнах Северского Донца и Ворсклы // Археология славянского юго-востока. — Воронеж, 1991. — С. 33—36.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978.

Брайчевський М.Ю. Ранньослов'янська (кременчуцька експедиція). Щоденник // ІР НБУВ. — Ф. 130, спр. 1339.

Брайчевський М.Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі // АП. — 1955. — Т. VII. — С. 67—76.

Брайчевская А.Т., Брайчевский М.Ю. Раскопки в с. Лески близ Черкасс // КСИА. — 1959. — Вып. 8. — С. 46—54.

Буйнов Ю.В. Работы Северско-Донецкой экспедиции // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 310—311.

Володарець-Урбанович Я.В. Кочівницькі елементи з ареалу пенківських старожитностей басейну рік Сули та Ворскли // Матеріал. — 2009. — Вип. 36: Археологічні студії. — С. 49—52.

Горюнов Е.А. Селище Целиков Бугор // КСИА. — 1972. — Вып. 129. — С. 42—46.

Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л., 1981.

Горюнов Е.А. Пенковская и салтовская культура в Среднем Поднепровье // КСИА. — 1987. — Вып. 190. — С. 3—7.

Ильинская В.А. Новые данные о памятниках I тысячелетия н. э. в днепровской левобережной лесостепи // Славяне и Древняя Русь. — М., 1968. — С. 55—61.

Казанський М.М., Середа Д.В. Поселення пенківської культури Полужір'я I на Полтавщині // АЛІЛУ. — 2001. — № 1. — С. 19—25.

Міхеев В.К., Приходнюк О.М. Пенківське поселення на Сіверському Дінці // Археологія. — 1986. — № 54. — С. 75—82.

Митря Б. Некоторые данные о могильниках с трупосожжениями из Сати Ноу (Добруджа) // Материалы и исслед. по археол. Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев, 1960. — С. 279—296.

Обломский А.М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // ГАЗ. — 1998. — № 13. — С. 59—87.

Обломский А.М. О способе организации гончарного производства на территории Восточноевропейской лесостепи в V—VIII вв. н. э. // АЛІЛУ. — 2003. — № 2. — С. 87—94.

Обломский А.М., Смирнов А.С., Сорокин А.Н. Материалы I тысячелетия н. э. на поселении Шоссейное (Белгородская обл.) // СА. — 1987. — № 4. — С. 174—186.

Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2004.

Петров В.П. Степовка, поселение третьей четверти I тысячелетия (по материалам раскопок 1956—1958 гг. в Потясминье) // МИА. — 1963. — № 108. — С. 209—233.

Приходнюк О.М. Археологічні розвідки в Пороссі // Археологія. — 1979. — № 31. — С. 83—96.

Приходнюк О.М. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж, 1998.

Приходнюк О.М. До питання про соціальний зміст Пастирського городища // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 223—231.

Приходнюк О.М. Пастирське городище. — Київ; Чернівці, 2005.

Приходнюк О.М., Петраускас О.В. Археологічні дослідження в поріччі Тясмину в 1991—1993 рр. // ПАЗ. — 1999. — С. 170—187.

Сайко Э.В. Специализация как фактор прогрессивного развития керамического производства в древности // Керамика как исторический источник. — Новосибирск, 1989. — С. 3—10.

Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля // ПАЗ. — 1999. — С. 84—96.

Скиба А.В. Слов'янське поселення в околиці Пастирського городища // АБУ 1997—1998 рр. — Київ, 1998. — С. 145.

Смиленко А.Т. Раскопки на балке Канцерке // АИУ в 1965—1966 гг. — К., 1967. — С. 169—171.

Смиленко А.Т., Брайчевский М.Ю. Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкасы // МИА. — 1967. — № 139. — С. 55—56.

Терпиловский Р.В. Поселение I тысячелетия н. э. у с. Роище на Черниговщине // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. — М., 1990. — С. 45—74.

Терпиловський Р.В., Шекун А.В. Олександрівка 1 — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернівці, 1996.

Терпиловський Р.В., Шекун А.В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка I // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 215—238.

Флеров В.С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М., 1996.

Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников) / В.Ф. Генинг, Е.П. Бунятян, С.Ж. Пустовалов, Н.А. Рычков. — К., 1990.

Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // МИА. — 1963. — № 108. — С. 320—350.

Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 181—215.

Хвойка В.В. Городища Среднего Поднепровья // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т. I.

Шерстюк В.В. Дослідження різночасового поселення Глинськ 4 у Середньому Поворсклі // АЛІУ. — 2007. — № 1—2. — С. 13—31.

Щеглова О.А. Волынцевский горизонт поселения Вовки // КСИА. — 1987. — Вып. 190. — С. 43—48.

Юренко С.П. Отчет о работе Полтавского археологического отряда в составе экспедиции «Днепр-Донбасс» в 1974 г. // НА ІА НАН У країни. — 1974/1-в.

Юренко С.П. Разведки в бассейне р. Ворсклы // АО 1977 г. — 1978. — С. 406—407.

Я. В. Володарец - Урбанович

ПАСТЫРСКАЯ ГОНЧАРНАЯ ПОСУДА НА СЛАВЯНСКИХ ПАМЯТНИКАХ

Статья посвящена изучению распространения гончарной посуды пастырского типа на территории Юго-Восточной Европы. В работе впервые собраны и систематизированы находки данной посуды на славянских памятниках. Прослежены локальные и культурно-хронологические особенности распространения пастырской керамики. Основным ареалом находок являются бассейны Днестра и Южного Буга, в хронологическом отношении они охватывают диапазон VII—VIII вв. Также очерчен этнокультурный и социально-экономический контекст возникновения, функционирования гончарных центров на территории Юго-Восточной Европы и распространения их продукции.

Ya. V. Volodarets' - Urbanovych

PASTYRSKES DISHES ON THE SLAVS SETTLEMENTS

The article is devoted to the problem of pottery's distribution on South-Eastern Europe. It is first systematized finds of type. The local and chronological features of distribution tableware are traced. The basic areal of products distribution both types are pools of Dnepr and South Bug and engulf a chronologic range within bounds of 7—8 centuries. Ethnic-political and economic context of appearance and functioning of pottery centres on South-East Europe.

А. О. Козловський, М. М. Ієвлев

РОЗВИТОК ЗАБУДОВИ ВЕРХНЬОГО КИЄВА КІНЦЯ X — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.

У статті розглядаються етапи забудови Верхнього Києва у давньоруський час.

Ключові слова: «Верхній город», планування, садиби, Київ, фортифікаційні споруди.

Під час археологічних досліджень на території Верхнього Києва за останні 10 років отримано нові матеріали, які дозволили уточнити час виникнення, розвиток та систему планування «Верхнього міста» Києва, його давній рельєф. За цей час виявлено і досліджено значну кількість поховань X—XIII ст., житлові та виробничі об'єкти кінця X — першої половини XIII ст., характер забудови і планування міста, вдалося виділити окремі житлові та виробничі комплекси. Найцікавіші результати дали розкопки на вул. Артема, Великій Житомирській, Десятинній, Золотоворітській, Кудрявській, на Рильському та Десятинному провулках.

Результати археологічних досліджень підтвердили, що масова планова забудова Верхнього міста була розпочата наприкінці X — початку XI ст. Початок масової забудови Верхнього Києва був пов'язаний із переносом політичного центра міста в район Старокиївської Гори та будівництвом великого храмово-палацового комплексу будівель — Десятинної церкви, Західного, Південного та Східного палаців наприкінці X — початку XI ст. Вірогідно, на перших етапах цього масштабного будівництва з'являються майстерні та приміщення для будівельників та майстрів, які були пов'язані з будівництвом.

Одним із найцікавіших об'єктів цього храмово-палацового комплексу, досліджених в

останні роки, виявилися залишки південної частини Західного палацу. Виявлені при їх розкопках матеріали свідчать про те, що його збудовано у кінці X ст., у часи побудови Десятинної церкви, яка, згідно з літописними відомостями, була зведена до 995 р. [Махновець, 1989, с. 67]. Зараз встановити, яка з цих будівель була споруджена раніше, практично неможливо, бо про зведення Західного палацу у літописах відсутні будь-які згадки. Виходячи ж із наявного археологічного матеріалу, можна зробити припущення, що вони могли будуватися майже одночасно. Споруди палацового комплексу та Десятинна церква, які складали єдиний архітектурний ансамбль, виходили на центральний майдан міста, що мав назву «Бабин торжок» [Котляр, Ричка, 2008, с. 71].

Під час цих досліджень встановлено, що до будівництва палацу на цьому місці розташовувався курганий та ґрунтовий могильник X ст. Два поховання були досліджені у 1977 та 1978 рр. [Килиєвич, 1982, с. 142, 143], ще одне у 2008 р. Усього на дослідженій ділянці відкрито три курганних поховання з кремацією. На цій же території також досліджено 11 ґрунтових поховань другої половини X ст. Таким чином, майже до кінця X ст. ця територія вірогідно знаходилася за межами міста і увійшла до його складу тільки після початку будівництва палацового комплексу. Слід зазначити, що практично вся територія «міста Володимира» була зайнята курганным могильником, який продовжував частково існувати у другій половині X ст. [Боровський, Калюк, 1993, с. 4, 10—18]. Про це також свідчить знахідка у 2002 р. двох курганних поховань кінця X ст. — чоловічого та жіночого, які датуються саме цим

часом [Боровський, Калюк, 1993, с. 5—9]. На початку будівництва князем Володимиром храмово-палацового комплексу цей могильник зноситься.

На рубежі X—XI ст., вірогідно після завершення будівництва храмово-палацового комплексу князя Володимира, на території, яку займало «місто Володимира» виникає посадибна забудова, місто укріплюється фортифікаційними спорудами. Це підтверджують останні археологічні дослідження, які були проведені протягом 1988—2002 рр. Структуроутворюючими елементами міста виступають вулиці шириною від 1,8 до 3,5 м [Боровський, Калюк, 1993, с. 12].

За межами оборонних споруд на початку XI ст. виникло окольне місто та ряд укріплених боярських садиб. За останні десять років на території Верхнього міста відкрито та досліджено чотири укріплені боярські садиби: на Рильському провулку, на вул. Ярославів вал, на вул. Артема, № 12 та вул. Кудрявський, № 3 [Мовчан та ін., 2005, с. 105—115]. За межами цих оборонних споруд знаходився один із найбільш давніх районів Києва — Копирів кінець, до складу якого входило так зване «Жидівське місто».

Копирів кінець — один з районів стародавнього Києва, згадки про який зустрічаються у писемних джерелах, починаючи з XI і до XVI ст. У Літописі руському (Іпатіївський список) Копирів кінець згадується у зв'язку з різними історичними подіями вісім разів із 1122 по 1201 рік.

Про точне місцезнаходження Копирева кінця та його кордони серед дослідників досить довгий час точилися суперечки. Дореволюційні дослідники, інтерпретуючи писемні джерела, розміщували Копирів кінець то на Подолі проти гори Юрковиці [Берлинский, 1820, с. 115], то на схилах Андріївської гори за церквою [Максимович, 1877, с. 143—155; Лебединцев, 1892, с. 22]. М.В. Закревський розташовував його поблизу підосви сучасного Вознесенського узвозу. На його думку, саме на цьому місці знаходилися згадані в літописі Подільські ворота [Закревський, 1868, с. 391—407]. Найближче до вирішення питання про розташування Копирева кінця, імовірно, підійшли П.А. Лашкарєв і М.І. Петров. Вони доводили, що Копирів кінець знаходився на Кудрявській горі, прилягаючи з північного боку до Ярославого Валу, і займав територію Вознесенського узвозу (сучасна вул. Смирнова-Ласточкина) [Лашкарєв, 1879; Петров, 1897, с. 7, 19—25]. Таких саме поглядів щодо місцезнаходження Копирева кінця дотримувався М.С. Грушевський [1992, с. 66, 268]. На думку І.О. Іванцова, Копирів кінець становив крайню частину київської посади, який був розташований на Подолі, горах Кисілівці, Дитинці, Кудрявський та долинах, що лежали між ними [Іванцов, 2003, с. 254].

Всі ці припущення базувалися головним чином на відомостях, здобутих із писемних джерел. Важливу роль для локалізації Копирева кінця відіграли храми, які згідно з літописом були розташовані на його території. Д.П. Журавський, М.А. Максимович і П.Г. Лебединцев відстоювали розташування Копирева кінця на Андріївському узвозі на тій підставі, що саме на цьому місці в XVII ст. існувала Симеонівська церква. Цю церкву вони вважали церквою св. Симеона на Копиревому кінці, яка згадується у літописах. На відміну від них П.А. Лашкарєв прийшов до висновку, що церква св. Симеона була розташована над Вознесенським узвозом (сучасна вул. Смирнова-Ласточкина), пов'язавши її із залишками давньої церкви, які були відкриті в 1878 р. [Лашкарєв, 1879; Петров, 1897, с. 20]. На користь цього висновку, вірогідно, може свідчити припущення М.В. Закревського про те, що Андріївський узвіз, який з'єднував Верхній Київ з Подолом, з'являється не раніше XVII ст. [Закревський, 1868, с. 178, 179]. Це припущення підтверджується тим, що під час нагляду за проведенням робіт, пов'язаних із реконструкцією Андріївського узвозу, жодних слідів давньої дороги не було зафіксовано [Гупало, 1982, с. 10]. Однак із цим твердженням М.В. Закревського відносно часу виникнення Андріївського узвозу не погоджувалися М.А. Максимович, В.Б. Антонович та П.Г. Лебединцев [Максимович, 1994, с. 89—91; Антонович, 1897; Лебединцев, 1892, с. 276].

Всі ці припущення про місцезнаходження Копирева кінця ґрунтувалися на писемних відомостях. І лише археологічні дослідження, особливо із середини XX ст., дозволили відповісти на питання, де знаходився Копирів кінець, а також окреслити його межі.

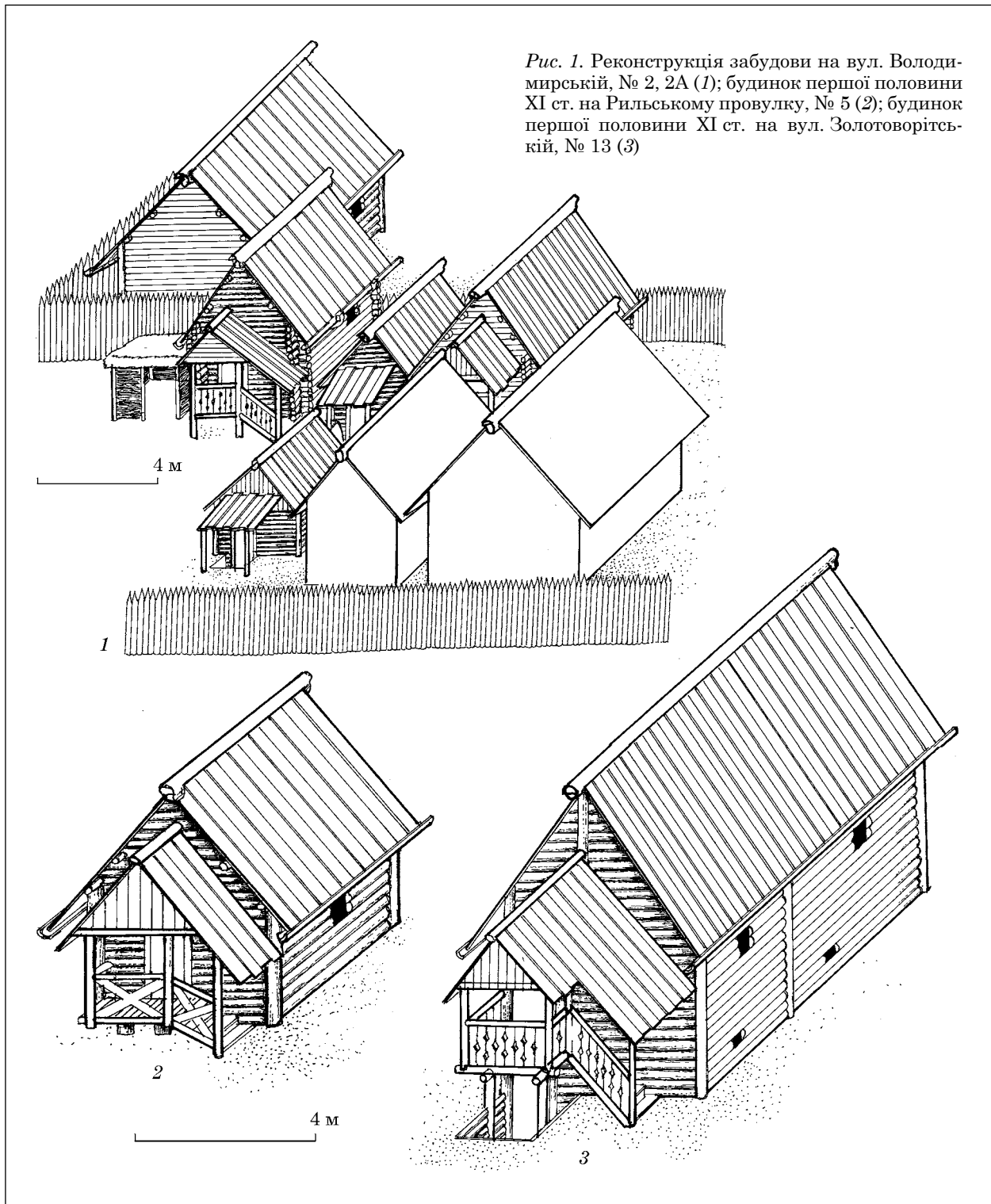
Великий внесок у розв'язання питання про місцезнаходження та історію розвитку Копирева кінця як частини стародавнього Києва зробив П.П. Толочко. Згідно з його припущенням, Копирів кінець знаходився з північно-західного боку від «міста Ярослава», на Кудрявському плато, біля підніжжя якого протікали невеликі річки Киянка та Глибочиця. У структурному плані ця частина міста дійсно була околицею, і саме в такій якості вона згадується в писемних джерелах. Виходячи з писемних джерел, можна припустити, що Копирів кінець мав свою систему оборони [Толочко, 1983, с. 86, 87; 1985, с. 6, 7]. Це було підтверджено археологічними дослідженнями, проведеними в другій половині XX — на початку XXI ст. Встановлено, що Копирів кінець із X ст. мав систему самостійних фортифікаційних споруд, яка, вірогідно, складалася із садиб, що займали досить значну площу та мали власні оборонні системи [Сагайдак, 1982, с. 53; Козловський, Ієвлев, 2008, с. 85].

Проблема існування «Жидівського міста» як частини Копирева кінця в межах стародавньо-

го Києва завжди викликала і викликає жваву дискусію серед дослідників, які вивчали історію Київської Русі та її столиці. Більшість дослідників розташовують цей район у північно-західній частині стародавнього Києва, біля міських воріт «міста Ярослава», що отримали свою назву від розташованого поряд, у районі сучасної Львівської площі єврейського кварталу, який мав назву «Жидівське місто» [Сагайдак, 1982, с. 49]. Ці ворота двічі згадуються у літописах 1146 та 1151 рр. [Махновець, 1989, с. 214, 243]. Пізніше вони отримали назву «Львівські ворота», яка виникла внаслідок проходження через них дороги на Львів. Із XVII ст. ворота отримують назву Іванівських — від назви церкви Івана Богослова, яка була розташована неподалік [Іванцов, 2003, с. 167]. Під цією назвою вони зображені на плані Ушакова 1695 р. На думку В.Я. Петрухіна, ознаки перебування єврейської громади на території Києва, а отже, і сам факт існування «Жидівського міста» залишаються досить гіпотетичними [Петрухин, 2008, с. 226]. Докази існування «Жидівського міста» та інформацію про його межі могли б надати археологічні дослідження. Однак слід зазначити, що речі хазарського кола (салтово-маяцької культури) як на території Києва, так і на території Копирева кінця трапляються лише у вигляді поодиноких знахідок [Толочко, 2000, с. 242]. На жаль, археологічні матеріали з району ймовірного місця розташування «Жидівського міста» вкрай нечисленні, а великою площею археологічні дослідження на його території не проводилися. Крім того, вся ця територія тепер під сучасною забудовою і культурний шар у цьому районі майже повністю знищений. Проте деякі дослідники пов'язують шар волинцевських старожитностей, виявлений на Старокиївській Горі у Верхньому Києві, з ареалом розповсюдження хазарського впливу [Щеглова, 1990; Комар, 2005, с. 136].

Дослідження за межами «міста Володимира» по Рильському провулку, № 1, 3, 4, 6, які відбувалися наприкінці XX — початку XXI ст., виявили два, нині неіснуючі, яри давньоруського часу, які розходились звідси в різних напрямках, а пізніше були засипані. Внаслідок проведених досліджень встановлено існування постійного джерела в яру, який знаходився із західної сторони сучасного провулку Рильського в районі Софійської площі. Цей західний яр впадав у долину р. Либідь, а східний — у долину Дніпра. Виходячи з результатів досліджень, саме розташування цих ярів із західної та східної сторін Рильського провулка і обумовило розміщення жител, господарчих об'єктів та планування забудови в цілому цієї частини стародавнього Києва. Краще був досліджений яр, який проходив безпосередньо з північного боку Софійського собору. Ширина його дослідженої частини сягала від 37 до 70 м. За винятком верхньої частини, південний схил яру був

пологим через наявність на ньому терас. На них були розташовані численні господарчі споруди та одна з укріплених боярських садиб, які датуються кінцем X — першої половиною XI ст. На північному схилі тераси відсутні, тому він залишився стрімким. Досліджена глибина яру у верхів'ях сягає 3—5 м, а нижче — понад 8 м від сучасної поверхні [Козловський, Ієвлев, 2009, с. 138—140]. У верхів'ях яру, які знаходились на місці будинків на розі Рильського провулку, № 1 та вул. Володимирської, № 20 і 22, було відкрито декілька різних давніх будівель та печей виробничого призначення (рис. 1). Дослідженнями встановлено, що в першій половині XI ст. цю частину яру використовували як виробничу зону. Найактивніше яр почали використовувати як зону виробничого призначення з початком будівництва Софійського собору. Про це свідчать численні сліди від обробки заліза, бронзи, скляного та гончарного виробництв, випалу вапна. Культурний шар давньоруського часу фіксувався з глибини 1—1,2 м. Він насичений фрагментами різноманітної кераміки, плінфи, брущатки, полив'яної плитки для долівки жовтого та зеленого кольорів, шматками шиферу і кварциту, частина із яких була оброблена, зокрема, один виявлений шиферний фрагмент був прикрашений рослинним орнаментом. На глибині від 1,6 до 2,8 м було знайдено багато фрагментів скляних браслетів та численні уламки давньоруського скляного посуду (вінця, стінки, круглі та гострі денця кубків). На глибині до 5—5,5 м на цій ділянці яру було зафіксовано багато шматків печини, яка в деяких місцях становила майже суцільний, досить потужний прошарок. Було також знайдено фрагменти бракованого скла блакитного, синього та, зрідка, зеленого кольору, а також скляних шлаків. Це свідчить про існування декількох печей для виробництва скла, які були знайдені при подальшому дослідженні західного схилу яру. З глибини 3,6—3,9 м у верхній частині яру почали зустрічатися залізні криці та шлаки, зі збільшенням глибини насиченість ними культурного шару поступово зростала, і на глибині 4,6 м вони утворили суцільний прошарок, який ішов до материка, розташованого на глибині 5 м. На цій ділянці було зібрано понад 44 кг залізних криць, вони займали площу близько 16 м². Окрім залізних криць, тут було знайдено численні великі шматки дуже обпаленої печини, що дає можливість припускати розташування поблизу одного або декількох горнів для видобутку заліза. Наявність такого матеріалу в значній кількості може вказувати на існування тут майстерні з виробництва заліза та виготовлення різноманітних виробів із нього, адже відомо, що в цей час залізобобне виробництво було вже досить поширене на території стародавнього Києва. Таким чином, можна зробити висновок, що на території цього яру існував виробничий комплекс по виготовленню

заліза, кольорових металів, скла та різноманітних будівельних матеріалів. Цей виробничий комплекс виник наприкінці X ст. за межами «міста Володимира», що було притаманно всім майстерням подібного типу (для виготовлення досить великого обсягу металів) та інших пожежонебезпечних майстерень. У межах самого міста, як і в більшості середньовічних міст Європи і Київської Русі, виготовляли головним чином невеликі ювелірні металеві вироби.

Ще одна майстерня для виготовлення великих обсягів кольорових металів (міді та бронзи) була досліджена на вул. Артема № 52 б. При її дослідженні були знайдені тиглі для отримання зливоків міді та бронзи вагою 3—5 кг. Треба зазначити, що подібні тиглі, які мали круглу та квадратну форму, до цього часу були практично невідомі на території Київської Русі. Вірогідно, це можна пояснити тим, що масштабні археологічні дослідження

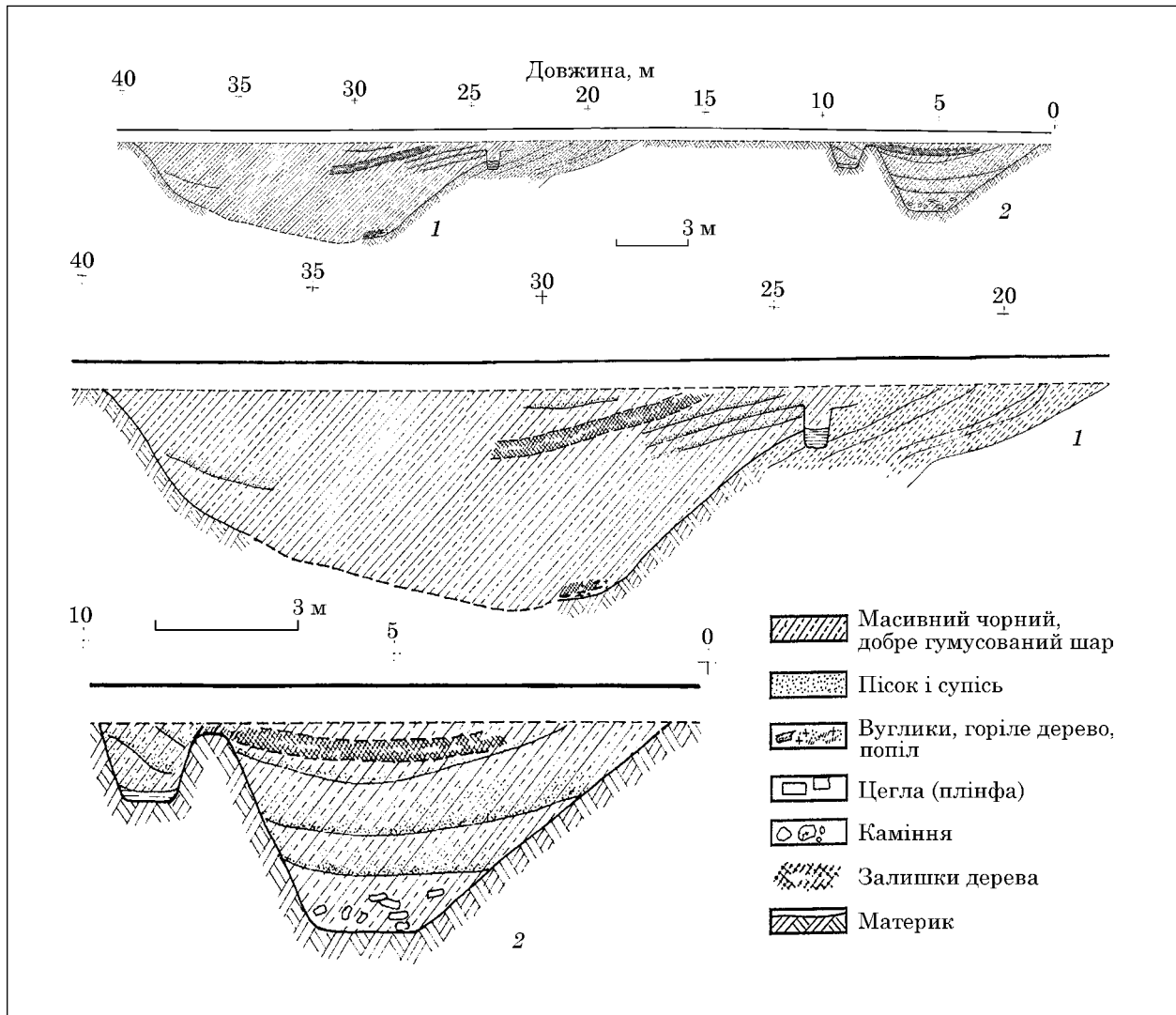

Рис. 2. Розрізи фортифікаційних споруд на вул. Володимирській поблизу Золотих воріт: 1 — рів з напольного боку; 2 — рів поряд із валом

на околицях великих міст майже не проводилися.

Таким чином, на початку XI ст. відбувається формування «Верхнього міста» Києва, із вулицями та посадибною забудовою (рис. 3), ядром якого був храмово-палацовий комплекс із Десятинною церквою. Місто було оточене фортифікаційними спорудами. Час їх побудови зараз встановити точно неможливо, у зв'язку з тим, що відомості про це в літописах відсутні. Але, виходячи з наявного археологічного матеріалу, можна говорити про початок XI ст. За межами укріплень знаходилося неукріплене передмістя Копирів кінець із «Жидівським містом», декілька укріплених боярських садіб і різноманітні майстерні з виплавки та обробки металів та інших пожежонебезпечних і великих за обсягом виробництв.

Новий етап розширення меж «Верхнього міста» був пов'язаний із правлінням князя Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.). У 1037 р. він приступив до грандіозного, за своїми роз-

мірами, будівництва у Києві. З побудовою фортифікаційних споруд «міста Ярослава» у першій половині XI ст., весь окольний град «міста Володимира» входить до його складу. У першій половині XI ст. політичний центр Києва переноситься з «міста Володимира» до «Великого Ярославового двору», де будується новий храмово-палацовий комплекс, до складу якого входять палац із храмом [Котляр, Ричка, 2008, с. 121]. Будуються церква св. Георгія, св. Ірини, Софійський собор, Золоті ворота з надбрамною церквою св. Богородиці Благовіщення. Територія «Великого Ярославового двору» обноситья ровом та дерев'яною, а потім кам'яною стіною (рис. 2). Цей рів мав ширину до 12 м, та глибину до 4—4,5 м. Перед стіною, яка оточувала «місто Ярослава», знаходилася берма завширшки 2,5 м. Як вже зазначалося, попередня дерев'яна стіна (частокіл, від якого залишився ровик завширшки 0,5 м та зафіксованою глибиною до 0,6 м) замінюється кам'яним муром, який розташовувався поряд

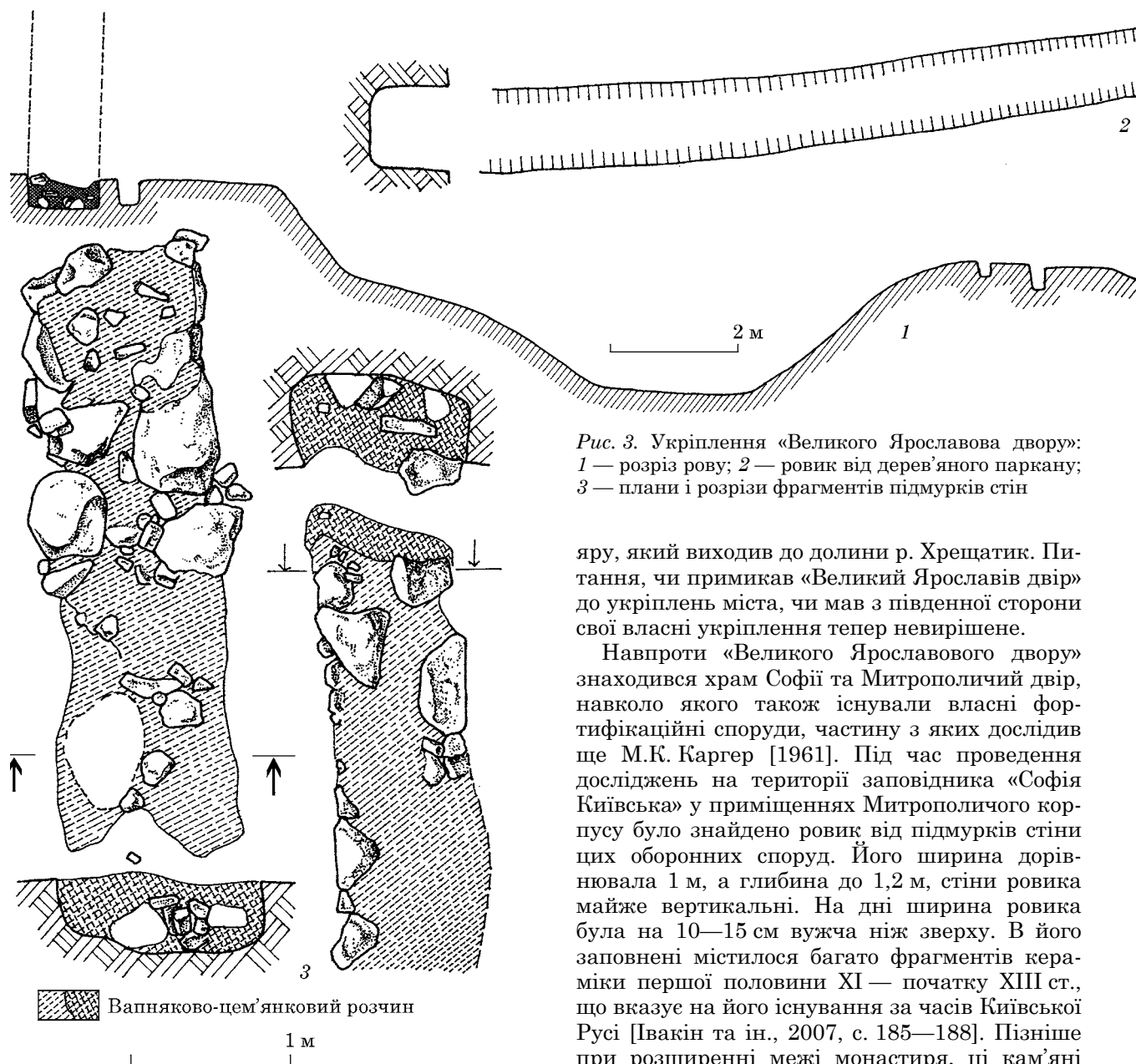

Рис. 3. Укріплення «Великого Ярославово двору»: 1 — розріз рову; 2 — ровик від дерев'яного паркану; 3 — плани і розрізи фрагментів підмурків стін

яру, який виходив до долини р. Хрещатик. Питання, чи примикав «Великий Ярославів двір» до укріплень міста, чи мав з південної сторони свої власні укріплення тепер не вирішене.

Навпроти «Великого Ярославово двору» знаходився храм Софії та Митрополичий двір, навколо якого також існували власні фортифікаційні споруди, частину з яких дослідив ще М.К. Каргер [1961]. Під час проведення досліджень на території заповідника «Софія Київська» у приміщеннях Митрополичого корпусу було знайдено ровик від підмурків стіни цих оборонних споруд. Його ширина дорівнювала 1 м, а глибина до 1,2 м, стіни ровика майже вертикальні. На дні ширина ровика була на 10–15 см вужча ніж зверху. В його заповненні містилося багато фрагментів кераміки першої половини XI — початку XIII ст., що вказує на його існування за часів Київської Русі [Івакін та ін., 2007, с. 185–188]. Пізніше при розширенні межі монастиря, ці кам'яні підмурки були вибрані, що, як показали археологічні дослідження, було досить поширеним явищем на території стародавнього Києва.

Дослідження фортифікаційних споруд «міста Ярослава», проведені в районі вул. Володимирської та вул. Лисенка, № 2–4, біля Золотих воріт у 1998–2000 рр., встановили, що перед валом знаходилося два рови (рис. 3). Ширина рову з напільного боку в районі вул. Володимирської складала 15 м, а глибина — до 8–9 м, а в районі вул. Лисенка, № 2–4 зафіксована ширина дорівнювала 12 м. Під валом ширина рову складала на вул. Володимирська біля 7 м, а на вул. Лисенка, № 2–4 — 6 м [Мовчан та ін., 2002, с. 56, 57]. Продовження цих оборонних споруд на захід від Золотих воріт були зафіксовані ще дослідженнями І.М. Самойловського, які проводилися в районі сучасної вул. Ярославів вал у 1947–1948 рр. [Самойловський,

із нею. Від цього кам'яного муру залишилися фундаменти, які складалися з лежнів, сліди від яких збереглися в цементно-цементному розчині та каменів (граніту, вапняку, шиферу та ін.) різних розмірів (рис. 3). Залишки цих фундаментів мали ширину 1,2 м та були заглиблені у материк на 0,4–0,6 м. Перед ровом був зафіксований рівчак від дерев'яного паркану. Таким чином, «місто Ярослава» було оточено досить потужними фортифікаційними спорудами. Ці оборонні споруди перерізали сучасну вул. Володимирську навпроти Економічних воріт Софійського монастиря. На жаль, наявні відомості не дозволяють встановити межі «Великого Ярославово двору». Можна тільки припустити, що він займав ділянку на схід від Золотих воріт, вірогідно, примикаючи до центральної вулиці міста. На сході він примикав до крутих схилів

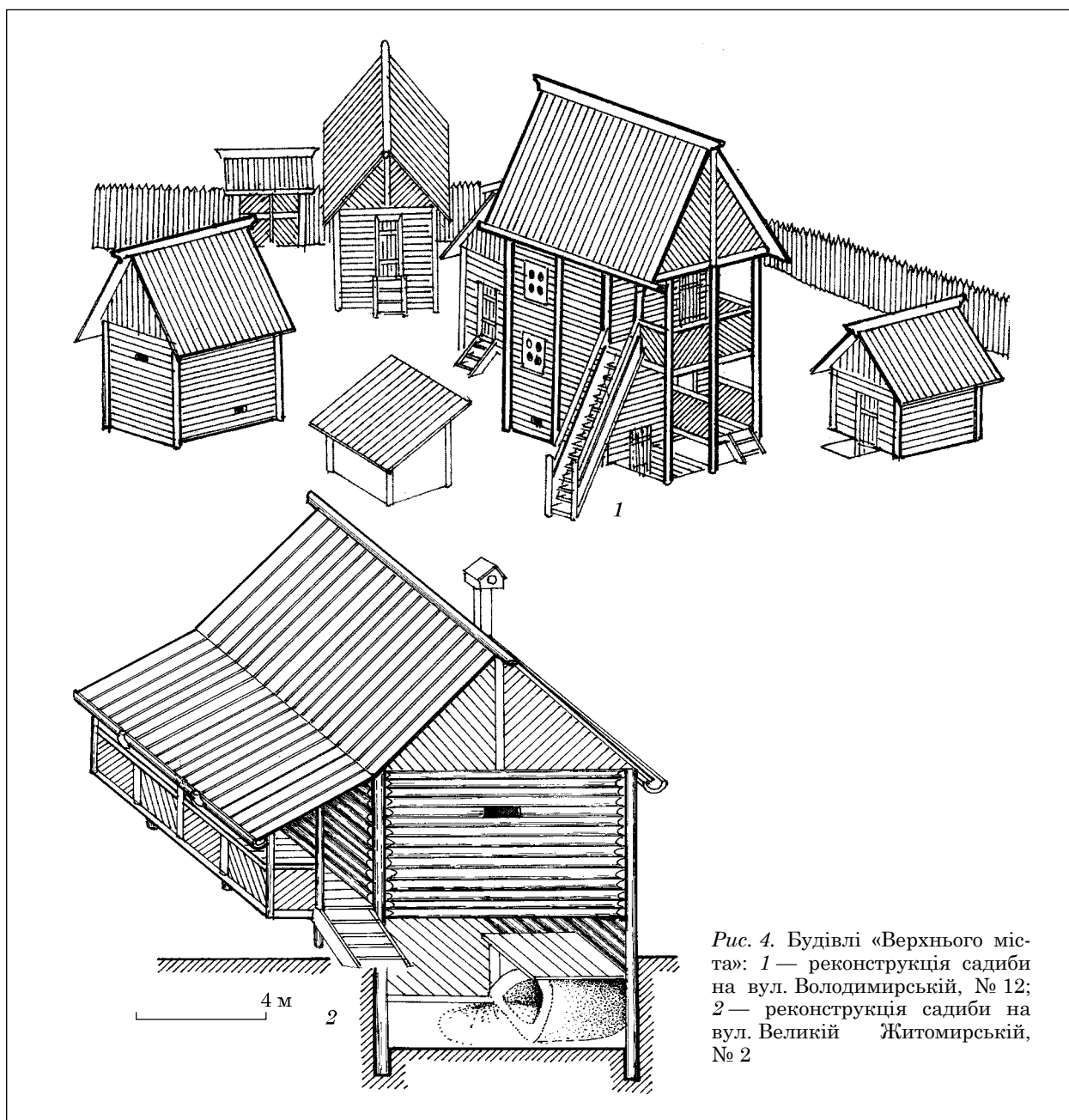

Рис. 4. Будівлі «Верхнього міста»: 1 — реконструкція садиби на вул. Володимирській, № 12; 2 — реконструкція садиби на вул. Великій Житомирській, № 2

1952, с. 76]. Найбільш збережені з усіх досліджених зафіксованих фортифікаційних споруд розташовані в районі вул. Володимирської. Незважаючи на те, що їхня верхня частина була знищена на початку XX ст. при прокладці трамвайної лінії, частина цих споруд, яка збереглася, дає можливість зробити їх реконструкцію. Як уже зазначалося, ширина напольного рову дорівнювала 15 м, а його досліджена глибина — 4—5 м. На його північному боці був зафіксований ровик від дерев'яного частоколу глибиною до 1 м та завширшки 0,7—0,8 м. У заповненні цього яру, окрім кераміки першої половини XI — початку XIII ст., у його північній частині були зафіксовані рештки деревного тліну, які починалися майже від ровика частоколу на довжину до 7 м та завширшки 0,5—

0,6 м. Ця знахідка дає можливість зробити припущення, що з північного боку напольного рову знаходився дерев'яний тин заввишки 7—8 м. На відстані 14 м від ровика першого дерев'яного тину, знаходився ровик від дерев'яного тину з південної сторони внутрішнього рову. Він був заглиблений у материк на 1 м та мав товщину 1,2 м, що може свідчити про те, що на цьому місці могли знаходитися два ряди дерев'яних колод тину чи про те, що його декілька разів ремонтували. Внутрішній рів мав зафіксовану ширину 7 м, та глибину 3 м. У його заповненні також були знайдені залишки деревного тліну довжиною 4,5 м, товщиною до 0,5 м.

Таким чином, з південної сторони місто Ярослава було оточено двома ровами, які були розташовані на відстані біля 14 м один від од-

ного. Другий вал проходив безпосередньо під валом, висота якого складала 12 м, а ширина 20 м. Між цими двома ровами вірогідно знаходився невеликий вал, з двох боків укріплений дерев'яними тинами, залишки від яких були зафіксовані. Після закінчення будівництва оборонних споруд міста Ярослава, починається його масова посадибна забудова. На цій території зносяться всі укріплення боярських садиб, а їх місце забудовується [Мовчан, Козловський, Ієвлев, 2005]. На території, яка входить до складу «міста Ярослава», утворюються нові вулиці з посадибною забудовою, яка частково була досліджена в районі сучасних вул. Рейтарська, Золотоворітська, Володимирська, В. Житомирська, пров. Рильському та інших [Боровський, Калюк, 1993, с. 4, рис. 1, 11—17; Ієвлев, Козловський, 2004; 2009]. Зокрема, на вул. Золотоворітський досліджено досить великий будинок першої половини XI ст. (6,5 × 4 м) та частину ровика від дерев'яного паркану, який огорожував садибу.

Наприкінці XI — першій половині XII ст. на території «міста Володимира» відбувається значне перепланування забудови. Наприкінці XI ст. розбирається Західний палац, а на його місці виникає досить велика садиба. Знайдені при дослідженні матеріали дозволяють ототожнити її з «Мстиславовим двором», який згадується у літопису. В центрі цієї садиби знаходилася центральна каркасна будівля розмірами 10 × 6 м. Навколо неї було зафіксовано 8 будівель, 6 з котрих були житлами, 2 — господарчими будівлями, та 10 господарчих ям, з них 4 зернові. Два житла були досліджені С.Р. Кілієвіч [Кілієвіч, 1982, с. 116]. Вірогідно, до складу цієї садиби входила значно більша кількість жител та будівель господарчого призначення, але зараз вони знаходяться під сучасною забудовою. Ця садиба розташовувалася поряд із центральною вулицею міста, на якій були розташовані численні садиби та майстерні. При дослідженні по вул. Володимирський, № 7—9 був відкритий житловий квартал, який складався з 10 жител, декількох горнів, та слідів від огорож окремих садиб [Кілієвіч, 1982, с. 121]. Ще одна садиба була досліджена на вул. Володимирська, № 12 (рис. 4). Її декілька разів перебудовували з моменту її побудови на початку X ст. і до її загибелі під час взяття Києва монголо-татарами [Козловський, Ієвлев, 2008, с. 241].

У XII ст. будується монастир св. Федора, при цьому частина забудови початку XI ст. зноситься, а на її місці виникає монастирський цвинтар та декілька монастирських господарчих споруд. При проведенні археологічних дослід-

жень неподалік від монастиря було відкрито маловідомий тип споруд для збереження харчових продуктів. Він являв собою споруду, яка була викопана в матеріку без застосування будь-яких дерев'яних чи кам'яних конструкцій. На тепер відомо тільки три будівлі такого типу. Вірогідно, вони існували тільки на території «Верхнього міста», де геологічні умови дозволяли будувати такого типу споруди.

У першій половині XIII ст. внаслідок взяття міста монголо-татарами його розвиток припиняється. Таким чином, протягом кінця X — першої половини XIII ст. Київ переживає декілька етапів забудови.

Розглянувши розвиток забудови Верхнього Києва кінця X — першої половини XIII ст. і враховуючи дані писемних джерел та результати археологічних досліджень, ми можемо зробити деякі висновки.

Масова забудова «Верхнього міста», зокрема «Міста Володимира», була розпочата наприкінці X — початку XI ст. і пов'язана з перенесенням політичного центра в район Старокіївської Гори та будівництвом великого храмово-палацового комплексу навколо Десятинної церкви. У зв'язку з цим на території «міста Володимира» виникають виробничі майстерні та житлові комплекси, прослідковується посадибна забудова. Вся територія оточується оборонними спорудами. У цей же період за межами «міста Володимира» фіксуються окремі укріплені садиби, а також виробничі осередки з пожежонебезпечним виробництвом.

З другої чверті XI ст. починається новий етап забудови Верхнього Києва, пов'язаний із діяльністю Ярослава Мудрого. Політичний центр переноситься з «Міста Володимира» до «Великого Ярославового двору», де будується новий храмово-палацовий комплекс, оточений ровом і стіною. Укріплення всіх садиб, які увійшли в «Місто Ярослава» зносяться, а на місці укріплень будуються споруди різноманітного призначення. Вся територія оточується потужними оборонними спорудами. Після побудови укріплень починається масова посадибна забудова «Міста Ярослава».

Наприкінці XI — у першій половині XII ст. на території «Міста Володимира» відбувається значне перепланування. Зноситься Західний палац, а на його місці виникає нова садиба, яку можна пов'язати з літописним Мстиславовим двором. Тут також зноситься частина житлової забудови, а на її місці зводяться монастирі та виникають цвинтарі при них. У цей час формується посадибна та повулична забудова «Верхнього міста», яка в основному збереглася до монголо-татарського нашествия.

Антонович В.Б. Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные профессорами П.Я. Армашевским и Вл.Б. Антоновичем в Историческом обществе Нестора-летописца в марте 1896 г. — К., 1897.

Берлинский М.Ф. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей оного. — СПб., 1820.

Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993. — С. 3—42.

Грушевський М. Історія України—Руси. Т. II: ХІ—ХІІІ вік. — К., 1992.

Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1.

Івакін Г.Ю., Ієвлев М.М., Козловський А.О. Дослідження в північній частині Митрополичого корпусу в заповіднику «Софія Київська» // АДУ 2005—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 185—188.

Іванцов І.О. Стародавній Київ. — К., 2003.

Ієвлев М.М., Козловський А.О., Минаєва Н.І. Находка древнерусского клада времени монгольского нашествия в г. Киеве в 2002 г. // Славянорусское ювелирное дело и его стоки: Тез. докл. Междунар. науч. конф., посвят. 100-летию со дня рожд. Г.Ф. Корзухиной. — СПб., 2006. — С. 65—67.

Ієвлев М.М., Козловський А.О. Збудова центральної частини «міста Ярослава» поблизу Софіївського собору давнього Києва в ХІ ст. // Ruthenica. — VIII. — 2009. — С. 138—150.

Каргер М.К. Древний Киев. Т. II: Памятники Киевского зодчества Х—ХІІІ ст. — М.; Л., 1961.

Кирилович С.Р. Детинец Киева IX — первой половины ХІІІ веков. — К., 1982.

Козловський А.О., Ієвлев М.М. Нові дані про забудову Копиріва кінця в Києві ХІ ст. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 75—95.

Комар А. К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева // Ruthenica. — IV. — К., 2005. — С. 115—137.

Лашкарёв П.А. Развалины церкви св. Симеона и Копырев конец древнего Киева // Тр. Киев. Дух. Академии. — 1879, май. — Т. 2.

Лебединцев П.Г. «Росписной список» г. Киева 1700 г. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — К., 1892. — Кн. VI, отд. III. — С. 27—82.

Максимович М.О. Киевъ явился градом великим. — К., 1994.

Махновець Л.Є. Літопис руський. — К., 1989.

Мовчан І.І. Давньокіївська околиця. — К., 1993.

Мовчан І.І., Козловський А.О., Боровський Я.Є., Ієвлев М.М. Дослідження оборонних споруд ХІ—ХV ст. // АБУ 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 56, 57.

Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлев М.М. Локальні оборонні споруди Верхнього Києва Х—ХІ ст. // Актуальні проблеми давньоруської археології. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — С. 105—115.

Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897.

Петрухин В.Я. «Еврейский след» в ранней истории Киева // Дніслово. — К., 2008. — С. 225—227.

Котляр М., Ричка В. Княжий двір Південної Русі Х—ХІІІ ст. — К., 2008.

Сагайдак М.А. Великий город Ярослава. — К., 1982.

Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1983.

Толочко П.П. О социально-топографической структуре древнего Киева и других древнерусских городов // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 5—18.

Толочко П.П. Русь і хозари // Давня історія України. Т. 3: Слов'яно-руська доба. — К., 2000. — С. 241—247.

А. О. Козловський, М. М. Ієвлев

РАЗВИТИЕ ЗАСТРОЙКИ ВЕРХНЕГО КИЕВА КОНЦА Х — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ ХІІІ в.

Статья посвящена вопросам застройки Верхнего Киева конца Х — первой половины ХІІІ в. На основе анализа письменных и археологических источников выделяются этапы застройки «Верхнего города», рассматриваются разные виды существовавших фортификационных сооружений.

A. O. Koslovskyy, M. M. Iyevlev

DEVELOPMENT OF THE UPPER KYIV URBAN AREA OF THE END OF THE 10th — THE BEGINNING OF THE 13th CENTURIES

The article is dedicated to the Upper Kyiv urban area of the end of the 10th — the beginning of the 13th centuries. According to the written and archaeological sources, here are proposed the three stages of the building of the Upper City and presented different types of the fortifications of that period.

М. О. Ягодинська

ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

У статті аналізуються причини інтенсивного заселення території Західного Поділля у давньоруський час.

Ключові слова: Західне Поділля, городище, поселення, давньоруська культура, садиба.

Територіально Західне Поділля займає південну, найбільш підвищену, частину Волино-Подільської височини. Подільська височина є найвищою південно-західною частиною Руської рівнини, яка на півдні межує з долиною Дніпра і Південного Бугу, на південному заході — з Молдавською височиною. На сході Поділля поступово переходить у Придніпровську височину; на північному заході воно круто обривається до Малого Полісся. Середні висоти здебільшого перевищують 300 м, досить часто сягають 400 і більше метрів [Заставний, 1996, с. 89].

Північно-східним кордоном Західного Поділля є Товтровий кряж, який бере свій початок від с. Підкамін'я Львівської області, проходить через Зборівський, Збаразький, частково Підволочиський та Гусятинський райони Тернопільської області, переходить через р. Збруч на територію Хмельницької області, тягнеться через Чемеровецький та Кам'янець-Подільський райони до межириччя Дністра та Пруту і далі у Молдову, а також відгалужується в більш східному напрямку на Вінниччину (басейн лівої притоки Дністра — р. Мурафи) [Заставний, 1996, с. 90]. Західні кордони нечіткі і можуть проходити приблизно по верхів'ях правих допливів р. Стрипи. Південною межею є долина Дністра.

В адміністративному плані Західне Поділля займає південні терени Золочівського і Бродівського районів Львівської області, Зборівський,

Козівський, Тернопільський, Тереховлянський, Чортківський, Гусятинський, Заліщицький, Борщівський, частини Збаразького, Підволочиського та Бучацького районів Тернопільської області та Чемеровецький, Кам'янець-Подільський і частину Городоцького районів Хмельницької області. Загальна площа становить 14 тис. м² [Фізико-географическое..., 1968, с. 187—188; Геренчук, Койнов, Цись, 1964, с. 79].

За типами місцевості регіон поділяється на чотири фізико-географічні райони або природні ландшафти зі своєю геоморфологією: Вороняки, Тернопільське плато, Товтровий кряж та Західно-Подільське Придністров'я.

Перший фізико-географічний район — Вороняки знаходиться на північно-західній межі Західного Поділля, простягається із заходу на схід від Гологорів до Кременецького кряжу. Межа з Гологорами на заході проходить по долині р. Золочівка, зі сходу — по долині Ікви. Південна границя проходить від Поморян на Зборів, Залізці, Новий Олексинець.

Підвищений масив Вороняки є частиною головного вододілу між Прип'яттю, Західним Бугом та Дністром. Західний Буг і Серет перерізують вододіл і утворюють наскрізні долини загального напрямку з північного заходу на південний схід. Вороняки поступово понижуються на південь, у бік Тернопільського плато, річкові долини та яри якого характеризуються більш спокійними обрисами.

Тернопільське плато — найбільш рівнинна частина області — простягається від Подільської горбистої гряди на заході, від Вороняків на південь до початку чітко вираженого схилу у бік Дністра (умовна лінія Зборів — Тернопіль — Гримайлів — Хоростків — Бучач — Зборів) [Свинко, 2007, с. 83]. У рельєфі переважають плоскі, іноді

хвилясті межиріччя з глибокими малогумусними та опідзоленими чорноземами і широкі, пологі долини річок, балок та ярів із лучно-чорноземними ґрунтами [Геренчук, Койнов, Цись, 1964, с. 192—193]. Коливання відносних висот не перевищує 15—20 м. Навіть долини більших річок Стрипи, Серету та Збруча врізані лише на 40—60 м.

Наступний природний район — Товтровий кряж (бар'єрний риф неогенового моря) має середню ширину 10—12 км (біля Збаража — понад 20 км) і довжину 200 км у сукупності з Авратинською височиною, яка знаходиться в північній частині Західного Поділля і є вододілом для головних річок Волині та Західного Поділля — Прип'яті, Південного Бугу та Дністра. Товтровий кряж являє собою своєрідний ланцюг із відокремлених між собою високих пагорбів, які мають плоскі та скелясті вершини. Абсолютні висоти пагорбів складають 400—436 м над рівнем моря [Ситник, 2002, с. 12], відносні — 50—60 м [Свинко, 2007, с. 85]. Рифова гряда бере початок біля с. Підкамінь Львівської області і тягнеться в напрямку Збаража, Скалата, Крутилово, Іванківців, Закупного, Черча, Гуменців, Врублівців, до межиріччя Прута і Дністра й далі за Дністер [Геренчук, 1980, с. 9]. Найбільш живописна частина Подільських Товтр з крутими високими схилами, урвищами, виходами вапняків, вкриті густими грабово-буковими лісами з рідкісною ендемічною та реліктовою рослинністю, унікальними мінеральними водами називається Медоборами. Вона розташована у середній течії р. Збруч на межі Гусятинського району Тернопільської області та Чемеровецького і Городоцького районів Хмельницької області. Товтри характеризується перегнійно-карбонатними ґрунтами. На пологіх схилах поширені опідзолені чорноземи, у міжтовтрових пониженнях — глибокі малогумусні чорноземи. Клімат тут вологий і відносно прохолодний.

Західно-Подільське Придністров'я займає південний схил Подільського плато від широти Бучач — Чортків — Смотрич на півночі до долини Дністра на півдні й від устя Стрипи на заході до Товтрової гряди на сході, що закриває регіон Середнього Подністров'я від північних вітрів [Геренчук, 1980, с. 9]. Границя між Тернопільським рівнинним районом та Західно-Подільським Придністров'ям проходить у долинах меридіональних приток Дністра — Стрипи, Серета, Нічлави, Збруча, Смотрича [Строцен, 2008, с. 20]. Долини рік мають каньйоноподібний характер із врізаними меандрами. Вони врізані в плато на 120—170 м, мають скелясті, часто залісненні схили, дуже вузькі заплави і тераси, які ширшають лише на внутрішніх виходах меандрів [Свинко, 2007, с. 85]. Завдяки глибоким долинам, у Придністров'ї сформувалася особливо теплий клімат, який дозволяє вирощувати теплолюбиві рослини [Геренчук, 1980, с. 64]. Сума активних температур складає 2500—2800°, середня температура на 0,5—0,7° вища ніж у центральному районі, безморозний

період триває 160—165 днів, опадів випадає 520—590 мм за рік.

Західно-Подільське Придністров'я охоплює південну частину Бучацького та Борщівського адміністративних районів, невелику південну частину Чортківського району, весь Заліщицький район Тернопільської області, Кам'янець-Подільській та частково Чемеровецький райони Хмельницької області.

Територія Західного Поділля розташована у помірному поясі. Його радіаційний режим залежить від висоти сонця, тривалості дня та сонячного саява, пов'язаних із географічною широтою [Свинко, 2007, с. 102]. Оскільки територія видовжена з півночі на південь, північна частина Західного Поділля прогрівається менше, а південна — більше.

Територія Західного Поділля вкрита густою сіткою більших та менших річок із притоками (0,75—1,5 км на 1 км²) [Заставний, 1996, с. 130] і належить до басейну середнього Дністра. Течія його лівих приток (Серет, Збруч, Стрипа, Нічлава, Смотрич, Ушиця) чітко спрямована з півночі на південь. У живленні річок басейну Дністра велику роль відігравали джерела, з яких бере початок переважна більшість річок. Загальний напрям допливів Дністра та їх долин із півночі на південь обумовлює формування ґрунтового покриву та рослинності, які групуються у вигляді меридіонально витягнутих смуг [Строцен, 2008, с. 21], підвищує роль західних та східних експозицій схилів, захищених від сильних наскрізних вітрів, що дмуть вздовж глибоких каньйоноподібних долин [Физико-географическое..., 1968, с. 196]. Численні допливи головних лівих приток Дністра також обумовлюють появу багатьох зручних для життя і захисту від ворогів та для ведення сільськогосподарства мисоподібних терас і пагорбів. Найбільші ріки Західного Поділля — Дністер, Серет, Збруч, а можливо, і Стрипа, у давньоруський період були судноплавні.

Крім того, тут знаходяться найбільш родючі чорноземи України. Подібні плодородні ґрунти мають місце лише на Придніпровській височині, а також на Лівобережжі Дніпра [Заставний, 1996, с. 149].

На території Західного Поділля материнською породою для ґрунтів є четвертинні леси та лесовидні суглинки. Частина ґрунтів сформована на вапняках, а в долинах річок та балок — на алювіальних та делювіальних відкладах різного складу. На лесах і лесовидних суглинках утворилися різні типи чорноземних і сірих лісових ґрунтів, на твердих карбонатних породах (вапняках) — перегнійно-карбонатні, а в долинах річок і на днищах балок — чорноземно-лучні, лучні, лучно-болотні, болотні та торфові ґрунти [Свинко, 2007, с. 124].

Таким чином, на Західному Поділлі, яке згідно з фізико-географічним районуванням відноситься до лісостепової зони, сформувалися виключно сприятливі умови для проживання та господарювання людини — поєднання лісових

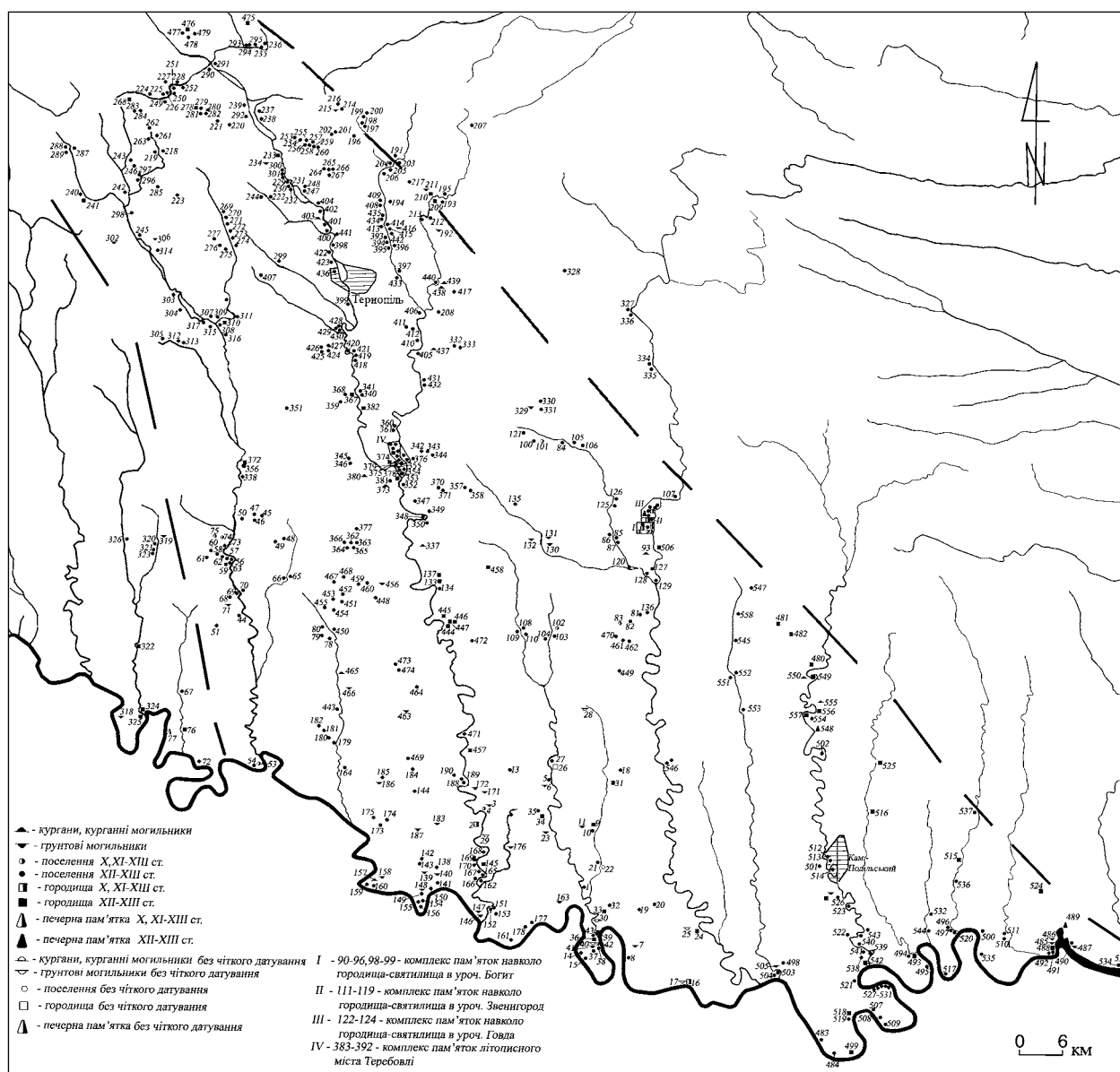

Рис. 1. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля Х—ХІІІ ст.

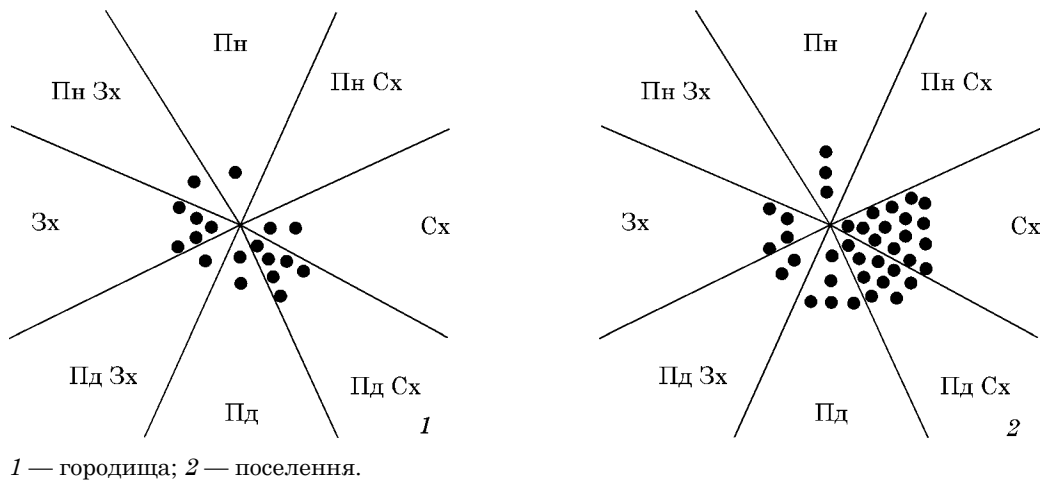
та степових ландшафтів, чергування височин із низовинами при переважанні височин, відсутність різких кліматичних контрастів, зосередження приблизно 70 % родючих ґрунтів [Заставний, 1996, с. 180], достатня водозабезпеченість.

Саме це обумовило наявність великої кількості пам'яток, у тому числі й давньоруського часу. На сьогодні, у Західному Поділлі відомо 556 пам'яток Х—ХІІІ ст. (рис. 1). Це 60 городищ, 422 поселення, 69 могилиників і 5 скельних сакральних пам'яток. Розподіляючи їх згідно фізико-географічного районування, ми отримуємо наступну картину. Найбільша їх концентрація на території Західно-Подільського Придністров'я (206). Тут добре поєднуються зручні для ведення сільського господарства трохи підвищені над долинами річок перші надзаплавні тераси з високими обривистими меандро- та мисоподібними берегами Дністра та його головних допливів — Серета, Стрипи, Нічлави, Збруча і Смотрича, що й обумовило

будівництво давньоруських твердинь — городищ, які захищали територію Західного Поділля з півдня. Пізніше, в період польського панування, ту ж функцію виконували кам'яні замки, побудовані на переважній більшості вищезгаданих городищ. Поруч із городищами (28) на зручних терасах розташовані поселення (137). В комплексі з городищами й поселеннями виступають курганні (2) та ґрунтові (36) могилиники, інколи і печерні сакральні пам'ятки (3). На другому місці за кількістю пам'яток знаходиться Тернопільське плато (204): городищ — 12, поселень — 176, могилиників — 16. На території Товтрового кряжу відомо 99 давньоруських пам'яток: 15 городищ, 71 поселення, 11 могилиників і 2 печерні пам'ятки. Найменше пам'яток фіксується в північно-західній частині Західного Поділля — Вороняках (47): 5 городищ та 42 поселення.

Окремо необхідно зазначити, що Західне Поділля поділяється рікою Збруч на 2 части-

Таблиця 1. Експозиція пам'яток X—XI ст.

ни — західну (Тернопільська область) та східну (Хмельницька область). Рельєф Тернопільщини більш розчленований, горбистий і зручніший для будівництва оборонних споруд. Цей фактор пояснює більшу ніж у 2,5 рази кількість городищ на Тернопільщині (45). На східній території Західного Поділля їх зафіксовано лише 15. Локалізовані вони переважно на горбах Товтровою кряжу та в нижній течії приток Дністра Жванчика, Смотрича, Мукші, на високих скелястих берегах. Про цю відмінність писав ще Є. Сіцінський на початку XX ст. [Сіцінський, 1927, с. 5].

Давньоруські пам'ятки представлено городищами, поселеннями і могильниками, які датуються X—XI та XII—XIII ст.

X—XI ст. датовано 86 городищ та поселень. З них городищ — 24 (20 з яких продовжили існувати у XII—XIII ст. і 5 дали початок літописним містам — Микулину, Теребовлі, Збаражу, Моклекову, Бакоті).

Переважна більшість городищ розміщалися на високих, добре захищених мисах (15), переважно південної (південної, південно-східної, південно-західної) експозиції (10), рідше — західної (4), східної (3), північно-північно-західної (2), обмежених стрімкими схилами глибоких ярів, по дну яких часто текли ріки та струмки (табл. 1).

Площа городищ коливається від 0,6 до 10,5 га. За площею вони поділяються на малі (до 1 га включно) — 7 пам'яток, середні (більше 1 га — 2 га) — 3, великі (більше 2 га) — 9.

По краю городища були укріплені валом або ескарпом, з напольної сторони — кількома рядами валів та ровів, часто використовуючи оборонні споруди ранньозалізного часу. Малі городища мали 1 вал (3 пам'ятки) або 2 вали (1): середні — 1 вал в одному випадку і 3 вали в двох випадках; великі городища — 1 вал (1 пам'ятка), 2 вали (2), 3 вали (1), 4 вали (4); складну систему оборони з 8 валів — 1 городище.

У період польської експансії, починаючи з XIV ст., таке зручне оборонне становище було відповідно поціноване і на території давньоруських городищ споруджені дерев'яно-земляні та кам'яні

замки. Яскравим прикладом є дитинець літописної Теребовлі, який розміщувався на високому корінному мисі правого берега р. Гнізна та лівого берега р. Печенія. Мис має в плані видовжену клиноподібну форму зі значним природним пониженням у південній частині (рис. 2, 1). Городище займає найбільш вузьку частину мису і захищене з напольної сторони рядами валів та ровів (4 вали і 5 ровів), де суто давньоруськими були перший та другий вали (рис. 2, 2). У чотирьох випадках городища розміщені на вершинах високих пагорбів або плато. Але й тоді будовався основний, часто кільцевий вал, підсилений 1—4 валами з напольної сторони (Старий Збараж, ур. Бабина Гора; Старий Збараж, ур. Замкова Гора) (рис. 3).

Таким чином, городища X—XI ст. за місцем розташування можна віднести до мисового типу городищ або, за типологією П.О. Раппопорта, до 1 типу (городища з плануванням оборонних укріплень, які повністю повторюють особливості рельєфу місцевості) [Древняя Русь, 1985, с. 39].

Топографія поселень X—XI ст. була різноманітнішою. Всього проаналізовано 67 поселень цього періоду, з них 53 продовжували існувати у XII—XIII ст. Майже 42 % розміщуються на високих або низьких мисах (Теребовля, ур. Черпало) південної — південно-східної експозиції (21 %), східної та північної (7 %), західної (3,5 %). 28 % поселень знаходяться на високих берегах рік, що переходять у плато південної (10 %) та східної (26 %) експозицій. Переважно це стосується поселень Середнього Придністров'я, для якого характерні глибокі каньйоноподібні долини рік. Також це стосується поселень, які відігравали роль посаду для городищ і знаходились з напольної сторони (Теребовля, ур. Замкова Гора (городи); Крутилів, ур. Замчище тощо). Частину поселень (45 %) розташовано на невисоких, часом підвищених мисоподібних берегах рік та струмків (1—3 надзаплавні тераси) переважно південно-східної — південно-західної експозиції (13 %), східної (13 %), західної (7 %), дуже рідко — північної (3,5 %) експозицій (Крутилів II, ур. Бабина Долина) (рис. 4; табл. 1).

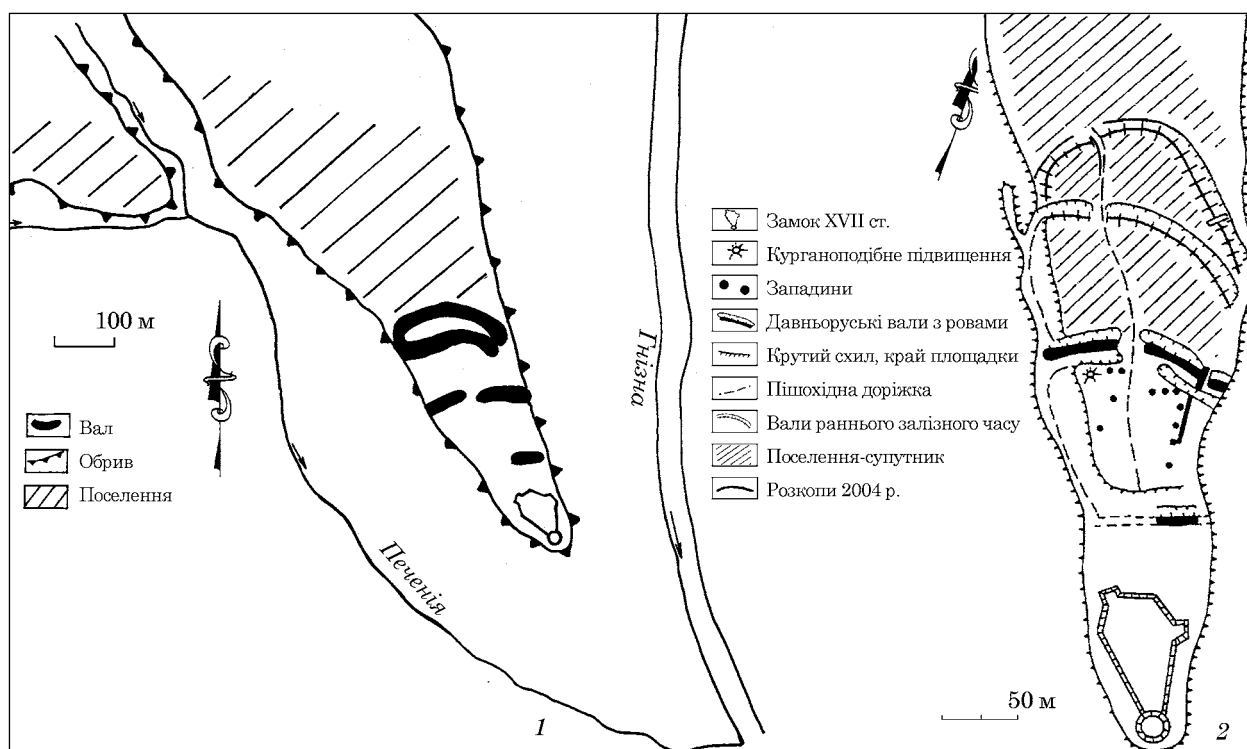
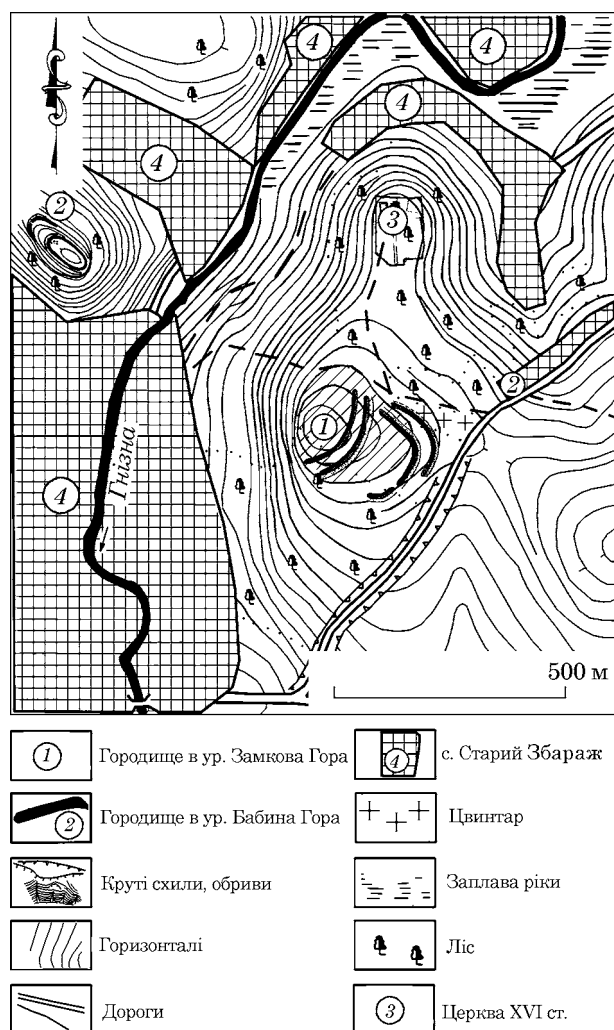

Рис. 2. Літописна Тербовля: 1 — картосхема розміщення дитинця та головних поселень-супутників; 2 — план городища

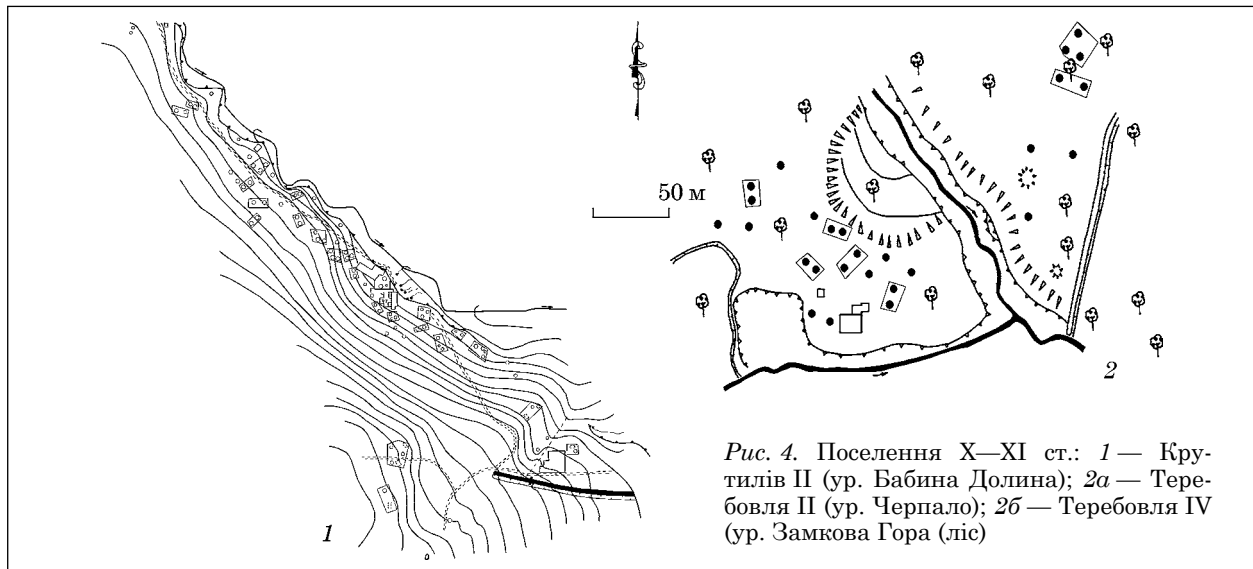

За площею поселення поділяються на малі (площа до 1 га) — 23 пам'ятки, що складає 34 %, середні (від 1 до 2 га) — 17 (майже 9 %), великі (більше 2 га) — 27 або ж 40 %. Загалом площа поселень коливається від 0,01 до 23 га.

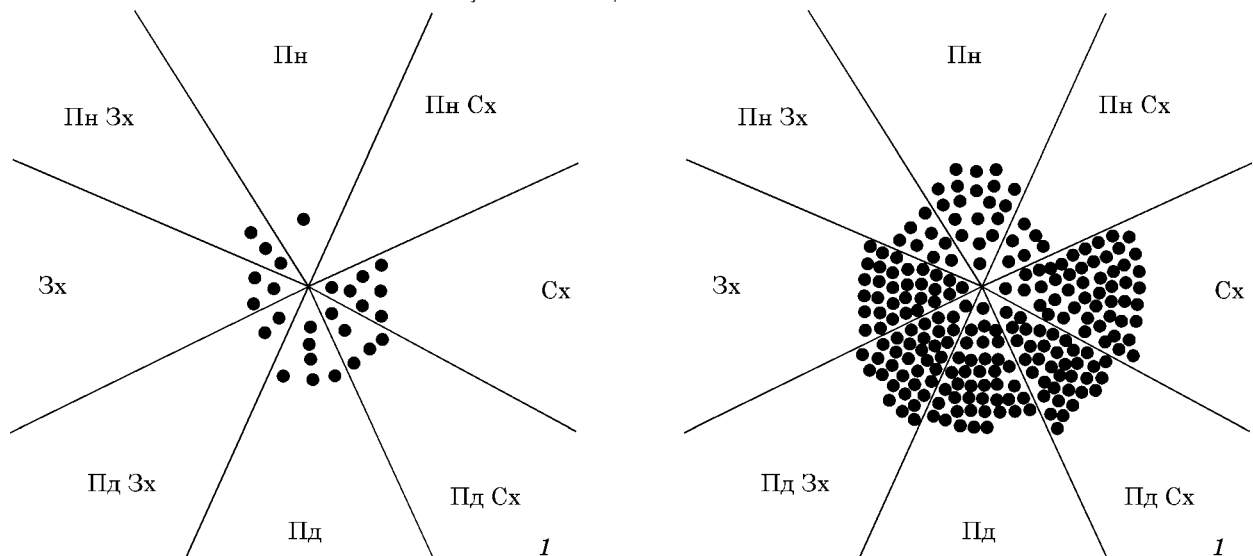
У XII—XIII ст. кількість пам'яток різко збільшується (у 4 рази). Їх вже стало 357, з них 35 городищ (статистично опрацьовано 30 городищ) та 322 поселення. Ця кількість стосується лише городищ і поселень виключно XII—XIII ст. Крім того, продовжували існувати 67 городищ і поселень, що почали своє функціонування у X—XI ст. Городищ з культурним шаром суто XII—XIII ст. нараховується 35, з них мисове розміщення мають 14 (40 %) (південна — південно-східна експозиція — 35 %, західна — північно-західна — 35 %, східна — 30 %), 5 (14 %) розміщалися на високих плато або вершинах високих пагорбів (3 — західної та південно-західної експозиції, 1 — східної, 1 — північної), 3 (8,5 %) — на низьких мисоподібних берегах рік (Городище I, ур. Бозок; Устя VI, ур. Над Темником) (табл. 2), 2 (5,5 %) — у долинах рік Серет (Семенів I, ур. Замчище) та Стрипа (Надрічне I). Часто поселення розташовані безпосередньо за валами городищ.

За розмірами вони поділяються на малі (до 1 га включно) — 17 (48,5 %), середні (від 1 до 2 га включно) — 4 (11 %), великі (більше 2 га) — 9 (26 %). Мисові городища були захищені ескарпа-

Рис. 3. Ситуаційна схема складових літописного Збаража: 1 — дитинець городища в ур. Замкова Гора; 2 — городище в ур. Бабина Гора; 3 — церква XVI ст., ур. Монастирьок

Таблиця 2. Експозиція пам'яток XII—XIII ст.

ми по периметру та кількома рядами валів (від 1 до 5) (Мухоматівка I) з напольної сторони. Городища, розташовані на високих берегах чи плато або ж у долині рік, мали лише по одному, часто кільцевому валу. Оборонна система у малих городищ найбільш примітивна — 1 вал або кільцевий або дугоподібний (16 пам'яток), в одному випадку — 2 вали. Виділяються городища з площею 0,15–0,35 га. Всі вони малі по одному валу (Устя VI, Надріччя I, Ніще I, Городище I, Вовківці I). Це могли бути або укріплені боярські садиби або залишки сторожових городищ. За мінімальну площу укріплених боярських садиб була взята площа в 0,2 га (за А.В. Кузою [Куза, 1989, с. 41]). Городища Устя VI та Надріччя I можна кваліфікувати як типові боярські садиби розміщені по берегах судноплавних рік — в одному випадку на низькій надзаплавній терасі Дністра, в другому — на великій дюні в заплаві р. Стрипа. Городища Ніще I та Городище I за своїм розташуванням скоріш за

все є сторожовими фортецями. Городище Ніще I (біля с. Ніще Зборівського р-ну Тернопільської обл.) знаходиться на вододілі Дністра та Західного Бугу, на вершині гори Хомець, яка має висоту 418 м над рівнем моря. Городище в с. Городище Козівського р-ну Тернопільської обл. (пам'ятка Городище I), про яке в свій час згадував П.О. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 19] теж займає вершину високого пагорба висотою 365 м над рівнем моря.

Середні за розміром городища мають 1 вал в одному випадку, 2 вали в одному випадку та 5 валів також в одному випадку. Великі городища мають 1 вал у 2 випадках, 3 вали — у 3, 4 вали — у 1. Площа городищ коливається від 0,24 до 10 га.

Якщо кількість городищ збільшилася лише у 1,8 рази, порівняно з попереднім періодом, то кількість поселень XII—XIII ст. збільшилася майже у 5 разів. Різке збільшення населення, а відтак і поселень, можна пояснити кількома чинниками, передусім зміною кліматичних

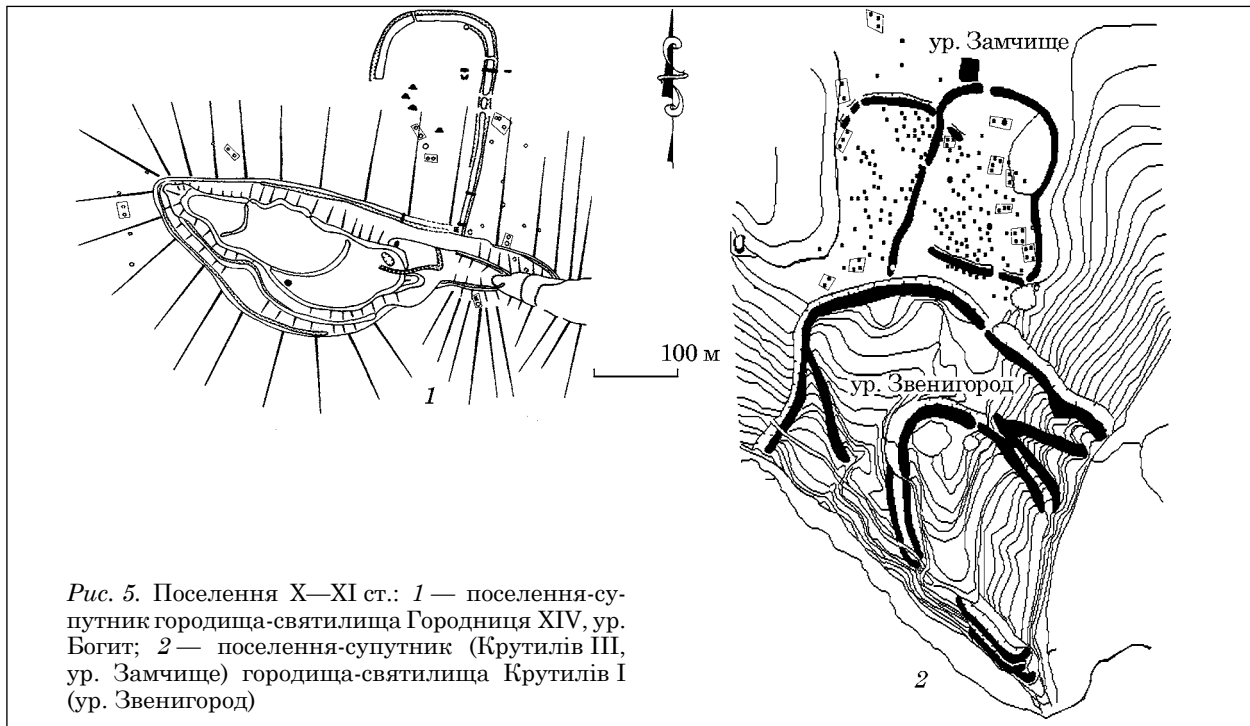

Рис. 5. Поселення X—XI ст.: 1 — поселення-супутник городища-святилища Городниця XIV, ур. Богит; 2 — поселення-супутник (Крутилів III, ур. Замчище) городища-святилища Крутилів I (ур. Звенигород)

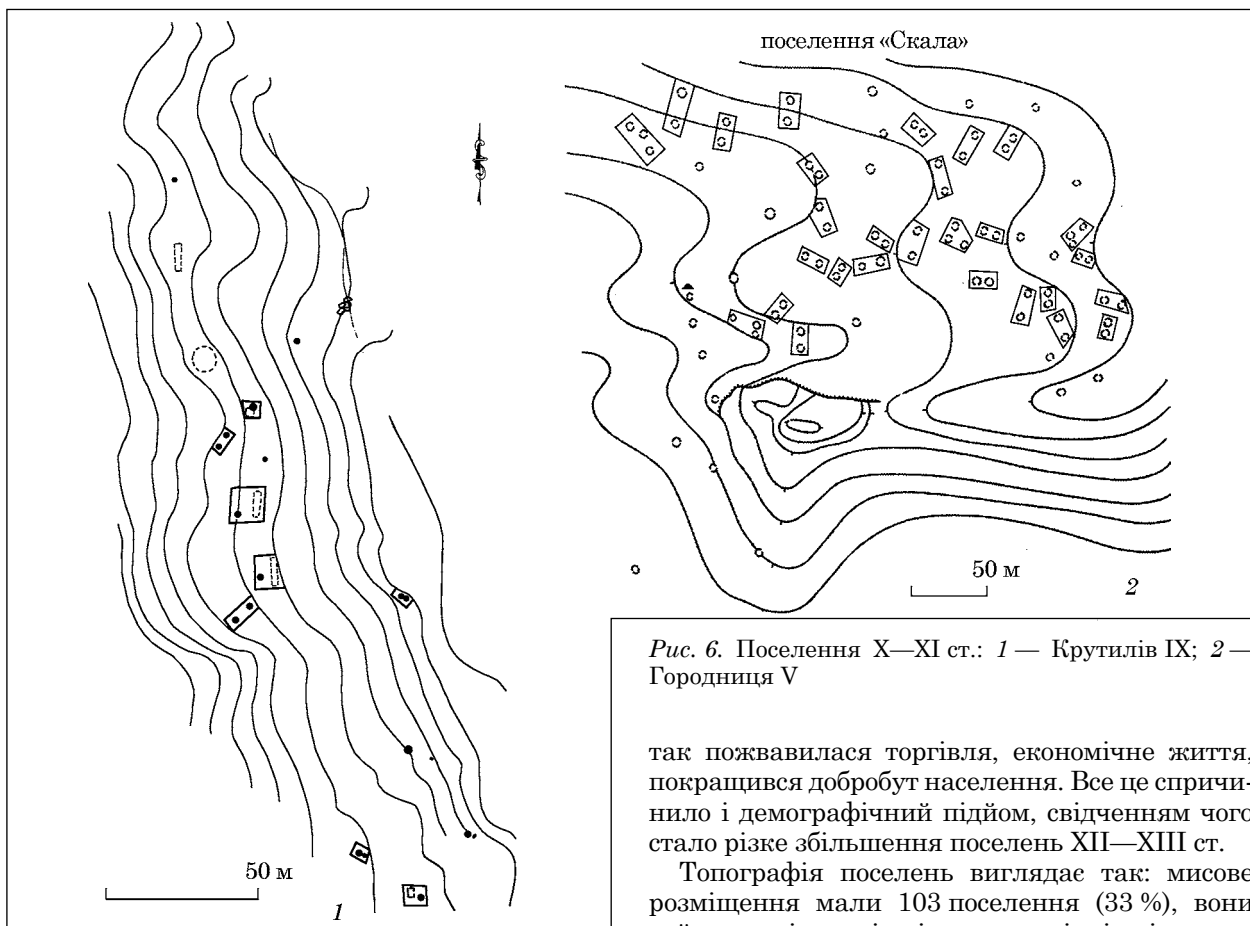

Рис. 6. Поселення X—XI ст.: 1 — Крутилів IX; 2 — Городниця V

умов. Цей період характеризувався потеплінням, збільшенням вологості, відсутністю великих неврожаїв і голодоморів [Томашевський, 2003, с. 10]. Покращення кліматичних умов дозволило вирощувати більші врожаї (максимум потепління спостерігався в 1200—1250 pp.), від-

так поживавилася торгівля, економічне життя, покращився добробут населення. Все це спричинило і демографічний підйом, свідченням чого стало різке збільшення поселень XII—XIII ст.

Топографія поселень виглядає так: мисове розміщення мали 103 поселення (33 %), вони займали південні, південно-західні, південно-східні схили мисів у 36 %, східні — у 20 % випадків, північно-західні, північно-східні схили — у 11 % випадків, західні схили — у 9 %. У 21 % випадків експозиція поселень не визначена. На плато або на високому березі рік знаходилось 39 поселень (12 %), на плато — 23 посе-

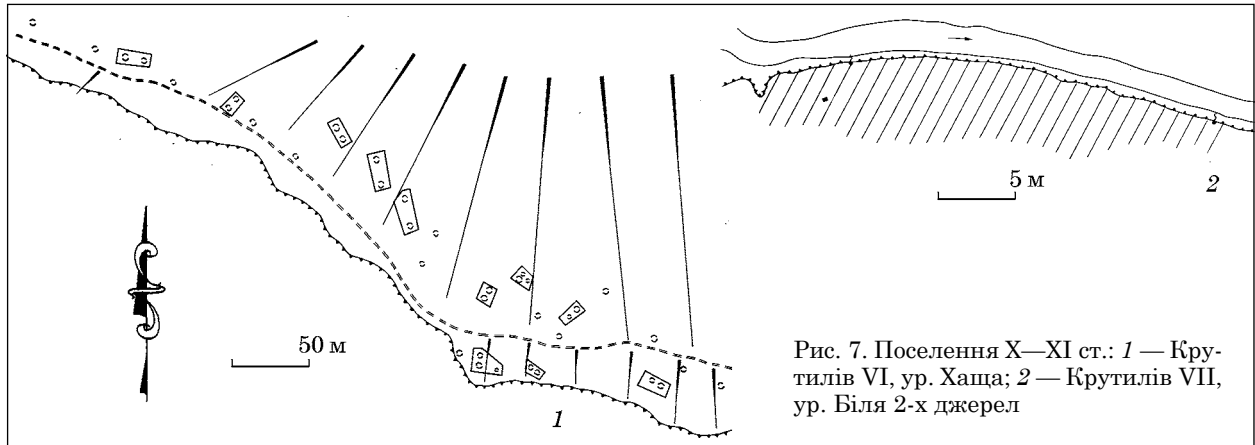

Рис. 7. Поселення X—XI ст.: 1 — Крутилів VI, ур. Хаща; 2 — Крутилів VII, ур. Біля 2-х джерел

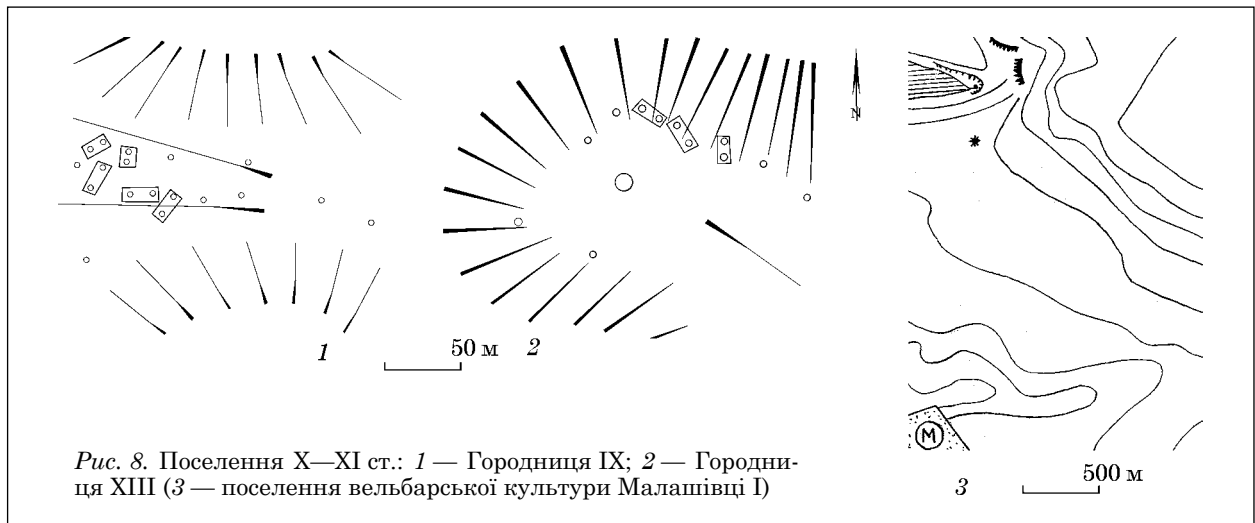

Рис. 8. Поселення X—XI ст.: 1 — Городниця IX; 2 — Городниця XIII (3 — поселення вельбарської культури Малахівці I)

лення (59 %), південну (південну, південно-східну) експозицію мали 13 % поселень, західну — 13 %, східну — 10 %, північну — 5 %. На першій—другій надзаплавних терасах рік та струмків розташовано 180 (56 %) від загальної кількості поселень. З них 45 (25 %) мало південну, південно-східну, південно-західну експозицію; 20 (11 %) — східну; 16 (9 %) — західну і 17 (9 %) — північну експозицію (табл. 2). Нажаль, для 89 поселень, що складає 49 % поселень, розташованих на першій—третьій надзаплавних терасах, не визначено експозиції схилів.

Статистично опрацьована площа 192 поселень. Малі за площею поселення склали 48 % (92), середні — 22 % (43), великі — 30 % (57). Серед малих поселень, що, як відомо, мають площу до 1 га, виділяються мініатюрні (на кілька сімей) площею до 0,5 га — 64 пам'ятки (70 %) і серед них на одну садибу (на одну—дві сім'ї площею до 0,10 га) — 12 пам'яток (13 %) (табл. 3).

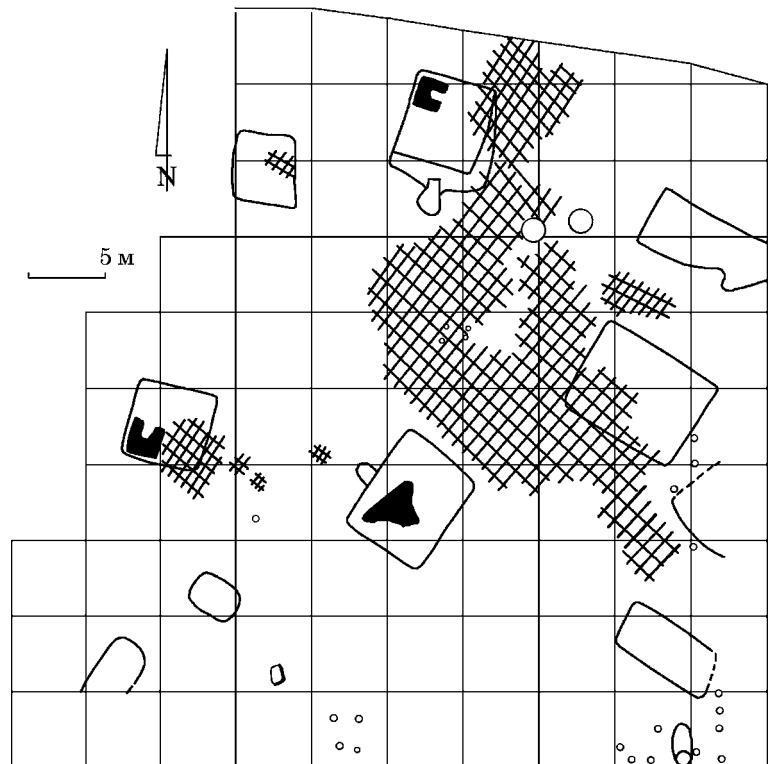

Рис. 9. План садиби ремісника біля с. Крутилів Гусятинського р-ну (ур. Бабина Долина)

Показовим є досліджене автором наземне житло XII—XIII ст. в с. Малашівці Зборівського району Тернопільської області (Малашівці VII) [Строцен, Ягодинська, 1997, с. 84—92]. Житло зафіксовано Б.С. Строценом під час дослідження вельбарського поселення. Культурного шару давньоруського часу на поселенні не зафіксовано, але за 1,5—2 км на північний схід від житла знаходиться пам'ятка Малашівці IV в ур. Замчище. Подібна ситуація була і поблизу поселення Байківці. Давньоруський культурний шар за підйомним матеріалом не фіксувався, і житло було знайдене випадково під час риття котловану під сучасний будинок, але невелике поселення XII—XIII ст. Байківці I знаходиться за 1 км на північ на тому ж місі.

Територія поселень XII—XIII ст. переважно розорюється і тому залишки забудови знівельовані, погано фіксуються за зовнішніми ознаками межі пам'ятки. Тому до повного археологічного дослідження поселень важко визначити систему розташування жител, наявність вулиць, кількість житлових споруд, наявність садибної забудови тощо. Територія частини поселень X—XI ст. залісна, не розорюється. Тут збереглися котловани жител у вигляді підквадратних западин. Вони неглибокі, до 0,2—0,3 м від денної поверхні, розмірами 3 × 4 м. Западини залишаються і від господарських ям, але менших розмірів. На поверхні також збереглися сліди наземних споруд. Тому під час проведення геодезичної зйомки можна попередньо (до археологічних розкопок) визначити площу та межі поселень, їх внутрішнє планування, виділити межі садиб та їх складових — жител, господарських ям та наземних господарських споруд. Це стосується пам'яток Крутилів III, ур. Замчище; Городниці XIV, ур. Богит (рис. 5); Крутилів IX, ур. Біля Санаторія; Городниці V, ур. Скала (рис. 6); Крутилів VI, ур. Хаща (рис. 7, 1); Городниці IX; Городниці XIII, ур. Богит (рис. 8, 1, 2); Тербовля II, ур. Черпало; Крутилів II, ур. Бабина Долина (рис. 9).

Вперше методика пошуку поселень за «западинами» була використана у 1928—29 рр. П.П. Єфіменком та П.М. Третяковим під час дослідження Боршевських городищ на Дону. Пізніше цей метод був застосований на Новотроїцькому городищі І.І. Ляпушкіним, під час дослідження городища Титчиха А.М. Москаленко, а на території Північної Буковини

Таблиця 3. Топографія та експозиція давньоруських пам'яток Західного Поділля.

Пам'ятки	Топографія та експозиція схилу																
	Мисове розміщення, кількість						Вершина високого пагорба або берега ріки, кількість						Невисокий мисоподібний схил (1—2 надзаплавні тераси), кільк.				
	Пн.-зх.	Пн.	Сх.	Пд.Сх.	Пд.	Пд.-зх.	Пн.-зх.	Пн.	Сх.	Пд.Сх.	Пд.	Зх.	Пн.-зх.	Пн.-Сх.	Пд.-зх.	Зх.	Площа, га
Городища X—XI ст.; 24	1	1	2	6	2	1	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,6—10,5
(з них 20 продовжили існування у XII—XIII ст., 2 дали початок літописним містам Тербовля та Микулин)	—																
Городища XII—XIII ст.; 31	—	1	4	4	6	2	1	2	1	2	1	2	—	—	2	—	0,15—10
(з них про 5 є повідомлення у літописі: Бако-та, Збараж, Моклеків, Витошів, Ушниця)	3 городища розташовані на вершині високих пагорбів (Ніще, Старий Збараж (уроч. Бабина Гора)																
Поселення X—XI ст.; 67 *	—	2 **	2	4	3	1	1	—	—	5	—	2	—	1	8	5	0,1—23
Для 6 поселень не вказано чітку експозицію мису	13 поселень займали вершини плато або високий берег ріки, що переходив у плато																
Поселення XII—XIII ст.; 322	3	10	21	12	14	17	10	—	2	4	4	1	—	5	75	17	0,01—32
Для 22 поселень не вказано чітку експозицію мису	34 поселення займали вершини плато або високий берег ріки, що переходив у плато																

* З них 53 продовжили існування у XII—XIII ст. ** Північний схід.

Б.О. Тимошуком, І.П. Русановою, Л.П. Михайлиною [Михайлина, 2007, с. 49].

Автором досліджувалися літописні міста Теревовля [Ягодинська, Виногородська, 2003], Збараж [Ягодинська, 2010], в співавторстві з І.П. Русановою, Б.О. Тимошуком, І.О. Гаврітухіним святилища Звенигород [Ягодинська, 2001; Ягодинська, 2002], Богит, Говда з округами [Ягодинська, 2009]. Тут знайдено 12 поселень, які зафіксовані за западинами. Серед них виділяються малі поселення — Крутилів V (ур. Стадна II: 6 западин, площа 0,28 га), Крутилів VII (ур. Біля 2-х джерел: площа 0,3 га) (рис. 7, 2), Крутилів IX (ур. Біля Санаторія: 16 западин, площа 0,91 га) (рис. 5, 1), Городниця IX (18 западин, площа 0,9 га) (рис. 8, 1), Теревовля IV (ур. Замкова гора (ліс): 17 западин, площа 1,0 га) (рис. 4, 2б); середні — Городниця XIII (ур. Богит: 12 западин, площа 1,7 га) (рис. 8, 2), Теревовля II (ур. Черпало: 22 западини, площа 1,12 га) (рис. 4, 2а); великі — Городниця XIV (ур. Богит: 22 за-

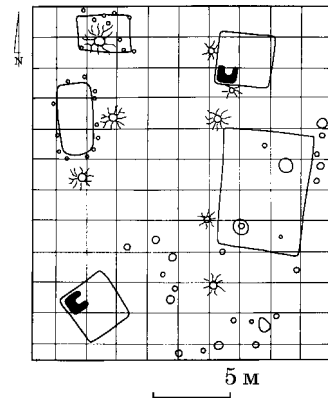

Рис. 10. План садиби на поселенні Крутилів III (ур. Замчище)

падини, площа 2,25 га) (рис. 5, 1), Крутилів VII (ур. Хаща: 38 западин, площа 2,4 га) (рис. 7, 1), Крутилів II (ур. Бабина Долина: 79 западин, площа 3,6 га) (рис. 4, 1), Крутилів III (ур. Замчище: 112 западин, площа 11,0 га) (рис. 5, 2), Крутилів IV (ур. Стадна I: площа 23,43 га), Го-

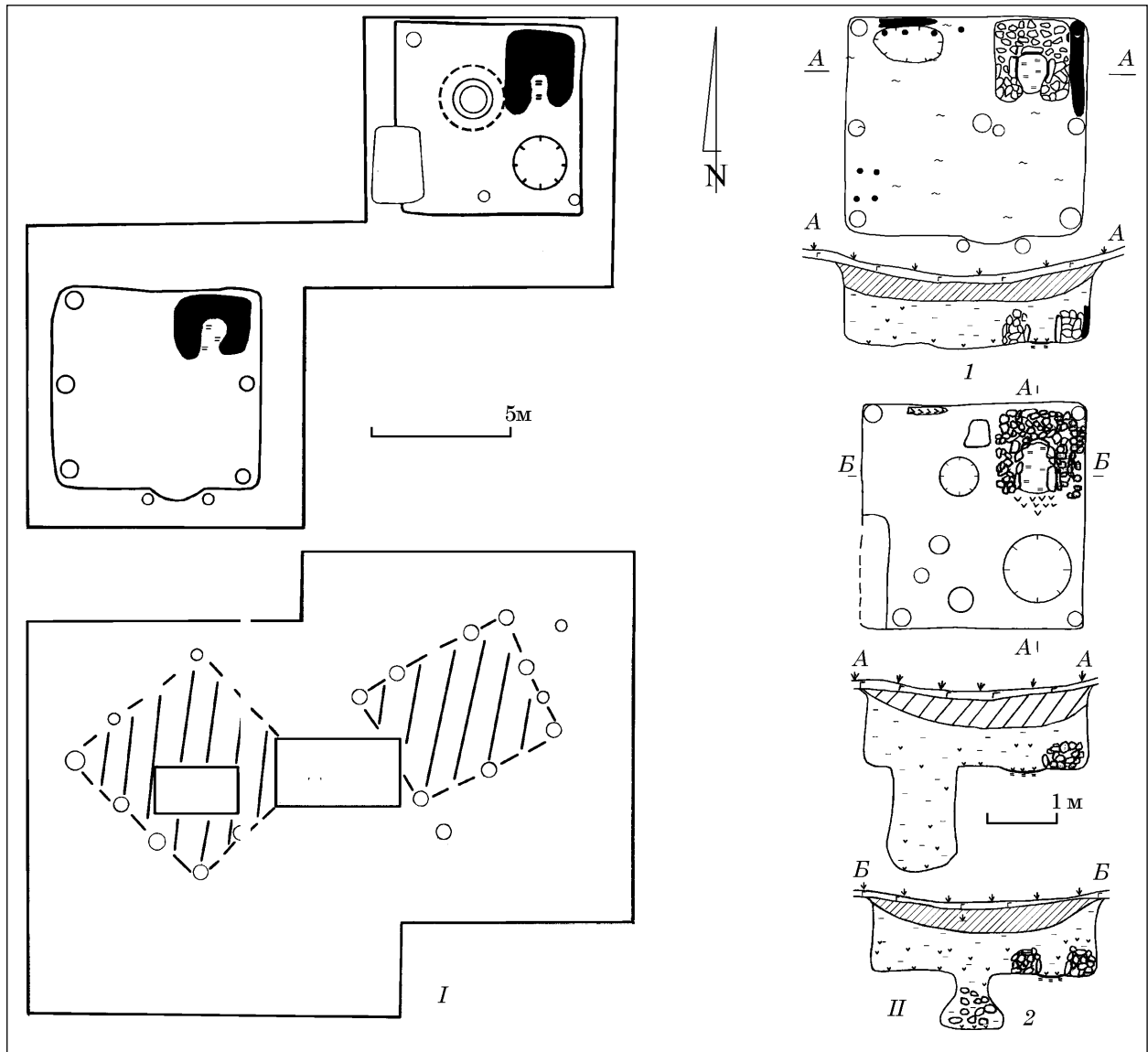

Рис. 11. Садиба на поселенні Теревовля II (ур. Черпало). I — план садиби; II — житла: 1 — 1, 2 — 2

родниця V (ур. Скала: 89 западин, площа 8,3 га) (рис. 6, 2). На таких поселеннях можна ще до початку досліджень виділити садиби, розраховані на 1—2 сім'ї (рис. 4—8). Автором досліджено три садиби на поселеннях Крутилів II (рис. 9), Крутилів III (рис. 10) та Тербовля II (рис. 11). Всі вони належали до поселень-супутників городищ. Площа садиб складала відповідно 900, 460 і 30,4 м². Тенденція до виділення малих сімей простежується з X—XI ст. Вона зафіксована і на Буковині. У XII—XIII ст. ця тенденція посилюється, про що свідчить значний відсоток мініатюрних поселень.

Велика площа поселень пояснюється кількома чинниками. Передусім великі поселення з насиченим культурним шаром — залишками ремісничої діяльності, шлаками, фрагментами скляних браслетів, уламками залізних предметів тощо свідчать про те, що вони скоріш за все були посадами або поселеннями-супутниками городищ (Устя VII, Крутилів III, Крутилів IV, Семенів V), розташовувались на великих водних артеріях, які у давньоруський період були судноплавні (по Дністру — Зелений Гай V, Заліщики III; по Гнізні та її притоці Гніздичній — Лозова I, Дичків I, Дубівці II, Стегниківці I, Кобилля VI, Кобилля IX; по Стрипі — Рукомиш IV, Переволока III—V, Старі Петляківці II—III; по Серету — Серетець I, Серетець IV, Долина V, Залав'є I, Мишківці IV, Джурин I, Нагірянкa II, Товстенке I, Настасів V, Настасів VII тощо) і могли виконувати функцію факторій. Не можна виключати ще один фактор. Всього зафіксовано 48 поселень з площею понад 2 га. З них 15 (31 %) — монокультурні (давньоруські), інші — багатопарові. Під час розвідок визначалася загальна площа. Можливо, давньоруська частина займає меншу площу загального поселення, що можна визначити лише після його повного дослідження. Серед поселень із площею понад 10 га немає монокультурних поселень давньоруського часу.

Таким чином, територія Західного Поділля мала сприятливі чинники для його активного заселення в давньоруський час (X—XIII ст.). Пам'ятки розташовані переважно на зручних мисових підвищеннях берегів рік та струмків. Особливо активно цю територію стали освоювати у XII—XIII ст. Поселення переважно локалізовані поблизу городищ. Вони мали садибну забудову. Садиби складалися з одного — двох жител та комплексу господарських будівель і ям. Житлами в X — першій половині XII ст. переважно були землянки чи напівземлянки каркасно-стовпової конструкції, з печами-кам'янками переважно в північному (з варіантами) куті. Одним із елементів житла могла виступати господарська яма-погріб. Для XII—XIII ст. характерні наземні будинки на підклятиях каркасно-стовпової та зрубною конструкції переважно з глинобитними печами.

Геренчук І.К., Койнов М.М., Цись П.М. Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. — Львів, 1964.

Древняя Русь. Город. Замок. Село. — М., 1985.

Заставний Ф.Д. Фізична географія України. — Львів, 1996.

Куза А.В. Малые города Древней Руси. — М., 1989.

Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—IX ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007.

Ратнопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв. — Л., 1967.

Свинко Й. Нарис про природу Тернопільської області: геологічне минуле, сучасний стан. — Тернопіль, 2007.

Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля. — Вінниця, 1927. — Ч. 1.

Ситник О. Середній палеоліт Поділля. — Львів, 2000.

Строценъ Б. Черняхівська культура Західного Поділля. — Тернопіль, 2008.

Строценъ Б.С., Ягодинська М.О. Давньоруське житло із поселення біля с. Малашівці // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. — Тернопіль, 1997. — С. 84—92.

Томашевський А.П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 4—26.

Физико-географическое районирование Украинской ССР. — К., 1968.

Ягодинська М.О. Городища-святилища на Збручі (з історії досліджень) // Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej. — Ojców, 2001. — С. 247—263.

Ягодинська М.О. Жертовні споруди зі Звенигородського городища-святилища // МДАПВ. — 2002. — Вип. 8. — С. 169—174.

Ягодинська М.О. Давньоруські житла Західного Поділля // Фортеця: Зб. заповідника «Тустань» на пошану Михайла Рожка. — Львів, 2009. — С. 291—301.

Ягодинська М.О. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень) // Наук. зап. Націон. заповідника «Замки Тернопілля». — Збараж, 2010. — № 1. — С. 92—96.

Ягодинська М.О., Виноградська Л.І. Археологічні дослідження в м. Тербовля Тернопільської області та його околиці у 2002 році // АБУ 2001—2002 рр. — 2003. — С. 299—302.

М. А. Я г о д и н с к а я

К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ ЗАПАДНОГО ПОДОЛЬЯ

В статье рассматривается природно-географическая характеристика Западного Подолья, анализируются причины интенсивного заселения территории Западного Подолья в древнерусское время, соотношение городищ и поселений в X—XI и XII—XIII вв.

М. О. Y a g o d y n s ' k a

TO THE ARCHAEOLOGICAL MAP OF WESTERN PODILLYA

This article gives natural and geographical description of Western Podillya. This article is analyzed the reasons of the intensive settling of territory of Western Podillya in Old Russian time, correlation of sites of ancient settlement and settlements in X—XI and XII—XIII of item.

В. М. Степанчук

АРТЕФАКТИ І МОДИФІКОВАНІ КАМ'ЯНІ ОБ'ЄКТИ МЕДЖИБОЖУ: спостереження над матеріалами 2008—2009 рр.

У статті наведено характеристику кам'яних артефактів та знахідок модифікованих кам'яних об'єктів, виявлених у 2008—2009 рр. на місцезнаходженні Меджибіж.

Ключові слова: ранній палеоліт, Східна Європа, Меджибіж.

Результати робіт фахівців-четвертинників свідчать про те, що основний палеонтологічний комплекс місцезнаходження Меджибіж поблизу однойменного смт. Летичівського р-ну Хмельницької області датується часом міндель-риського міжльодовиків'я [Ласкарев, 1914; Бондарчук, 1931; Гожик, 1969]. Із відкладів, які містять фауністичні рештки, походять також знахідки обробленого кременю. Безумовний пріоритет у знахідках тут таких предметів, вірному їх трактуванню і оцінці значення пам'ятника для вітчизняного палеолітознавства належить В.К. Пясецькому [Пясецький, 2001].

У процесі розкопок 1990-х рр. артефакти фіксувалися в літогоризонтах 3 (дофінівський ґрунт за В.К. Пясецьким), 7 (заплавна фація алювію, представлена важким коричневим супіском із марганцево-залізистими стяжіннями) і 12 [Пясецький, 2001]. Цей останній, 12-й горизонт, складений кварцевими світло-сірими, місцями яскраво-бурими, пісками і включає окремі уламки сарматського вапняку ооліту, дрібні слабо окатані крем'яні гальки, великі пласкі крем'яні гальки «морського типу окатаності», а також поодинокі артефакти [Пясецький, 1996]. Горизонт 12 підстилається гранітами. Згідно з Л.І. Рековцем, саме нижня частина нашарувань містить кам'яні артефакти.

За даними цього дослідника, вони пов'язані з тонким прошарком щільного глинистого седименту, який перекриває граніти і підстилає відклади першого алювіального циклу Меджибожа [Rekovets et al., 2007]. Власне археологічна колекція, опублікована В.К. Пясецьким [2001] та Л.І. Рековцем [2001], включає скребло, кілька сколів та скалок, нуклеоподібний артефакт і скол із пісковика.

Влітку 2008 р. короткотерміновою рекогносцировкою, проведеною під час палеонтологічних досліджень Л.І. Рековця автором і С.М. Рыжовим, було встановлено наявність шару, який містить четвертинну фауну і, водночас, гарно збережені крем'яні вироби. З'ясувалося також, що частина кісток має пошкодження, безпосередньо пов'язані з діяльністю давньої людини [Stepanchuk, 2009; Stepanchuk et al., 2010; Степанчук, Рыжов, 2010]. У 2009 р. на місцезнаходженні в районі т. зв. «розкопу біля каменю», було закладено розкоп загальною площею близько 23 м². Утім, товща відкладів виявилася непорушеною роботами минулих років лише на ділянці близько 3 м², а ще близько 10 м² становили неповністю пробрану нижню частину нашарувань. Крім того, зачисткою було досліджено загальний розріз [Степанчук і ін., 2010].

Непорушені ділянки були виявлені у 2009 р. лише у західній частині основного розкопу. Вони пробиралися ножами, із постійним планіграфічним і стратиграфічним контролем, 3D-фіксацією знахідок та інш. необхідними процедурами. У процесі цих робіт у відкладах завадівського горизонту стадії z_{v_3} (за Ж.М. Матвіїшиною та С.П. Кармазиненком), у 12-му [Пясецький, 2001] або в 15-му і 16-му (за А.Л. Чепалигою та Л.І. Рековцем) [Rekovets et

al., 2007] літологічних горизонтах, що теж відносяться згаданими авторами до завадівського (лихвінського, голштейнського, міндель-риського) часу, були виявлені фауністичні залишки, у т. ч. із різними пошкодженнями, поодинокі крем'яні гальки та їх фрагменти, об'єкти з інших порід каменю, частина яких демонструє ознаки навмисної модифікації. У попередньому плані, в процесі робіт 2009 р. у межах виділеного А.Л. Чепалигою 15-го горизонту розрізнялося кілька субгоризонтів. Дрібніший підрозділ був проведений із метою встановлення можливої різниці стану збереженості та складу фауністичних решток і артефактів у їх вертикальному заляганні.

Археологічна колекція місцезнаходження суттєво поповнилася новими знахідками, були виявлені нові цікаві аспекти. Зупинимося детальніше на аспектах дослідження серії кам'яних об'єктів, до яких належать наступні категорії: модифіковані камені, модифіковані крем'яні гальки, вироби з кременю.

МОДИФІКОВАНІ КАМЕНІ

Поверхня гранітного цоколя, яка перекрита 15-м і 16-м літологічними горизонтами, різною мірою всяна блоками, валунами й валунчиками із згладженими поверхнями, максимальними розмірами від 25 до 130 см. Оскільки природною нормою на місцезнаходженні є, умовно кажучи, «великий камінь зі згладженими, окатаними поверхнями», то в процесі розкопок спеціальна увага приділялася аномальним окремостям, що зустрічалися у неперевідкладеному стані: нестандартної форми, невеликим за розмірами, особливо гострокутним. Таким об'єктам надавали індивідуальний номер і вони були введені в базовий опис знахідок. Частина таких каменів демонструє краще або гірше виражені ознаки модифікації.

Були проаналізовані закономірності розподілу індивідуальних знахідок каменю у колонії відкладів; результати викладені у табличному вигляді (табл. 1, 2). Таблиці також містять відомості щодо знахідок кременю (дані після плюса).

Як бачимо (табл. 1), спостерігаються наступні закономірності: у верхньому субгоризонті 15 шару знахідки каменю виявилися найменш чисельними; загалом знахідок у 15 горизонті приблизно на третину більше, ніж у горизонті 16; знахідки обох горизонтів рівномірно поширені по дослідженій площі.

Розмірність фрагментів каменю — від 2 до 17 см. Чисельно переважають фрагменти розмірами 2—3 см. Спостерігається виразна тенденція збільшення розмірів фрагментів від верхніх субгоризонтів до нижніх.

Частина каменів демонструє більш або менш виразні ознаки модифікації (табл. 3, 4).

Можна розрізняти як окремість каменю з ознаками оббивки, так і скалки-відходи такої об-

бивки. Модифікована сировина (переважно, середньозернисті граніти) дуже специфічна і, як правило, не дає змоги легко і однозначно «прочитати» послідовність, напрям і число сколів. У той же час, зустрінуті в різному поєднанні такі ознаки, як контури негативів, гострі кути між сусідніми поверхнями, наявність інтенсивно окатаних і неокатаних поверхонь, серійність

Таблиця 1. Індивідуальні камені та кремені в цілому, розподіл по вертикалі

Шар	Квадрат			Усього	Шар	Усього
	13e	14e	15e			
15; 15a	2	—	—	2	15	18 + 5
15b	1	3 + 2	4 + 2	8 + 4		
15b/c; 15c	6 + 1	—	2	8 + 1		
16a; 16	5 + 2	7	3	15 + 2	16	15 + 2
Усього	14 + 3	10 + 2	9 + 2	33 + 7	—	33 + 7

Таблиця 2. Індивідуальні камені та кремені, розподіл за розмірами

Шар	Розміри, см														Усього
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12	13	14	17		
15; 15a	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	
15b	4	—	—	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	10	
15b/c; 15c	—	3	—	1	1	1	—	—	—	—	—	1	—	7	
16a; 16	—	5	1	1	1	—	—	1	2	2	1	—	1	15	
Усього	5	9	1	5	5	1	—	1	2	2	1	1	1	34	

Таблиця 3. Індивідуальні камені та кремені з виразними ознаками навмисної модифікації

Шар	Квадрат			Усього	Шар	Усього
	13e	14e	15e			
15; 15a	—	—	—	—	15	1 + 2
15b	1	+2 *	—	1 + 2		
15b/c; 15c	—	—	—	—		
16a; 16	1	1	—	2	16	2
Усього	1	1 + 2	—	3 + 2	—	3 + 2

* Зі знахідками 2008 р.

Таблиця 4. Індивідуальні камені та кремені з вірогідними ознаками навмисної модифікації

Шар	Квадрат			Усього	Шар	Усього
	13e	14e	15e			
15; 15a	—	—	—	—	15	4
15b	—	—	—	—		
15b/c; 15c	3	—	1	4		
16a; 16	1 + 1	2	2	5 + 1	16	5 + 1
Усього	4 + 1	2	3	9 + 1	—	9 + 1

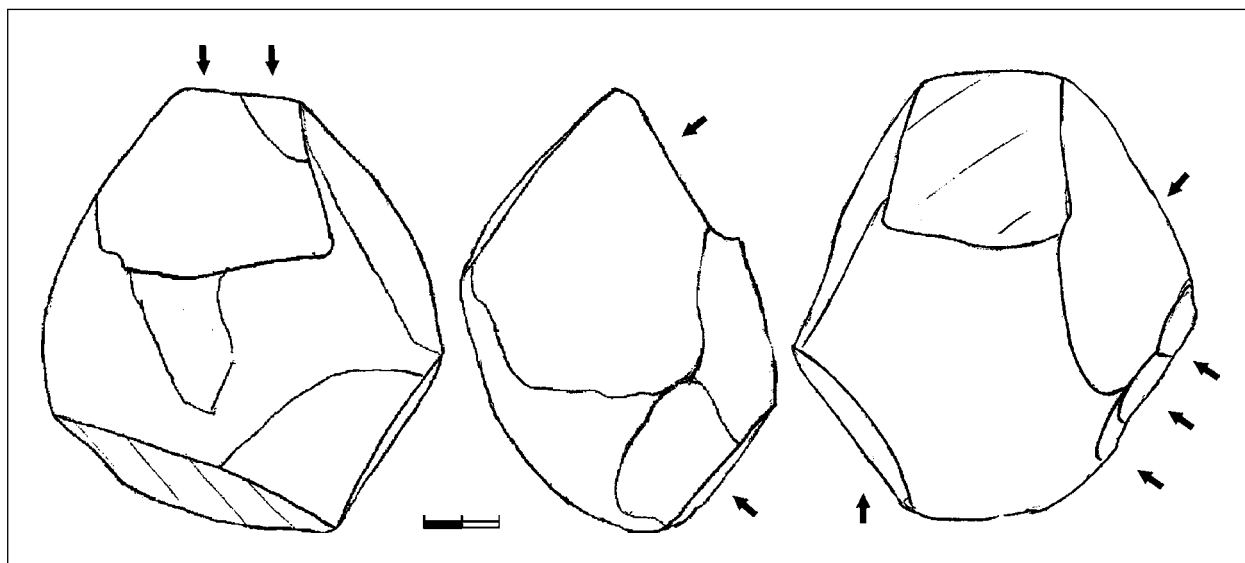

Рис. 1. Меджибіж. Чоппінг із темно-сірого граніту. Стрілками показано напрямки сколів оформлення виробу

у повторенні «неприродних» форм валунчиків, певна система оббивки, аналоги відбивної площадки, спинки й черевця дозволяють виокремити низку артефактів і ще групу предметів, що можливо відносяться до артефактів.

До безсумнівно, на наш погляд, видозмінених рукою людини кам'яних артефактів Меджибожа, належать: чоппінг на окреmostі темно-сірого граніту (рис. 1); предмет, який типологічно нагадує овальний біфас (рис. 2, 3); три сколи з подібного світло-сірого з темними вкрапленнями граніту (рис. 2, 1, 4); крайовий скол із плитки шаруватої крем'янистої породи (рис. 2, 2) та деякі інші предмети.

Попередній висновок про використання в Меджибожі граніту як сировини для кам'яних знарядь, зрозуміло, не можна віднести до звичних. У той же час практика використання таких порід на ранніх стадіях палеоліту мала місце, хоча, безумовно, перевага, за наявності вибору, віддавалася іншим матеріалам. Джерела повідомляють про гранітні вироби — іноді поодинокі, іноді серійні, в залежності від ступеню нестачі сировини, — переважно в нижньому палеоліті Африки і Азії, хоча є вказівки і на наявність таких виробів у галькових індустріях Європи [Braun et al., 2008; Chauhan, 2009; Howell, Clark, 2004 [1964]; Leakey, 1994; Momin, 1995; Nelson, 1993; Pappu, 2001 та ін.]. У середньопалеолітичний час використання граніту стає ще більш рідкісним, хоча про такі факти повідомляють і для азійського, і для європейського континенту (напр.: [Vaquero et al., 2004; Bargally Ferrerons, 2008]).

Наскільки складною є оббивка граніту за умови дотримання палеолітичної технології? Чи піддається він взагалі планованій модифікації? У польових умовах було проведено кілька експериментів. Для розщеплення використовували окреmostі гранітів із різних родовищ Хмель-

ниччини та Житомирщини. Для виготовлення чопперів, чоппінгів і рубил із середньозернистого граніту слугували окреmostі граніту, що походять безпосередньо з Меджибізького місцезнаходження. Як відбійник використовували окреmostі такої ж сировини. Як з'ясувалося, обробка не вимагає ніяких особливих мускульних зусиль і, застосовуючи навик, отримані при роботі з ізотропними породами, цілком можливо отримати виріб планованої форми. У той же час, матеріал виявився, як і слід було очікувати, набагато менш передбачуваним, аніж кремій чи шерт — вироби виходили грубими, тонке доведення принципово неможливе, контури негативів сколів найчастіше читаються погано, відходи оббивки часто складені аморфними скалками й уламками. Серед останніх, однак, є поодинокі предмети, які мають ознаки сколів. Так само й серед кінцевих продуктів можна розпізнати навмисність форми, відновити схему обробки та, інколи, реконструювати послідовність знять. У цілому ж продукти експерименту виявилися принципово подібними до матеріалів, виявлених на місцезнаходженні в процесі польових робіт.

МОДИФІКОВАНІ КРЕМ'ЯНІ ГАЛЬКИ

У самій нижній частині колонки відкладів, фактично на поверхні плити, зустрічаються крупні плоскі крем'яні гальки, інтенсивно окатані. Сировина в них сірого забарвлення, середньо- і грубозерниста. Такий кремій не відомий у виробках, проте окремі гальки безумовно були навмисно трансформовані.

Зокрема, в колекції є практично повний, за винятком одного невеликого фрагменту, складень видовженої грушоподібної сплюсненої

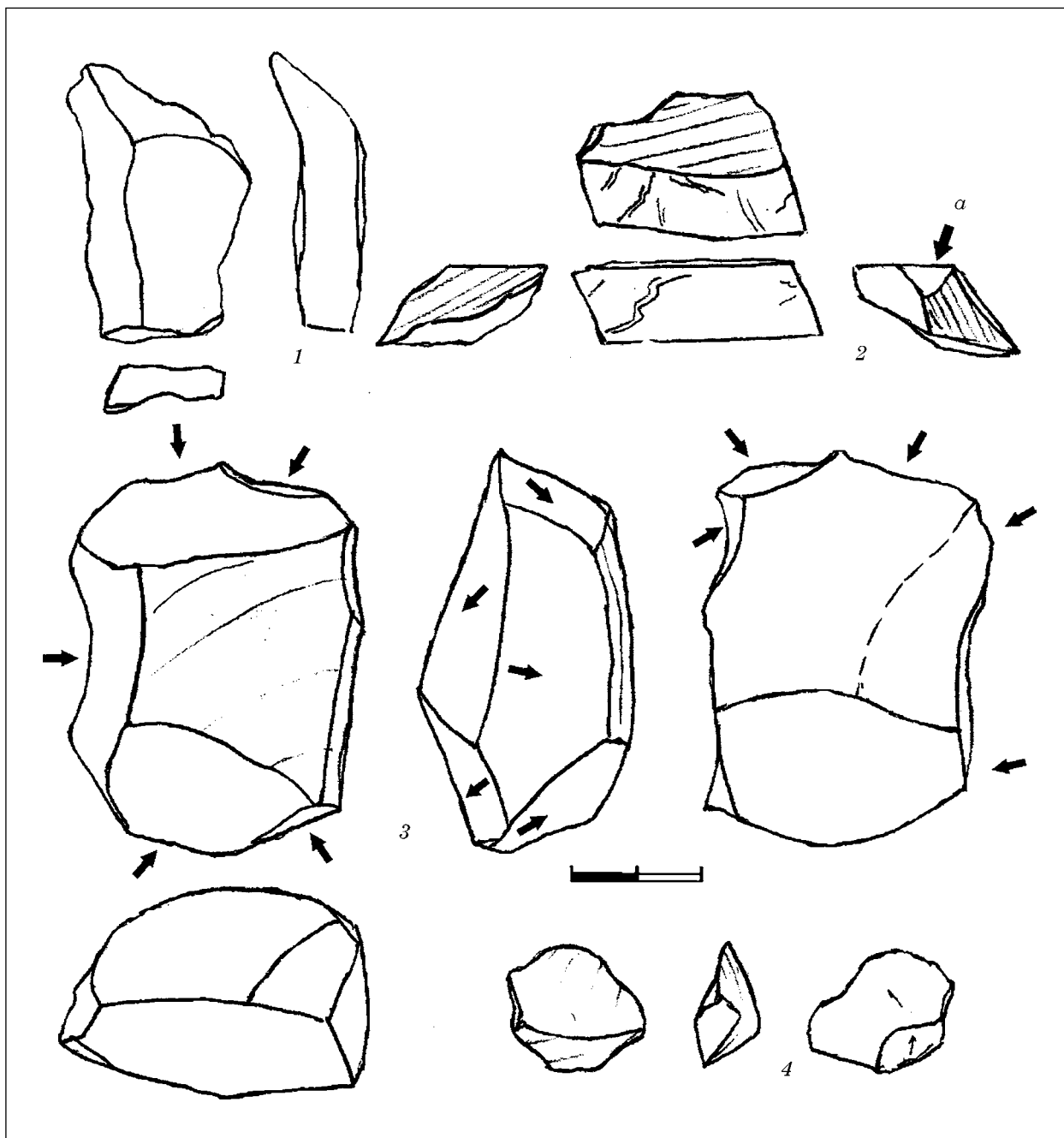

Рис. 2. Меджибіж. Сколи (1, 2, 4), відщеп з ретушшю (2), овальний біфас (3) із граніту (1, 3, 4) та крем'янистої породи (2). Стрілками показано напрямки сколів

гальки з трьох фрагментів. Кремінь сірий, із зеленкуватим відтінком, із цяточками включень світлішої забарвленості та досить товстою кіркою. Поверхня гальки сіра і світло-сіра, окатана, на ній простежуються ділянки озалізнєння, які утворилися ще до фрагментації.

Одна з довгих кромки гальки демонструє один окремих і три суміжні між собою виразні негативи, причому удари наносили в поперединній манері. Прилегла ділянка кромки (ребра) гальки з переходом на торцеву частину також має негативи, але дрібніші і менш виражені. Метою зазначеної обробки ще цілої на той момент гальки, мабуть, було отримання

гострих ребер. Проте, ця мета не була досягнута: товста кірка завадила дістатися до власне крем'яної серцевини.

Причиною фрагментації є навмисний (?) потужний удар у середню частину гальки (читається точка удару і конус ударного горбка). Такий удар міг мати на меті отримання скалок із гострими ріжучими краями, і в такому випадку він був вдалий. Два фрагменти складня були виявлені в 2009 р. (13е сл. 16; 14d сл. 16а), ще один походить із нижнього горизонту нашарувань із розкопок Л.І. Рековця 2000 р. Фрагменти знаходилися на віддалі 80 см один від одного.

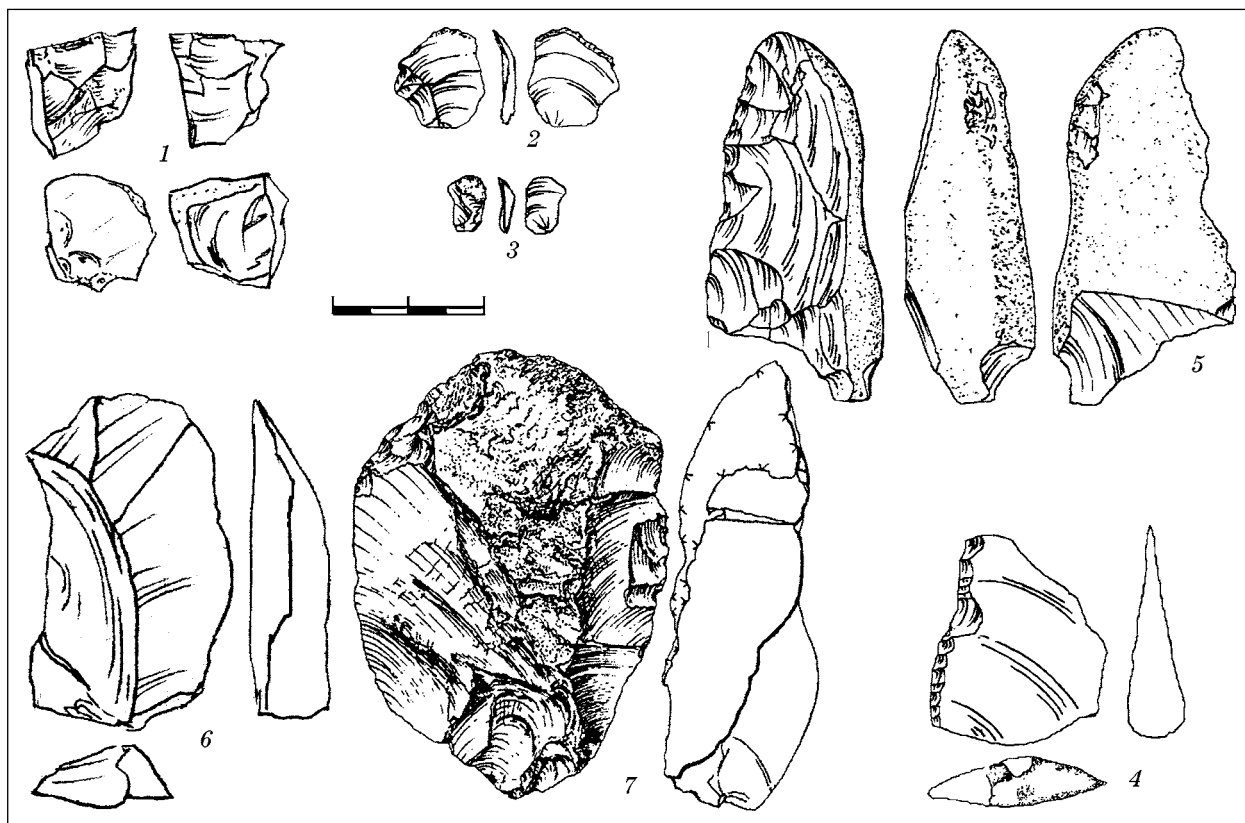

Рис. 3. Меджибіж. Крем'яні: мікро-нуклеус (1), сколи з ретушшю (2, 4, 7), луска (3), знаряддя на гальці (5), скол (6) (4 — за В.К. Пясецьким [2001], 7 — за Л.І. Рековцем та ін. [2007])

ВИРОБИ З КРЕМЕНЮ

Для виготовлення нечисленних крем'яних артефактів використовували коричневий тонкозернистий кремій, за даними В.К. Пясецького, приносний. Лусочка і мікровідщеп із ретушшю були виявлені у 2008 р. у кв. 14е 15-го літологічного горизонту — на ділянці, прилеглій безпосередньо до площі, розкритої розкопом 2009 р. Єдиний артефакт 2009 р., виготовлений із такої сировини, був виявлений в останці седиментів 16-го горизонту на кв. 10с (рис. 3, 1). Формально це нуклеус для мікровідщепів (розміри $20 \times 20 \times 21$ мм). Дивує, що при розщепленні такого маленького предмету застосовувався, як свідчать характерні ознаки, прямий удар жорстким відбійником у поєднанні з потужним силовим імпульсом.

Згадані вироби з кременю, поряд із опублікованими рані-

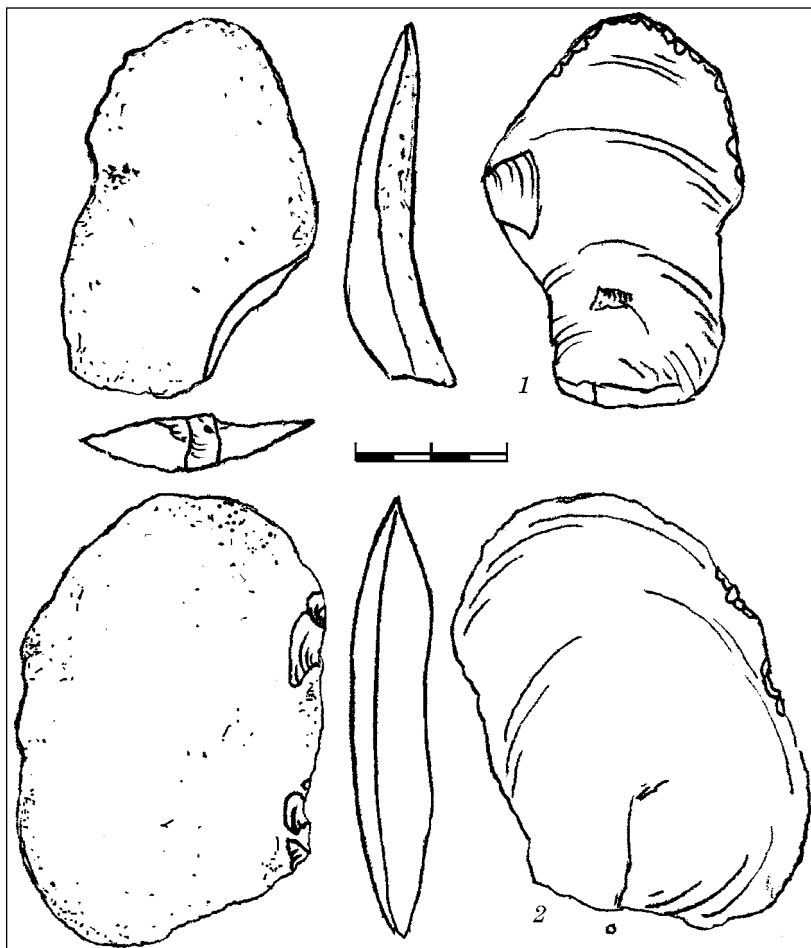

Рис. 4. Меджибіж. Крем'яні сколи з ретушшю використання (?)

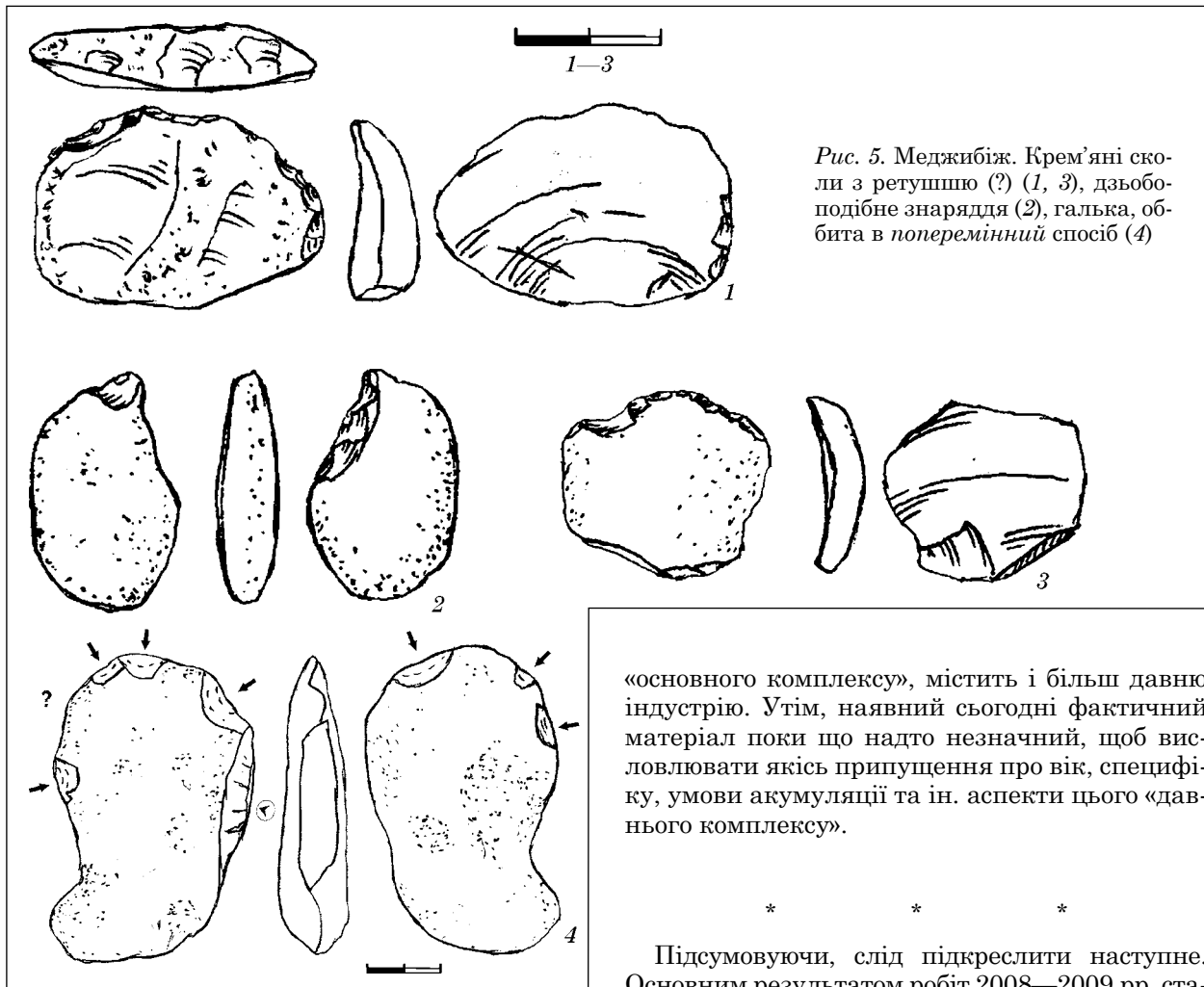

Рис. 5. Меджибіж. Крем'яні сколи з ретушшю (?) (1, 3), дзьобоподібне знаряддя (2), галька, оббита в поперемінний спосіб (4)

«основного комплексу», містить і більш давню індустрію. Утім, наявний сьогодні фактичний матеріал поки що надто незначний, щоб висловлювати якісь припущення про вік, специфіку, умови акумуляції та ін. аспекти цього «давнього комплексу».

* * *

Підсумовуючи, слід підкреслити наступне. Основним результатом робіт 2008—2009 рр. стало отримання вагомих аргументів на користь археологічного статусу місцезнаходження Меджибіж. Було виконано палеопедологічне дослідження розрізу і підтверджено завадівській вік шарів, які містять артефакти і фауну великих наземних ссавців. Уперше були отримані вказівки на можливу наявність у межах місцезнаходження кількох різночасових нижньопалеолітичних комплексів. Безперечний інтерес викликає серія виробів із граніту, яка містить чоппінги, чопшери і відходи їх виготовлення. Жодних аналогів жилої поверхні, що добре збереглася, роботами 2009 р. не виявлено, а висхідний культурний горизонт є, безумовно, пошкодженим. Поки що нема однозначних вказівок ані на обставини накопичення культурних решток, ані на послідовність, умови та чинники подальшого руйнування жилої поверхні і перевідкладення решток життєдіяльності.

Насамкінець слід наголосити, що подальші дослідження місцезнаходження видаються необхідними, а сама пам'ятка становить собою унікальне для України джерело до реконструкції раннього епізоду залюднення рівнинних просторів на схід від Карпат.

Подяка. Робота частково підтримана грантом НАНУ—РГНФ 04-09.

ше сколами і знаряддями на сколах та уламках гальок [Пясецький, 2001; Рековец, 2001а, 2001б; Stepanchuk, 2009; Stepanchuk et al., 2010] (рис. 3; 4) характеризуються однаковим рівнем збереженості, практично не окатані, мають «свіжий» вигляд, хоча й дещо люстровані. Умовно ці вироби можуть бути віднесені до т. зв. «основного комплексу». У матеріалах Меджибожа є також предмети, які різко відрізняються від згаданих вище.

Йдеться про інтенсивно окатані, покриті темним люстром, поодинокі крем'яні з ознаками навмисної обробки. Про них нічого не повідомляє В.К. Пясецький, але вони є в матеріалах Л.І. Рековця і були зустрінуті також у 2009 р. в тріщинах і западинах між каменями, практично на самому гранітному цоколі. Суттєво, що сировиною слугував сірий середньозернистий крем'яний. Серед знахідок (рис. 5, 1—4): дзьобоподібне знаряддя на гальці або еродованому сколі, відщепи з ретушшю, сколи-відходи оббивки гальки та пласка галька, що має уздовж одного з кінців серію з шести-восьми негативів, які розташовані послідовно та утворені *поперемінними* ударами, нанесеними з протилежних поверхонь.

У цілому складається враження, що місцезнаходження, разом із матеріалами т. зв.

Бондарчук В.Г. Фавна солодководних покладів Меджибожа // Збірник пам'яті академіка П.А. Тутковського. — К., 1931.

Гожик П.Ф. О возрасте меджибожской фауны // Материалы по четвертичному периоду Украины. — К., 1969.

Ласкарев В.Д. Геологические исследования в Юго-Западной России. 17-й лист 10-верстной карты Европейской России. — СПб., 1914.

Пясецкий В.К. О раскопках среднеашельского местонахождения Меджибож на р. Южный Буг в 1996 году // НА ІА НАН України. — 1996/37.

Пясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож // Vita Antiqua. — К., 2001. — Вып. 3—4. — С. 125—134.

Рековец Л.И. Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож // Vita Antiqua. — К., 2001a. — Вып. 3—4. — С. 135—137.

Рековец Л.И. Меджибож — местонахождение териофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине // Вестник зоологии. — К., 2001b. — Вып. 35 (6). — С. 39—44.

Степанчук В.Н., Матвишин Ж.Н., Кармазиненко С.П. Отчет о рекогносцировочных раскопках в Летичевском р-не Хмельницкой области в 2009 г. // НА ІА НАН України. — 2009.

Степанчук В.Н., Рыжов С.Н. Рекогносцировка местонахождения Меджибож в 2008—2009 гг. // АДУ 2009 р. — К., 2010. — С. 385—386.

Степанчук В.М., Рыжов С.М., Матвишин Ж.М., Кармазиненко С.П. Поновлення робіт на місцезнаходженні Меджибж: результати 2008—2009 рр. // Кам'яна доба України. — 2010. — Вып. 13. — С. 33—44.

Bargally Ferrerons A. Variability of the levallois and discoid methods at the middle Paleolithic of north-east Catalonia: Puig Mari (Macanet de la Selva) and Can Planiol (Santa Coloma de Farners) // Annali dell'Universita degli Studi di Ferrara Museologia Scientifica e Naturalistica volume speciale. — 2008. — P. 17—21.

Braun D.R., Plummer T., Ditchfield P. et al. Oldowan behavior and raw material transport: perspectives from the Kanjera Formation // Journal of Archaeological Science. — 35. — 2008. — P. 2329—2345.

Chauhan P.R. Paleolithic exploitation of rounded and sub-angular quartzites in the Indian subcontinent // Lithic Materials and Paleolithic Societies. — 2009. — P. 97—115.

Howell F.C., Clark J.D. Acheulean Hunter-Gatherers of Sub-Saharan Africa // African ecology and human evolution Routledge. — London, 2004. — P. 458—533.

Leakey M.D. The Masek Beds and sites in uncertain stratigraphic positions // Olduvai Gorge, 1951—1961: Excavations in beds III, IV, and the Masek beds. — 1994. — P. 116—129.

Momin K.M. Recent discovery of prehistoric sites in the Ajibode area of Ibadan, Nigeria: a preliminary report // Nyame Akuma. — 1995. — 44. — P. 38—42.

Nelson S.M. The archaeology of Korea. — Cambridge, 1993.

Pappu Sh. Introducing Indian Prehistory // Teaching South Asia. — 2001. — Vol. I, N. 1 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://projectsouthasia.sdstate.edu/TSA/VIN1/Pappu.htm>

Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V. Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhibozh, Ukraine // Quaternary International. — 2007. — 160. — P. 70—80.

Stepanchuk V.N. Medzhibozh, Ukraine: early Middle Pleistocene evidence of human dispersal at the East European Plain // Древнейшие миграции человека в Евразии. — Новосибирск, 2009. — С. 291—300.

Stepanchuk V., Ryzhov S., Rekovets L., Matviishina Zh. The Lower Palaeolithic of Ukraine: Current Evidence // Quaternary International. — 2010. — 223—224. — P. 131—142.

Vaquero M., Rando J.M., Chacyn M.G. Neanderthal Spatial Behavior and Social Structure: hearth-related assemblages from the Abric Romaní Middle Palaeolithic Site // Settlement Dynamics of the Middle Paleolithic and Middle Stone Age — Tübingen, 2004. — T. II. — P. 367—392.

В. Н. Степанчук

АРТЕФАКТЫ И МОДИФИЦИРОВАННЫЕ КАМЕННЫЕ ОБЪЕКТЫ МЕДЖИБОЖА: наблюдения над материалами 2008—2009 гг.

Палеонтологическое местонахождение у Меджибожа Хмельницкой обл. хорошо известно в среде специалистов по изучению четвертичного периода. В 1950-х гг. здесь были обнаружены первые предметы из камня, предположительно обработанные рукой древнего человека. В конце 1990-х — начале 2000-х гг. появились новые сообщения о наличии здесь археологических материалов в отложениях миндель-рисского возраста (~400 тыс. л. назад). В 2008—2009 гг. экспедицией ИА НАНУ и КНУ им. Т. Шевченко с участием сотрудников ИГ НАНУ и ЗИ НАНУ на местонахождении были проведены рекогносцировочные работы, которые подтвердили археологический статус памятника и выявили несомненную перспективность дальнейшего археологического исследования. В предложенной статье охарактеризованы каменные артефакты и находки модифицированных каменных объектов.

V. N. Stepanchuk

ARTIFACTS AND MODIFIED STONE OBJECTS OF MEDZHIBOZH: observations on the materials of 2008—2009

The Paleontological locality nearby Medzhibizh of Khmelnytsky region is well known among the experts on the Quaternary period. The first lithic items likely worked by prehistoric man were found here in the course of 1950th. New reports about the recovery of archaeological materials in the sediments aged to the Mindel-Riss (ca. 400 Ka BP) were published during the late 1990th and early 2000th. The prospecting and reconnaissance works conducted in 2008—2009 by the expedition of IA NASU and Kiev Taras Shevchenko NU with the involvement of experts from IG NASU and ZI NASU confirm the archaeological status of the locality and reveal the obvious perspectives of the further archaeological investigations. The proposed article describes the stone artifacts and modified stone objects.

В. А. Косаківський, В. С. Рудь

АРХЕОЛОГІЯ БУШІ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЬ

Статтю присвячено результатам дослідження археологічних пам'яток поблизу с. Буша, проведених експедицією Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського в 2007—2009 рр. До наукового обігу вводяться переважно матеріали Середнього Трипілья (етапи VI, VII).

Ключові слова: Буша, багатошарова пам'ятка, трипільська культура, кераміка, знаряддя праці.

Пам'ятки археології Буші привертати увагу дослідників здавна. Ще у 1883 р. відомий український історик В.Б. Антонович відкрив і дослідив скельне приміщення з наскальним рельєфом, відоме сьогодні як Бушанський, або Скельний храм [Антонович, 1886, с. 97—100].

Ю.Й. Сіцінський, описуючи археологічні пам'ятки Поділля, не оминув увагою і Бушу та її околиці. Він пише про те, що тут були знайдені окремі знаряддя праці з кременю, а ще у 1873 р. — чотири бронзові кельти. Дослідник згадує дві печери, в одній із яких були написи XVII—XIX ст., а також подає відомості про рельєф із наскельним зображенням та описує вал і рів городища, що залишилось від колись великого міста «Голополь», або «Антополь». Також повідомляє про п'ять курганів, чотири з яких розташовані на поміщицькій землі [Сіцінський, 1901, с. 91].

Вивчення скельного храму продовжили В.М. Даниленко у 1961 р. та експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом І.С. Винокура у 1985 та 1987 рр. [Винокур, 1994, с. 122].

Провівши археологічні розвідки та зібравши численний археологічний матеріал на території Буші та в її околицях, І.С. Винокур встановив,

що після трипільських племен тут проживало населення доби бронзи (II тис. до н. е.). Ним також виявлені поселення скіфського часу (VI—IV ст. до н. е.), поселення черняхівської культури (II—V ст.), ранньосередньовічне слов'янське селище (V—VIII ст.), давньоруське поселення (XI—XIII ст.) та пізньосередньовічний замок і місто. Отже, щонайменше, від V тис. до н. е. на території сучасної Буші безперервно проживали люди [Винокур та ін., 1991, с. 99—101].

Багато років вивченням історичного минулого Буші та її околиць, у першу чергу виявленням пам'яток археології, займається О.О. Пірняк. Завдяки його багатолітній і самовідданій праці та його стараннями у Буші в серпні 2000 р. створено єдиний на Вінниччині Державний історико-культурний заповідник «Буша», який він і очолює.

В рамках розвитку цього заповідника та з метою музеєфікації відкритих археологічних пам'яток і проводяться охоронні археологічні дослідження останніх років.

У 2005 р. археологічні розкопки у Буші проведено С.М. Рижовим та М.В. Потупчиком. Було відкрито й досліджено трипільську площадку на території середньовічного замку. Залишки житла законсервовано, кераміку частково реставровано, а над розкопом зведено павільйон у вигляді трипільського житла. Проводиться музеєфікація цього об'єкту [Зінько, Косаківський, Степанчук, 2007, с. 224].

У 2007—2009 рр. археологічні розкопки в Буші проводила археологічна експедиція Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського під керівництвом авторів даної роботи. Основна увага в цих розкопках була зосереджена на вивченні трипільського поселення у с. Буша, яке розташо-

ване в місці впадіння у Мурафу (ліва притока р. Дністер) р. Бушанки на видовженому трикутнику, що утворився між річками. Зі сходу, півночі і південного заходу поселення природньо захищене високими пагорбами. Площа поселення приблизно 10 га. Переважна більшість його території знаходиться під сучасною забудовою, а інша частина входить до складу Державного історико-культурного заповідника «Буша».

ДОСЛІДЖЕННЯ 2007 р.

Розкоп 2 закладено поряд із розкопом 1 (2005 р.) та неподалік від замкової вежі. Розміри розкопу 10×14 м (площа 140 м^2). Більша частина розкопу 2 розташована на сільському стадіоні, спорудженому в середині 1980-х рр., а інша його частина — у боковій стінці стадіону. При нівелюванні поверхні стадіону в північній його частині культурний шар знищено повністю. У південній і західній частинах стадіону культурний шар пам'ятки виявлено на значній глибині. Лише у східній частині стадіону верхню частину культурного шару порушено частково. Таким чином, сучасна денна поверхня над трипільською площадкою виявилася порушеною. Тому у цій частині розкопу знахідки виявлено вже на глибині 0,1—0,15 м. У той же час у боковій стінці стадіону культурний шар знаходився на глибині понад 1,5 м.

У розкопі виявлено 4 культурних шари. Верхній — пізньосередньовічний шар із матеріалами XVI—XVII ст., коли Буша була містом і на цьому місці розташовувався замок. Другий шар — черняхівський (II—V ст.). Третій шар — чорноліський (X—VII ст. до н. е.). Четвертий шар найнижчий — трипільський. Він представлений житлом 2, знаряддями праці та керамікою.

Житло 2 є складним житлово-господарським комплексом, який повністю не розкрито. Краї площадки оконтурені лише у південній та частково у південно-східній і південно-західній частинах розкопу. Наземна площадка займає площу приблизно 105 м^2 .

У північно-західній частині розкопу виявлено цікаву деталь інтер'єру — вимостку, яка могла бути черенем від печі. Обмазка вимостки складається з глини і піску. Вона лежить на обмазці від житла.

Знайдені знаряддя праці виготовлені з кременю, рогу та кістки, глини та каменю. Крем'яні представлені ножевидними пластинками (рис. 1, 1), шкребками, наконечником дротика та іншими виробами. Вони виготовлені як із привізного волинського кременю чорного кольору зі світлішими смужками, так і з місцевого дністровського кременю чорного і сіруватого відтінків. Знайдено також заготовку для нуклеуса з волинського кременю. Крем'яні та кам'яні сокири представлені трьома зразками різних розмірів. Крем'яні сокири побували

у вогні й тому мають сіруватий відтінок та ряд мікротріщин (рис. 1, 2). Вироби з рогу та кістки — кістяне ложило, невелика рогова мотика, кістяна проколка. Виявлено також керамічне прясло, прикрашене 4 заглибленими лініями.

У розкопі виявлено керамічні матеріали, які належать до етапів VI і VII середнього Трипілля. Кераміка етапу VI представлена трьома групами. Перша — кераміка сірого та сіро-коричневого кольорів посереднього випалу, яка прикрашена канелюрами та гребінцевим штампом (рис. 1, 3, 4). Форми посуду — горщики зі слабопрофільованими вінцями, округлотілі з увігнутим всередину денцем. Орнамент становлять лінії канелюр, які обрамлені гребінцевим штампом. Друга — кераміка сірого, сіро-коричневого та коричнево-рудого кольорів із різним ступенем випалу. Глиняна маса різного складу. Форми посуду — горщики з відігнутими назовні вінцями. Орнамент у вигляді прокреслених заглиблених ліній, рядків ямок (рис. 1, 5). Зрідка заглиблені лінії заповнені білою пастою. До цієї ж підгрупи слід віднести й фрагменти біноклеподібних посудин виготовлених із такої ж глиняної маси та прикрашених заглибленим орнаментом. Третя — кераміка сірого, рідше сіро-коричневого кольору, в основній своїй масі неорнаментована. Глиняна маса з домішкою жорстви та грубозернистого піску. Зовнішня поверхня посудин шорстка, оброблена погано. Переважна більшість форм посуду — горщики з нахиленими досередини вінцями.

Кераміка етапу VII представлена двома групами — кухонна та столова. Кухонний посуд — горщики з широкими і високими вінцями та округлими плічками. Вінця профільовані, відхилені назовні. Посуд цієї підгрупи виготовлений з глиняної маси, до якої додано велику кількість товченої черепашки. Більшість вінець має орнамент у вигляді вертикальних розцосів. Верхній край вінець декорований рядком круглих наліпів, заглиблень, нігтевидних вдавлень. Зрідка такі вдавлення є в нижній частині вінець. Верхня частина плічок орнаментована іноді горизонтальними розцосами, по верху яких простежено декор у вигляді рядків заглиблень та півкіл, нанесених відтисканням річкового молюска. Інколи трапляються вінця та стінки без розцосів. На вінцях є парні наліпи. У місці переходу вінець у тулуб — рядок заглиблень. Плічка з орнаментом у вигляді заглиблених ліній. Двома фрагментами представлені ніжки від зооморфних посудин, виготовлених із кухонної формувальної маси.

Столова кераміка цього періоду представлена мисками, кубками, кубкоподібними та групоподібними посудинами, амфорами, кратерами, біноклеподібними посудинами.

Найбільш чисельною категорією знахідок серед столового посуду є миски. Переважають конічної форми з ледь відхиленими назовні вінцями. Випал якісний. Колір черепка чер-

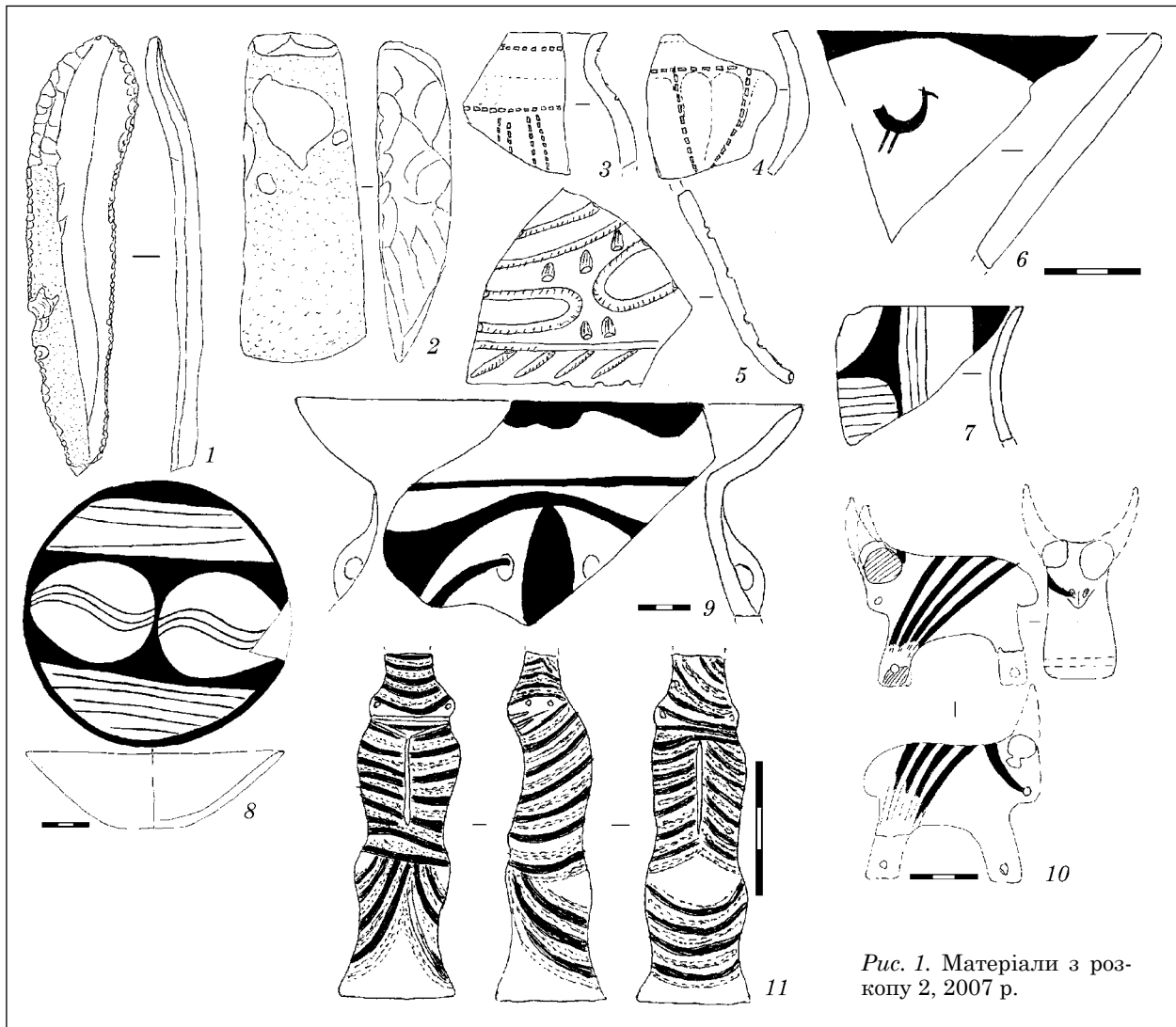

Рис. 1. Матеріали з розкопу 2, 2007 р.

воно-цегляний. Поверхня миски, яка розписана, покрита ангобом. Розпис виконано чорною (темно-коричневою) фарбою. Орнамент у вигляді ліній та смуг. На цілій мисці малюнок у вигляді з'єднаних овалів, які нагадують цифру 8. Овали об'єднані в одну широку смугу. Всередині овалів потрійна хвиляста лінія. По сторонах від них — тонкі лінії (рис. 1, 8). Цікавим є фрагмент миски із зображенням птаха, який віддалено нагадує лелеку (?) (рис. 1, 6). Частина мисок має розписи з обох сторін. На двох фрагментах мисок є отвори. Можливо, це сліди ремонту тріснутих посудин, такі варіанти дуже часто зустрічаються в етнографічному посуді. Кількома фрагментами представлені миски сфероконічної форми великих розмірів із вінцями нахиленими досередини посудини. Одним фрагментом представлено миску конічної форми з профільованим вінцем, відхиленим назовні. Двома фрагментами представлено зооморфні миски на чотирьох ніжках.

Кубки — невеличкі посудини із S-подібним профілем, тонкостінні (рис. 1, 7). Глина добре вимішана, випал якісний. Орнамент метоп-

ний. Розпис чорною, червоною, зрідка чорною і червоною фарбами по ангобованій поверхні. Кубкоподібні посудини за формою нагадують кубки, лише більші за розміром, товстостінні. Розпис чорною фарбою. Зрідка трапляються без орнаментів. Грушоподібні посудини представлені одним фрагментом вінця з розписом у нижній частині.

Амфори складають численну групу знахідок (рис. 1, 9). Це посудини середніх і великих розмірів, випал черепка якісний. Розпис виконано чорною (темно-коричневою) фарбою по ангобованій поверхні. Вінця великі, сильно профільовані, відхилені назовні, розписані з двох сторін. Ручки розміщено під вінцями та по середині висоти тулуба посудини. Кратери — посудини більших розмірів із великими сильно профільованими та відхиленими назовні вінцями. Розпис виконано чорною (темно-коричневою), зрідка червоною, фарбою по ангобованій поверхні. Основна орнаментальна схема S-подібна петля. Також деякі посудини прикрашені розписом чорною та білою фарбами. Чорна основна, а біла — допоміжна. Вона ніби оконтурює

основний малюнок. Невеликою кількістю представлених фрагменти посудин, які прикрашені розписом червоною фарбою.

Серед столової кераміки виділено невеличку кількість фрагментів імпорту. Глина цих посудин світло-жовтого кольору, поверхня покрита ангобом коричнево-цегляного кольору, розпис виконано темно-коричневою фарбою. Поверхня посудин місцями обсіпалась. Це може бути кераміка з пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя.

Досліджені фрагменти біноклеподібних посудин товстостінні, випал черепка якісний. Орнамент нанесено чорною фарбою. Орнаментальна схема — «совиний лик».

Антропоморфна пластика представлена фрагментами жіночих статуєток на ступкоподібній (рис. 1, 11) та веретеноподібній ніжках. Голівки круглі, ніс сформований заціпом, очі — наскрізні проколи. Статуетка періоду VI покрита заглибленим орнаментом, а статуетки етапу VII покриті чорно-білим та чорного кольору орнаментом. Деякі статуетки не орнаментовані. Заглибленими лініями на них показано окремі частини людського тіла.

Зооморфна пластика втілена у стилізованих зображеннях бика та, можливо, свині. Статуетки виготовлені з добре вимішаної глини, гарного випалу. Колір черепка червоно-цегляний у двох великих статуетках та сіруватий — у маленькій. Великі статуетки розписані темно-коричневою фарбою. Орнамент у вигляді смуг та косі сітки (рис. 1, 10).

Серед знахідок пізньосередньовічного шару — фрагмент підсвічника, люлька, цвях, кахлі, поливна та неполивна кераміка. Всі кахлі з рельєфним орнаментом, який виступає над загальною площиною. Орнамент геометричний та зооморфний. Поливна кераміка покрита поливом зеленого, коричневого та жовтуватого кольорів. Неполивна кераміка розписана ангобами білого та коричнево-цегляного кольору.

Знахідок часів черняхівської культури найменше — виявлено лише кілька фрагментів посудин сірого кольору, які виготовлені на гончарному крузі, та фрагменти античних тарних амфор світло-коричневого кольору.

Знахідки чорноліської культури представлені фрагментами посудин сірого кольору із заглибленим орнаментом, неорнаментованих та ручками. Орнамент у вигляді горизонтальних смуг, у які вписано трикутники і косі лінії.

Виявлений матеріал належить до 4 культурних шарів: пізньосередньовічний шар із матеріалами XVI — першої половини XVII ст.; черняхівський (II—V ст.); чорноліський (X—VII ст. до н. е.) та трипільський. В останньому виявлено матеріали двох етапів Трипілля — VI та VII. Етап VI (4700—4200 рр. до н. е.) з канельованою керамікою і гребінцевим штампом. Ці матеріали можна віднести до Борисівсько-

го типу пам'яток. Знахідок етапу VII (4100—3700 ст. до н. е.) — найбільше. Це й глиняна площадка, і більшість мальованої кераміки. Ці матеріали можна синхронізувати з пам'ятками типу Ворошилівка на Південному Бузі. Більш точне датування можна буде зробити після повного дослідження цього унікального об'єкту [Косаківський, Рудь, 2009, с. 336—343].

ДОСЛІДЖЕННЯ 2008 р.

Закладено два розкопи: 3 і 4.

Розкоп 3. Ще у 1995 р. під час прокладання траншеї для водогону, на городі жителя села О. В. Березовського по вул. І. Богуна, 18, було частково зруйновано верхню частину гончарного горна. Нижня частина печі залишилась неушкодженою. Водогін проклали, траншею засипали.

З дозволу власника садиби заклали невеликий розкоп — 7×5 м (35 м^2). Розкоп розташований у кінці городу: з одного боку вулиця, з іншого — двір сусідньої садиби М. Шелест, а з двох інших — город.

При першому прокопуванні на глибину до 0,15—0,2 м виявили окремі матеріали, які належать до пізнього середньовіччя: фрагменти поливної та неполивної кераміки, кілька фрагментів кахель, металеві вироби (кований цвях і шворінь), фрагменти гутного скла.

На глибині 0,25—0,45 м майже по всій діагоналі розкопу, у напрямку північ — південь розчистили скупчення каміння, яке виявилось залишками нижньої частини східної стіни будівлі. Стіна завалилась всередину споруди. Серед каміння знайдено окремі фрагменти пізньосередньовічної і трипільської кераміки та кістки тварин. Від південної та західної стін споруди також виявили скупчення каміння.

Поряд із завалом східної стіни із зовнішньої сторони, на відстані 0,1 м від неї, на глибині 0,46 м від денної поверхні розчистили залишки верхньої частини гончарного горна. Його діаметр становив тут 1,3 м. Сам горн викопаний у материку і вимашений тонким шаром глини. Під час випалювання кераміки глина горна та шар землі навколо випалились і набули червоного кольору.

Навпроти горна, всередині будівлі розчистили заглиблення діаметром до 2,3 м, у якому виявили різноманітні знахідки: кераміку, кістки, каміння, попіл, деревне вугілля, шлаки (гутні (?) та металеві), стулки річкових молюсків, фрагменти люльки тощо.

Основну масу знахідок складають фрагменти кераміки цегляно-червоного та сірого (димлена кераміка) кольорів, які належали різним формам посуду.

Найбільш численну групу кераміки складають фрагменти горщиків — вінця, стінки, ручки та денця. Горщики мають кулясту форму, великі відхилені назовні вінця та одну ручку,

прикріплену до верху вінець та середньої частини тулуба. Денця плоскі, з профільованими краями. Діаметр вінець коливається від 14 до 34 см, а денеч — від 9 до 18 см. Верхня частина плічок, шийка та вінця горщиків розписані коричневим і білим ангобом. Орнамент у вигляді прямих та хвилястих концентричних ліній. Інколи по широкій білій смузі в ряд розміщено орнамент у вигляді кола, косих відрізків, букви V тощо. Верхня частина деяких вінець покрита поливою, яка виконує тут декоративну функцію.

Зрідка зустрічаються фрагменти вінець від ринок.

Значно ширше у керамічному комплексі представлені фрагменти мисок та макітер. Їхні вінця середньої ширини, відхилені назовні. Орнаменти у вигляді прямих, хвилястих або косих ліній, плям овальної форми розміщено з обох сторін вінець. Окремі вінця макітер не орнаментовані.

Деякі фрагменти мисок покриті зеленою поливою. На окремих мисках вінця із зеленою, а нижня частина — з коричневою поливою. Під зеленою поливою є заглиблений орнамент у вигляді хвилястих ліній.

Люлька представлена кількома фрагментами від чубука та чашечки. Орнамент чашечки складається з овалів та квадратів обрамлених горизонтальними лініями.

Незначною кількістю представлені ніжки від сковорідок. Окремими знахідками є фрагменти підсвічників. Поверхня одних покрита поливою, частіше зеленою, а інших — неполивна із заглибленим орнаментом у вигляді горизонтальних ліній.

Особливу групу керамічних виробів становлять фрагменти кахель із рослинним і геометричним орнаментом.

Вироби із заліза: ковані цвяхи з великою шпалькою, шворінь тощо.

Окрему категорію знахідок становлять шлаки, деревне вугілля, попіл та кістки тварин, які були зосереджені в передпічній ямі.

Отже, досліджуваний комплекс являє собою залишки майстерні гончара, яка складалась із будівлі, нижня частина стін якої була кам'яною. Розкопано лише частину споруди розмірами 7 × 4 м. Посередині майстерні, навпроти горна — заглиблення круглої форми, яке могло використовуватись як передпічна яма, з якої вели випалювання кераміки. Гончарна піч знаходилась поруч, за східною стіною майстерні. Вона була двохярусною.

У зв'язку з майбутньою музеєфікацією цього об'єкту у складі музейного комплексу Державного історико-культурного заповідника «Буша», розкопки об'єкту не завершено. Його законсервовано, а після зведення павільйону дослідження буде закінчено.

Попередньо можемо датувати пам'ятку добою пізнього середньовіччя, а саме XVI — пер-

шою половиною XVII століть [Косаківський, Рудь, 2009а, с. 94—95].

Розкоп 4 розмірами 10 × 12 м (площа 120 м²) закладено на городі жительки с. Буша Л. Лихач по вул. І. Богуна, 1. У ході дослідження в цьому розкопі виявлено різночасові археологічні матеріали: трипільської культури етапів VI, VII та СІ, чорноліської культури, скіфського часу, періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя.

Трипілья етапу VI представлено фрагментами горщиків округлої форми з невеликими відхиленими назовні вінцями. Одна група посуду орнаментована канелюрами та гребінцевим штампом, а друга прикрашена заглибленим орнаментом у вигляді прокреслених ліній і ямок. Інколи вони поєднані з канелюрами. Окремими фрагментами представлено частину біноклевидної посудини та антропоморфної статуетки, які також прикрашені заглибленим орнаментом.

Трипілья етапу VII характеризується фрагментами столової кераміки від амфор, кубків, мисок тощо. Більша частина посуду орнаментована прокресленими лініями, овалами та напівовалами. Орнамент виконано чорним, зрідка чорно-червоним та білим ангобом. Кухонна кераміка представлена кількома фрагментами вінець із розчосами, рядками вдавлень та наліпами на тулубі горщика.

Матеріали трипільської культури етапу СІ представлені окремими знаряддями праці, столовою та кухонною керамікою. Столова кераміка — це фрагменти посудин, як правило стінки, інколи з ручками, вінця нечисленні ледь відхилені назовні. Орнамент виконаний чорним ангобом у вигляді косих смуг, які зрідка утворюють сіточку. Кухонна — численні фрагменти вінець та стінок горщиків. Вінця без розчосів, з орнаментом у вигляді рядків вдавлень. Зовнішня поверхня стінок горщиків заглажена недбало. На деяких плічках наявні конічні наліпи. Два фрагменти кераміки орнаментовані відтиском шнура.

Знаряддя праці представлено фрагментами кремінних пластин та керамічними пряслами, які можна віднести до етапу СІ.

Також у розкопі виявлено фрагменти горщика темно-сірого кольору кулястої форми з високою циліндричною шийкою. Орнамент у вигляді трикутнопобудованих заглиблених ліній, які горизонтально розміщено на плічках горщика. Ця знахідка відноситься до чорноліської культури.

Кілька фрагментів кераміки, прикрашених валиком із вдавленнями по ньому, можемо віднести до скіфського часу.

Кераміка періоду Київської Русі (X—XI ст.) — гончарні товстостінні горщики з відхиленими назовні вінцями. Плічка посудин прикрашено заглибленими смугами хвилястих ліній.

Пізнє середньовіччя у розкопі 4 представлено найповніше з-поміж інших культурних

шарів. Основними знахідками цього часу є численні фрагменти від керамічних виробів.

Численну групу посуду складають горщики різних розмірів, із ручками, інколи полив'яні. Вінця горщиків широкі, ледь відхилені назовні з орнаментом у вигляді прямих або хвилястих ліній, які покривають всю поверхню вінець та переходять у розписи на плічках. Як і на вінцях, на плічках орнамент подібний, але ускладнений косими смугами, «крапками», «комами», плямами тощо. Він займає, як правило, всю верхню частину горщика. Розписи виконано коричневим, чорним, зрідка в поєднанні з білим ангобом.

Миски також складають чисельну групу знахідок. Серед них є полив'яні та неполив'яні. Перші покриті зеленою та зеленою і коричневою поливою. Вони сферичної та сферо-конічної форми. У сферичних — вінця нахилені досередини, а у сферо-конічних вони широкі й відхилені назовні. Вінця таких мисок під зеленою поливою мають заглиблений орнамент у вигляді хвилястих ліній, а нижня частина мисок неорнаментована й покрита коричневою поливою. Зрідка трапляються миски, вінця яких покриті зеленою поливою, а внутрішня частина розписана цегляно-коричневим ангобом і без поливи.

Окрема категорія — миски неполивні з розписом цегляно-коричневим ангобом. Орнамент рівномірно розміщений по всій внутрішній поверхні мисок і складається з прямих та хвилястих ліній, а на стінці мисок він у вигляді декоративного фриза.

Невеличка кількість мисок також сферо-конічної форми з широкими відхиленими назовні вінцями сірого кольору без орнаменту.

Макітри виготовлено з глини світлих кольорів. Їхні вінця широкі, відхилені назовні та прикрашені розписом коричневим ангобом. Орнамент у вигляді хвилястих ліній, «ком», косих смуг.

Невелику за кількістю, але цікаву групу становлять ніжки, стінки та ручки від сковорідок сірого та коричневого кольорів.

Знахідки підсвічників також нечисленні. Це переважно фрагменти нижніх частин. Вони є з поливою і без неї. Неполивні з орнаментом у вигляді горизонтальних ліній.

Фрагменти поливної кераміки різних форм та різних кольорів: кількох відтінків зеленого й коричневого, а також із прозорою поливою по білому ангобу. Полива, як правило, займає внутрішню поверхню посудин. Фрагмент ручки із зеленою поливою має декоративну оздобу у вигляді скрученої спіралі.

Жбани з профільованими вінцями без орнаменту, інколи з поливою на внутрішній стороні.

Сіра димлена кераміка представлена вінцями, стінками й денцями від посудин різних форм — горщиків, глечиків тощо. Їхня повер-

хня інколи лощена. На вінцях і плічках орнамент у вигляді рядка ямок, а на стінках — вертикальні смуги.

Кахель хоч небагато, але вони інформативні. Орнамент геометричний (різні фігури), антропоморфний (людина) та зооморфний (коні). Кахлі не поливні.

Окремими знахідками представлено: фрагменти люльки, кістяний мундштук до неї, залізний наконечник стріли.

Отже, у розкопі № 4 виявлено цінні матеріали, які свідчать про інтенсивне та довгочасове заселення міжріччя Мурафи та Бушанки, починаючи від Трипілля й аж до нашого часу [Косаківський, Рудь, 2009а, с. 95—97].

ДОСЛІДЖЕННЯ 2009 р.

У польовому сезоні цього року продовжили дослідження трипільського житла 2, яке частково розкрито у 2007 р. Об'єкт планувався для музеєфікації в складі Державного історико-культурного заповідника «Буша». Однак у зв'язку з відсутністю фінансування, вирішено продовжити дослідження.

Розкоп розширено на 2 м із північно-західної та північно-східної сторони. Таким чином, його розміри збільшились до 16 × 12 м, а загальна площа до 192 м².

У розкопі продовжили розчистку залишків трипільської площадки [Рудь, 2009, с. 2]. Глиняна обмазка площадки розташована нерівномірно по площі розкопу, інколи кількома шарами. Випал її якісний. Там, де обмазка не порушена, вона залягає суцільним шаром. Скупчення обмазки виявлено у західній, північній та східній частинах розкопу.

З деталей інтер'єру житла розчищено черинь печі, на якому виявлено сліди багатьох ремонтів, про що свідчать нашарування обмазки різної товщини. Також зафіксовано фрагмент нижньої частини стінки печі, яка була на обмазці. Поряд, у глиняній обмазці, знаходився розвал великої посудини, етапу VI, зі шлаковою поверхнею.

Над обмазкою та у верхньому її шарі виявлено мальовану кераміку (етап VII). Нижче, на рівні обмазки, а в окремих місцях і під нею, виявлено кераміку із заглибленим орнаментом (етап VI). Інколи кераміка та інші речі обох періодів Трипілля знаходились поряд, тому що культурні шари на поселенні часто перевідкладені, внаслідок неодноразового заселення цієї території в наступні історичні часи, у тому числі й у Трипільлі.

У північній частині площадки розчищено фрагменти невеликої вимостки у вигляді неглибокого коритця (?) прямокутної форми. Глиняна маса вимостки подібна до складу обмазки житла.

У південній частині розкопу розчищено частинуслов'янської напівземлянки з піччю-кам'яною

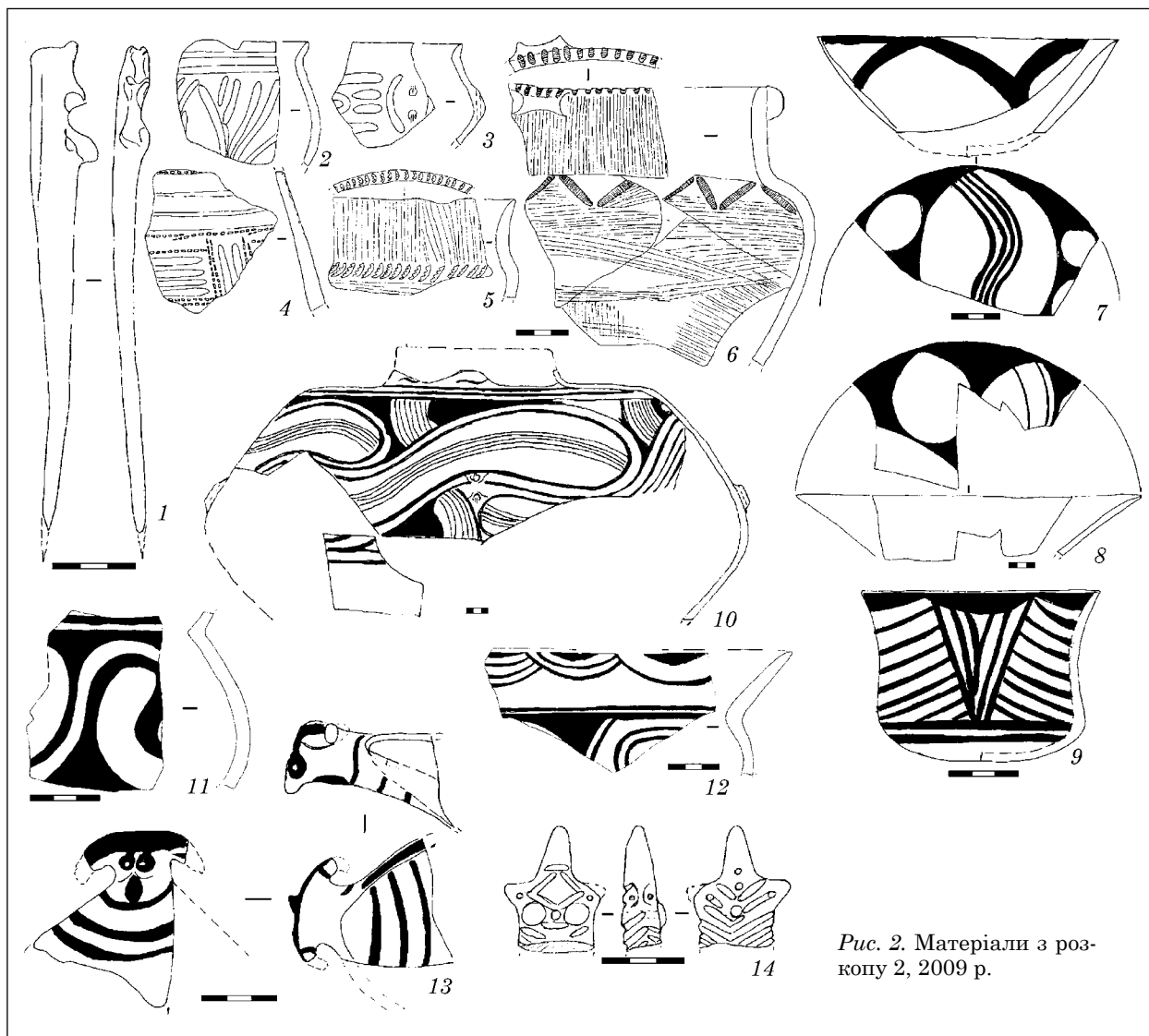

Рис. 2. Матеріали з розкопу 2, 2009 р.

та товстостінною ліпною керамікою. Землянкою зруйновано частину трипільської площадки.

Крім того, у розкопі виявлено окремі фрагменти кераміки чорноліської культури, скіфського часу, черняхівської культури, періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя.

Основні знахідки належать до трипільської культури: фрагменти кераміки із заглибленим та розписним орнаментами, знаряддя праці (з кременю, каменю, рогу, кістки), антропоморфна та зооморфна пластика.

Найчисельнішими знаряддями є вироби з кременю — ножевидні пластинки, шкребки кінцеві й на відщепках, наконечник дротика й стріли, виготовлені як із волинського кременю, так і з місцевого дністровського — чорного та світло-сірих відтінків. Значна кількість відщепів дністровського кременю, виявлена в розкопі, свідчить про місцеве виробництво, хоча за якістю виготовлених знарядь такий кремій значно поступається привізному.

Крем'яні сокири представлено двома цілими зразками, а кам'яні зернотертки кількома

фрагментами. Знаряддя з кістки — проколки (рис. 2, 1), шило й лошило з ребра, з рогу — два фрагменти верхніх частин рогових мотик і нижня частина мотики. У верхній частині однієї з мотик зберігся просвердлений отвір, а інша мотика зламалась саме на отворі. В обох мотик верхні кінці добре заполіровані, а в однієї тут же є заглиблення. Заполірування й заглиблення утворилось на мотиках у процесі їх використання.

Керамічні вироби, виявлені у розкопі 2, належать до двох періодів (середнього та пізнього) і двох етапів (VI, VII) трипільської культури. Основна маса знахідок — матеріали середнього Трипілля. Пізньотрипільська кераміка представлена окремими фрагментами.

Кераміка етапу VI трипільської культури представлена кількома групами.

Перша група — посуд світло-коричневого та сірого кольорів, як правило, невеликих та середніх розмірів, найчастіше — кубки: посудини зі сферичним тулубом, циліндричною шийкою та слабо профільованими вінцями.

Орнамент у вигляді горизонтальних та косих ліній, виконаний канелюрами та гребінцевим штампом, покриває всю посудину. Інколи канелюри поєднано з рядками круглих заглиблень. Зустрічаються також вироби лише з канелюрами. Поверхня таких виробів, як правило, залощена. На окремих зразках у середній частині тулуба посудини є невеличкі вушка з вертикальними проколами. Орнамент, як правило, розміщений по всій поверхні виробу, аж до денця (рис. 2, 2—4). Один кубок виявлено майже цілим. Його шийка прикрашена потрійним канелюром, який обрамлено з двох боків смугами гребінцевого штампу. Тулуб кубка майже повністю прикрашений таким же орнаментом, як і на шийці, лише орнаментальні смуги спрямовані навкоси, зверху до низу, до денця посудини.

Друга група — горщики, переважно, великого й середнього розмірів, біконічної форми, з відхиленими назовні вінцями, часто з широкою циліндричною горловиною. Орнамент у вигляді прокреслених заглиблених ліній, ямок тощо покриває більшу частину посудини, у тому числі й внутрішню поверхню вінець. На окремих посудинах є невеличкі ручки-вушка з вертикальними проколами. На деяких інших посудинах ручки великі з орнаментом та з горизонтальним проколом. Окремі фрагменти належать грушоподібним посудинам. Зрідка трапляються невеличкі посудини циліндричної форми з непрофільованими вінцями, з орнаментом у верхній частині посудини та ручкою-наліпом. Одним фрагментом представлено посудину декоровану заглибленим орнаментом та промальовкою червоною вохрою між заглибленими лініями. В одному екземплярі також фрагмент посудини, у якій канавку заповнено білою пастою. Кілька фрагментів від посудин на високих піддонах. Окремо слід згадати про фрагменти великих товстостінних посудин із великими відхиленими назовні вінцями та канельованим орнаментом і рядками крапок. Два фрагменти мають рядки наліпів. На одному з цих фрагментів наліпи поєднано з розписом чорним ангобом. У цій же групі невеликою кількістю представлено посудини з наліпами та рядками заглиблень. Кілька фрагментів із заглибленим орнаментом виконані з глиняної маси іншої якості на відміну від усіх попередніх. Відмінний у них і декор.

Третя група — посудини, зовнішня поверхня яких покрита шлікуванням, а внутрішня гарно заглажена.

Четверта група — біноклевидні посудини з широкими конічними раструбами та фігурними перемичками. Орнамент також заглиблений, подібний до орнаментації другої групи. Декоровано як внутрішню, так і зовнішню сторони раструбів біноклів.

П'ята група — антропоморфна пластика цього періоду представлена двома фрагмен-

тами. Перший — плечова частина статуетки з конічним виступом замість голови та заглибленим орнаментом (рис. 2, 14), другий — частина правої ноги великої статуетки, яка також декорована заглибленим орнаментом.

Кераміка етапу ВП представлена двома групами — кухонна та столова.

Кухонний посуд — горщики різних розмірів із широкими й високими вінцями та округлими плічками (рис. 2, 5—6). Поверхня горщиків покрита розчосами як ззовні, так і зсередини. У цьому випадку вони виконують не декоративну, а технологічну функцію. Це залишки заглажування поверхні під час виготовлення горщика. Глиняна маса цих виробів, за кількома винятками, має значну домішку товченої черепашки. Колір черепка, переважно, сірий.

Декоровано, як правило, вінця та верхню частину тулуба виробу. На вінцях орнамент розміщено в кілька ярусів. Верх вінець прикрашено вдавленнями. На окремих вінцях збереглась червона вохра. На переважній більшості вінець декор має дві смуги. У нижній, ширшій — розчоси, а у верхній (під самим верхом вінець) — рядки заглиблень, наліпи, несправжні вушка-ручки. Зрідка ручки й наліпи розміщено в нижній частині вінець, при переході в тулуб. Окремі вінця мають лише розчоси, а на інших вони відсутні. Плічка більшості горщиків мають орнамент у вигляді відбитків гребінцевого штампу, які розміщено косими рядками, у вигляді фестонів, хвилястих ліній, рядків ямок тощо. Одним фрагментом представлено ніжку зооморфного горщика, виготовленого з такої ж глиняної маси.

Столовий посуд цього періоду представлений у найбільшій кількості. Він виготовлений із добре відмудленої глини, інколи з домішкою піску. Випал добрий, колір черепка червоного відтінку. Розписи виконано темно-коричневим або чорним ангобами по попередньо ангобованій поверхні посудин. Інколи розписи виконано чорним і білим ангобами, зрідка червоним (цегляно-червоним) або чорним і червоним (цегляно-червоним). Після розписів значну частину виробів ложили. Після лошіння вироби досушували й випалювали.

Форми столового посуду різноманітні.

Миски — найбільш чисельна категорія столового посуду. Переважають миски конічної форми з ледь відхиленими назовні вінцями. Їхній діаметр від 14 до 56 см. Поверхня миски, яка розписана, покрита ангобом. Розпис виконано чорною (темно-коричневою) фарбою. Орнамент у вигляді овалів, зімкнутих овалів, фестонів, дуг, хвилястих ліній, овальних і листовидних плям тощо. Овали об'єднані в одну широку смугу. В середині овалів смуги з 1—4 хвилястих ліній (рис. 2, 7—8).

Частина мисок розписана з обох сторін. Розписи із зовнішньої сторони, як правило, у виг-

ляді великих овалів, об'єднаних в одну композицію.

Миски сферо-конічної форми займають невеликий відсоток серед інших мисок. Їхній діаметр коливається від 16 до 40 см. Вінця в них нахилені досередини. Більшість їх не орнаментована. У тих, що з орнаментом, розписом покриті як внутрішня поверхня, так і з розписом чорним і червоним ангобом із двох сторін.

Чисельну категорію в цій підгрупі становлять зооморфні миски. Діаметр їхній від 10 до понад 40 см. Частина з них має на вінцях зооморфні наліпи у вигляді голівок тварин із рогами, в інших — ніжки конічної форми або у вигляді довгого прямокутного невисокого виступу. Більшість зооморфних мисок мають сферо-конічну форму та розпис із двох сторін. Внутрішня поверхня розписана, переважно, зебровидним орнаментом, а зовні — фестонами. Вінця в таких мисках плоскі, широкі, відігнуті назовні, часто з розписом (рис. 2, 13). На вінцях є також виступи-ручки.

Кубки — невеличкі посудини із S-видним профілем, із відхиленими назовні вінцями, тонкостінні, зрідка з ручками. Глина добре вимішана, випалювання якісне. Орнамент, переважно, метопний. Розпис чорною, зрідка коричневою і червоною фарбами по ангобованій поверхні (рис. 2, 9).

Кубкоподібні посудини — за формою нагадують кубки, лише більші за розміром, товстостінні. Розпис чорною фарбою. Розписи, переважно, метопи. Зрідка трапляються без орнаментів, з отворами під вінцями.

Амфори складають велику групу знахідок. Це посудини середніх і великих розмірів, випалювання черепка якісне. Вінця лійчасті, великі, сильно профільовані, відхилені назовні, розписані з двох сторін. Розпис виконано чорною (темно-коричневою) фарбою по ангобованій поверхні. В орнаментатії переважають метопи, фестони, овали, концентричні лінії, видовжені плями. Ручки розміщені під вінцями та посередині тулуба посудини з горизонтальними й вертикальними проколами.

Кратери — посудини більших розмірів із кулястим тулубом і великими лійчастими вінцями (рис. 2, 11, 12). Розпис виконано чорною (темно-коричневою) фарбою по ангобованій поверхні. Основні орнаментальні схеми: S-видна петля, лицьова, метопи, фестони. S-видна петля розміщена, як правило, на тулубі, а лицьовий орнамент, метопи і фестони — з внутрішньої та зовнішньої частини вінець. «Чоловічки» в деяких лицьових схемах мають форму кола або подовжені — листковидні.

Грушоподібні посудини — вироби середніх і великих розмірів біконічної форми з вузькою горловиною та кулястою верхньою частиною тулуба (рис. 2, 10). Ручки невеликі, з вертикальним або горизонтальним проколами, розташовані в найширшій частині тулуба. Верхня

частина тулуба прикрашена розписами. Основні орнаментальні схеми — тангентна, S-видна петля, кола.

Покришки — шоломоподібні зі злегка відігнутими краями, розписані чорним ангобом. Основний елемент розпису — чотирипроменева зірка.

Деякі посудини (амфори, кубоподібні посудини, кратери, грушоподібні посудини) прикрашені розписом чорною та білою фарбами. Чорна основна, а біла — допоміжна. Вона ніби оконтурює основний малюнок.

Біноклеподібні посудини представлені окремими фрагментами: яйцеподібні тулуби, великі конічної форми раструби. Вони товстостінні, випал черепка якісний. Орнамент нанесено чорною фарбою. Орнаментальна схема — «совиний лик».

Серед столової кераміки виділено деяку кількість фрагментів — імпортив: амфори, покритишки, миски, зооморфні миски тощо. Глина цих посудин світло-жовтого кольору, поверхня покрита ангобом коричнево-цегляного кольору, розпис виконано темно-коричневою фарбою. Поверхня посудин місцями обсіпалась. Це може бути кераміка з пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя.

Антропоморфна пластика представлена фрагментами двох жіночих статуеток, від яких збереглися лише торси. На одній статуетці є сліди розпису темно-коричневою фарбою. В обох статуетках на стегнах є проколи.

Зооморфна пластика представлена також двома фрагментованими статуетками. Це стилізовані зображення медведя та бика. Статуетки виготовлені з добре вимішаної глини, випал їх хороший. Колір черепка сірий і червоно-цегляний.

Також у розкопі виявлено 2 пінтадери конічної форми.

У розкопі, крім трипільських матеріалів, виявлено й знахідки інших давньоісторичних періодів. До черноліської культури належать фрагменти великої посудини сіро-чорного кольору з орнаментом у вигляді заглиблених ліній. Скіфський час представлено двома фрагментами вінець сірого кольору з отворами під вінцями та наліпним валиком. До черняхівської культури належить один фрагмент ручки античної амфори світло-коричневого кольору. Ранньослов'янський період у розкопі представлений залишками житла з піччю-кам'яною та фрагментами товстостінної кераміки сіро-чорного кольору. Період Київської Русі репрезентує ливарна форма виготовлена з місцевого піщаника. Пізньосередньовіччя представлено фрагментами кахель.

Отже, виявлений у ході археологічних розкопок 2007—2009 рр. матеріал належить до різних культурних шарів, що підтверджує думку І.С. Винокура про багаторазове заселення території в межиріччі Мурафи і Бушанки, починаючи з енеоліту.

Найбільш дослідженим шаром є трипільський. У ньому виявлено матеріали етапів VI і VII. Знахідок цього часу найбільше, вони становлять основу колекції. Невеликою кількістю матеріалу представлений етап СII, який яскраво виділяється з усієї керамічної колекції.

Знахідки етапу VI датовано 4300—4200 рр. до н. е. Їх можна віднести до Борисівського типу пам'яток. Знахідки етапу VII — 4100—3600 рр. до н. е. Це і глиняна площадка, і більшість малюваної кераміки. Ці матеріали можна синхронізувати з пам'ятками типу Ворошилівка на Південному Бузі.

Окремими знахідками представлено пізніші археологічні культури та історичні періоди: чорноліська культура (XI—VIII ст. до н. е.), скіфський час (VII—III ст. до н. е.), черняхівська культура (II—V ст.), період ранніх слов'ян (V—VIII ст.), період Київської Русі (X—XI ст.) та пізньосередньовічний шар із матеріалами XVI — першої половини XVII ст.

Дослідження трипільської площадки не завершено. Розкоп законсервовано для подальшого дослідження.

Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Тр. VI АС. — Одеса, 1886. — Т. 1. — С. 86—102.

Винокур І.С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 122—130.

Винокур І.С., Альошкін О.М., Забашта Р.В. та ін. Буша: історико-краєзнавчі нариси. — Хмельницький, 1991.

Зінко Ю.А., Косаківський В.А., Степанчук Ю.С. Буша: стан і перспективи археологічних досліджень // Матеріали XII Подільськ. іст.-краєзн. конф. (22—23 листопада 2007 р.). — Кам'янець-Подільський, 2007. — Т. 1. — С. 224—227.

Косаківський В.А., Рудь В.С. Дослідження житла трипільської культури на поселенні в с. Буша // С.Н. Бибилов и первобытная археология. — СПб., 2009. — С. 336—343.

Косаківський В.А., Рудь В.С. Дослідження археологічної експедиції ВДПУ ім. М. Коцюбинського в с. Буша Ямпільського району // Вісн. Ін-ту історії, етнології і права. — Вінниця, 2009а. — Вип. 7. — С. 91—97.

Рудь В.С. Археологічна практика студентів ПЕП: «Буша-2009» // Педагог. — 2009. — Вересень. — № 1 (379). — С. 2.

Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской Губернии. — М., 1901.

В. А. Косаковск и й, В. С. Руд ь

АРХЕОЛОГИЯ БУШИ И ЕЕ ОКРЕСТНОСТЕЙ

Археологические памятники с. Буша исследовались с конца XIX века. Здесь выявлены памятники, относящиеся к различным историческим периодам, начиная с энеолита: трипольская, чернолеская и черняховская культуры, скифское и раннеславянское время, периоды Киевской Руси и позднего средневековья. На протяжении трех полевых сезонов (2007—2009 гг.) экспедицией Винницкого государственного педагогического университета им. М. Коцюбинского продолжались исследования этого многослойного памятника. Большая часть материала относится к Среднему Триполью (этапы VI, VII).

V. A. Kosakivskyi, V. S. Rud

ARCHAEOLOGY OF BUSHA AND BOUNDARY OF THE VILLAGE

Archaeological sites of the village Busha have been studied from the late nineteenth century. These sites belonging to different historical periods from Chalcolithic: trypillia, chernolesska and cherniahovska cultures, Scythian and early Slavonic times, periods of Kievan Rus and the late Middle Ages. Over a period of three field seasons (2007—2009) the expedition of Vinnytsia State Pedagogical University continued archaeological research of this multilayer-settlement. Major part of the materials relates to the middle Trypillia (phases BI, BII).

С. Д. Лысенко

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ ПОДГОРЦЕВСКОЙ ГРУППЫ МИЛОГРАДСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА КИЕВЩИНЕ

Статья вводит в научный оборот материалы и новые памятники подгорцевской группы милоградской культуры открытые в последние десятилетия на Киевщине. Дана общая характеристика поселений, погребений и отдельных находок.

К л ю ч е в ы е с л о в а: подгорцевская группа милоградской культуры, археологические памятники, Киевщина.

Памятники подгорцевского типа в Среднем Поднепровье выделены в 1950 г. В.Н. Даниленко [Даниленко, 1956]. Близкие в культурном отношении памятники, выделенные в милоградскую культуру, были исследованы в 1951—1953 гг. в Южной Белоруссии П.Н. Третьяковым, Ю.В. Кухаренко, О.Н. Мельниковской [Мельниковская, 1967, с. 7]. Несмотря на 60-летний юбилей, памятники милоградской культуры на Киевщине остаются мало изученным явлением. В недавно выпущенный свод Е.В. Максимова и Е.А. Петровской попало всего 26 памятников (16 — «подгорцевской» и 10 — «милоградской» культур). Все они, за исключением эпонимных памятников у с. Подгорцы, расположены к северу от Киева [Максимов, Петровская, 2008, с. 55—65, рис. 34].

За последнее десятилетие XX в. и первое десятилетие нынешнего серия памятников подгорцевской группы милоградской культуры зафиксирована к югу, юго-западу и западу от Киева в бассейнах рек Вита, Стугна, Ирпень, Рось (рис. 1). На ряде памятников проведены раскопки.

1. **Березовка-1** (Макаровский р-н). Курган. Памятник расположен между с. Колонщина и хут. Березовка, на правом берегу р. Буча (Ир-

пень-Днепр), на поле в зоне строительства второй очереди коттеджного поселка «Олимпик-Парк» (рис. 1, 8). Раскопан Фастовской археологической экспедицией (ФАЭ) в 2008 г. [Лысенко, Карнаух, 2010].

В ходе работ установлено, что курган представляет собой естественную дюну. В разрезах четко читаются характерные ортзандовые отложения. Диаметр дюны от окружающих ее ложбин — около 120 м, высота около 2 м. Над этим массивом несколько возвышается центральная часть, диаметром около 60 м и высотой до 1,5 м. Природный характер возвышения подтвержден исследованиями Ж.Н. Матвишиной и А.Г. Пархоменко. В центральную часть дюны было впущено погребение, вероятно, впоследствии перекрытое курганной насыпью, состо-

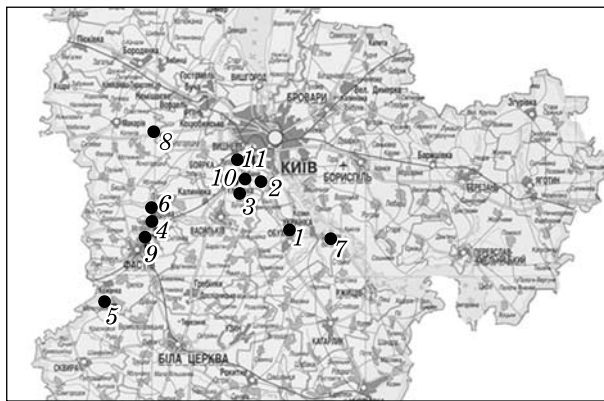

Рис. 1. Новые памятники милоградской культуры на территории Киевской области: 1 — Таценки-7; 2 — Ходосовка-Диброва; 3 — Крушинка-3; 4 — Тарасенки-2; 5 — Малополовецкое-3; 6 — Кошчевка-4; 7 — Халепье; 8 — Березовка-1; 9 — Малая Снетинка-1; 10 — Вита Почтовая; 11 — Крюковщина

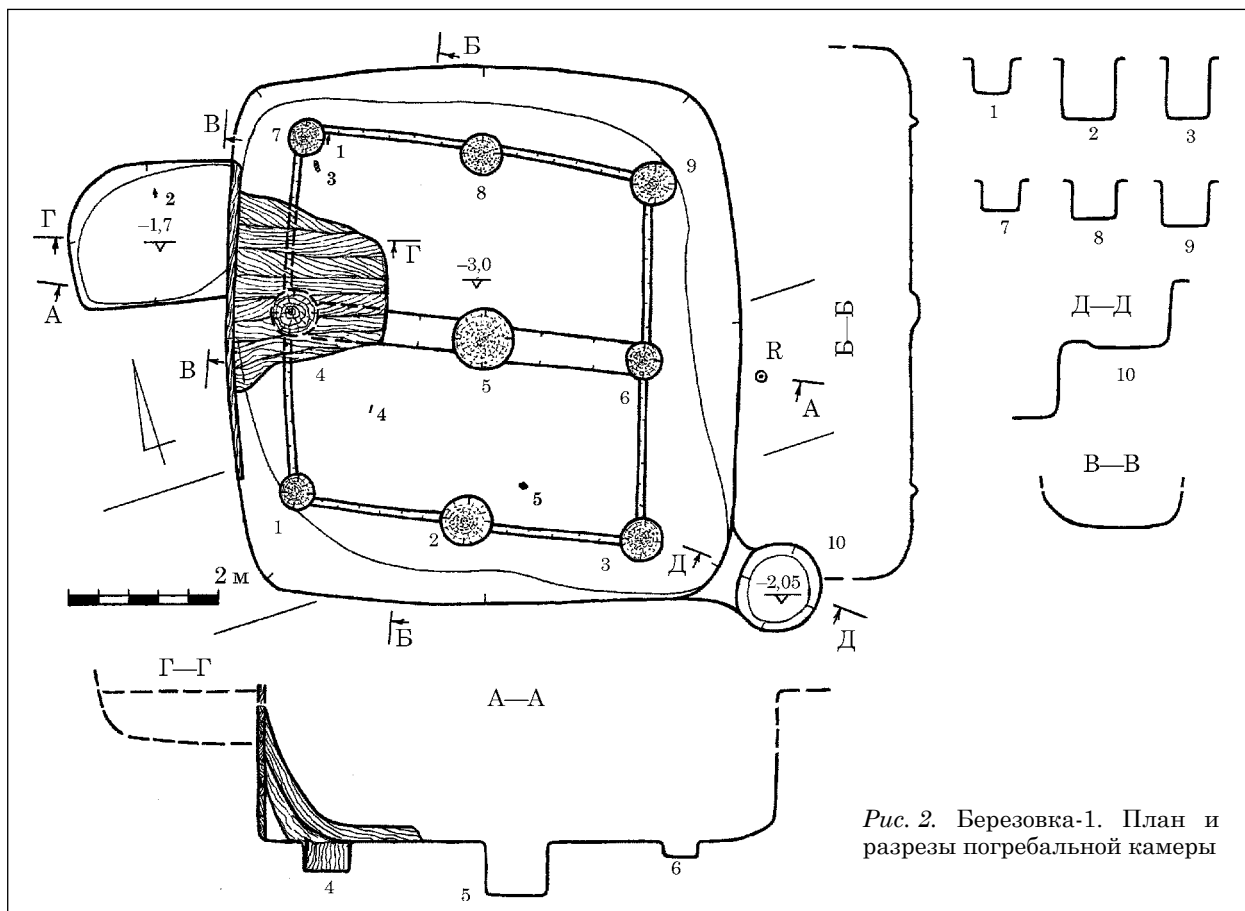

Рис. 2. Березовка-1. План и разрезы погребальной камеры

явшей из дернины. На сегодняшний день насыпь полностью снесена распашкой и погребальная яма фиксируется непосредственно от дневной поверхности возвышения.

Верхняя часть погребального котлована размерами около 10×10 м была выкопана на глубину до 1,05—1,1 м. В центральную часть этого котлована впущена яма склепа (рис. 2). Размеры сооружения $6,8 \times 7,1$ м, глубина 3 м. Сооружение ориентировано по линии запад-северо-запад — восток-юго-восток. По периметру и в центре котлована зафиксированы 9 столбовых ямок диаметром от 0,45 до 0,8 м, глубиной 0,2—0,8 м от пола.

Из заполнения происходит 675 фрагментов керамики милоградского типа (рис. 3, 4). Керамика преимущественно толстостенная, с архаичными чертами, восходящими в регионе к керамике лебедовского типа заключительного периода эпохи поздней бронзы. В формовочной массе преобладает примесь дресвы, иногда — достаточно крупной; изредка встречается шамот. Поверхность сосудов пятнистая, преобладают оттенки бурого и серого цветов, встречаются черный, желтый, оранжевый. Как внешняя, так и внутренняя поверхности в большинстве случаев шероховато-заглаженная. Сосуды орнаментированы по шейке и плечикам

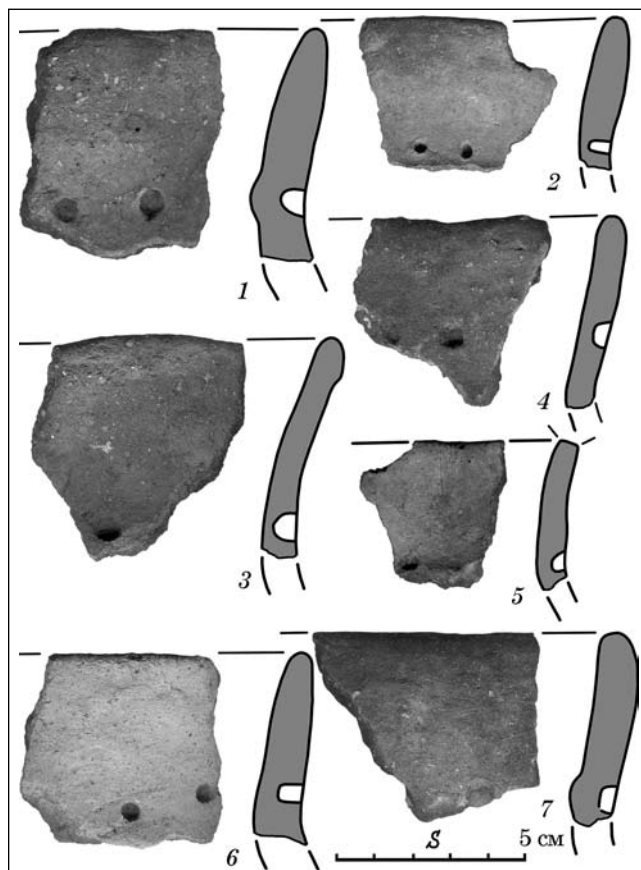

Рис. 3. Березовка-1. Керамика милоградского типа

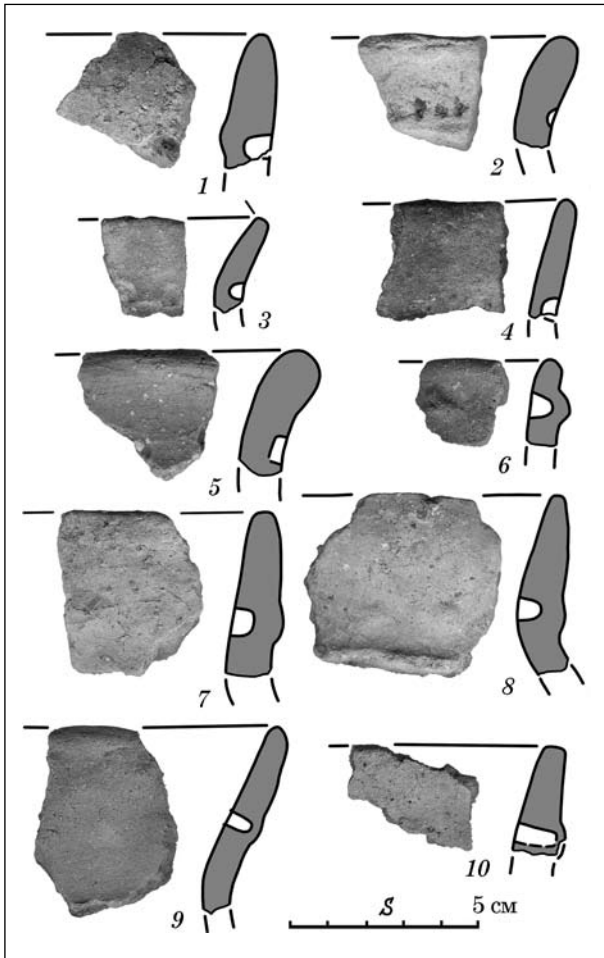

Рис. 4. Березовка-1. Керамика милоградского типа

ямками (50 фр.), жемчужинами (18 фр.), защипами по срезу венчика (8 фр.; в двух случаях в сочетании с ямками по плечу); по одному разу зафиксированы вдавления по внутреннему срезу, наколы и заштрихованные треугольники, горизонтальные ряды наколов, глубокие вертикальные бороздки в основании венчика. Среди индивидуальных находок: пряслице, железный нож, шило, 2 наконечника стрел IV в. до н. э. (рис. 5).

2. Вита Почтовая-4 (Киево-Святошинский р-н). В 1996—1998 гг. ФАЭ проведены разведки вдоль правого берега р. Северка (Вита) (правый приток Днепра) к востоку от села (рис. 1, 10). На поселении Вита-Почтовая-4 и ряде других памятников обнаружена керамика милоградского типа (см. рис. 14, 1).

3. Кошечевка-4 (Фастовский р-н). Могильник. Памятник расположен к северу от с. Кошечевка, на краю бортовой террасы левого берега р. Унава (Ирпень—Днепр) (рис. 1, 6). В 1998—2000 и 2005 гг. ФАЭ на памятнике раскопано 361 м², выявлено 22 объекта эпохи поздней бронзы — начала раннего железного века [Гаскевич, Лисенко, 1988, с. 71; Лысенко, Скиба, Лысенко, Басанский, 1999; Готун, Лисенко, Петраускас, Шишкін, 2002, с. 79—80, п. 68;

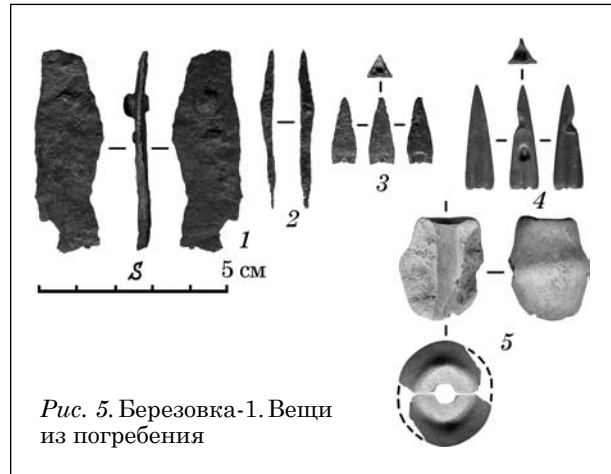

Рис. 5. Березовка-1. Вещи из погребения

Лысенко, 2004б, с. 107]. Большая часть объектов может быть интерпретирована как остатки погребений, совершенных по обряду кремации. Часть из них, предположительно, относится к милоградской культуре. Из слоя памятника происходят фрагменты керамики милоградского типа, полихромная пастовая бусина.

Особый интерес представляют сосуды из объектов 1 [Гаскевич, Лисенко, 1988, с. 71, рис. 2, 2] и 2 [Лысенко, Скиба, Лысенко, Басанский, 1999, рис. 2, 2]. Округлобокие сосуды высоких пропорций с отогнутым венчиком с вдавлениями и шамотом в тесте находят аналогии среди материалов зарубинецкой культуры. Однако отсутствие на памятнике лощеной зарубинецкой керамики позволяет отнести данные объекты к периоду формирования последней или заключительному этапу милоградской культуры.

Между могильником Кошечевка-4 и с. Кошечевка, на краю бортовой террасы и на возвышениях в пойме левого берега р. Унава ФАЭ в 1995—2000 и 2006 гг. зафиксирован целый куст поселений и местонахождений милоградской культуры [Гаскевич, Лисенко, 1988; Готун, Лисенко, Петраускас, Шишкін, 2002, с. 75—85; Лысенко, Гаскевич, Панковский и др. 2007, с. 268—269, рис. 2].

4. Крушинка-3 (Васильковский р-н). Поселение. Памятник расположен к востоку от с. Крушинка, на краю невысокого мыса второй террасы правого берега р. Крушинка (Бугаевка—Стугна—Днепр) (рис. 1, 3). В 1999 г. ФАЭ на памятнике проведена шурфовка, заложен раскоп площадью 10 м², в пределах которого исследован объект 1 (рис. 6), содержавший керамику милоградского типа, а также вторично использованную керамику этапа триполье СП.

Объект неправильно-подквадратной формы, размерами 2,4 × 2,2 м, ориентирован по линии север — юг. Контуры читались при зачистке на глубине 0,25 м. Северо-западная часть объекта углублена на 0,7 м от СП; стены и пол обожжены до оранжевого цвета; углей не выявлено. К югу от обожженной площадки, в юго-западном

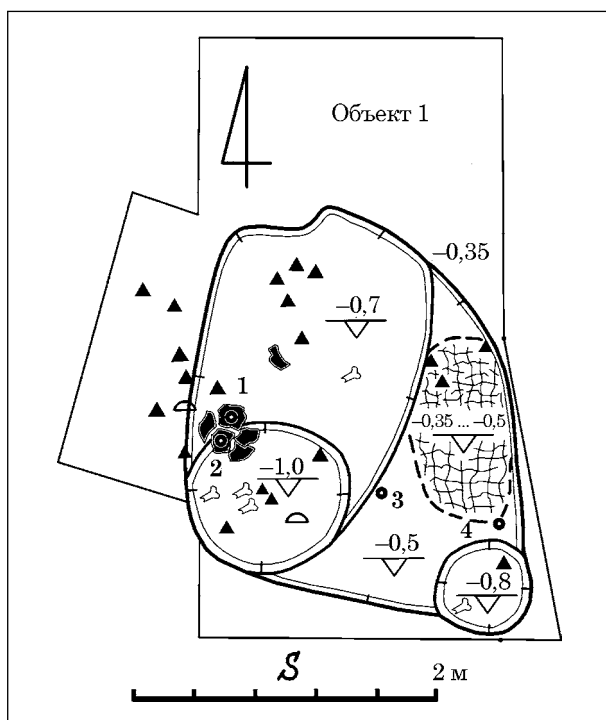

Рис. 6. Крушинка-3. Объект 1

углу объекта выявлена яма 1 — круглая в плане, диаметром в верхней части около 1 м, глубиной 1 м (0,3 м от уровня обожженного пола). В яме найдены растиральник, несколько костей и зубов быка, фрагменты лепных сосудов милоградского типа. На пятне ямы, частично выходя за ее пределы к северо-западу, лежал развал верхней части округлобокого сосуда трипольской культуры. На крупном фрагменте этого сосуда стояли два трипольских пряслица (1 и 2) (рис. 7, 1, 2). Сверху пряслица были перекрыты еще одним большим фрагментом этого же сосуда.

На восток от обожженного участка и ямы находилась приступка глубиной 0,5 м от современной поверхности. В юго-восточном углу объекта выявлена яма 2, диаметром 0,6 м и глубиной 0,8 м (0,3 м от уровня приступки). В яме лежал зуб быка и фрагмент стенки лепного сосуда. К северу от ямы, вдоль восточной стенки объекта обнаружены остатки очага в виде скопления печины с вкраплениями древесного угля. Размеры скопления 1,2 × 0,6 м, толщина 0,15 м. Среди печины обнаружен венчик сосуда милоградского типа и фрагмент стенки лепного сосуда с расчлененным валиком (рис. 7, 5, 6). На юго-восточном углу очага стояло трипольское пряслице (4) (рис. 7, 4). Еще одно трипольское пряслице (3) (рис. 7, 3) лежало западнее очага, на краю пола приступки.

Расположение материалов трипольской культуры в описанных выше позициях может быть объяснено только вторичным использованием трипольских материалов в определенных (ритуальных?) целях [Лысенко, 2004, с. 46].

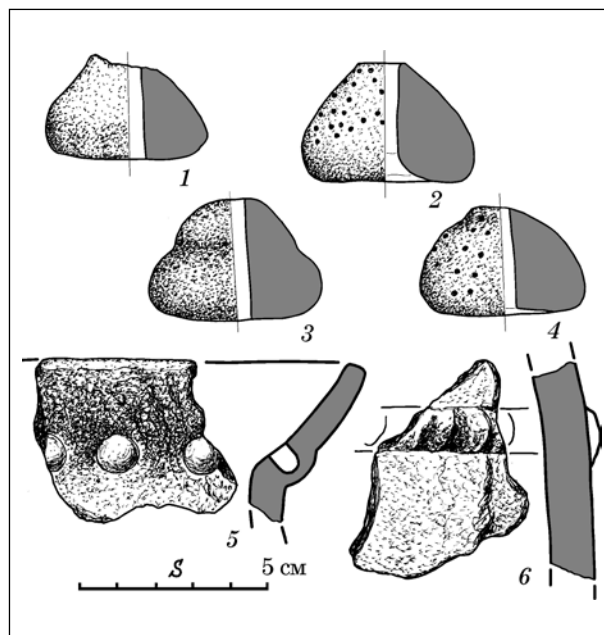

Рис. 7. Крушинка-3. Позднетрипольские пряслица (1—4) и керамика раннего железного века (5—6) из объекта 1

5. Крюковщина-1 (Киево-Святошинский р-н). Поселение. Памятник расположен на северной окраине с. Крюковщина, на территории коллективных садов МВД. Культурный слой занимает террасу правого возвышенного берега безымянного ручья (Вита—Днепр); с севера памятник ограничен обводненной балкой (рис. 1, 11). В 1994 г. на памятнике были проведены охранные раскопки (О.В. Серов, А.В. Петраускас, О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкин, С.Д. Лысенко). Среди материалов из культурного слоя встречается керамика эпохи бронзы, в т. ч. среднеднепровской культуры типа Исковщина и тшинецкого типа; также найден фрагмент кремневого серпа. Исследованы две хозяйственные ямы с развалами сосудов милоградского типа. Материалы хранятся в фондах Фастовского государственного краеведческого музея.

6. Малая Снетинка-1 (Фастовский р-н). Памятник расположен на поле между южной окраиной села и железной дорогой Киев—Фастов, к северо-востоку от нового кладбища г. Фастов; на краю высокого коренного сильно эрозированного левого берега р. Снитка (Унава—Ирпень—Днепр) (рис. 1, 9). На мысу, образованном впадением в пойму обводненной балки, проведены раскопки в 1990 г. (О.В. Серов) и в 1994—1995 гг. (О.В. Филук, С.Д. Лысенко). Среди находок зафиксирована керамика милоградского типа, а также посоховидная бронзовая булавка. Булавка изготовлена из проволоки квадратной в сечении, 2,5 × 2,5 мм, с утончающимися концами; верхняя часть согнута в вертикальную петлю с отогнутым наружу кончиком. Длина булавки 115 мм [Лысенко, 2002, с. 131, рис. 1, 3].

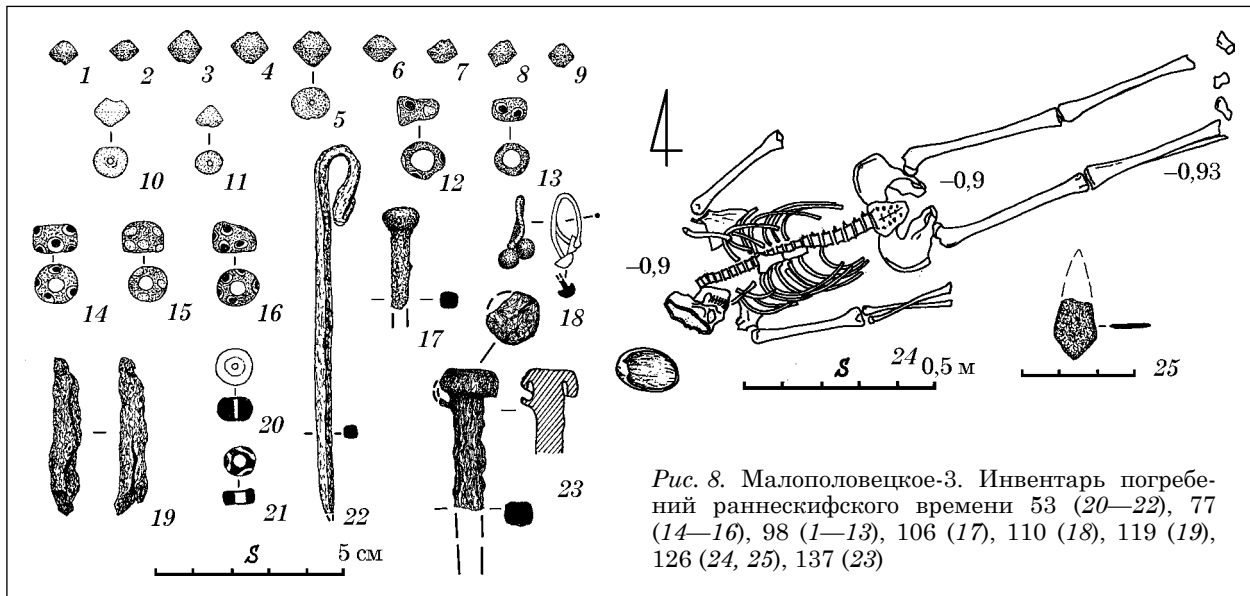

Рис. 8. Малополовецкое-3. Инвентарь погребений раннескифского времени 53 (20–22), 77 (14–16), 98 (1–13), 106 (17), 110 (18), 119 (19), 126 (24, 25), 137 (23)

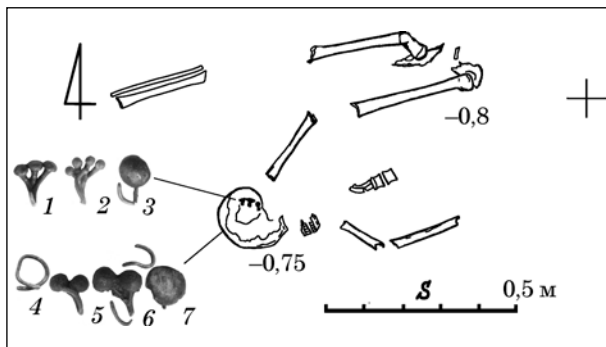

Рис. 9. Малополовецкое 3. Погребение 181

7. Малополовецкое-3 (Фастовский р-н). Могильник. Расположен между сс. Малополовецкое и Яхны, на левом берегу р. Суботь (Каменка—Рось—Днепр) (рис. 1, 5). Исследуется ФАЭ на протяжении 1993—2010 гг. За этот период выявлено 191 погребение, 76 из них могут быть отнесены к раннескифскому периоду (кремации — 32; ингумации — 44). Ряд погребений, как кремаций так и трупоположений и демембраций, содержали железные булавки, пастовые синие, желтые и глазчатые бусы, бронзовые браслеты и серьги-подвески подгорцевского типа с несколькими грибовидными головками (рис. 8, 1–23). В черепе погребения 126 обнаружен наконечник стрелы подгорцевского типа (рис. 8, 25); свод черепа этого погребения был отделен без предварительного удаления мягких тканей надрубанием по периметру при помощи острого металлического лезвия со сломом в затылочной части, после чего произведена подрезка металлическим лезвием в горизонтальной плоскости (определение В.Б. Панковского) (рис. 8, 24). Радиоуглеродные даты, полученные по костям из погребений 110, 119 и 126, позволяют датировать милоградский горизонт памятника

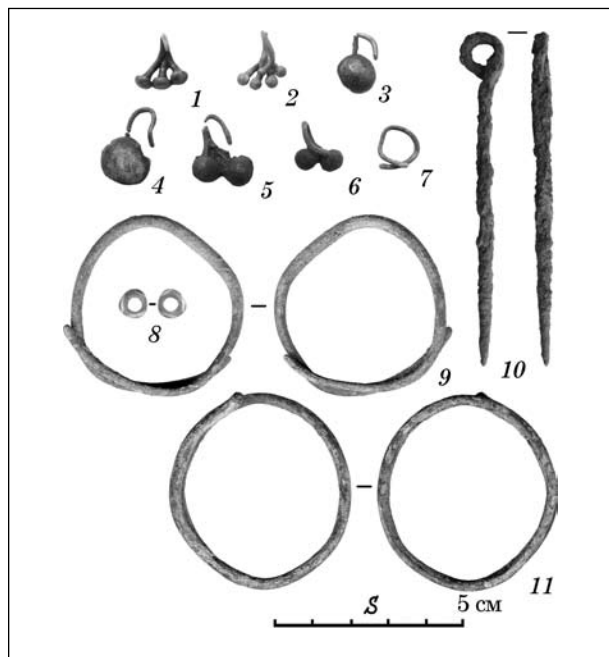

Рис. 10. Малополовецкое-3. Инвентарь погребений раннескифского времени 178 (11), 179 (8, 9), 181 (1–7), 191 (10)

ка в пределах второй половины VIII — первой половины VI вв. до н. э. Подробное описание погребений скифского времени сезонов 1998—2004 гг. опубликовано ранее [Лысенко, 2004а, с. 6—33].

Ниже приведено описание инвентарных погребений милоградского культурного круга с могильника, исследованных в последующие годы и не попавших в упомянутую публикацию.

Погребение 178 (2008). Кефалотафия. Череп ребенка лежал темечком на северо-восток, глазами на северо-запад. Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания черепа 0,7 м. В 1,2 м на юг от черепа, в крото-

вине на глубине 0,6 м найдено большое височное кольцо с заходящими концами, изготовленное из бронзовой проволоки круглой в сечении (рис. 10, 11).

Погребение 179 (2008). Труположение. Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания костей 0,9 м. Скелет (ребенок), видимо, лежал вытянуто на спине, головой на юго-запад; погребение сильно повреждено землероями. Череп обращен лицевой частью в левую сторону. Под нижней челюстью обнаружено большое височное кольцо с заходящими концами, изготовленное из бронзовой проволоки круглой в сечении (рис. 10, 9). В 0,17 м к юго-востоку от черепа среди разрозненных костей в переотложенном состоянии найдена синяя глазчатая бусина (рис. 10, 8).

Погребение 181 (2008). Демембрация с имитацией анатомического порядка (рис. 9). Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания скелета 0,75 м. Скелет (женщина?) лежал в сильно скорченной позе на левом боку с разворотом на спину головой на юго-запад (234°). Череп развернут лицевой частью в правую сторону. Руки, видимо, были разведены в локтях и вытянуты вдоль корпуса (от левой руки сохранилась только плечевая кость). Погребение сильно повреждено землероями; берцовые кости правой ноги отсутствуют; левой — оттянуты в сочленении на 30 см на запад по линии бедра. Эпифизы на костях (за исключением головки бедра) отсутствуют. Складывается впечатление, что скелет был расчленен, а кости выложены в определенном порядке, имитирующем сильно скорченную позу. В районе ног обнаружен фрагмент нижней челюсти мелкого киноида (лиса?), с норой которого, видимо, связано отсутствие и перемещение части трубчатых костей.

Погребение сопровождалось комплексом из семи украшений подгорцевского типа (рис. 10, 1—7). На левой височной кости лежали в ряд три подвески (1 с тремя маленькими гвоздевидными головками; 1 — с четырьмя; 1 — с большой гвоздевидной головкой). Под правой височной костью в ряд находилось еще 4 украшения (маленькое височное кольцо с заходящими концами; 2 подвески с двумя маленькими головками; 1 — с большой гвоздевидной головкой). Выше погребения, видимо в яме (?) найдено несколько фрагментов костей животных, в т. ч. зубы крупного рогатого скота.

Погребение 186 (2009). Труположение. Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания скелета 0,75 м. Скелет (женщина, 40—45 лет; определение Л.В. Литвиновой) лежал вытянуто на спине, головой на юго-запад (237°). Череп обращен лицевой частью к правому плечу. Руки вытянуты вдоль корпуса (левые локтевая и лучевая снесены землероями). Швы на черепе сильно облитерированы; на нижней челюсти зубы почти полностью стерты. На гру-

ди погребенной, перпендикулярно линии скелета, острием на юг, лежал железный штырь (булавка?). Длина сохранившейся части изделия 7 мм.

Погребение 189 (2009). Труположение. Расположено в квадрате С/40.з, в 0,9 м к югу от погребения 188. Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания скелета 0,85 м. Скелет (ребенок, 3—4 года) лежал вытянуто на спине головой на юго-запад (258°). Череп обращен лицевой частью в направлении ног. Руки вытянуты вдоль корпуса (левая рука снесена землероями). Погребение безинвентарное. К западу от черепа, на глубине 0,44 м, обнаружены два крупных венчика от горшков милоградского типа.

Погребение 190 (2009). Кремация. Погребальное сооружение не прослежено. На площади 0,7 × 0,6 м обнаружено несколько кальцинированных костей. Определение костей невозможно (незначительные фрагменты черепа — 2 шт; незначительные фрагменты длинных трубчатых костей — 2 шт.). Через центр скопления проходила большая нора. Глубина залегания костей 0,4—0,5 м; отдельные кости встречались до глубины 0,8 м. Кости белого цвета (высокая температура при кремации). Тут же, на глубине 0,45 м, обнаружена целая железная булавка с петлевидной головкой (рис. 10, 10). Длина изделия 95 мм. Диаметр иглы в верхней части 6—5 × 3 мм, в средней части — 3 мм; сужается к острию. Внешний диаметр кольца 13 мм, внутренний — 7 мм.

Не исключено, что большинство погребений раннего железного века, исследованных в 2008—2009 гг., связаны с небольшой курганной насыпью, возведенной первоначально над погребением 181 (?), а также досыпками к ней (?). Из квадратов комплекса, примыкающего к п. 181, происходит 10 кремневых изделий, преимущественно отщепов. Среди находок: комбинированное ножевидное орудие (нож-скребок) на отщепе и кресальный кремь на большом отщепе (определение С.Н. Разумова).

Из слоя могильника происходят развалы и фрагменты керамики милоградского типа (рис. 11). Аналогичная керамика найдена к западу от могильника на поселении Малополовецкое-2Д.

8. Тарасенки-2 (Фастовский р-н). Поселение. Расположено к востоку от Кошечевского гранитного карьера, на правом берегу р. Унава (Ирпень—Днепр) (рис. 1, 4). На развеенном участке обнаружено пятно жилища. Из него происходит керамика милоградского типа; биконическое пряслище, орнаментированное прочерченными линиями в виде «паркета».

9. Таценки-7 (Обуховский р-н). Поселение. Памятник расположен в 0,5 км к юго-западу от моста дороги Киев—Обухов; занимает дюнное возвышение правого берега р. Стугна (пр. приток Днепра) (рис. 1, 1). В 2007 г. Постугнянским

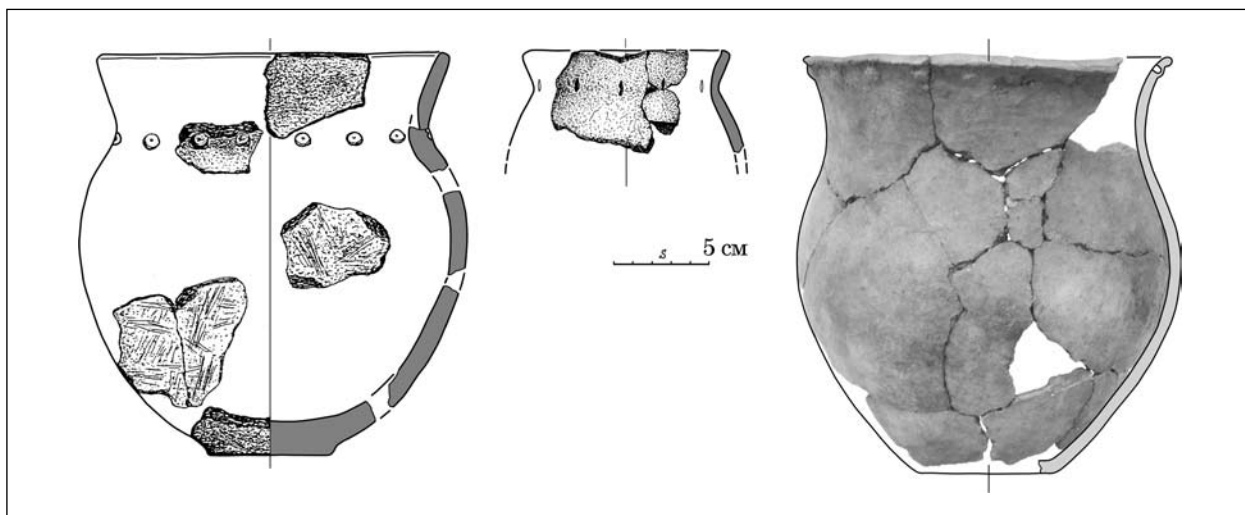

Рис. 11. Малополовецьке-3. Развалы сосудов милоградского типа с площади могильника

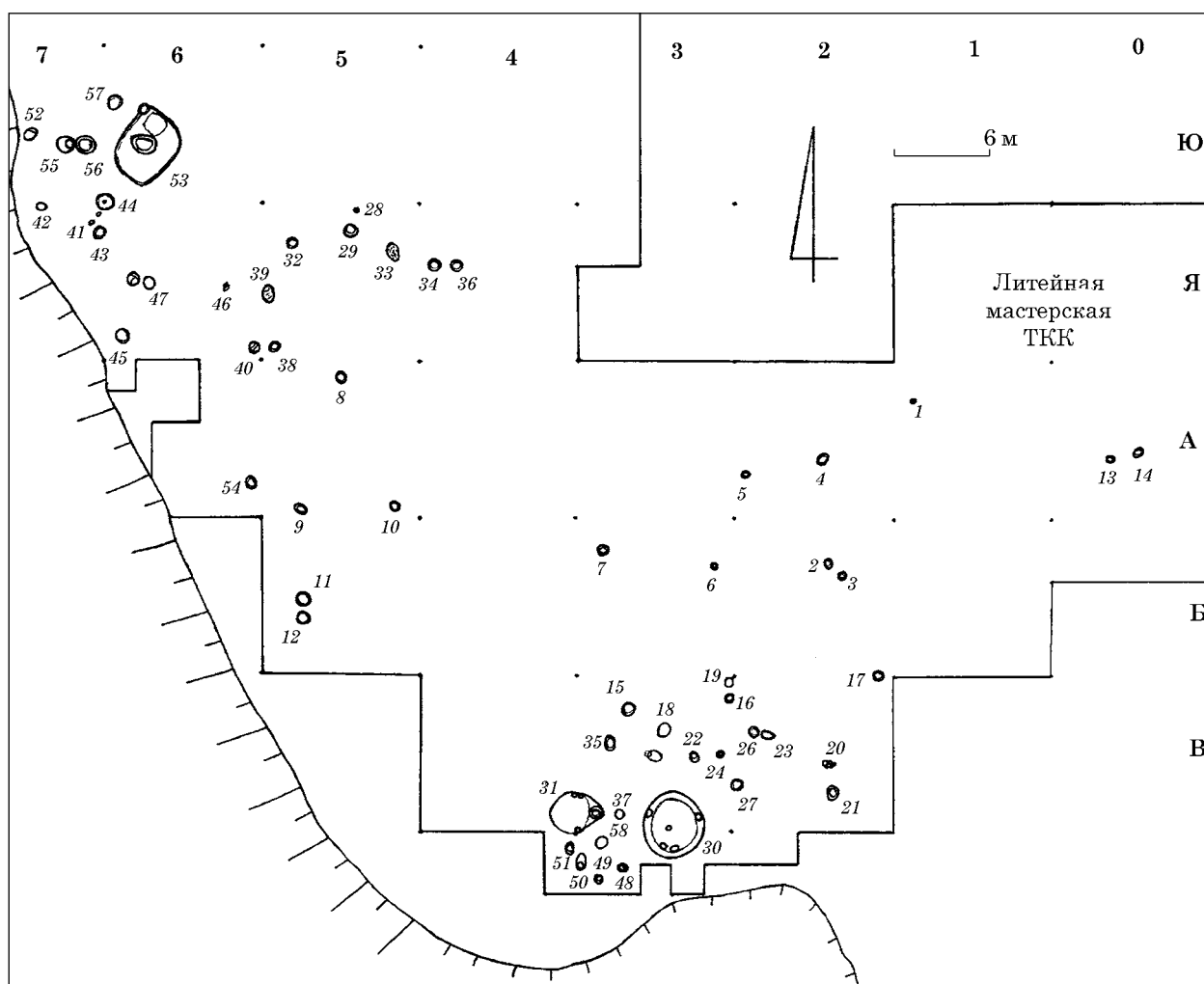

Рис. 12. Таценки-7. План исследованной площади

орядом Северной экспедиции ИА НАНУ (начальник отряда М.В. Квитницкий) раскопана сохранившаяся часть памятника, составившая около 3000 м² (рис. 12) [Квитницкий, Лысенко, 2009, с. 262—267].

Наиболее ярким горизонтом на памятнике является ранний этап милоградской культуры, представленный наибольшим количеством находок, двумя жилищами, ювелирной мастерской, хозяйственными и производственными ямами.

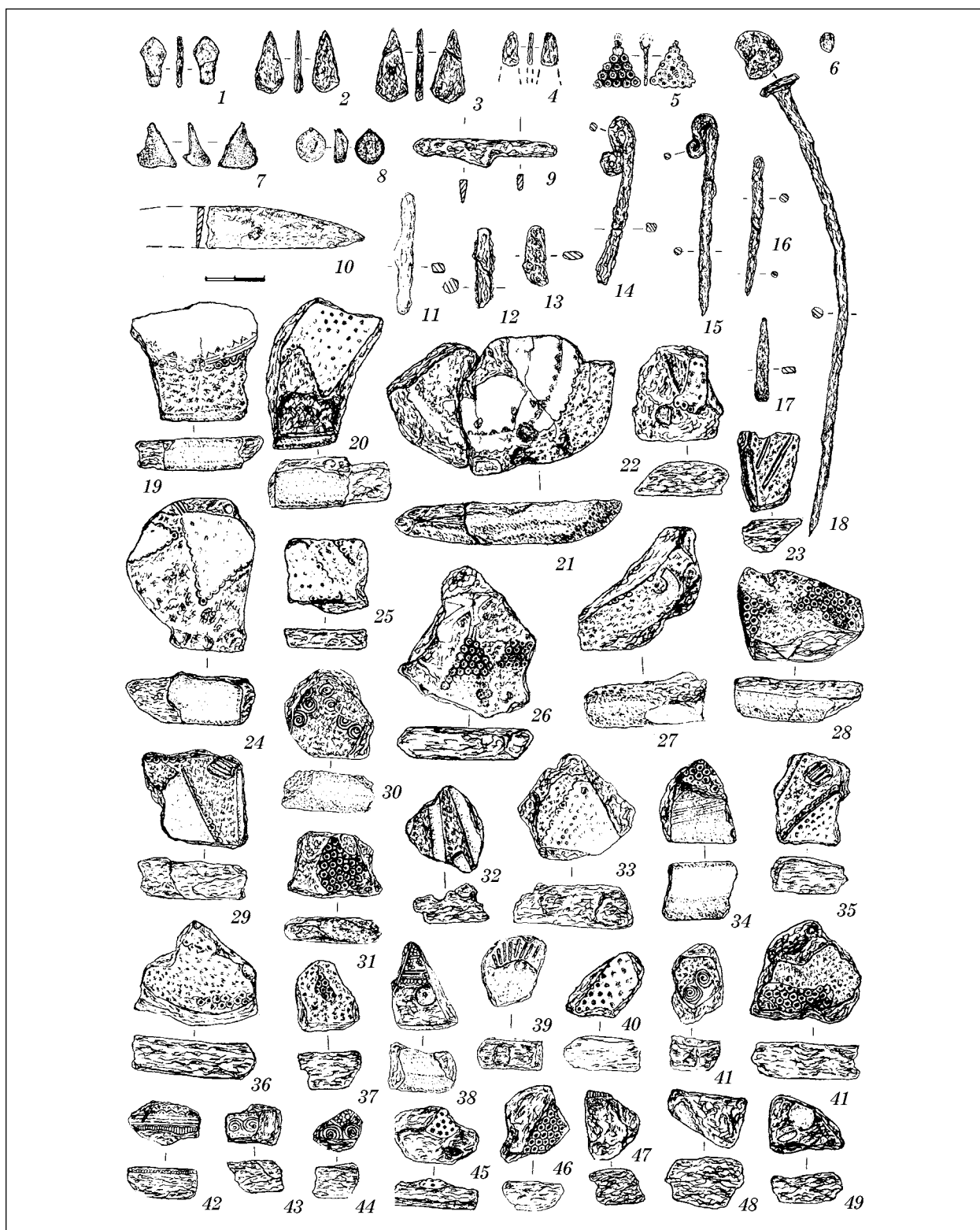

Рис. 13. Таценки-7. Бронзовые и железные изделия (1—18), фрагменты литейных форм (19—49)

Среди находок этого времени железные булавы с гвоздевидным и посоховидным навершиями (рис. 13, 14—16, 18), железные ножи (рис. 13, 9, 10), бронзовая ажурная треугольная подвеска (рис. 13, 5), бронзовый колокольчик (?) (рис. 13, 7), бронзовая выпуклая бляшка (рис. 13, 8), капля металла (рис. 13, 6), железные наконечники

стрел подгорцевского типа (рис. 13, 1—4), фрагменты железных изделий (рис. 13, 11—13, 17), стеклянные бусины, керамические пряслица, обломки литейных формочек (рис. 13, 19—49), тиглей и крышек на тигли.

Ювелирная мастерская представлена объектом 30, выявленным в пределах раскопа В/3 не-

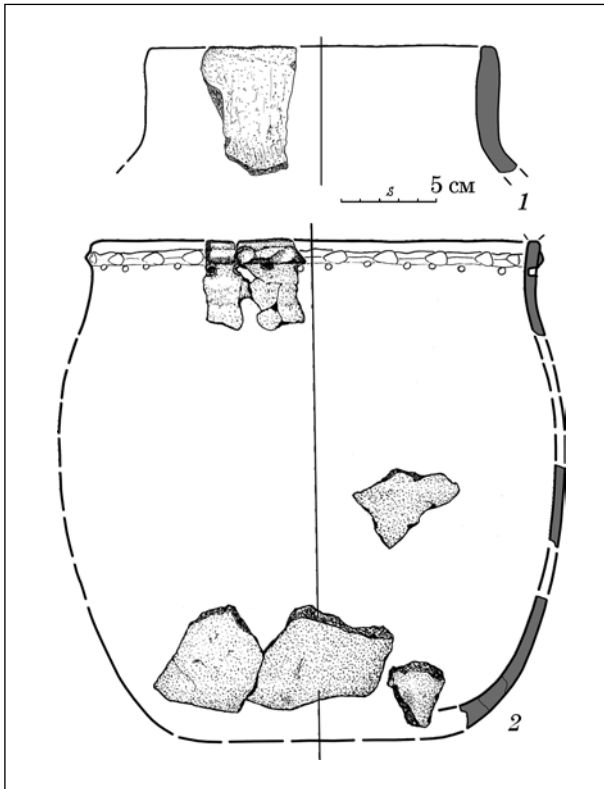

Рис. 14. Керамика милоградского типа с поселения Вита Почтовая-4 (1) и могильника Халепье, ур. Шанцы (2)

посредственно под дерновым слоем. Котлован подовальной формы, ориентирован по линии восток — запад, $3,8 \times 4,3$ м. Заполнение — серая гумусированная супесь. Стенки наклонные, плавно сужаются к дну, выявленному на уровне 1,06 м от современной поверхности. На глубине 0,8 м с северо-восточной, южной и юго-западной сторон расположены уступы шириной 0,35—0,45 м. С северо-восточной и юго-западной сторон котлована прослежены две ямы диаметром 0,55—0,6 м. Посреди котлована расположены две столбовые ямы диаметром 0,15 и 0,32 м, глубиной 1,6 и 1,65 м от современной поверхности. Заполнение одной из столбовых ям состояло из плотно утрамбованного слоя угля и золы овальной формы, $0,2 \times 0,3$ м. Из заполнения мастерской происходит большое количество фрагментов лепных сосудов милоградского типа, пряслица, железная игла, нож, бронзовые колокольчик и умбончик, фрагменты тиглей и ошлакованных стенок сосудов, которые использовались в качестве крышек на тигли. Кроме этого, на дне сооружения найдены три стеклянные бусины желтого цвета с синими глазками. В объекте обнаружено более 150 фрагментов литейных формочек, на большей части которых сохранились негативы украшений. Среди негативов вещей выделяются ажурные треугольные подвески подгорцевского типа, с точечным и спиральным орнаментом, колокольчики, украшения в виде открытого

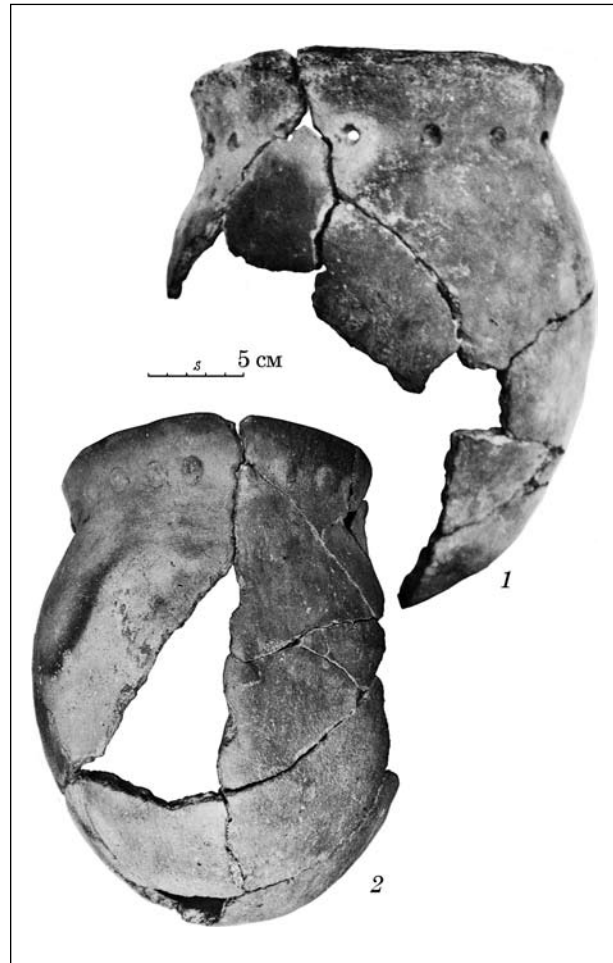

Рис. 15. Ходосовка. Керамика милоградского типа с раскопа VII

глаза, широкие овальные и округлые бляхи с орнаментом по краю, умбончики, заколки и т. д. Формочки сделаны из смешанного с мелкодисперсным песком лесовидного суглинка. Технология производства украшений включала в себя создание восковой модели, заливку ее глиняным раствором с дальнейшей сушкой формы и вытапливанием воска; на конечном этапе — заливку металла.

Жилища представлены объектами 31 и 53. Первое сооружение выявлено в 2 м к западу от объекта 30. Котлован сооружения округлой формы, $3,4 \times 3,34$ м, выявлен на глубине 0,2 м от современной поверхности. Заполнение состояло из темной гумусированной супеси. Стенки слабо наклонены; дно неровное, понижается к середине, зафиксированы на уровне 0,32—0,42 м. В западной части выявлена яма диаметром 1 м, глубиной 0,74 м от современной поверхности; стенки наклонные, в заполнении обнаружены фрагменты лепного сосуда. На противоположной, восточной стороне объекта, частично за его пределами, прослежена еще одна яма, диаметром 1,2 м. Стенки пологие, сужающиеся ко дну, расположенному на глубине 1,02 м от современной поверхности. У северно-

го и южного краев котлована зафиксированы три столбовые ямки диаметром 0,15—0,2 м — следы каркаса. Из заполнения происходит два наконечника стрел подгорцевского типа. Массовый материал представлен небольшим количеством обломков лепных сосудов милоградского типа.

Второе жилище 53 обнаружено на глубине 0,3—0,4 м от дневной поверхности после зачисток охранной пятидесятиметровой зоны памятника. Котлован объекта неправильной формы, 4,4 × 3,18 м, ориентирован по линии северо-восток — юго-запад. Заполнение — светло-серая супесь. Стены полого сужаются ко дну, зафиксированном на уровне 0,7—0,8 м. Посредине котлована расположено углубление овальной формы размерами 1,6 × 1,4 м, глубиной 1,1 м от современной поверхности. В северном углу сооружения, на глубине 0,6—0,7 м зафиксирована прокаленная площадка смешанного с песком суглинка, подпрямоугольной формы, размерами 1,24 × 1,16 м (площадка для очага?). За ней расположены остатки еще одной ямы; рядом выявлена обугленная колода, сохранившаяся в длину на 0,75 м.

10. Халепье (Обуховский р-н). Могильник. Памятник расположен в северо-западной части села, к северу от кладбища, на краю высокой лесовой террасы правого берега р. Днепр, в ур. Шанцы (рис. 1, 7). В 2007 г. Постугнянской экспедицией ОАСУ (начальник М.В. Квитницкий) на краю мыса проведены охранные раскопки в месте сооружения вышки сотовой связи на площади 14 × 10 м (140 м²). Зафиксированы остатки двух погребений, одно из которых отнесено к раннескифскому времени [Квитницкий, Лисенко, 2009].

Погребение 1. Кремация. На глубине 0,65 м обнаружено скопление мелких кальцинированных костей (более 20 шт.) и фрагментов лепного сосуда (венчик, стенка). Диаметр скопления до 1 м, погребальное сооружение не зафиксировано. Отдельные кости и фрагменты керамики находили до глубины 0,75 м. Южная (большая?) часть погребения разрушена перекопом: две крупные кальцинированные кости — фрагмент свода черепа (3,3 × 2,5 см) и фрагмент трубчатой кости (L = 5 см; рука?) — найдены в перекопе рядом со скоплением; рядом находились также два крупных фрагмента придонной части лепного горшка (рис. 14, 2). Тесто с примесью дресвы, песка. Цвет пятнами черный, серый,

желтый. Поверхность шероховато-заглаженная. Под венчиком сосуд орнаментирован наlepным валиком, треугольным в сечении, расчлененным пальцевыми вдавлениями. Вдоль нижней части валика идет ряд круглых ямок, образующих изнутри плоские «жемчужины».

11. Ходосовка-Диброва (Киево-Святошинский р-н). Поселение. Расположено на левом берегу р. Вита (пр. приток Днепра) между сс. Ходосовка и Лесники (рис. 1, 2). На протяжении 2003—2008 гг. работы в ур. Диброва были проведены Северной экспедицией ИА НАНУ (начальник И.А. Готун). На раскопе II зафиксированы керамика милоградского типа, керамические пряслица, железная и бронзовые булавы. Наряду с керамикой милоградского типа, в раскопе найдено значительное количество лесостепной керамики раннескифского времени [Північна експедиція..., 2007; см. также публикации И.А. Готуна и др. в АБУ/АДУ за 2003—2008 гг.].

Значительное количество керамики милоградского типа, в том числе несколько развалов, обнаружено в 2007—2008 гг. на раскопе VII («огород лесника»). Часть керамики округлодонная; многие сосуды толстостенные, с шероховато-заглаженной поверхностью. Сосуды орнаментированы ямками и жемчужинами по шейке (рис. 15). Керамика с этого раскопа в целом близка керамике, обнаруженной в кургане 1 у хут. Березовка, что позволяет предварительно датировать ее V—IV вв. до н. э.

На памятниках Малополовецкое-3, Ходосовка, Таценки-7, Березовка-1 доктором геогр. наук Ж.Н. Матвишиной были проведены палеопедологические исследования. Установлено наличие более засушливого нежели сейчас климата [Матвишина, Пархоменко, Лисенко, 2005, с. 28—32; Матвишина, Пархоменко, 2008/116]. Обращает на себя внимание, что все вновь выявленные на Киевщине милоградские памятники расположены на залесенных в прошлом участках с развитой балочной системой, подковой огибающей лугово-черноземные равнинные участки «Белоцерковской степи» [Давыдчук, 1990].

Новые материалы позволяют несколько по-иному взглянуть на становление и развитие подгорцевско-милоградского культурного круга и на те сложные культурно-исторические процессы, которые происходили в Среднем Поднепровье в I тыс. до н. э.

Гаскевич Д.Л., Лисенко С.Д. Археологічні пам'ятки біля с. Кошківка на Фастівщині // АВУ 1997—1998 рр. — 1998. — С. 69—73.

Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Археологічна карта Київщини. Фастівський район. — К., 2002.

Давидчук В.С. Ландшафти. Карта масштабу 1 : 1 000 000 // Атлас юного туриста-краєзнавця Київської області. — М., 1990. — С. 18—19

Даниленко В.М. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. // АП УРСР. — 1956. — Т. 6. — С. 5—16.

Квітницький М.В., Лисенко С.Д. Охранные раскопки у с. Таценки под Киевом // Матеріали та археології Беларусі. Археологічні дослідження на Беларусі у 2007 годзе. — Минск, 2009. — Вып. 17. — С. 262—267.

Квітницький М.В., Лисенко С.Д. Розкопки комплексної пам'ятки археології в ур. Шанці в с. Халеп'я Обухівського району // АДУ 2006—2007 рр. — 2009. — С. 154—157.

Лисенко С.Д. Новые находки бронзовых изделий эпохи бронзы и скифского времени в Киевской области // Музейні читання: Матеріали наук. конф. (грудень 2001 р.). — К., 2002. — С. 129—137.

Лисенко С.Д. До питання про вторинне використання артефактів трипільської культури на Київщині за доби бронзи — в ранньому залізному віці // Перший всесвітній конгрес «Трипільська цивілізація» (7—11 жовтня 2004 р., Київ): Тези доп. — К., 2004. — С. 46.

Лисенко С.Д. Погребения скифского времени Малополовецкого могильника // Археологічні пам'ятки Фастівщини. Матеріали до археологічної карти Київської області. — ФДКМ. Прес-музей. — Фастів, 2004а. — № 20—21. — С. 6—33.

Лисенко С.Д. Дополнения к археологической карте Фастовского района (1999—2004 гг.) // Археологічні пам'ятки Фастівщини. Матеріали до археологічної карти Київської області. — ФДКМ. Прес-музей. — Фастів, 2004б. — № 20—21. — С. 85—152.

Лисенко С.Д., Гаскевич Д.Л., Панковский В.Б. и др. Разведки в Киевской области в 2006 г. // АДУ 2005—2007 рр. — 2007. — С. 266—271.

Лисенко С.Д., Карнаух Е.Г. Курган милоградской культуры близ Киева // Донецький археологічний збірник за 2009—2010 рр. — 2010. — № 13—14. — С. 229—247.

Лисенко С.Д., Скиба А.В., Лисенко С.С., Басанський П.Л. Могильник эпохи поздней бронзы Кошцевка-4 // АВУ 1998—1999 рр. — 1999. — С. 21—24.

Максимов Е.В., Петровская Е.В. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. — Полтава, 2008.

Матвишина Ж.Н., Пархоменко А.Г. Палеопедологическое исследование кургана у хут. Березовка Макаровского района Киевской области // Лисенко С.Д. Исследование кургана Березовка-1 («Аистова Могила») // НА ИА НАН Украины. — 2008/116. — С. 7—25.

Матвишина Ж.М., Пархоменко О.Г., Лисенко С.Д. Палеопедологічне вивчення голоценових відкладів археологічних пам'яток Середнього Подніпров'я (на прикладі Малополовецького археологічного комплексу) // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. — Херсон, 2005. — С. 28—32.

Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967.

Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження. — Вип. І: Поселення між Ходосівкою та Лісниками: Дослідження 2003 р. / І.А. Готун, Д.Л. Гаскевич, О.М. Казимір та ін. — К., 2007.

С. Д. Лисенко

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ПІДГІРЦЕВСЬКОЇ ГРУПИ МИЛОГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА КИЇВЩИНІ

Стаття вводить до наукового обігу нові пам'ятки підгірцевської групи милоградської культури виявлені в останні десятиліття на Київщині. Подано загальну характеристику поселень, поховань та окремих знахідок.

S. D. Lysenko

NEW MONUMENTS OF PIDHIRTSI GROUP OF MYLOHRADSKA CULTURE IN KIEV REGION

The author of the article introduces into scientific circulation new monuments of Pidhirtsi group of mylohradska culture found at last decades in Kiev region. The general characterization of found settlements, burial sites and some finds is given.

О. Є. Ф і а л к о

СКІФСЬКИЙ КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК БІЛЯ с. ЗЕЛЕНЕ НА ХЕРСОНЩИНІ

Стаття вводить до наукового обігу результати дослідження скіфського дружинного могильника, розкопаного на терені степової Скіфії. Матеріали цієї курганної групи підтверджують, що зброю у скіфів носили не лише чоловіки, але й жінки, у тому числі й дівчатка.

Ключові слова: скіфи, амазонки, поховальний обряд, дитячі поховання, Північне Причорномор'я.

У другій половині ХХ ст. у степових регіонах України проводилися інтенсивні археологічні дослідження курганних могильників, у тому числі й скіфської доби. У результаті накопичено істотну базу археологічних і антропологічних даних. Проте на жаль процес накопичення джерел значно випередив процес введення їх до наукового обігу, тому багато цікавих і унікальних комплексів і досі залишається в забутті. Така доля спіткала й матеріали дослідження курганної групи поблизу с. Зелене на Херсонщині.

Під час охоронних розкопок 1983 р. у зоні будівництва зрошувальних систем на території Херсонської області співробітниками Краснознам'янської новобудовної експедиції Інституту археології АН УРСР були досліджені окремі кургани й курганні групи поблизу сіл Антонівка Скадовського р-ну, Кирове та Львове Бериславського р-ну, Зелене Верхньорогачицького р-ну. Введенню до наукового обігу матеріалів останнього і присвячено це дослідження¹.

Курганний могильник поблизу с. Зелене розташований у степу, на південь від річки Ро-

гачик, на лівобережжі Дніпра, у 3,0 км на захід від села. Могильник складався з 16 курганів висотою 0,5—2,5 м, які простяглися ланцюгом із південного заходу на північний схід. У центральній частині курганної групи знаходилося два довгих кургани доби пізньої бронзи. Розкопано дев'ять курганів, які безпосередньо потрапили до зони меліорації. Один із них (№ 6) зведений за доби пізньої бронзи, решта (№ 1—5, 7—9) датуються скіфським часом [Евдокимов і др., 1983/2; Евдокимов, 1985, с. 274].

КУРГАН 1

Насип круглий у плані, висотою 1,0 м, діаметром 42,0 м (рис. 1, 1). По периметру кургану зафіксовані окремі камені крєпиди. Під насипом відкрито кільцевий рівчак та три скіфських поховання: два основних (2, 3) і одне впускне (1). Рівчак діаметром 40,0 м, шириною 1,0 м, глибиною 1,0 м, мав дві перемички на заході та сході, шириною, відповідно, 5,3 та 5,0 м. У заповненні виявлені поодинокі камені крєпиди, які сповзли, та залишки тризни (кістки тварин і уламки амфор).

Поховання 1 (рис. 2, 1) впущене в насип у 10,0 м на південь від умовного центру. Влаштовано в ямі з підбосом. Вхідна яма овальна в плані, орієнтована по лінії схід — захід, розмірами 2,1 × 0,8 м, дно на глибині 3,36 м. До північної стінки вхідної ями примикала камера.

Поховальна камера овальна в плані, орієнтована по лінії схід — захід, розмірами 2,15 × 0,8 м, дно на глибині 3,44 м. Висота склепіння біля входу 0,5 м, біля задньої стінки 0,2 м. Поховання пограбовано через вхідну яму. У заповненні виявлені лопатка бика й уламки ручок ножів (1).

1. Користуюся нагодою висловити щиру подяку Я.П. Гершковичу — одному із співавторів Наукового звіту за дозвіл публікації скіфських матеріалів.

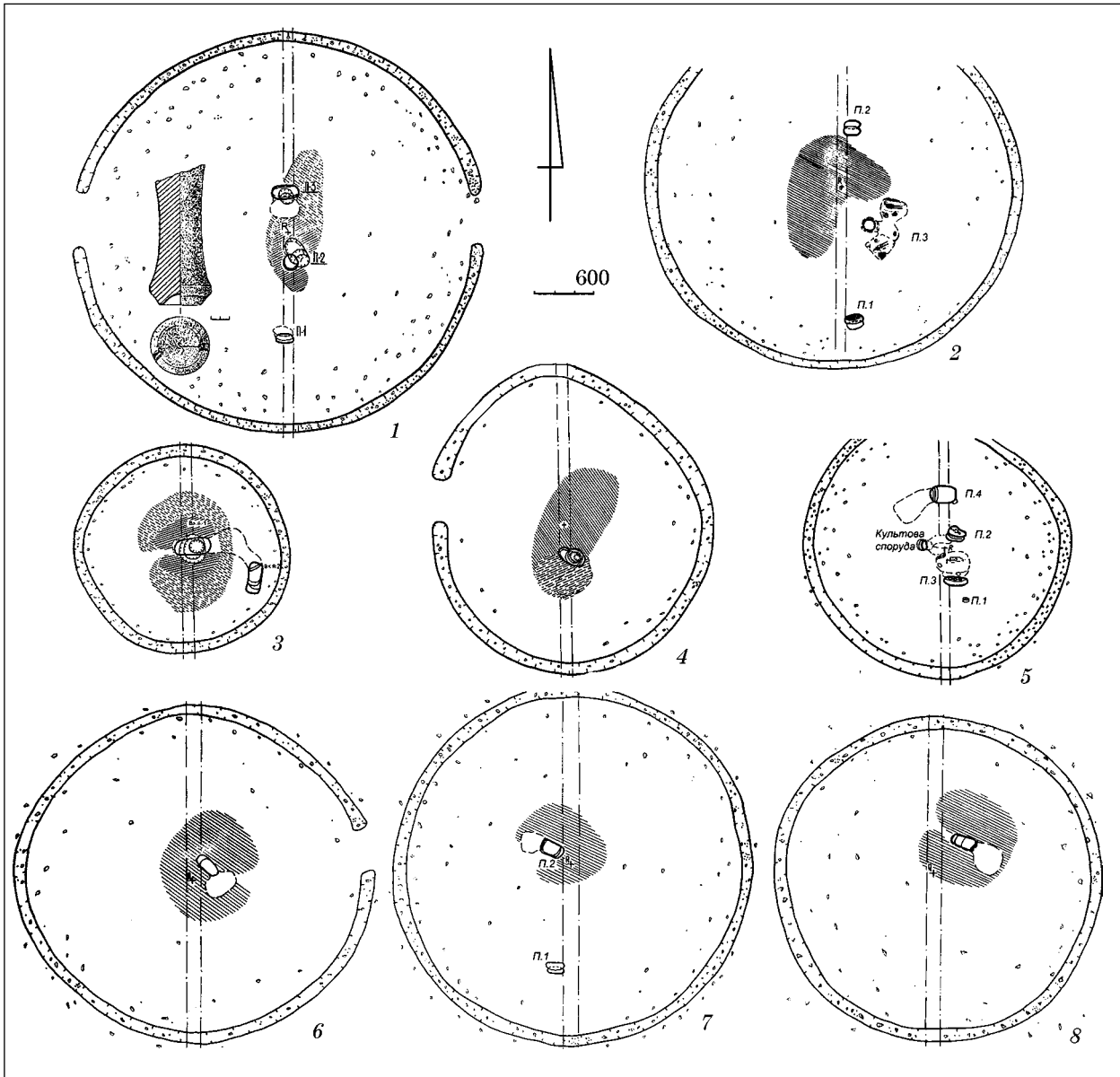

Рис. 1. Загальні плани курганів: 1 — курган 1; 2 — курган 2; 3 — курган 4; 4 — курган 3; 5 — курган 5; 6 — курган 7; 7 — курган 8; 8 — курган 9

Опис знахідок.

1. Фрагменти ручок ножів кістяні — 2 екз. (рис. 2, 2).

Двоскладові, скріплені залізними заклепками:

- нижня частина, овальна в перетині, з двома заклепками; розміри — $3,4 \times 1,4$ см, товщ. — 1,2 см;
- верхня частина, шестигранна в перетині, з трьома заклепками і фрагментом залізного леза усередині; розміри — $2,5 \times 1,3$ см, товщ. — 1,4 см.

Поховання 2 (рис. 2, 3) знаходилось у центрі кургану. Влаштовано в катакомбі. Вхідна яма округла в плані, діаметром 1,52 м, дно на глибині 3,0 м. Вздовж південно-західної стінки на глибині 2,56 м зроблена сходинка шириною 0,8 м. Яму пошкоджено грабіжницьким ходом.

До північно-східної стінки вхідної ями примикала камера.

Поховальна камера підквадратної в плані форми, орієнтована по лінії північний захід — південний схід, розмірами $2,4 \times 2,2$ м. Дно її на одному рівні з дном вхідної ями. Поховання пограбовано. У заповненні були окремі кістки скелета людини.

Поховання 3 (рис. 2, 4) знаходилось у 3,0 м на північ від центру кургану. Влаштовано в ямі з підбосом. Вхідна яма овальна в плані, орієнтована по лінії захід — схід, розмірами $2,95 \times 1,4$ м, дно на глибині 3,64 м. Підбій примикав до південної стінки вхідної ями і був розташований паралельно їй.

Підбій овальний у плані, розмірами $3,3 \times 2,7$ м, дно на глибині 3,92 м. Поховання пограбовано. У заповненні його знайдено уламки дротиків (1).

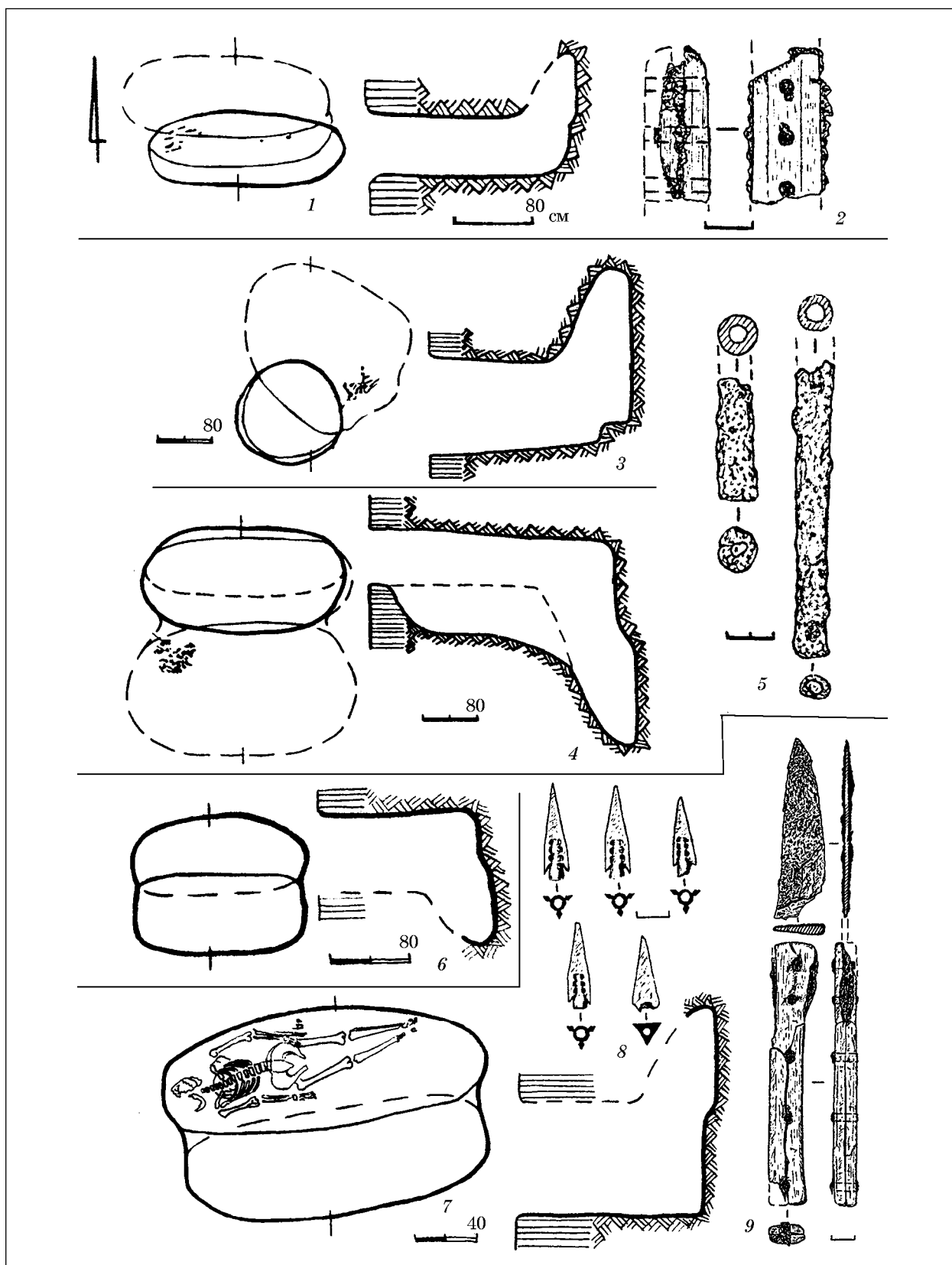

Рис. 2. Плани та розрізи поховань і реманент із них: 1—2 — курган 1, поховання 1; 3 — курган 1, поховання 2; 4—5 — курган 1, поховання 3; 6 — курган 2, поховання 2; 7—9 — курган 2, поховання 1

Опис знахідок.

1. Фрагменти дротиків (?) залізних — 4 екз. (рис. 2, 5).

• втулки циліндричної форми, фрагменто-

вані — 2 екз.; довжина 12,5 і 5,2 см, діаметр 1,4—1,5 см;

• фрагменти підтоків — 2 екз.; довжина 3,8 і 3,0 см, діаметр 1,8—1,5 см.

КУРГАН 2

Насип круглий у плані, висотою 1,0 м, діаметром близько 40,0 м (рис. 1, 2). По периметру зафіксовано камені крепіді. Під насипом відкриті кільцевий рівчак та три скіфських поховання. Рівчак діаметром 37,0 м, шириною 1,0 м, глибиною 1,0 м, з двома перемичками на заході та сході, шириною відповідно 5,3 та 5,0 м. У заповненні його виявлені поодинокі камені крепіді, які сповзли, та залишки тризні (кістки тварин і уламки амфор).

Поховання 1 (рис. 2, 7) впущене в насип у 12,8 м на південь від центру. Влаштовано в ямі з підбоям. Вхідна яма овальна в плані, орієнтована по лінії схід — захід, розмірами 1,96 × 0,58 м, дно на глибині 2,3 м. У північній стінці зроблений вхід до камери.

Поховальна камера овальна в плані, орієнтована по лінії схід — захід, розмірами 2,1 × 0,8 м, дно на глибині 2,38 м.

Кістяк похованого лежав випростано на спині, головою на захід. Біля лівої руки лежав залізний ніж (1) і бронзові вістря стріл (2) поруч.

Опис знахідок.

1. Ніж залізний з кістяною ручкою (рис. 2, 9).

Лезо з горбатою спинкою, трикутне в перетині, закріплене у двоскладовій, овальній у перетині, ручці за допомогою п'ятих залізних заклепок. Довжина ножа 20,0 см, ручки — 11,8 см, ширина ручки — 1,5 см, ширина леза — 2,2 см.

2. Вістря стріл бронзові — 5 екз. (рис. 2, 8)

Тригранні двох видів:

- з виступаючою втулкою, П-подібним ложком із трьома горизонтальними рельєфними смугами, довжина — 2,9—3,2 см — 3 екз.; довжина — 2,5 см — 1 екз.;
- з втопленою втулкою і ледве наміченим П-подібним ложком, довжина — 2,5 см — 1 екз.

Поховання 2 (рис. 2, 6) впущене в 5,8 м на північ від центру кургану. Влаштовано в ямі з підбоям. Вхідна яма овальна в плані, орієнтована по лінії схід — захід, розмірами 1,8 × 0,8 м, дно на глибині 2,6 м. Підбій примикав до південної стінки вхідної ями і розташований паралельно їй.

Поховальна камера овальна в плані, розмірами 1,7 × 0,8 м, дно на глибині 2,86 м. Поховання пограбовано. У заповненні виявлені лише окремі кістки дитячого скелета.

Поховання 3 (основне) (рис. 3) знаходилося в 4,0 м на південний схід від центру насипу. Влаштовано в катакомбі з двома поховальними камерами. Вхідна яма кругла в плані, діаметром 1,1 м, розширювалася до дна, досягаючи тут діаметру 1,6 м, дно на глибині 4,08 м. На стіні збереглися сліди тесла (шир. 4,0 см). Вхід до поховальних камер арочної форми (висотою 0,95 м, шириною 1,0 м) зроблено у східній стінці вхідної ями. Перед входом у підлозі влаштовано поглиблення довжиною 0,9 м, шириною 0,15 м, глибиною 0,1 м для

упору дерев'яного заслону. Від вхідної ями в південно-східному напрямку йшов *дромос* завдовжки 1,75 м і шириною 1,4 м, висотою біля входу 0,95 м, біля протилежної торцевої стінки — 0,4 м. Дно дромосу на глибині 4,2 м (тобто на 0,1 м нижче дна вхідної ями). Під торцевою стінкою дромосу стояв бронзовий казан (1) із залишками напутньої їжі — частиною тупі барана. На південь і північ від дромосу розходилися дві поховальні камери.

Південна камера 1 трапецієподібна в плані, орієнтована в напрямку південний захід — північний схід, розмірами 1,8—2,4 × 1,9—2,0 м, дно на глибині 4,3 м. Висота склепіння камери біля входу 0,95 м, біля задньої стінки 0,4 м. На стінці і стелі камери збереглися сліди теслоподібного знаряддя (шир. 4,0 см).

Похований лежав посередині камери випростано на спині, головою на південний захід, на смугастому матраці, набитому травою. Матрац прямокутної форми розмірами 1,9 × 1,3 м і завтовшки 0,1 м. Тканина зі смужками (шириною 1,0 см) блакитного та темно-синього кольору, які чергувалися через 10 см на білому тлі. Під головою похованого знаходилася подушка з тканини червоного кольору, розмірами 0,5 × 0,3 м, теж набита травою. Біля лівої руки стояв дерев'яний табурет (2), на якому лежали сагайдачний набір (3) з ножом (4) і пучок стріл (5) у шкіряному футлярі. Ще один сагайдачний набір (6) лежав у північному кутку камери. Під матрацом розстелений залізний панцир (7). Ліворуч біля черепа виявлено шкіряний мішечок із трав'янистим вмістом, стягнутий у верхній частині шнурком. Біля південно-східної стінки лежали шкіряні набедренники із залізним пластинчастим набором (7) і списи (8), на яких стояла дерев'яна таріль (9) з частиною туші корови, залізним ножом (10), дерев'яною чашею (11) із залишками їжі й дерев'яна чашечка (12). На лівій стороні грудної клітини лежав камінь (13), на кістках таза збереглися залишки шкіряного поясу з фрагментами плетеної мотузки. Біля правої руки лежав червоноглиняний лекіф (14) і перевернутий догори дном чорнолаковий кілік (15). У північно-східному куті камери виявлені залізні втоки списів (16).

Північна камера 2, овальна у плані, орієнтована по лінії захід — схід із невеликим відхиленням на північ, розмірами 2,75 × 2,0 м, дно на глибині 4,3 м, тобто на одному рівні з дном камери 1. Висота склепіння біля входу до камери 0,95 м, біля задньої стінки — 0,4 м. На стінках теж збереглися сліди тесла. Біля входу до камери на дерев'яному блюді (17) лежала вирізка жертвового м'яса і ніж (18), поруч кам'яна зернотерка (19), на ній дерев'яний розтиральник (20) і чорнолаковий кілік (21).

Похована лежала посередині камери випростано на спині, головою на північний захід, на такому ж, як і в камері 1, смугастому матраці, розмірами 2,1 × 1,25 м, товщиною 0,1 м, набитому травою. Її голова покоїлася на подушці

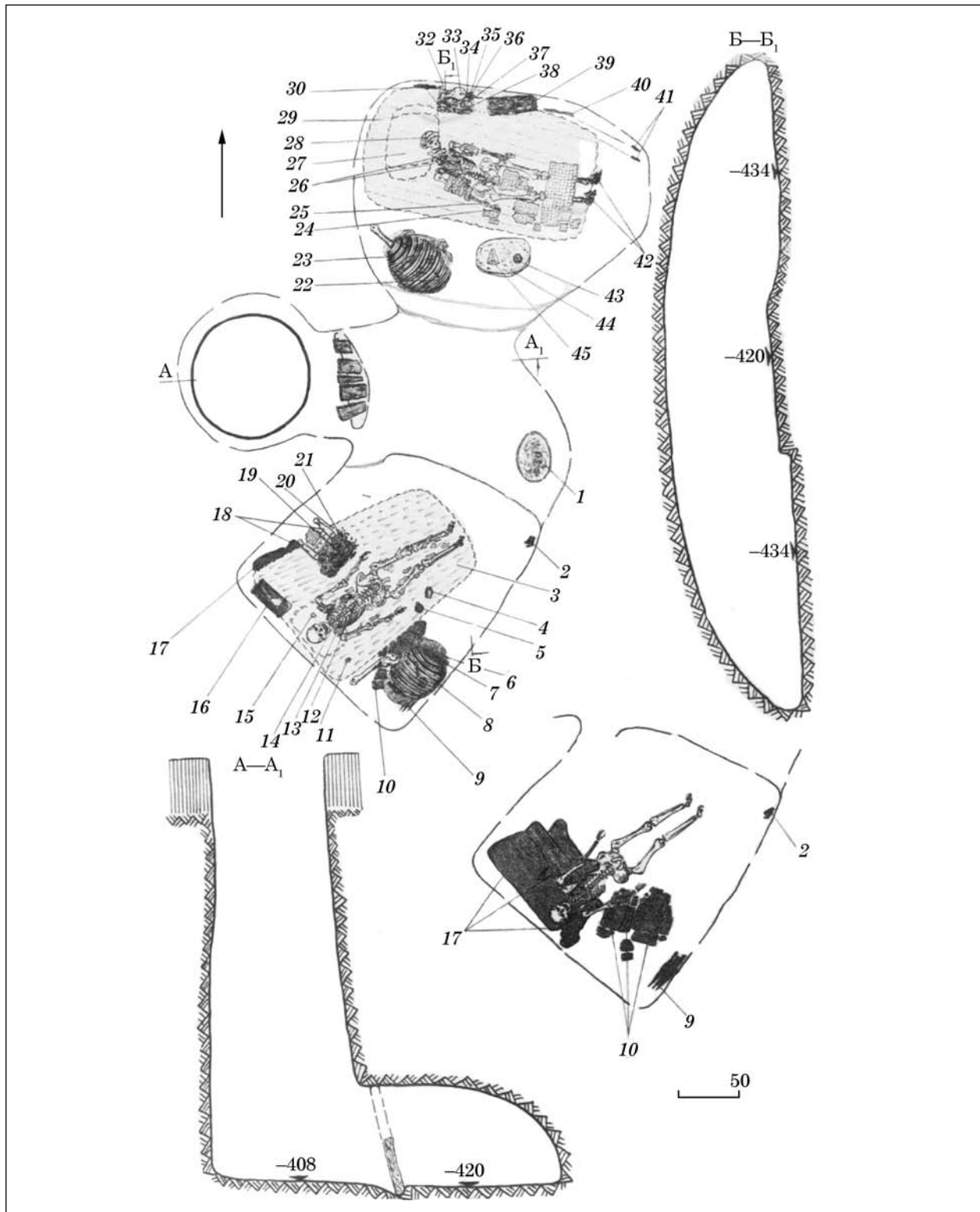

Рис. 3. Курган 2, поховання 3: план та розріз

з тканини червоного кольору, набитій травою, розмірами $0,7 \times 0,5$ м. На черепі похованої зафіксовані сліди головного убору¹. На шиї зна-

1. У звіті вказано «пов'язка з тканини червоного кольору типу хустки, складеної по діагоналі кутом вгору і загорнутим на потилиці». Вірогідно, йдеться про типову для скіфів гостроконечну шапку (так званого фрігійського типу).

ходилося намисто із золотих підвісок (22). На зап'ястя правої руки одягнений браслет із наместин (23), на середньому пальці срібний перстень (24). На ступнях збереглися сліди м'яких шкіряних півчобітків, так званих скіфіків, з витисненим орнаментом, стягнутих на щиколотках шкіряним шнурком. Ноги були вкриті тканиною. Уздовж північної стінки лежали

Рис. 4. Курган 2, поховання 3. Посуд

залізні спис (25) та дротик (26), підтоки яких знаходились у південно-східному куті камери. Біля лівого плеча стояла дерев'яна шкатулка (27) з набором речей: бронзовим дзеркалом (28), ойнохоєю (29), дерев'яним веретеном із бронзовим прясельцем (30), червонофігурним лекіфом (31), двома дерев'яними піксидами (32) і залізним шилом (33). Поруч зі скринькою лежали сагайдачний набір (34) та шкіряний ремінець довжиною 0,3 м, очевидно, від сагайдака.

Опис знахідок.

1. Казан бронзовий (рис. 4, 6).

Литий, з овальною в плані глибокої чашею, сплюсненою з двох боків, край якої оформлений у вигляді валика. По верхньому краю — дві вертикальні петельчасті ручки з трьома виступами-шишечками кожна. Ніжка у вигляді пустотілого конуса з розширенням у нижній частині з трьома округлими виступами (літками). На стінці збереглась латка — слід ремонту. Зовнішня поверхня сильно закопчена.

Висота казана — 31,8 см, розмір вінець —

46,0 × 33,0 см, товщина стінок — 1,2 см; висота ніжки — 9,5 см, діаметр ніжки — 11,9 см.

2. Табурет дерев'яний (рис. 5, 10—12).

Складався з чотирьох монолітних ніжок, верхню частину яких оформлено у вигляді циліндра з округлим завершенням, нижню третину — у вигляді багатогранного конуса. У верхній частині кожної ніжки з двох сторін зроблені прямокутні прорізи (розмірами 2,0 × 3,0 см, глибиною 4,0 см) для кріплення з'єднувальних перекладин. Кожна перекладина мала по три прорізи для кріплення ремінів, що перехрещуються, на яких лежала подушка, набита травою. Висота табурета — 31,0 см; діаметр ніжок — 5,5 см. Довжина перекладин — 24,0 см, ширина — 3,5 см, товщина — 1,5 см.

3. Вістря стріл бронзові — 110 екз. (сагайдачний набір 1).

Всі тригранні (рис. 6, 1):

- з виступаючою короткої втулкою, кінцями граней, опущеними до її краю, прямокутним ложком на третину довжини вістря, довжина — 3,0—3,2 см — 74 екз.;

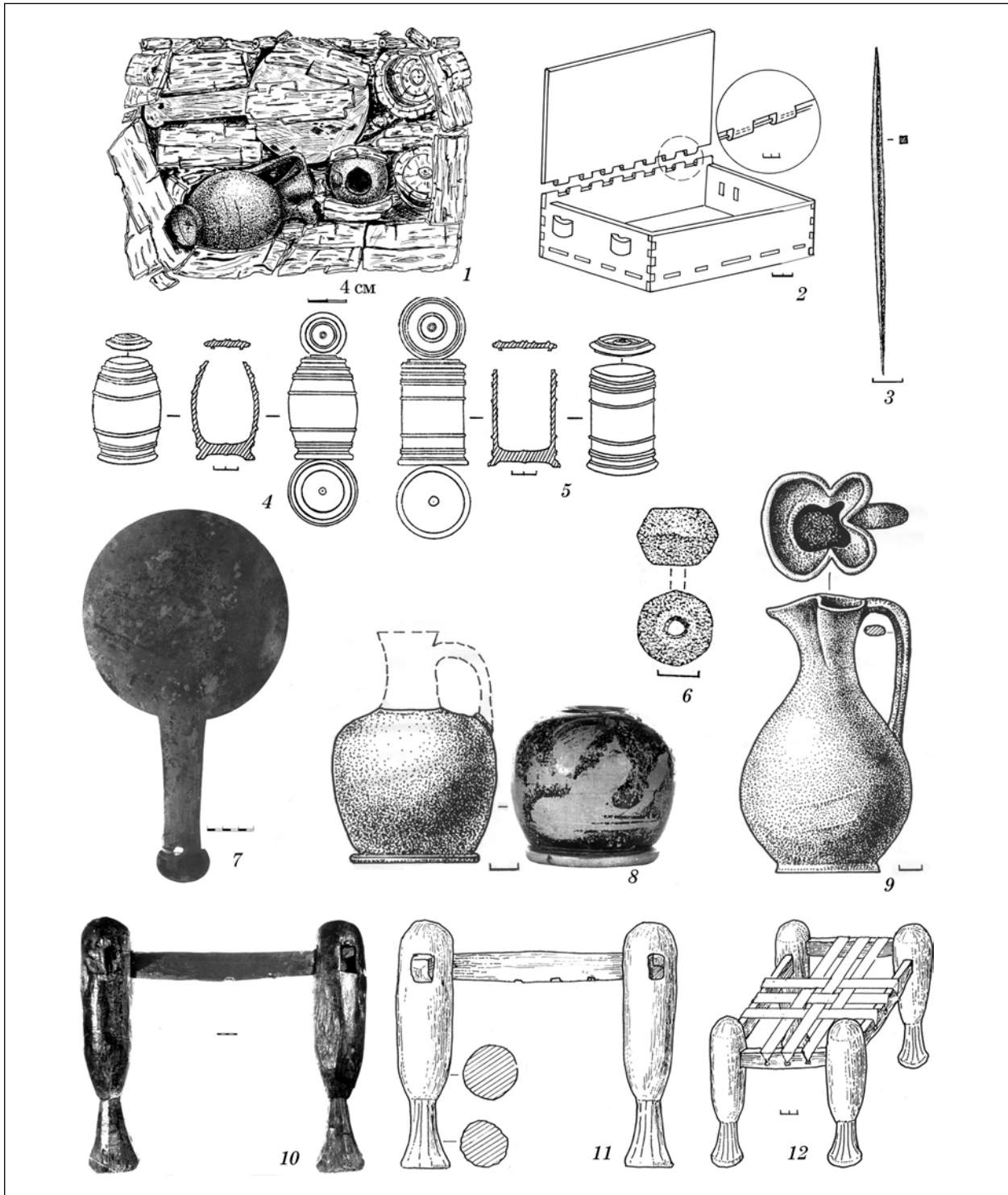

Рис. 5. Курган 2, поховання 3. Речовий супровід

- з виступаючою втулкою, кінцями граней, опущеними до її краю, з прямокутним ложком на 1/2 довжини вістря, з литим тамго-подібним знаком у вигляді косого хреста, довжина — 3,5 см — 1 екз.;
- з прихованою втулкою, опущеними кінцями граней і невеликим П-подібним ложком, довжина — 2,2—3,0 см — 34 екз.;
- з прихованою втулкою, опущеними кінцями гладких граней, довжина — 2,6 см — 1 екз.

4. Ніж залізний фрагментований (рис. 6, 4).

Лезо трикутне в перетині, з горбатою спинкою, кріпилося до кістяної рукояті залізними заклепками (збереглося дві). Ручка, обламана у верхній частині, не збереглася. Довжина — 11,0 см, ширина леза — 1,5 см.

5. Вістря стріл бронзові — 186 екз. (пучок стріл — набір 2) (рис. 6, 1).

а) трилопатевої — 17 екз.:

- з короткою втулкою, яка виступає, ложком

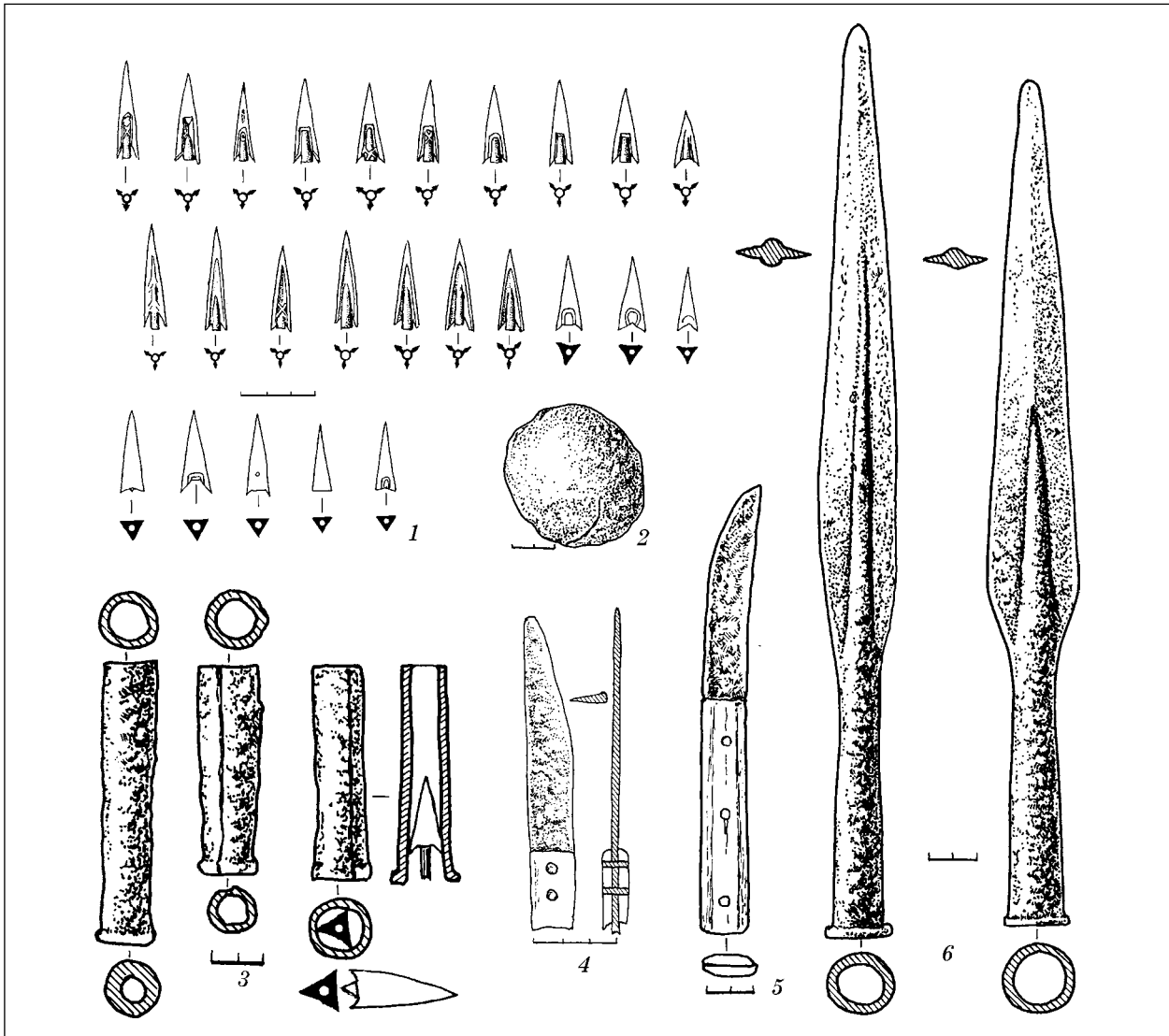

Рис. 6. Курган 2, поховання 3. Предмети озброєння

- на всю довжину вістря і виступаючими гостро обрізаними кінцями лопатей; довжина — 2,7—3,4 см — 17 екз.;
- б) тригранні — 169 екз.:
- з короткою втулкою, прямокутним ложком на 1/2 довжини наконечника, гостро обрізаними кінцями граней врівень із втулкою або злегка довгими за неї; на 30 екз. на ложках — литий тамгоподібний знак у вигляді косого хреста; довжина — 2,6—3,6 см — 48 екз.;
 - з короткою втулкою, прямокутним ложком на 1/3 довжини вістря, кінцями граней врівень із втулкою або злегка довгими за неї; довжина — 2,6—3,5 см — 73 екз.;
 - з прихованою втулкою, невеликим П-подібним ложком і звисаючими вістрями граней; довжина — 2,5—2,7 см — 21 екз.;
 - з прихованою втулкою і рівним краєм граней або невеликою виїмкою в основі грані; 11 екз. виготовлені в єдиній формі; довжина — 2,9 см — 23 екз.;
 - з прихованою втулкою і сильно виступаючими кінцями граней, які утворюють шипи; довжина — 2,8 см — 4 екз.
6. Вістря стріл бронзові — 187 екз. (сагайдак 3).
- а) трилопатеві — 31 екз.:
- з виступаючою втулкою, ложком на всю довжину вістря, кінцями лопатей, які злегка виступають або врівень із втулкою; довжина — 2,4—3,5 см — 31 екз.;
 - б) тригранні — 156 екз.:
 - з виступаючою втулкою, прямокутним П-подібним ложком на 1/3 довжини вістря, кінці граней врівень із втулкою або злегка звисають, 19 і 12 наконечників відлиті в двох формах; довжина — 2,4—3,1 см — 91 екз.;
 - з виступаючою втулкою, прямокутним П-подібним ложком на 1/2 довжини вістря, кінці граней врівень із втулкою або злегка звисають; довжина — 2,3—3,2 см — 11 екз.;
 - з виступаючою втулкою, невеликим П-подібним ложком і гостро обрізаними кінцями граней; довжина — 2,6 см — 1 екз.;

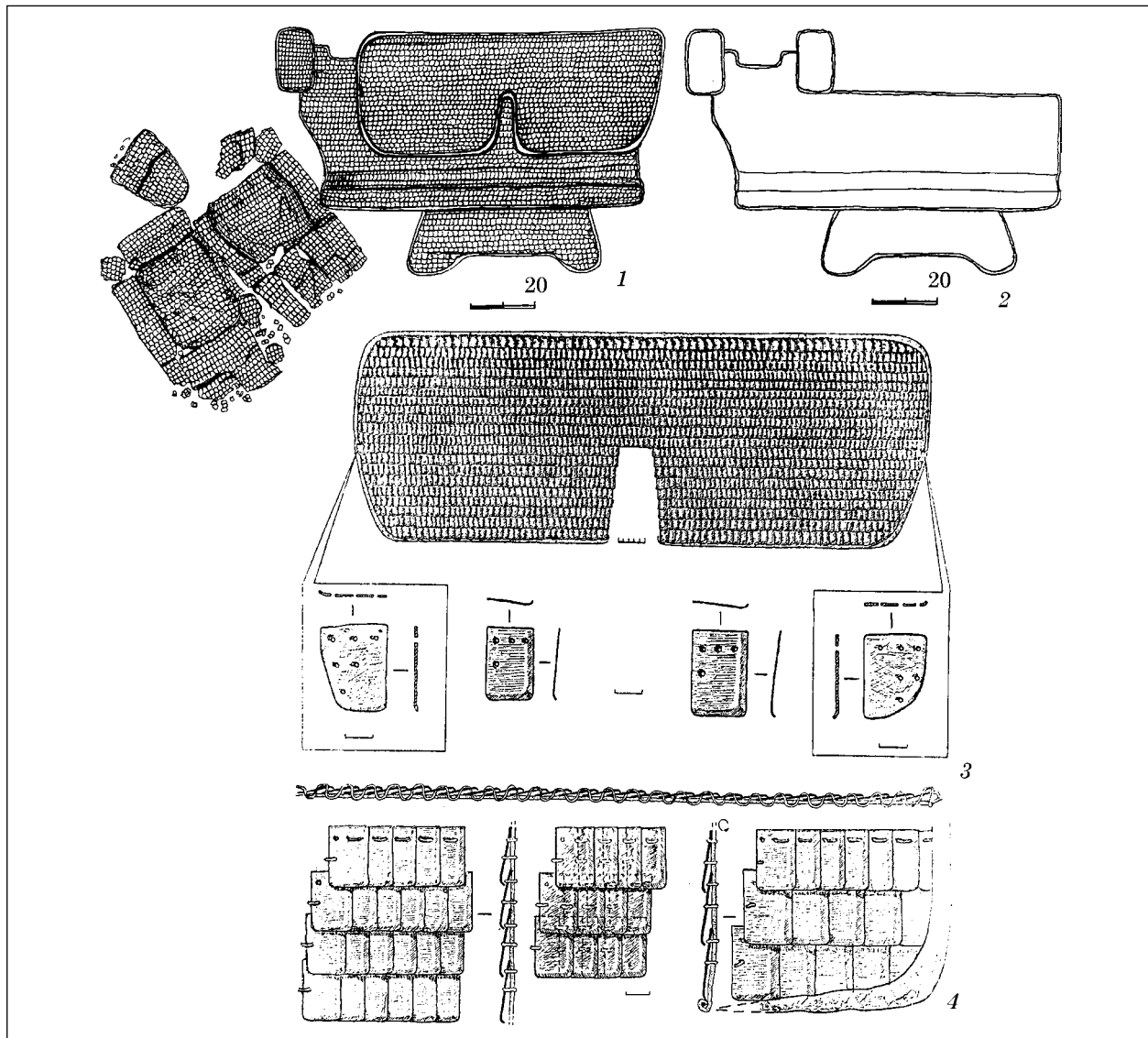

Рис. 7. Курган 2, поховання 3. Захисний обладунок: 1—2 — загальний вигляд у похованні; 3 — пелерина; 4 — система набору залізних пластівок

- з прихованою втулкою, невеликим П-подібним ложком і звисаючими вістрями граней; довжина — 2,5—3,0 см — 3 екз.;
- з прихованою втулкою, гладкими гранями зі звисаючими вістрями, 9 екз. відліті в одній формі; довжина — 1,9—2,6 см — 32 екз.;
- з прихованою втулкою, гладкими гранями з виїмкою в основі, яка утворює шиши; довжина — 2,8 см — 18 екз.

Сагайдак зроблений зі шкіри, довжина його близько 60,0 см, ширина близько 15,0 см.

7. Панцирний набір складався з декількох деталей (рис. 7, 1, 2).

Сорочка без рукавів, яка застібається на правому боці. Передня частина її викроєна так, що плечові частини, розділені вирізом, заходять вперед у вигляді довгих смуг опліччя з пластинчастим набором. *Опліччя*, які закривали плече та передпліччя, кріпилися до спинної частини обладунку за допомогою залізних *ворварок і шнурків*. Залізні пластини набору

нашиті на шкіряну основу горизонтальними рядами знизу вгору таким чином, що верхня пластина перекриває стик між двома пластинами нижнього ряду. Принцип розміщення пластин правий, тобто правий край однієї пластини закриває лівий край сусідньої (рис. 7, 4). До складу набору для забезпечення максимальної рухливості частин обладунку входили пластівки різного розміру. Один із бічних і нижній край пластівок загнутий всередину, тим самим збільшуючи міцність обладунку. Пластини мають по два — три отвори у верхній частині й на одному бічному краї. Передня частина обладунку доходить тільки до поясу. Нижня частина панцирної сорочки набрана з довгастих вигнутих пластин, які утворюють своєрідний *портупейний пояс*. Така довжина передньої частини обладунку цілком достатня для вершника, якому не потрібно захищати низ живота, до того ж укритий у даному випадку трикутною «раковиною», пришитою до низу сорочки. Спинна

частина обладунку значно довша за рахунок викроєного окремо і пришитого до краю сорочки подолу, вкритого пластинчастим набором. Ширина подолу у верхній частині 50,0 см, у нижній — 57,0 см, довжина — 18,0 см. Поділ пришитий таким чином, що його можна було відігнути й таким чином захистити також спину коня. Ширина панцира 50,0 см. Спину захищала також і своєрідна *пелерина* (рис. 7, 3) шириною у верхній частині 93,0 см, у нижній вона розділена вирізом довжиною 17,0 см і шириною 10,0 см. Виріз починався в тому місці, де воїн вже був захищений панцирною сорочкою, і таким чином забезпечував гнучкість і максимальну рухливість, необхідну воїну. По краях шкіра основи обладунку загорнута назовні у вигляді валика.

Набедреники представляли собою куски шкіри майже прямокутної форми (широкі біля стегна вони звужувалися до гомілки), з нашитим пластинчастим набором. Краї набедреників облямовані валиком зі шкіри основи, загнутої поверх пластин. Довжина набедреників 60,0 см, ширина верхньої частини 30,0 см, нижньої — 20,0 см.

Раковина, яка захищала нижню частину живота воїна, представляла собою підтрикутний шматок шкіри з нашитим на неї пластинчастим набором. Нижній кінець раковини злегка загинався всередину. Довжина раковини 24,0 см, ширина верхньої частини 19,0 см, нижньої — 9,0 см.

8. Вістря списів залізні — 2 екз. (рис. 6, 6).

Вістря гостролистої форми із вузьким ребром. Найбільша ширина пера знаходиться в останній чверті довжини і становить у першого списа 4,5 см, у другого — 5,0 см. До втулки пір'я плавно звужуються. Конічні втулки з валиком (муфтою) на нижньому кінці. Довжина першого наконечника 41,0 см при довжині втулки 15,7 см, другого — 45,0 см, втулки — 13,0 см.

Належать до 1-го типу II відділу за класифікацією А.І. Мелюкової [Мелюкова, 1964, с. 40].

9. Таріль дерев'яна (рис. 4, 5).

Овальної форми, неглибока, з двома горизонтальними виступами-ручками уздовж коротких сторін, шириною 8,6 і 9,0 см. Розміри — 66,0 × 45,0 см.

10. Ніж залізний із кістяною рукою (рис. 6, 5).

Лезо з горбатою спинкою закріплено в двоскладовій, шестигранній у перетині ручці трьома залізними заклепками. Довжина ножа 20,5 см, рукояті — 12,5 см, ширина рукояті 2,3 см, леза — 1,8 см.

11. Чаша дерев'яна (рис. 4, 2).

Округлодонна, краплеподібної в плані форми. Сильно деформована.

Висота — 7,0 см, діаметр вінець — 14,0 × 11,0 см.

12. Чашечка дерев'яна (рис. 4, 1).

Маленька, зі сплосченим денцем, виступом-ребром нижче вінець, який переходить із двох

сторін у горизонтальні ручки у вигляді сегментів. Висота — 2,8 см, діаметр вінець — 6,7 см, дна — 7,0 см; ручки завдовжки 5,0 і 5,3 см, шириною 0,7—1,3 см.

13. Камінець (рис. 6, 2).

Округлий, трохи видовжений. Розміри — 5,0 × 7,0 см. Міг слугувати для праці.

14. Лекиф червоноглиняний (рис. 4, 4).

Високі вінця у формі перевернутого конуса переходять у вузьку шийку, тулуб із похилими плічками злегка звужується до дна на низькому кільцевому піддоні. З вертикальною рукою, овальною в перетині. Висота — 12,5 см, діаметр вінець — 3,6 см, тулуба — 9,8 см, дна — 6,2 см.

За аналогіями датується в межах першої половини IV ст. до н. е. [Sparkes, Talcott, 1970, fig. 11, pl. 38]

15. Кілік чорнолаковий (рис. 4, 3).

Тонкостінний із глибокою чашею, яка має майже вертикальні стінки, на низькому кільцевому піддоні. Вінця потовщені, трохи виступають назовні. Дві горизонтальні петельчасті ручки трохи нижче краю устя. Дно із зовнішнього боку прикрашено концентричними кільцями лаку з точкою в центрі. Висота — 5,0 см, піддону — 0,5 см, діаметр вінець — 10,4 см, піддону — 6,8 см.

Представляє тип болсала, дата якого визначається останньою третьою V ст. до н. е. [Sparkes, Talcott, 1970, pl. 24].

16. Втоки залізні — 3 екз. (рис. 6, 3).

Циліндричної форми з муфтою по нижньому краю. В одному з них у якості клину вбито бронзове тригранне вістря стріли. Довжина — 11,0; 8,4 і 8,0 см; діаметр відповідно 2,0; 2,4 і 2,6 см.

17. Таріль дерев'яна (рис. 8, 7).

Аналогічна № 9, але менша за розмірами. Збереглась у фрагментах. Розміри — 29,5 × 18,5 см, розміри виступів-ручок — 13,0 × 2,0 см.

18. Ніж залізний із кістяною рукояттю.

Лезо з горбатою спинкою кріпилося до цільної, шестигранної в перетині, рукояті двома залізними заклепками. Лезо обламане. Довжина рукояті 11,6 см, ширина — 1,1 см, товщина — 0,7 см.

19. Плитка кам'яна (рис. 8, 5).

Овальної форми. Розміри — 50,5 × 33,0 см, товщина — 4,2 см.

20. Розтиральник дерев'яний (рис. 8, 8).

Пірамідальної форми, тригранний. Робоча частина спрацьована. Висота — 12,2 см, розміри в перетині — 9,0 × 10 см.

21. Кілік чорнолаковий (рис. 8, 6).

Тонкостінний із глибокою чашею на низькому кільцевому піддоні. Аналогічний № 15. Ручки обламані в давнину. Дно із зовнішнього боку прикрашено кільцями лаку. Висота — 4,5 см, піддону — 0,6 см, діаметр вінець — 11,0 см, піддону — 7,0 см.

22. Підвіски-медальйони золоті — 22 екз. (рис. 8, 2).

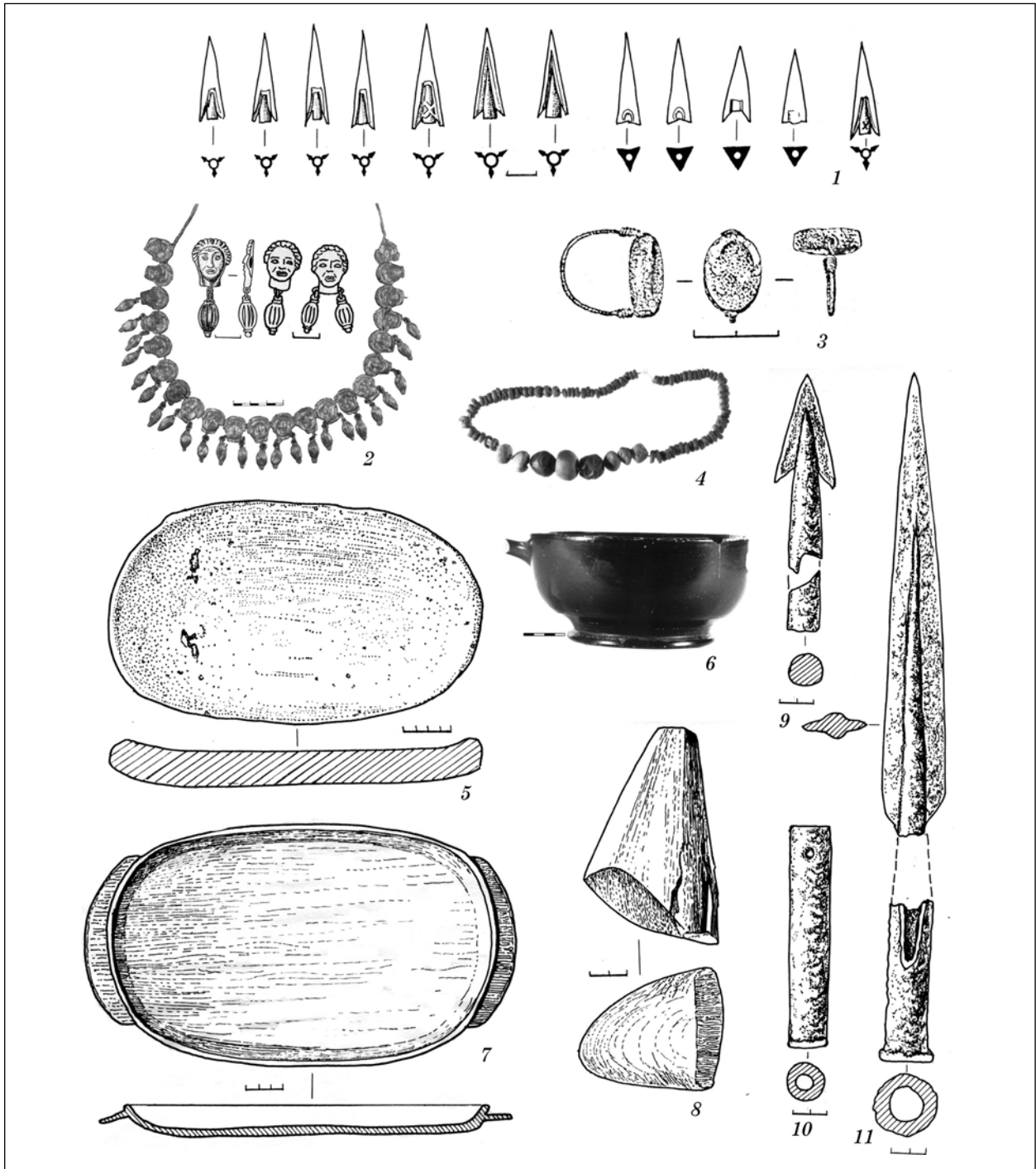

Рис. 8. Курган 2, поховання 3. Речовий супровід

Підвіски штамповані, фігурні, порожнисті, у вигляді людської голови, яка обрамлена вгорі короткими пасмами зачесаного волосся, з тонкою шиєю-виступом у нижній частині. На обличчі рельєфно виділені великий ніс, мигдалеподібні (наче прикриті) очі і зімкнені уста. До нижньої частини припаяно по одному чи два дріт'яних колечка, до яких за допомогою ще одного кільця рухливо кріпилися відповідно одна або дві рифлені зерноподібні привіски. У намисті вони, очевидно, чергувалися. У шести бляшок привіски втрачені. Розмір платівки — 1,7—1,8 × 1,3—

1,4 см, привіски — 1,4—1,5 × 0,7 см.

23. Намистини скляні від браслета — 92 екз. (рис. 8, 4).

З непрозорого однотонного скла:

- кулясті білого кольору, діаметр 0,6 см — 5 екз.;
- кулясті темно-червоного кольору, з очками, діаметр 1,0 см — 2 екз.;
- куляста кольору слонов'ячої кістки, діаметр 1,1 см — 1 екз.;
- дрібний кільцеподібний бісер блакитного кольору, діаметр 0,3—0,4 см — 84 екз.

24. Перстень срібний (рис. 8, 3).

Дротяне кільце зі скляною гемою-щитком овальної форми, розмірами $2,0 \times 1,5$ см, товщиною 0,5 см. Сильно патинована. Діаметр кільця — $2,0 \times 1,5$ см.

25. Вістря списа залізне (рис. 8, 11).

Вістря гостролистої форми з вузьким ребром. Найбільша ширина пера знаходиться в останній чверті довжини і становить 4,0 см. До втулки перо плавно звужується. Втулка конічна, на нижньому кінці валик. Довжина вістря — 40,0 см, довжина втулки — 11,0 см.

Аналогічне № 8 і належить до того ж типу.

26. Уламки дротика залізного — 2 екз. (рис. 8, 9, 10).

Із коротким жалоподібним пером та круглим у перетині стрижнем (збереглася лише верхня його частина). Довжина пера — 6,3 см, діаметр стрижня — 1,8 см.

Загальна довжина дротика та списа дорівнювала близько 2,20 м.

27. Шкатулка дерев'яна (рис. 5, 1, 2).

Прямокутна в плані, складалася з панелей, скріплених гніздовим способом. Краї кришки та задньої панелі оформлені прямокутними виступами й виїмками, що чергуються з поздовжніми по одному довгому краю наскрізними отворами, через які проходив дерев'яний (?) стрижень. З торцевих сторін зроблено по два округлих виступи з наскрізними отворами, які призначалися, ймовірно, для кріплення рухомих ручок. Розміри — $34,0 \times 22,0$ см, висота — 12,0 см; товщина дощочок — 1,5 см.

28. Дзеркало бронзове (рис. 5, 7).

Суцільнолите із залишками дерев'яного (?) чохла. Ручка завдовжки 10,5 см, шириною 3,0—2,2 см, має закінчення у вигляді поперечного овалу (розмірами $3,3 \times 2,1$ см) з отвором у центрі. Діаметр диска — 13,1 см.

29. Ойнохова червоноглиняна (рис. 5, 9).

З невисокою горловиною зі зливом, яйцеподібним тулубом на низькому кільцевому піддоні, овальною в перетині вертикальною ручкою (довжиною 9,5 см, шириною 1,3 см, товщиною 0,6 см). Висота ойнохої — 15,5 см, піддона — 0,4 см, найбільший діаметр — 8,7 см, діаметр піддону — 5,1 см.

За аналогіями датується в межах першої половини IV ст. до н. е. [Sparkes, Talcott, 1970, pl. 7].

30. Прясельце бронзове (рис. 5, 6).

Біконічне з наскрізним отвором. Висота — 1,3 см, найбільший діаметр — 1,9 см, діаметр отвору — 0,5 см.

31. Лекіф червонофігурний (рис. 5, 8).

З відбитою в давнину горловиною. Місця зламу ретельно заглажені. Лак дуже темний, місцями облупився. З одного боку профільне зображення верхньої частини жіночої фігури, що дивиться в дзеркало. Малюнок виконаний у побіжному стилі, недбало, фігура трактована схематично, практично силуетно.

Висота — 5,8 см, діаметр тулуба — 6,1 см, горловини — 2,6 см, дна — 5,0 см.

За аналогіями датується в межах першої половини IV ст. до н. е. [Sparkes, Talcott, 1970, fig. 11, pl. 38]

32. Піксиди дерев'яні — 2 екз. (рис. 5, 4, 5).

Коробочки зі знімними кришками. Одна циліндричної форми, друга у формі бочонка. Обидві на невисокому профільованому піддоні. Дископодібні кришки мають кільцеподібний виступ для більш щільного з'єднання, зовні прикрашені концентричними заглибленими колами з точкою в центрі, заповненими білою і червоною фарбами. На корпусі рельєфні горизонтальні паски — по три у верхній частині й по одному в нижній. Усередині циліндричної піксиди зберігалися рум'яна червоного кольору, всередині бочонкоподібної піксиди — залишки мазі (масла?) бурого кольору. Висота піксид — 9,0 см, піддону — 0,5 см, діаметр — 5,0 см, піддону — 6,0 см.

33. Шило залізне (рис. 5, 3).

Квадратний у перетині стрижень із загостреними кінцями. Довжина — 11,2 см, перетин — $0,25 \times 0,25$ см.

34. Вістря стріл бронзові — 104 екз. (сагайдачний набір) (рис. 8, 1).

а) трилопатевої — 8 екз.:

- з виступаючою втулкою, ложком на всю довжину вістря, кінцями лопатей врівень з втулкою; довжина — 2,8—3,2 см — 8 екз.;

б) тригранні — 96 екз.:

- з виступаючою втулкою, прямокутним П-подібним ложком на 1/3 довжини вістря, кінці граней врівень із втулкою або злегка звисають; довжина — 2,7—3,2 см — 55 екз.;

- з виступаючою втулкою, прямокутним ложком на 1/2 довжини вістря, кінці граней врівень із втулкою або злегка звисають; довжина — 2,7—3,3 см — 15 екз.;

- з прихованою втулкою, невеликим П-подібним ложком, з гостро обрізаними звисаючими кінцями граней, довжина — 2,2—2,5 см — 20 екз.;

- з прихованою втулкою, гладкими звисаючими вістрями граней, довжина — 2,2—2,5 см — 6 екз.

КУРГАН 3

Висота 1,1 м, діаметр дещо видовженого по лінії північ-південь насипу $30,0 \times 32,0$ м (рис. 1, 4). Під насипом відкрито кільцевий рів та одне поховання. Рівчак діаметром $28,8 \times 32$ м, шириною 1,0—1,6 м, глибиною 1,0 м, у західній частині мав перемичку шириною 4,5 м.

Поховання 1 (рис. 9, 1) являло собою погребовану в давнину скіфську катакомбу, влаштовану в центрі кургану. Вхідна яма овальна в плані, орієнтована по лінії північний захід — південний схід, розмірами $2,8 \times 1,4$ м, дно на глибині 4,6 м. Під північно-західною

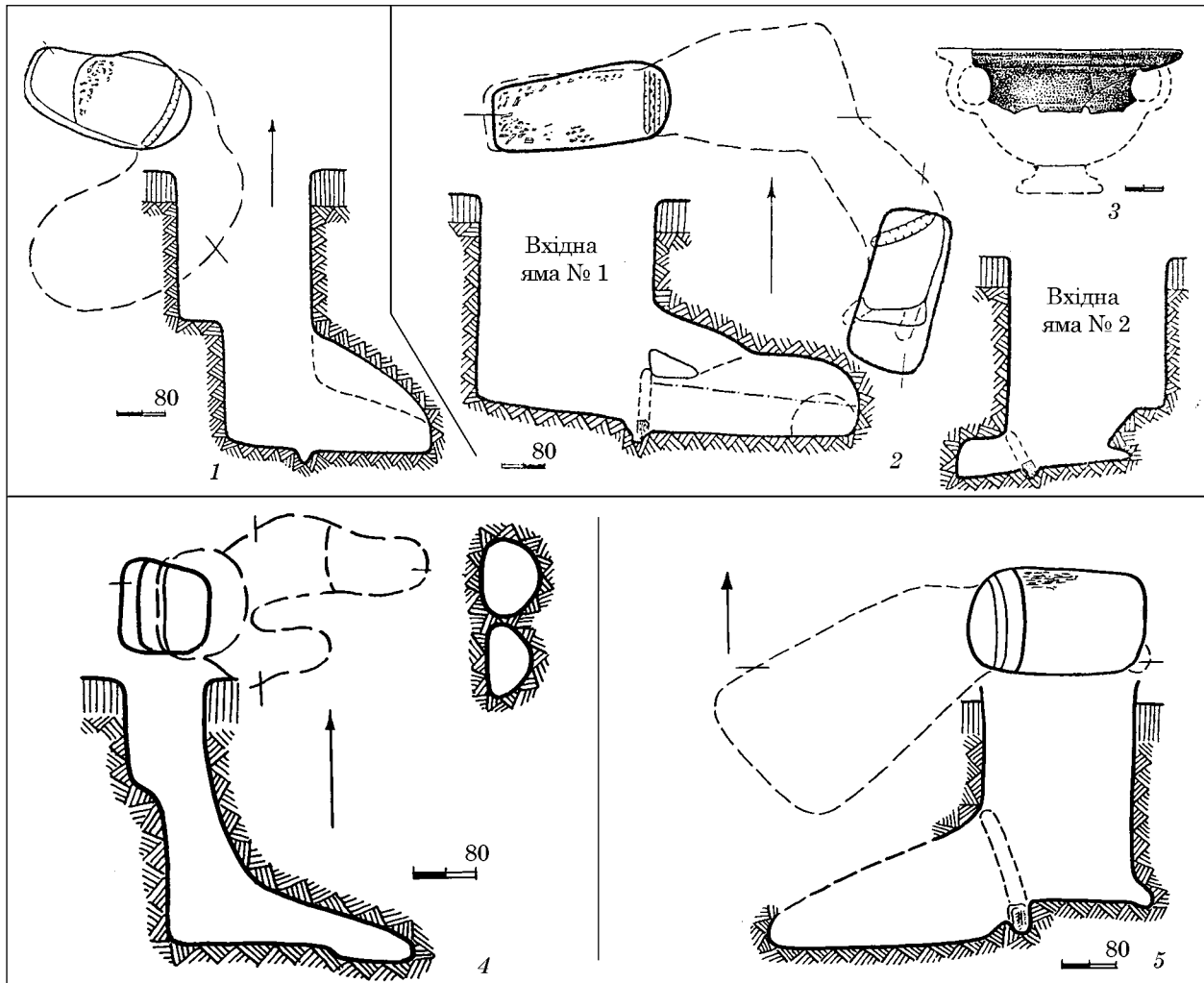

Рис. 9. Плани та розрізи поховань і реманент із них: 1 — курган 3, поховання 1; 2—3 — курган 4, поховання 1; 4 — курган 5, культова споруда; 5 — курган 5, поховання 4

стілкою на глибині 2,52 м залишена сходинка шириною 0,7 м. Яму зруйновано грабіжницьким ходом, що йшов із вершини кургану. Вхід до поховальної камери знаходився в південно-східній стінці вхідної ями, перед ним відкрито прямокутне поглиблення довжиною 1,5 м, шириною 0,15 м і глибиною 0,2 м для кріплення дерев'яного заслону. Вхідну яму з поховальною камерою з'єднував короткий вигнутий *дромос*, що йшов під кутом до вхідної ями, довжиною (маж) близько 0,8 м, шириною 1,4 м.

Поховальна камера овальної в плані форми, орієнтована по лінії південний захід — північний схід, розмірами 3,8 × 2,2 м, дно на глибині 4,8 м. У заповненні ями і камери виявлені окремі кістки людського скелета.

КУРГАН 4

Висота 0,7 м, діаметр близько 24,0 м (рис. 1, 3). Під насипом відкриті кільцевий рів та пограбована в давнину скіфська катакомба з двома вхідними ямами, влаштована в центрі кургану. Рівчак діаметром 21,0 м, шириною 1,0 м і

глибиною 1,0 м. У заповненні рову виявлені камені, які сповзли з кріпиди, та залишки тризни (кістки тварин та уламки амфор).

Вхідна яма 1 (рис. 9, 2) знаходилась у центрі. Овальна в плані, орієнтована по лінії захід — схід із невеликим відхиленням на північ, розмірами 3,2 × 1,4 м. Дно її з рівня 3,6 м плавно знижувалося на 0,4 м до входу до поховальної камери. Вхід арочної форми влаштований у східній стінці вхідної ями, висотою 1,0 м, шириною 1,2 м. У заповненні ями виявлено окремі кістки двох людських скелетів і фрагменти канфара (1).

Вхідна яма 2 влаштована в південно-східному секторі кургану. Яма прямокутної в плані форми з закругленими кутами, орієнтована по лінії північний схід — південний захід, розмірами 2,9 × 1,3 м. Під південно-західною стінкою, на глибині 3,5 м, залишена сходинка шириною 0,5 м. Під сходинкою вириті два горизонтальні заглиблення (вірогідно, для кріплення перекриття) висотою 0,1 м, шириною 0,3 м і довжиною 0,5 м. Дно вхідної ями на глибині 4,58 м. На стінках збереглися сліди

тесла (шир. 4,0 см). *Вхід* до поховальної камери знаходився в північно-західному куті й був закритий дерев'яним заслоном, для кріплення якого перед входом зроблено поглиблення (довжиною 1,4 м, шириною 0,2 м і глибиною 0,2 м). Вхідну яму з поховальною камерою з'єднував *дромос* довжиною 2,0 м, шириною 1,4 м, що йшов під кутом. Дромос входив у південно-східний кут камери.

Поховальна камера трапецієподібної в плані форми, розташована на одній вісі з вхідною ямою 1, розмірами 1,4—2,4 × 3,6—4,0 м, дно на глибині 4,2 м. Висота склепіння 1,4 м.

Опис знахідок.

1. Канфар чорнолаковий фрагментований (рис. 9, 3).

Верхня частина з широкими, відігнутими назовні вінцями, які нависають. Верхня відносно коротка горловина майже циліндричної форми переходить в опуклий тулуб (втрачений). Вертикальні ручки (втрачені) з горизонтальними виступами у вигляді плоских шипів. Діаметр вінець — 10,0 см, висота фрагмента — 4,0 см. Лак тьмянний, місцями облупився.

За аналогіями датується в межах другої чверті IV ст. до н. е. [Sparkes, Talcott, 1970, pl. 29]

КУРГАН 5

Висота 0,8 м, діаметр близько 31 м (рис. 1, 5). Під насипом відкрито суцільний кільцевий рів, чотири скіфських поховання та культову споруду. *Рівчак* діаметром 28,0 м, шириною 1,0 м і глибиною 0,9 м. По периметру кургану і в заповненні рову виявлені окремі камені кріпиди.

Культову споруду влаштовано практично в центрі (в 2,0 м на захід від центру) кургану. Вона являла собою складну конструкцію (рис. 9, 4). *Вхідна яма* у верхній частині майже прямокутної форми, ближче до дна стає овальною, орієнтована по лінії північ — південь, розмірами 1,41 × 1,10 м, дно на глибині 4,10 м від 0. Під східною стінкою влаштовані два дугастих глухих лази, які йшли в східному напрямку. *Більш довгий лаз*, влаштований у північно-східній частині вхідної ями, розмірами 2,4 × 1,0 м, спускався до глибини 4,30 м. *Коротший лаз*, побудований у північно-східному куті, розмірами 1,25 × 0,8—0,5 м такої ж глибини як і вхідна яма. Жодних знахідок у споруді не було.

Поховання 1 (бічне) (рис. 10, 1) розташоване в 6,0 м на південний схід від центру кургану. Влаштовано в ямі з підбоям. *Вхідна яма* овальна в плані, орієнтована по лінії захід — схід, розмірами 0,6 × 0,2 м, дно на глибині 1,45 м. Підбій примикав до північної стінки вхідної ями і розташований паралельно їй.

Підбій овальний у плані, розмірами 0,65 × 0,25 м, дно на глибині 1,5 м. Скелет дитини лежав випростано на спині, головою на захід.

За головою стояла фрагментована чорнолакова посудина (1), на шиї одягнене намисто (2), на обох руках браслети з намистин (3—4), біля лівої руки — бронзове вістря стріли (5).

Опис знахідок.

1. Канфар чорнолаковий фрагментований (рис. 10, 5).

Нижня частина посудини на профільованому кільцевому піддоні. Внутрішня поверхня дна прикрашена штампованим орнаментом із п'яти (шоста збита) пальметок. Краї сколів ретельно заглажені. Діаметр — 5,3 см, висота — 2,2 см, глибина — 1,7 см. Судячи з усього, у такому вигляді — як маленька чашечка, посудина певний час була в користуванні.

За аналогіями в орнаментативній датуються в межах першої половини IV ст. до н. е. [Sparkes, Talcott, 1970, fig. 11, pl. 58]

2. Намисто скляне — 14 екз. (рис. 10, 2).

Намистини кільцеподібні з непрозорого скла з вставками-очками — білого (7 екз.), світло-жовтого (2 екз.), синього (4 екз.) і чорного (1 екз.) кольору — 13 екз., розмірами 1,0 × 0,7—1,0, 0,5 × 0,4—0,5 см. У центрі знаходилася велика циліндрична намистина розмірами 1,6 × 0,8 см.

3. Браслет зі скляних намистин — 35 екз., 2 фрагменти (з правої руки) (рис. 10, 6).

З непрозорого однотонного скла кільцеподібної форми, деякі спарені. Покриті жовтуватою патиною. Діаметр — 0,5—0,7 см, висота — 0,2—0,4 см.

4. Браслет із намистин — 25 екз. (з лівої руки) (рис. 10, 4).

Кільцеподібні:

- з непрозорого жовтого скла, діаметр — 0,5—0,8 см, висота — 0,2—0,3 см — 5 екз.;
- з бронзи, діаметр — 0,3—0,4 см, висота — 0,2 см — 20 екз.

5. Вістря стріли бронзове — 1 екз. (рис. 10, 3).

Тригранне, базисне, довжина — 1,9 см.

Поховання 2 (бічне) (рис. 10, 7) знаходилося у центрі кургану. Влаштовано в ямі з підбоям. *Вхідна яма* овальної в плані форми, орієнтована по лінії захід — схід, розмірами 2,0 × 0,65 м, дно на глибині 2,1 м. Вздовж північно-східної стінки вхідної ями, паралельно їй, зроблено підбій.

Підбій майже овальної в плані форми, розмірами 1,0 × 0,8 м, дно на глибині 2,3 м, тобто на 0,2 м нижче дна вхідної ями.

Дитина лежала випростано на спині, головою на північний захід. За головою знаходилися залишки напутньої їжі (частина туші корови) і ніж (1), на шиї — намисто (2), біля лівої руки — бронзове вістря стріли (3).

Опис знахідок.

1. Ніж залізний із кістяною ручкою (рис. 10, 10).

Лезо з горбатою спинкою закріплено в цілісній шестигранній у перетині рукояті за до-

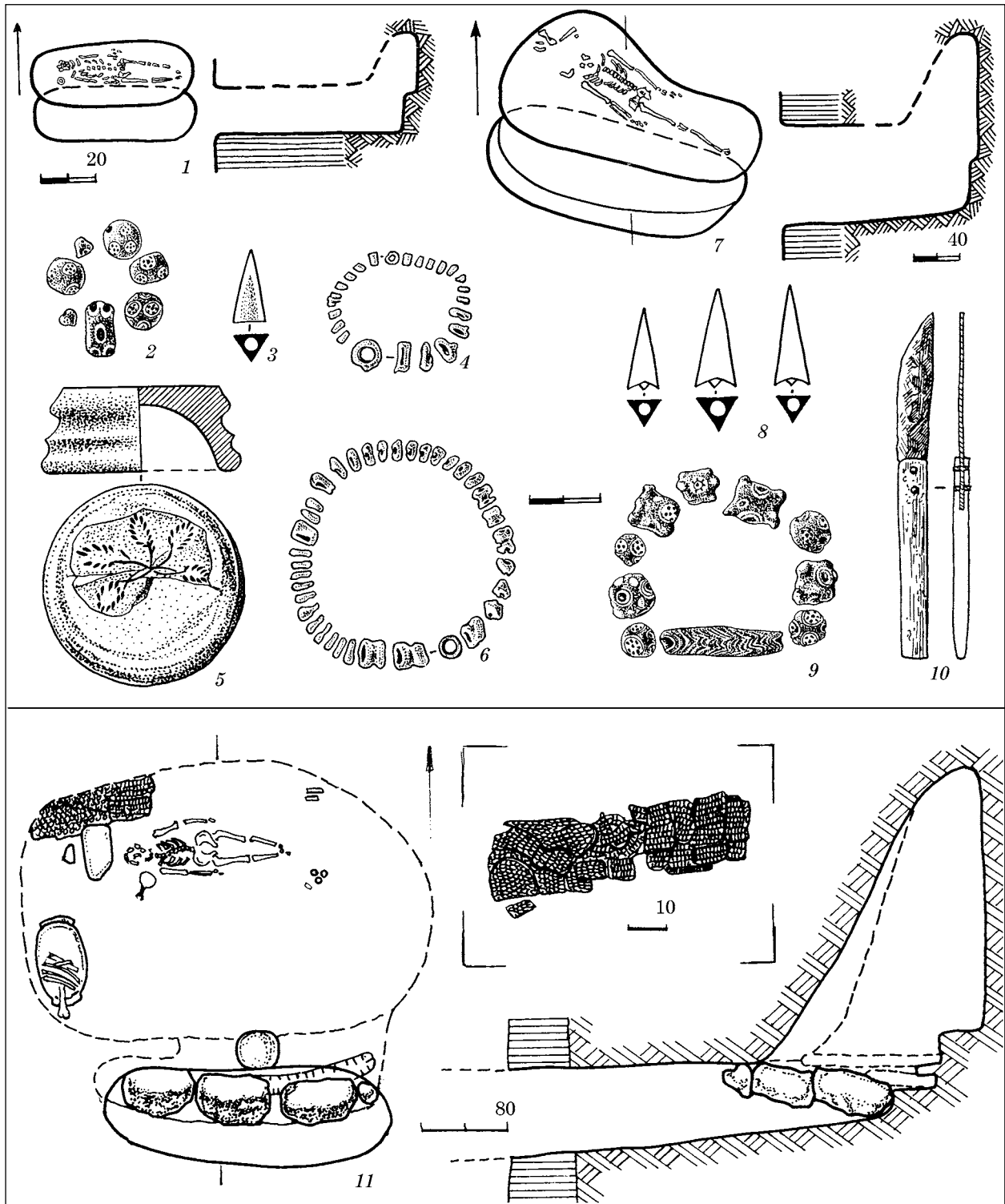

Рис. 10. Курган 5. Плани та розрізи поховань і реліквії з них: 1—6 — поховання 1; 7—10 — поховання 2; 11 — поховання 3

помогою трьох залізних заклепок. Довжина ножа — 16,7 см, рукояті — 10,5 см, ширина рукояті — 1,1 см, товщина — 0,6 см.

2. Намистини скляні — 10 екз. (рис. 10, 9).

3. Непрозорого синього скла з вставками-очками:

- циліндричної форми — 5 екз., округлі — 4 екз.: діаметр — 1,0—1,2 см, висота — 0,8—1,5 см;

- трубчаста довга, прикрашена хвилястим орнаментом — 1 екз.: діаметр — 0,8 см, довжина — 3,5 см.

3. Вістря стріл бронзові — 3 екз. (рис. 10, 8).

Тригранні з прихованою втулкою і трохи опущеними кінцями плоских граней. Довжина — 2,2—2,4 см.

Поховання 3 (основне) (рис. 10, 11) знаходилося практично в центрі. Являло собою споруду

підбійного типу. *Вхідна яма* овальна в плані, орієнтована по лінії схід — захід, розмірами $2,45 \times 0,8$ м, дно на глибині $4,45$ м. Під південною стінкою на глибині $4,0$ м залишена сходинка шириною $0,2$ м. На сходинку спиралися плити кам'яного закладу, який закривав вхід до поховальної камери. Перед входом, який знаходився в північній стінці вхідної ями, виявлено два паралельних поглиблення (довжина — $2,0$ м, ширина — $0,1$ м, глибина — $0,25$ і $0,15$ м) для закріплення дерев'яного заслону.

Поховальна камера овальної в плані форми, розташована паралельно вхідній ямі, розмірами $2,4 \times 3,45$ м, дно на глибині $4,9$ м. Висота склепіння біля входу $1,2$ м, біля задньої стінки — $0,3$ м.

Дівчинка-підліток лежала випростано на спині, головою на захід, вздовж північної стінки. У південно-західному куті стояло дерев'яне блюдо з залишками жертвовного м'яса (частина туші корови) і ножом (1). Уздовж західної стінки камери, ближче до північно-західного кута, лежав згорнутий рулоном панцир (2), поруч — вістря списа і дротики (3, 4), за головою — кам'яна плитка (5) і дерев'яний розтиральник (6), праворуч від черепа — бронзове люстро (7), на черепі — метопіда (8), на шиї — намисто (9). Справа біля ніг лежала пара камінців (10) і пряжка (11), ліворуч під стінкою — два залізних підтоки (12).

Опис знахідок.

1. Ніж залізний із кістяною ручкою (рис. 11, 6).

Лезо з горбатою спинкою закріплене в цілісній, шестигранній у перетині, рукояті за допомогою трьох залізних заклепок. Довжина ножа — $18,5$ см, рукояті — $10,0$ см, ширина ручки — $1,1$ см, товщина — $1,0$ см.

2. Панцир лускатий залізний.

Однотипний з описаним вище панциром із поховання 3 кургану 2. Він представляв собою безрукавну сорочку, яка застібається на правому боці. Довжина сорочки — $48,0$ см, ширина — $50,0$ см. Опличчя кріпилися до спинної частини обладунку за допомогою залізних ворварок і шнурків. Залізні платівки набору нашиті на шкіряну основу горизонтальними рядами знизу вгору. Кожний верхній ряд трохи зміщений у бік так, що верхня пластина перекривала стик між двома пластинами нижнього ряду. По краях шкіра основи загорнута назовні у вигляді валика. До складу набору входили пластини різної величини. Один із бічних і нижній край пластин загнуті всередину. Пластини мають по два — три отвори у верхній частині й на одному бічному краї. Інші деталі (пояс, пелерина та ін.) однотипні з обладунком із поховання 3 кургану 2.

3. Вістря спису залізне (рис. 11, 9).

Вістря гостролистої форми без ребра. Найбільша ширина пера знаходиться в останній чверті довжини і становить $4,5$ см. До втулки

перо плавно звужується. Втулка з валиком (мufтою) на нижньому кінці. Довжина накопичника $41,0$ см при довжині втулки $10,0$ см.

Належать до 2-го типу II відділу за класифікацією А.І. Мелюкової [Мелюкова, 1964, с. 40].

4. Вістря дротики залізне фрагментоване (рис. 11, 8).

Із коротким жалоподібним пером та круглим у перетині стрижнем (зберігся в уламках). Довжина вістря складала близько 44 см; довжина пера — $5,0$ см, діаметр стрижня — $1,2$ — $1,8$ см. Належить до типових для пам'яток Північного Причорномор'я зразків [Мелюкова, 1964, с. 44].

5. Плитка кам'яна (рис. 11, 5).

Пласка, майже трапецієподібної форми. Розміри — $45,5 \times 10,0$ — $29,0$ см, товщина — $2,5$ см.

6. Розтиральник дерев'яний (рис. 11, 2).

Конусоподібний, п'ятигранний. Робоча частина підпрямокутна в плані. Висота — $17,8$ см, розміри основи — $12,1 \times 5,4$ см.

7. Люстро бронзове із залізною ручкою (рис. 11, 1).

Плоский диск скріплений із ручкою за допомогою залізної заклепки. Ручка пласка з пазуроподібним закінченням. Діаметр диска — $13,7$ см, довжина ручки — $9,0$ см, ширина — $2,0$ см, товщина — $0,6$ см.

8. Платівки нашивні золоті — 11 екз. (рис. 11, 10).

Платівки штамповані прямокутні двох типів:

- з профільним зображенням фігури зайця вліво; краї оформлені рельєфним бортиком із псевдозерню; по кутах отвори для нашивання; розміри — $1,6$ — $1,7 \times 1,4$ — $1,5$ см — 5 екз.;
 - з профільним зображенням фігури грифона (або сфінкса) ліворуч; по кутах отвори для нашивання, розміри — $1,2 \times 1,6$ см — 6 екз.
- Кріпилися до налобної частини шкіряного убору (вірогідно, стрічки типу метопіди).

9. Намистини — 9 екз. (від намиста) (рис. 11, 11, 12).

- золота подовжена намистина з напаяними біля отворів кільцями з круглих у перетині дротини; довжина — $1,2$ см, діаметр — $0,8$ см — 1 екз.;
- з непрозорого скла синього кольору з білими вставками-очками: дві біконічні і дві кільцеподібні; довжина — $0,5$ — $0,6$ см, діаметр — $0,5$ — $0,3$ см — 4 екз.;
- з непрозорого скла червоного кольору з білими вставками-очками, круглої форми; діаметр — $0,5$ см — 4 екз.

10. Каміні для пращі — 2 екз. (рис. 11, 4).

Округлі, розміри — $3,8 \times 2,9$ см, $3,6 \times 3,4$ см, $3,4 \times 3,1$ см.

11. Пряжка залізна (рис. 11, 3).

У вигляді рамки прямокутної форми, розмірами $2,2 \times 1,9$ см. З коротких сторін збереглися сліди шкіряного (?) тліну.

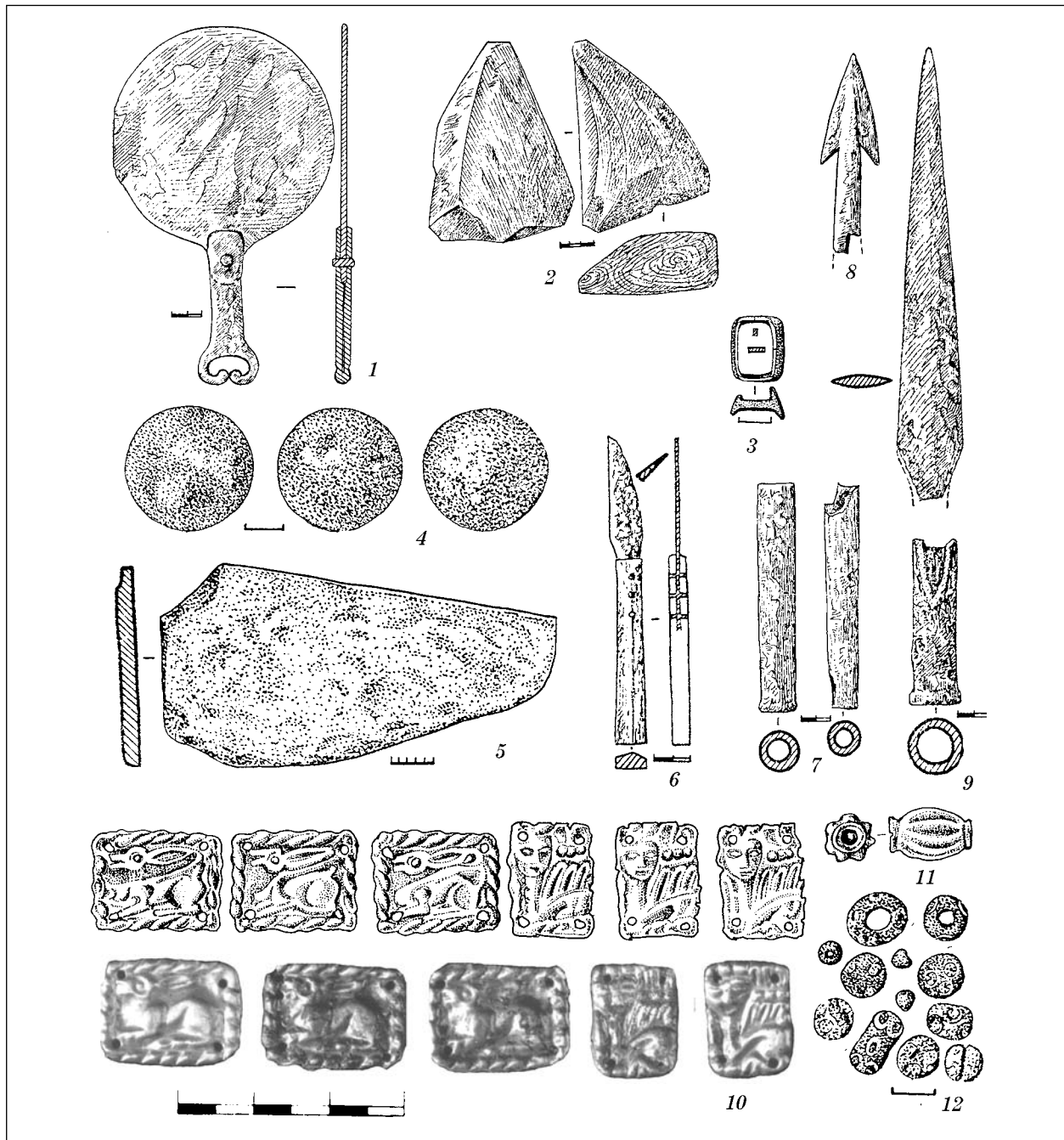

Рис. 11. Курган 5, поховання 3. Речовий супровід

12. Підтоки залізні — 2 екз. (рис. 11, 7).

Циліндричної форми, довжина — 8,0 і 7,2 см, діаметр — 1,3 і 1,1 см.

Поховання 4 (бічне) (рис. 9, 5) розташоване в 5,0 м на північ від центру. Влаштовано в катакомбі. *Вхідна яма* овальна в плані, орієнтована по лінії захід — схід, розмірами 2,65 × 1,5 м, дно на глибині 3,8 м. *Вхід* у поховальну камеру арочної форми висотою 1,4 м і шириною 1,4 м знаходився в західній стінці вхідної ями. Перед ним відкрито поглиблення довжиною 1,4 м, шириною 0,25 м і глибиною 0,4 м для кріплення дерев'яного заслону. У південно-

східному куті вхідної ями влаштована округла *ніша* довжиною 0,2 м, шириною 0,4 м і висотою 0,3 м. У ній виявлено кістки вівці, забарвлені оксидами бронзи, очевидно, викинуті грабіжниками з бронзового казана, який стояв у цій ніші.

Поховальна камера трапецієподібна в плані, орієнтована по лінії північний схід — південний захід, розмірами 2,2—1,6 × 4,0 м, дно на глибині 4,6 м. Поховання було пограбовано двічі — через вхідну яму й через склепіння камери. На дні могили зафіксовані лише розкидані кістки людського скелета.

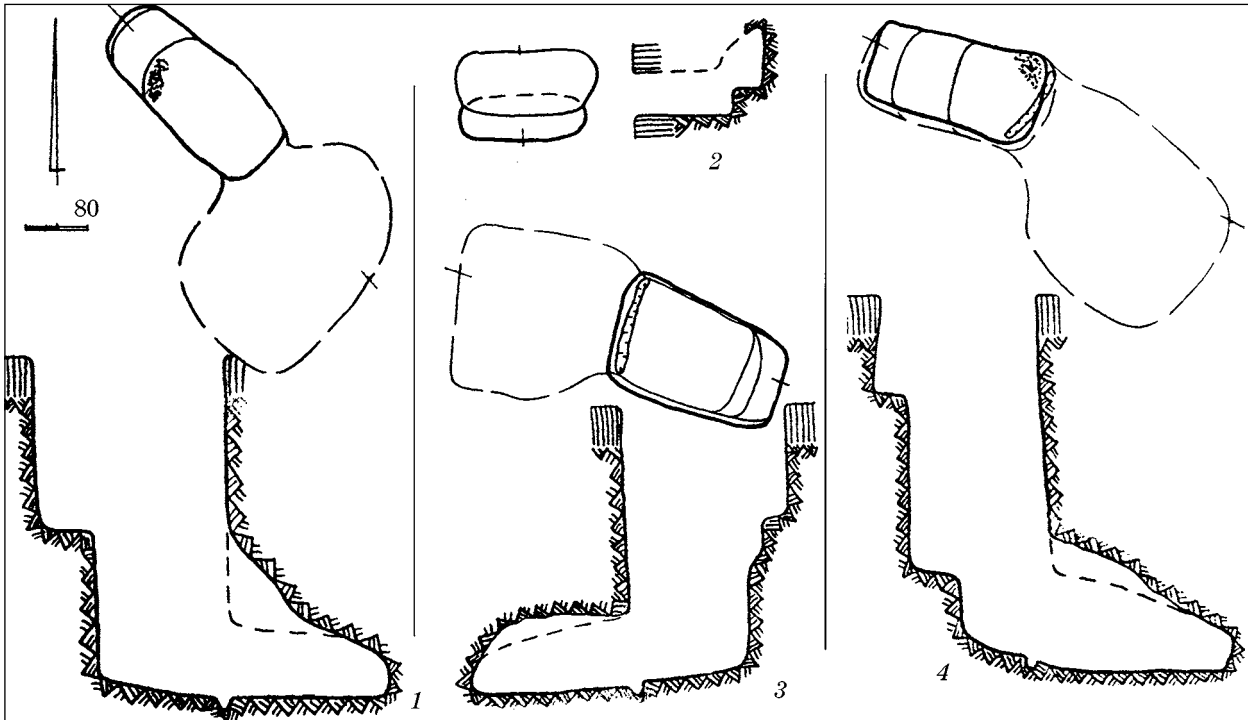

Рис. 12. Плани та розрізи поховань: 1 — курган 7, поховання 1; 2 — курган 8, поховання 1; 3 — курган 8, поховання 2; 4 — курган 9, поховання 1

КУРГАН 7

Висота кургану 1,2 м, діаметр 37,0 м (рис. 1, 6). Під насипом відкрито кільцевий рів та одне скіфське поховання, пограбоване в давнину. **Рівчак** діаметром 33,5 × 35,0 м, шириною 1,2 м і глибиною до 1,0 м із одною перемичкою в східній частині, шириною 4,0 м. У заповненні рову зустрічалися фрагменти амфор, кістки тварин, каміння.

Поховання 1 (основне) знаходилося практично в центрі (рис. 12, 1). Являло собою катакомбу. **Вхідна яма**, прямокутна в плані, орієнтована по лінії північний схід — південний захід, розмірами 3,2 × 1,15 м. На глибині 2,45 м вздовж північно-західної стінки залишена сходинка шириною 0,8 м. Дно вхідної ями на глибині 4,25 м, похило спускалося до входу в камеру, виритого в південно-східній стінці вхідної ями. На дні вхідної ями виявлено скупчення кісток людського скелета, викинутих грабіжниками з камери. Перед входом знаходилася канавка довжиною 0,8 м, шириною 0,2 м і глибиною 0,2 м для закріплення дерев'яного заслону.

Камера, овальна у плані, розташована перпендикулярно вхідній ямі й орієнтована по лінії північний схід — південний захід, розмірами 3,4 × 2,1 м, дно на глибині 4,45 м. Склепіння обвалилося в результаті пограбування.

КУРГАН 8

Висота кургану 1,3 м, діаметр 37,0 м (рис. 1, 7). Під насипом відкрито кільцевий рів та два

скіфські поховання. **Рівчак** суцільний діаметром 35,0 м, шириною 1,4 м, глибиною 0,8 м. У заповненні зустрічалися кістки тварин і камені кресиди.

Поховання 1 (рис. 12, 2) впущене в південну полу кургану на відстані 10,0 м від центру. Являло собою споруду підбійного типу. **Вхідна яма**, овальна у плані, орієнтована по лінії схід — захід, розмірами 1,2 × 0,6 м, дно на глибині 2,8 м. Під північною стінкою ями, паралельно їй, влаштовано підбій.

Підбій овальної в плані форми, розмірами 1,4 × 0,8 м, дно на глибині 3,24 м, тобто на 0,44 м нижче дна вхідної ями. На дні залишилися кістки розкиданого дитячого скелету, у західній частині — фрагмент її черепа.

Поховання 2 (рис. 12, 3) знаходилося у центрі кургану. Влаштовано в катакомбі, пограбованій у давнину.

Вхідна яма, трапецієподібна в плані, орієнтована по лінії північний захід — південний схід, розмірами 2,2 × 1,0—1,4 м, розширювалася в західному напрямку, у бік камери. Східна стінка ями опускалась до дна двома сходинками: перша шириною 0,3 м на глибині 1,4 м, друга, шириною 0,1 м, на глибині 1,85 м. Дно вхідної ями на глибині 3,4 м полого опускалося до входу в камеру, виритого в західній стінці вхідної ями. Перед входом на дні зафіксовано канавку довжиною 1,2 м, шириною 0,1 м і глибиною 0,1 м для закріплення дерев'яного заслону.

Камера, трапецієподібна в плані, розташована на одній осі з вхідною ямою і розширена до задньої стінки, розміри її 2,0 × 1,4—2,0 м.

Дно похиле, на глибині 3,6 м. Висота склепіння — 1,0 м. На дні залишилися розкидані грабіжниками кістки людського скелету.

КУРГАН 9

Висота 1,5 м, діаметр 34,0 м (рис. 1, 8). Під насипом виявлено кільцевий рів та одне скіфське поховання. Рівчак суцільний діаметром 31,0 м, шириною 1,2 м, глибиною 0,7—0,9 м. У заповненні рову були кістки тварин і камені крепиди, які сповзли.

Поховання 1 (рис. 12, 4) розташоване майже в центрі кургану. Влаштовано в катакомбі, пограбованій у давнину. Вхідна яма, підпрямокутна в плані, орієнтована по лінії захід — схід із незначним відхиленням на південь, розмірами $2,2 \times 1,1$ м. Західна стінка спускалася до дна двома сходинками: перша на глибині 1,2 м шириною 0,3 м, друга — на глибині 3,45 м шириною 0,5 м. Дно вхідної ями на глибині 4,4 м і похило опускалося до входу в камеру, влаштовану під східною стінкою. Перед входом виріта канавка довжиною 1,2 м, шириною 0,1 м і глибиною 0,1 м для закріплення дерев'яного заслону.

Камера близької до прямокутної в плані форми, розташована на одній осі з вхідною ямою, розмірами $2,8 \times 2,2$ м, дно на глибині 4,8 м. Висота склепіння 1,2 м. Кістяк похованого скинутий грабіжниками до вхідної ями.

Таким чином, біля с. Зелене розкопано вісім скіфських насипів висотою від 0,7 до 1,5 м діаметром 24—42 м. Характерною рисою всіх насипів цієї курганної групи є наявність кільцевого рову і кам'яної крепиди. Діаметр рівчаків, який дає реальний розмір насипів, коливається від 20 до 40 м. Від крепиди збереглися лише окремі камені. Така, на перший погляд дивна, ситуація зафіксована на більшості курганних могильників регіону і пояснюється тим, що місцеве населення протягом XIX—XX ст. використовувало каміння з насипів для будівельних робіт. Через це вціліли лише ті камені з конструкції насипів, які скотилися в рівчак.

Більшість курганів IV ст. до н. е., як справедливо відмічає Ю.В. Болтрик, є багатокомпонентними цілісними комплексами, зведеними за єдиним задумом та за короткий проміжок часу. При цьому супроводжуючих осіб ховали в окремих могилах різних форм як усередині обвалювання, так і за його межами. Певний виняток складали поховальні комплекси скіфських вельмож, одного чи кількох слуг яких ховали і в могилі разом із хазяїном [Болтрик, 2007б, с. 382—384]. Підтвердженням цієї думки є й наш курган 5. Відносно невеликий насип цього кургану був використаний для поховання дівчинки-підлітка (поховання 3) у супроводі трьох осіб, для кожної з яких збудовано окрему могилу. У цьому переконує кілька моментів. По-перше, всі поховання розташовано по одній

лінії (в меридіональному напрямку), тобто простір під курганом був заздалегідь розпланований саме для такої кількості могил. По-друге, центральне місце в низці з чотирьох могил та характер супроводжуючого інвентарю засвідчує особливий статус саме цієї небіжчиці. По-третє, не пограбований стан трьох із чотирьох могил, характер речового супроводу та поховальних споруд, а також доволі близька ситуація Двогорбої Могили в цілому засвідчують підлегле становище решти похованих. Не виключено, що й відсутність розривів — проходів у рівчаку теж має підкреслити особливий характер всієї поховальної споруди. Ситуативно всі могили кургану № 5 робили паралельно в часі й тому розглядаються як основна та три бічні.

Всього відкрито й досліджено 16 поховань — від одного до чотирьох під одним насипом. Поховальні споруди представлені двома типами — могилами підбійного типу (дев'ять поховань) і катакомбами (сім поховань).

Практично дві третини могил (11 з 16) потраждали від пограбувань. Тим не менш, аналіз поховальних споруд, обряду і збереженого в могилах супроводжуючого інвентарю дозволяє зробити деякі спостереження.

Одним із найцікавіших у конструктивному відношенні є курган 5. Первинний невеликий насип його, діаметром близько 13 м при висоті 0,8—1,0 м, було зведено, вірогідно, над культовою спорудою з двома сліпими ходами. Вибір місця для нього навряд чи був випадковим з огляду на сусідство з довгим курганом доби бронзи. У масиві поховальних пам'яток скіфів Євразії виокремлюються специфічні культові споруди. Вирізняється дві форми зовнішніх проявів обрядових дій: явні (насипи без ознак поховань, культові майданчики) та потаємні («нори»-катакомби, ями з бофрами) [Болтрик, 2007; 2007а]. Незвичайні та загадкові споруди з розгалуженими ходами часто сприймалися дослідниками, як і в нашому випадку, за грабіжницькі лази. Ю. В. Болтрик вельми аргументовано довів зв'язок цих споруд із культовими відправами скіфів. Дослідник виділив серію так званих «нор»-катакомб, які були зафіксовані в курганах біля сіл Тимошівка (кургани 8 і 9), Високе (кургани 1 і 6), Пришів (курган 4), Бурчак (курган 6), Заповітне (курган 14), м. Василівка (курган 7), курганах Кара-Тюбе, Олександропіль, Двогорба Могила та ін. [Болтрик, 2007, с. 53—55]. Аналогічні споруди відомі і в курганах на території Казахстану [Акишев, Кушаев, 1963, с. 60—62; Курочкин, 1993, с. 30]. На теренах Європейської Скіфії потаємні культові споруди відомі переважно в Приазов'ї та степах Дніпровського Лівобережжя [Болтрик, 2007а, с. 256]. Найближчим аналогом споруди із Зеленого є культовий комплекс Двогорбої Могили. Вони доволі близькі за формою, хоча дзеркально розгорнуті. Автори розкопок розглядають двокамерну підземну конструкцію

Двогорбої Могили як повністю пограбоване основне поховання [Привалова и др., 1982, с. 162—165, рис. 12; 13], а комплекс пам'ятки в цілому датують першою чвертю IV ст. до н. е.

Серед специфічних для більшості могил групи рис обряду можна відмітити наявність заслонів, які затуляли вхід до камери. У похованні головної небіжчиці кургану 5 заслон був потрійним — подвійний дерев'яний щит із боку вхідної ями посилювали плити кам'яного закладу. Дерев'яний заслон простежено і в могилі 4, де знаходився дорослий небіжчик. Дитячі могили а ні в цьому кургані, а ні в інших курганах групи заслонів не мали. Отже, цю конструктивну деталь використовували лише в могилах дорослих скіфів та підлітка (у нашому випадку).

Більшість могил призначалась для одного небіжчика. Виняток становлять поховання 3 кургану 2, де в складній катакомбі з двома камерами ізолювано один від одного були поховані чоловік і жінка, і поховання 1 кургану 4 — у катакомбі з двома вхідними ямами виявлені кістки скелетів двох покійників. У шести могилах поховані діти різного віку. Стать решти небіжчиків за антропологічними матеріалами не визначається. Поза небіжчиків властива для поховального ритуалу скіфів — вони лежали випростано на спині із західною (з незначними відхиленнями) орієнтацією.

До числа найбільш інформативних комплексів у групі досліджених курганів належать два, які не постраждали від стародавніх пограбувань і тому містять повний набір супроводжуючого інвентарю. Це, перш за все, згадуване вже вище поховання 3 кургану 2, серед інвентарю якого збереглися зброя, захисний обладунок, прикраси (у тому числі і з дорогоцінних металів), набір посуду, знаряддя праці, деталі унікального для скіфських пам'яток дерев'яного табурета та інші речі. У двох бічних могилах цього кургану були поховані діти, при цьому в одну з них (теж не пограбованому похованні 1) поклали лише п'ять стріл і ніж. Швидше за все, поховані у двох останніх могилах діти становили загробний ескорт.

У другому кургані (5) відкрито чотири могили — основна (3), яка належала підліткові, дві бічні (1 і 2) — з маленькими дітьми та впускна (4) з дорослою людиною. Курган являє собою одноактну споруду, зведену над могилами озброєних дівчаток, ймовірно, у супроводі прислужника (поховання 4). Цей курган є унікальним у масиві поховальних пам'яток Північного Причорномор'я, оскільки серед супроводжуючих речей дівчинки-підлітка присутній важкий захисний обладунок. Є тут і золоті прикраси.

Із зазначеного вище очевидно, що в обох курганах поховані воїни — у першому випадку чоловік і жінка, у другому — дівчатка. Таким чином, обидва кургани слугували усипальницями так званих амазонок. При цьому матеріа-

ли дослідженого у с. Зелене могильника дозволяють зробити ряд важливих висновків.

1. Ситуація в центральному похованні кургану 2 ясно показує, що скіфські амазонки займали рівне з чоловіками положення.

2. Ситуація, простежена в кургані 5, певним чином підтверджує свідчення давніх авторів про те, що амазонки привчали дівчаток до зброї з раннього дитинства.

3. На прикладі цих двох курганів стає очевидним, що значна частина поховань озброєних жінок виявляється «розмитою» в загальному масиві скіфських поховань через стародавні пограбування. І таким чином істотно викривляється реальна ситуація у скіфському суспільстві.

Що ж до речового супроводу, загалом він відповідає традиційному набору майна скіфських поховань кінця V—IV ст. до н. е. Виключення складає, перш за все, реманент основного поховання кургану 2. Наявність бронзового казана, майже повної паноплії та дорогих імпорتنих речей (і перш за все посуду та табурету) дозволяє розглядати похованого тут вояку як очільника певного військового підрозділу. Присутність у похованні жінки дорогоцінностей, імпорتنих речей, серед яких посуд та парфуми, а також зброї й однаково оформлених поховальних лож дозволяє вбачати в ній рівну за станом особу, можливо, дружину. Другим виключенням є набір основного поховання кургану 5. До складу його входив захисний обладунок, аналогічний тому, який належав вояку, похованому в кургані 2. Ця річ, як і золоті прикраси та кам'яна плитка з розтиральником (майже така сама, як у похованій жінки з кургану 2) свідчать, з одного боку, про високий соціальний стан підлітка. З іншого боку, можливо припустити певні родинні зв'язки її з похованими кургану 2. І, нарешті, наявність зброї й озброєного супроводу з дівчаток не виключає, що і ця небіжчиця могла очолювати загін вояків.

Курганний могильник біля с. Зелене можна розглядати як поховання представників скіфського воїнства середнього рівня (дружинників) першої половини IV ст. до н. е.

Акишев А.Л., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. — Алма-Ата, 1963.

Болтрик Ю.В. Культурні споруди Степової Скіфії // Магістеріум: Археологічні студії. — 2007. — Вип. 27. — С. 47—57.

Болтрик Ю.В. Потаенные культовые сооружения скифов // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. — СПб., 2007а. — С. 250—257.

Болтрик Ю.В. Скіфський курган. Архітектура та організація навколишнього простору // ЗНТШ. — 2007б. — Т. ССІІІ. — С. 352—385.

Евдокимов Г.Л. Работы Краснознаменской экспедиции // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 274—275.

Евдокимов Г.Л., Гершкович Я.П., Фридман М.И., Поруцкий А.Г. Отчет Краснознаменской экспеди-

ции о раскопках курганов в Херсонской области в 1983 г. // НА ИА НАН Украины. — 1983/2.

Мелюкова А.И. Вооружение скифов / А.И. Мелюкова. — М., 1964.

Привалова О.Я., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Двугорбая Могила // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 148—178.

Фіалко Е.Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 4—18

Fialko E. Amazons' burials in the lands of Steppe Scythia // Mousaios. The Necropolises and the Environment (1st mill. BC). — Buzău-Brăila, 2009. — XIV. — P. 47—59.

Sparkes B., Talcott L. The Athenian Agora. — V. XII. — Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries BC. — New Jersey, 1970.

Е. Е. Ф і а л к о

СКИФСКИЙ КУРГАННЫЙ МОГИЛЬНИК У с. ЗЕЛЕНЕ В ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Курганный могильник возле с. Зелене Херсонской области был расположен в степном регионе Украины (на левом берегу Днепра). Могильник состоял из 16 насыпей высотой от 0,5 до 2,5 м, которые протянулись цепью с юго-запада на северо-восток. Раскопано девять курганов. Восемь из них датированы скифским временем.

Характерными особенностями курганов являются наличие рва и каменной крепицы. Специфические типы могил, черты погребального обряда и наборы

сопровождающего инвентаря позволяют рассматривать могильник как погребение представителей скифского воинства среднего уровня.

Несколько погребений принадлежат вооруженным женщинам и девушкам, так называемым амазонкам. Это еще раз подтверждает свидетельства античных авторов о том, что оружие у скифов носили не только мужчины, но и женщины. Могильник датируется первой половиной IV в. до н. э.

О. Е. F i a l k o

BARROW CEMETERY OF SCYTHIAN WARRIORS NEAR THE VILLAGE ZELENOJE IN KHERSON REGION

The barrow cemetery near the village Zelenoje in Kherson region (Ukraine) was located in the steppe region of Ukraine (on the left bank of the Dnieper River). The cemetery consisted of 16 mound graves in height from 0,5 to 2,5 m, extending from southwest to northeast. There were excavated nine kurgans. Eight of these kurgans date back to the Scythian time.

The significant features of mounds are the presence of the ditch and stone revetment. Specific types of tombs and burial rites, features an accompanying set of equipment, and specially arms, allows us to consider a cemetery as burial of Scythian warriors.

Several graves belong to the armed women and girls, so-called Amazons. This once again confirms the evidence of ancient authors that the weapons of the Scythians were not only men but also women.

This barrow cemetery dates from the first half of the fourth century BC.

А. В. Гейко

РОЗКОПКИ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ШИШАКИ У 2009 р.

Статтю присвячено результатам охоронних археологічних розкопок могильника черняхівської культури Шишаки в 2009 р.

Ключові слова: черняхівська культура, могильник, інгумація, кремація, посуд, намисто.

Шишацький могильник черняхівської культури відкритий у 2009 р. Він розташований на відстані 0,8—1,0 км на захід від смт. Шишаки Шишацького району Полтавської області, з правого боку балки (басейн р. Псел), в урочищі Дернова Долина. На дні балки знаходяться ставки.

Знахідки на території кар'єру та його околиць були відомі ще з 1970-х рр. В експозиції Шишацького районного музею представлено два черпаки скіфського часу, які знайдені в зруйнованому кургані, очевидно, на місці кар'єру неподалік цегельного заводу. Але нагляд над роботою кар'єру цього заводу не здійснювали. Слід констатувати той факт, що нині пам'ятка частково зруйнована кар'єром (глибиною 5—6 м) Шишацького цегельного заводу (знищено приблизно 1 га пам'ятки). Особливо активно кар'єр і завод працювали у 2007—2008 рр. За свідченнями інформаторів, працівники заводу та місцеві жителі грабіжницькі розкопували поховання. Нині кар'єр не працює. Окрім того, могильник та окремі його поховання зруйновані траншеєю (повністю або частково), на дні якої лежить труба, прокладена зі сходу на захід до місцевих очисних споруд.

Дослідження проведено двома розкопками, які закладені між краєм кар'єру та траншеєю у місцях найбільшого руйнування могильника. У майбутньому ці розкопки будуть об'єднані.

Насамперед досліджено зруйновані поховання, які «стирчали» у стінках кар'єру. Окрім того, розкопані поховання на території, знівленої бульдозером та прилягаючої до стінки кар'єру. Вивчена площа на могильнику становить більше 220 м².

У багатьох місцях зрізано верхній культурний шар пам'ятки, а в більшості місць підрізаний і сам материк. Поховальні ями виявлені на глибині 0,9—0,93 м від Р. Материк знаходився на глибині 0,6—0,63 м. Глибини ям подано від того рівня, на якому вони виявлені.

Поховання 1 — трупопокладення. Більша частина поховання знищена кар'єром. Довжина намогильної ями — 1,15 м (збережена), ширина — 0,6—0,7 м (збережена), глибина — 0,05 м. Яма орієнтована по лінії північний схід — південний захід.

Від скелета збереглися кістки тулуба, фрагменти лівої руки та ноги й частина правої руки. Скелет орієнтований на схід із відхиленням на північ. Знахідок не виявлено.

Поховання 2 — трупопокладення. Поховання пошкоджене кар'єром та сучасними грабіжниками. Розміри ями: довжина — 1,40 м (збережена), ширина — 1,31 м, глибина — 0,25 м. Яма орієнтована по лінії південний схід — північний захід. Скелет та знахідки перемішані.

Інвентар.

1. Намистина гагатова, чорного кольору, сегментоподібна. Розміри 3,1 × 2,0 см, діаметр отворів 0,6 та 0,45 см.

2. Намистина склопастова світло-коричневого кольору. Висота — 1,4 см, товщина — 0,9 см, діаметр отвору — 0,3 см.

3. Глек біконічний, чорного кольору. Прикрашений плоскими зрізами (фасетками) по ребру. На шийці два валики, прикрашені з допомогою

зубчастого коліщатка. У верхній частині тулуба розташовані подвійні зубчасті лінії. Краї фасеток також прикрашені одинарними зубчастими лініями. Висота посудини — 11,1 см, діаметр вінець не встановлений, діаметр тулуба — 10,7 см, діаметр дна — 4,7 см.

У похованні знайдено уламки трьох горщиків сірого кольору, форму і розміри яких, на жаль, визначити важко. Крім того, виявлено подрібнені уламки кістяного трьохпластинного гребеня з виступаючою напівкруглою середньою частиною. Розміри гребеня не встановлені.

Поховання 3 — трупопокладення. Могильна яма має прямокутну форму із заокругленими кутами. Вона орієнтована по лінії південний схід — північний захід. Стінка могильної ями на північному заході знищена кар'єром. Розміри ями: довжина — 1,55 м, ширина — 0,65 м, глибина — 0,25 м.

Скелет орієнтований на північний захід, випростаний на спині, кістки рук розміщені вздовж тулуба, череп лицевою частиною повернутий догори. На грудях скелета лежав кістяний гребінь. Зліва від голови стояла миска.

Інвентар.

1. Миска гончарна з лискованою поверхнею, сірого кольору. Висота — 20,5 см, діаметр вінець 11,6 см, діаметр дна — 6,0 см.

2. Гребінь з виступаючою напівкруглою середньою частиною. Спинка зроблена з рогу, зубці — з кістки, трьохпластиний. Зубці складаються з 6 частин. Пластини скріплені бронзовими заклепками. Висота — 6,5, ширина — 9,2 см, товщина — 1,4 см.

3. Пряжка залізна. Рамка овальна, масивна, язичок широкий, плоский, виступає за рамку. Висота — 4,0 см, ширина — 1,9 см, ширина язичка — 0,9 см.

Поховання 4 — трупопокладення. Пошкоджене кар'єром. Могильна яма має прямокутну форму із заокругленими кутами. Її розміри: довжина — 1,20 м (збережена), ширина — 0,7 м, глибина — 0,15 м. Яма орієнтована по лінії схід — захід.

Померлий випростаний на спині, кістки рук та ніг погано збереглися, але можна говорити, про те, що вони лежали вздовж тулуба. Скелет орієнтований на захід. Над кістяком та під ним сліди коричневого тліну, походження якого важко визначити. На шії знаходився разок синього намиста, яке складалося з 7 намистин.

Інвентар: скляне намисто (бісер) округлобіконічної форми, синього кольору. Висота — 0,3 см, ширина — 0,4 см, діаметр отвору — 0,1 см.

Поховання 5. Скіфський час. Поховання знаходилося на мису розмірами 2,52 × 1,0—1,5 м, причиною утворення якого стало вибирання глини. Курганний насип відсутній. Очевидно, він знищений під час зняття верхнього горизонту кар'єра.

Контури ями не виявлено, тому її розміри не встановлено. Під час розчистки залишків поховальної ями знайдено потривожені стародавніми грабіжниками та, очевидно, землеріями людські кістки. Крім того, тут розміщувалися залишки леза залізного меча. Його ручка не збереглася. До речі, дрібні шматочки меча були знайдені й на дні кар'єру. У могилі містилися дві парні бронзові шпильки, фрагменти вінець та денця миски.

На дні кар'єру, поряд з похованням, в осипаній землі, знайдено черпак із відбитою ручкою. Імовірно, він також походить із даного об'єкту.

Характеристика знахідок.

1. Шпилька бронзова. Довжина — 13,2 см; товщина в середній частині — 0,3 см; діаметр шляпки — 0,7 × 0,8 см.

2. Шпилька бронзова. Довжина — 13,0 см; товщина в середній частині — 0,3 см; діаметр шляпки — 0,7 × 0,8 см.

3. Фрагмент леза меча залізний, без руків'я. Його прослідкована довжина — 37,0 см, ширина — близько 3,0 см, товщина в середній частині — 0,45 см. Дуже корозований. Не зберігся (розпався на дрібні частини).

4. Черпак, з підлискою поверхнею, чорний з коричневими плямами. Ручка відбита. Висота — 6,4 см; діаметр вінець — 6,4 см; діаметр тулуба — 8,1 см; діаметр дна — 4,9 см.

5. Намистина пастова, салатного кольору, конічної форми, мала зубчики на стінках біля краю основи. Висота — 0,6 см, діаметр основи — 1,1 см, діаметр отвору — 0,3 см.

Поховання 6 — трупопокладення. Пошкоджене траншеєю. Поховальна яма прямокутна із заокругленими кутами. Одна з її сторін, а саме та, де знаходяться ноги померлого, — розширена. Розміри ями: довжина — 2,0 м, ширина — 0,93—1,20 м, глибина — 0,40 м. Яма орієнтована по лінії південний схід — північний захід.

Похований випростаний на спині. Кістки правої руки розташовані вздовж тулуба, лівої руки — на тазі. Череп лицевим боком повернутий на північний захід. Скелет орієнтований на північний захід. Безінвентарне.

У центрі цієї ж могильної ями, з лівого боку від скелета розчищене округле скупчення, розміром (0,37 × 0,35 м) кальцинованих кісток без попелу та знахідок. Очевидно, це — ще одне поховання. Йому дано № 6а. Безінвентарне.

Поховання 7 — трупопокладення. Поховальна яма прямокутна із заокругленими кутами. Розміри ями: довжина — 1,60 м, ширина — 0,84 м, глибина — 0,25 м. Яма орієнтована по лінії південний схід — північний захід.

Скелет випростаний на спині, кістки рук лежать уздовж тулуба, кисті складені на тазі. Череп лицевою частиною повернутий на північний захід. Скелет орієнтований на північний захід. Безінвентарне.

Поховання 8 — трупопокладення. Поховальна яма прямокутна із заокругленими кутами. Її розміри: довжина — 2,05 м, ширина — 0,63 м,

глибина — 0,12 м. Яма орієнтована на схід — захід із відхиленням на південь — північ.

Похований випростаний на спині, руки лежать вздовж тулуба. Череп лицьовою стороною повернутий на захід. Скелет орієнтований на захід із відхиленням на південь. Безінвентарне.

Поховання 9 — трупопокладення. Частина поховання знищена траншеєю. Довжина могильної ями — 1,12 м, ширина — 0,32 м (точно не встановлена, пошкоджена траншеєю), глибина — 0,05 м. Яма орієнтована по лінії схід — захід із незначним відхиленням на південь — північ.

Від скелету збереглися тулуб, частина лівої руки, ноги відсутні. Кістки частково перемішані й подрібнені. Скелет орієнтований на захід із незначним відхиленням на південь. Інвентар не знайдений.

Поховання 10 — трупопокладення. Поховальна яма прямокутна із заокругленими кутами, стінки звужені донизу. Її розміри: довжина — 2,30—2,31 (по верху) та 2,13 м (по низу), ширина — 1,29—1,32 (по верху) та 1,10 м (по низу), глибина — 0,9 м. Яма орієнтована по лінії схід — захід.

Поховання зруйноване. Кістки містилися у верхньому заповненні ями. Від скелету зберігся череп, який лежав під західної стінкою могильної ями, біля нього окремі кістки. Під південною стінкою могили також були знайдені окремі кістки скелету. Скелет, очевидно, був орієнтований на захід. Безінвентарне.

Поховання 11 — трупопокладення. Яма не простежена. На площі $0,35 \times 0,12$ м розчищено окремі кістки скелета дитини. Судячи з розташування кісток, поховання орієнтоване головою на захід. Безінвентарне.

Поховання 12 — трупопокладення. Пошкоджене траншеєю. Поховальна яма прямокутна із заокругленими кутами. Її розміри: довжина — 1,20 м (збережена), ширина — 0,45 м (простежена), глибина — 0,09 м. Яма орієнтована по лінії схід — захід.

Померлий випростаний на спині. Стопи ніг знищені траншеєю. Череп лицьовою частиною повернутий на південь. Скелет орієнтований на захід. Безінвентарне.

Поховання 13 — трупопокладення. Поховальна яма прямокутна із заокругленими кутами. Західна її частина знищена кар'єром, череп виявлений на його дні. Розміри ями: довжина — 2,20 м (частково зруйноване), ширина — 0,81 м, глибина — 0,45 м. Яма орієнтована по лінії схід — захід.

Поза померлого — на спині, руки лежать на тазі, ноги зігнуті в колінах повернуті вліво. Скелет орієнтований на захід. Інвентар не знайдений.

Поховання 14 — трупопокладення. Поховальна яма прямокутна із заокругленими кутами. Частково знищена кар'єром. Її розміри:

довжина — 1,0 м (збережена), ширина — 0,7 м, глибина — 0,6 м. Яма орієнтована по лінії схід — захід із незначним відхиленням на південь — північ.

Померлий випростаний на спині. Від скелета збереглися ноги. Скелет орієнтований на захід із незначним відхиленням на північ. Інвентар не знайдений.

Поховання 15 — трупопокладення. Поховальна яма прямокутна із заокругленими кутами. Розміри збереженої частини ями: довжина — 1,10 м (частково підрізана кар'єром), ширина — 0,7 м, глибина — 0,30 м. Яма орієнтована по лінії схід — захід із відхиленням на південь — північ.

Від скелету збереглися лише кістки ніг, розташовані в анатомічному порядку. Скелет орієнтований на захід із відхиленням на північ. Інвентар не знайдений.

Поховання 16 — трупопокладення. Поховальна яма прямокутна із заокругленими кутами. Її розміри: довжина — 2,20 м (частково зруйнована траншеєю), ширина — 1,25 м, глибина — 0,50 м. Яма орієнтована по лінії південь — північ.

Скелет частково зруйнований. Померлий випростаний на спині. Стопи ніг знищені траншеєю. Кістяк зазнав ритуального руйнування. В анатомічному порядку лежать нижні кінцівки (від коліна) та ліва рука. Скелет орієнтований на північ.

У головах покійного лежав кістяний гребінь. Справа від померлого, під стінкою — велика миска, в якій знаходився скляний кубок. Поряд із цією мискою стояв горщик, тут же біконічна миска закритого типу. Зліва від померлого розміщено два одноручних глеки та два горщики. Між кістками у центрі могили містилися уламки миски відкритого типу, голка та бронзовий ніж у шкіряному футлярі — у центрі могили поверх кісток тазу. Фібула та пряжка знаходилися справа від померлого, під кістками ніг. Залізний ніж виявлено під головою померлого серед кісток тварини (коза або вівця). Кістки лежали правильним колом. Очевидно, вони розміщалися у дерев'яній посудині, яка не збереглася.

Інвентар.

1. Глеко одноручний із лискованою поверхнею, чорно-сірого кольору. Висота — 12,9 см; діаметр вінець — 7,4 см; діаметр горла — 6,3 см; діаметр тулуба — 12,3 см; діаметр дна — 6,4 см; товщина ручки в середній частині — 1,7 см.

2. Глек одноручний із лискованою поверхнею, чорного кольору. Плечі прикрашені зубчастим коліщатком у вигляді «напівовів». У нижній частині ручки — орнамент у вигляді овалу, розділеного навпіл, зробленого зубчастим коліщатком. Висота — 24,3 см; діаметр вінець — 9,3 см; діаметр горла — 6,2 см; діаметр тулуба — 21,2 см; діаметр дна — 9,4 см, товщина ручки в середній частині — 2,6 см.

3. Миска велика. Біконічна, закритого типу, на плічках орнаментована двома пружками, між якими пролощені навскісні лінії, які утворюють ромби. По ребру зроблені фасетки. Висота — 13,6 см; діаметр вінець — 30,0 × 31,5 см; діаметр тулуба — 32,2—33,5 см, діаметр дна — 10,0 см.

4. Миска відкритого типу, чорного кольору із заглаженою поверхнею. Висота — 11,8 см; діаметр вінець — 21,5 см, діаметр тулуба — 20,6 см; діаметр дна — 6,4 см.

5. Миска біконічна із лискованою поверхнею. Висота — 12,0 см; діаметр вінець — 19,5—19,9 см; діаметр тулуба — 19,5 см; діаметр дна — 7,5 см.

6. Горщик сірого кольору, в сажі. На плечах три ритовані концентричні лінії. Висота — 12,7 см; діаметр вінець — 10,0—10,1 см; діаметр тулуба — 12,7 см, діаметр дна — 6,0 см.

7. Горщик сірого кольору, в сажі. Висота — 16,8 см; діаметр вінець — 11,1 см; діаметр тулуба — 13,8 см, діаметр дна — 6,8—6,9 см.

8. Горщик сірого кольору, в сажі. Висота — 15,2 см; діаметр вінець — 12,0 см; діаметр тулуба — 15,3 см, діаметр дна — 7,6 см.

9. Кубок, скляний світло-рожевого кольору. Його розміри: висота — 14,0 см, діаметр вінець 10,5 см, діаметр дна — 6,0 см. Схожий знайдено на могильнику Холмське в похованні 51. Не зберігся.

10. Бронзова фібула. Корпус із напівкруглого прута. Належить до вигнутих підв'язних фібул, з прямокутною ділянкою на спинці. Прикрашена різним орнаментом на цій ділянці. На голці і пружині збереглися сліди позолоти. Довжина — 5,1 см, ширина — 0,5 см, товщина спинки в середній частині 0,3 см.

11. Пряжка бронзова. Рамка овальна, тонка, язичок вузький, овальний, виступає за рамку. Висота — 2,0 см, ширина — 1,3 см, ширина язичка — 0,4 см.

12. Голка бронзова. Зігнута. Первісна довжина — 4,1 см, ширина вушка — 0,4 см, діаметр отвору — 0,1 см.

13. Ніж бронзовий у шкіряному чохлі. Довжина — 6,1 см, ширина — 1,0 см, товщина — 0,15 см.

14. Ніж залізний. Довжина — 20,2 см, ширина — 2,5 см (в середній частині), товщина — 0,4 см.

15. Гребінь кістяний, трьохпластинний, з виступаючою напівкруглою середньою частиною. Зубці складаються з 4 пластин. Пластини скріплені бронзовими заклепками. Висота — 6,2 см, ширина: — 8,9 см, товщина — 1,1 см.

Поховання 17 — трупопокладення. Яма прямокутна із заокругленими кутами. Її розміри: довжина — 2,30 м, ширина — 0,70 м, глибина — 0,65 м. Яма орієнтована по лінії схід — захід. Пози померлого на спині, кістки руки лежать уздовж тулуба, ліва рука — на тазі. Скелет орієнтований головою на захід. Безінвентарне.

На основі поданих вище матеріалів можна зробити такі висновки.

Очевидно, існування курганного некрополю скіфського часу (поховання 5) і вплинуло на вибір місця могильника черняхівської культури. Подібне зафіксовано на Романківському могильнику в Подністров'ї [Никитина, 1995, с. 115].

Як бачимо, всі, крім одного, поховання здійснено за обрядом трупопокладення. кремація була поміщена до поховання 6. Можливо, що поховання з кремацією були знищені під час зняття верхнього шару могильника. На могильнику існувала західна (іноді з відхиленнями) та північна орієнтація померлих. Лише в двох могилах із західною орієнтацією виявлені знахідки, що типово для таких поховань.

Знахідки з поховань типові для могильників черняхівської культури. Серед знахідок можна виділити намистину з гагату. Хоча як зазначає Г.Ф. Нікітіна, таке намисто не зустрічається на пам'ятках черняхівської культури [Никитина, 1995, с. 73].

Поховання Шишацького могильника датуються другою половиною IV ст.

Никитина Г.Ф. Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у с. Оселивка. — М., 1995.

Никитина Г.Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников). — М., 2008.

А. В. Гейко

РАСКОПКИ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ШИШАКИ В 2009 г.

Публикуются материалы охранных археологических раскопок могильника черняховской культуры Шишаки в 2009 г. Исследовано 17 погребений по обряду как трупоположения, так и кремации. Сопровождающий инвентарь представлен гончарной посудой (миски, горшки, кувшины), металлическими деталями одежды (пряжками, фибулами), бусами и др.

A. V. Gejko

THE EXCAVATION OF THE CHERNIAKOV CULTURE CEMETERY IN SHISHAKI IN 2009

The materials of the protective excavations of the Chernyakhov culture cemetery (second half IV A.D.) in Shishaki in 2009. 17 burials were investigated as to the rites of body-laying cremation as well. Accompanying implements are presented by ceramics (tureens, pot, pitchers), metallic detail of the cloth (buckles, fibulas), beads etc.

Б. С. Строценъ, М. Б. Строценъ

РУКОМИШ ІІ — ПОСЕЛЕННЯ І ВИРОБНИЧИЙ КОМПЛЕКС ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (дослідження 2004 р.)

У статті подано інформацію про результати рятівних розкопок черняхівської пам'ятки в с. Рукомиші (Рукомиш ІІ) Тернопільській області. Досліджено окремо розташований гончарний виробничий комплекс та господарські ями на околиці селища.

Ключові слова: черняхівська культура, гончарні горни, гончарні майстерні, житлова частина, виробничий комплекс, кружална кераміка.

У 2004 році під час рятувальних археологічних розкопок, які проводилися силами НДЦ РАС у зоні будівництва об'їзної дороги навколо м. Бучача, що у Тернопільській області, на черняхівському поселенні Рукомиш ІІ відкрито гончарний горн та майстерню.

Поселення розташоване у верхів'ях невеликого безіменного струмка — правої притоки р. Стрипи, у 2 км на південний схід від села Рукомиш в урочищах Воleşе (інша назва — Воleşька Дорога) та Нагірянські Поля. Пам'ятка складається з двох частин — житлової та виробничої, розташованих одна навпроти одної по обох берегах струмка. Житлова частина поселення знаходиться на лівому березі струмка в урочищі Воleşька Дорога й займає похилі, обернені до півдня і південного заходу схили мису, утвореного вигином берега. Виробнича частина розміщена на протилежному, правому березі струмка, майже на вершині плато (рис. 1). Вони розділені між собою широкою, ще донедавна заболоченою, долиною струмка, шириною близько 400—450 м. У виробничій частині пам'ятки досліджено окремі горн для випалювання глиняного посуду та гончарну майстерню з 2 горнами, у житловій — 5 господарських ям.

У виробничій частині пам'ятки культурний шар простежувався тільки біля горна та майстерні (рис. 2). Проте, у зв'язку з тим, що до приїзду археологів технікою було знято родючі шари ґрунту, про його потужність, глибину залягання говорити важко. Стратиграфію тут визначено тільки приблизно за ділянками, які знаходилися поруч. Отже, орний шар — 0—0,3 м, культурний шар — 0,3—0,4 м, сірий передматериковий ґрунт — 0,4—0,5 м, під ним — материк.

Гончарний горн (за польовою документацією об'єкт 1) (рис. 4; 5) зафіксовано у північно-західній частині розкопу І. Горн округлий у плані й по зовнішній окружності його максимальні розміри становлять 1,7 × 1,9 м. З південно-східної сторони на 0,3 м виступає устя топкової камери (ширина — 0,6 м, висота — 0,2 м). Перед устям зафіксовано передгорнову яму (1,3 × 1,2 м), видовжену з північного заходу на південний схід і заглиблену в материк на 0,4 м. Топкова камера також заглиблена в материк на 0,4 м і черинь її знаходиться на глибині 1,18—1,2 м від сучасної поверхні. На рівні дна топка є майже круглою в плані, її діаметр становить близько 1,3 м. Камера плавно розширюється догори, і на рівні перекриття її розміри становлять 1,46 × 1,4 м. Підтримує перекриття горна опорний стовп із місцевого каменю-піскови́ка (0,5 × 0,2 м). Він розташований у центрі топки. Висота топкової камери, а відповідно й опорного стовпа — 0,36 м. Стовп підтримує перекриття товщиною 0,16—0,2 м із 34 отворами-продухами діаметром 6—8 см кожний.

Верхня частина горна має форму зрізаного конуса і збереглася на висоту 0,25 м від перекриття. На рівні продухів розміри становлять 1,6 × 1,36 м, а у найвищій збереженій точці відпові-

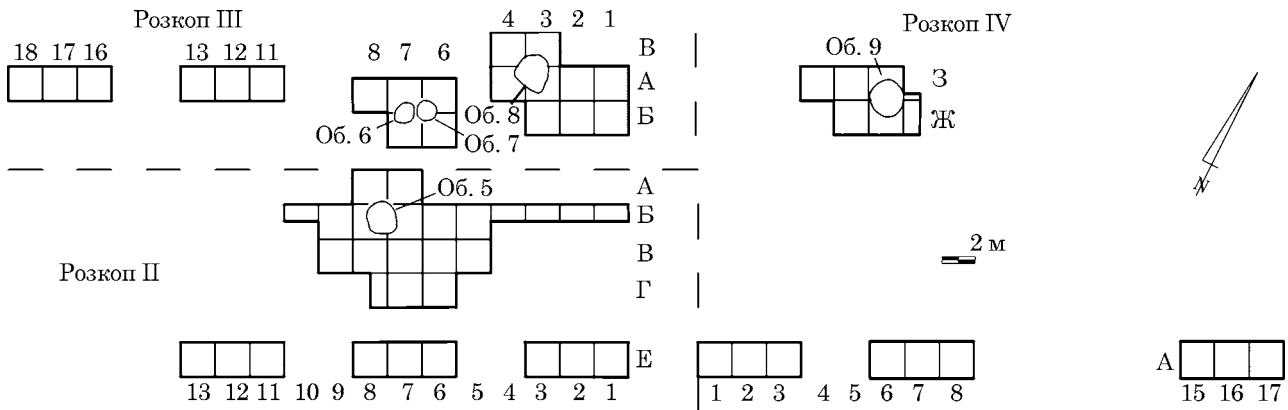

Рис. 3. Рукумиш II: план розкопів II—V

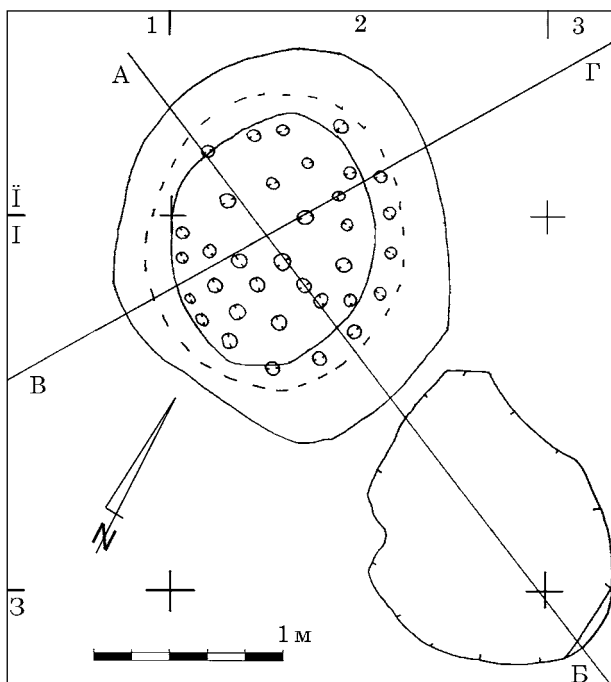

Рис. 4. Рукумиш II: гончарний горн (об'єкт 1)

а від сучасної — на 2,1 м). Перед устями обох горнів є невеликі заглиблені майданчики.

Заповнення землянки було неоднакове. Над площадкою, яка навпроти об'єкта 2, на глибині понад 1 м у ньому багато обмазки від склепіння горнів, а в ямі навпроти сусіднього горна (об'єкт 3) — заповнення темно-сірого кольору, майже без обмазки. Каміння або ямок, які вказували б на те, що в цій землянці був встановлений гончарний круг не виявлено [Бобринський, 1991, с. 40—45].

Горн (об'єкт 2) округлий у плані, діаметром близько 1,1 м у верхній частині, 1,3 м — на рівні перекриття топки і 1,45 м — по черенку. Топкова камера та її перекриття збудовані в материк, а верхня, збережена частина — у передматериковому шарі. Висота топкової камери — 0,43 м, товщина перекриття — 0,15—0,16 м. Опорний стовп не простежено. Колір, структура перекриття та обмазки стін такі ж, як і в об'єкті 1.

Об'єкт 3. Гончарний горн також округлий у плані, злегка видовжений із північного заходу на південний схід. Він виявлений на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Його заповнення

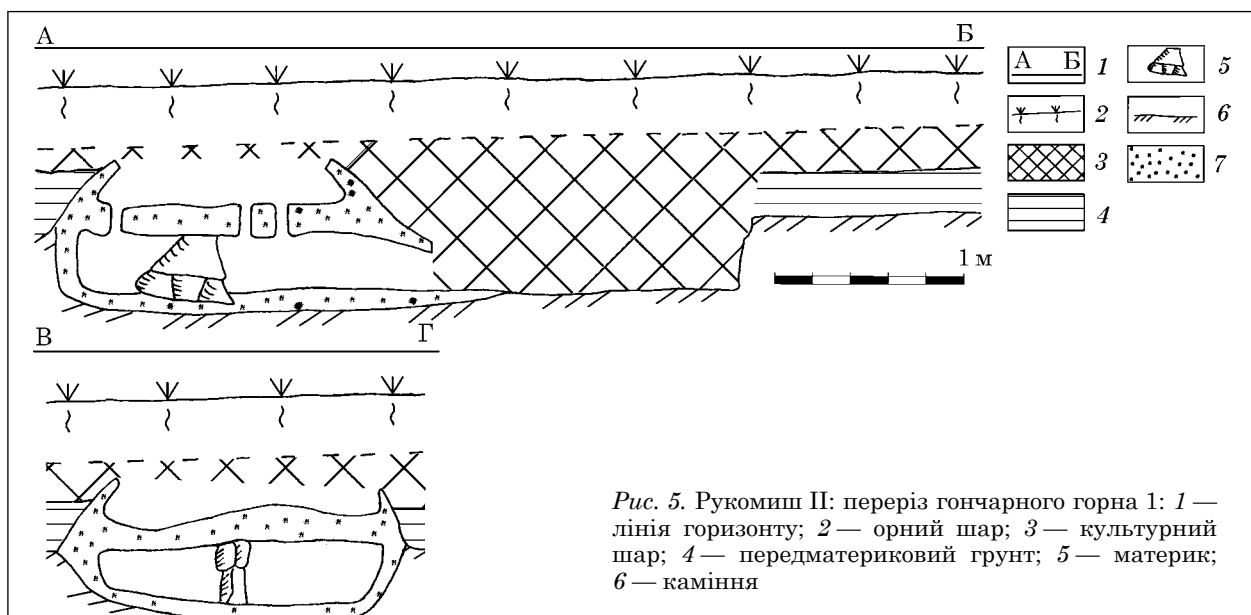

Рис. 5. Рукумиш II: переріз гончарного горна 1: 1 — лінія горизонту; 2 — орний шар; 3 — культурний шар; 4 — передматериковий ґрунт; 5 — материк; 6 — каміння

Рис. 6. Рукомиш II. План гончарної майстерні: 1 — гончарні горни; 2 — контури майстерні; 3 — продухи

за кольором і структурою не відрізнялося від культурного шару. Але контури об'єкта легко читалися за тонкою смужкою обмазки від стін. На рівні виявлення розміри горна становлять $1,3 \times 1$ м. На глибині 0,7 м від сучасної поверхні розчищено покриття з 33 отворами-продухами. Тут розміри горна більші — $1,4 \times 1,2$ м, а по дну топкової камери — $1,45 \times 1,26$ м. Топкова камера і перегородка нахилені в бік устя. Покриття підтримує опорний стовп, збудований із місцевого сірого каменю-піскови́ка. Стовп розташований безпосередньо перед устям. Висота топкової камери — 0,38—0,4 м, товщина покриття — близько 0,16 м. Отже, горн зберігся на висоту близько 0,8 м від череня. Це, мабуть, саме та частина, яка була викопана в ґрунті.

Щодо житлової частини, то розкопками охоплено тільки південний край селища (рис. 3). Тут закладено кілька траншей, які при наявності знахідок та

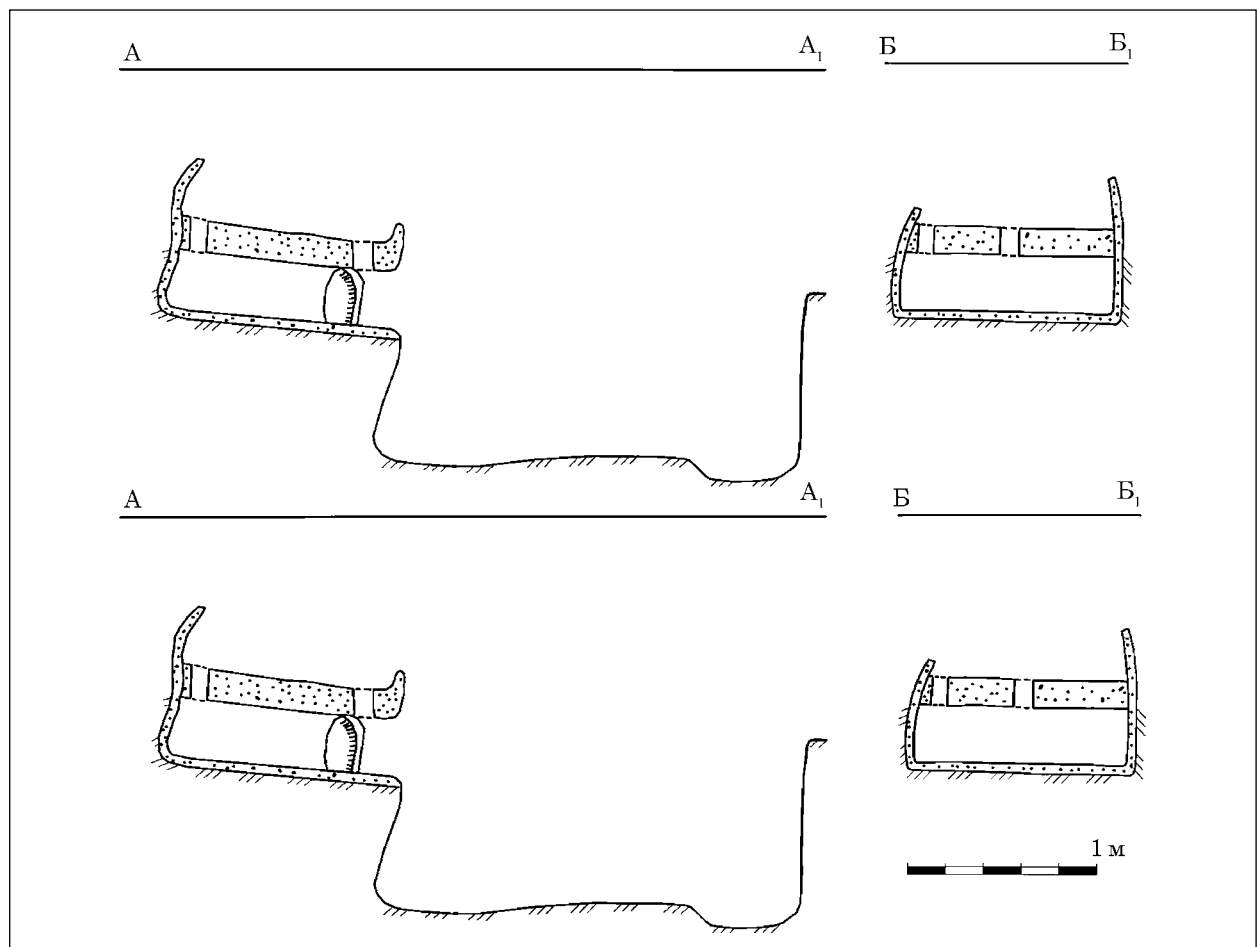
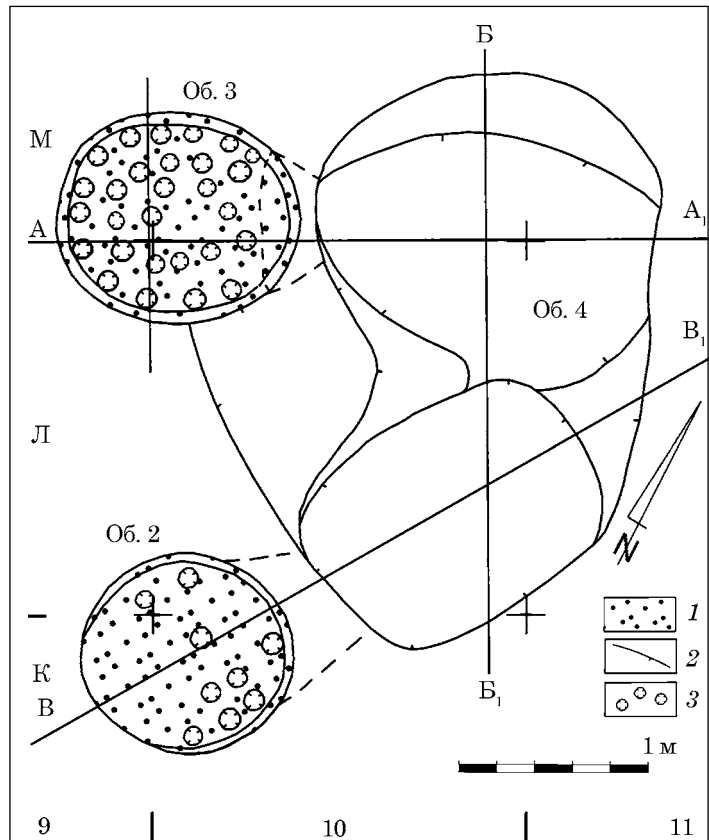

Рис. 7. Рукомиш II: гончарна майстерня, перерізи. Позначки див на рис. 5

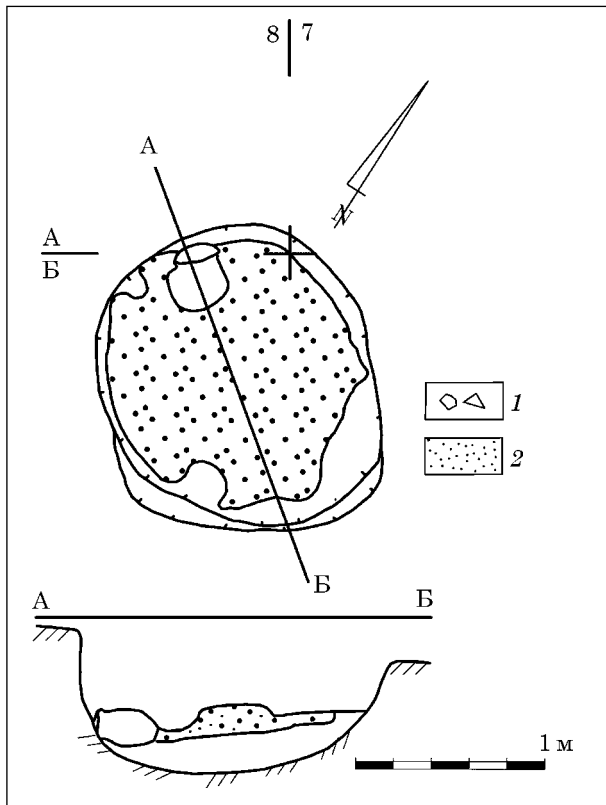

Рис. 8. Рукомиш II. План та переріз господарської ями (об'єкт 5): 1 — кераміка; 2 — обмазка

культурного шару мали б перерости у розкопи. Проте, як виявилось під час досліджень, культурний шар поширений лише біля об'єктів — господарських ям, і потужність його не перевищувала 10—15 см.

Тут виявлено і досліджено 5 господарських ям, розташованих майже у привершинній частині плато.

Об'єкт 5 — господарська яма, виявлена у розкопі II, на глибині 0,5 м від сучасної поверхні (рис. 8). Її форма наближена до прямокутної, видовжена з північного заходу на південний схід. Максимальна довжина — 1,65 м, ширина — 1,45 м. З південної сторони яма має приступку-сходинок, опущену на 0,25 м від її краю. Ширина сходинок коливається від 0,1 м посередині до 0,2 м — по краях. Дно — лінзоподіб-

не. Максимальна глибина — 1,25 м від сучасної поверхні. На рівні сходинок зафіксовано шар обмазки від перекриття ями з відбитками пруття, з якого було зроблено каркас.

Біля північно-східної стінки виявлено роздушений обмазкою, гончарний сіролискований горщик, який лежав на боку. Його верх знаходився на рівні обмазки, а нижня частина — на дні господарської ями (рис. 7, 1). Серед інших знахідок у заповненні ями знайдено завіси (іноді їх ще називають дверною петлею).

Об'єкт 6 (господарська яма) (рис. 9) зафіксовано в розкопі III, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні у 5 м на північний захід від об'єкта 5. Яма в плані наближена до прямокутної із заокругленими кутами (1,2 × 1,06 м), видовжена з півночі на південь. Найглибшою — 0,95 м від сучасної поверхні — вона була у південному куті. У південній частині, на глибині 0,7 м від сучасної поверхні виявлено сходинок-приступку, а на її рівні — шар обмазки від покриття. На дні ями знайдено фрагмент гончарної черняхівської кераміки та залізний наконечник списа (рис. 9, 1).

Об'єкт 7 (господарська яма) (рис. 9) зафіксований на тій самій глибині 0,6 м від сучасної поверхні, у 0,15 м на північний схід від попереднього. Яма округла в плані (1,2 × 1,2 м), дно рівне, стінки звужені донизу. Глибина — 0,85 м від сучасної поверхні (на 0,25 м опущена в материк). На дні виявлено чотири невеликі скупчення обмазки, камінь та залізне тесло.

Об'єкт 8 (рис. 10) простежено в розкопі IV приблизно у 10 м на північ від об'єкту 5, на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Яма неправильної форми — західна і південна стінки прямі, розміщені майже під прямим кутом одна до одної, а північна та східна разом описують півколо. Стінки дещо звужені донизу, а дно — лінзовидне. На глибині 0,4 м від верхнього краю ями, вздовж південної стінки зроблено сходинок. Глибина об'єкта 1,2 м від давньої поверхні та 1,9 м — від сучасної. Довжина ями з південного заходу на північний схід становить 2,2 м, а ширина — 2 м. Дно ями на глибині 1,75 м від сучасної поверхні перекрите суцільним шаром обмазки товщиною 0,15—0,2 м.

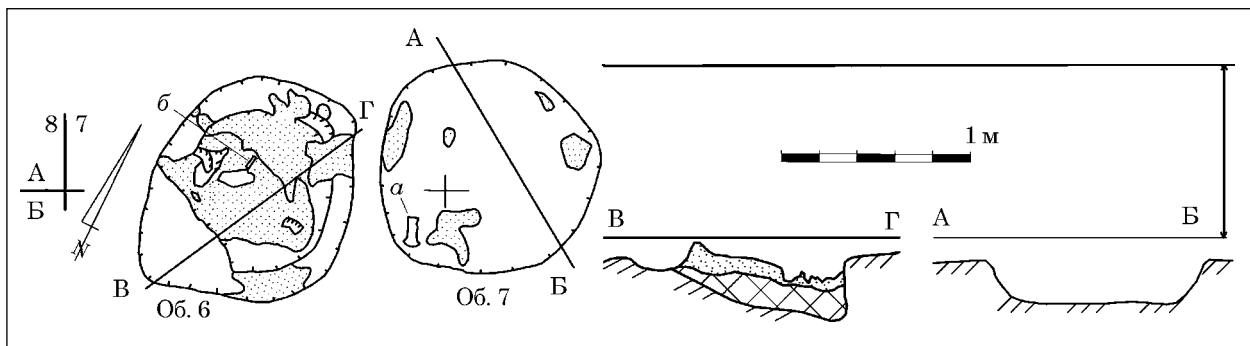

Рис. 9. Рукомиш II: господарські ями (об'єкти 6 і 7) (а — тесло; б — наконечник списа)

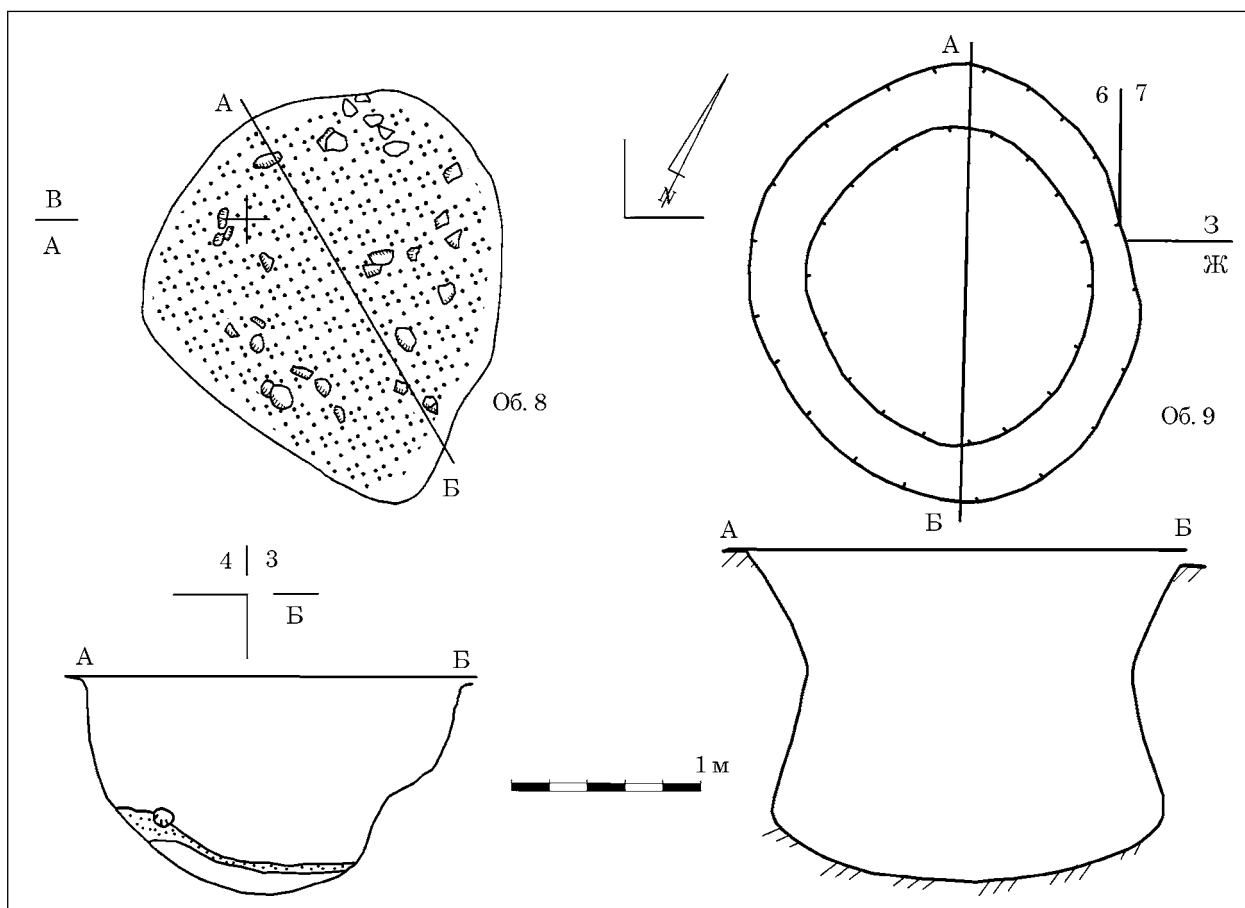

Рис. 10. Рукомиш II: план та переріз господарських ям (об'єкти 8 і 9)

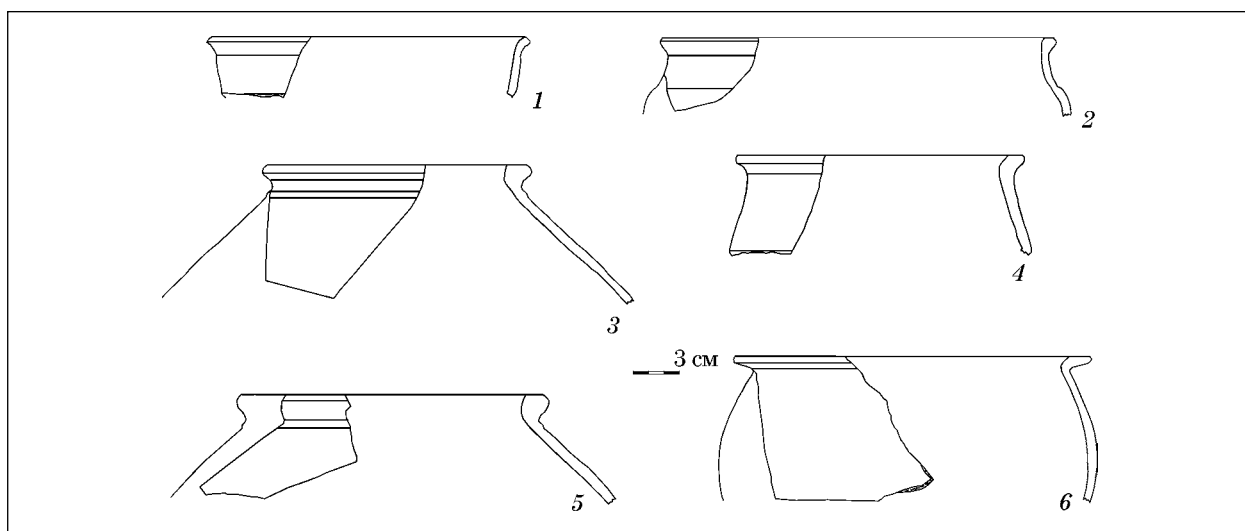

Рис. 11. Рукомиш II: кружальна кераміка

Об'єкт 9. Господарська яма (рис. 10) виявлена у розкопі IV, у 25 м на північний схід від об'єкту 5 (рис. 3), на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона округла в плані (2,3 × 2,05 м), дещо видовжена з південного заходу на південний схід. У перерізі — грушоподібна. Її глибина сягає 2,3 м від сучасної поверхні. На глибині 0,65 м від рівня давньої поверхні (1,35 м від сучасної), її розміри становлять 1,7 × 1,5 м.

Глибше яма знову розширюється й у 0,3 м від дна її діаметр сягає близько 2,1 м. Культурний шар біля цього об'єкта та його заповнення надзвичайно бідні на знахідки — виявлено кілька невеликих фрагментів гончарної кераміки. На дні — жодної знахідки.

Наймасовішою знахідкою на поселенні є гончарний посуд (рис. 11). Найбільше його виявлено саме в розкопі I, тобто у виробничій частині

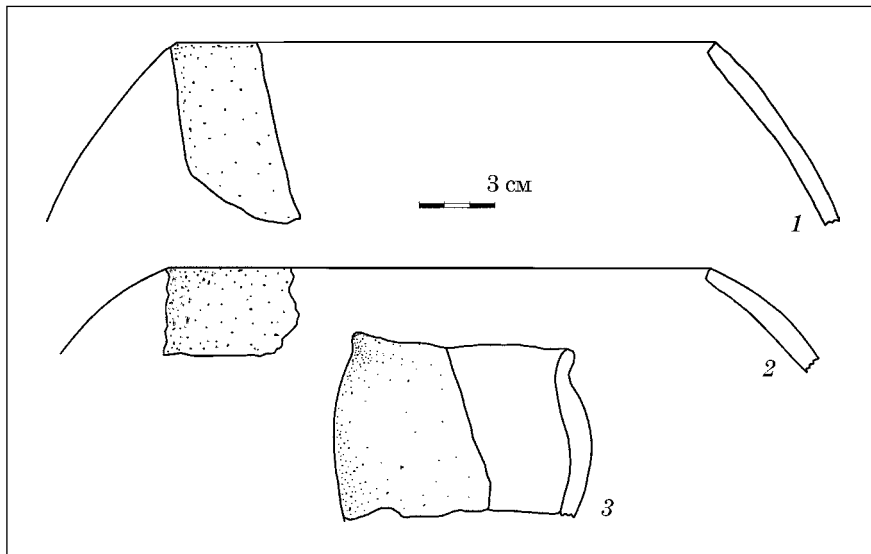

Рис. 12. Рукомиш II: ліпна кераміка

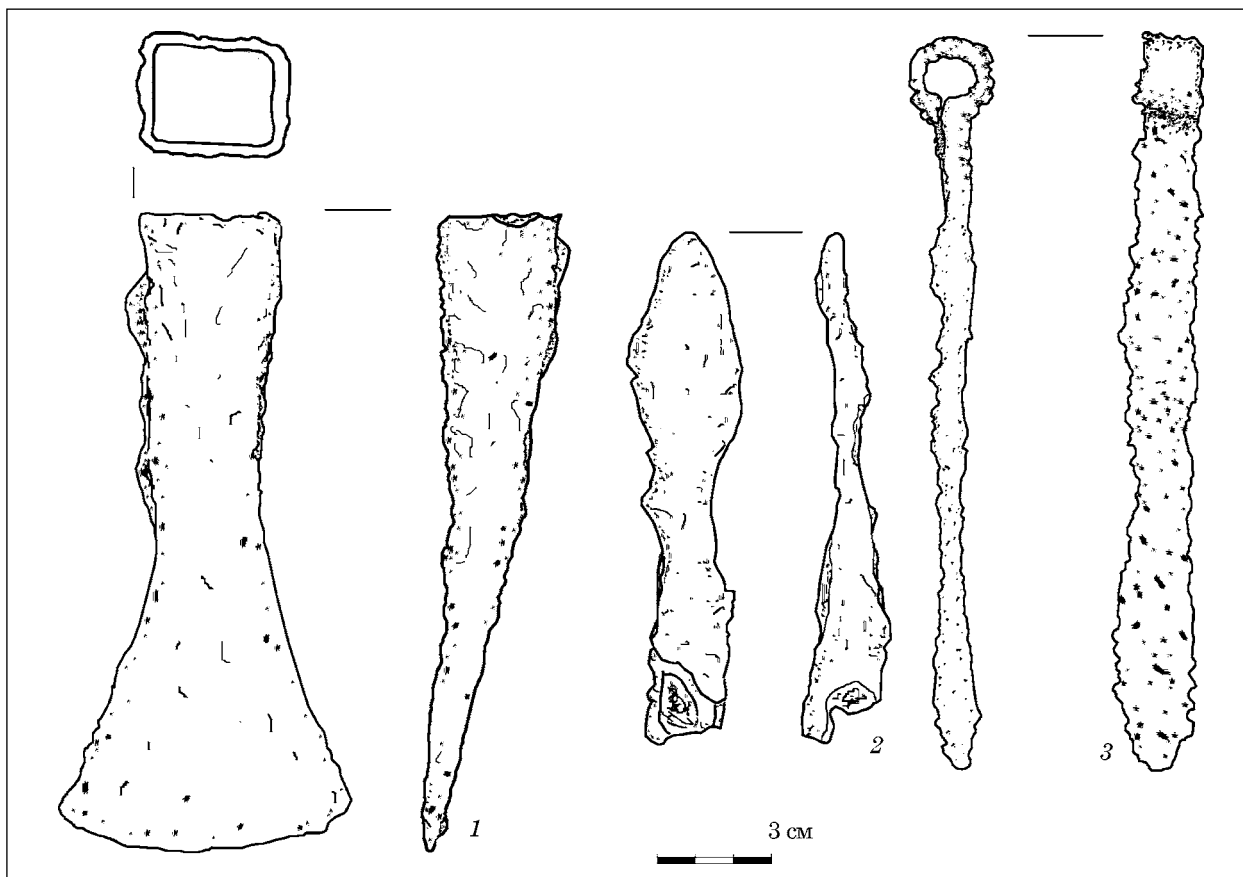

Рис. 13. Рукомиш II: залізні вироби

селища. Домінує гончарна кераміка й у так званій житловій частині. Хоча виявлено її тут значно менше. За набором посуду (горщики, миски, глеки) та формою гончарні вироби однакові як на поселенні, так і біля горнів. Проте є суттєва відмінність у її якості. Фрагменти, знайдені у виробничій частині надзвичайно погано випалені, легко ламаються, а така ж кераміка з розкопів II—V повністю відповідає «якісним стандартам» черняхівської культури. Гончарний посуд подібної якості часто трап-

ляється у похованнях. У літературі навіть є версія про те, що для поховань спеціально виготовляли посуд поганої якості. Однак, можливо, для поховань використовували бракований посуд, який коштував дешевше. Тим більше, що для виготовлення кераміки потрібно близько двох тижнів. Це пов'язано з технологією й суттєво пришвидшити процес неможливо.

Наступною за кількістю йде ліпна кераміка (рис. 12). Її виявлено хоч і небагато, але по всій площі пам'ятки. Крім культурного шару, зустрі-

чаються ліпні фрагменти в заповненні об'єктів та на дні під шаром обмазки від перекриття. На відміну від гончарної, її якість однакова по всій дослідженій території. Набір досить одноманітний — переважно горщики.

Вироби із заліза (рис. 13) представлені трьома предметами та фрагментами — це залізний наконечник списа з господарської ями 6, залізне тесло з об'єкта 7 і дверна петля.

Поодинокими екземплярами представлені вироби з каменю та кістки. З місцевого каменю-пісковика виготовлені бруски, призначені для заточування ножів, кіс тощо. З ребра тварини, можливо бика, виготовлено лошило, а на кількох кістках є сліди обробки, а саме — зрізи.

Таким чином, у результаті спільних зусиль виконавця — Служби автомобільних доріг у Тернопільській області, замовника — НДЦ РАС Інституту археології НАН України та органу охорони культурної спадщини — Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури вдалося врятувати від руйнування важливу пам'ятку археології — поселення черняхівської культури Рукомиш II. Розкопано 1000 м². Подібних пам'яток є не так вже й багато. Адже залишки горнів відкрито тільки на частині поселень — близько 50 на території України і Молдови та на кількох пам'ятках Румунії. Майстерень, як уже зазначалося, відомо значно менше. Вони досліджені на пам'ятках Леськи, Лепесівка, Ріпнів, Журавка, Глеваха, Свірж [Магомедов, 2001, с. 97; Цигилик, 1993, с. 36—39].

Найбільш повно черняхівські горни вивчені А.А. Бобринським. Виходячи з конструктивних особливостей топкової камери, він виділив три види горнів:

- з вільним простором топки;
- з циліндричним стовпом;
- з глухою перегородкою.

На поселенні Рукомиш II, як бачимо, виявлено один горн першого виду — без опорного стовпа та два другого — зі стовпом. До речі, горни першого виду зустрічаються досить рідко [Бобринский, 1991, с. 189—194]. Причому горни, які належать до двох різних видів, виявлені в одній майстерні.

Циліндричні стовпи в горнах із Рукомиша збудовані з місцевого каменю-пісковика. Хоча для цих потреб могли використовувати й інші матеріали — наприклад залишати материковий стовп, або, як у Сокильниках під Львовом, підпорою служив піфос-зерновик, заповнений глиною [Козак, 1990, с. 130—135]. Щодо походження традиції спорудження горнів першого чи другого виду, то спільної думки на сьогодні немає. Одні дослідники пов'язують їх із римськими традиціями (дехто навіть вважає, що їх могли споруджувати вихідці з римських провінцій [Баран, 1981, с. 96—97]), інші — з пшеворською культурою або кельтськими традиціями [Магомедов, 2001, с. 98].

Майстерні можна класифікувати за кількістю горнів у приміщеннях і за типом при-

міщень, у яких вони знаходяться. Якщо брати за кількістю горнів, то відомо майстерні як із двома, так і з трьома горнами. Причому у всіх випадках горни розташовані по кутах.

За типом приміщень майстерні поділяють на наземні та заглиблені. Найближчим, як територіально, так і за типом є виробничий комплекс у Свіржі. Тут майстерня також знаходилася у заглибленому приміщенні подібного планування, але горни суттєво відрізняються від знайдених у Рукомиші [Цигилик, 1993, с. 39].

Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.

Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. — М., 1991.

Козак Д.Н. Поселення черняхівської культури поблизу м. Львова // Археологія. — 1990. — № 2. — С. 130—135.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблемы этноса. — Люблин, 2001.

Цигилик В.М. Про локальні особливості черняхівського поселення в селі Свірж // Studia archaeologica. — Львів, 1993. — С. 36—39.

*Б. С. Строцьонь,
М. Б. Строцьонь*

РУКОМЫШ II — ПОСЕЛЕНИЕ И ПРОИЗВОДСТВЕННЫЙ КОМПЛЕКС ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ (исследования 2004 г.)

В статье содержится информация о гончарном производственном комплексе черняховской культуры на поселении Рукомыш II в Тернопольской области. Он состоит из гончарной мастерской и гончарного горна с опорным столбом из местного камня-песчаника. Мастерская представляет собой землянку с двумя гончарными горнами, расположенными в углу и в стенке. Один горн также имеет опорный столб из песчаника, второй — без опорного столба. Также исследовано пять хозяйственных ям на окраине поселения.

*B. S. Strotsen,
M. B. Strotsen*

RUKOMYSH II — SETTLEMENT AND PRODUCTION COMPLEX OF CHERNYAHIV'S CULTURE (excavation 2004 year)

The article contains information about ceramic production complex of Chernyakhiv's culture on the Rukomysh II settlement in Ternopil region. It consists of pottery workshop and horn with a supporting pillar made of local sandstone. The workshop was dugout with two potter's horns situated in the wall and in the corner. One horn had also supporting pillar made of sandstone, the second one was without it. Furthermore five household pits were investigated at the settlement outskirts.

А. В. Петраускас, О. А. Коваль,
А. О. Петраускене

ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ОЛЕВСЬКА ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК 2009 р.

У статті розглядаються матеріали Олевського археологічного комплексу — городища, посаду та прилеглої поселенської округи у контексті вивчення проблеми генезису та розвитку середньовічного поліського міста.

Ключові слова: городище, рів, оборонні споруди, вал, посад, древлянські гради.

У вересні 2009 р. міськвиконком м. Олевськ Житомирської обл. направив до Інституту археології НАН України лист із повідомленням про збільшення за останні роки господарської та будівельної діяльності в місті та його околицях, у зв'язку з чим виникла загроза пошкодження і навіть руйнації пам'яток археологічної спадщини, та проханням провести обстеження пам'яток археологічної спадщини й встановити дату заснування міста.

У вересні-жовтні 2009 р. співробітниками Житомирської археологічної експедиції ІА НАН України проведено візуальне обстеження топографічних особливостей міста і його округи; оглянуто наявні горизонтальні та вертикальні відслонення ґрунту; проведено зачистку вертикальних відслонень ґрунту та шурфування в центрі міста; знято інструментальний план городища в ур. Бабина Гора, на його майданчику закладено пошуковий шурф; обстежено прилеглий посад городища; на північно-східній околиці міста виявлено відкрите поселення та могильник (рис. 1).

Безпосередньо в центральній частині міста відомі в науковій літературі археологічні пам'ятки відсутні. Проте наявність Свято-Миколаївського храму кінця XVI ст. вказує на те, що навколо нього мають знаходитись синхронні йому нашарування і нашарування ранішого

періоду. Зокрема, П.Г. Клепатський на підставі дослідження актових пізньосередньовічних матеріалів вважав, що місто Олевськ мало бути згадуваним ще в ярликах Вітовта, які не дійшли до нас в оригіналах [Клепатский, 2007, с. 127]. На користь цього припущення свідчать наведені дослідником дані писемних джерел, які вказують, що вже на початку XVI ст. на старому Олевському городищі виникло місце Городище із замком, торгом (раз на тиждень), корчмами та митною заставою для збирання мита [Клепатский, 2007, с. 197]. Таким чином, можна стверджувати, що церква почала зводитись вже після побудови замку та розбудови міста (замок, митниця, торг, корчма та ін.). Наведені дані свідчать, що на місці замку вже існувало «городище». Наявність подібного топоніму передбачає, як правило, наявність його археологічного еквівалента.

Згадаємо, що в сучасних межах міста, на його північно-східній околиці розташоване давньоруське городище. В.Б. Антонович, зазначав, що воно розташоване в ур. Городище [Антонович, 1901, с. 23]. На сьогодні урочище має назву Бабина Гора. Таку ж назву наводить Б. А. Звіздецький, посилаючись на польові обстеження М.П. Кучери [Звіздецький, 2008, с. 126]. Проте на ньому не зафіксовано слідів пізньосередньовічних нашарувань XVI ст. ні дослідженнями М.П. Кучери в 1970-і рр., ні нашими дослідженнями 2009 р. Відповідно, враховуючи топографічні особливості та розташування церкви, наші пошуки пізньосередньовічного замку та більш раннього городища на його місці були зосереджені в центральній частині міста¹.

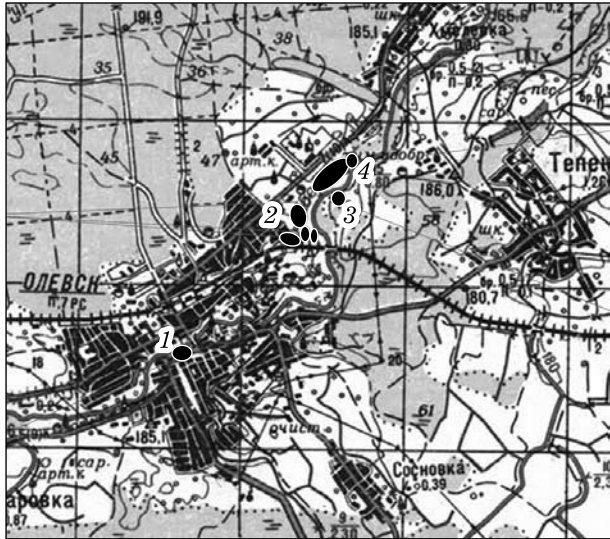

Рис. 1. Археологічні пам'ятки обстежені в м. Олевську: 1 — багатшарове поселення (ранній залізний вік — пізнє середньовіччя) у центрі міста; 2 — давньоруське городище та примикаючі до нього 3 ділянки посаду; 3 — курганний могильник давньоруського часу; 4 — багатшарове поселення з матеріалами доби бронзи — Київської Русі

З метою встановлення стану збереженості культурного шару та уточнення його культурно-хронологічної належності проведено ретельний візуальний огляд поверхні в центральній частині міста вздовж правого та лівого берегів р. Уборть. Лівий берег річки більш похилий, у центральній частині практично без відслонень. У топографічному відношенні перспективний для розташування поселень відкритого типу. Правий берег більш стрімкий, майже впритул підходить до річки. Огляд відслонень ґрунту на схилах правого берега р. Уборть у центрі міста археологічних нашарувань не засвідчив. Натомість зафіксовано значну кількість знахідок сучасного побутового та будівельного сміття. Зважаючи на це, проведено зачистку горизонтальних відслонень ґрунту на верхній кромці першої надзаплавної тераси правого берега р. Уборть біля автомобільного мосту через річку, а також закладено пошуковий шурф біля Свято-Миколаївського храму (рис. 2).

У центральній частині міста на правому березі р. Уборть біля мосту між приміщенням податкової інспекції та магазином із продажу мобільних телефонів зроблено горизонтальну зачистку схилу (рис. 2). Зачистка отримала умовну назву «шурф 1». Схил, за словами місцевих мешканців, утворився внаслідок будівництва мосту та дороги через нього в 1970-і рр.

ною думкою В.К. Козюби, його розташуванню топографічно відповідає мисовидний виступ високої правої берегової тераси р. Уборть за декілька сот метрів нижче за течією від автомобільного мосту через річку. Пошуки археологічних залишків «Городища» будуть продовжені в 2010 р.

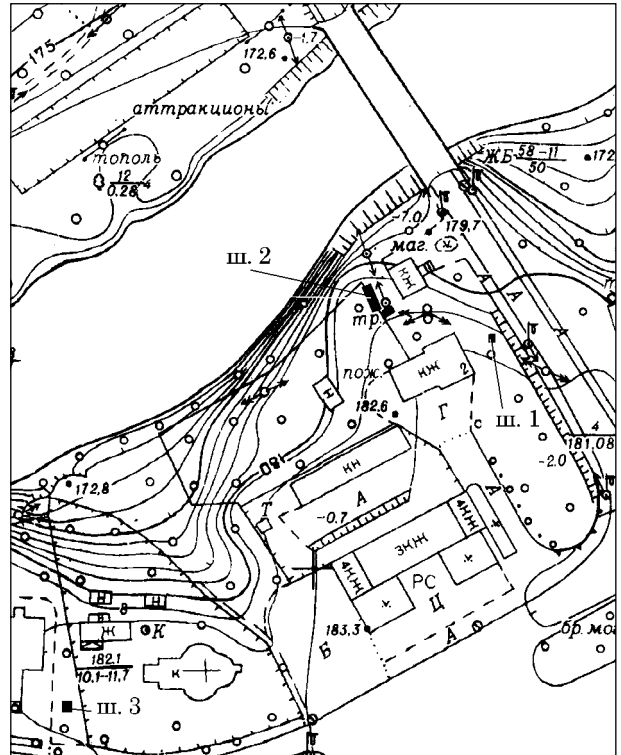

Рис. 2. Розміщення шурфів 1—3 у центральній частині м. Олевськ

та, частково, внаслідок спорудження будівлі магазину, яка дещо розширила схил, утворений дорогою, у напрямку на південний захід (до приміщення податкової інспекції). За повідомленням господаря магазину та мешканців міста саме в цьому місці під час будівництва дороги та підрізки схилу в ході спорудження магазину зафіксовано фрагменти кам'яної кладки на вапняковому розчині. З метою уточнення культурно-хронологічної належності археологічних нашарувань та стану збереженості культурного шару зроблено горизонтальну зачистку похилої частини схилу.

У результаті в межах зачистки виявлено фрагмент кладки з природного гранітного каміння пласкої форми на вапняковому розчині розмірами $0,6 \times 1$ м, який розчищено на висоту $0,4$ м. На каменях із верхнього ряду та на деяких каменях, що зафіксовані поруч, збереглись частини поверхні цегли червоного кольору, яка прикипіла до вапнякового розчину. Не виключено, що вказана частина кам'яного масиву могла бути нижньою частиною фундаменту будівлі зі стінкою, яка складалася з глиняної цегли. Вірогідно, саме сліди цієї цегли, яка була пізніше розібрана, зафіксовані в залишках вапнякового розчину на каменях кладки.

У заповненні зачистки-шурфа матеріал із верхніх та нижніх нашарувань практично тотожний. У ньому представлено шматки каміння, маленькі шматки глиняної обпаленої цегли червоного кольору, шматки вапнякового розчину. Речові знахідки представлено залізними

цвяхами круглими в перетині, залізною клямкою та підковою, шматками сучасних банок для зберігання будівельних хімікатів, шматками віконного скла та фрагментами стінок і дещо скляних посудин. Окрім цього, виявлено череп та кістки собаки. Монетні знахідки представлено срібною монетою 1894 р. Виявлено також декілька фрагментів гончарних посудин XIX ст., вкритих зсередини прозорою поливою, фрагмент червоноглиняної кахлі без орнаменту з румпою, уламок малоформатної цегли; фрагменти гончарних пізньосередньовічних посудин. Серед знахідок також представлено шматок шлаку від отримання заліза сиродутним способом. На нижньому горизонті зачистки зафіксовано шматок сучасного гумового взуття, що вказує на перевідкладений характер на шарувань у межах шурфу 1. Вірогідно, що це пов'язано з будівельними роботами по зведенню автомобільного мосту через р. Уборть.

В напрямку на Північ від шурфу № 1 майже впритул до схилу правого берега р. Уборть проведено зачистку стінки будівельного котловану. Довжина розрізу 8,4 м, висота розрізу 0,5—1,5 м. Верхній шар 0—0,4 м представлений сірим гумусованим супіском із включенням значної кількості сучасного побутового та будівельного сміття. У південно-східній частині розрізу зафіксовано заповнення котловану споруди. Під час зачистки її профілю в нижніх шарах на глибині 1,5 м виявлено шматки силікатної цегли, які утворювали правильний ряд — кладка (?). Слід зазначити, що в заповненні споруди новітнього часу та сучасного періоду зафіксовані фрагменти жовто-глиняних кахлів із штампованим рослинним орнаментом XVIII—XIX ст. та один фрагмент вінця гончарної посудини пізньосередньовічного — новітнього періодів, що вказує на наявність поруч пізньосередньовічних об'єктів.

Шурф 3 закладено поруч із Свято-Миколаївським храмом 1596 р. Зазначимо, що впритул до стіни храму розташований кам'яний хрест специфічної форми. Його кінці підокруглі, їх довжина дорівнює ширині, чи навіть менше ніж ширина. Зі східної сторони на ньому вибито заглиблення у вигляді хреста, а із західного боку вибито рельєфний хрест. Подібної форми хрест вмуровано в прибудову до храму. На його видимій західній стороні вибито напис латинськими літерами.

Шурф розмірами 1 × 1 м, орієнтований стінками за сторонами світу, закладено в центральній частині міста на вільній від забудови ділянці за 5 м на захід від паркану, який оточує територію Свято-Миколаївського храму. Глибина до материка 0,75 м. Верхній шар 0—0,15 м — сучасне будівельне та побутове сміття — бита силікатна цегла, залізний дріт, шифер. Від 0,15 до 0,5 м залягав шар темно-сірого супіску зі знахідками пізньосередньовічного періоду. Нижче залягав сірий супісок, у яко-

му виявлено декілька фрагментів ранньогончарної кераміки та фрагмент ліпної посудини. Пізньосередньовічні знахідки представлені фрагментами скляних посудин, виготовлених із гутного скла, з патинованою поверхнею, фрагментами гончарних посудин, поверхня деяких із них вкрита прозорою жовтуватою поливою. Особливий інтерес представляють знахідки, які походили з нижнього горизонту. Серед них фрагмент стінки ліпної посудини другої половини I тис. до н. е.; фрагменти стінок гончарних посудин давньоруського часу з виразними ознаками складу формувальної маси, випалювання, обробки поверхні, які дозволяють віднести їх до групи ранньогончарної кераміки, яка датується IX — початком X ст.; декілька фрагментів стінок гончарних посудин давньоруського часу XI—XII ст., один з яких прикрашений горизонтальним візним орнаментом. Виявлена пам'ятка отримала умовну назву Олевськ-1.

Особливістю висвітлення городища в ур. Бабина Гора на околиці м. Олевська у науковій літературі є наявність різних поглядів на його хронологічну належність та його конструктивні особливості, що, вірогідно, пояснюється як різними методичними засадами, так і тим, що серед дослідників лише М.П. Кучера особисто провів ретельне обстеження пам'ятки та склав її план.

Перші відомості про городище в м. Олевську в ур. Бабина Гора опубліковані в «Археологической карте Волынской губернии» В.Б. Антоновича, який зазначав, що за 2,5 версти від містечка в ур. Городище є городище круглої в плані форми [Антонович, 1901, с. 23].

Я.В. Яроцький, проводячи дослідження курганних груп вздовж течії р. Уборть, зазначав, що на північний Схід від м. Олевськ біля безіменного струмка, який впадає до Уборті, за 100 сажнів від лівого берега річки знаходиться на підвищенні невелике кругле городище, обнесене одиночним валом із в'їздом на північно-західному боці [Яроцький, 1903, с. 186].

Ю.В. Кухаренко зазначав наявність городища біля міста Олевськ у зводі археологічних пам'яток Полісся. На карті розташування пам'яток дослідник помилково розмістив його на правому березі р. Уборть [Кухаренко, 1961, с. 39].

У 1970-і рр. городище обстежив М.П. Кучера. Він склав окомірний план городища, виділив та описав його складові елементи: рів, вал, в'їзд на городище, западину колодязя; оглянув і прошурфував майданчик та прилеглий із західного боку посад. За виявленими матеріалами він відніс його та прилеглий посад до IX—XI ст. У своїй узагальнюючій праці дослідник датував городище IX—X ст. Зазначимо, що дані наведені М.П. Кучерою найбільш повні та інформативні, оскільки базуються на результатах особистого візуального обстеження та результатах

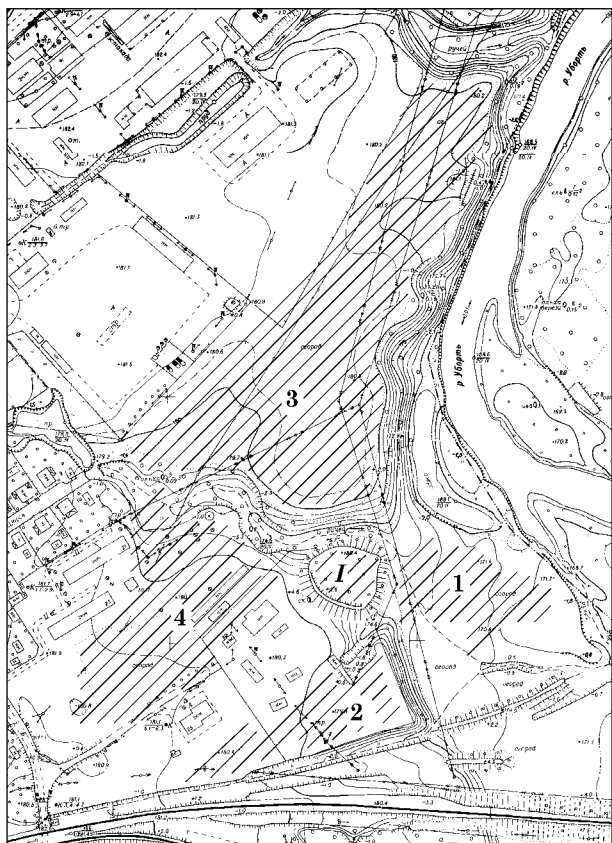

Рис. 3. План городища в ур. Бабина Гора (I) та прилеглого до нього поселу (ділянки 1—3)

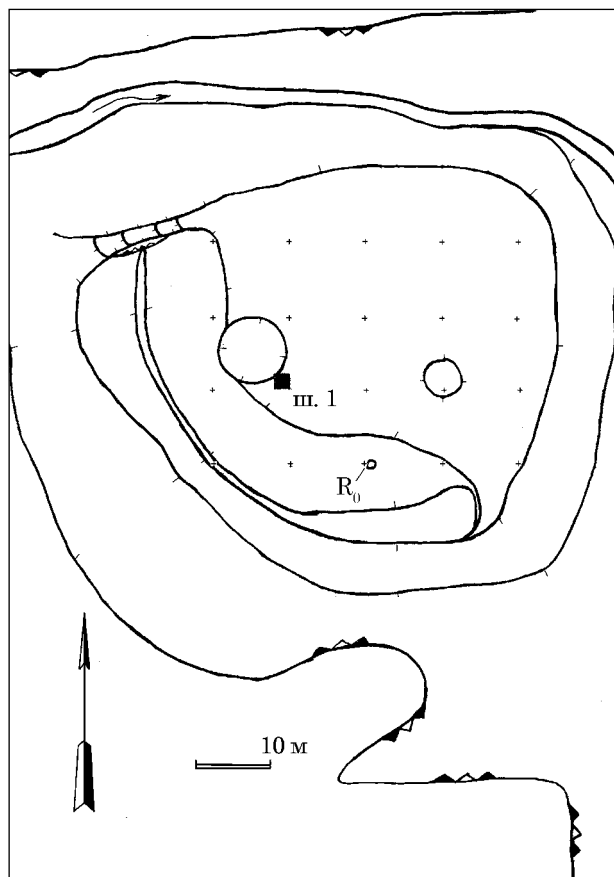

Рис. 4. План городища в ур. Бабина Гора

шурфування пам'ятки [Кучера, 1982, с. 72—82; 1999, с. 196].

О.В. Куза, спираючись на повідомлення В.Б. Антоновича та Ю.В. Кухаренка, необґрунтовано датував городище XII—XIII ст. Зауваження дослідника про те, що городище з усіх боків обнесено валом теж не відповідає реальній конструкції пам'ятки [Куза, 1996, с. 168].

Б.А. Звіздецький, користуючись результатами досліджень М.П. Кучери, помилково зазначив, що городище майже «з усіх боків» оточено водами р. Уборть та її приток [Звіздецький, 2008, с. 126]. У дійсності лише північний та, частково, північно-східний край городища оточений безіменним струмком.

Наведені відомості різних дослідників, вочевидь, дають різну картину конструктивних особливостей городища, його топографії та датування. З метою уточнення конструктивних та культурно-хронологічних характеристик пам'ятки проведено візуальне обстеження, знято інструментальний план, закладено пошуковий шурф.

Городище в ур. Бабина Гора займає мисовидний виступ берегової тераси правого берега р. Уборть, який зі східного боку виходить до її заплави. З півночі він обмежений долиною струмка, який впадає до Уборті (рис. 3; 4). З південного боку городище обмежене яром зі стрімкими схилами, який виходить до заплави.

Південно-західний бік городища відділений від напольної сторони широким сильно заплалим ровом. Висота над заплавою приблизно 5—7 м. Сліди рову з напольного боку не простежуються. Майданчик городища має підтрикутну форму, що обумовлено природною прямою лінією берегової кромки правого берега струмка (права притока р. Уборть), який утворює північний край майданчика городища, та майже прямою лінією правого корінного берега р. Уборть, що утворює східний край майданчика. Натомість М.П. Кучера вважав, що воно має «круглу» в плані форму [Древнерусские поселения Среднего Поднепровья, 1984, с. 29], що, відповідно, передбачає інший спосіб зведення городища та його соціально-політичну і хронологічну належність. Розміри майданчика — 44 × 54 м. Площа майданчика городища становить 0,14 га.

Штучне втручання будівельників городища до природного рельєфу ми можемо зафіксувати лише з південно-західного боку, де зроблено оборонний рів, який відокремив мисовидний виступ від корінного берега (рис. 4). Довжина рову — 70 м, ширина складає 9—20 м, глибина — 0,7 м. Земля з рову була, вірогідно, використана для зведення валу, який півколом проходить по південно-західному краю городища. Висота валу з боку майданчика становить 2,4—3,4 м, протяжність валу — 66 м, ширина — 14—20 м. Сторона звернута в бік рову

крутіша, а звернута до майданчика більш похила. Верхня кромка валу дуже вузька, майже підтрикутної в перетині форми, особливо в центральній частині. Подібна форма валу могла утворитися внаслідок використання дерев'яної основи валу у вигляді клітей, оскільки у разі використання городень для основи валу він мав би набути після руйнації більш симетричної в перетині форми [Кучера, 1999, с. 67—72].

У південній частині верхня кромка майданчика валу більш пласка внаслідок зведення військової траншеї, западина якої добре прослідковується вздовж східного краю майданчика городища.

В'їзд на городище, згаданий Я.В. Яроцьким та зафіксований і нанесений на план М.П. Кучерою, знаходиться в крайній північно-західній частині городища на місці, де оборонний рів виходить до каньйону струмка, який омиває північний край городища [Древнерусские поселения Среднего Поднепровья, 1984, с. 29]. Він ледь вигнутим півколом, оминаючи край валу, піднімається по краю городища. Довжина підйому — 20 м, ширина — 2 м. Вірогідно, що в'їзд не проходив через дно рову і в цьому місці могла бути дерев'яна конструкція для перетину рову. У давньоруському літописі ми маємо згадки «моста» через рів у літописному Вручії [Ипатьевская летопись, 2001, с. 15].

На майданчику городища впритул до валу знаходиться западина, яка на думку М.П. Кучери могла утворитися внаслідок заповнення котловану колодязя [Древнерусские поселения Среднего Поднепровья, 1984, с. 29] (рис. 4). Діаметр западини — 9 м, глибина — 0,3 м. Поверхня майданчика майже рівна, задернована.

З метою уточнення культурно-хронологічної належності городища в його центральній частині закладено пошуковий шурф розмірами 2 × 2 м, стінками орієнтований за сторонами світу (рис. 4). Глибина культурного шару становить 0,2—0,25 м. М.П. Кучера під час шурфовки зафіксував у різних місцях городища потужність культурного шару від 0,15 до 0,6 м [Древнерусские поселения Среднего Поднепровья, 1984, с. 29]. Заповнення в межах шурфу однорідне, представлене сірим супіском зі значною кількістю дрібного природного каміння. Знахідки виявлені в ході дослідження представлені шматками залізного шлаку від отримання заліза сиродутним способом; фрагментами стінок гончарних посудин давньоруського часу та фрагментом шийки посудини пізньосередньовічного часу.

Посад городища складається з чотирьох ділянок, які топографічно відокремлені одна від одної. Три з них (1, 2 та 3) виявлені дослідженнями Житомирської археологічної експедиції в 2009 р. Ділянка 1 розташована на підвищенні в заплаві р. Уборть на схід від городища. Поверхня задернована і лише частково розорюється приватними городами. Знахідки представлено фрагментом стінки гончарної по-

судини давньоруського часу та стінками пізньосередньовічних посудин. Розміри ділянки 80 × 120 м (0,96 га). За даними Я.В. Яроцького на північний схід від городища на лівому березі р. Уборть знаходилось урочище «Новина», де на підвищенні він зафіксував 2 кургани давньоруського часу й дослідив їх шляхом розкопок.

Ділянка 2 розташована на південь від городища й відокремлена від нього та ділянки 4 природним ярмом. Вона займає край першої надзаплавної тераси р. Уборть. З південного боку вона обмежена схилом, утвореним внаслідок будівництва залізничної дороги Київ—Рівне. Поверхня частково задернована, частково зайнята городами та будівлями. Площа розповсюдження культурного шару 60 × 200 м (1,2 га). Серед знахідок виявлено фрагменти стінок ранньогончарних посудин IX — початку X ст. із характерним багаторядним хвилястим орнаментом.

Ділянка 3 розташована на північ від городища й відокремлена від нього та ділянки 4 струмком (права притока р. Уборть). Вона займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Уборть. Площа розповсюдження культурного шару становить 80—160 × 400 м (4,8 га). Поверхня розорюється. Серед знахідок представлені фрагменти стінок ліпних посудин доби бронзи — раннього залізного віку; фрагмент вінця ліпної посудини, яка за особливостями профілювання верхнього краю може бути віднесена до старожитностей празько-корчацької культури третьої чверті I тис. н. е.; кераміка райковецької культури; фрагменти стінок та вінець ранньогончарного посуду IX — початку X ст.; стінки гончарних давньоруських посудин, що можуть бути попередньо датовані XI—XII ст.

Ділянка 4 розташована на захід від городища й відокремлена від інших частин посаду струмком та природним ярмом. Займає край першої берегової тераси правого берега струмка (права притока р. Уборть). Площа розповсюдження культурного шару становить 120 × 200 м (1,4 га), що відповідає розмірам цієї частини посаду, які зафіксував М.П. Кучера під час обстеження в 1975 р. [Древнерусские поселения Среднего Поднепровья, 1984, с. 29]. Поверхня зайнята житловими та господарчими спорудами та частково розорюється. Знахідки представлено стінками гончарних давньоруських посудин.

Таким чином, площа посаду городища може становити близько 8 га, а виявлені матеріали засвідчують наявність на даному місці відкритих селищ із третьої чверті I тис. н. е.

Під час обстеження північно-східної околиці міста виявлено відкрите багатошарове поселення Олевськ-2 та курганий могильник.

Як відомо, Я.В. Яроцьким під час археологічних обстежень місцевості в 1902 р. навколо міста зафіксовано три групи курганів. Перша вже згадувана в ур. Новина навпроти городища [Яроцкий, 1903, с. 186]. Навіть за дещо суперечливими прив'язками автора (відповідно ним

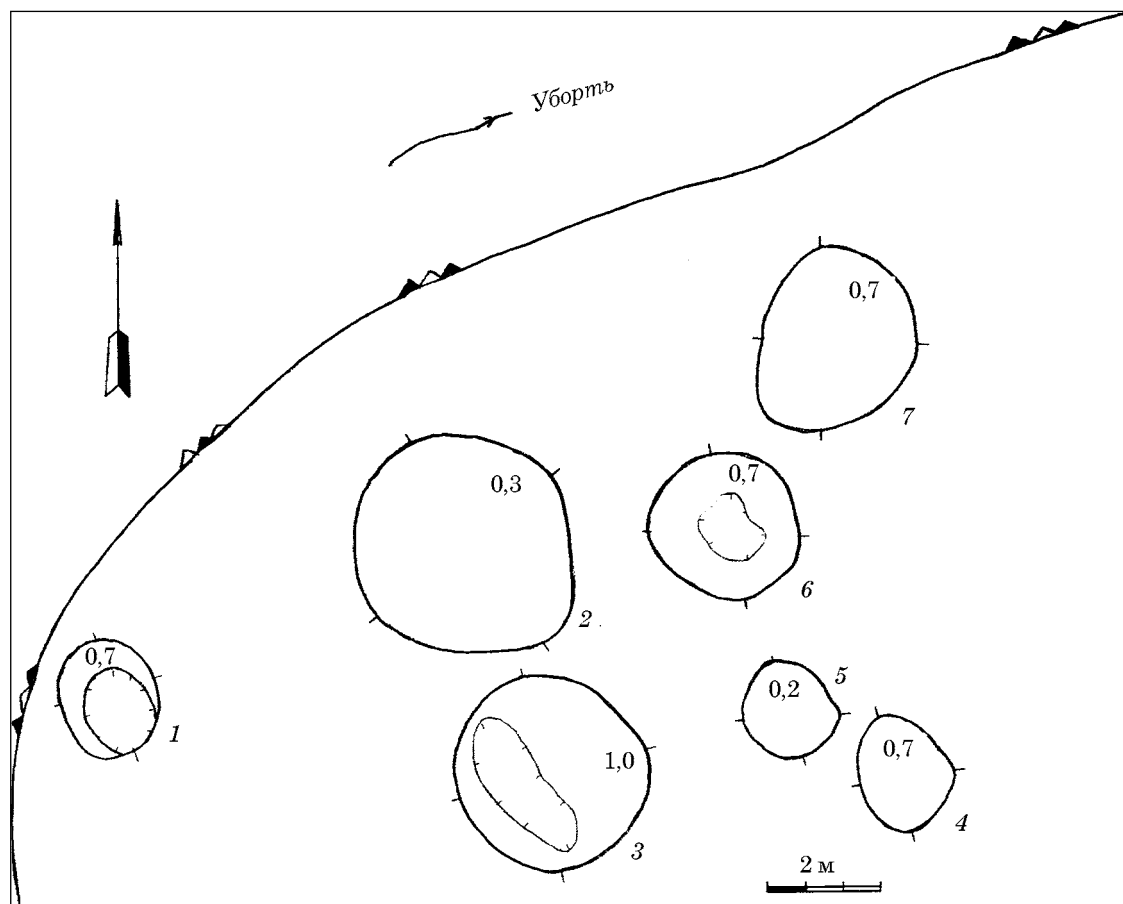

Рис. 5. План курганного могильника на околиці м. Олевськ

могильник мав би знаходитись за 20 саженив на північний схід від городища) могильник із двох насипів, як вже зазначалось, мав би знаходитись між городищем та річкою на місці зафіксованого посаду (ділянка 1). Проте під час ретельного обстеження даної місцевості, слідів курганів не зафіксовано.

Ще одна група насипів навпроти городища та курганів в ур. Новина зафіксована та розкопана Я.В. Яроцьким в ур. Довга Нива на відстані 70 саженив від лівого берега р. Уборть [Яроцький, 1903, с. 187]. Залишків насипів у даній місцевості під час археологічної розвідки 2009 р. не виявлено.

Курганний некрополь, зафіксований Я.В. Яроцьким між с. Тепениця та м. Олевськ в ур. Під Одрами, може бути з певною мірою співвіднесений із курганним могильником, виявленим і обстеженим у ході наших розвідок 2009 р. [Яроцький, 1903, с. 174—193].

Курганний могильник розташований на північно-східній околиці м. Олевськ за 0,7 км на південний схід від автодороги Олевськ—Копище навпроти старих приміщень льонозаводу. Він займає домінуючу висоту на краю правого високого берега р. Уборть (рис. 1; 5). Поверхня зайнята сосновим лісом. Навколо могильника з північного боку — поле, яке розорюється, а з півдня він обмежений закинутими полями, що

поступово заростають і перетворюються на луг. На території могильника збудована дерев'яна бесідка для відпочинку.

Площа могильника становить 48×30 м. Всього зафіксовано 7 насипів. Вірогідно, що частина насипів виходила на поле й була знищена оранкою. Кургани 1, 3 та 6 мають сплюснену вершину насипу чи помітні заглиблення — сліди розкопок Я.В. Яроцького [1903, с. 174—193] чи пограбування скарбошукачами. Діаметр курганів від 3,5 до 12 м. Висота — від 0,2 до 1 м (рис. 5).

За повідомленням краєзнавця М.І. Брицуна на полі, яке прилягає до могильника, виявлені знахідки ліпної «слов'янської» кераміки.

Олевськ—2 — багатошарове поселення відкритого типу доби бронзи, раннього залізного віку, другої половини I тис. н. е., Київської Русі та пізнього середньовіччя (рис. 1). Розташоване на північно-східній околиці м. Олевськ на відстані 300 м на південний схід від автодороги Олевськ—Копище навпроти бувшого льонозаводу. Розташоване на схилах лівого похилого берега р. Уборть. Поверхня розорюється під приватні городи. З південного заходу та північного сходу пам'ятку обмежують чагарники та лісові насадження. Знахідки виявлені на всій розорюваній площі шириною приблизно 150 м та довжиною близько 700 м.

Знахідки представлені фрагментами стінок та вінець ліпних посудин доби пізньої бронзи — раннього залізного віку; фрагментом вінця ліпної посудини другої половини I тис. н. е. (?) з косими насічками по краю вінця; фрагментами стінок, денець та вінець гончарних давньоруських посудин IX — початку X ст.; та фрагментами стінок і вінець гончарних посудин доби пізнього середньовіччя.

Підводячи підсумки досліджень 2009 р., значимо, що на території міста та його околиць виявлено поселення періоду бронзи — раннього залізного віку, що свідчить про освоєння даної території з давніх часів. У давньоруський період у межах міста в ур. Бабина Гора виникло укріплене городище з матеріалами IX—X ст., оточене з усіх боків синхронним неукріпленим посадом. У цей же час функціонували синхронні поселення відкритого типу, виявлені в центрі міста та на північний схід від городища.

Слід наголосити, що як на посаді городища, так і на оточуючій його поселенській окрузі (на всіх без винятку поселеннях) зафіксовані знахідки ліпних посудин, які можуть бути датовані третьою чвертю — другою половиною I тис. н. е. Наявність цих матеріалів, може вказувати на те, що городище в ур. Бабина Гора виникло як центр поселенської округи, що склалася набагато раніше від виникнення городища. Враховуючи наявність на посаді городища і в центрі міста знахідок XI—XII ст., та матеріалів пізнього середньовіччя можна досить впевнено стверджувати, що життя в межах міста з IX ст. не переривалось. Не можна виключати можливості формування міста з декількох городищенських центрів. Для остаточного визначення точного часу виникнення городища, наявності укріплень на пізньосередньовічній частині міста, необхідне продовження дослідження пам'яток міста шляхом археологічних розкопок.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI АС. — М., 1901.

Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М.П. Кучера, О.В. Сухобок, С.А. Беляева и др. — К., 1984.

Звіздецький Б.А. Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян. — К., 2008.

Ипатьевская летопись. / Русские летописи. — Рязань, 2001. — Т. 11.

Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской Земли. Литовский период. — Біла Церква, 2007.

Куза А.В. Древнерусские городища X—XIII вв. Свод Археологических памятников. — М., 1996.

Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья. — М., 1961 (САИ. — Вып. ЕІ).

Кучера М.П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 72—82;

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном та Сіверським Дінцем. — К., 1999.

Яроцкий Я.В. Могильники по среднему течению р. Уборти // Археологическая летопись Южной Руси. — 1903. — С. 174—193.

А. В. Петраускас,
А. А. Коваль, А. А. Петраускене

ФОРМИРОВАНИЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО ОЛЕВСКА ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАЗВЕДОК 2009 г.

Феномен средневекового полесского города постоянно привлекал внимание отечественных и зарубежных исследователей. Изучение генезиса и дальнейшего развития древлянских градов — путь к пониманию глубинных проблем формирования древнерусского государства. Олевское городище представляет именно такой пример типичного древлянского городища, которое постепенно перерастает в развитый средневековый город.

A. V. Petrauskas, O. A. Koval,
A. O. Petrauskene

FORMING OF THE MEDIEVAL OLEVSK ACCORDING TO THE ARCHAEOLOGICAL RECONNAISSANCE 2009

The phenomenon of medieval city in Polissya have always drew attention of both native and foreign researchers. Drevlyan stronghold genesis and it's further germination study is the path to understand and underline problems of ancient Rus state formation. The Olevsk stronghold is the example of typical Drevlyanian settlements, wich gradually developed into medieval city.

Ю. М. С и т и й

ЗАБУДОВА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ОКОЛИЦІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПЕРЕДГОРОДДЯ

У 1988 р. вперше на території Передгороддя Чернігова досліджена давньоруська вулиця, що мала напрямок від центру міста до його околиці, з якої розпочиналася дорога на древній Любеч.

К л ю ч о в і с л о в а: Давній Чернігів, міське планування, давньоруська вулиця, садиба XII—XIII ст., житло Давньої Русі

У 1988 р. відділом археології Чернігівського історичного музею та кафедрою історії та археології України Чернігівського державного педінституту імені Т.Г. Шевченка були проведені археологічні розкопки на території літописного Передгороддя стародавнього Чернігова в районі вул. Папанівців. Досліджена площа становить близько 1900 м² [Казаков, Ситий, 1988, с. 1]. Культурний шар на цій ділянці має різну товщину — від 0,4 м до 1,4 м, включаючи відкладення XIX—XX ст. Давньоруські матеріали походять із темно-сірого супіску, потужність якого над місцями розташування давньоруських будівель та ям сягає до 0,3 м. Збереженість давньоруських нашарувань погана, вони значною мірою перевідкладені.

Після зняття культурного шару давньоруського часу вдалося зафіксувати плями 35 будівель та майже 60 господарських ям, значна частина яких розташована в північній частині розкопу і обмежена з півдня нешироким рівчаком. За 5—11 м південніше нього, паралельно йому проходить ще одна канава. На території між рівчачками знаходяться лише кілька ям. Північніше простору, обмеженого двома канавками, розкопані 3 житла (будівлі № 12, 23, 31), які розміщувалися майже в одну лінію. Таке розташування жител і будівель та наявність

вільного від забудови простору, обмеженого з обох боків, дозволяє стверджувати, що це — розкопана частина вулиці часів Давньої Русі. У межах вивченої ділянки вулиця зафіксована у довжину на 70 м. Орієнтація канавок переважно по лінії схід—захід. Спочатку вулиця мала огорожу у вигляді тину, сліди якого свідчать про численні ремонти, а потім вона була замінена гостроколом, встановленим у великий рівчачок, який слугував для закріплення нижньої частини потужного паркану. Напрямок канавок від тину та паркану не всюди співпадає, але на основній довжині має одну й ту ж орієнтацію. Південна канавка від великого паркану у східній частині дещо змінює свій напрямок і повертає на південь, можливо, у цьому місці до вулиці дотикався провулок (рис. 1; 2).

Територія на північ від проїжджої частини, судячи з наявності поперечних канавок, поділялась на 4 садиби; п'ята садиба була виявлена на південній стороні вулиці. Простір уздовж вулиці забудовували зі сходу на захід (від центру міста), про що свідчить зміна напрямку канавок у західній частині розкопу, а також потужність канавки, яка розмежовує садиби 1 та 2. Ймовірно, садиба № 2 деякий час була крайньою і мала із західного боку таку ж огорожу, як і з боку проїжджої частини.

Розглянемо забудову ділянки вулиці на прикладі садиби № 2, яка досліджена найповніше і до того ж найкраще збереглася. Територія садиби відокремлена від вулиці канавою, орієнтованою вздовж осі захід — схід із невеликим відхиленням на північ; її ширина — 0,6 м, глибина — 0,8 м. У заповненні канавки знайдено кераміку XII — середини XIII ст. та шматки шлаків чорних металів. Із заходу садиба обмежується канавкою, яка майже під прямим

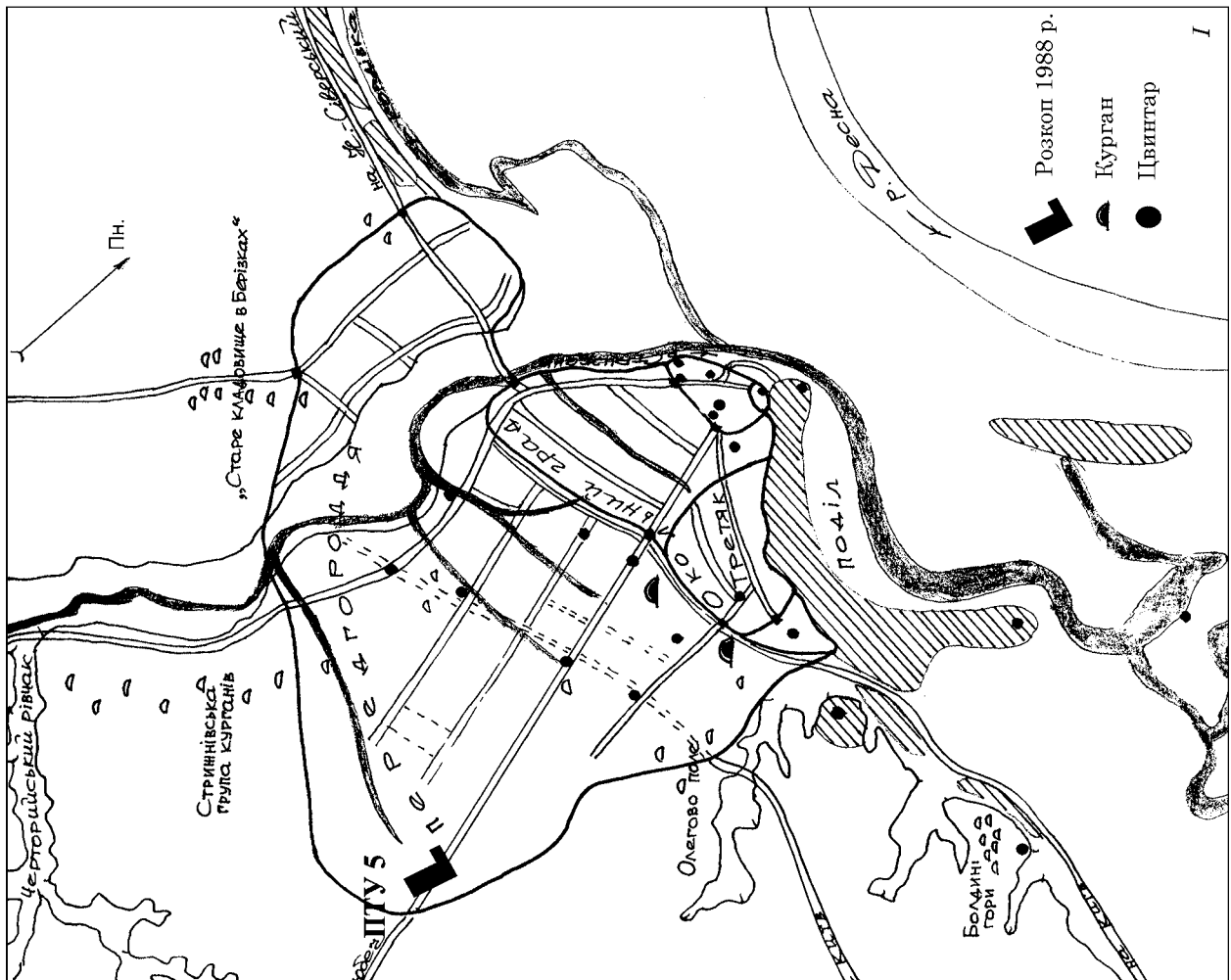

Рис. 1. Загальний план розкопу по вул. Папаніців: *I* — план стародавнього Чернігова з доповненнями автора; *II* — загальний план розкопаної ділянки (за: [Казаков, Сытый, 1988/185])

Рис. 2. Загальний вигляд розкопу.
Фото Л. Ясновської

кутом відходить від канавки, описаної вище, і орієнтована по лінії південь — північ із невеликим відхиленням на схід. Досліджена довжина становить 19 м, при ширині 0,5—1,0 м і глибині 0,4—0,7 м. Зі сходу територія садиби обмежена невеликою канавкою, паралельною описаній вище, розмірами 0,1 × 0,1 м, дослідженою на довжину до 2,7 м.

Північна частина садиби виходить за межі розкопу. На вивченій площі подвір'я розміщується 15 господарських споруд та одне житло, 8 господарських ям, велика кількість стовпових ям та 3 канавки.

Найбільшою за розмірами спорудою є житло, яке південною стороною дотикається до канавки, що межувала з вулицею. Житло розміщене якраз посередині садиби. Його залишки являють собою котлован, який складався із входу, холодної та теплої камер. Будівля орієнтована довгою стороною по осі південь — північ. Вхід розташований у північно-західному куті холодної камери. Довжина входу — 1,3 м, ширина — 0,8 м. Він складається з чотирьох сходинок, заглиблених, відповідно, на 0,32 м, 0,4 м, 0,6 м та 0,8 м. Холодна камера, розмірами 3,2 × 2,8 × 10 м, розташована на північ від теплої. По дну, вздовж північної стінки виявлені в ряд три стовпові ямки: дві — по кутках і одна майже по центру. Ще дві ямки розташовані у центрі холодної камери. З північної сторони камери, у стінці на глибині 0,3 м є уступ (0,6 × 0,9 м). Таким чином, судячи з розміщення стовпових ямок, холодна камера могла бути поділена на сімці та комору (рис. 3; 4).

Жила кліт розташована у південній частині будівлі. Вона має підквадратний у плані котлован 3,7 × 3,7 м, глибиною 1,2 м, по кутках якого розташовані чотири стовпові ями (діаметр 0,4—0,6 м, глибина 0,35—0,42 м). У північно-

західному кутку досліджена округлої форми піч (1,0 × 0,9 м), повернута устям до входу в камеру. Вона збереглася на висоту 0,6—0,7 м, при товщині склепіння 0,2—0,3 м. Стінки склепіння та черинь пропечені на 2—4 см. Основа печі та черинь зроблені з глини на дерев'яному каркасі із застосуванням черепків битого посуду. На існування дерев'яного каркасу вказують 14 ямок (діаметр 0,05—0,1 м, глибина 0,15—0,23 м), зафіксованих на рівні дна котловану. Навколо печі, крім кутової стовпової ями, розміщено ще три ямки, які, ймовірно, можна пов'язати з конструкцією короба печі.

Заповнення споруди має складну структуру і складається із 6 шарів (зверху вниз): сірий супісок із вугликами; сіро-жовтий супісок (потужність 0,2—0,5 м); сірий плямистий супісок, який лежить в обох камерах, не доходячи до південної стінки житла (0,3 м); сірий щільний супісок (0,15—0,4 м), під яким — горілий шар у теплої камери та темно-сірий супісок із вугликами у холодній, і, нарешті, жовтий плямистий супісок. Заповнення теплої та холодної камер за своїм складом майже однакове, що свідчить про співіснування двох частин споруди. У заповненні будівлі знайдено два ножі, частину оселка, половинку пружинних ножиць, уламок обуха сокири, частину вудил, фрагменти залізного різця та гончарний посуд XII — середини XIII ст. Зазначимо окремо, що горілий шар свідчить про загибель житла в пожежі (рис. 5).

Крім житла, на території садиби виявлено господарські споруди та ями, які можна поділити на дві групи згідно етапів їх функціонування. На нашу думку, до I етапу належать споруди № 11, 13, 15, 18, 21, 33, 35; до II — споруди № 7, 9, 10, 14, 16, 19, 33, 34, 36, до того ж деякі з них зазнали поетапної перебудови. Вони в ряді випадків перекривають одна одну, причому спо-

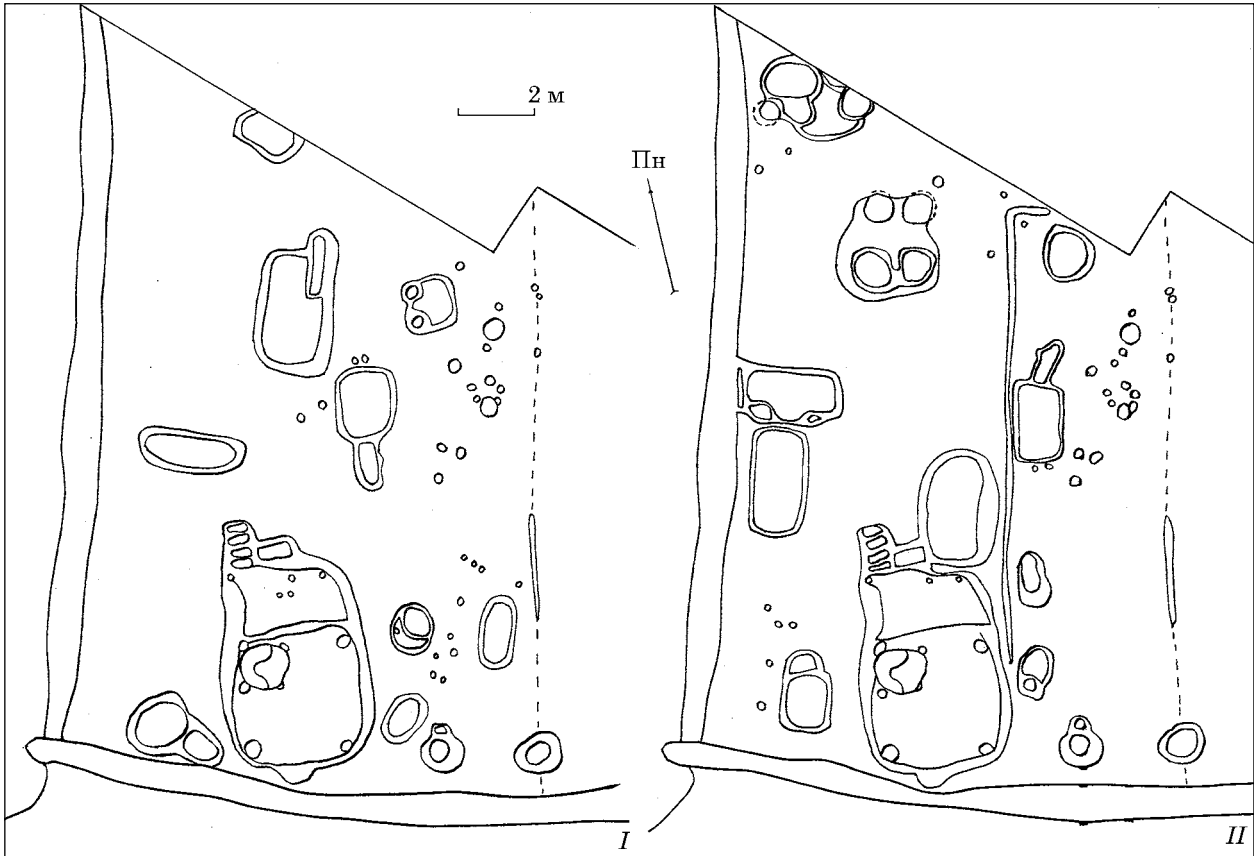

Рис. 3. Етапи розвитку садиби № 2: I — перший етап; II — другий етап

Рис. 4. Житло садиби № 2. Фото Л. Яс-новської

руди, які прорізають більш ранні, містять у своєму заповненні окремі вуглики чи цілі шари деревного вугілля. Окрім того, деякі з них тотожні за формою і співпадають за місцем розташування. Найбільш показовим є приклад перебудови господарської споруди, розкопаної за 3 м на північний схід від житла (рис. 3). На першому етапі функціонувала споруда № 18, на друго-

му — № 36. Споруда № 18 являє собою підпрямокутної форми ($1,7 \times 1,4$ м) котлован (глибина 0,55 м), орієнтований по лінії південь—північ із входом ($1,7 \times 0,4$ м), який має нахил із півдня на північ на 0,5 м. Біля північної стінки ззовні котловану є дві стовпові ямки.

Споруда № 36 розташована на схід від попередньої. За своєю формою вона майже тотожна

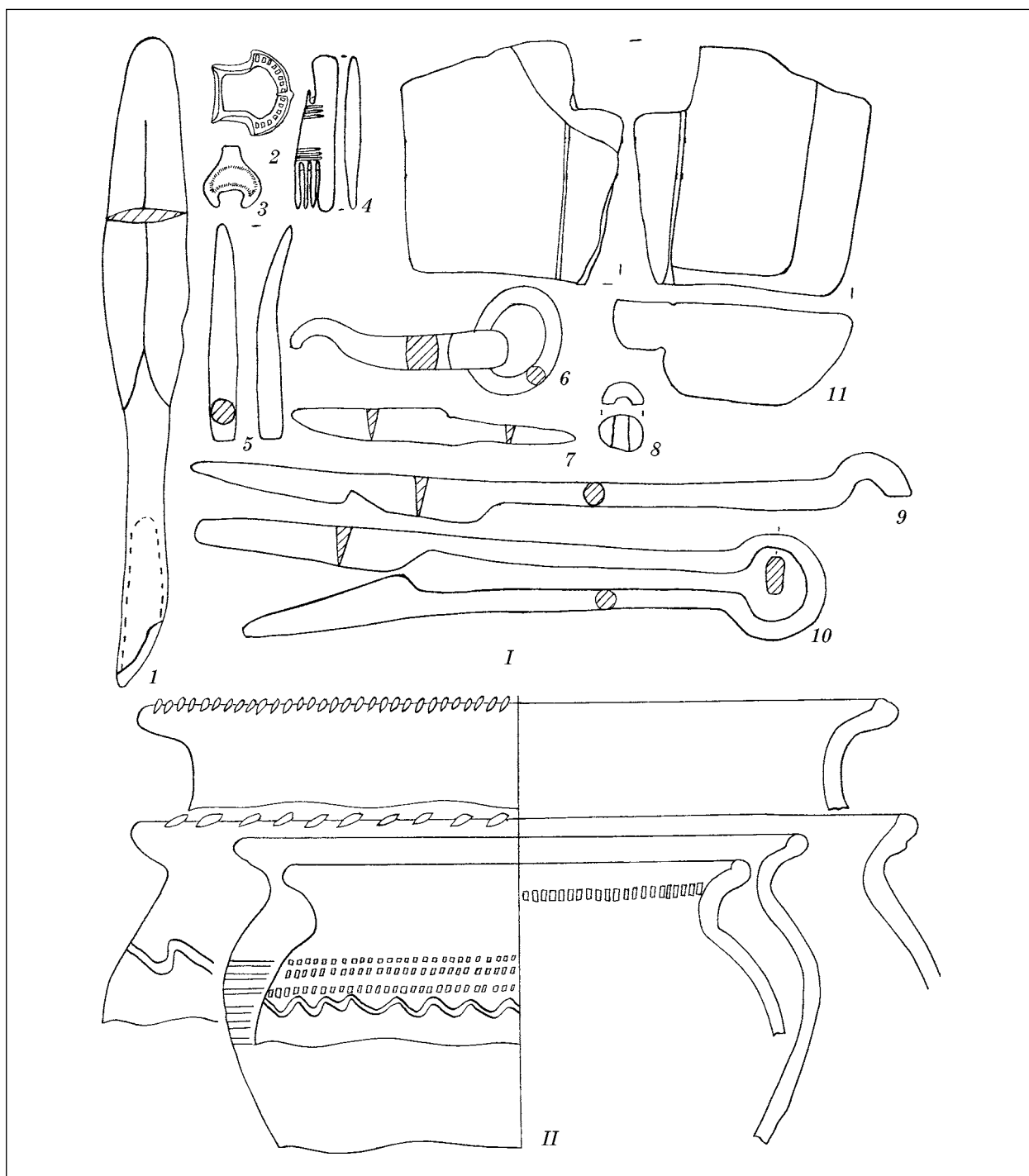

Рис. 5. Знахідки та кераміка із садиби № 2: I — знахідки (1, 5—7, 9, 10 — залізо; 2, 3 — бронза; 4 — кістка; 8 — скло; 11 — пісковик); II — кераміка

ій, але повернута входом на північ. Судячи зі стратиграфічних спостережень, будівля № 36 існувала пізніше споруди № 18.

Порівняємо також будівлі № 13 та 14. Будівля № 13 відкрита посередині садиби, за 11 м на північ від канавки, яка відокремлює забудову від проїжджої частини вулиці. За формою вона підпрямокутна, із виступом у північно-східній частині. Розміри основного котловану — $2,8 \times 2,0 \times 1,0$ м. Довгою стороною споруда орієнтована по лінії південь—північ. У північно-східній

частині є заглиблення, розмірами $1,9 \times 0,4$ м, глибиною 0,2 м від рівня дна будівлі. Заповнення котловану зверху вниз складається із сірого супіску та вугликів; по дну у східній частині — сірий супісок з вугликами, у західній — світло-сірий супісок.

Будівля № 14 розкопана посередині садиби, своєю південною стороною вона майже торкається північно-східного кута холодної камери житла. Споруда має форму подібну до овалу, довга вісь орієнтована по лінії південь—північ.

Розміри котловану — $2,9 \times 2,0 \times 1,05$ м. Заповнення майже подібне до заповнення будівлі № 13.

Найцікавішу конструкцією має будівля № 10, розташована за 6 м на північ від житла. Вона являє собою неправильної форми котлован ($2,6 \times 2,6$ м) із дном на глибині 0,4 м, в якому відкриті 4 ями: дві (глибина 0,1 м) — біля північної стінки та дві (глибина 0,5 та 0,6 м) — біля південної. Заповнення цих ям дещо відрізняється, але в кожному з них неодмінно є вуглики та печина. Зауважимо, що стінки котловану північної частини споруди та ям пропечені на значну глибину, що може свідчити на користь інтерпретації будівлі № 10 як виробничої, пов'язаної з тривалим використанням вогню. Судячи зі стратиграфічних спостережень, будівля № 10 перекрила будівлю № 13. Це дозволяє віднести період існування останньої до першого етапу функціонування садиби, а будівель № 14 та 10 — до другого.

Близькими за конструкцією є споруди № 7 та 21. Вони являють собою невеликі котловани, орієнтовані довгою віссю по лінії північ — південь із відхиленням на схід. Навколо заглибленого котловану знаходиться ряд стовпових ямок, діаметром 0,2—0,3 м та глибиною 0,2—0,55 м. Ймовірно, вони залишені стовпами, які входили до конструкції споруди.

Усі інші господарські споруди можна розділити на дві групи: I — неправильні за формою котловани, що містять одну або декілька ям, які можна пов'язати із залишками льохів (будівлі № 16, 33, 35); II — підпрямокутні за формою котловани від споруд господарсько-виробничого призначення (будівлі № 9, 11, 15, 19, 34).

Як зазначалось, на території садиби досліджено 8 господарських ям. Їх можна поділити на дві групи: I — ями, які майже не містять у заповненні археологічних матеріалів; II — смітєві ями з великою кількістю матеріалів. Ями I групи розташовані на схід від житла вздовж канавки, яка відокремлює садибу від вулиці. Вони мають значні діаметр (1,1—1,6 м) та глибину (0,7—1,2 м). Заповнення ям свідчить, що їх використовували як основу для потужних стовпів, на яких, можливо, кріпили ворота. Розташування воріт трохи вглиб садиби має аналогію в археологічних матеріалах Києва та Новгорода.

Площею садиби проходить невелика канавка, яка поділяє її територію на дві частини. Виходячи з потужності канавки, вона являє собою рештки основи тину.

Спираючись на усі описані спостереження, можна зробити висновок, що садибу перебудували. На її території в культурному шарі виявлено 12 речових знахідок, серед яких частина двостороннього цільного гребінця з частими і рідкими зубцями, орнаментованого кількома паралельними лініями (за Б.О. Колчиним датований кінцем X — першою половиною XII ст.)

[Колчин, 1982, с. 164], пружинні ножиці, ліро-подібна бронзова пряжка, яка датується кінцем XI — кінцем XII ст. [Седова, 1981, с. 144], лита бронзова лунниця (малих розмірів) прикрашена грубою псевдозерню XI—XII ст. [Успенская, 1967, с. 105], частина скляної округлої намистини світло-зеленого кольору, невелика бронзова пластина, вістря списа з пером лавро-подібної форми (тип IV за О.М. Кірипніковим, XII—XIII ст. [Кирпичников, 1966а, с. 15]), ціле та два фрагменти шиферних пряслиць, оселок із пісковика та лезо залізного ножа (рис. 5, 1—10). Із заповнення споруд садиби походять декілька речей: зі споруди № 9 — залізний ніж, споруди № 15 — шиферне пряслице, споруди № 33 — заготовка оселка з пісковика.

З культурного шару та заповнення споруди походить чимала колекція уламків горщиків XII — середини XIII ст. середнього та великого діаметрів (12—33 см), які мають вінця із закраїною з внутрішнього боку для кришки. Кераміка здебільшого орнаментована кількома паралельними лініями по плічках посудин. Деякі горщики мають насічку на краю вінця, інші — зубчастий штамп та хвилю по плічку (рис. 5). Зрідка зустрічаються невеликі посудини з вертикальним горлом діаметром 13 см. Поверхня кераміки має білий, брудно-сірий та червоний колір. Таким чином, керамічний матеріал та речові знахідки з території садиби та із заповнення житла, господарських будівель і ям належать, загалом, до середини XII — середини XIII ст. Диференціювати час їх існування детальніше за археологічними матеріалами неможливо. Проте спостереження за стратиграфією споруд та їх взаєморозташуванням дозволяють стверджувати, що садиба зазнала на певному етапі суттєвої реконструкції. Хоч загальні межі її залишилися практично сталими (не враховуючи кількох замін огорожі, про що свідчить факт переносу на невелику відстань рівчачка від тину), більшість господарських споруд були перенесені на інше місце або принаймні реконструйовані. Як зазначалося, із першим етапом можна співвіднести господарські споруди № 11, 13, 15, 18, 21, 33, 35, із другим — споруди № 7, 9, 10, 14, 16, 19, 32, 34, 36. Чи перебудовувалось житло, сказати однозначно не можна. Якщо воно і зазнало реконструкції, то продовжувало займати початкове місце. Господарські ями, як і деякі споруди, існували недовго, і визначити належність їх до того чи іншого періоду не видається можливим.

Садиби № 1, 3, 4, 5 у багатьох місцях поруйновані перекопами та господарчою діяльністю XVIII—XX ст., що значною мірою ускладнює вивчення їхньої забудови. Садиба № 1 розміщувалась у західній частині розкопу (рис. 6). Тут, на площі 290 м^2 відкрито 8 котлованів будівель, декілька господарських ям і значну кількість стовпових. На розкритій частині са-

диби не виявлено житла, вірогідно, її розміри були дещо більшими. Найкраще збереглися споруди № 3, 4, 6. Споруда № 4 розташована у східній частині подвір'я. Вона має овальний ($2,4 \times 1,8$ м) у плані котлован, глибиною 0,6 м, до якого примикають три ями: з південно-західного боку — овальна ($1,2 \times 1,0$ м), глибиною 0,15 м; з північного — округла (0,8 м), трапецеоподібної в перетині форми, що розширюється до низу (0,9 м) і доходить до рівня дна будівлі; зі сходу — аналогічна за формою попередній, але дещо більша ($0,9\text{—}1,0$ м) і глибша (0,65 м). У центрі будівлі у дні є ще одна яма (діаметр 0,5 м і глибина 0,3 м). Південно-східна стінка споруди має уступ шириною до 0,7 м і глибиною 0,15—0,2 м. Стінки котловану навколо північної та східної ям обпалені на значну глибину. Заповнення будівлі значною мірою складається з шарів, які містять вуглики та печину. Будівля № 14 за конструктивними особливостями та застосуванням вогню має багато спільного з будівлею № 10 садиби № 2.

Споруда № 6 розташована за 7 м на північ від попередньої і має підпрямокутну коритоподібну ($2,7 \times 1,3$ м) форму, глибину до 0,7 м. Стінки її зберігають сліди пожежі — у заповненні будівлі по дну залягав шар темно-сірого супіску з вугликами і печиною, потужністю 0,15 м.

З півдня до попередньої примикає споруда № 3 неправильної форми ($2,1 \times 2,6\text{—}3,2$ м), котлован якої на глибині 0,5 м поділяється на два заглиблення. Східне (глибина 1,1 м) було округлим у плані і мало по дну діаметр 1,5 м; західне — овальне ($0,8 \times 0,5$ м), глибиною 0,9 м. Судячи з характеру заповнення, будівля також загинула внаслідок пожежі.

Споруди № 2 та 5 відкриті біля північно-західної стінки розкопу за формою майже аналогічні споруді № 11. Будівлі № 29 та 32, значно пошкоджені перекопами, являли собою овальні ($2,6 \times 1,9$ та $1,8 \times 1,4$ м, відповідно) котловани, глибиною 0,15 та 0,6 м.

Садиба № 1 (рис. 6) на час виникнення мала з південного боку огорожу у вигляді тину, який

мав розрив близько 2 м, із обох боків обмежений парами стовпових ям діаметром 1,0 м і глибиною 1,55 та 2,32 м. Можливо, тут були ворота, які з відновленням тину також відновлювали. На відстані 23 м від південної межі садиби, паралельно їй, зафіксована канавка від плоту, який, вірогідно, обмежував садибу з півночі. На території садиби № 1 у культурному шарі знайдено 4 фрагменти залізних ножів, 3 шиферних пряслиця, бронзову пластину із загнутим краєм, шматок кремenea, свинцеву пластину згорнуту в трубку та пружину від замка, яка належить до типу комбінованих замків із дерев'яним засувом та залізним механізмом (тип II за Б.О. Колчиним, XI — середина XV ст.) [Колчин, 1982, с. 161]. Із заповнення котлованів споруди № 5 походять: шиферне пряслице, оселок із пісковик, вістря стріли (тип 83, за А.Ф. Медведевим, XI ст.) [Медведев, 1966, с. 81]. Зі споруди № 29 походить шиферне пряслице, зі споруди № 32 — ніж із коротким лезом та металевим руків'ям; ніж подібної форми може належати до хірургічних інструментів.

Садиба № 3 прилягає до східної сторони садиби № 2 (рис. 6). Досліджена площа її становить 180 м^2 . Територія садиби значно пошкоджена перекопами. Центральною спорудою є житло (споруда № 23), розташоване за 1,5 м від канавки, яка обмежує садибу з півдня, і за

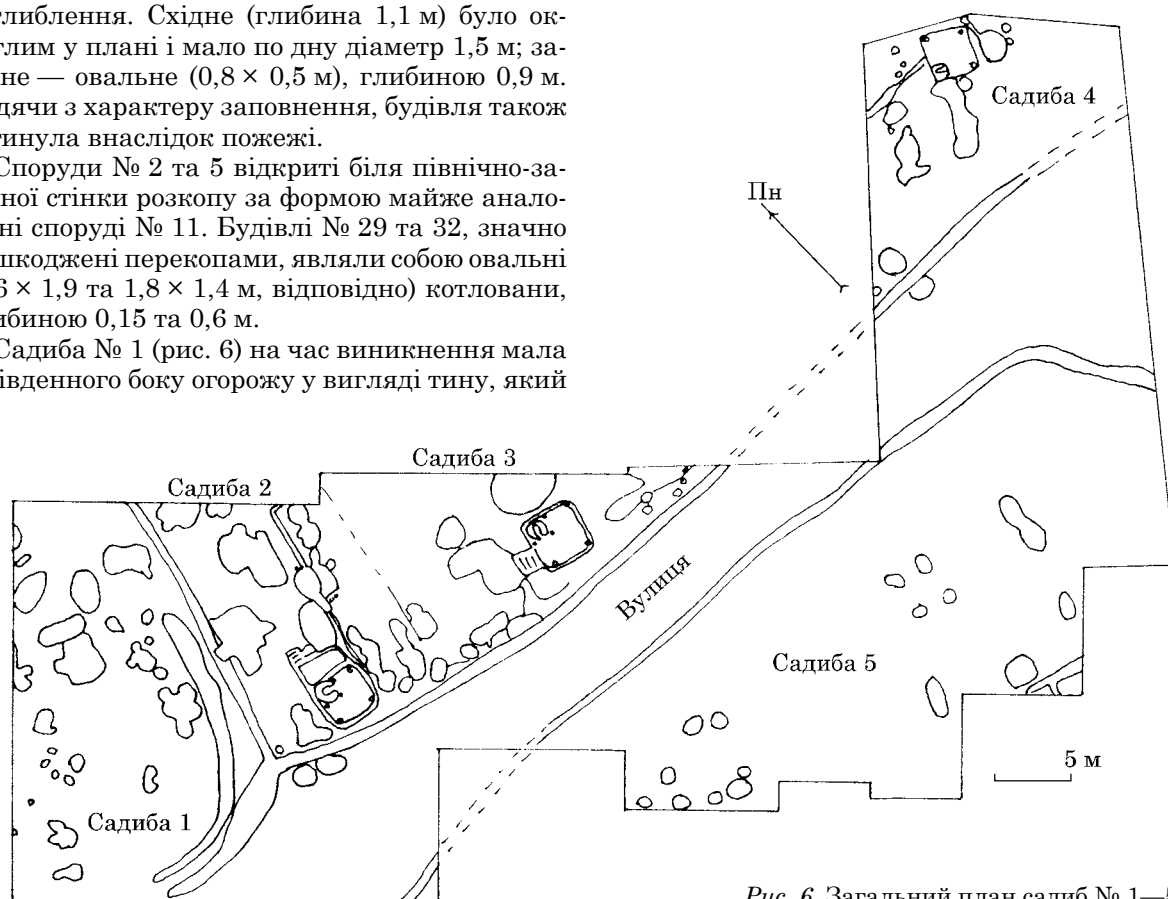

Рис. 6. Загальний план садиб № 1—5

9 м від садиби № 2. Споруда має підквадратну ($3,6 \times 3,6$ м) у плані форму, орієнтовану стінками за сторонами світу, глибину 1,0 м. Вхід ($1,6 \times 1,5$ м), пошкоджений перекопом, розташований у західній стінці. Від нього збереглися дві сходинки на глибині 0,3 та 0,6 м. На дні котловану в кутках розміщувались стовпові ямки (діаметр 0,2—0,3 м, глибина 0,2—0,35 м). У північно-західному кутку котловану, зліва від входу частково збереглася глинобитна піч, обернена устям до входу. Вона мала округлу форму ($0,95 \times 0,85$ м) зі склепінням, яке збереглося на висоту 0,4 м при товщині стін у нижній частині 0,2 м. Черинь зберігся фрагментарно і мав товщину 6 см. Піч збудована з жовтої глини на дерев'яному каркасі, від якого простежено 9 ямок, глибиною 5—10 і діаметром 5—11 см. Навколо печі є три стовпові ямки від її короби (четверта — у кутку будівлі) діаметром 0,15—0,3 та глибиною 0,1—0,35 м.

Північніше від житла розташована будівля № 25. Вона являла собою округлу (діаметр 4 м) у верхній частині й підпрямокутну (2,1 м) у нижній споруду, глибиною 2,1 м. Заповнення котловану можна поділити на дві частини: верхній шар — темно-сірий із великою кількістю вугликів, печини та археологічного матеріалу, нижній — піщаний та супіщаний, майже без знахідок, являє собою багаторазовий замив котловану піском та глиною, що значно змінило контури будівлі.

За 3 м від житла, біля канавки, яка обмежує садибу з півдня, розташована споруда № 26 овальної ($2,5 \times 1,1$ м) форми, глибиною 0,5 м, орієнтована довгою віссю по лінії схід—захід. На території подвір'я досліджені також споруди № 22 ($2,8 \times 1,0 \times 0,27$ м) та 24 ($3,0 \times 1,8 \times 0,4$ м), які мають тотожну попередній орієнтацію. Споруди № 17 та 20 настільки зруйновані перекопами, що встановити їхню форму немає можли-

вості. У південно-західному кутку садиби, біля канавки, на відстані від неї, виявлено пару великих ям, що можуть бути інтерпретовані як основа для воріт. На площі подвір'я вивчені кілька господарських ям та велика кількість стовпових, які концентруються у північно-західній частині садиби. На території садиби № 3 під час розбірки культурного шару знайдено: частину саморобних вудил, фрагмент скляної каблучки, бронзовий предмет зігнутий у формі півкулі, 3 шиферні пряслиця, оселок із пісковика. Основна частина знахідок виявлена у верхніх шарах заповнення споруди № 25: два оселка з пісковика та один із шиферу, оббитий камінь, шиферне пряслице, два бронзові предмети, оковка відра, кістяний ковзан та групоподібний бубонець із хрестоподібною проріззю та насічкою (X — середина XII ст.) [Седова, 1981, с. 156]. У заповненні ями № 39 знайдено фрагмент скоби, у канавці від тину — вушко відра.

Садиба № 4 розташована за 20 м на схід від попередньої, у північно-східному куті розкопу (досліджена площа 180 м^2) і значно пошкоджена перекопами (рис. 6). Її досліджена частина складається з житла та 7 господарських ям. Житло являє собою майже квадратний ($2,3 \times 2,2$ м) котлован, орієнтований стінками приблизно по сторонах світу, глибиною 0,85 м. У його кутках зафіксовано стовпові ямки діаметром 0,35—0,5 м і глибиною 0,6—0,9 м. Споруда

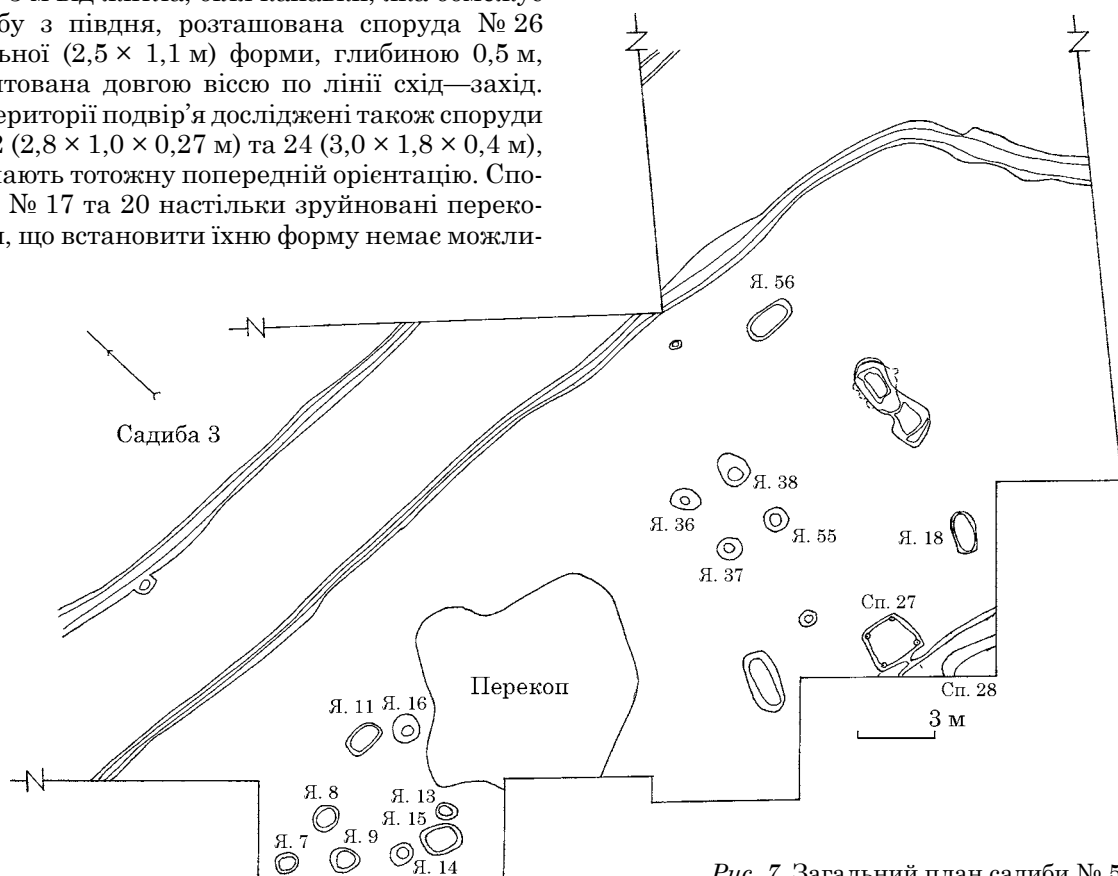

Рис. 7. Загальний план садиби № 5

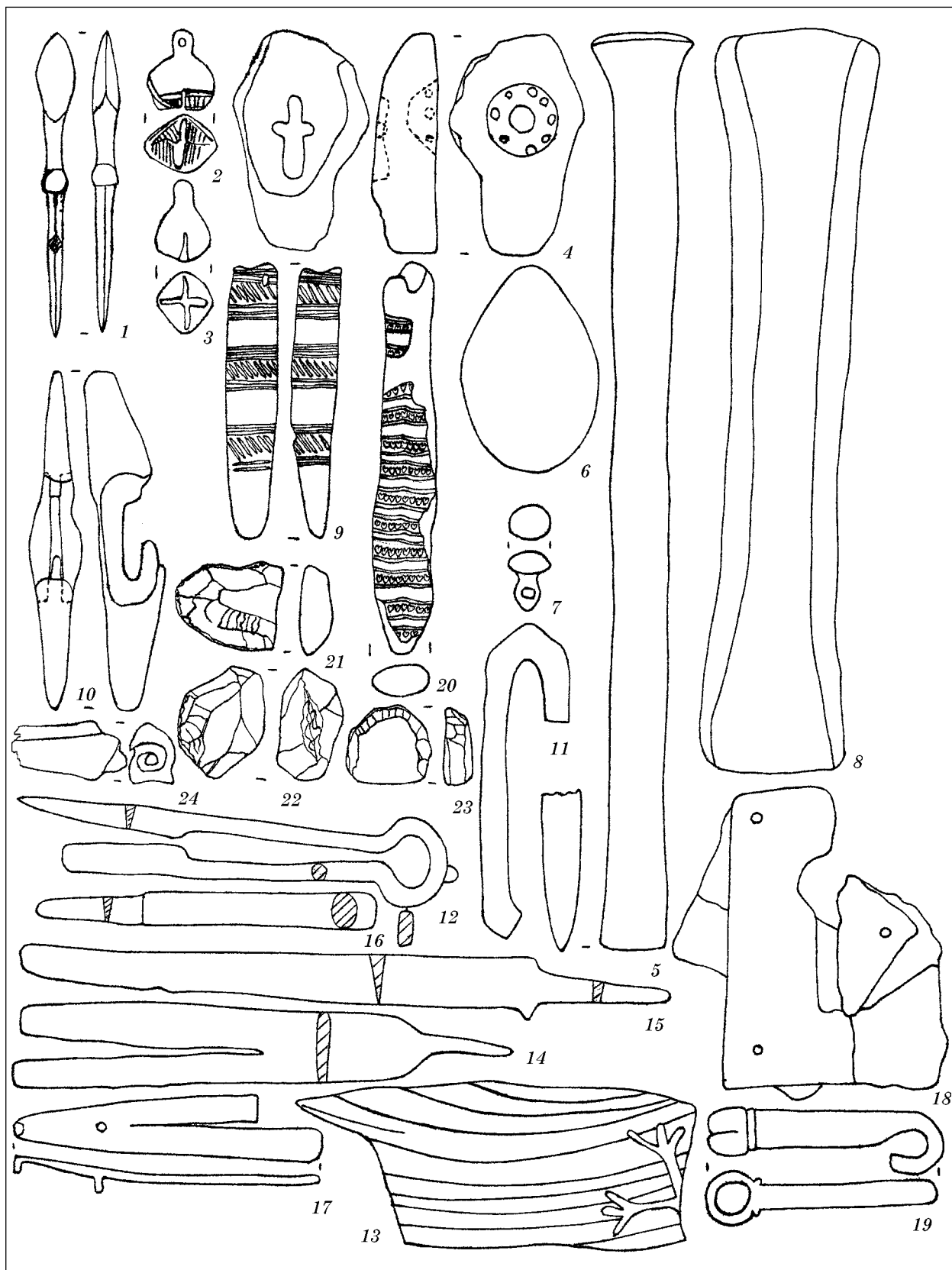

Рис. 8. Знахідки із садіб № 1, 3—5: 1, 5, 10—12, 14—18, 19 — залізо; 2, 3, 7 — бронза; 4 — вапняк; 6, 8, 9, 20 — кістка; 21—23 — кремій; 24 — свинець; 13 — кераміка

має округлу (1,4 × 1,2 м) піч, розташовану у південно-західному куті, яка збереглася на висоту 0,65—0,7 м. Піч мала два череня (товщина

0,06 та 0,04 м); під верхнім лежав шар битого посуду XII — середини XIII ст. Піч збудована з глини на дерев'яному каркасі, від якого у ма-

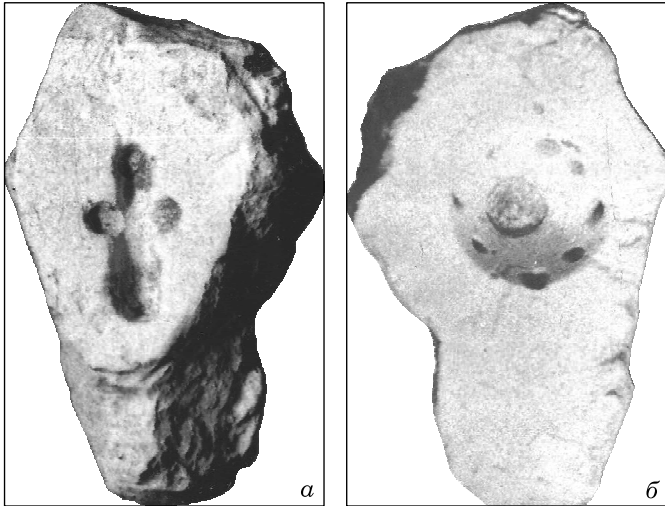

Рис. 9. Ливарна формочка з вапняку із садиби № 5

терику залишилось 29 ямок. Конструкція печі мала короб, що спирався на три стовпи, і четвертий — кутовий. Судячи з того, що челюсті печі були повернуті на схід, можна припустити, що вхід до житла знаходився з півдня. На дні котловану зафіксовано сліди від 4 лаг, на які, вірогідно, стелилася дощата підлога. Із заповнення житла походить кістяне орнаментоване руків'я ножа та залізне зубило, а також кераміка XII — середини XIII ст. Крім господарських ям, на площі подвір'я виявлено кілька канавок та стовпових ям.

Садиба № 5 розташована на південному боці вулиці, у південній частині розкопу (рис. 7). На площі 640 м² досліджено 3 будівлі та 16 ям. Будівля № 28 розташована у південному куті розкопу і виявлена лише частково (5,0 × 2,5 м). Орієнтація споруди: схід—захід. Котлован, глибиною 0,9—0,98 м, у південно-східній частині має яму заглибшки 0,95 м. Із заповнення походить стінка амфори з графіті у формі хреста з розширеними кінцями (рис. 8, 13).

Біля північної сторони будівлі № 28 розкопана будівля № 27, підквадратної (2,3 × 2,2 м) у плані форми, орієнтована стінками за сторонами світу. У дні (глибина 0,75 м) споруди, в кутах розташовані стовпові ямки (діаметр 0,15 м, глибина 0,1 м). За 7 м на північний захід від попередньої відкрита споруда виробничого призначення. Вона мала видовжену неправильну форму (4,2 × 1,0—1,6 м), орієнтовану довгою віссю з півдня на північ. З півдня споруда загальною довжиною 2,4 м має три сходинки (глибина 0,3; 0,7; 1,08 м). Західна та східна стінки споруди мають підбої. Там само виявлені ямки від двох кілків, на яких, можливо, трималось перекриття ями (глибина 0,4 м), розташованої посередині споруди. Стінки будівлі та характер заповнення свідчать про постійне використання вогню.

За 7 м на північ від будови № 27, на відстані 1,0—1,5 м виявлені 4 потужні ями (діаметр 0,9—1,3 м, глибина 0,25—0,68 м). Взаємне роз-

ташування ям свідчить, що на цьому місці існувала будівля на стовпах.

На території подвір'я розкопано кілька господарських ям, в одній із них виявлено: кістяне яйце, фрагмент овального загостреного кресала середини XII—XIV ст. [Колчин, 1982, с. 163], пряме перехрестя шаблі з ромбічним розширенням у середній частині (тип II, за О.М. Кіричниковим) [Кіричников, 1966, с. 161], грушоподібний бубонець із хрестовидною проріззю X — середини XII ст. [Седова, 1981, с. 156], ливарна формочка з білого вапняку, на одному боці якої є заглиблення для відливки хрестика, а на іншому — для виготовлення половинки конусоподібної прикраси з

рельєфним орнаментом по периметру (рис. 9), оселок із пісковика, шматок обробленого шиферу, оковка та вушко відра (рис. 8).

На території подвір'я з боку вулиці відсутні стовпові ями від воріт, що, на наш погляд, може свідчити про наявність бокової вулиці чи провулка, котрий обмежував садибу зі сходу.

Крім житлової та господарчої забудов, на розкопаній ділянці відкрито 8 давньоруських поховань у ґрунтових могилах. Три з них поховані поодинокі, інші — одне біля одного. Поховання № 1 виявлено в західній частині розкопу. Воно частково зруйноване північною канавкою від вуличної огорожі. Яма підпрямокутної форми, видовжена по осі південний схід — північний захід, має розміри 1,4 × 0,65 м, глибину — 0,33 м. Зберігся невеликий фрагмент черепа в південно-східній частині ями, у південно-західній частині знайдено 13 вічкастих скляних намистин.

Поховання № 2 виявлено в західній частині розкопу, майже посередині вулиці. Яма підпрямокутної форми (2,3 × 0,7—0,8 м, глибина 0,2 м), орієнтована по осі захід — схід і своїм південно-західним краєм виходить за межі розкопу. Небіжчик покладений головою на захід, права рука зігнута в лікті. В області грудної клітки знайдено литий бронзовий гудзик, який датується рубежем XI/XII—XV ст. [Седова, 1981, с. 155].

Поховання № 3 виявлено на південний схід від попереднього. Яма прямокутної форми (2,4 × 0,8 м), орієнтована по осі захід — схід і має глибину 0,2—0,5 м. Кістяк лежить на спині, головою на захід, руки складені на грудях.

Яма поховання № 4 своїм північно-західним кутом дотикається до південно-східної частини поховання № 2. Вона має прямокутну форму (2,3 × 0,6 м), глибину 0,2 м і орієнтована по лінії захід—схід. Поховання здійснене за християнським обрядом головою на захід. Інвентар відсутній.

Поховання № 5 розташоване за 0,7 м південніше попереднього (1,9 × 0,6—0,8, глибина 0,1—0,25 м). Поховання здійснене на правому боці, головою на захід, ноги зігнуті в колінах.

Поховання № 6 розташоване між похованнями № 3 та 5 та майже повністю виходить за межі розкопу. Фіксується лише північно-східний кут ями.

Поховання № 7 виявлене за 2 м від південно-західного рогу садиби № 2. Могильна яма овальної (2,0 × 0,9 м) форми, орієнтована довгою стороною по осі північний схід — південний захід. Поховання здійснене за християнським обрядом, головою на південний захід. Глибина ями — 0,42 м. В області поясниці знаходився фрагмент ножа.

Поховання № 8 виявлене в східній частині садиби № 3. Воно перекривало собою канавку, яка обмежувала вулицю з півночі. Могильна яма не простежувалась. Поховання здійснене за християнським обрядом, головою на захід.

Стратиграфічні спостереження та знахідки дозволяють датувати поховання XI — початком XII ст. (до забудови цієї території садибами). Поховання ж № 8, навпаки, здійснене після припинення існування вулиці, можливо, у середині XIII ст.

Результати археологічних досліджень 1988 р. дозволяють стверджувати, що основою планування цієї ділянки посаду були садиби, розташовані вздовж вулиці, орієнтовані по лінії схід—захід. Порівняння матеріалів із різних садиб (зокрема гончарних клейм) свідчить, що усі п'ять садиб співіснували на час своєї загибелі. А судячи з планування, розкопану територію забудовували зі сходу на захід (від центру міста), що простежено на результатах досліджень садиб № 1 та № 2. У XI ст. цю частину міста використовували під кладовище. На початку XII ст. тут проходила дорога з центру міста за околиці і з'являються окремі споруди, а з середини XII ст. територія вздовж дороги забудовується садибами. У середині XIII ст. ця частина Чернігівського Передгороддя являла собою міський район зі сталою структурою забудови, коли межі кожної садиби не змінюються упродовж певного часу. Це найкраще видно на прикладі садиби № 2, яка зазнала перебудови, але не змінила своїх розмірів.

Орієнтація розкопаної вулиці співпадає з сучасною вулицею Старобілоуською, а саме через с. Старий Білоус проходила дорога з Чернігова на Любеч.

Казаков А.Л., Сытый Ю.Н. Отчет об охранных археологических работах на Черниговском посаде в 1988 году (ул. Папанинцев, СПТУ-5) // НА ІА НАН України № 1988/185.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1: Мечи и сабли IX—XIII вв. — М.; Л., 1966 (САИ. — Вып. Е1-36).

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. — М.; Л., 1966а (САИ. — Вып. Е1-36).

Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. — М., 1982. — С. 156—177.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. — М., 1966 (САИ. — Вып. Е1-36).

Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981.

Успенская А.В. Нагрудные и поясные привески // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. // Тр. ГИМ. — Вып. 43. — М., 1967. — С. 88—132.

Ю. М. С и т ы й

ЗАСТРОЙКА СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ОКОЛИЦЫ ЧЕРНИГОВСКОГО ПРЕДГРАДЬЯ

Статья посвящена публикации материалов раскопок 1988 г. в Чернигове, где была исследована древнерусская улица, состоявшая из пяти частично исследованных усадеб и проезжей части шириной 5—6 м.

Y. M. S y t y y

NORTHWEST OUTSKIRTS BUILDING OF CHERNIHIV SUBURB

The article is devoted to the archaeological publication of the materials that were founded in Chernigiv in 1988. Kiev Russ street with 5 mansions divided by the road 5—6 m wide were researched there.

Ю. В. Мисько

ЗВЕДЕННЯ КАМ'ЯНИХ ФОРТИФІКАЦІЙ ХОТИНСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

У статті йдеться про основні етапи зведення кам'яних фортифікацій цитаделі Хотинської фортеці.

Ключові слова: Хотинська фортеця, башта, археологічні дослідження, оборонні споруди, етапи будівництва.

В історії Хотинської фортеці, незважаючи на багаторічну історію її дослідження, залишається багато нерозв'язаних питань. Наприклад, стосовно початкових періодів будівництва замку, у тому числі зведення його перших кам'яних оборонних башт та мурів. Сучасний вигляд фортеці сформувався в результаті численних перебудов, які проводилися протягом XIV—XVIII ст., і, оскільки писемних свідчень щодо них не збереглося, зараз науковці змушені залучати дані інших джерел, серед яких чільне місце посідають археологічні.

Історіографічна традиція вивчення Хотинської фортеці була започаткована молдавськими боярськими літописцями ще у XVII ст. Підкреслюючи важливість цієї оборонної твердині у військово-політичній історії Молдавського князівства, вони перші звернулися до питання, коли і ким вона була зведена. Григоре Уреке (1590—1647 рр.) у «Літописі Молдавської землі» вказував, що Хотинська фортеця, разом з іншими молдавськими цитаделями, була заснована генуезцями [Ureche, 1990, с. 28]. Не дивно, що подібну думку висловлював й італійський монах Нікколо Барсі з Лукки, який, два рази подорожуючи через Молдову протягом 1632—1639 рр., згадав, що в Хотині є укріплений палац, побудований італійцями [Батарюк, 2003, с. 12]. Але вже Димитрій Кантемір (1673—1723 рр.), відомий вчений-гуманіст і молдавський господар (1710—1711 рр.) в «Описі Молдавії» доходить висновку про абсолютну неможливість припущення, що молдавські фортеці є творінням

рук генуезців [Кантемір, 1973, с. 30—31]. Він не заперечує можливості їх заснування даками, солідаризуючись у цьому з продовжувачем справи Г. Уреке Мироном Костіним (1633—1691 рр.). Той у своїй «Хроніці Молдавської та Мунтянської земель» зазначав, що Хотинську фортецю зведено даками, що видавалося йому досить імовірним, позаяк даки замешкували й у Подолії. З тих часів збереглася середня її частина у формі башт, а широкі стіни навколо побудовані молдавськими господарями [Costin, 1958, с. 205].

Обидві гіпотези дістали свій розвиток в історичних, географічних та статистичних описах території Бессарабії у XIX — на початку XX ст., переходячи з однієї праці до іншої з деякими варіаціями. К. Стаматі писав, що фортеця Хотин на Дністрі збудована на початку I ст. по Різду Христовому Котизоном, царем даків, який загинув у битві з римлянами, очолюваними Лентулом: «фортеця була названа римлянами «Cotison», а ми її називаємо Хотин» (*тут і далі переклад з російської — Ю. М.*) [Стаматі, 1848, с. 807]. Ці свідчення навів і А. Зашук, але пов'язує з Котизоном заснування самого міста Хотина (у нього — це III ст. н. е.), а «першопочаткові укріплення цього міста потрібно віднести до часу панування тут генуезців, про що свідчить архітектура давньої башти, збудованої на обривчастому березі Дністра» [Зашук, 1862, с. 177]. Про генуезців пишуть П.М. Батюшков («...в Хотині жили генуезці, що облаштували тут свої торгівельні колонії та замки» [Батюшков, 1892, с. 50]; О.С. Афанасьєв-Чужбинський («Хотин, відомий у давнину як торгове місце генуезців») [Афанасьєв, 1893, с. 78]; І. Халіппа («...генуезці заснували колонії та укріплені замки. Вдовж берегів Дунаю та Дністра досі існують величні руїни тих замків, де-не-де збереглися навіть рештки башти та бастіону (наприклад, у ... Хотині)») [Халіппа,

1902, с. 17—18]; П.А. Крушеван [Бессарабія, 1903, с. 197, 227]. Разом із цією пануючою версією час від часу висували й інші гіпотези. Наприклад, віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей А.Л. Бертсье-Делагард вважав, що хотинська цитадель збудована, можливо, у той час, коли Хотин належав Речі Посполитій і будівництво вели німецькі, з півночі, інженери [Докладъ..., 1904, с. 86—87]. Іноді висловлювали й зовсім фантастичні твердження, як-от в «Описі Бессарабської області» П. Свіньїна (1816 р.): «Відомо з історії, що в цьому місці збудований був замок грецькою царівною Софією, який потім польський гетьман граф Хоткевич перетворив на фортецю від набігів печеніг. За його ім'ям фортеця ця і названа польською — Хоцім» [Свиньин, 1867, с. 387].

Але серед цих історіографічних казусів траплялися й більш вірогідні припущення. Коли командир Хотинської інженерної бригади підполковнику Базаєву було доручено скласти історичну довідку про фортецю, він звернувся до каноніка католицької церкви у Кам'янці-Подільському пана Марчинського і з його слів записав у своєму «Описі давнього кам'яного замка, що знаходиться у Хотинській фортеці» наступне: «Жодний історик про час заснування його не згадує. Вважаю, що не римляни побудували замок, ... але в кінці XII століття, коли волохи поселилися і, від річки Молдови, землю, що займали, назвали Молдавією, започаткували і закінчили цей замок. ... У 1718 році французькі інженери Хотинський замок краще укріпили» [Халипша, 1902, с. 113—114]. Хоча ця, вже набагато ближча до істини, версія була висунута більше ніж сто років тому, у сучасних, особливо науково-популярних працях та інтернет-виданнях і досі зустрічається застаріла інформація щодо заснування або контролю Хотинської фортеці генуезцями [Гуркіна, Сердюк, 2009, с. 42; Дмитрук, 2007; Хворостенко, 2005].

Зрозуміло, що всі «генуезькі» (як і інші) припущення жодним чином не були обґрунтовані і виходили з переконання певної подібності хотинських укріплень фортифікаціям замків кримського узбережжя, які дійсно зводили як генуезькі торгівельні факторії, про що залишилися документальні згадки. Вперше з науковою точки зору питанням спорудження Хотинських укріплень почав займатись Б.О. Тимошук, провівши ґрунтовні археологічні дослідження. Очолювана ним археологічна експедиція Чернівецького краєзнавчого музею працювала на території замку в 1961—1962 рр., 1964 р. та 1967 р. Тоді основну увагу звертали на вивчення культурних нашарувань всередині цитаделі й здобуті матеріали дали можливість досліднику розробити періодизацію зведення укріплень цитаделі на наукових засадах. На його думку, початок будівництва кам'яних мурів пам'ятки слід датувати другою половиною XIII ст. Основним археологічним підтвердженням цього, як вважав дослідник, виступають залишки стіни висотою 7,5 м при ширині 14,5 м, виявленої в товщі східного обо-

ронного муру у 10 м південніше північної башти [Тимошук, 1961—1962/64, арк. 10]. Рожевий мурувальний розчин цієї ділянки суттєво відрізняється від сусідніх: як заповнювач тут використовували значні (іноді до 1,5 см) фрагменти битої цегли, тоді як в основній масі фортечних стін переважає сірий вапняно-піщаний розчин із домішкою гальки. Це типова цем'янка, характерна для давньоруської доби, подібна за якістю до розчинів Десятинної церкви та Софії Київської, що підтвердили результати петрографічного аналізу, здійсненого в НДІ пам'яткоохоронних досліджень у 2010 р. під керівництвом Ю.М. Стріленко. За висновками експертизи, в'яжучим у ній виступає вапняне тісто, в якому розсіяні компоненти заповнювача: червоної цем'янки, деревного вугілля, є включення білих грудочок вапна та оолітового вапняку [Стріленко, 2010, с. 4].

На думку дослідників, кам'яні мурі Хотинської фортеці могли постати або у 40—50-х рр. XIII ст., коли Данило Романович укріплював старі та будував нові фортеці для захисту від татар (за версією Б.О. Тимошука) [Тимошук, 1964, с. 216; 1977, с. 36]; або вже після 1259 р., коли на вимогу монголо-татарського воеводи Бурондая — «розмечете же города свое все» [Ипатиевская летопись..., 1843, с. 198] — Данило і Василько Романовичі були вимушені зруйнувати оборонні споруди у князівстві (за версією О. М. Масана) [Добржанський, Макар, Масан, 2002, с. 63]. Але ці датування не зовсім узгоджуються з періодом побутування цем'янкових розчинів на давньоруських теренах: після монголо-татарської навали традиція їх використання втрачається й більше не відновлюється. Тому, ймовірніше, зведення перших кам'яних фортифікацій Хотинського замку слід датувати часом не пізніше першої половини XIII ст. Уточнити цю дату допоможе аналіз деревного вугілля з цем'янкового розчину. Вірогідними супротивниками, проти кого постали ці укріплення, могли бути угорці, які тоді проявляли військову активність у цьому регіоні, а не монголо-татарська загроза.

У такому разі зведення кам'яних мурів Хотинської фортеці може розглядатися як певний виняток для галицьких земель, адже на території Галицької Русі кам'яні фортифікації у домонгольський час невідомі [Раппопорт, 1967, с. 136], вони з'являються тільки з другої половини XIII ст. Та й тоді з каменю і цегли мурували переважно вежі, а стіни залишали дерев'яними. Цікаво й те, що серед досліджених мурувальних розчинів галицьких культових споруд цем'янкові розчини практично відсутні, загальним правилом є використання вапняно-піщаних, вміст піску в яких становить від 15 до 30 % [Медникова и др., 1983, с. 157]. Кам'яні оборонні споруди масово поширюються у Галицькій землі з середини XIV ст., коли ці території підпадають під владу Польщі [Раппопорт, 1967, с. 137]. Територія Хотинщини увійшла тоді до підпорядкованого Угорському королівству Мол-

давського воєводства, яке з 1359 р. почало провадити незалежну від угорців політику.

Незважаючи на розбіжності у датуванні, можна погодитися з Б.О. Тимощуком, що територія найдавнішої кам'яної цитаделі локалізується у північній частині сучасного фортечного двору. Вона становила не більше 2 га і була обнесена муром і підтрикутним шестиметрової ширини ровом, нижню частину якого виявлено в шурфі, закладеному під східною стіною з її зовнішнього боку [Тимошук, 1962, спр. 24, арк. 11]. Вірогідно, основною оборонною спорудою тоді виступала башта на місці сучасної чотирикутної північної вежі, зведеної на її місці або перебудованої з неї. Хоча Б.О. Тимошук допускав їх більшу кількість, говорячи про «башти» у множині [Тимошук, 1964, с. 216]. Іншої думки дотримується Т. Нестерова, спираючись на аналіз, переважно, архітектурних особливостей фортечного комплексу. Вона вважає, що на першому етапі будівництва (XII—XIII ст.) як самостійний елемент був зведений кам'яний донжон, типологічно більш давній, ніж замок. До нього пізніше прибудували приблизно 30-метрові куртини, які утворили відкритий підквадратний двір замку [Нестерова, 2010, с. 98—99].

Наступний етап кам'яного будівництва за археологічними свідченнями може бути датований серединою — другою половиною XIV ст. У розкопі, закладеному Б.О. Тимощуком за 8 м від північної вежі, під східним муром на глибині 3,5—7 м знайдено рештки стіни шириною 0,95 м і висотою 3,5 м [Тимошук, 1961—1962/24, арк. 8]. Вона завершувалася зруйнованим склепінням. Мурувальний розчин акуратної кам'яної кладки, який містив незначну кількість товченої цегли, піску та вугілля, характерний для молдавських фортець XIV ст. [Diaconu, Constantinescu, 1960, с. 31—36]. Крім того, у вапняковому розчині виявлений уламок горщика з домішкою крупнозернистого піску у формувальній масі, який датується XIV ст. Ще одна стіна цього часу товщиною 1,5 м, простежена на глибині 3,5 м, проходила по лінії північного периметру комендантського палацу у напрямку східного муру [Тимошук, 1977, с. 34]. Вона обмежувала площу внутрішнього двору, виступаючи південним оборонним муром. Ці перебудови були здійснені у період, коли молдавські воєводи почали завоювання галицьких територій у верхніх течіях річок Сучава, Серет і Прут, а місцеве населення хоча й чинило їм опір, але, не маючи підтримки, змушено було підкоритися, про що є свідчення польського історика Яна Длугоша [Добржанський, Макар, Масан, 2002, с. 66]. Тоді, можливо, були зруйновані попередні кам'яні укріплення фортеці, а нові зведені з ініціативи молдавських господарів після 1359 р., коли вони багато уваги приділяли зміцненню кордонів новоствореної держави.

Але найбільшу реконструкцію фортеці, яка привела майже до її сучасного вигляду, було здійснено у другій половині XV ст., що надійно документується археологічними свідченнями.

Саме тоді розширено у південному напрямку основний масив оборонних мурів та збудовано чотири або п'ять нових веж, а площу об'єкту збільшено більше ніж удвічі, до розмірів 110 × 55 м. Задля кращої оборони від артилерійського вогню фортечні мури наростили на значну висоту (до 40 м). Для забезпечення від таємних підкопів насипну землю з двору було вибрано, а материк вимощений шаром каміння товщиною в 1—2 м, скріпленого вапняковим розчином. Після цього на 7—8 м був підсипаний ґрунтом і рівень внутрішнього двору відповідно до нової висоти стін. Тому при археологічному вивченні виявилось, що попередні культурні нашарування зруйновані і перемішані [Тимошук, 1977, с. 32].

Всі надвірні споруди цього періоду (палац пиркалаба, церква, казарми, приміщення, які не збереглися) будувалися одночасно з оборонними мурами і вежами та становили єдиний архітектурний комплекс. Менша північна частина фортечного подвір'я (т. зв. «княжий двір») відокремлена від більшої південної («двора воїнів») стіною шириною 1,3 м, яка постала на місці південного оборонного муру XIV ст. В її середній частині розміщено восьмикутну вежу з кам'яними гвинтовими сходами, які вели на бойовий майданчик. Триметрової ширини проїзд у двір пиркалаба простежувався між баштою і палацом [Тимошук, 1961—1962/24, арк. 11]. Цей двір мав кам'яне мощення з великих (1 × 1,2 × 0,05—0,07 м) колотих кам'яних плит, скріплених тим самим вапняним розчином, що й зовнішні мури [Тимошук, 1961—1962/64, арк. 1]. До внутрішньої частини мурів примикали двоповерхові криті галереї шириною 3 м, фундаменти від яких простежено в розкопі під стінами [Тимошук, 1961—1962/24, арк. 11].

Не викликає сумніву, що ці перебудови здійснені за господарювання Штефана III чел Маре (Великого) (1557—1504 рр.) у 60 — на початку 70-х рр. XV ст., коли в результаті домовленості 1462 р. із Польщею Хотинська фортеця, передана Петру Ароном полякам, була повернута Молдавському князівству [Стати, 2002, с. 75]. У цей час стараннями Штефана III стратегічну оборонну систему князівства, яка складалася з 9 фортець, куди увійшла й Хотинська, активно зміцнювали, будували нові та нарощували міць старих фортифікацій [Стати, 2002, с. 118—119].

Остання реконструкція пам'ятки, на думку Б.О. Тимощука, відбулася після 1538 р., коли, як він вважав, польські війська захопили і спалили твердиню, зруйнувавши південну частину цитаделі з двома баштами. Археологічним підтвердженням цього виступав перепалений шар товщиною в 3—8 см із вугіллям і уламками залізних та скляних гранат, присутній на кам'яній вимості підвір'я [Тимошук, 1977, с. 32]. Невдовзі замок відбудували, трохи розширивши у південному напрямку, і саме у такому вигляді він і дійшов до нашого часу.

Отже, за Б.О. Тимощуком, основними хронологічними періодами існування кам'яних

укріплень Хотинської фортеці були наступні: перший — середина XIII — середина XIV ст.; другий — середина XIV ст. — середина XV ст.; третій — середина XV ст. — 1538 р.; четвертий — з середини XVI ст. і, очевидно, до скасування військового статусу фортеці у 1856 р.

Якщо перші два етапи, обґрунтовані науковцем, не викликають суттєвих заперечень, окрім відсутності початку зведення кам'яних фортифікацій до першої половини XIII ст., завершення третього на сучасному рівні досліджень можна із впевненістю датувати кінцем XVII ст. Уважний аналіз всього комплексу археологічних, писемних, образотворчих джерел свідчить, що у 1538 р. поляки тільки мали намір зруйнувати цитадель, але не зробили цього, уклавши мирну угоду з молдавським воєводою Петром [Молдавско-польская летопись..., 1976, с. 113; Kronika Marcina Bielskiego, 1856, с. 1078]. Ще під час штурму замку польськими військами на чолі з Яном Собеським у 1673 р. південна стіна з баштами не була ушкоджена, що чітко видно на полотні Яна ван Хугтенберга (Jan van Hughtenburgh) «Битва під Хотиним» (перша чверть XVII ст.), написаним для родини Я. Собеського, та офорті Ромейна де Хоогге (Romeyn de Hooghe) «Битва під Хотиним» (1674 р.) [Масан, 2007, с. 335—360; Масан, Мисько, 2009, с. 9—21].

Враховуючи дані образотворчих джерел, у 2009—2010 рр. археологічна експедиція Чернівецької філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ зосередила свої пошуки саме у тій частині привратного двору, де могла бути локалізована південно-східна башта, зруйнована наприкінці XVII ст. І дійсно, в одному з трьох закладених розкопів виявлена частина внутрішнього периметру вежі у вигляді напівциркульної кам'яної кладки, яка збереглася на висоту до 1 м (рис. 1). Грунтове заповнення зсередини було вибрано до шару каміння, який вкривав дно розкопу. Сама кладка складалася з 4—9 рядів тесаних вапнякових блоків різного розміру. Зі східного боку приблизно посередині діаметру її перекривала стіна «каземату», збудованого пізніше.

Зовнішній периметр вежі простежений після зняття розвалу каміння у сусідньому розкопі, він чітко читався за облицювальними брилами та слідами забутовки. Ширина між зовнішнім і внутрішнім краями стіни становила 2,25 м. Висота збереженої частини — від 0,4 до 0,7 м. Дослідження утруднювалося значною кількістю каміння, яке внаслідок руйнації фортифікацій завалилося зверху на залишки башти. Стіни вежі зведені за будівельним принципом римо-візантійської кладки: зовні і зсередини викладені підпрямокутні брили, а внутрішній простір забутовано камінням неправильної форми, залитим вапняковим розчином із домішкою гальки. У 2009 р. зовнішній периметр висотою 0,7—0,8 м простежений на довжину 6,8 м. У західній частині він під прямим кутом входив у південний мур, рештки якого розмірами 5 × 3,8 м розчищені разом із баштою у вигляді роз-

валу забутовочного каміння, що залишилося від кам'яної кладки, вірогідно, розколотої від вибуху. Облицювальні брили не збереглися, за винятком 3—4 рядів кладки у місці з'єднання з баштою. Розчин південного муру і башти однаковий, але він набув рожевого відтінку внаслідок дії вогню.

Особливістю зовнішнього краю вежі виявився викладений під верхнім збереженням рядом облицювального каменю, очевидно, з декоративною метою пояс із червоної цегли, який починався на відстані 3,5 м від місця з'єднання південного муру та вежі. Стрічка товщиною в одну й шириною в 2—3 цеглини підквадратної (розмірами 0,28 × 0,1 м) і підпрямокутної (0,24 × 0,15 × 0,05 м) форми, збереглася на довжину 1,15 м. Подібні орнаментальні стрічки прикрашають всі башти і стіни замку, споруджені у XV ст., а вище них розташовані «вавілони» та «голгофи». Цю особливість декору фортеці згадував майже кожний автор, який писав про Хотин, причому трапляються зауваження, що хрести з червоної цегли викладені не тільки на зовнішньому, але й на внутрішньому боці оборонних мурів та башт [Докладь..., 1904, с. 87; Халиша, 1902, с. 115]. Нижче цегляного декору простежувався ще один ряд кладки, а під нею по контуру вежі — відкритий на висоту 0,3 м півметровий кам'яний виступ довжиною приблизно 2 м, який звужувався у східному напрямку.

Археологічні дослідження наступного, 2010 р., мали на меті з'ясування глибини збережених решток башти, по можливості віднайдення її фундаменту та продовження зовнішнього периметру. Основною завадою для подальшого ефективного вивчення споруди стала проблема відвалів, які неможливо було відсунути внаслідок незначного розміру привратного двору при його значній заглибленості відносно іншого внутрішнього простору фортеці. Тому зовнішня стіна вежі у 2009 р. оконтурювалася лише шурфом шириною 0,5—0,6 м, що не дало можливості значно заглибитися. Після розширення обвідного шурфу до 1,5—2 м вдалося зафіксувати конструктивні особливості пам'ятки. Виступ із зовнішнього боку вежі, відмічений під орнаментальною стрічкою, продовжився вглиб на 1,3 м і виявився своєрідною платформою-основою округлої її частини. Вірогідно, він мав видовжено-підтрикутну форму, сягаючи своєю вимостою із західної сторони кута з'єднання башти і південного муру, а зі східної сходив нанівець, повторюючи обриси зовнішнього периметру стіни вежі. На жаль, його продовження зруйноване, тому початкову форму важко відтворити.

Але й ця платформа була не останнім конструктивним елементом башти, а розміщувалася на кам'яній вимості, своєрідному підмурівку з рваного каменю шириною 1,1 м, скріпленого вапняним розчином, простеженого на глибину 0,1 м. Він впритул прилягає до стінки платформи-основи, але між ними чітко простежено зазор, у деяких місцях залитий скріплюючим мурувальним розчином. Складається враження, що підмурівок повторює контур природної

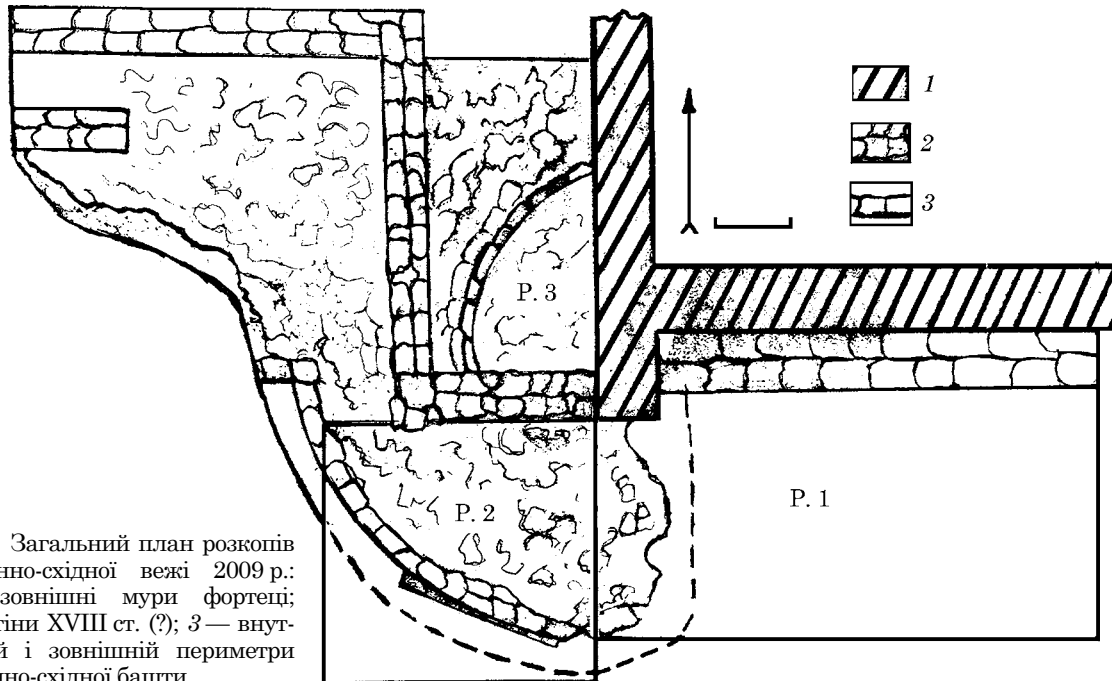

Рис. 1. Загальний план розкопів Південно-східної вежі 2009 р.: 1 — зовнішні мурів фортеці; 2 — стіни XVIII ст. (?); 3 — внутрішній і зовнішній периметри південно-східної башти

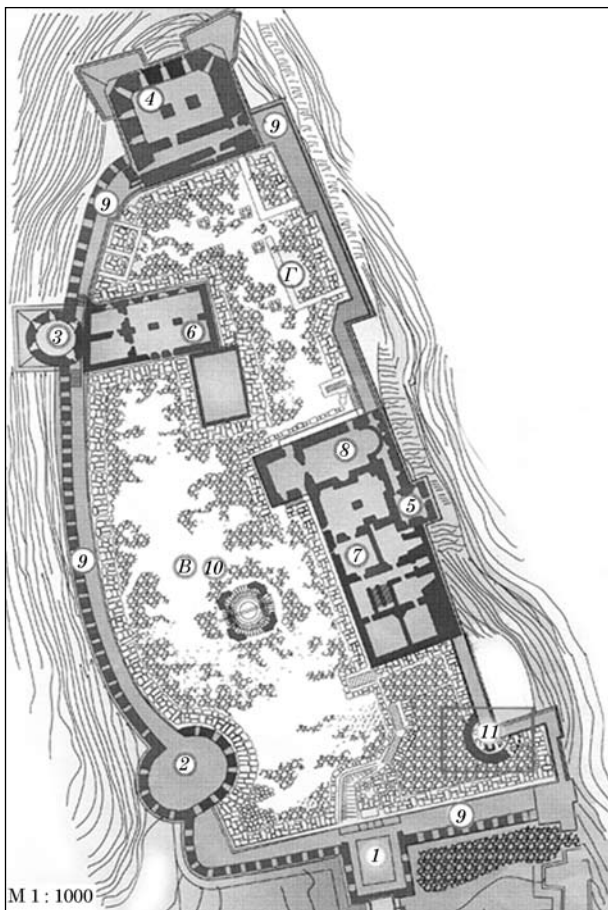

Рис. 2. Генеральний план замку Хотинської фортеці з місцем розташування Південно-східної башти: 1 — Південна (Візна) башта; 2 — Південно-західна башта; 3 — Західна (Комендантська) башта; 4 — Північна башта; 5 — Східна вежа; 6 — Комендантський палац; 7 — Казарма; 8 — Замкова церква; 9 — Оборонні мурів замку; 10 — Замкова криниця; 11 — залишки Південно-східної башти; В — двір воїнів; Г — княжий двір

скелі, на якій була зведена башта, зміцнюючи основу останньої. Подібним чином укріплений фундамент і південно-західної башти.

Щодо внутрішнього периметру вежі, то після зняття частини пізнішої (вірогідно XVIII ст.) стіни, яка його перекривала, відкрилася майже половина його довжини, що дало можливість визначити внутрішній діаметр башти — 4,5 м. Судячи зі збереженої частини, у плані вона не абсолютно кругла, а трохи видовжена — овалоподібна.

З округлої частини зовнішнього периметру, платформи-основи та місця примикання до неї підмурівка були взяті проби розчину для петрографічного аналізу. Результати засвідчили, що всі вони мають приблизно однакову структуру й аналогічні пробі, взятій із мурувального розчину східного оборонного мурів. Отже, південно-східна вежа входила в комплекс фортифікаційних споруд, збудований у другій половині XV ст. За розмірами вона приблизно співвідноситься із західною (Комендантською) круглою вежею з шириною стін 1,9 м та внутрішнім периметром 5,2 м.

Повертаючись до основних етапів зведення кам'яних фортифікацій замку, зазначимо, що останній період їх перебудови відбувся на початку XVIII ст. Після руйнації південного пряла мурів з вежами наприкінці XVII ст. цитадель перебувала у непридатному для оборони стані до осені 1711 р., коли розпочали її реконструкції для потреб турецького гарнізону [Письма и бумаги..., 1964, с. 577; Husar, 2003, с. 184]. Тоді замурували проломи, відбудували південно-західну башту з набагато товстішими за попередні стінами, спорудили новий захисний мур і надбрамну вежу, відсунувши їх на 20 м південніше. Очевидно, південно-східна башта була настільки сильно ушкоджена, що її не відновлювали (рис. 2). На її місці постали інші будівлі. Таким

чином, Хотинський замок набув сучасного вигляду лише у другому десятилітті XVIII ст., коли внаслідок розвитку військової справи став використовуватися як арсенал, а основний оборонний акцент був перенесений на bastiони з валами та ескарпами новозбудованої Нової фортеці.

Афанасьевъ А.С. (Чужбинский). Поездка въ Южную Россию. Очерки Днестра // Собрание сочинений. — СПб., 1893. — Т. VIII.

Батарюк П.В. Фортеця Хотин у творах іноземних мандрівників // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнар. наук. конф. (жовтень 2003 р.). — Чернівці, 2003. — С. 11—13.

Батюшков П.Н. Бессарабия. Историческое описание. — СПб., 1892.

Бессарабия. Графический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник / Под ред. П.А. Крушевана. — М., 1903.

Гуркіна Г.О., Сердюк О.В. Замки та фортеці України. — Харків, 2009.

Кантемир Димитрий. Описание Молдавии. — Кишинев, 1973.

Дмитрук А. Хотин. Юбилей в тысячу лет // Вокруг света. — 2007. [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://vokrugsveta.com/index.php?option=com_content&task=view&id=645&Itemid=76.

Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: Історичний нарис. — Чернівці, 2002.

Докладъ дд. чч. А.А. Кочубинскаго и А.И. Маркевича о поездке ихъ для осмотра бывшей Хотинской крепости // ЗООИД. — 1904. — Т. XXV. — С. 80—90.

Защукъ А. Бессарабская область // Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. — СПб., 1862. — Ч. 2.

Ипатьевская летопись / ПСРЛ. — СПб., 1843. — Т. 2. — С. 1—227.

Масан О. Хотинська фортеця — визначна пам'ятка середньовічної молдовської архітектури // Anuarul complexului muzeal Bucovina. Extras. — 2005—2007. — Suceava, 2007. — XXXI—XXXIII. — Р. 355—360.

Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // Питання стародавньої та середньовічної історії археології й етнології. — Чернівці, 2009. — Т. 2 (28). — С. 9—21.

Медникова Е.Ю., Раппопорт П.А., Селиванова Н.Б. Древнерусские строительные растворы // СА. — 1983. — № 2. — С. 152—161.

Молдавско-польская летопись 1352—1564 гг. // Славяно-молдавские летописи XV—XVI вв. — М., 1976. — С. 105—116.

Нестерова Т. Об этапах формирования архитектуры Хотинского замка // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці; Вишніця, 2010. — Т. 2 (30). — С. 91—109.

Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1964. — Т. 11, вып. 2.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — М., 1967 (МИА. — № 140).

Свиньин П. Описание Бессарабской области (1816) // ЗООИД. — 1867. — Т. 6. — С. 175—320.

Стамати К. О Бессарабии и ея древних крепостях // ЗООИД. — 1848. — Т. 2. — С. 805—815.

Стати В. История Молдовы. — Кишинев, 2002.

Стріленко Ю.М. Пам'ятка архітектури XIII—XVIII ст. Хотинська фортеця. Висновки за результатами досліджень складу будівельних розчинів з розкопу Південно-східної башти Хотинської фортеці. — К., 2010.

Тимошук Б.О. Звіт про розкопки в Хотинській фортеці в 1961—1962 роках // НА ІА НАН України. — 1961—1962/24.

Тимошук Б.О. Звіт про розкопки в Хотинській фортеці в 1961—1962 роках, проведені Чернівецьким краєзнавчим музеєм // НА ІА НАН України. — 1961—1962/64.

Тимошук Б.О. З минулого Хотинської фортеці // УІЖ. — 1963. — № 3. — С. 104—105.

Тимошук Б.А. Исчезнувшие города Буковины // ВІ. — 1964. — № 5. — С. 213—217.

Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. — 1977. — Вип. 22. — С. 29—39.

Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. — К., 1982.

Халиппа И. Основные исторические данные о Бессарабии // Тр. Бессараб. губ. ученой архив. комиссии. — 1902. — Т. 2. — С. 11—118.

Хворостенко С. Хотин древний и современный. — 2005. [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://turizm.lib.ru/s/sergej_h/hotin.shtml

Costin M. Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei (Cronica polonă) // Opere. — București, 1958.

Diaconu Gh., Constantinescu N. Cetatea Șcheia: Monografie arheologică. — București, 1960.

Husar A. Dincolo de ruine cetăți medievale. — Iași, 2003.

Kronika Marcina Bielskiego. — Sanok, 1856. — Т. 2. — S. 701—1222.

Ureche G. Letopisețul Țării Moldovei (...) de la Dragoșvodă pînă la Aron-vodă // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici. — Chișinău, 1990. — P. 23—118.

Ю. В. Мисько

ВОЗВЕДЕНИЕ ФОРТИФИКАЦИЙ ХОТИНСКОЙ ЦИТАДЕЛИ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Статья посвящена основным этапам сооружения цитадели Хотинской крепости. Анализ археологических, а также иконографических и письменных источников позволяет опровергнуть распространенное в историографии мнение относительно последнего периода перестройки замка в 40-х годах XVI в. Благодаря археологическим исследованиям, проведенным экспедицией Черновицкого национального университета в 2009—2010 гг., были обнаружены остатки юго-восточной башни XV в., разрушенной после 1673 г. Это подтверждает, что современный вид цитадели в Хотине приобрела только во втором десятилетии XVIII в. в результате расширения для нужд турецкого гарнизона.

Ju. V. Mysko

THE CONSTRUCTION OF THE FORTIFICATIONS OF THE CITADEL KHOTYN ON ARCHAEOLOGICAL DATA

The article deals with the main stages of construction of the citadel of the Khotyn fortress. The analysis of the written, iconographic and archaeological sources allows us to refute the widespread view in the historiography on the last period of reconstruction of the castle in the 40th XVI century. The archaeological researches of the expedition of Chernivtsi National University in 2009 remains of the south-east tower (XV century) were found. This tower was destroyed after the 1673. This confirms that the modern view of the Khotyn citadel got only in the second decade of the XVIII century as a result of the rebuilding for the needs of the Turkish garrison.

Р. Я. Берест

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧЕРНЕЧІ ПЕЧЕРНІ ПАМ'ЯТКИ АНАХОРЕТІВ ВЕРХНЬОГО ПОДНІСТЕР'Я

У статті розглядаються одноосібні житлові печерні порожнини Галичини, які зберігають характерні ознаки чернечого перебування. Багато з них з часом та під впливом різних чинників трансформувалися у протомонастирські та монастирські оселі.

Ключові слова: анахоретство, відшельництво, келії анахоретів, печерна житлова споруда, печерний монастир, чернечі печерні пам'ятки.

Серед багатьох регіонів України певними особливостями формування та розвитку середньовічного чернецтва виділяється Галичина, що зумовлено низкою суспільно-політичних, релігійних, економічних, воєнних та інших чинників. Важливою складовою частиною Галичини є Верхнє Подністер'я, яке помітно різнилося багатом та різноманітним природним ландшафтом, гористим рельєфом, відзначається різнотипними чернечими пам'ятками.

Відомий релігійно-політичний діяч України Іван Огієнко (митрополит Іларіон) стверджує, що початки чернечого руху та поява найдавніших монастирів на українських землях є тісно пов'язані з анахоретством [Огієнко, 2002, с. 89]. У християнстві анахоретами (з гр. *αναχωρησις* — відшельник, пустинник) називали ченців, які відмежовувалися від навколишнього світу, проживали в повній самотності, молитві, покайні за суворими нормами, вимогами та правилами християнської чернечої аскези. Тому інколи анахоретів ще називають аскетами.

Середньовічне анахоретство охоплювало різні релігійні аскетичні течії та напрями. Визначальним передусім було місце та умови перебування анахорета. Наприклад, ченці-анакорети селилися окремо, але поблизу монастирських

осель, відшельники — у глибоких та важкодоступних лісових нетрях, пустинники — у віддалених від населених пунктів пустинних місцях тощо.

Відомості Києво-Печерського патерика свідчать, що традицію анахоретства ще на початку XI ст. на українські землі приніс з Афону чернець Антоній Печерський. Характерні риси аскетизму можна простежити на прикладі коротких, нижче поданих описів з життя печерського патріарха: «обыкль единый жити..., не трѣня всякого мятежа и мѣлвы», «затворися въ единой келии пещеры», а також його учнів (Ісаакія) та послідовників (єпископа Микити, затворника Лаврентія, Івана Багатостраждального), які у повній темряві київського підземелля «яко зраць вынимая челоуѣку», зуміли «невидѣнием и молчаньем» осягнути «свѣт божественный», «неизреченъ» [Патерик, 1911, с. 94—102].

Християнське анахоретство багато дослідників вважають вагомим чинником протистояння давнім язичницьким традиціям та архаїчному суспільному світогляду східних слов'ян, які наприкінці X ст. мали давні та глибокі корені [Рибаків, 2002, с. 592; Müller, 1959].

Про існування християнського анахоретства у Галичині в часи середньовіччя передусім свідчать численні невеличкі одноосібні житлові печерні порожнини, які ще й досі мають характерні чернечі топонімічні назви («Грот монаха», «Келія схимника», «Печера самотника» тощо.). Важливо, що багато печерних пам'яток зберігають характерні ознаки чернечого перебування. Протягом багатьох віків на засадах норм та вимог аскези відшельництво розвивалося та удосконалювалося. Поява різних форм та напрямків відшельництва не є новою. Вона знайшла своє місце також у бага-

тох інших стародавніх релігіях народів світу [Chverenchuk, 2000, s. 5—6; Rodley, 1985].

Одним з напрямів анахоретства було відшельництво. У християнстві течія відшельництва бере свій початок від найдавніших часів появи християнської релігії у світі [Chverenchuk, 2000, s. 6—10]. Відомо, що саме ченці-відшельники є засновниками першого християнського монастиря [Приселков, 1912, с. 186—197; Порре, 1968]. Здебільшого свої невеличкі житла відшельники влаштовували далеко від мирських поселень. Для створення житлових споруд вони обирали глухі та відлюдні місця, важкодоступні гірські масиви, печерні порожнини, ґрунтові землянки тощо. Відшельництво було відмежованим від мирського суспільства. Від зовнішнього світу воно ховало багато таємниць. Навіть у церковних та монастирських писемних джерелах прямих свідчень про цю форму існування чернецтва збереглося дуже мало [Руденюк, 2006], що ускладнює наукове вивчення даного суспільного явища. На думку відомого українського релігійного та суспільно-політичного діяча Івана Огієнка, багато ченців-відшельників, які в княжі часи опинилися на галицьких землях, стали творцями печерних монастирів. Адже відшельництво в більшості випадків у християнстві сприймали, як короточасну акцію духовного самоочищення.

У християнському відшельництві треба розрізняти:

- часове відшельництво;
- довічне відшельництво [Монашество, 1896, с. 716].

Якщо довічне перебування інока у відшельництві розглядали як найвищу форму аскетизму, то часове відшельництво трактували як тимчасове фізичне випробування терпимості, покірності, відданості та сили волі того чи іншого інока. Це залежало від того, яку форму схими приймав чернець — Малу чи Велику. Крім того, кожен із зазначених напрямів відшельницького існування ще поділявся на різні групи, які були представлені стовпниками, затворниками, печерниками, мовчальниками, дендритами тощо [Chverenchuk, 2000, s. 5—6]. Варто зазначити, що православне стовпництво та дендритство не набуло значного поширення не лише в Галичині, а й на інших українських землях. Воно є більш характерним для Болгарії, Греції, Македонії та інших країн [Полывянний, 2000].

Проте затворництво і печерництво в Україні отримало панівне значення. Сучасний київський дослідник Т. Бобровський стверджує, що більшість середньовічних ченців-відшельників на українських землях протягом XI—XVI ст. намагалися реалізувати себе у печерництві [Бобровський, 2002, с. 12—15]. Можливо, певною мірою цьому сприяла значна кількість печерних порожнин, які були на українських землях.

Значного поширення печерництво набуло й у Верхньому Подністер'ї. Унаслідок пошукових робіт, які були проведені археологічною експедицією Львівського державного університету ім. Івана Франка в 1994—1995 рр. на Розточчі [Берест, 1995/54], лише у верхньому побережжі Верещиці між селами Крехів та Страдч Яворівського р-ну Львівської обл. (тобто між Крехівським та Страдецьким печерними монастирями) на площі, яка становила приблизно 10 км², виявлено 17 печерних порожнин, з них 12 за характерними ознаками могли належати ченцям-відшельникам. Найчастіше печерні порожнини самотників зафіксовано у важкодоступних місцях. Виявлені печери між собою різняться формами вхідних отворів, які типологічно можна означити як округлі, видовжені, приплюснуті та ін.

Певні відмінності простежено і в конструктивних формах житлових камер. Серед них виділяються тунелеподібні житлові камери з овальним склепінням, а також печерні порожнини округлої, яйцеподібної, куполоподібної та інших форм.

Щодо особливостей проживання середньовічних анахоретів на українських землях, то митрополит Іларіон зазначив, що живуть анахорети *«одинцем ... в якихось невидних для стороннього розцілинах земних»* [Огієнко, 2002, с. 95—96].

Одним з таких прикладів може слугувати житло анахорета, яке ми виявили у гористому, покритому лісом масиві, що поблизу с. Фійна на Львівщині. Вхід у споруду розташований на потужному кам'яному відрозі скельного виступу, який виділяється над поверхнею землі. Як показано на світлині, вхідна частина у печерну порожнину має видовжену форму. Такі форми входів є характерними для печерних порожнин, які споруджували анахорети, пристосовуючись до природних тріщин гірської кам'яної породи.

Про штучне освоєння зазначеної печерної порожнини також свідчать сліди від рубання та сколювання каменю, яке робили за допомогою металевих знарядь. Відбитки залізних інструментів зафіксовано на стінках обабіч вхідного отвору. Звичайно, вирубувати камінь могла лише людина з метою пристосування печерної порожнини для власних потреб. Це дає підстави стверджувати, що зазначена печерна пам'ятка має природно-штучне походження.

У плані житлова камера є продовгуватою. Вхідний отвір у неї має незначні розміри — висоту 0,7 м та ширину — 0,45 м. На стінках вхідного отвору та житлової камери простежено сліди грубих сколів, відбитки клиноподібних знарядь тощо.

У поперечному перерізі споруда має яйцеподібну форму. Максимальна довжина печерної порожнини становить близько 1,6 м, ширина — майже 0,9 м, висота — 0,95 м. Печерні

камери анахоретів, вирубані у кам'яній основі, ми визначали за характерними ознаками індивідуального печерного чернечого житла кінновіального типу. Значення терміна кінновіаль вчені виводять від старогрецьких слів *κοινο* і *βίος*, що перекладається як «спільне життя» [Киновия, 1896, с. 644]. У цьому випадку кінновію розглядають як одну із форм організації та існування статутного чернецтва. У печерних камерах анахоретів часто виявляють наявність невеликої заглибленої ніші на одній зі стінок споруди. Хоч в окремих камерах нішоподібних заглиблень немає, однак добре простежено сліди знарядь, які залишилися від вирубування на кам'яних стінках під час розширення печерної порожнини.

Індивідуальні чернечі житлові споруди є цінними та важливими історичними об'єктами. Багато з них з часом та під впливом різних чинників трансформувалися у протомонастирські та монастирські оселі. Це дає змогу простежити процес еволюції чернечих житлових структур від невеликих камер анахоретів до великих монастирських осель.

Основними складовими частинами печерної житлової споруди ченця-анахорета є вхідний коридор та житлова камера. Майже традиційно вхід у житлову камеру є вузьким та характерно заниженим, що давало змогу лише її мешканцю проникати у печерну порожнину. Очевидно, такі невеликі вхідні отвори вважали вигідними тим, що були вони слабо помітними на місцевості й зручнішими для кращого захисту від небезпеки.

Зазначимо, що вхідні коридори житлових камер анахоретів мають різну довжину. Це, на нашу думку, залежало від місця знаходження житлової камери. Зокрема, у важкодоступних місцях вхідні коридори печерних жител є короткими, у легкодоступних — довгими. У середньому довжина вхідного коридору зазначеної споруди анахорета, яка відзначається легкою доступністю, становила приблизно 1,3—1,5 м.

Досить часто вхідні коридори легкодоступних житлових споруд анахоретів ускладнені порогами, гострими кам'яними виступами тощо. Вірогідно, що такі конструктивні особливості формування вхідного отвору мали певне захисне значення.

Вхідні отвори у житлові камери анахоретів є невеликими та характерно звуженими, що, ймовірно, робили з метою забезпечення непомітного існування. У житлових камерах анахоретів жодного разу не вдалося виявити віконних чи вентиляційних отворів. Вхід у неї мав універсальне призначення. Тому, крім входу та виходу, він одночасно слугував отвором для освітлення, доступу повітря та вентиляції житлової камери.

Житлові споруди анахоретів є здебільшого куполоподібної та яйцеподібної форми. Такі житла є спорудами сидячого типу, мають не-

велику площу та об'єм, належать до числа одноосібних житлових камер. Часто на кам'яній стелі та стінках житлових камер та вхідного коридору споруд даного типологічного виду добре простежуються глибокі природні тріщини, а також сліди від сколів каменю та дії металевих знарядь (долот, зубил, лез та ін.), які використовували в процесі спорудження житлових камер.

Більшість житлових споруд анахоретів мають чітко виражене природно-штучне походження. Досить часто житлові камери фіксують у місцях існування природних раковин та ніш, тріщин та розколів гористого масиву, або в місцях залягання м'яких гіпсово-піщаних відкладів, де легше розбудовувати житлову камеру.

Цікаву споруду ченця-пустельника зафіксував сучасний тернопільський дослідник М. Сохацький поблизу села Голігради [Сохацький, 2000, с. 19]. У невеликій житловій камері з нерівною долівкою та коротким вузьким входом розміщене невелике заглиблення прямокутної форми, яке, ймовірно, було призначене для збору води всередині приміщення. Житлова камера мала продовгувату нішу, яка була заглиблена у бічну стінку. Ніша відзначалася плавним похилою долівкою. Про її призначення хіба що можна висловити певні припущення. Вірогідно, що бічна ніша слугувала мешканцю камери лежаком, або місцем для збереження харчових запасів.

Результати пошукових робіт показують, що індивідуальні житлові камери анахоретів мають різні типологічні форми вхідних отворів. В одних вхідні отвори у житла анахоретів мають підпрямокутну форму, в інших — підтрикутну, підквадратну, овальну, округлу, овоїдну, трапецієподібну тощо. У багатьох випадках форма вхідного отвору безпосередньо залежала від природних умов штучного формування такого отвору.

Незначного поширення набули видовжені та приплюснуті форми вхідних отворів житлових камер анахоретів. Появу різних специфічних форм треба пов'язувати з особливостями прикарпатського гірського рельєфу, реальним станом гористого масиву, в якому трапляються глибокі природні тріщини, кам'яні природні порожнини, поширення ерозійних процесів, а також заляганням м'яких пластів гіпсово-вапнякових відкладів у загальній гірській стратиграфії тощо.

Житлові приміщення анахоретів, зазвичай, мають нерівну, округлу або овальну форми. Найбільший діаметр округлих споруд становить 1,1—1,3 м. Середня висота житлових камер коливається від 0,9 до 1,2 м.

За результатами досліджень визначено, що значна кількість споруд анахоретів припинила своє існування на етапі переходу від анахоретства до організованого общинного чернецтва. Трапляється чимало пам'яток, які свідчать

лише про спроби розбудови печерних порожнин. Цю групу пам'яток теж досліджували.

Наголосимо, що багато келій анахоретів у середньовіччі концентрувалося у недалекій околиці від монастирських осель. Зокрема, невеликі печерні порожнини виявлено поблизу Страдецького, Розгірчанського, Галицького, Бакотського, Крехівського та інших печерних монастирів. Відомими є печерні порожнини поблизу давньоруського монастиря в смт. Підкамін'я Бродівського р-ну на Львівщині [Берест, 2005/185]. Нині внаслідок руйнувань та добування будівельного каменю багато з них втратили свій первісний вигляд.

Загалом протягом 1994—2010 рр. у Галичині автору вдалося зафіксувати 387 невеликих одноосібних печерних пам'яток анахоретів. Припускаємо, що їх є набагато більше. Здебільшого печерні пам'ятки розташовані у місцях виступів кам'яної основи на поверхню землі у приблизних географічних межах Верхнього Подністер'я. Значна кількість житлових споруд відшельників розміщена у важкодоступних гірських місцях Прикарпаття, у глухих лісових закутках, які не мають назв [Рідуш, 2008, с. 232—240].

Цінні наукові відомості щодо існування анахоретів у придністерських печерах знаходимо в працях дослідників XIX — початку XX ст. Варто зазначити, що багато авторів називає їх житловими спорудами пустинників, що, можливо, відображало певну тогочасну традицію авторів у означенні анахоретів. Зокрема, дослідник багатьох печерних порожнин Подністер'я М. Доронович на початку 80-х рр. XIX ст. писав, що на терені Дністра в XI і XII ст. пустинників було дуже багато. Їхні поселення творили цілі колонії і займали місцевості так «... близько один від одного, що мало не самими межами відділялися...» [Доронович, 1883, с. 25].

Із праць інших дослідників періоду австрійського підпорядкування Галичини, які присвячені опису жител анахоретів відомо про різні типи житлових камер самотників. Їхнє планування відзначалося простотою. З усього відомого загалу можна виділити житлові камери «сидячого» та «лежачого» типів.

У більшості печерні «лежачі» житлові чернечі споруди відшельників мали специфічну тунелеподібну конструктивну форму. У такій житловій камері можна було вести лише лежачий спосіб існування, про що свідчить її незначна висота від рівня долівки до склепіння стелі. Це також неодноразово підтвердили результати досліджень автора, які було проведено на пам'ятках досліджуваного регіону.

Описуючи конструктивну забудову індивідуальних житлових споруд анахоретів, автори публікацій виділяли вхідну та житлову частину пам'ятки, наголошували на їхньому штучному походженні, існуванні невеличких настінних заглиблень тощо [Demetrykewicz,

1903, s. 50—91]. Подібні відомості про житлові споруди анахоретів є також у публікаціях Х. Вердіра [Verdiere, 1858, s. 110—338], В. Заїкіна [Zajikin, 1926], Б. Януша [Janusz, 1918, s. 95, 105.], Є. Сецінського [Сецинский, 1892, с. 706—708] та інших дослідників.

В окремих печерних спорудах анахоретів, особливо у невеликих нішоподібних заглибленнях та поблизу них, у багатьох випадках є висічені зображення хрестів, хрестоподібних знаків, ліній та букв. Ці написи та зображення християнських релігійних символів у печерних порожнинах несуть на собі значну історичну інформацію. На думку Т. Бобровського, наявність старослов'янських писем та християнських знаків є найперше властивими для житлових камер середньовічних ченців-ісихастів [Бобровський, 2002, с. 12—15], що також підтримує інший київський спелеолог — П. Нечитайло [Нечитайло, 2002, с. 171—176].

Як показали дослідження, на практиці існувало кілька характерних видів архітектурного планування житлових камер анахоретів. Умовно їх можна поділити на дві основні групи.

Одну групу репрезентують печерні житлові споруди з вхідними отворами, розташованими приблизно в одній горизонтальній площині з камерою. Трапляються, звичайно, невеличкі відхилення від горизонтального рівня, які здебільшого мали місце на пологому спорудженні вхідного коридору.

До другої групи належать індивідуальні чернечі житла з вертикально влаштованими в них вхідними отворами. Зазначена форма конструкції є характерною не лише для житлових камер анахоретів, а й для мешканців печерних монастирів.

Способи спорудження житлових камер анахоретів значною мірою залежали від природних чинників і передусім від місця їхнього знаходження, твердості кам'яної породи тощо. Для типологічного виду першої групи або чернечих печерних жител горизонтального планування, які розміщені в легкодоступних природних місцях, вхід у житлову камеру, здебільшого, влаштовували в одній із бічних стінок вхідного коридору (зліва або справа). Такі житлові споруди анахоретів у плані мають Г- або Т-подібну форму. Порівняно рідко фіксують печерні житлові камери анахоретів Т-подібної конструктивної форми. Така конструкція передбачала сусіднє існування двох невеликих одноосібних житлових камер, які розмежовувалися між собою вхідним коридором. Зокрема, спарені одноосібні житлові споруди виявлено у гористому масиві, який покритий лісом, поблизу містечок Болахів, Долина на Івано-Франківщині, а також у Гологірському краї між селами Новосілки — Гологори Золочівського р-ну на Львівщині.

Більшість середньовічних печерних житлових камер анахоретів Галичини передбачала

сидячий спосіб перебування. Він має давнє походження. Ще в перших монастирях Фіваїди, засновником яких був Пахомій Великий, ченцям було заборонено користуватися ліжком для ночівлі. Ліжка замінювали спеціальні стільці «седаліша» [Нечитайло, 2003а, с. 77].

На думку відомого англійського дослідника історії середньовічної Церкви Джозефа Лінча, надмірна матеріальна убогість та висока ідейна духовність, надзвичайно скромний стиль, вкрай невибагливий зміст життя багатьох середньовічних анахоретів не тільки викликав глибоку повагу та пошану до них у місцевого населення, а й захоплення ними, що приваблювало багатьох мирян та численних учнів, які часто селилися поблизу житла ченця-відшельника [Лінч, 1994, с. 261].

Розвиток інституту послушництва в загальній системі анахоретства став одним із вагомих чинників, що впливав на поступову трансформацію відмежованих споруд анахоретів у невеликі протомонастирські інституції, які об'єднували кілька осіб. Подібні пам'ятки у середні віки функціонували на землях теперішньої Молдови [Курдиновский, 1918, с. 1—9], Болгарії [Атанасов, 1990] та інших держав.

Щодо житлових споруд анахоретів із вертикально (чи майже вертикально) влаштованим входом у житлову камеру, то вони простежуються порівняно зрідка. Наявність цього роду пам'яток, очевидно, теж свідчить про особливості трансформаційних процесів, які відбувалися на шляху від анахоретства до організованого общинного чернецтва. Цікаву печерну пам'ятку львівські дослідники зафіксували в 1990-х рр. поблизу с. Одаїв Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. [Артюр, 1995, с. 3] Це печерна порожнина, яка має назву Затишна. Як показав на рисунку дослідник пам'ятки В. Артюр, вхідна частина споруди в процесі поступового освоєння перетворилася у продовговату шахту. «Шахта» завершується великою печерною порожниною, в якій могло поміститися декілька осіб.

Наприкінці ХХ ст. поблизу с. Стінка Тернопільської обл. група львівських дослідників виявила іншу цікаву чернечу печерну однокамерну пам'ятку. Вона була розташована у невеликому гроті. У культурному шарі грота знайдено фрагменти кружального керамічного посуду Х—ХІІІ ст., кістки тварин тощо. На стінах приміщення зафіксовано хрести, букви, тампоподібні знаки, а також рисунки [Артюр, Сириміна, 1998, с. 111—112].

Групу відмежованих середньовічних печерних жител анахоретів зафіксував чернівецький спелеолог Б. Рідуш поблизу с. Крутилів Тернопільської обл. Житлові камери тут вирубані у гористому масиві у безпосередній близькості між собою.

Печерні порожнини мали невеликі розміри, і тому, без сумніву, становили одноосібні житлові

споруди, які, ймовірно, належали ченцям-анахоретам. Проте, за християнською традицією, скупчення кількох чернечих жител анахоретів відповідає характерним ознакам формування помешкань у скитах. Подібно до вищевведених типологічних особливостей жител анахоретів, виявлених на Розточчі, у конструктивних особливостях житлових споруд Опілля, Покуття, Поділля та інших регіонів можна відмітити багато спільних рис [Chotkowski, 1922].

Наголосимо, що подібні конструктивні аналоги житлових споруд ченців-самітників (анахоретів) простежені далеко за межами Галичини, що засвідчує певну спільність та широкомасштабність поширення християнської традиції, яка в середньовіччі побутувала на українських землях. Зокрема, подібні житлові споруди є добре відомими з печерних чернечих пам'яток Криму [Бобровський, 2001, с. 256—278; 1990, с. 70—73; Могаричев, 1995, с. 102—106], Верхнього Подніпров'я [Руденюк, 2006] та Лівобережної України [Сиволап, Сиволап, Марченко, 1999, с. 91—96; Швецов, Зарубина, 2001, с. 172—173]. Так, наприклад, поблизу Києва в ур. Протасів Яр Т. Бобровський виявив невелике житло анахорета, яке конструктивно є дуже близьким у плані конструктивного спорудження до печерних жител галицьких анахоретів [Бобровський, 2007]. На підставі аналізу результатів печерних досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників В. Антоновича [Антонович, 1886, с. 86—102], Б. Рідуша [Рідуш, 1996, с. 3—10], А. Попова [Попов, 1984, с. 4—180], П. Нечитайла [Нечитайло, 2003, с. 230—237], В. Курдиновського [Курдиновский, 1918, с. 1—9] та ін. відомо, що для окремих жител характерною ознакою є наявність християнських знаків, символізованих літер та написів, нанесених на стіни житлових камер.

Особливо складним, на нашу думку, видавалося проживання у кам'яних порожнинах у холодні пори року, адже житлові камери анахоретів не мають слідів від функціонування опалювальних пристроїв, а кам'яні стіни здатні швидко поглинати тепло.

Про важкі умови проживання середньовічних ченців-аскетів у невеликих, тісних та незручних приміщеннях зазначали І. Огієнко [Огієнко, 2002, с. 97], А. Пекар [Пекар, 1992, с. 20—23], Г. Федотов [Федотов, 1931] та інші дослідники українського чернецтва.

Аскетизм у християнстві був поширеним серед чоловічого та жіночого чернецтва. Умови дотримання вимог аскетизму як для чоловіків, так і для жінок, були суворими. Митрополит Іларіон щодо діянь аскетів на українських землях зазначав, що «як чоловіки, так і жінки, віддають своє тіло жажливим морозам або спекотному сонцю Живуть аскети ... одинцем. А їхні хатки мають таку широту й висоту, що в них не можна, ані просто стоя-

ти, ані спокійно нахилитися» [Огієнко, 2002, с. 96].

Загалом явище анахоретства в Галичині у середньовічні часи хоча й простежувалося, все ж не набуло такого великого поширення як, наприклад, на землях Близького Сходу чи Балканського півострова [Chverenchuk, 2000, s. 5, 6]. Вірогідно, що головною причиною цього були реальні умови життя народної маси, яка завжди надавала перевагу і духовно освячувала своїми звичаями і обрядами раціональні заняття. Тим не менше, анахоретство у різних його проявах стало одним із вагомих чинників, який не тільки значно впливав на формування та розвиток монастирів на галицьких землях у часи середньовіччя, а й сприяв поширенню та утвердженню християнської віри.

Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Тр. VI АС. — Одеса, 1886. — Т. 1. — С. 86—102.

Артюх В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністр'я // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тез, повідомл. і доп. наук. конф. (2—3 лютого 1995 року, Львів). — Львів, 1995. — С. 3.

Артюх В., Сириміна Н. Давньохристиянський печерний храм у селі Стінка Тернопільської області // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян; до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовиду»: Матеріали наук. конф. (8—9 жовтня 1998 р., Гримайлів). — Львів, 1998. — С. 111—112.

Атанасов Г.Г. Скални монашески обители в Добруджа (IV—XIV в.): Автореф. — София, 1990.

Берест Р.Я. Звіт про археологічні розвідки на території Перемишлянського, Жидачівського та Золочівського районів Львівської області // НА ІА НАН України. — 1995/54.

Берест Р.Я. Звіт про археологічні дослідження Унівського городища та розвідкові роботи у монастирі с. Підкамін'я Бродівського р-ну Львівської обл. у 2005 р. // НА ІА НАН України. — 2005/185.

Бобровський Т.А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Тез. истор.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (15—18 мая 1990 г.). — Чернигов, 1990. — С. 70—73.

Бобровський Т.А. Заметки о культовой скальной архитектуре Юго-Западного Крыма // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — 2001. — Вып. 3. — С. 256—278.

Бобровський Т. Житлові споруди давньоруських печерних монастирів // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. — Чернігів, 2002. — С. 12—15.

Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис). — К., 2007.

Доронович М.З. Исторический очерк предградья г. Каменец-Подольскаго русских фолварок. — Каменец-Подольский, 1883.

Киновия // Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. — СПб., 1896. — Т. XIX. — С. 644.

Курдиновский В. Общий очерк о пещерных храмах Бессарабии // Древнейшие типичные православные церкви Бессарабии. — Кишинев, 1918. — Вып. 10. — С. 1—9.

Линч Дж. Середньовічна Церква. Коротка історія. — К., 1994.

Могаричев Ю.М. Пещерные церкви Качи-Кальена // Античная древность и средние века. — Симферополь, 1995. — Вып. 27: Византия и средневековый Крым. — С. 102—106.

Монашество // Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. — СПб., 1896. — Т. XIX. — С. 716.

Нечитайло П.О. Лапідарні написи Жванецької печери // Наук. зап.: Спец. вип. — К., 2002. — Т. 20, ч. 1. — С. 171—176.

Нечитайло П.О. Буквені знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністр'я // Археологія Тернопільщини. — Тернопіль, 2003. — С. 230—237.

Нечитайло П.О. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністр'ї // Магістеріум: Археологічні студії. — 2003а. — Вып. 11. — С. 75—82.

Огієнко І. Українське монашество. — К., 2002.

Патерик Киевского Печерского монастыря. — СПб., 1911.

Пекар А. Чернече життя Київської Русі в домонгольській добі // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. — Рим, 1992. — С. 20—23.

Полывинный Д.И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX—XV вв. — Иваново, 2000.

Попов А. Царевград Тырнов. Средневековые надписи, монограммы, буквы и знаки от Тырновска «Велика Лавра». — София, 1984.

Приселков М.Д. Афтон в начальной истории Киево-Печерского монастыря // Изв. ОРИС. — 1912. — № 2. — С. 186—197.

Ридуш Б. Культові печери Буковинського Подністр'я // Буковинський історико-етнографічний вісник. — 1996. — Вып. 1. — С. 3—10.

Ридуш Б. Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс // Археологічні студії. — 2008. — Вып. 3. — С. 223—240.

Руденюк В.Я. Тайны монастырских подземелий. — Чернигов, 2006. — 3-е изд., дополн.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 2002.

Сецинский Е. Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году // Подольские епархиальные ведомости. — 1892. — № 39. — С. 706—708.

Сиволап М., Сиволап Л., Марченко О. Культові підземні споруди на території Черкащини // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава, 1999. — С. 91—96.

Сохацький М. Археологічні дослідження в Борщівському районі на Тернопільщині // Буковинський історико-етнографічний вісник. — 2000. — Вып. 2. — С. 19.

Федотов Г.П. Святыя Древней Руси (X—XVII вв.). — Париж, 1931.

Швецов М.Л., Зарубина Т.С. Архитектурная реконструкция кельи отшельника Скита преподобного Антония // Проблемы археологии и архитектуры. — Донецк; Макеевка, 2001. — Т. 1. — С. 172—173.

Chotkowski W. Redukcje monasterów Bazylikańskich w Galicyi. — Kraków, 1922.

Chverenchuk M. Natura ed essenza della vita religiosa nel CCEO (cann. 410—411). — Roma, 2000.

Demetrykiewicz W. Groty wykute w skalach Galicji Wschodniej pod względem archeologicznym // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnologiczne. — Kraków, 1903. — Т. VI. — S. 50—91.

Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. — Lwów, 1918.

Mülle L. Zum Problem des Hierarchaischen Status und der Jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen Kirche von 1039. — Köln; Braunsfeld, 1959.

Poppe A. Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku. — Warszawa, 1968.

Rodley L. Cave monasteries of Bizantine Cappadocia. — New York, 1985.

Verdiere Ch. Katholische Anfänge der russischen Kirche bis zum 12 Jahrhundert // Russischen Studien zur Theologie und Geschichte. — Münster, 1858. — S. 110—338.

Zajikin W. Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej od czasów apostołskich do księcia Igora Starego. — Warszawa, 1926.

Р. Я. Берест

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ МОНАШЕСКИЕ ПЕЩЕРНЫЕ ПАМЯТНИКИ АНАХОРЕТОВ ВЕРХНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

В 1994—2010 гг. автору удалось зафиксировать в Галичине 387 небольших единоличных пещерных памятников анахоретов. Большинство сооружений анахоретов имеют четко выраженное естественно-искусственное происхождение и различаются по форме входных отверстий и жилых камер. Основными составными частями пещерной жилой постройки монаха-анахорета является входной коридор и жилая камера. По конструктивным особенностям выделяются пещерные жилые постройки с входными отверстиями, расположенными в одной горизонтальной плоскости с камерой, и жилища с вертикально устроенными входными отверстиями. Такая форма характерна и для пещерных монастырей. Большинство средневековых пещерных жилых камер анахоретов Галичины пре-

дусматривала сидячий образ пребывания. В отдельных пещерных сооружениях анахоретов высечены изображения крестов, крестообразных знаков, линий и букв. Кельи анахоретов в средневековье концентрировались неподалеку от монастырских обителей.

Монашеские жилые структуры эволюционировали от небольших камер анахоретов до больших монастырских обителей. Анахоретство способствовало распространению и утверждению христианской веры на галицких землях.

R. Ja. Berest

MEDIEVAL MONKISH SPELAEAN ATTRACTIONS OF ANCHORITES IN THE UPPER PODNISTROVYA

During 1994—2010 years, author had to fix 387 little individual spelaeon sites of anchorites in Galychyna. Most of residential buildings of anchorites have distinct natural and artificial origin and differ from each other with entrance holes and camera housing. Main component parts of spelaeon dwelling are entrance hallway and camera housing. Spelaeon housings with entrance holes situated on the horizontal level with camera differ from housing with vertical entrance. Such construction is typical for cave monasteries. Most medieval camera housing in Galychyna foresaw sedentary life. In some spelaeon dwelling of anchorites images of crosses, cross marks, lines and letters are carved. Dwellings of anchorites in the Middle Ages concentrated near the monastic dwellings. Monastic residential structures evolved from small cameras to the large monastic dwelling. Monastic residential structures developed from small cameras to large monastic dwellings. Anchorites favored the spread and consolidation of the Cristian faith in Galician lands.

К. Гарат

МІНІАТЮРНІ СПОРУДИ. ЗАУВАЖЕННЯ НА ТЕМУ НАЯВНОСТІ ГЛИНЯНИХ МОДЕЛЕЙ БУДІВЕЛЬ У НЕОЛІТИЧНУ ТА ЕНЕОЛІТИЧНУ ДОБУ НА ТЕРИТОРІЇ ЄВРОПИ — ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ НАПРЯМКИ

У статті розглядається типологія, походження та інтерпретація глиняних моделей будівель доби неоліту та енеоліту.

Ключові слова: неоліт, енеоліт, моделі будівель, південно-східна Європа.

Керамічні моделі будівель відомі в неолітичних та енеолітичних культурах Балканського півострова, Подунав'я і північно-західного Причорномор'я. Вони характерні для суспільств із осілим способом життя, у світобаченні яких дім та поселення правдоподібно займали важливе місце. Це спостереження підтверджується фактом, що представники кочівницьких племен (які належали до так званого «степоного світу») не створювали таких артефактів. Мініатюрні зображення будівель невідомі також у культурах північної та центральної Європи (культура лійчастого посуду, культура кулястих амфор), походження яких не пов'язане безпосередньо з балканським населенням. Згадані спільноти лишаються поза межами явища, яке розглядається, незважаючи на їхні контакти з представниками археологічних культур, на поселеннях яких знайдено керамічні моделі будівель [Harat, 2008, с. 65—82].

На території Європи керамічні моделі будівель зустрічаються між іншими в таких археологічних культурах, як Сескло, Пре-Діміні, Велушина-Породін, Анзабегово-Вршник, Боян, Коджадермен—Каранове VI—Гумельниця, Градешніца, Лендель [Lazarovici, Lazarovici, 2006; Šemrov, Turk, 2009; Theocharis, 1973; Trenner, 2010; Тодорова, 1979]. Вони знайдені також на поселеннях кукутенсько-трипільської спільноти, проте найбільша кількість знахідок

відома з території між річками Дністер та Дніпро, тобто в межах ареалу трипільської культури [Гусев, 1996, с. 15—29; Енциклопедія ..., 2004, т. 2, с. 543—545, 549, 550; Dumitroaia, Preoteasa, Munteanu, Nicola, 2005, с. 115, 128, 129; Шатіло, 2005; Trenner, 2010, с. 59—68].

Генетичним центром, із якого ймовірно розповсюдилася якась загальна ідея — зразок житла, можна, на нашу думку, вважати Анатолію. На анатолійських неолітичних пам'ятках дослідники відкривають залишки жител, які за конструкцією та деталями інтер'єру цілком відповідають мініатюрним зображенням зі згаданих вже територій Європи. Концепція житла відтворювалася до кінця доби енеоліту в архітектурі поселень та знайшла втілення у глиняних мініатюрних зображеннях споруд. В Анатолії на неолітичному поселенні Чайєню (Çayönü) знайдено найстарший екземпляр моделі житла [Brettschneider, 1991, нами приводиться за: Trenner, 2010, с. 1]. Найраніші моделі будівель, знайдені на території Європи, відомі з грецьких та македонських неолітичних культур — Сескло, Пре-Діміні, Велушина-Породін і Анзабегово-Вршник [Šemrov, Turk, 2009; Theocharis, 1973]. Надалі вони з'являлися й у інших перелічених нами археологічних культурах. Знахідки глиняних моделей не зустрічаються на території на схід від Дніпра, який у цей період був своєрідним кордоном між спільнотами «балкано-карпатського неоліту й енеоліту» і племенами «степовиків» [Telegin, 1999, с. 9—37].

Узагальнюючі праці на тему моделей будівель, на жаль, нечисленні. Мініатюрні зображення будівель найчастіше публікуються в рамках статей, монографій, присвячених окремим пам'яткам, видань із виставок або на веб-

Рис. 1. Модель житла з поселення Краннон [http://www.fhw.gr/chronos/01/images/gallery/nl/krannona.gif]

сторінках музеїв. Відносно найбільшу увагу дослідників привертало моделі будівель культури Кукутен-Трипілля, особливо після появи знахідок із так званої колекції ПЛАТАР.

У 2010 р. з'явилася дуже цінна праця німецького дослідника Яна Треннера, який зібрав та описав моделі жител із південно-східної Європи¹. Він охарактеризував приблизно сто як неолітичних, так і енеолітичних моделей будівель, наявність яких він вважає автохтонним явищем, що виникло на цій території без помітного впливу з Анатолії. Дослідник розробив також відносну хронологію знахідок, спираючись на періодизацію Г. Парцінгера [Trenner, 2010, с. 11]. Він помітив, між іншим, що моделі будівель наявні не у всіх фазах розвитку неолітичних і енеолітичних культур із розглянутого ним регіону. Що цікаво, дослідник до своєї роботи не залучив трипільських знахідок, розділяючи кукутенсько-трипільську спільноту на дві окремі частини. Це, на нашу думку, спричинило неповне висвітлення проблеми у його роботі. Поза межами його досліджень залишилася саме та частина території культури Кукутен-Трипілля, у якій феномен наявності глиняних моделей будівель проявився найбільш яскраво, й у якій моделі будівель присутні на всіх етапах розвитку.

Типологія мініатюрних зображень будівель була запропонована С.О. Гусевим у 1995 р. [Gusev, 1995; Гусев, 1996]. Дослідник виділив три типи моделей, спираючись на опозицію «закритий» (тип А) — «відкритий» (тип В); у третій тип (С) увійшли так звані стилізовані моделі. У типів А і В є також підтипи, групи й варіанти, що враховують такі подробиці, як форма знахідки, форма даху, наявність деталей інтер'єру, платформи, вікон, дверей та орнаменту [Гусев, 1996, с. 18—23]. Це дає можливість детально описати кожен модель. Розробку С.О. Гусева поповнює формально-типологічна класифікація, яку представила О.О. Якубенко [Якубенко, 1999]. Типологію С.О. Гусева, із певними змі-

нами, застосував у своїй праці також згаданий вже Я. Треннер [Trenner, 2010, с. 5].

Залежно від способу зображення артефакти, що розглядаються, дослідники інтерпретують як моделі житлових споруд, будівель із сакральним статусом (храмів), господарських будівель (зернохосвищ, хлівів, кошар), печей, і навіть — як у випадку моделей із культур Велушина-Породін і Анзабегово-Вршник — як вівтарі, присвячені Великій Богині-Матері [Енциклопедія ..., 2004, т. 2., с. 344, 345; Šemrov, Turk, 2009, с. 43, 45, 170—180; Trenner, 2010, с. 1, 2, 5—8]. Нерідко ця інтерпретація неоднозначна і спирається на наявність або відсутність деяких деталей інтер'єру й різновидів орнаменту, які пов'язуються з віруваннями — маємо на увазі передусім зображення бичачих рогів, сонця, місяця, рослин. Прикладом можуть слугувати трипільські моделі з поселень Черкасів Сад II і Солончени I. Вони зображують подібні на чашу споруди з округлим вікном та входом навпроти нього. Посередині моделі з Черкасового Саду II знаходиться хрестоподібний вівтар. Деякі дослідники вважають, що вона зображує культову споруду — храм, інші інтерпретують її як житло [Гусев, 1996, с. 21, 25; Енциклопедія ..., 2004, т. 1, с. 376; т. 2, с. 351]. Щодо моделі з Солончен I — у неї немає вівтаря і тому знахідка вважається моделлю житла заглибленого у землю [Пассек, 1961, с. 64]. Також неоднозначні інтерпретації щодо функції, яку моделі виконували для своїх творців. Існують різні думки на тему призначення цих знахідок, однак дослідники згодні, що моделі — це культові предмети й вони передають частину світобачення їхніх власників.

Як ми вже згадали, найстаршими моделями будівель на території Європи слід вважати знахідки з грецьких культур Сескло і Пре-Діміні, які дослідники відносять до середнього та пізнього неоліту [Theocharis, 1973, с. 40; Trenner, 2010, с. 22]. Між ними є як приклади моделей закритого (тобто з покрівлею), так і відкритого типів. Знахідки закритого типу — це здебільшого невеликі моделі з отворами у стінах, які зображують вікна і двері (рис. 1). У покрівлі іноді також зустрічається отвір. Знахідки відкритого типу менш численні й, на думку Яна Треннера, вони виникли дещо пізніше ніж моделі відкритого типу [Trenner, 2010, с. 95, 127—135]. Серед них особливий інтерес викликає модель із поселення Платія Магула Заркоу, що була знайдена разом із вісьмома антропоморфними фігурками під підлогою пізньонеолітичного житла, недалеко від місця, у якому знаходилося вогнище (рис. 2). Модель інтерпретується як жертва, принесена під час будівництва житла його мешканцями [Gallis, 1985, с. 20—24].

Цікаві знахідки, що поєднують антропоморфічні риси із зображенням будівлі, відомі з поселень македонських неолітичних куль-

1. Нажаль, із результатами досліджень Я. Треннера ми мали можливість ознайомитися вже після нашої доповіді на Міжнародній археологічній конференції, присвяченій пам'яті І.С. Винокура, тому хотіли б висловити нашу думку щодо цієї праці.

Рис. 2. Модель житла відкритого типу. Поселення Плятія Магула Заркоу [http://www.fhw.gr/chronos/01/images/gallery/nl/zarko/zarspita.gif]

Рис. 3. Знахідка моделі з поселення Маджарі, культура Анзабегово-Вршник [Šemrov, Turk 2009, с. 173]

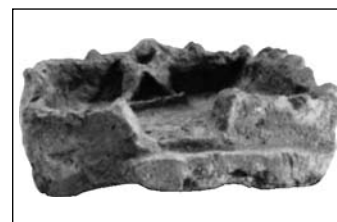
Рис. 4. Модель із поселення Породин, культура Анзабегово-Вршник [Šemrov, Turk 2009, с. 181]

Рис. 5. Модель із поселення Добромірі, культура Велушина-Породін [Šemrov, Turk 2009, с. 215]

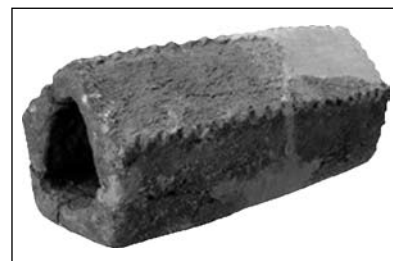
Рис. 6. Модель із поселення Породин, культура Велушина-Породін [Šemrov, Turk 2009, с. 231]

тур — Велушина-Породін і Анзабегово-Вршник. Вони представляють жіночу фігуру, тулуб якої немов «виростає» із покрівлі прямокутної споруди (рис. 3—5). Тулуб має вигляд циліндра з отвором, який веде у середину будівлі. Покрівля цих будівель — пласка, двосхила або округла. У стінах прорізані вікна й двері різної форми — овальні, прямокутні, у вигляді перевернутої літери Т. У підлозі іноді також знаходиться проріз, розташований навпроти отвору у циліндрі, що, на думку дослідників, могло забезпечувати комунікацію між небом та землею. Македонські дослідники вважають, що такі артефакти вказують на прадавній культ Великої Богині-Матері, від якої все починається. Як ми вже згадали, вони інтерпертують моделі як вівтарі Великої Богині [Šemrov, Turk, с. 45, 170—180]. Серед македонських мініатур є також екземпляр із поселення Породин (рис. 6), який нагадує модель відкритого житла з сіними з поселення Плятія Магула Заркоу [Šemrov, Turk, с. 230—231]. За подібним зразком створені й пізніші моделі, відомі в культурних комплексах Коджадермен—Каранове VI—Гумельниця і Кукутен—Трипілля.

З поселень культури Боян відомі знахідки схематизованих моделей будівель із фасадом у формі п'ятикутника. У фасаді знаходиться овальний або п'ятикутний отвір, який проходить крізь всю будівлю. Моделі оздоблені заглибленим орнаментом із простих горизонтальних і вертикальних ліній та зигза-

Рис. 7. Модель із поселення Вледіцеаска, культура Гумельниця [http://www.cimec.ro/Arheologie/gumelnita/cd/default.htm]

гів, що можливо передають малювання стін або конструкційні елементи будівлі — стовпи [Lazarovici, Lazarovici, 2006, с. 541—543].

Багато знахідок мініатюрних зображень споруд знайдено також на поселеннях культурного комплексу Коджадермен—Каранове VI—Гумельниця. За чисельністю вони поступаються тільки кукутенсько-трипільським. Деякі моделі нагадують артефакти відомі в культурі Боян — вони мають форму п'ятикутника, оздобленого заглибленим орнаментом [Trenner, 2010, с. 48, 53—55, 152, 156—163] (рис. 7; 8). Відома знахідка моделі з Овчарова дуже схожа на трипільську мініатюру споруди з поселення Сушківка. Обидві мініатюри зображують прямокутну будівлю із невеликими сіними перед входом та піччю й лежанкою. У моделі з Овчарова відсутнє кругле вікно, а також хрестоподібний вівтар у центрі споруди. Модель із Овчарова виконана менш старанно чим суш-

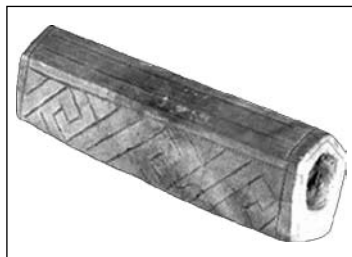

Рис. 8. Модель із поселення Разград, культура Коджадермен [http://www.europeanvirtualmuseum.net/]

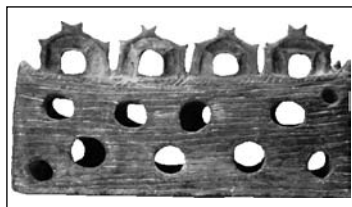

Рис. 9. Модель-санктуарій із Кесціоареле, культура Гумельниця [http://www.cimes.ro/Arheologie/gumelnita/cd/default.htm]

Рис. 10. Модель із поселення Гумельниця, культура Гумельниця [http://www.cimes.ro/Arheologie/gumelnita/cd/default.htm]

ківська [Тодорова, 1979, с. 63; Енциклопедія ..., 2004, т. 2, с. 505—507].

У групі атрефактів із комплексу Коджадермен—Каранове VI—Гумельниця наявні також екземпляри, які не мають аналогій серед європейських знахідок. Маємо на увазі передусім модель-санктуарій із поселення Кесціоареле (Căscioarele) у Румунії (рис. 9). Вона зображує чотири невеликі будівлі, які стоять на постаменті орнаментованому прокресленими лініями та отворами. Покрівлі споруд увінчані рогами-лунницями [Dumitrescu, 1968, с. 381—394]. Також знахідка з поселення Гумельниця не має досі аналогій. Характерною рисою цієї моделі є великі, нерегулярні отвори, розміщені у три яруси. Покрівля має форму трьох виступів, які можливо зображують покрівлі окремих будівель, кожен виступ увінчаний рогами-лунницями. У нижній частині моделі знаходяться ще три невеликі отвори [Morintz, 2002]. На нашу думку, це ще одне — абстраговане — зображення комплексу будівель, можливо, із сакральним статусом.

Представниками культури Кукутень—Трипілля створено найбільше глиняних моделей будівель, зараз їх відомо понад 70 [Шатіло, 2005, с. 119—139]. Цій кількості не дорівнюють збірки артефактів із інших перелічених куль-

тур. Особливе значення для досліджень мають ті екземпляри, які збереглися майже повністю — тимківська, розсохуватська, володимирівська, ворошилівська, сушківська, подурівська та інші моделі будівель¹. Вони належать до різних хронологічних фаз розвитку спільноти Кукутень—Трипілля. Зараз ця група поповнилася за рахунок артефактів із так званої колекції «ПЛАТАР», але вони (якщо прийняти їх автентичність) лишені контексту, тобто інформації для археологів найважливішої (принаймні на сьогоднішньому рівні розвитку археології). Оскільки не знаємо навіть місця відкриття цих знахідок, то їх можна використовувати лише для порівняльного аналізу форми та орнаментативності, але ми не будемо зараз залучати їх до подальших міркувань [Ukraine ..., 2008, с. 30, 36, 41, 43, 44, 59, 91, 94].

Перші концепції щодо значення трипільських мініатюр будівель виникли відразу після відкриття моделі з Попудні польським археологом Маріаном Гімнером у 1911 р. Знайдено модель, а також інші артефакти трипільської культури, він пов'язував із домікенською цивілізацією. Округлу у формі модель, підняту на 6 ніжках, на його думку, можна було пояснити як культове зображення житла на стовпах [Himner, 1933, с. 152—154]. Інтерпретації М. Гімнера дотримувались й інші дослідники [Kozłowski, 1930, с. 33; Cehak, 1933, с. 204—208].

У ході досліджень з'явилися інтерпретації, які пов'язували знахідки мініатюрних будівель з ідеями врожаю, а також з обрядами випікання хліба, що мало підтверджуватись деталями інтер'єру, відтвореними на моделях, такими, як піфоси для зберігання зерна, миски, та зображеннями жінок, які розтирали зерно на борошно. З огляду на невелику кількість знахідок висловлювалися думки, що магичний результат обрядів, які здійснювалися за допомогою моделей будівель, переходив на всіх жителів поселення. Власниками моделей мали б бути старші члени родів, які виконували роль жерців [Пассек, 1949, с. 121—126; Черныш, 1982, с. 247—248]. На думку Т.Г. Мовши, округла форма деяких знахідок була пов'язана із солярними віруваннями. Згідно з цією концепцією, круг символізував сонце, якому, на думку дослідниці, представники трипільської культури приділяли важливе місце у своєму світобаченні. Підтвердженням того мали б слугувати зображені на деяких моделях вівтарі, які виражали культ домашнього вогнища, а також опосередковано — культ сонця як джерела життя [Мовша, 1964, с. 101]. Б.О. Рибаків вважав, що зображення будівель із зооморфними деталями можна інтерпретувати як моделі гро-

1. Оскільки моделі будівель трипільської культури добре відомі українським дослідникам, ми не будемо описувати їх детально.

мадських хлівів. У ширшому плані він відніс моделі будівель до ритуалів будівництва, які пов'язувались з ідеєю сакральності житла. Для обґрунтування цієї думки дослідник наводив приклади моделей із дахом та без нього, які творці мали використовувати на різних етапах домобудування [Рыбаков, 1981, с. 161—164, 175—178]. Як слушно зауважила Н.Б. Бурдо, характер будівництва був масовим, і таким чином магичні обряди, які його супроводжували, повинні залишити багато слідів. Моделі будівель — це одиничні знахідки, отже, неможливо припустити, що вони використовувались у обрядах, пов'язаних із домобудуванням [Енциклопедія ..., 2004, т. 1, с. 380; Бурдо, 2005, с. 135, 136]. Стосовно моделі з Ворошилівки, покрівля якої увінчана рогами, С.О. Гусевим була висловлена думка про використання цієї знахідки у церемоніях, пов'язаних із культом бика [Гусев, 1996, с. 24].

Протилежними до вищезгаданих можна вважати інтерпретації, які пов'язують моделі з поховальними обрядами та культом предків. У ранньонеолітичних культурах Близького Сходу вони використовувались як урни. Аналогічні знахідки з території південної Європи були інтерпретовані як їхні редуковані відповідники, що втратили первинну функцію і набули значення помешкання для душ померлих, будучи для них субституту домом в потойбічному світі [Серак, 1933, с. 231; Бибииков, 1953, с. 203, 204; Бурдо, 2005, с. 135—136]. Деякими дослідниками висловлюються думки про те, що в месопотамській архітектурі існували взірці, що якимось чином були перенесені звідти на територію Європи й відтворювалися носіями трипільської культури у вигляді моделей будівель [Видейко, 2002, с. 10—80; 2003, с. 90, 91; Видейко, 2005, с. 80; Бурдо, 2005, с. 142].

Підсумовуючи наші міркування, слід наголосити на тому, що феномен наявності моделей будівель найяскравіше проявився на території між річками Дністер та Дніпро, тобто на території трипільської частини культурної спільноти Кукутень—Трипілья. Важливим, на нашу думку, є факт, що знахідки глиняних мініатюр найчастіше зустрічаються у Буго-Дніпровському межиріччі, тобто на рубежі всього феномену, який охоплював величезний простір від Балканського півострова до північно-західного Причорномор'я. Зараз важко відповісти на питання, чи це явище пояснюється контактами з племенами, які проживали за цим кордоном, чи виключно внутрішньою динамікою розвитку кукутенсько-трипільської культури (або тільки її трипільської частини). Першоджерело феномену керамічних моделей будівель імовірно виникло в Анатолії. Хронологічним кордоном, який завершує розглядуване явище в добу раннього металу, слід вважати занепад спільноти Кукутень—Трипілья.

Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы. — М., 1953 (МИА. — № 38).

Бурдо Н.Б. Сакральний світ трипільської цивілізації (електрон. видання). — 2005.

Видейко М.Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. — К., 2002.

Видейко М.Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2003. — 2-е вид.

Видейко М.Ю. Путешествие в трипольский мир (електрон. издание). — 2005.

Гусев С.О. Модели жител трипільської культури // Археология. — 1996. — № 1. — С. 15—29.

Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1, 2.

Мовша Т.Г. О некоторых моделях жилищ трипольской культуры // КСОГАМ за 1962 г. — 1964. — С. 95—102.

Пассек Т.С. Периодизация поселений трипольской культуры (III—II тысячелетия до н. э.). — М., 1949 (МИА. — № 10).

Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — М., 1961 (МИА. — № 84).

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981.

Тодорова Х. Энеолит Болгарии. — София, 1979.

Энеолит СССР. — М., 1982 (Археология СССР. — Т. 4).

Шатіло Л.О. Глиняні моделі будівель культури Кукутень—Трипілья // Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002—2004 гг. — К., 2005. — С. 119—139.

Якубенко О.О. Модели жител з трипільських колекцій музею // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. — К., 1999. — С. 86—111.

Серак Н. Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce // Światowit. — 1933. — Т. 14. — С. 164—252.

Demetrios R.Th. Neolithic Greece. — Athens, 1973.

Dumitrescu H. Un modèle de sanctuaire découvert à Câșcioarele // Dacia. — 1968. — 12. — p. 381—394.

Dumitroaia G., Preoteasa C., Munteanu R., Nicola D. Primul muzeu Cucuteni din România // Bibliotheca Memoriae Antiquitatis. — Piatra-Neamț, 2005. — Vol. XV. — P. 162—173.

Gallis K. A Late Neolithic Foundation Offering from Thessaly // Antiquity. — 1985. — Vol. 59. — P. 20—24.

Gusev S.A. Hausmodelle der Tripolje-Kultur // Praehistorische Zeitschrift. — 1995. — Bd. 70, H. 2. — S. 75—189.

Harat K. Domostwa ludności kultury trypolskiej (Maszynopis pracy magisterskiej). — Poznań, 2008.

Himner M. Étude sur la civilisation premyceniene dans le bassin de la Mer Noire apres des fouilles personnelles // Światowit. — 1933. — Т. 14. — С. 26—163.

Kozłowski L. Budowle kultury ceramiki malowanej w świetle badań przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezviskach i Buczaczu. — Lwow, 1930 (Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. — Dz. 2, t. 7, z. 2).

Lazarovici C.M., Lazarovici G. Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. — Iași, 2006. — I: Neoliticul (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. — Vol. IV) [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://arheologie.ulbsibiu.ro/publicatii/carti/>.

Morintz A.S. Despre semnificațiile reprezentărilor miniaturale din lut, de construcții și mobilier, în neoliticul României // Thraco-Dacia. — 2002. — 23. — P. 93—117.

Neolithic Art in the Republic of Macedonia. — Ljubljana, 2009.

Telegin D. Dniepr jako pogranicze zachodnioeuropejskich (bałkańskocentralnoeuropejskich) i wschodnioeuropejskich wspólnot etniczno — kulturowych w neolicie i eneolicie, V—III tysiąclecie p. n. e. // *Folia Praehistorica Posnaniensia.* — 1999. — T. IX. — S. 9—37.

Trenner J. Untersuchungen zu den sogenannten Hausmodellen des Neolithikums und Chalkolithikums in Südosteuropa. — Bonn, 2010 (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. — Bd. 180).

Ukraina Świata. Skarby Ukrainy z kolekcji «PLATAR». — Warszawa, 2008.

К. Га р а м

МИНИАТЮРНЫЕ ПОСТРОЙКИ. ЗАМЕЧАНИЯ НА ТЕМУ НАЛИЧИЯ ГЛИНЯНЫХ МОДЕЛЕЙ ПОСТРОЕК В НЕОЛИТИЧЕСКУЮ И ЭНЕОЛИТИ- ЧЕСКУЮ ЭПОХУ НА ТЕРРИТОРИИ ЕВРОПЫ — ИНТЕРПРЕТАЦИОН- НЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ

Феномен наличия моделей построек наиболее ярко проявился на территории трипольской части культурной общности Кукутень-Триполье. Находки глиняных миниатюр чаще всего встречаются в Буго-Днепровском междуречье, то есть на рубеже всего феномена, который охватывал огромное пространство от Балканского полуострова до северо-западного Причерноморья. Это

можно пояснить как контактами с племенами, которые проживали за этой границей, так и исключительно внутренней динамикой развития кукутенско-трипольской культуры (или только ее трипольской части). Первоисточник феномена керамических моделей построек, вероятно, возник в Анатолии. С упадком общности Кукутень—Триполье завершается этот феномен.

К. H a r a t

MINIATURE DWELLING MODELS. OBSERVATION ON THE SUBJECT OF CLAY DWELLING MODELS PHENOMENON IN NEOLITHIC AND ENEOLITHIC AGES IN EUROPE — INTERPRETATING GUIDELINES

Phenomenon of existence of dwelling models became apparent the most significant in the Trypillia part of Cucuteni-Trypillia cultural territory. Finds of clay miniature models are the most usual for Bug Dnieper interfluvium. This territory is a border of phenomenon, which extended to the space from Balkan Peninsula to Northwest Black Sea Coast. This fact can be explained by contacts with populations residing beyond the border as well as solely internal dynamic of developing Cucuteni-Trypillia culture (or just its Trypillia part). The origin of clay dwelling models phenomenon probable came into being in Anatolia. This phenomenon ended with the decay of Cucuteni—Trypillia community.

С. С. Лысенко

К ВОПРОСУ ОБ АТРИБУТАЦИИ РЯДА БРОНЗОВЫХ УКРАШЕНИЙ

В статье поднимается вопрос о передатировке и переатрибутации ряда крупных бронзовых украшений (булавки и браслеты) периода поздней бронзы и других периодов.

К л ю ч е в ы е с л о в а: бронзовые украшения, атрибутация, передатировка.

В научной литературе известны случаи, когда при первой публикации артефакт ошибочно относят к определенному хронологическому периоду. В дальнейшем его причисляют к этому периоду уже чисто автоматически, причем, зачастую, изображение претерпевает такие изменения, что уже трудно усомниться в датировке. В частности, это относится и к украшениям периода поздней бронзы. Для того, чтобы поднять вопрос о передатировке или переатрибутации таких украшений перед специалистами по позднебронзовому времени, а также чтобы привлечь к ним внимание коллег, занимающихся другими периодами, некоторые из таких случаев рассмотрены в этой статье.

На поселении трипольской культуры Александровка (Одесская обл., Кодымский р-н, с. Тимково) в заполнении жилища найдена булавка с кольцевидной головкой (рис. 1, 1) [Патакваша, Петренко, Бурдо, Полищук, 1989, с. 13, рис. 3, 14]. Так как памятник считается однослойным, булавку автоматически отнесли к трипольской культуре, хотя в этой культуре не известны случаи находок булавок такого типа, да и вообще бронзовые украшения довольно редки. В дальнейшем датировка булавки не пересматривалась, и ее относили к «набору продукции раннетрипольского очага металлообработки» [Рындина, Дегтярева, 2002, с. 62,

рис. 20]. Отметим, что из трех десятков булавок такого типа с территории Украины, большая часть была случайными находками, что можно объяснить особенностями погребального обряда. Но датируется этот тип украшений достаточно четко (по подвескам, прикрепленным к одной из таких булавок, и по литейным формам, содержащим, кроме негативов таких булавок, негативы копий и кинжалов) временем ВД—НаА [Лысенко, 2004, с. 301—302].

Из коллекции Львовского университета Т. Сулимирский упоминает 2 булавки с кольцевидными головками из Лугового (бывш. Чехи, Львовская обл., Бродовский р-н), но прорисовку дает только одной [Sulimirski, 1931, s. 82, tabl. XXV, 8] (рис. 1, 2). Возможно, булавка, приведенная Л.И. Крушельницкой под тем же пунктом, но отличная от прорисовки Т. Сулимирского, является второй из упомянутых булавок [Крушельницкая, 1985, с. 79, рис. 23, 3] (рис. 1, 3). Обе булавки отнесены еще Т. Сулимирским к высоцкой культуре, по-видимому, из-за наличия в окрестностях этого пункта высоцкого могильника, хотя совершенно неясно происхождение этих булавок (откуда они взялись в университете и почему имеют привязку к Луговому?). Понятно, что вокруг одного населенного пункта (и даже на одном и том же поле) могут находиться памятники совершенно разных хронологических горизонтов. Ни в одном из сотен известных погребений высоцкой культуры такой тип булавок не встречен, поэтому отнесение этих булавок с кольцевидными головками конкретно к высоцкой культуре, на наш взгляд, ошибочно.

Булавка, найденная под Вишенками (Киевская обл., Бориспольский р-н), происходящая из коллекции Ф.П. Яновского, собранной в конце

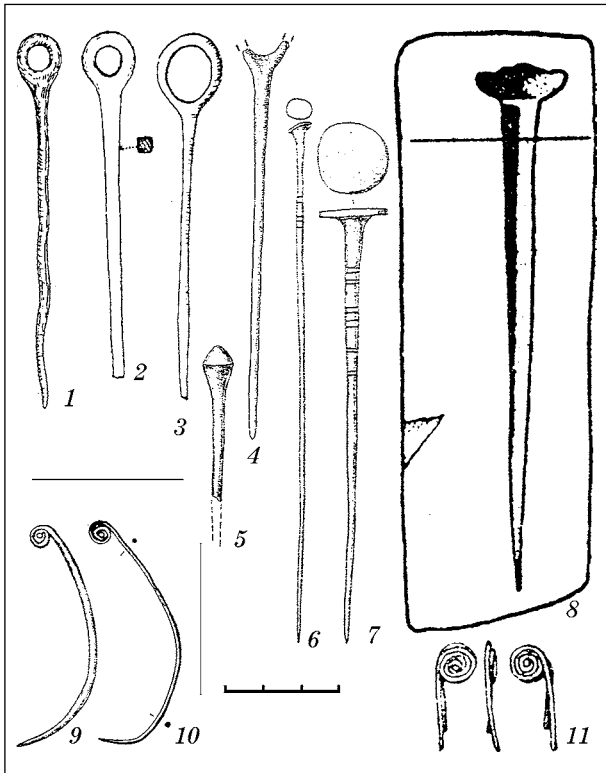

Рис. 1. Ошибочно атрибутированные изделия

XIX в. и переданной в фонды ИА АН УССР, отнесена В.П. Петровым к зарубинецкой культуре (рис. 1, 4). Вещи из коллекции Яновского найдены на песчаных возвышениях в пойме Днепра к востоку от села вместе с разновременными материалами от неолита и эпохи бронзы до Киевской Руси. Булавка охарактеризована В.П. Петровым вместе с другой, более короткой

и толстой булавкой, как «булавки с треугольной утолщенной головкой и рожковидными концами» [Петров, 1959, с. 54, рис. 7, 6; Пачкова, 2001, с. 120, рис. 2, 6]. Если в отношении короткой булавки сказать что-либо трудно, то длинная булавка по всем параметрам достаточно характерна, что дало основание рассматривать ее, как булавку с кольцевидной головкой, верхняя часть кольца которой повреждена (обломана или литейный брак?).

В свое время к эпохе бронзы отнесена булавка с биконической головкой, происходящая с поселения сабашиновской культуры Казачьи Лагери (рис. 1, 5) [Шарафутдинова, 1987, рис. 2, 14]. Булавка имеет небольшую головку и обломанный стержень. Условия находки этой булавки нам выяснить не удалось. Аналогий на памятниках эпохи бронзы Украины она не имеет. В то же время, булавка находит близкие параллели среди изделий скифского времени [Петренко, 1978, табл. 10], что дает основание относить булавку из Казачьих Лагере к периоду более позднему, чем эпоха поздней бронзы.

В 1925 г. И.Ф. Левицким раскопаны несколько курганных групп. В одном из курганов (кург. гр. III, курган 4) с незафиксированным костяком найдены 2 булавки с маленькими коническими головками и отломанными концами. Сохранившаяся длина 18,6 и 16,8 см, толщина стержня 0,36 и 0,37 см (рис. 2, 1) [Левицкий, 1925, с. 50, рис. 14, 1, 2]. В другом кургане (кург. гр. V, курган 4) с остатками кремации обнаружена еще одна булавка такого типа чуть меньших размеров. Длина 10,8 см, высота головки 0,3 см, толщина стержня 0,33 см, конец заострен [Левицкий, 1925, с. 82, рис. 14,

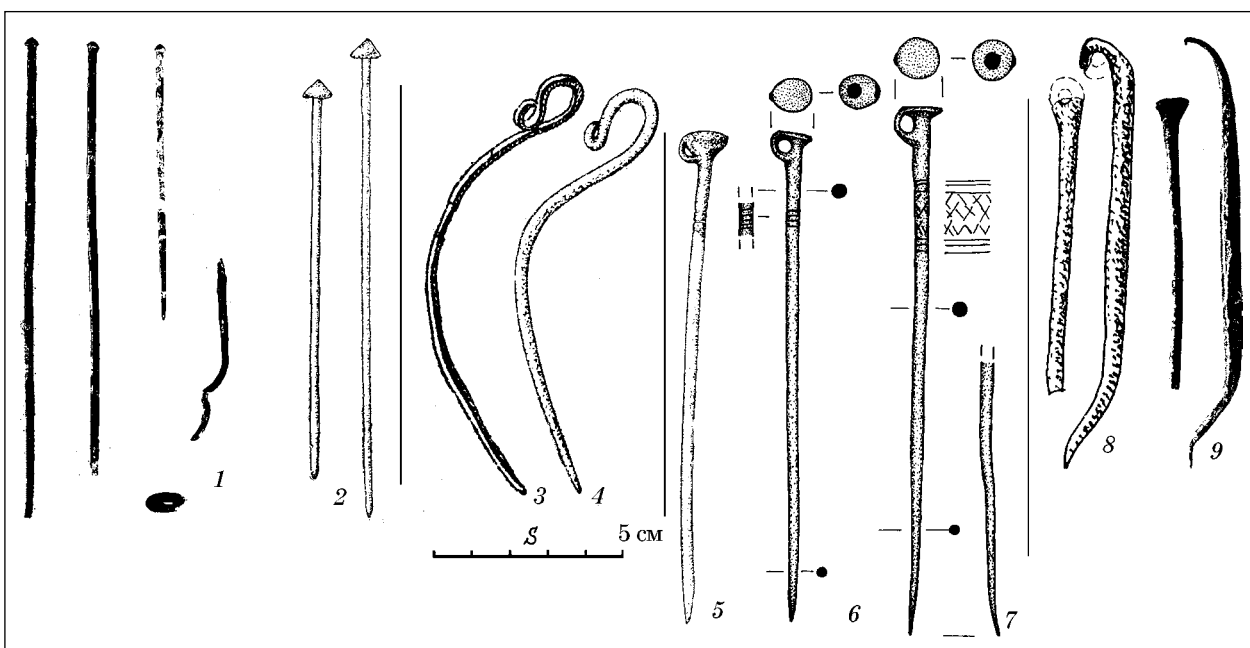

Рис. 2. Разные изображения одних и тех же изделий в разных источниках

3]. С.С. Березанская относит могильники у с. Народичи к позднему периоду восточно-тшинецкой культуры и датирует 13—12 вв. до н. э. [Березанская, 1972, с. 173]. Однако, прорисовки булавок, приведенные в данной монографии, сильно отличаются от оригиналов (рис. 2, 2) [Березанская, 1972, табл. XXII, 13, 14]. Судя по фотографиям этих вещей в отчете И.Ф. Левицкого, они находят полные аналогии в скифское время (типы 16 и 18 по В.П. Петренко) [Петренко, 1978, с. 15—16]. Оба погребения содержали, по описанию автора раскопок, округлодонную лепную посуду, по-видимому, милоградского типа.

Еще одна булавка из Народичей, найденная в ур. Песчаное, также отнесена С.С. Березанской к восточно-тшинецкой культуре (рис. 2, 4) [Березанская, 1972, табл. XXII, 15]. Эта булавка опубликована И.Ф. Левицким (рис. 2, 3) в контексте с другими вещами из культурного слоя памятника, вместе с керамикой как тшинецкого, так и милоградского типов [Левицкий, 1931, с. 232, fig. 39, 1]. Подобные булавки с пошквовидной головкой находят на территории Украины широкие аналогии среди древностей скифского времени [Петренко, 1978, табл. 11], а для эпохи поздней бронзы они не характерны.

И.Н. Шарафутдинова относит к сабаатиновской культуре булавку из Никопольского (Николаевского) клада (рис. 1, 6) [Шарафутдинова, 1987, с. 74, рис. 2, 8]. Это булавка с плоской гвоздевидной головкой и группами кольцевых нарезок на стержне. В первой публикации Никопольского (Николаевского клада) у А.М. Тальгрена, упоминание и изображение булавки отсутствуют [Tallgren, 1926, fig. 80]. Возможно, булавка попала в состав клада случайно, когда последний уже находился в коллекции М.А. Терещенко или еще позднее — во время Гражданской или Великой Отечественной войн. Кроме того, некоторые из вещей, изображенных на фотографии у А.М. Тальгрена, вряд ли можно отнести к эпохе поздней бронзы, что ставит под сомнение однородность клада. Показательно, что Е.Н. Черных, проанализировав металл изделий Никопольского клада (хранящихся в НМИУ), пришел к выводу о его однородности, за исключением именно этой булавки [Черных, 1976, с. 127, 261]. Однако, кроме булавки, им были исследованы только те изделия из клада, принадлежность которых к эпохе поздней бронзы не вызывает сомнений (серпы, топоры, тесла, наконечник копья, браслеты). А если обратиться к аналогам этой булавки, то в большом количестве находим их среди материалов скифского времени [Петренко, 1978, табл. 1—9].

Также к сабаатиновской культуре И.Н. Шарафутдинова относит еще одну похожую булавку, найденную разведками экспедиции О.Г. Шапошниковой на сабаатиновском поселении близ с. Трикраты (рис. 1, 7) [Шарафутдинова, 1987, с. 74, рис. 2, 9]. Так как это изделие было слу-

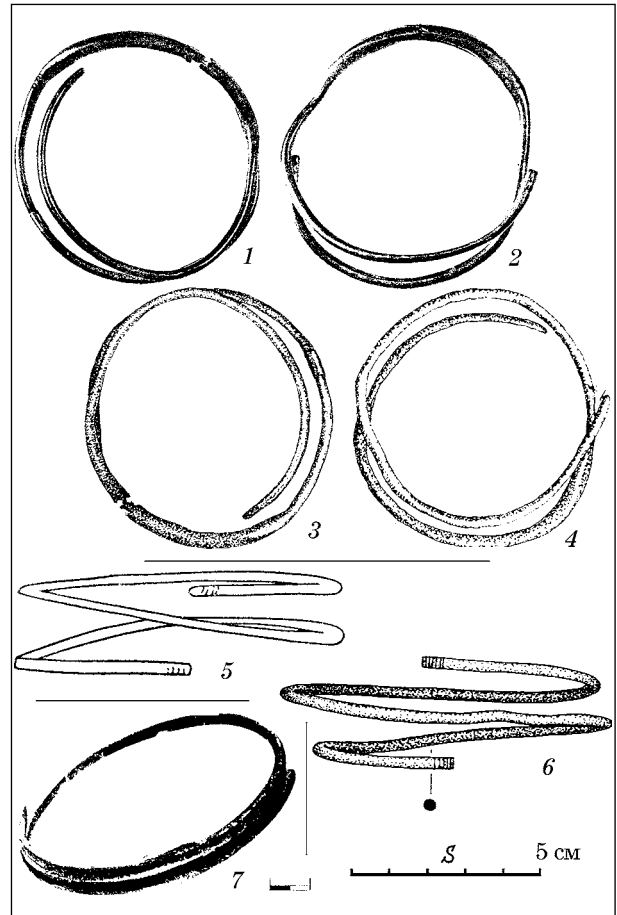

Рис. 1. Изображения в разных публикациях браслетов, ошибочно отнесённых к эпохе поздней бронзы

чайной находкой (видимо, подъемный материал), то отнесение его к сабаатиновской культуре проблематично. Как уже говорилось выше, многочисленные аналогии таким булавам встречались в скифский период [Петренко, 1978, табл. 1—9].

Еще одна булавка с грибовидной головкой и ушком, происходящая из бывшего Каневского уезда, была отнесена С.С. Березанской к восточнотшинецкой культуре (рис. 2, 5) [Березанская, 1972, табл. XXII, 2]. Булавка хранится в НМИУ (№ Б40—119/№ 86), где нам удалось ее найти и более точно прорисовать (рис. 2, 6) [Лысенко, Лысенко Св., Диденко, 2004, рис. 1, 2]. Условия находки этого изделия не известны, полных аналогий в бронзовом веке нет, поэтому отнесение его к данному периоду неоправданно. Кроме того, в НМИУ хранится также булавка из окрестностей с. Хмельна (Черкасская обл., Каневский р-н) (№ Б236), полностью аналогичная по форме вышеприведенной булавке, но украшенная в верхней части иглы двумя группами кольцевых нарезок и нанесенной между ними кривой сеткой (рис. 2, 7). Подобный орнамент характерен для булавок скифского времени, выделенных В.Г. Петренко в тип 4, варианты 7—11 [Петренко, 1978, с. 11, 12, табл. 3], что дает нам основание отнести обе

приведенные булавки к раннему железному веку.

В коллекции Б.И. Ханенко (с привязкой к бывшей Киевской губернии) имеются два браслета слегка утолщенные в средней части и круглые в сечении, один — почти в 2 оборота, со следами ремонта, другой — в 1,5 оборота. У последнего на фото в публикации просматриваются насечки на концах (рис. 3, 1, 2) [Древности Приднепровья, 1889, табл. XII, 65, 66]. Оба браслета причислены С.С. Березанской к восточно-тшинецкой культуре (рис. 3, 3, 4) [Березанская, 1972, с. 85, табл. XXIII, 5, 9] (прорисовки браслетов искажены и, по непонятным причинам, обозначены на таблице как происходящие из Киевской обл. и Переяслава-Хмельницкого соответственно). Однако, утолщение в средней части обоих браслетов, появившееся, возможно, вследствие ремонта, говорит об их общем происхождении. Так как никаких подробностей находки не сохранилось, а насечки на концах, по крайней мере одного из браслетов, не характерны для позднебронзового времени, мы считаем, что их датировка этим периодом спорна.

Браслет из двух оборотов круглой в сечении проволоки с группой поперечных насечек на каждом конце (рис. 3, 5) был случайно найден у с. Вишеньки (Киевская обл., Бориспольский р-н) и отнесен А.И. Тереножкиным к предскифскому времени (рис. 3, 6) [Тереножкин, 1961, с. 158, рис. 112, 6]. Позже на этом месте раскопан могильник зарубинецкой культуры [Пачкова, 1981, с. 298; 1983, с. 304—305]. Находки эпохи бронзы на этом памятнике эпизодичны, да и аналогичным браслетам в позднебронзовом веке не встречаются. Зато они известны в зарубинецкой культуре. Поэтому первоначальную датировку, очевидно, следует считать ошибочной.

Браслет из круглой в сечении проволоки, свитой в 1,5 оборота, обнаружен на локтевой и лучевой костях вытянутого на спине скелета в кургане у с. Шушваловка (Полтавская обл., Глобинский р-н) (рис. 3, 7). Один конец браслета расклепан в виде длинного «листочка», вдоль краев которого с внешней стороны браслета нанесены насечки. Второй конец обломан, видимо, еще в древности [Телегин, Нужный, Яневич, 1983/19, с. 3, рис. 1, 1—3]. Вслед за авторами отчета, С.Д. Лысенко отнес это украшение к бронзовому веку [Лысенко, 2000]. Однако, оформление конца браслета в виде «псевдолисточка» говорит о более поздней датировке. Например, похожие браслеты известны в скифское время [Петренко, 1978, табл. 39, 13].

Еще один момент, который хотелось бы здесь рассмотреть — это недоразумения, возникающие с ошибочным отнесением артефактов к украшениям вообще, или к тому или иному виду украшений в частности.

В литературе есть упоминание о негативе булавки с плоской гвоздевидной головкой

на литейной форме из Красномаяцкого клада (Одесская обл., Котовский р-н, совр. с. Маяки) (рис. 1, 8) [Черняков, 1965, с. 104, рис. 8, 4; Шарафутдинова, 1987, с. 74]. Однако, на наш взгляд, нет уверенности в том, что эта литейная форма служила для отливки именно булавки. Готовые изделия такого типа нам не известны. Кроме того, обращает на себя внимание необычно большая толщина стержня под головкой при незначительной (12,5 см) длине негатива. А.В. Добровольский писал в свое время о случаях частичного стирания с поверхности литейной формы наименее глубоких деталей матрицы [Добровольский, 1930, с. 8, фото 12—13]. Наблюдается определенное сходство этого негатива и наиболее углубленных частей с негативов кинжалов. Скорее всего, это частично стертый негатив кинжала с нервюрой и кольцевым упором. К такому же выводу приходят и другие исследователи [Boškarev, Leskov, 1980, S. 16].

Отдельную группу среди неправильно атрибутированных представляют булавки с «петлеvidной» или «скрученной в трубочку» головкой. К этому типу булавок относят самые разнообразные бронзовые изделия, на поверку оказывающиеся или не булавами, или вообще не украшениями. Например, изделие с поселения Деревка, опубликованное как «булавка со скрученной в трубочку головкой» (рис. 1, 9) [Шарафутдинова, 1987, с. 72—73, рис. 2, 15], оказалось прорисованным неточно (проволока показана значительно толще) и на самом деле, очевидно, является развернутой спиральной подвеской (рис. 1, 10).

С.С. Березанская интерпретирует как булавку с петельчатой головкой изделие из могильника у с. Погребы, ур. Келийки (Киевская обл., Броварской р-н) (рис. 2, 8) [Березанская, 1976, с. 197, рис. 7, 25], которое происходит из другого урочища — Лан и, очевидно, является четырехгранным в сечении шилом, один конец которого при публикации несколько искажен (рис. 2, 9) [Канивец, 1952/15а, табл. V, 2].

Изделие из разрушенного могильника Павлово (Житомирская обл., Попельнянский р-н) (рис. 1, 11) [Макаревич, 1947/7; 1952, табл. I, 26], описанное как булавка, витая вдвое со спиральной головкой, изготовлено из слишком тонкой для булавки проволоки и, очевидно, является не булавкой, а раскрученной спиральной подвеской.

Настоящая публикация не претендует на исчерпываемость. Рассмотрен только ряд крупных украшений (булавы и браслеты). Обращает на себя внимание, что большинство из них — случайные находки или находки из слоя. Отнесение их к конкретным культурам без веских на то оснований, а также неверная функциональная атрибуция размывает «наглядный образ» этих культур и вносит путаницу в дальнейшие культурно-хронологические построения.

- Березанская С.С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. — К., 1972.
- Березанская С.С.* Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 190—222.
- Добровольський А.В.* Знахідка талькових лив'ярських матриць мідяно-бронзової доби на Херсонщині. — Херсон, 1930.
- Древности Приднепровья.* Вып. I: Каменный и бронзовый века (собрание Б.Н. и В.И. Ханенко). — К., 1899.
- Канивец В.И.* Отчет о проведенной разведке 26.IV. 1952 г. в окрестностях Киева; Звіт про розвідувальні розкопки біля с. Погреби Броварського району Київської області в 1952 р. // НА ИА НАН України. — 1952/15а.
- Левицький І.Ф.* Археологічні досліді в районі: Народичі — Ст. Шарно — Уманці — Булев — Селець — Болотниця Коростенської Округи року 1925 // ИА ИА НАН України. — Фонд І.Ф. Левицького, спр. 2.
- Левицький І.Ф.* Станція в ур. Піщаному біля Народич // Антропология. — 1931. — Т. IV. — С. 191—232.
- Лисенко С.Д.* Про одну групу поховань доби пізньої бронзи Середнього Подніпров'я // АЛІЛУ. — 1999. — № 2. — С. 9—10.
- Лысенко С.С.* Булавки с кольцевидной головкой с территории Украины // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — 2004. — Вып. 2. — С. 291—305.
- Лисенко С.Д., Лисенко С.С., Діденко С.В.* Шпильки з круглою шляпкою та вушком із зібрання Національного музею історії України // Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття. — К., 2004. — С. 191—196.
- Макаревич М.Л.* Отчет о работе трипольской экспедиции 1947 года у с. Паволочь Попельнянского р-на, Житомирской области // НА ИА НАН України. — 1947/7.
- Патаквэ Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989.
- Пачкова С.П.* Исследование зарубинецкого могильника в с. Вишенки // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 298.
- Пачкова С.П.* О возможном месте находок у с. Вишенки вещей латенского и римского времени из коллекций В.В. Хвойко и Ф.П. Яновского // Музейні читання: Матеріали наук. конф. (грудень 2000 р.). — К., 2001. — С. 120—130.
- Петренко В.Г.* Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ. — 1978. — Вып. Д 4—5.
- Петров В.П.* Зарубинецкий могильник (по материалам раскопок В.В. Хвойки в 1899 г.) // МИА. — 1959. — № 70. — С. 34—60.
- Рындина Н.В., Дегтярева А.Д.* Энеолит и бронзовый век (учебное пособие по курсу «Основы археологии»). — М., 2002.
- Телегин Д.Я., Нужный Д.Ю., Яневич А.А.* Отчет о работе экспедиции «Славутич» в 1983 г. // НА ИА НАН України. — 1983/19.
- Тереножкин А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Черных Е.Н.* Древняя металлообработка на юго-западе СССР. — М., 1976.
- Черняков И.Т.* Красномаяцкий клад литейщика // Краткие сообщ. о полевых археол. исслед. Одесского гос. археол. музея за 1963 г. — Одесса, 1965. — С. 87—123.
- Шарафутдинова И.Н.* Бронзовые украшения саба-тиновской культуры (к вопросу о контактах) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1987. — С. 69—86.
- Vočkar V.S., Leskov A.M.* Jung- und spätbronzezeitliche Gußformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. — München, 1980 (Prähistorische Bronzefunde. — Abt. XIX. — B. 1).
- Tallgren A.M.* La Pontide prescythique. — Helsinki, 1926 (ESA. — II).

С. С. Лысенко

ДО ПИТАННЯ ПРО АТРИБУТАЦІЮ НИЗКИ БРОНЗОВИХ ПРИКРАС

У статті піднято питання про передатування та переатрибутацію низки бронзових прикрас (булавок та браслетів) періоду пізньої бронзи та інших періодів.

S. S. Lysenko

ABOUT ATTRIBUTION OF A ROW OF BRONZE JEWELRY

The author of the article covers the question of dating and attribution changes of a row of bronze jewelry (pins and bracelets) of the Bronze Age and other periods.

Ю. О. Пуголов

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В статті розглядається планування поселень роменської культури на матеріалах Новотроїцького та Донецького городищ, а також Полтавського поселення, які репрезентують ранній, середній та пізній етапи розвитку роменської культури, відповідно.

К л ю ч о в і с л о в а: роменська культура, середньовіччя, планування поселень.

Одним із важливих критеріїв для характеристики поселень роменської культури є питання їх внутрішнього планування. До сьогодні ще не з'ясовано, що ж було головним елементом забудови слов'янського взагалі, та сіверянського поселення зокрема, — окремий будинок чи житлово-господарський комплекс (садиба), до кінця не з'ясованим залишається і сам характер забудови — хаотичний, лінійно-рядовий чи вуличний. Така ситуація, у першу чергу, пов'язана з тим, що переважна більшість пам'яток роменської культури не розкопувалася широкими площами. Проте відомі зараз матеріали з поодиноких поселень, на яких широкомасштабні дослідження все ж мали місце, роблять необхідним звернутися і до цього питання в контексті пропонованого дослідження.

Перш ніж перейти до огляду планування поселень роменської культури, слід зупинитися на кількох питаннях. Перше стосується характеристики чинників, які відігравали провідну роль при доборі сіверянами місця розміщення майбутнього поселення. У сучасній науковій літературі є доволі усталеною точка зору, що носії роменської культури обирали для розселення ділянки, які панували над навколишньою територією, та максимально використовували природні умови для їхнього

захисту. З цього і випливала характеристика роменських поселень як городищ [Макаренко, 1925, с. 5; Ляпушкин, 1961, с. 218; Сухобоков, 1975, с. 57—59; 1985, с. 126; 1992, с. 38]. Проте із зростанням джерельної бази спостерігається певна зміна поглядів. Нині дослідниками роменської культури зазначається переваження відкритих селищ над городищами [Григорьев, 2000, с. 54; Енуков, 2005, с. 85—91]. Хоча таке співвідношення між поселеннями фіксується значно північніше — у Посеймі, де їх кількість перевищує 250 одиниць [Енуков, 2005, с. 85]. У зоні розселення південно-східної групи сіверян спостерігається дещо інша ситуація [Приймак, 1999]. За наявними на сьогодні археологічними джерелами, у межах розселення зазначеної групи сіверян, такого переважання відкритих селищ над городищами не існує. Поблизу практично кожного укріплення роменської культури знаходиться лише одне селище, хоча в деяких випадках їх взагалі не зафіксовано [Білоусько та ін., 2004, с. 38, карта 15.1]. Можливо, що таке розміщення пам'яток є специфічною рисою цієї території, так би мовити, певною формою пристосування сіверянської людності до життя на кордоні із Диким полем. Зауважимо, що в басейні Сіверського Дінця, на кордоні із Хазарським каганатом, також ще невідомі відкриті селища, а провідним типом поселень є саме укріплення — городища [Колода, 2005, рис. 1]. Так чи інакше, а все ж поки що немає однозначної відповіді на це питання. Вірогідно, її поява — справа майбутнього комплексного дослідження, із врахуванням специфіки розселення носіїв роменської культури, а також особливостей розвитку окремих територій Сіверської землі. Але варто зауважити, що на сьогодні, на території південно-східних сіверян

поступово виявляються відкриті селища (хутори?). Мова йде про пункти Сені 2 [Юренко, 1977, с. 7], Глинське 4 [Шерстюк, 2007], Велика Рублівка-І (повідомлення А.В. Гейка).

Друге питання стосується власне топографії поселень. У результаті аналізу матеріалів відомих на сьогодні пам'яток, О.В. Григор'єв дійшов висновку, що протягом свого існування населення роменської культури опанувало практично всі придатні для життя ландшафтні зони, а в IX—X ст. сіверяни почали освоювати і плато високих корінних берегів рік [Григор'єв, 2000, с. 55, 57, 58].

Також слід наголосити, що нерідко для своїх поселень роменські племена використовували невеликі городища раннього залізного віку, оточені системою валів і ровів. Встановлено, що використовувалися лише невеликі городища, котрі відповідали фортифікаційній традиції сіверян [Коротя, 2004, с. 51].

Отже, носії роменської археологічної культури мали сталі критерії для вибору місць свого проживання, в яких вони могли раціонально вести господарську діяльність, а наявність поселень із певними адміністративними чи оборонними функціями свідчить про формування територіальних структур в ареалі роменської культури.

Питання взаємного розміщення жител на роменських пам'ятках постало практично відразу після досліджень М.О. Макаренка на городищі Монастирище. Вчений зазначав, що найбільш плідними для розуміння розміщення жител одне відносно одного були б розкопки городища великими площами. У досліді 1906 р. відстань між трьома дослідженими житлами сягала близько 3,20 м, у наступні роки було зафіксовано відстань між житловими спорудами від 1,30 до 3,20 м. Але, внаслідок певної обмеженості в площі розкопів, М.О. Макаренку встановити взаємозв'язки між відкритими комплексами не вдалося [Макаренко, 1925, с. 10].

Уже після перших широкомасштабних розкопок на пам'ятках роменської археологічної культури І.І. Ляпушкін намагався знайти хоча б певні закономірності в розміщенні житлових будівель, проте, окрім їх скупченості, нічого іншого виділити ще не міг [Ляпушкін, 1961, с. 234, 235].

Повну хаотичність у розміщенні жител відмічали і в подальшому. О.В. Сухобоков зазначав, що на поселеннях роменської культури відсутнє спеціальне планування у розміщенні споруд за їх призначенням, а розміщення жител та господарських споруд залежало виключно від потреб окремої сім'ї [Сухобоков, 1975, с. 75; 1985, с. 126].

У статті присвяченій розвитку домобудівництва VIII—X ст. на Лівобережжі Дніпра С.П. Юренко звернула увагу і на взаємне розташування жител [Юренко, 1984]. Аналізуючи матеріал із трьох поселень, розкопаних широкими площами, а саме з Волинцеве, Опішні

та Новотроїцького, дослідниця приходять до висновку, що житла на території поселень розташовані вільно, без будь-яких слідів спланованої забудови. У той же час акцентується увага на врахуванні при розміщенні жител умов рельєфу [Юренко, 1984, с. 34, 35, 44].

У найновіших дослідженнях, присвячених розвитку роменської культури, автори приходять, фактично, до висновків своїх попередників відносно проблеми планування роменських поселень.

На думку О.В. Григор'єва, головною проблемою у пошуках планувальних схем на поселеннях була відсутність внутрішньоконтекстуальної хронології. Такий стан речей призводив до того, що дослідники намагалися знайти систему в розташуванні різночасових будівель. Розглядаючи пам'ятки із внутрішньою хронологією (Велике Горнальське, Новотроїцьке городища та поселення у с. Горбове), О.В. Григор'єв приходить до висновку своїх попередників: ніякої помітної системи у взаємному розташуванні синхронних у часі жител немає, але, в той же час, він критикує твердження про скупчене розміщення будівель, аргументуючи його тим, що одночасні комплекси знаходилися на значній віддалі один від одного. У своїх побудовах він ставить під сумнів навіть сам пошук якихось закономірностей у розміщенні власне житлових споруд. Проте цей автор висуває гіпотезу про наявність садибної забудови, існування якої, на його думку, дозволило б по-новому розглянути питання забудови поселень роменської культури [Григор'єв, 2000, с. 76—79]. Подібні погляди на планування роменських поселень має і В.В. Єнуков, стверджуючи, що закономірностей у розташуванні об'єктів не спостерігається, оскільки не завжди можна встановити їх синхронність [Єнуков, 2005, с. 119, 120].

Отже, як можна перекоонатися із наведеного вище, практично всі дослідники, які тією чи іншою мірою торкалися питання забудови поселень роменської культури, одностайні у своїх думках щодо відсутності певної планувальної системи у них. Однак пошуки закономірностей у розміщенні будівель на території поселення все ж не припинялися. Цьому сприяло декілька моментів. У першу чергу це стосується доволі правильного розміщення будівель на площадці Донецького городища, що було явищем унікальним для роменської культури. Іншим важливим моментом стали дослідження на Великому Горнальському городищі, які виявили декілька хронологічних етапів його існування, і що головне — був обґрунтований факт різночасового існування житлових комплексів у межах одного поселення. Тобто пошук закономірностей у розміщенні жител не є вже таким марним, залишається відібрати критерії для вирішення цієї проблеми.

Однією з перших спроб можна назвати роботу Г.В. Борисевича та О.О. Узянова, які на при-

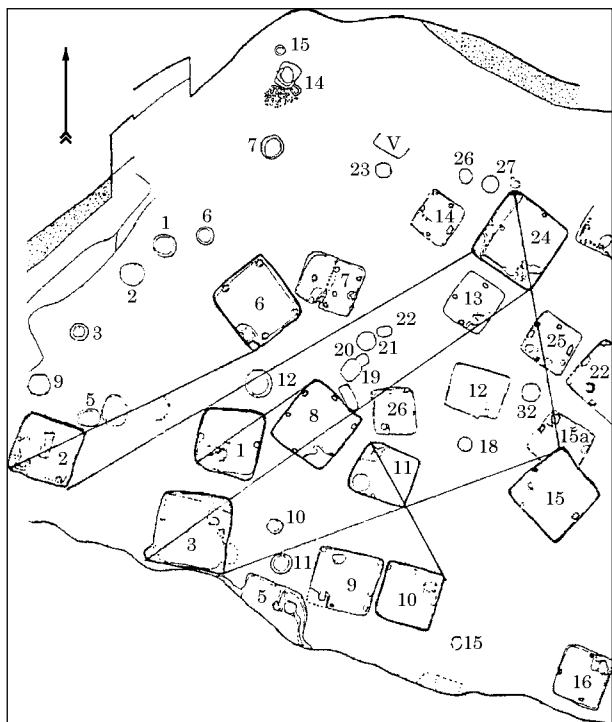

Рис. 1. Лінійна система на городищі Новотроїцькому (за Я.В. Бараном)

кладі Новотроїцького городища здійснили виокремлення етапів забудови цього населеного пункту [Борисевич, Узянов, 1987]. З часу розкопок питання характеру забудови городища не полишає дослідників і до сьогодні. І.І. Ляпушкін зазначав, що житлові будівлі розміщувалися досить скупчено на майданчику, без певної системи, хоча і припускав наявність декількох хронологічних етапів у його забудові.

Отже, аналізуючи взаємне розміщення жител на майданчику городища, Г.В. Борисевич та А.А. Узянов виділили декілька етапів його забудови. На першому етапі, на думку авторів, було зведено не менше 20 жител. Сім розташовано вздовж північного схилу в західній частині, інші 13 розташовані на східному плато. Групи жител роз'єднані неглибоким ровом та валом.

На другому етапі збільшується кількість жител у західній частині городища, їх кількість сягає 20, у той час як східна частина забудована лише трьома житлами. У цей ж час було засипано рів, у його південній частині збудоване житло. На цьому періоді відмічається зміна характеру забудови. Будівлі західної групи розташовані двома концентричними колами вздовж східного схилу пагорбу, дві найбільші за площею будівлі знаходяться на його вершині. Східна ділянка розмежована новим ровом та валом, цілком ідентичним із попереднім. Цей етап датується серединою IX ст. Всі будівлі гинуть у пожежі.

На третьому етапі найбільш заселеною залишається західна частина городища. Збудовано

вісім жител, які розташовані двома рядами вздовж південного схилу та на вершині пагорба. У східній частині наявні дві споруди. Поперечний рів закиданий. Етап датується кінцем IX — першою чвертю X ст. Таке планування дослідники пов'язали із топографічними умовами місцевості і виділили дві системи розташування споруд — на всій території городища житла орієнтовані довгими стінами вздовж горизонталей рельєфу, а на підвищенні, у західній частині — довільно [Борисевич, Узянов, 1987, с. 60—61]. Проте, незважаючи на детальний аналіз, здійснений авторами, значення роботи дещо втрачається, оскільки розширена публікація із наведеним планом забудови за хронологічними етапами так і не вийшла. Цей варіант забудови розкритикований М.Є. Персовим, котрий відкидає наявність поперечних валів та ровів та пропонує свій погляд на хронологію житлових комплексів. Стотно ж розміщення жител, то він дотримується думки, що забудова була вільною, а житлові будівлі розташовані одна від одної на відстані не менше 3 м [Персов, 1991, с. 85].

Дещо інше бачення стосовно забудови Новотроїцького городища, та й загалом слов'янських поселень I тис. н. е., має Я.В. Баран (рис. 1). Використовуючи в своїх побудовах систему діагональних прив'язок, дослідник обґрунтовує розміщення жител у межах одного поселення на основі родинних зв'язків його мешканців. Погоджуючись із висновком А.К. Байбуріна про діагональний принцип організації житлового простору у слов'ян [1983, с. 184], Я.В. Баран зазначає особливу роль маркування кутів, півного та протилежного за діагоналлю від нього — красного для орієнтування майбутнього житла в межах поселення [2004, с. 35]. На підкріплення своєї гіпотези дослідник наводить і цілу низку етнографічно зафіксованих обрядових дій, які передували зведенню житла [Баран, 2004, с. 33—36]. Ці кути при будівництві нового будинку повинні знаходитися на одній лінії з одним із кутів більш раннього житла, визначаючи у такий спосіб місце розташування майбутнього будинку [Баран, 2004, с. 36]. Стосовно Новотроїцького городища Я.В. Баран зафіксував такі лінійні зв'язки серед групи будівель, яка розміщена в західній частині городища [2004, с. 26]. Відповідно до запропонованої ним схеми хронологічно житла розташовані наступним чином: № 6—№ 2; № 24—№ 3; № 8—№ 4; № 10—№ 11; № 15—№ 24. Окрім цього, частина з них ув'язана у дві групи, характерні для підсистеми лінійно ув'язаних дугоподібних структур. Це житла № 2, 4, 24 та № 3, 11, 15 [Баран, 2004, с. 27, рис. 15]. Незважаючи на те, що дослідником розглянуті не всі житла, все ж можливість існування такої системи підкріплюється аналогіями з інших пам'яток пражко-корчацької та райковецької археологічних культур, а також

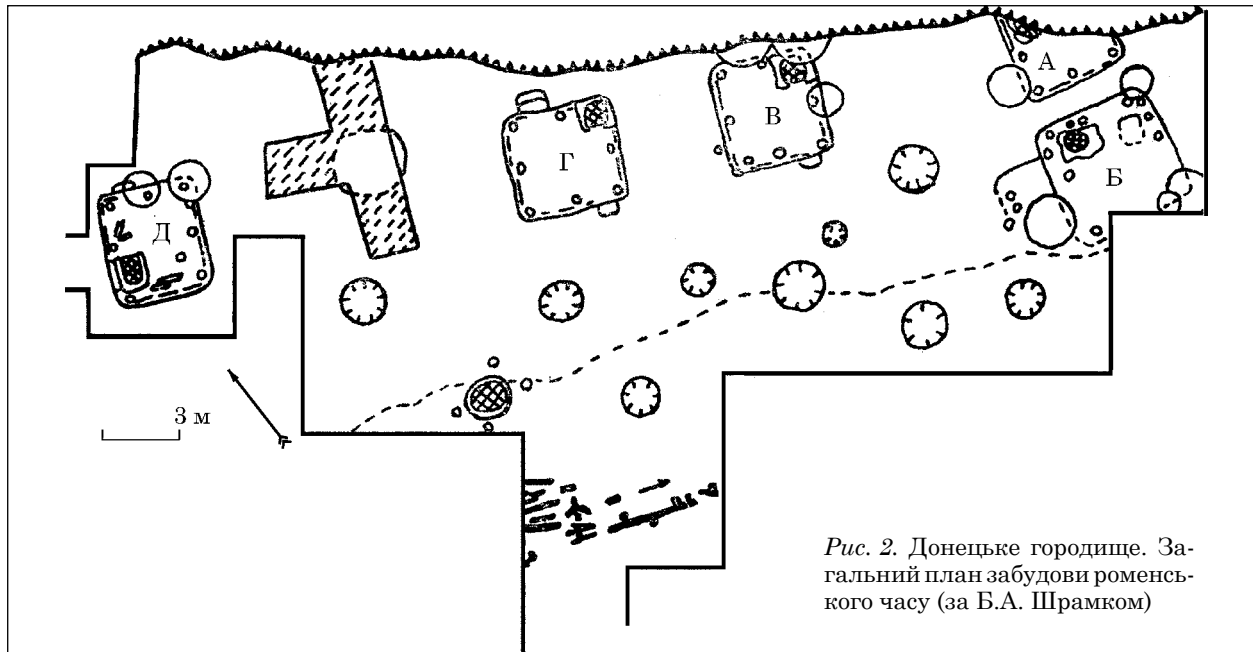

Рис. 2. Донецьке городище. Загальний план забудови роменського часу (за Б.А. Шрамком)

подібним плануванням слов'янських поселень Польщі, Німеччини, Чехії синхронних за часом [Баран, 2004, с. 26—27].

Вірогідно, що така ж система розміщення жител характерна і для іншої пам'ятки ранньороменського часу — Опішнянського городища. Проте для остаточного підтвердження існування описаної вище системи у плануванні цього городища існують певні перестороги. Це, зокрема, неповне вивчення території пам'ятки, відсутність внутрішньої хронології, а також певний відсоток житлових комплексів, які не пов'язані зі слов'янським етносом. Хоча наявність такої системи більш ніж вірогідна, з огляду на культурну та хронологічну подібність пам'ятки до поселень, де відмічена подібна лінійна система.

До спостережень зроблених Я.В. Бараном необхідно додати також і те, що житла зводилися не впритул одне до одного, як це вважалося раніше, а мали чітко регламентований порядок розміщення. Варто зазначити існування традиції не зводити нові будинки на місці старих, що добре простежено на Опішні та Новотроїцькому. Лише у двох випадках на Новотроїцькому городищі нові житла перекривали старі. Це житло 15, яке врізалось в кут житла 15а, а також № 39, яке перерізає кут житла № 44.

Для середнього етапу роменської культури надзвичайно інформативним стосовно характеру забудови виступає Донецьке городище (рис. 2). У ході археологічних досліджень 1955—57 та 1959—61 рр. було розкопано практично всю площадку городища, забудова якої мала досить регулярний характер. Розкопані житлові комплекси розташовані у лінію вздовж берега річки. Поруч із кожним житлом, на відстані від 3 до 6—7 м, знаходилась господарська яма. Таке їх розміщення і наштовхнуло автора

розкопок на думку про наявність вуличної забудови [Шрамко, 1962, с. 299—300]. Зазначене трактування забудови пам'ятки хоча і розглядалося як виняткове, та все ж було прийнято практично всіма дослідниками сіверянських старожитностей. Проте наявність елементів власне вуличної забудови була піддана критиці з боку О.Г. Дьяченка. Він наголошує на тому, що вуличне планування передбачає окреме розташування житлових та господарських будівель на протилежних боках вулиці, чого на Донецькому городищі не зафіксовано. Автор висловлює твердження, що внутрішня забудова городища повністю відповідає лінійній чи рядовій забудові давньоруського села, яка складалася у VIII—X ст. на території лісової смуги Східної Європи і специфічними рисами якої було розташування жител фасадами до річки, вздовж берега [Дьяченко, 1991, с. 42].

Для пізнього етапу опорною пам'яткою є Полтавське поселення. Тому на ньому варто зупинитися більш детально, оскільки видається можливим прослідкувати певну динаміку та характер забудови його території.

Заснування сіверянського поселення у Полтаві пов'язується із просуванням носіїв роменської археологічної культури у Нижнє Поворскля в IX ст. Власне з цього часу і починається формування території сіверянського, а згодом вже і давньоруського центру [Супруненко, 1999, с. 9]. Цей процес все ж не був разовою акцією. Він відбувався у декілька періодів.

Перш ніж перейти до огляду динаміки освоєння Полтавських пагорбів, потрібно коротко зупинитися на характеристиці топографічних умов, що впливали на розвиток урбанізаційних процесів. Територія, на якій сформувалося сіверянське поселення, є високим надворсклянським плато, на якому розташовані три панівні

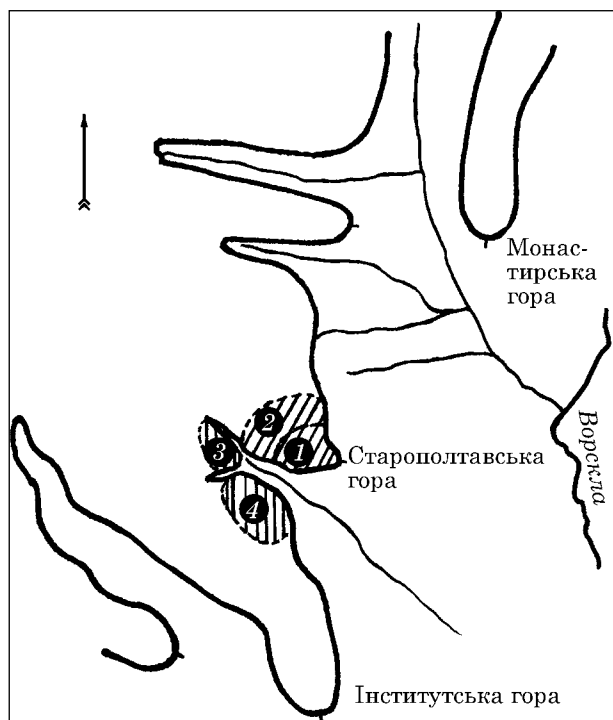

Рис. 3. Схема розміщення поселень роменської культури в межах м. Полтава (Топографічна основа: План Полтави 1800 р.). Умовні позначення: 1, 2 — городище та посад на Івановій горі; 3, 4 — поселення на Інститутській горі

висоти (з півдня на північ): Інститутська, Старополтавська та Монастирська гори. Означені топографічні домінанти розділені ярами — долинами невеликих струмків — приток Ворскли, що мали першочергове значення для розміщення поселення, оскільки були джерелом питної води.

Такі топографічні умови були цілком задовільними для влаштування сіверянами свого найранішого поселення на Старополтавській горі (рис. 3, 1). Як вже зазначалося, його виникнення припадає на IX ст. Зауважимо, що саме на цей час і припадає поява переважної більшості роменських городищ, як в ареалі усієї культури, так і в нижньоворсклинському мікрорегіоні [Сухобоков, 1975, с. 25—31; Григорьев, 2000, с. 55; Енуков, 2005, с. 63—68]. Вперше така локалізація обґрунтована В.Г. Ляскоронським, ним же наведено і опис решток цього укріплення [Ляскоронський, 1995, с. 35]. У подальшому ця гіпотеза була підтримана багатьма вітчизняними вченими [Супруненко, Пуголюк, Мироненко та ін., 2009, с. 7].

Археологічним підґрунтям для цього стали розкопки І.І. Ляпушкіна у 1946 р. В їх процесі, окрім господарських ям, досліджено також і три житлових об'єкти. Власне на них слід зупинитися детальніше. Матеріалів для чіткого датування не виявлено. Тому дослідник хронологічно розподілив їх наступним чином — із роменською культурою беззаперечно пов'язано житло В1, житла А та В2 датовано Х—ХІІІ ст.

[Ляпушкін, 1949, с. 72—73, 75]. Проте можна з певною вірогідністю вважати споруди В1 та А спорудами одного хронологічного етапу. На це вказує наявність печей, виготовлених в однаковій техніці. Вірогідно, що ці дві житлові будівлі слід датувати серединою IX — початком X ст. Цьому не суперечить і виявлений керамічний матеріал.

Окрім жител досліджених І.І. Ляпушкіним на Соборному майдані, комплекси, які датуються другою половиною/кінцем IX — початком X ст. виявлені і при розкопках на території кондитерської фабрики на початку 90-х рр. XX ст. [Супруненко, 1999, с. 11]. Тобто на місці одного з посадів, який безпосередньо примикав до городища (рис. 3, 2).

На користь того, що Соборний майдан є місцем первинного поселення свідчить і кількість знайдених на його території імпортованих передусім салтівського та арабського походження. До салтівського кола речей належить невелика, проте яскрава добірка знахідок. У заповненні житла А виявлено «...бронзову литу бляшку типу салтівського “дзеркала”, але меншого розміру (діаметр 4 см) і орнаментовану не з внутрішнього (де вушко), а зовнішнього боку: орнамент у вигляді розетки, облямованої обідком з трьох смужок ...» [Ляпушкін, 1949, с. 63, рис. 2, 1]. Відповідно до опису та малюнку, наведеному у публікації матеріалів, ця знахідка має аналогії в матеріалах Дмитрієвського археологічного комплексу. Подібні вироби належать до кола амулетів, які походять переважно із жіночих поховань [Плетнева, 1989, с. 99, рис. 49, 9], і датуються другою половиною IX ст. [Плетнева, 2003, рис. 18]. Окрім цієї знахідки, відомо ще декілька прикрас — сережки та персні [Супруненко, 1998, с. 93, рис. 88, 1—4, 6].

Без сумніву найцікавішою імпоротною знахідкою на цій ділянці є скарб арабських дирхемів. Він був виявлений у 1898 р. І.А. Зарецьким. До складу входило кілька сотень срібних арабських монет VIII—IX ст. [Супруненко, 1999, с. 12]. Скарб датується 882/883 рр. і належить до II періоду обігу куфічного срібла у Східній Європі (враховано 61 монету) [Кропоткин, 1978, с. 114; Янин, 2009, с. 119, рис. 17, 4, табл. I, II].

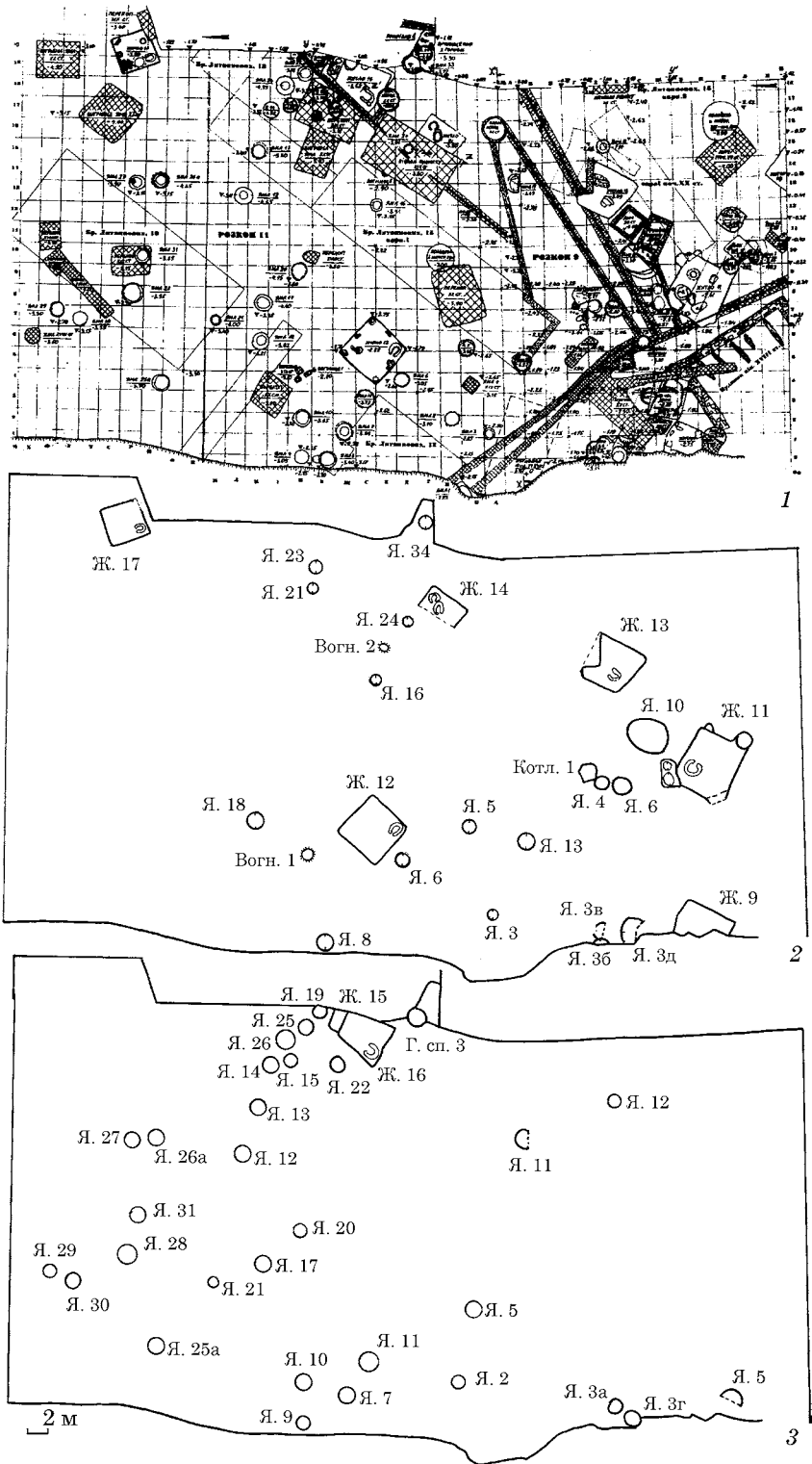
Таким чином, на території Соборного майдану спостерігається концентрація найбільш ранніх комплексів роменської культури, які представлені житловими будівлями, що датуються серединою IX — початком X ст. А також, значною, у порівнянні із іншими районами Полтавського сіверянського поселення, концентрацією салтівських імпортованих. До речі, до розміщення ядра поселення роменської культури на Старополтавській горі схилилися В.Г. Ляскоронський, І.І. Ляпушкін, О.В. Сухобоков, В.В. Приймак та О.Б. Супруненко.

Наступною містотворчою домінантою є Інститутська гора. На сьогодні її територія найбільш повно археологічно досліджена. Під час

Рис. 4. План ділянки посади літописної Лтави на Першотравневому проспекті (1) [Супруненко, 1998]; план розміщення житлових та господарських об'єктів кінця Х — початку ХІ ст. (2); план розміщення житлових та господарських об'єктів ХІІ—ХІV ст. (3)

широкомасштабних археологічних розкопок проведених у 1997—99 та 2007 рр. досліджено значні площі забудови поселення часу літописних сіверян та Київської Русі. Слід зауважити, що досліджені в різних частинах Інститутської гори рештки житлової забудови за своєю концентрацією, принаймні для сіверянського етапу, дозволяють припускати наявність на цій території не менше двох селищ, відокремлених одне від одного природними межами. Перше селище розташоване на пониженій ділянці плато корінного берега Ворскли, яка обмежена ярами — відгалуженнями Мазурівського та Миколаївським, тобто на тій ділянці на якій проведено дослідження у 1997—99 рр. (рис. 3, 3). Інше селище розміщувалося на північній захід від Миколаївського яру, і, вірогідно, займало решту частини Інститутської гори, яку досліджували у 2007 р. (рис. 3, 4).

Під час охоронних археологічних досліджень на посаді літописної Лтави в 1998 р. експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології (керівник О.Б. Супруненко) у двох розкопах — № 9 та № 11 — виявлені залишки садибної забудови, котра належить до пізньороменського часу (рис. 4, 1). У процесі досліджень виявлено рештки шести напівземлянкових жител та значну кількість господарських об'єктів. У цілому житлові та господарські об'єкти складають окремі житло-господарські комплекси — садиби, які розташовані одна навпроти одної і майже збігаються за напрямком із сучасною вулицею Братів Литвинович [Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, с. 47—68].

Більш чи менш чітко виділяються межі чотирьох таких житлово-господарських комплексів. Це житло № 9 та прилеглі до нього господарські ями № 3б, 3в та 3д. Наступний комплекс включає у себе житло № 12, господарські ями № 3, 5, 6, 8, 13, 18, а також розташоване поруч із житлом відкрите вогнище № 1. Зазначені комплекси утворюють правий бік «вулиці». Лівий бік цієї «вулиці» складає дещо більша кількість комплексів.

Житло № 11 та розташовані поруч господарські ями № 4, 9 (Р. 9/98), 10 і котлован № 1; житло № 14, господарські ями № 14 (Р. 11/98), 16, 23 і вогнище № 2. Що ж стосується житла № 14, то автори розкопок, визначили його як приміщення виробничого характеру [Супруненко, Кулатова, Приймак, 2001, с. 52—76]. Таке його трактування в цілому не суперечить зарахуванню цього комплексу до категорії житлових, адже використання майстерні під житло було доволі поширеним явищем у середньовіччі, і, на думку деяких вітчизняних учених, було проявом відособлення ремісників від основного масиву мешканців поселення, провідними заняттям яких були землеробство та тваринництво [Відейко, Терпиловський, Петрашенко, 2005, с. 130—132]. Що ж стосується жител № 13 та № 17, то з ними не вдалося пов'язати якихось господарських комплексів, причиною чого могла бути деструкція останніх спорудами пізніших епох (рис. 4, 2). Наведений опис взаємного розміщення житлових та господарських споруд можна пов'язати із садибою чи двором. Що ж стосується їх меж, то вони могли бути огорожені природною зеленою огорожею або тином чи огорожею з дощок. І хоча археологічні методи для фіксації останньої обмежені, все ж наявність її підтверджується згадками в писемних джерелах та етнографічних матеріалах.

Описане розташування виявлених об'єктів дозволяє вбачати у ньому елементи забудови наближеної до вуличної, оскільки вулицею в населених пунктах називається простір між двома рядами будинків для проходу та проїзду [Улиця, 1970, с. 818]. Також на користь висунутого припущення свідчить і хронологія існування виявлених об'єктів. Поява житлових та господарських комплексів на цій ділянці посади датується у межах X ст., а їх загибель припадає на початок XI ст., саме на той час, коли зазнає військового погрому сіверянська Лтава, опосередкованим свідченням чого є загибель зазначених споруд у пожежі, сліди якої зафіксовані у всіх, без винятку, будівлях.

У подальшому, приблизно із середини та кінця XI ст. і до XIII—XIV ст. цю ділянку посади використовували переважно у побутових цілях, підтвердженням чому є значна кількість господарських ям різноманітного призначення. Що ж стосується житлових комплексів, то їх виявлено лише два (рис. 4, 3).

Таким чином, наведені відомості відносно розташування житлово-господарських комплексів на посаді сіверянської Лтави дозволяють співвіднести це поселення з тими, де прослідковано певну систему в раціональній організації життєвого простору, принаймні, у роменський час. Взаємне розміщення описаних комплексів свідчить на користь наявності планування максимально наближеного до вуличного.

Наразі варто зазначити, що певні початки планування простежені і на Великому Горнальському городищі. Там будівлі вишикувані по периметру стін оборонних споруд, утворюючи на ранньому етапі існування городища, у його центрі незабудований майданчик, який, на думку автора розкопок, слугував для проведення загальних зборів чи язичницьких свят [Куза, 1981, с. 27—28]. Також схожа на лінійно-рядову забудова простежена на городищі Титчиха боршевської культури [Москаленко, 1965, с. 61—62].

Розкопками ж 2007 р. виявлено дещо меншу кількість житлових комплексів роменської культури. Під час досліджень на Першотравневому проспекті, 21 виявлено п'ять житлово-господарських комплексів, які належать до пізнього етапу роменської культури. Виникнення будівель 1, 2, 5 датується рубежем X—XI ст., а їх загибель припадає на середину XI ст. [Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009, с. 41—45, 48—51, 60—72]. Інша будівля, житло 6, датується початком — другою чвертю XI ст. [Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009, с. 86—111]. У наступному розкопі, який був розташований практично поруч — на Першотравневому проспекті, 19, виявлено лише одне житло. Хронологічні межі його функціонування вкладаються в початок — третю чверть XI ст. [Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009а, с. 49—63].

Необхідно зауважити, що датування означених будівель, здійснене на підставі керамічного матеріалу, передусім імпортного давньоруського, підкріплюється і конструкцією печей. В усіх досліджених житлах, опалювальні споруди зводилися із принесеної глини, переважно із застосуванням прутчастого каркасу і завжди на певній відстані від стін котловану. За своєю формою вони наближені до овальних чи підковоподібних споруд. Відповідно до своїх конструктивних особливостей описані печі належать до типу II за О.В. Григор'євим, поява яких в роменському домобудуванні припадає на рубіж IX/X — першу чверть X ст. [Григор'єв, 2000, с. 48].

Стосовно території Миколаївської гірки, то за наявним матеріалами, можна стверджувати, що вона була освоєна сіверянами у господарських цілях. Під час проведених археологічних досліджень на її території виразних об'єктів роменської культури не виявлено. Одним із можливих пояснень цього факту, може бути їх руйнація в ході будівельної діяльності населення Полтави у XVIII—XIX ст., хоча в культурних нашаруваннях кераміка роменської культури зустрічалася на всій площі розкопу [Супруненко, Мироненко, Пуголовок та ін., 2008].

Отже, на підставі наявних сьогодні археологічних матеріалів видається доречним виокремити в процесі розвитку Полтавського

сіверянського поселення принаймні два (умовні) етапи в заселенні цього центру нижньоворсклинських сіверян. Перший етап припадає на середину IX ст., коли сіверяни створюють укріплення на території Соборного майдану. Вони заселяють мис Старополтавської гори, який захищають із боку поля валом та ровом [Супруненко, 1999, с. 9]. До цього етапу належать рештки житлово-господарських комплексів виявлених як на майданчику городища, так і на місці одного із селищ-посадів. Датування цих комплексів здійснюється на підставі керамічного матеріалу, а також на характерних особливостях житлобудування того часу, а саме на конструкції опалювальних пристроїв (тип I). Також на користь того, що ця територія була освоєна сіверянами найраніше, свідчить і кількість знахідок салтівських імпортів та арабських монет другого періоду обігу кувачинського срібла в землях Східної Європи. У подальшому, імовірно з середини X ст., розпочинається другий етап розвитку сіверянського центру. Він пов'язується із розширенням меж початкового поселення. Сіверяни заселяють Інститутську гору створюючи доволі щільну забудову на цій ділянці, з елементами вуличного планування [Пуголовек, 2007, с. 143—147]. Цей етап маркується появою характерної давньоруської кераміки, а також зміною в конструкціях печей — вони стають повністю виліпленими з глини, переважно із застосуванням каркасу, і що характерно, втрачають зв'язок із стінами котловану (тип II). На цьому етапі простежується відсутність знахідок салтівських речей у комплексах досліджених на Інститутській горі. У цілому це характерно для роменських пам'яток першої половини — середини X ст., коли їх кількість значно зменшується [Григор'єв, 2000, с. 124]. Проте приблизно з останньої чверті X ст. деякими дослідниками відмічається новий салтівський імпульс на Пслі та Ворсклі, який пов'язується з міграцією частини салтівського населення після печенізького погрому та походу Святослава на Каганат [Приймак, 1999, с. 30—31]. Зокрема, до проявів цього імпульсу в Полтаві можна зарахувати появу ранньогончарних горщиків, що за орнаментациєю та технологією виробництва знаходять паралелі в матеріалах салтівської культури [Мироненко, 1999а, с. 50, рис. 1, 1, 2; Флеров, 1984, рис. 25], а також у характері опалювальних споруд. Мова йде про використання поруч із пічками вогнищ. Зокрема, таке поєднання простежено в житлах № 4/97, 12/98, 14/98, 17/98, досліджених на Інститутській горі [Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, с. 56; Супруненко, Кулатова, Приймак, 20001, с. 66—75]. Можливо, що із салтівською традицією має зв'язок і досліджене на Інститутській горі у 1998 р. поховання. Його особливістю є те, що воно здійснене у господарській ямі початку XI ст. [Артем'єв, 1999, с. 69], що не характерно

для поховального обряду роменської культури [Сухобоков, 1975, с. 71—74; Григор'єв, 2000, с. 109—120]. Зібгана поза та орієнтація головою на захід знаходять аналогії серед поховань на Маяцькому селищі, зокрема із похованням у ямі 23 [Винников, Афанасьєв, 1991, с. 100, рис. 42].

Отже, можна припустити, що із цим етапом і завершується формування території сіверянської Лтави, від середини X ст. всі елементи поселення співіснують до часу погрому у перших десятиріччях XI ст. Звісно, що запропонована схема розвитку Полтавського поселення з IX і до XI ст. не є кінцевою, і відповідає рівню розвитку джерельної бази. Вірогідно, що в подальшому, завдяки розробці більш чітких хронологічних схем та розширенню джерельної бази відбудеться й уточнення виділених етапів.

Наведений огляд планової схеми трьох різночасових роменських поселень дозволяє із впевненістю говорити про існування чітких закономірностей в процесі освоєння меж населеного пункту сіверянами. На ранньому етапі (городище Новотроїцьке) забудова поселення регламентувалася родинними зв'язками і здійснювалася на підставі лінійних закономірностей. Для наступного етапу, прикладом для якого є Донецьке городище, планувальна закономірність вже є дещо іншою — житла розташовані відповідно до лінійно-рядової забудови. Характерно, що між ними існували проходи шириною близько 5 м і більше. О.Г. Дьяченком висловлене припущення, що всі житла утворювали один ряд, який міг складатися з 25—30 будівель [Дьяченко, 1991, с. 42]. Варто зазначити, що поруч із кожним житлом виявлено господарську яму. Вірогідно, що таке взаємне розташування житла та господарської споруди свідчить про виділення меж садиб (житлово-господарських комплексів). Чіткіше існування таких житлово-господарських комплексів фіксується за матеріалами Полтавського поселення. Житла, які належать до пізньороменського етапу, оточені, переважно, декількома господарськими ямами. Найбільш показовим є житлово-господарський комплекс № 11, до складу господи якого, окрім ям, входила ще й господарська споруда. Стосовно ж розташування цих комплексів, то воно є наближеним до вуличного.

Відповідно до матеріалів, отриманих в результаті аналізу характеру забудови поселень сіверян, видається слушним звернутися до матеріалів сусідніх територій, а саме до Київської Русі на заході та до Хозарського каганату на сході.

Розпочнемо огляд із територій, які входили до складу Каганату. Рештки садибної забудови були виявлені С.О. Плетньовою під час досліджень Дмитрієвського археологічного комплексу. На одному із прилеглих до городища селищ у підніжжя Миронової гори, в результаті розкопок виявлені рештки житлових та

господарських будівель, які розташовані хаотично, але дослідниця зуміла виділити декілька дворів, хоча, на її думку, і досить умовних. Такий двір складався з декількох жител, господарських споруд та ям. У кожному такому дворі виділялося житло з гончарним колом, яке, на думку С.О. Плетнєвої, було центром такого комплексу [Плетнева, 1989, с. 60—61].

В іншому регіоні Хозарського каганату — степах Наддніп'я — поява садиб, на думку Л.І. Красильнікової, свідчить про перехід до осілості та виникнення окремого господарства з правом його власників на окрему частину селища. Спираючись на археологічний матеріал, встановлено приблизний розмір таких садиб, що складає 50—60 м. Аналізуючи будівлі, що супроводжують житло, припускається наявність трьох типів садиб, а саме: простих, до яких входило виключно житло та невеликий простір навколо нього; садиб із житлами та господарськими спорудами, побудованими окремо від нього; садиб аналогічних до другого типу, але ще й із наявністю будівель ремісничого призначення. Датуються такі комплекси IX ст.

Стосовно планіграфії поселень, то виявлено наявність двох варіантів планування селищ, яке в цілому залежало від рельєфу місцевості: кутовий; порядок розміщення у вигляді півкільця; лінійний, за якого споруди розташовано з елементами вуличного планування [Красильнікова, 2005, с. 13—15].

Традиційно археологи, які досліджували генезу східнослов'янських міст, пов'язували появу вулиць та садибної забудови з утворенням Київської Русі. Вулиці мали вигляд проїздів поміж двох рядів огорожі, що оконтурювали садибу, будівлі якої розташовували, як правило, у глибині двору. Що ж стосується напрямку вулиць, то в переважній більшості він залежав від умов місцевості. Вулиці сходилися до головної торгової площі, до міських воріт або ж до дитинця. Головним елементом забудови давньоруського міста вважалася садиба, поява якої в планувальній системі міста припадає на X—XI ст. [Кутовой, 1984, с. 67]. Відносно планування та забудови садиб відмічалися ознаки майнової диференціації. Садиба пересічного мешканця давньоруського міста розміщувалася на невеликій земляній ділянці і складалася із власне помешкання та господарських споруд розташованих поруч [Асеев, 1969, с. 20—22].

Таким чином, відштовхуючись від отриманих матеріалів, можна припускати, що роменське поселення, як і взагалі слов'янське, від початку свого існування мало чітку закономірність у розміщенні жител на його території. Інша річ, що із повним часом такі закономірності змінювались. Цілком імовірно, що зміна планування поселення — поява садиб — пов'язана із розпадом родоплемінного ладу, який завершився на рубежі X—XI ст. [Фроянов, 1996, с. 292].

Артем'єв А.В. Морфометричні аспекти зубо-щелепної системи давніх мешканців літописної Лтави (за матеріалами поховання XI ст.) // АЛЛУ. — 1999. — № 1 (5). — С. 69—72.

Асеев Ю.С. Архітектура Київської Русі. — К., 1969.

Байбурич А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. — Л., 1983.

Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ; Чернівці, 2004.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б., МIRONENKO К.М. Середньовічна історія Полтавщини (V — перша половина XVI століття). — Полтава, 2004.

Борисевич Г.В., Узанов А.А. Микрорельєф и грунт как вспомогательные источники для реконструкции этапов застройки Новотроицкого городища // Методы естественных наук в археологии — М., 1987. — С. 56—61.

Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культурные комплексы Маяцкого селища (материалы раскопок Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции). — Воронеж, 1991.

Григорьев А.В. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000.

Дьяченко А.Г. О характере жилищно-хозяйственной архитектуры и планировке Донецкого городища в IX — начале X в. // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 37—43.

Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей. — Курск, 2005.

Колода В.В. Слов'яно-хазарські відносини крізь призму нових археологічних даних з басейну Сіверського Дінця // АЛЛУ. — 2005. — № 1—2 (17—18). — С. 72—81.

Коротя О. Використання скіфських городищ у ранньослов'янський та давньоруський час // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. — Чернівці, 2004. — С. 50—52.

Красильнікова Л.І. Будівлі салтово-маяцької культури Наддніп'я: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2005. — 22 с.

Кропоткин В.В. О топографии кладов куфических монет IX в. в Восточной Европе // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 111—117.

Куза А.В. Большое городище у с. Горналь // Древнерусские города. — М., 1981. — С. 6—39.

Кулатова І.М., МIRONENKO К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X—XIV ст. з розкопок літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. — 1999. — № 1 (5). — С. 47—68.

Кутовой А.И. Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города // Древнерусский город: Материалы Всесоюз. археол. конф., посвящ. 1500-летию города Киева. — К., 1984. — С. 65—67.

Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.; Л., 1961 (МИА. — № 104).

Ляпушкин И.И. Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. на території м. Полтави (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 р.) // АП УРСР. — 1949. — Т. I. — С. 58—75.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы: Передрук: Вид. 2-е, репр., доп. — Полтава, 1995. — Препринт, вип. 9.

Макаренко М.О. Городище Монастирище // Научный сборник Исторической секции ВУАН. — К., 1926. — Т. 19. — С. 3—23.

МIRONENKO К.М. Ранньокружальна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави (за

розкопками 1997—1998 рр.) // ПАЗ — 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень). — Полтава, 1999. — С. 49—55.

Москаленко А.Н. Городище Титчиха. Из истории древнерусских поселений на Дону. — Воронеж, 1965.

Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М., 1970.

Персов Н.Е. Относительная хронология жилищ городища Новотроицкого // Вестн. МГУ. — 1991. — Серия 8: История. — Вып. № 4. — С. 77—86.

Петрашенко В.О. Архитектура поселень у слов'янський та давньоруський час. VIII—XIII ст. // Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. — К., 2005. — С. 115—160.

Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс). — М., 1989.

Плетнева С.А. Кочевники Южнорусских степей в эпоху средневековья (IV—XIII века). — Воронеж, 2003.

Приймак В.В. Регіональні особливості роменської культури // АЛІУ. — 1999. — № 1 (5). — С. 11—19.

Пуголовек Ю. Про планування посаду літописної Лтави у X — на початку XI ст. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. — Чернівці, 2007. — С. 143—147.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава, 1998.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовек Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. — Київ; Полтава, 2008.

Супруненко О.Б., Пуголовек Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — Київ; Полтава, 2008. — Частина перша.

Супруненко О.Б., Пуголовек Ю.О., Мироненко К.М. та ін. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора — Київ; Полтава, 2009. — Частина друга.

Супруненко О.Б. Літописна Лтава (до 1100-річчя міста Полтави за даними археологічних досліджень) // ПАЗ — 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень). — Полтава, 1999. — С. 9—27.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.) // АЛІУ. — 2001. — № 1 (9). — С. 52—76.

Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Левобережжя (роменська культура і її предшественники). — К., 1975.

Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Левобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992.

Флеров В.С. Маяцкий могильник // Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции. — М., 1984. — С. 142—199.

Фроянов И.Я. Рабство и данничество у восточных славян. — СПб., 1996.

Шерстюк В.В. Дослідження різночасового поселення Глинське 4 у Середньому Поворсклі // АЛІУ. — 2007. — № 1—2 (21—22). — С. 13—31.

Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тысячелетии н. э. — К., 1985.

Юренко С.П. Домобудівництво населення Дніпровського Левобережжя в VIII—X ст. // Археологія. — 1984. — Вип. 45. — С. 34—46.

Юренко С.П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АН УССР в 1977 году // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 63. — 13 арк.

Янин В.Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. — М., 2009.

Ю. А. Пуголовек

К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРЕ ПЛАНИРОВКИ ПОСЕЛЕНИЙ РОМЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматривается характер планировки поселений роменской культуры на материалах Новотроицкого и Донецкого городищ, а также Полтавского поселения, которые относятся к раннему, среднему и позднему этапам развития культуры соответственно. В результате анализа плановой схемы разновременных поселений были выявлены четкие закономерности в процессе освоения границ населенного пункта, которые трансформировались в результате социальных изменений в северянском обществе.

Yu. O. Puholovok

NATURE OF SETTLEMENT PLANNING IN ROMENSKAYA CULTURE REVISITED

The planning characters of romenskaya culture settlement are examined in the article. Analysis based on materials of three noncontemporaneous hillforts (Novotroitske, Donetsk, Poltava). In result of the settlements plans analysis were identified clear patterns in the development of settlement territory. Changes in the severyan society.

К. М. Капустін

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ ЗМІНИ ТОПОГРАФІЇ ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я В СЕРЕДИНІ XIII—XV ст.

У статті розглядається проблема зміни топографії поселень Середнього Подніпров'я у середині XIII—XV ст., проаналізовано причини таких змін та виокремлено регіональні відмінності.

Ключові слова: Східна Європа, Середнє Подніпров'я, середні віки, історія, топографія.

У сучасній історичній науці значна увага приділяється вивченню проблем формування та розвитку окремих поселенських структур доби Середньовіччя, Нового Часу тощо. Змушені констатувати, що у деяких роботах недостатньо досліджені питання про умови формування та закономірності девелопменту різних поселенських структур у просторі та часі. Ще менше визначені фактори, які безпосередньо впливали на динаміку та характер розвитку конкретних поселень.

Слід при цьому пам'ятати, що людське суспільство з давніх-давен перебуває у тісному зв'язку з природним середовищем. Природні та антропогенні чинники визначають характер господарського та економічного життя соціуму, а останній змінюється й пристосовується у відповідності до певних умов життя. Починаючи з доби палеоліту і до сьогодення, природні умови значною мірою визначають спосіб життя людини, характер її господарської діяльності, співвідношення у користуванні результатами сільськогосподарського і ремісничого виробництва, а також промислів у житті окремого соціуму. Природно-географічні чинники є визначальними у процесі формування окремих поселенських структур протягом тривалого часу історії людства.

Спробуємо з'ясувати, яким чином і у якій мірі екологічні та природно-географічні фактори, а також історичні події впливали на життєдіяльність

людини (а саме, на топографію розташування поселень) у XIII—XV ст. Передусім схарактеризуємо умови, в яких відбувався розвиток поселенських структур у попередній історичний період.

Відомо, що у VIII ст. відбулися зміни кліматичної ситуації у всьому світі. У цей час настає, так званий, малий кліматичний оптимум (VIII—XIII ст.), який характеризується значною мінливістю кліматичних умов, деяким збільшенням вологості, теплою температурою субатлантичного клімату [Борисенко, Пасецкий, 1983, с. 23, 59, 60, 62].

Прогресивний розвиток сільського господарства та ремесел дозволив давньоруському суспільству освоїти та почати обробляти більшість відомих типів ґрунтів Середнього Подніпров'я. Наприклад, на території Чернігівського Задесення цей процес проходив у кілька етапів. На першому (X ст.) — освоювали лучні, ясно-сірі й сірі лісові та дерново-підзолисті супіщані й легкосуглинкові ґрунти [Ситий, 1998, с. 4]. У XI ст. (другий етап) — вперше починають обробляти чорноземні лісостепові та темно-сірі лісові ґрунти й чорноземні опідзолені. Тенденція до подальшого освоєння родючих, але складніших для обробки ґрунтів спостерігається у XII—XIII ст., що пов'язується з поширенням двопільля та трипільля, а також прогресивним розвитком сільськогосподарських знарядь праці [Ситий, 1998, с. 7]. Подібні процеси характерні для всіх регіонів Київської Русі (зокрема для Рязанської, Смоленської, Полоцької земель тощо) [Чернецов, Стрикало, 2003, с. 18—33; Алексеев, 1975, с. 202—239; Макаров, Захаров, 2003, с. 131—150].

Топографічне розташування давньоруських поселень було різним і залежало від багатьох факторів — природно-географічних, історичних, а також антропогенних. Адже взаємов-

плив природних та антропогенних чинників формував господарський уклад, характерний для відповідної історичної епохи (визначався природними умовами, досконалістю сільсько-господарських знарядь, рівнем агротехнічних та агрономічних знань населення тощо).

Поселення епохи Київської Русі розташовані переважно по берегах річок та струмків, поширеними були й такі, що знаходилися біля водойм на вододілах, у заплаві річки чи підвищенні посеред болота тощо. Співвідношення між поселеннями, розташованими у різних топографічних умовах, варіювалося в залежності від регіону. Зокрема, у межиріччі Дніпра та пониззя Десни переважають поселення, які розташовані на берегах річок (56 %); відомі також пам'ятки на узвишсях у заплавах річок (16 %), витоках річок та ручаїв (11 %), мисах або невеликих горбкуватостях між річкою та ручаєм (9 %), на схилах блюдцеподібних западин (8 %) [Шекун, Веремейчик, 1988, с. 103]. У Чернігівському Задесенні абсолютна більшість поселень розташована на берегах річок (58 %); відомі поселення на берегах озер та боліт (27 %), узвишсях у заплаві річки та серед болота (15 %) [Ситий, 1998, с. 92]. Прирічкове розташування поселень притаманне для території України, особливо Середнього Подніпров'я, з його розвинутою річковою мережею [Беляєва, 1986, с. 397; Куза, 1985, с. 98], поширення інших типів топографічного розташування, у більшості, залежало від особливостей рельєфу певних мікро- та макрорегіонів.

Сприятливі кліматичні умови та політична ситуація у VIII—XIII ст. зумовили поступове збільшення чисельності населення (лише за період з X по XIII ст. кількість населення всієї Європи зросла приблизно у 1,5—2 рази) [Романчук, 1975, с. 20], внаслідок чого відбулося поступове формування, різних за характером господарювання, поселенських структур давньоруської держави в залежності від природно-географічних та історичних умов. Так, на теренах Північно-Східної Русі (Новгородська земля) концентрація населення у регіонах була нерівномірною, значна кількість поселень невеликого розміру знаходилася на незначних прирічкових узвишсях моренного походження, за межі яких поселенці не виходили, не освоюючи тим самим вододіл [Кизилов, 1973, с. 57]. Зміни у характері розселення відбувалися разом зі зміною географічного розташування. У регіонах, де переважали лісні ландшафти, розселення проходило переважно по річках (Смоленська, Полоцька земля) [Кизилов, 1973, с. 65], а якщо дозволяли умови, переміщувалося на вододіл (Володимиро-Суздальська земля) [Кизилов, 1973, с. 60, 62].

На землях Південної Русі характер господарювання та система заселення змінювалися також відповідно до природних умов. Так, на Лівобережжі найбільш заселеними були території межиріччя Дніпра та пониззя Десни, Чернігівського

Задесення та південні райони літописної «Сновської тисячі». Тут на заселення впливали, у першу чергу, сприятливі природні умови, серед яких велику роль відігравали рівень родючості ґрунтів, звільнення території від лісів, наближеність до великих річок, корисні копалини тощо [Веремейчик, 2003, с. 47]. Щодо території Правобережжя, то тут простежено тенденцію до більш щільного та кількісно потужнішого заселення лісостепових ділянок басейнів, екотонів та більш розрідженого на Поліссі [Томашевський, 2003, с. 19]. У глибинних типових природних територіях спостерігається оформлення галузевої спеціалізації (сільське господарство — у Лісостепу, промислове виробництво — на Поліссі (певний образ лісового господарства, у межах якого відбувається поєднання ремісничого напрямку ведення господарства з натуральними промислами регіону [Моця, Томашевський, 1994, с. 37]), а у смугах ландшафтних стиків відчутна тенденція до комплексного характеру господарської діяльності [Томашевський, 2003, с. 67]. Така ситуація характерна і для інших регіонів Південної Русі (Переяславщина, Чернігівщина тощо), адже розташування поселень у зоні ризикованого землеробства, де сільське господарство не гарантувало прожиткового мінімуму, сприяло пошукам інших джерел існування, розвитку ремесел та промислів [Самсонова, Готун, 1998, с. 52].

На початку — у середині XIII ст. відбувалися природні та політичні катаклізми в історії населення не лише Європи, але й всього Євразійського континенту. У першу чергу, завершився малий кліматичний оптимум та розпочався малий льодовиковий період, який із деякими флуктуаціями продовжувався до середини XIX ст. [Борисенко, Пасецкий, 1983, с. 23]. У цей час відбулася різка дестабілізація кліматичних умов та похолодання, що призвело до зростання нестійкості атмосферних процесів, активізації циклонічної діяльності, збільшення кількості паводків та інших кліматичних екстремумів [Борисенко, Пасецкий, 1983, с. 28]. У цілому помітна тенденція до збільшення кількості опадів у період похолодання (XIII—XV ст., XVII—XIX ст.) та зменшення у періоди потепління (XVI ст.) [Безусько, Климанов, Шелян-Сосонко, 1988, с. 134]. Окрім того, у середині XIII ст. землі Київської Русі зазнали спустошення монгольськими військами, що стало переломним моментом в історії не лише Русі, але й багатьох країн континенту. Військові дії завдали нищівного удару по суспільно-політичному, економічному та культурному життю на Подніпров'ї [Русина, 1998, с. 25].

Політичні та кліматичні зміни призвели до початку перебудови поселенських структур. Зокрема, сучасні археологічні дослідження дозволяють говорити про зміну топографії, розмірів, характеру ведення господарства окремих поселень та, певною мірою, про часткову перебудову поселенських структур домонгольського часу. У сучасній історичній науці існують два погляди

щодо розвитку поселенських структур післямонгольського часу. Перший ґрунтується на розробках російських дослідників (на матеріалах розкопок пам'яток Псковської і Новгородської землі, на Білому та Кубенському озерах; на землях, що не зазнали спустошень від монгольської навали [Макаров, 2000, с. 8]), які зазначають, що у другій половині XIII—XIV ст. змінюється топографія поселень, нові утворюються на вододілах, поселення дрібнішають, і домінуючим типом стає одновірний [Макаров, Захаров, 2003, с. 150; Івакин, 2003, с. 63]. Другий базується на матеріалах межиріччя Дніпра та Десни, а також Чернігівського Задесення, де життя продовжується лише на поселеннях, розташованих на узвишсях у заплавах річок або серед боліт, поселення тут також невеликі, можливо одновірні [Веремейчик, 1998, с. 54; Ситий, 1998а, с. 3—9]. Ці два погляди на сьогодні є домінуючими у сучасній науці стосовно проблеми розвитку поселенських структур другої половини XIII—XV ст.

Щодо території Дніпровського Правобережжя (для прикладу візьмемо територію Київської землі), то картографування й аналіз топографії поселень середини XIII—XV ст. свідчить, що зміни топографії поселень, як це зафіксовано на пам'ятках Північно-Східної Русі та Дніпровського Лівобережжя, тут не відбувається. Так, на Правобережжі, у межах Київської землі, картографовано 85 археологічних пам'яток золотоординського та литовського часу. Усі поселення за характером топографії поділяються на такі, що розташовані на мисах, на берегах річок або струмків та на підвищеннях у заплаві річки або серед болота. У відсотковому еквіваленті вони розподіляються наступним чином: на мисах, утворених вигином річки, розташовано 52 % поселень; на берегах річок та у заплаві 40 % та 8 % відповідно. Зауважимо, що дотепер на території Київської землі не відомо жодного поселення розташованого на вододілі, заплаві ж пам'ятки становлять лише незначний відсоток від загального масиву [Капустін, 2009, с. 78—83]. Причиною цього, окрім політичних та природно-географічних факторів, може бути ступінь вивченості археологічних пам'яток даної території середини XIII—XV ст., адже саме якість дослідження впливає на його висновки.

Для з'ясування причин, які впливали на зміну або збереження сталої топографії поселень у XIII—XV ст. детальніше розглянемо кліматичні та природні умови окремих регіонів.

Аналізуючи особливості розвитку поселенських структур Північно-Східної Русі, можна зробити деякі висновки щодо причин зміни топографії неукріплених пам'яток у XIII—XV ст. У першу чергу це природні фактори (характер та ступінь виснаженості ґрунтів, кількість опадів), а також антропогенний вплив, особливості розселення тощо. На процес утворення та трансформації поселенської інфраструктури регіону впливали політична та економічна ситуація, а також характер господа-

рування. Зокрема, одна з причин занепаду Білоозера — виснаження промислових ресурсів регіону, у зв'язку з чим постала необхідність у зміні господарського укладу життя. І саме необхідність переорієнтації господарства на збільшення питомої ваги аграрного сектору в економіці та розширення сільськогосподарських угідь призвели до занепаду Білоозера та утворення на протилежному березі Білого озера Білозерська — нового центра сільськогосподарської округи регіону [Захаров, 2000, с. 45]. Особливості географічного розташування Володимиро-Суздальської, Новгородської, Рязанської земель дозволяли їх мешканцям освоювати землі, які до того ніколи не використовували для ведення сільського господарства [Макаров, 2000, с. 7]. Особливо цей процес пожвавився у XIII ст., коли відбувалася еміграція населення з території Південної Русі [Кизилов, 1973, с. 66].

Цілком можливо, що вододільний тип поселень став домінуючим на тих землях, де негативний антропогенний вплив поглиблювався кліматичними змінами (похолодання, збільшення вологості). Постійне зростання кількості населення спонукало до переселення на незайняті території, тобто на вододіл, і до заснування на цих землях нових поселень. Такі висновки здаються більш-менш реальними з огляду на те, що навіть у межах одного мікрорегіону розвиток поселенських структур проходив по-різному [Макаров, 2003, с. 5—11]. Наприклад, дослідженнями М.А. Тропіна у басейні нижньої течії р. Бистра Сосна встановлено, що поселення кінця XIII — XV ст. розташовуються у тих же топографічних умовах, що й у давньоруський час [Тропин, 2000, с. 81]. Цікавими є також результати дослідження сільських поселень волостей Пехорка та Воря. Зокрема, на поселеннях Пехорської волості структура домонгольських поселень не зазнала у другій половині XIII ст. докорінної перебудови, у той самий час як на Ворі такі зміни сталися. Сучасні дослідження економгеографів дозволяють припустити, що на Пехорці відновлення господарських структур відбулося у перші два десятиліття після 1238 р., а на Ворю населення повернулося дещо пізніше, коли рілля та луки заросли лісом [Чернов, 2000, с. 91].

Що стосується території Чернігівського Задесення та Дніпро-Деснянського межиріччя, то тут маємо дещо інші процеси у порівнянні з теренами Північно-Східної Русі. Для цього регіону визначальним став військово-політичний фактор, адже ці землі внаслідок військових дій зазнали значних руйнувань. Як наслідок, відбулося різке скорочення кількості поселень, зміна характеру розселення та способу ведення господарства. Після монгольської навали центр політичного життя переміщується у більш «спокійні» північні райони — на Брянщину та у верхів'я р. Десна, куди переноситься політичний центр Чернігівської землі [Коваленко, 1996, с. 40—41; Гурьянов, 2005, с. 42]. Змінюються топографічні умови більшості поселень регіону (продовження життя фіксується лише

на археологічних пам'ятках, розташованих на узвишшях у заплавах річок та боліт).

Цілком можливо, що відтік населення, занепад сільського господарства та нестабільна політична ситуація змушували населення селитися у найбільш безпечних районах, які були недоступними для кінноти номадів. Що стосується кліматичних змін, то похолодання та зволоження клімату в цих землях було менш різким ніж на Півночі Русі. Крім того, географічне розташування таких поселень, які знаходилися на піщаних, відносно родючих ґрунтах Лівобережного Полісся, дозволяло їх мешканцям вести комплексне домашнє господарство [Романчук, 1975, с. 33]. Деякі дослідники припускають, що у післямонгольський час змінюється характер господарювання на цих землях (населення починає активніше займатися тваринництвом, у порівнянні з давньоруським часом), що дозволяло з меншими затратами виробляти достатньо харчів, адже успішне ведення сільського господарства можливе лише за стабільних політичних умов [Готун, 1999, с. 207—212]. Тільки після стабілізації політичної та військової ситуації на цих землях відбувається повторне освоєння річкових терас та вододілу, утворюється сучасна система розселення, розвивається сільське господарство тощо.

На Правобережжі, як і на Лівобережжі, визначальними стали, окрім природно-географічних, ще й політичні фактори. Порівнюючи історичний розвиток земель Північно-Східної Русі, межиріччя Дніпра та Десни, територію Чернігівського Задесення зазначимо, що збереженню сталої топографії поселень Правобережжя Київської землі у післямонгольський час сприяли наступні фактори:

1. Суттєве зменшення кількості населення та зниження обсягів сільськогосподарського виробництва дозволило частково відновити родючість ґрунтів та взагалі екологічну ситуацію у регіоні [Романчук, 1975, с. 33] і як наслідок продовжити їх подальшу обробку. Це є відмінною рисою у розвитку північних районів, де демографічний потенціал регіону відновлювався відносно швидко (у тому числі за рахунок еміграції населення з південних регіонів), у порівнянні з південними, які зазнали значних руйнувань та спустошення внаслідок військових дій. Зростання антропогенного навантаження на природу відбувається дещо пізніше, у середині XVI—XVII ст., коли відчутно зростає кількість населення та інтенсивність промислового виробництва (у першу чергу поташу, на виробництво бочки якого йшло 40 м² дров) [Кириков, 1979, с. 48].

2. Кліматичні зміни, пов'язані з настанням малого льодовикового періоду, не мали тих негативних наслідків, які фіксуються у північних районах Русі. Зокрема, згідно з палеологічними даними, зміна температури та вологості у різних частинах Руської рівнини відбувалася нерівномірно. У центрі Руської рівнини найбільша вологість спостерігалася у період IV—

XV ст. із максимальними величинами на межі тисячоліть; на північному сході максимум зволоження припадає на більш ранній час (V ст.), а на південному сході вологість зростала і зменшувалася разом із відповідними коливаннями температур [Кренке, Золотокрылин, Попова, Чернавская, 1989, с. 37]. Підтвердженням цієї думки може бути той факт, що кількість зафіксованих кліматичних екстремумів у Північно-Східній Русі у XIII—XVI ст. була значно вищою у порівнянні з південноруськими землями. Адже зміни клімату та кліматичні екстремуми відбувалися неодноразово, а регіонально і в окремі періоди, що пояснюється впливом циркуляційних факторів на формування клімату та процесу відновлення регіональних особливостей останнього [Борисенко, Пасецкий, 1983, с. 33]. Цікавими видаються результати дослідження взаємозв'язку між кліматичними екстремумами та аномаліями приросту деревини на півночі Руської рівнини, проведеного А.В. Пушиным, М.М. Чернавською, Н.Б. Черних. Дослідники відмічають, що одні й ті самі кліматичні екстремуми по-різному впливали на приріст деревини у різних регіонах. Сурові та сніжні зими в Архангельській області викликали негативні зміни приросту деревини, а у Тверській та Ленінградській навпаки — позитивні, що пояснюється відмінним географічним розташуванням, особливостями мікроклімату тощо [Пушин, Чернавская, Черных, 2000, с. 93—97].

3. Особливості природно-географічного розташування (рельєф місцевості, характер річкової системи та шляхів сполучення (переважно річкових) спонукали тогочасне населення продовжувати відроджувати старі та засновувати нові поселення саме на берегах річок, які залишалися не лише водними артеріями країни, а й джерелом отримання додаткових продуктів харчування тощо. Детальніше проаналізувавши природно-географічні умови регіону, можна зробити висновок про те, що переважна більшість поселень давньоруської та наступних золотоординської і литовської діб розташовувалася на висотах 3—7 м відносно найближчої водойми (річки, струмка), хоча в окремих випадках висота збільшувалася до 20 м [Томашевський, 2003, с. 19]. Крім того, недоцільність переходу населення на вододіл, особливо на Поліссі, полягала у тому, що розробка невеликих польових підсічних ділянок в оточенні лісів, у низинах або на глухих вододілах призводила до затінення ділянок, застою над ними повітря, туманів та надмірної вологості, ранніх заморозків. На прирічкових смугах із крутими вигинами, островами, мисами, луками забезпечувався набагато кращий дренаж, циркуляція повітря, повільніший хід добоових температур, що впливало на врожайність та ефективність ведення сільського господарства [Томашевський, 2003, с. 22].

4. Нестабільна військово-політична обстановка у регіоні не дозволяла населенню вільно

обживати як прирічкові, так і вододільні простори. Особливо виразно така ситуація простежена у Лисостепу, на кордоні між осілим землеробським населенням та рухливим кочовим. Адже, як і у давньоруський час, освоєння земель, які перебували у місцях підвищеної небезпеки (на кордоні зі степом), здійснювалося разом із утвердженням військової присутності спочатку давньоруської, а згодом литовської держави на прикордонних територіях. Відвоювання у «степу» південних земель відбувалося шляхом поступового відновлення старих та спорудження нових «господарських» замків, навколо яких і відбувалася концентрація населення [Грушевський, 1890, с. 4]. У цей час замок був, насамперед, воєнно-політичним знаряддям колонізації краю [Виноградська, 2002, с. 56—58].

5. Збереженню сталої топографії поселень сприяло відродження функціонування річкових торгових шляхів. Адже відомо, що з утвердженням на південноруських землях влади Золотої Орди остання перебирає на себе статус *Rex Chazarica* у регіоні [Хеллер, 2001, с. 111—115].

Слід також зазначити, що кількість поселень, розташованих у певних топографічних умовах, змінювалася в залежності від ландшафтів поширених у різних частинах Русі. На півночі давньоруської держави домінували східноєвропейські бореальні, а на півдні — суббореальні гумідні та семігумідні ландшафти [Исаченко, 1985, с. 161, 176]. Перші характеризуються значною роллю водного випаровування (у середньому біля 500 мм), відносно невисоким ступенем континентальності, найбільшою теплозабезпечуваністю, максимальною тривалістю без морозного періоду [Исаченко, 1985, с. 163]. Суббореальні гумідні та семігумідні ландшафти характеризуються зростанням на південь запасів тепла та скороченням атмосферного зволоження, внаслідок чого у суббореальних широтах спостерігається часта зміна гідротермічних умов [Исаченко, 1985, с. 176]. Особливо яскраво такі відмінності стали помітні саме в XIII—XV ст., із настанням малого льодовикового періоду. Зростання кількості опадів дозволило населенню північної Русі вести сільськогосподарське виробництво на відстані від звичайних джерел водного забезпечення, тобто на вододілах. На південних же теренах, де клімат більш аридний, таких змін не відбувалося й населення продовжувало селитися у тих же топографічних умовах, що і раніше.

Зміни політичної кон'юнктури та погіршення кліматичної ситуації співпали з початком трансформації характеру неукріплених поселень. Якщо у X — на початку XI ст. домінували великі багатодвірні поселення, то вже з середини XI—XIII ст. все більшого поширення набуває малодвірний тип поселення. Дослідники припускають, що це є наслідком прогресивних

структурних змін характеру господарювання та природних факторів (точніше впливом антропогенних факторів на природні) [Макаров, 2000, с. 7—8] та ростом самостійності малої сім'ї.

Підсумовуючи, зазначимо, що зміна топографії поселень середини XIII — XV ст. відбувалася під впливом багатьох факторів, які різнилися відповідно до природно-географічних, політичних, кліматичних умов окремого регіону. Саме у цей час (XIII—XV ст.) починається поступова трансформація поселенських структур Східної Європи, яка у різних регіонах проходила по-різному. Розвиток поселенських структур Середнього Подніпров'я остаточно завершується лише у XVI—XVII ст. із формуванням сучасної системи заселення. Характер та ступінь трансформацій визначався низкою екологічних, географічних та історико-політичних факторів, які більшою чи меншою мірою впливали на подальший розвиток поселенських структур цього регіону.

Алексеев А.В. Полоцкая земля // Древнерусские княжества X—XIII вв. — М., 1975. — С. 202—239.

Безусько Л.Г., Климанов В.А., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Климатические условия Украины в позднеледниковье и голоцене // Палеоклиматы голоцена Европейской территории СССР. — М., 1988. — С. 125—135.

Беляева С.А. Селища // Археология УССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 396—404.

Борисенко Е.П., Пасецкий В.М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI—XVII вв.. — Л., 1983.

Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої Десни та Дніпра у IX—XIII ст. // Україна і Росія в панорамі століть. — Чернівці, 1998. — С. 51—65.

Веремейчик О.М. Лівобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 26—47.

Виноградська Л.І. Замок у соціально-просторовій структурі міст та містечок Правобережної України XIV—XVII ст. // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 56—58.

Готун І.А. Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я X—XIII ст. // *Vita Antiqua*. — 1999. — С. 207—212.

Грушевський М.С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. — М., 1890.

Гурьянов В.Н. Брянск конца XIII — первой половины XIV вв. по данным археологии // Куликово поле и Юго-Восточная Русь в XII—XIV вв. — Тула, 2005. — С. 42—59.

Захаров С.Д. «На Беле озере два городка» // Русь в XIII веке: континуитет или разрыв традиций: Тез. докл. — М., 2000. — С. 43—47.

Ивакин Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — М., 2003. — С. 59—65.

Исаченко А.Г. Ландшафты СССР. — Л., 1985.

Капустин К.М. Тенденції демографічного розвитку Правобережжя Київської землі у середині XIII — XV ст. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VIII Міжнар. студ. наук.

археол. конф. (10—12 квітня 2009 р., Чернігів). — Чернігів, 2009. — С. 78—83.

Кизилів Ю.А. Географический фактор в истории средневековой Руси // ВИ. — 1973. — № 3 — С. 51—67.

Кириков С.В. Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X—XIX в. — М., 1979.

Коваленко В.П. Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церков.-іст. конф. — Чернігів, 1996. — С. 40—41.

Кренке А.Н., Золотокрылин А.Н., Попова В.В., Чернавская М.М. Реконструкция динамики увлажнения и температуры воздуха за исторический период (по природным показателям) // Палеоклиматы позднеледниковья и голоцена. — М., 1989. — С. 34—38.

Куза А.В. Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 39—104.

Макаров Н.А. Русь в XIII в.: культурная ситуация по археологическим данным // Русь в XIII веке: континуитет или разрыв традиций: Тез. докл. — М., 2000. — С. 5—10.

Макаров Н.А., Захаров С.Д. Накануне перемен: сельские поселения на Кубенском озере в XII—XIII века // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — М., 2003. — С. 131—150.

Моця О.П., Томашевський А.П. Людина часів Середньовіччя у природному середовищі Полісся // Чернігівська земля у давнину і Середньовіччі: Тези доп. міжнар. наук. конф. (5—6 жовтня 1994 р., Славутич). — Славутич, 1994. — С. 37—38.

Пушин А.В., Чернавская М.М., Черных Н.Б. Климатические экстремумы и аномалии прироста древесины в XVI—XIX вв. на севере Русской равнины // СА. — 2000. — № 4. — С. 86—99.

Романчук С.П. До використання природних ресурсів Придніпров'я в епоху Київської Русі // Фізична географія та геоморфологія. — 1975. — Вип. 13. — С. 27—34.

Русина О.В. Україна під татарами та Литвою. — К., 1998.

Самсонова Т., Готун І. Людина і середовище Середнього Подніпров'я в середньовіччі (за матеріалами поселення Автунічі) // Переяславська земля і світ людини. — Переяслав-Хмельницький, 1998. — С. 50—54.

Ситий Ю.М. Етапи заселення Чернігівського Задесення (спроба реконструкції процесу внутрішньої колонізації) // Україна і Росія в панорамі століть. — Чернігів, 1998. — С. 38—50.

Ситий Ю.М. Поселення X—XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення // Україна і Росія в панорамі століть. — Чернігів, 1998а. — С. 91—95.

Томашевський А.П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 4—26.

Томашевський А.П. Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003а. — С. 63—70.

Тропин Н.А. Сельские поселения XII — начала XV в. в бассейне нижнего течения Быстрой Сосны // СА. — 2000. — № 2. — С. 80—93.

Хеллер Кл. Золотая Орда и торговля с Западом // Источниковедение истории улуса Джучи (Золотая Орда). — Казань, 2001. — С. 111—115.

Чернецов А.В., Стрикало И.Ю. Старая Рязань и монголо-татарское нашествие в свете новых исследований // Русь в XIII веке: древности темного времени. — М., 2003. — С. 18—33.

Чернов С.З. Сельское расселение в Московском княжестве второй половины XIII в.: «традиционные» и «новационные» модели выхода из кризиса (по материалам археологических исследований 1990-х годов волостей Пехорка и Воря) // Русь в XIII веке: континуитет или разрыв традиций: Тез. докл. — М., 2000. — С. 88—92.

Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Десны и Дняпра // Чернигов и его округа в IX—XIV вв. — К., 1988. — С. 93—110.

К. М. Капустин

К ВОПРОСУ О ПРИЧИНАХ ИЗМЕНЕНИЯ ТОПОГРАФИИ ПОСЕЛЕНИЙ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ В СЕРЕДИНЕ XIII — XV вв.

В современной исторической науке существует несколько точек зрения на проблему изменения топографии неукрепленных поселений во второй половине XIII — XV вв. Для территории Среднего Поднепровья ни одна концепция не может быть использована как наиболее полно характеризующая процесс развития отдельных поселенческих структур послемонгольского времени. Использование комплексного подхода для решения этого вопроса позволило сделать определенные выводы, согласно которым, изменение топографии поселений происходило под влиянием многих факторов, отличающихся в соответствии с природно-географическими, политическими, климатическими условиями отдельного региона.

К. М. Капустин

TO THE PROBLEM OF THE SETTLEMENTS TOPOGRAPHY CHANGES ON THE MIDDLE DNEPR TERRITORIES IN THE XIII— XV centuries

Modern historical science has several points of view concerning the problem of unfortified settlement topography changes in the second half of XIII — XV centuries. Any of these concepts cannot be employed as the one that entirely describes the process of Post Mongolian separate settlement structures development. The use of combined approach towards solution of this problem made it possible to draw certain conclusions in accordance with which the change of settlement topography took place under the influence of many factors which differentiated according to geographical environment, political and climatic conditions of the separate region.

Л. Д. Строценъ

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

У статті розглядаються дослідження оборонних споруд на території Тернопільської області, починаючи з XVIII ст.

Ключові слова: городище, культура Гава-Голігради, ранньозалізний вік, давньоруський час, висоцька культура, замок.

Особливості природної топографії Подільської височини, порізаної численними притоками Дністра та Південного Бугу, річища яких лежать в глибоких долинах і мають безліч вигинів та закрутів, утворюючи численні миси, підняті на десятки метрів над заплавами річок, виявили суттєвий вплив на фортифікацію [Плaменицька, 1994]. Сучасна Тернопільська область займає західну частину Подільської височини, що в сукупності з особливостями історичного розвитку регіону пояснює наявність тут оборонних споруд всіх етапів фортифікаційного будівництва, характерних для Східної Європи.

Найранніші оборонні споруди на території області — це городища ранньозалізного віку, сконцентровані здебільшого у південній частині області (Лисичники Заліщицького, Кривче Борщівського, ТUTORів (Федорівка) Гусятинського р-нів). Всі городища — мисового типу, розташовані на берегах річок Стрипа та Дністер вздовж важливих сухопутних і водних шляхів, датуються фракійським гальштатом (голіградська група). Носіями висоцької культури у IX—VIII ст. до н. е. були збудовані перші оборонні споруди, зокрема 3-й та 4-й вали на городищі Тербовля I «Замкова гора» [Ягодинська, 2004]. Ранньозалізним віком датується городище біля с. Лошнів Тербовлянського

р-ну, хоча дискусійним залишається питання його культурної приналежності [Льчишин, 2012, с. 207; Завітій, 2011]. Культурний шар ранньозалізного віку виявлено на валах давньоруських городищ — святилищ Богіт (головний і два поперечних) та Звенигород (перший і другий) в середній течії Збруча, що не виключає їх будівництва у цей час з пізнішим використанням у давньоруські часи [Русанова, Тимошук, 1993, с. 33, 38].

До пам'яток оборонного типу ранньозалізного віку після досліджень М.П. Кучери віднесено «Траянові» вали, а точніше ділянки валів, залишені племенами фракійського гальштату (голіградська група). На території Тернопільщини вони тягнуться вздовж правого берега Збруча до Дністра, біля сіл Гермаківка, Залісся, Кудринці, Боришківці, Вигода Борщівського р-ну.

З ранньослов'янських городищ на території області відомо лише 2 (Кровінка Тербовлянського р-ну, Опрілівці Збаразького р-ну), у VIII—IX ст. їхня кількість збільшується до шести. Розташовані городища на високих природно захищених пагорбах, підсилені по периметру кільцевим валом та додатковими валом із напольної сторони. Разом з городищами синхронно існували поселення та могильники.

З давньоруських часів відомо 96 городищ. У волинській частині вони переважно займають останці, вершини окремих пагорбів Кременецьких гір. Серед них найважливішими є комплекс городищ Уніас, який відіграв роль адміністративно-господарського центру, городище Стіжок та городище на Замковій горі в Кременці.

Городища у південній частині області розташовані на високих, добре захищених

стрімкими ярами мисоподібних берегах рік, підсилені системою оборонних укріплень — ескарпів, валів з ровами. З напольної сторони до них примикали поселення-супутники або торгово-ремісничі посади. Навколо городищ розташовані поселення. Окремо виділяється городище-пристань біля с. Семенів (Зеленче), розташоване на високому березі Серету, яке входило до складу давньоруського міста Теревовлі [Тимошук, 1995, с. 233].

На території області знаходиться культовий комплекс давньоруських городищ-святилищ, які концентруються в середній течії Збруча в горах Медоборах (Богіт, Дзвенигород і Говда). Датовані X — серединою XIII ст. [Русанова, Тимошук, 1993, с. 37].

З часів Галицько-Волинського князівства про існування оборонних споруд на Поділлі літописи мовчать. Пояснення цьому знаходимо у працях історика Никандра Молчановського кінця XIX ст. На думку дослідника, Пониззя (Поділля) відігравало особливу роль по відношенню до Галичини і Волині, виконуючи функцію своєрідної «буферної» зони між руськими землями і кочовим степом. Галицько-Волинські князі з огляду на виключне стратегічне положення цього краю надали йому певну політичну самостійність [Молчановский, 1885, с. 101—102]. Відсутність у літописі даних про міста Пониззя, є свідченням певної незалежності цієї землі, яка не потрапляла в поле зору літописця поки не опинилася у сфері інтересів політичних кіл Галицько-Волинської Русі. З цього випливає, що Пониззя могло бути уфортифікованим настільки, наскільки цього вимагало його порубіжне положення [Пламєницька, 1994].

Літопис, однак, залишив свідчення про оборонні споруди золотоординської доби у волинській частині області. У 1241 році монголо-татари, рухаючись на захід, не змогли оволодіти добре укріпленим, природно захищеним (на високій Замковій горі) Кременецьким замком: «...а коли Батий побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них» [Літопис Руський, с. 398]. Але вже в 1259 році Бурундай, який вдруге привів війська на терени краю, наказав розібрати укріплені замки в Кременеці, Данилові, Стіжку (два останні в Шумському р-ні). Василько, брат Данила Галицького, був змушений виконати наказ Бурундая і «Крем'янець розметав», а «Лев (син Данила Галицького) розкидав [городи] Данилів і Стіжок» [Літопис Руський, 1989, с. 421]. Але вже в другій половині XIV ст. писемні джерела фіксують на Волині 6 городів (слова «городи», «твержа») використовували в джерелах XIV—XV ст. на означення оборонних поселень, а в XVI ст. використовується термін «замок»). Серед них Кременець, Стіжок, Данилів, Шумськ. Всі вони перераховані у відомому польсько-литовському договорі 1366 р.

[Довнар-Запольський, 1896, с. 3—4]. Джерела XV ст. вже згадують про городи Кременець, Збараж, Колоден, Вишнівець. Стіжок і Шумськ, очевидно втратили свій оборонний характер, а Данилів припинив своє існування [Собчук, 2006, с. 19].

На Волино-Подільському пограниччі у XIV ст. Дмитром Корибутом на місці давньоруського городища, літописного Збаража (сьогодні с. Старий Збараж Збараського р-ну), побудований замок, який у XV—XVI ст. став резиденцією князів Збараських і з огляду на місцезнаходження здійснював адміністративно-фіскально-сторожеві функції [Ягодинська, 2011, с. 96—100].

Починаючи з другої половини XVI ст. землі сучасної Тернопільщини адміністративно належали до Галицької землі Руського воєводства і були південно-східними окраїнами Речі Посполитої. Постійну загрозу на півдні становили Османська імперія і Кримське ханство. Через територію області проходили Чорний, Кучманський і Волоський татарські шляхи, якими здійснювались набіги на подільські і галицькі землі. З тих часів залишились замки в Тернополі, Бережанах, Чорткові, Підзамочку Бучацького р-ну тощо.

Дослідження оборонних споруд на території області, як і взагалі археологічних пам'яток, пройшло кілька етапів:

- кінець XVIII ст. — перша половина XIX ст. — період зацікавлення предметами минулого, їх колекціонування, формування музейних колекцій, спроба систематизації, публікація матеріалів;
- середина XIX ст. — 40-і рр. XX ст. — початок наукових досліджень;
- 50-і рр. XX ст. — кінець XX ст. — радянський період;
- кінець XX ст. — початок XXI ст. — українська доба.

Зацікавлення археологічними пам'ятками співпадає в часі з входженням західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії після падіння Речі Посполитої. Відень у 70—80-х рр. XVIII ст. провів низку заходів, спрямованих на модернізацію суспільних відносин у державі. Наслідками цих реформ у Галичині стало зацікавлення проблемами національного відродження з боку української інтелігенції [Рудий, 2006, с. 157].

Зокрема, письменник Ян Ліппоман у своїй відозві просить людей задуматись над тим, чи варто обкрадати могили, гробниці, нищити стародавні культурні цінності і просить населення зрозуміти, що «...в такий спосіб ми обкрадаємо себе і назавжди знищуємо свою історію» [Lippoman, 1832, S. 8—12].

Початковий етап зацікавлення археологічними знахідками на території області підпадає під схему загальноприйнятої європейської періодизації і відповідно ділиться на археоло-

гтю доби просвітництва, романтизму та позитивізму.

Археологія доби Просвітництва. Археологічні знахідки зосереджувались в приватних колекціях, зрідка в перших збірках публічного характеру, як наприклад, у створеному в 1805 р. Кременецькому ліцеї. Видатним представником доби просвітництва можна гідно назвати графа Яна Потоцького, який був піонером археології, видатним вченим та інтелектуалом. Я. Потоцький походив із гетьманської гілки цього магнатського роду, пов'язаного з Україною з XVI ст. Інтерес Потоцького до «скіфів і слов'ян викликаний тим, що Потоцькі посідали в цьому краї велетенські земельні володіння і «grand-seigneur» хотів пояснити собі та іншим ті зміни, які відбувалися тут протягом століть. Він проводив розкопки могил, збирав і видавав найдавніші мапи понтійського узбережжя, подавав короткі розповіді про праісторію тих губерній, в яких відшукував місцеперебування слов'ян та скіфів», — писав дослідник його життя, видатний славіст та спеціаліст в галузі історії культури, уродженець Тернополя А. Брюкнер [Bruckner, [b.r.w.], S. 159].

Я. Потоцький вперше звернув увагу на городища і пов'язував їх із діяльністю людей у давні часи. Останні свої праці, пов'язані зі студіями основ археології найдавніших часів, опублікував у Кременці незадовго до смерті [Лех, 2006, с. 19].

Романтична археологія є свого роду національною археологією, зверненою до передісторичних предків європейських народів, до їх героїчності, шляхетності. Початок доби пов'язується з появою у 1818 р. в журналі молодих літераторів із Кременця праці «O Slowianszczyźnie przed chrescjanstwem» Адама Чарноцького, відомого під псевдонімом Зоріан Доленга Ходаковський [Chodakowski, 1818; 1819, S. 17—48]. Після розгрому Наполеона автор переховувався на Волині, де проводив свої студії. Перебував він і на території Тернопільщини, зокрема в Кременці, Вишнівці, Лозах. Провів перші археологічні дослідження в пошуках слов'янських старожитностей.

Найважливіша подія в археологічному світі, яка торкається теренів області цієї доби, — це виявлення в 1848 р. у р. Збруч біля с. Городниці Гусятинського р-ну скульптури слов'янського бога — ідола Святовида. Ідол, висотою 257 см і вагою понад півтони, переданий власником цих земель Мечиславом Потоцьким до музею Краківського наукового товариства.

Археологія доби позитивізму пов'язана з іменем Володимира Дідушицького, його багатою приватною колекцією старожитностей та створенням приватного Природничого музею ім. Дідушицьких у Львові. З території Тернопільщини походить окраса колекції Дідушицького — знаменитий Михалківський скарб (скарб ритуальних золотих речей раннього за-

лізного віку, вагою приблизно 7 кг, виявлений у 1878, 1896 рр. в розмивах ріки Нічлави біля с. Михалків Борщівського р-ну).

На середину XIX ст. припадають перші спроби систематизації накопичених знань про давні могильники та городища. М. Балінський та Т. Ліпінський у 1844 р. видали працю описового характеру про залишки давніх укріплень у Теребовлі, Завалові, Звенигородці [Balinski, Lipinski, 1844]. Прогресивна громадськість краю, скориставшись успішною виставкою старожитностей із Галичини під час виставки у Відні в 1873 р., звернулася безпосередньо до австрійського цісаря з письмовим проханням захистити від розорення історичну спадщину народу. У цьому ж році було проведено реформу консерваторської служби, змінено назву комісії на «цісарсько-королівську комісію для дослідження та охорони пам'яток», що відразу надало цій інституції більшої ваги. На державному рівні під загрозою накладання штрафу, арешту або фізичного покарання заборонено самовільно розкопувати історичні об'єкти та пам'ятні місця [Demetrykiewicz, 1886, S. 58].

Наукові дослідження теренів краю пов'язані з утворенням у 1876 р. у Львові Крайового Археологічного Товариства. Системні археологічні дослідження на галицькому Поділлі започаткував представник Віденської центральної комісії пошуків і збереження пам'яток старовини Антоні Кіркор, який провів численні археологічні розвідки на значній території від Збруча на сході до Стрипи на заході. У 1877 р. А. Кіркор відкрив і провів дослідження на давньоруському городищі в Пищатинцях Борщівського району (локалізоване в 1991 р. М. Сохацьким), у 1878 р. ним були проведені розвідки на городищі в Більче-Золотому Борщівського району. 1882 р. науковець досліджує гряди Медоборів, зокрема довкола місця знахідки Збруцького ідола. Були обстежені урочища Свята Гора, Куль-Баба, Звенигород, Скельки, Бабина Долина, Кругла Гірка, Соколиха, Замчисько, Богіт, Дівич Гора. У своїх працях дослідник аналізує городища Звенигород і Богіт, дає їм історичну інтерпретацію, намагається вловити різницю між збручанськими та дністровськими городищами [Kirkor, 1883, S. 53—56]. А. Кіркор розпочинає дослідження давньоруського городища в Старому Збаражі. На правому березі нижньої течії Збруча ним у 1878 р. обстежені «Траянові» вали, які тягнуться вздовж річки на 21 км, опубліковано їх короткий опис та схему розташування. При цьому висловлено припущення, що обстежені ділянки валів могли належати одному суцільному валу, знищеному часом. Це буде спростовано лише у 1990-х рр. М.П. Кучерою після детальних археологічних досліджень, коли з'ясується, що первісно суцільного валу не існувало, а оборонну лінію було створено окремими валами у поєднанні з природними перешко-

дами, передусім стрімким кам'янистим обривом правого корінного берега Збруча [Кучера, 1992, с. 46].

Цінними є дослідження проведені В. Деметрикевичем на Семенівському городищі в урочищі Замчисько (правий берег Серету), яке пов'язується з торгово-ремісничим посадом та річковою пристанню літописної Теребовлі. Обстеження цього городища проводилися експедиціями і в пізніші часи, але археологічних розкопок, крім Деметрикевича на ній ніхто не проводив [Миська, 2008, с. 276—277].

У 1892 р. у Тернополі виник історико-краєзнавчий науковий гурток, який досліджував історію і культуру Західного Поділля. 15 квітня 1913 р. офіційно відкрито «Музей Подільський». На час його відкриття у фондах налічувалось 10 тис. експонатів. Значну частину їх становила археологічна збірка.

На початку ХХ ст. на посаду окружного консерватора праісторичних пам'яток призначений талановитий дослідник Богдан Януш. Тісна співпраця з Подільським музеєм у Тернополі сприяла написанню ним у 1926 р. книжки «Минуле і сучасне Тернопільського воєводства». Це була перша публікація зведених археологічних матеріалів Поділля. Б. Янушем досліджувалось городище ранньозалізного віку і давньоруського часу в ур. Замчище біля с. Крутилів Гусятинського р-ну. Ним здійснено описи і поверхові дослідження «Траянових» валів у нижній течії Збруча [Janusz, 1918, S. 47—48].

У другій половині ХІХ ст. українська наукова еліта вийшла з ініціативою про створення громадської організації, яка б презентувала досягнення українців у науковій сфері. У 1873 р. було утворено Наукове Товариство ім. Т. Шевченка (НТШ), яке активно включається в роботу по дослідженню теренів краю. А з приїздом до Львова М. С. Грушевського, який очолив цю наукову інституцію, товариство перетворилось на малу українську академію наук зі своїм друкованим органом під промовистою назвою «Наукові записки НТШ». На Тернопільщині активно працювали члени НТШ: Олександр Цинкаловський, Юрій Полянський, Ярослав Пастернак.

Олександр Цинкаловський — важлива постать в історії дослідження археологічних пам'яток у волинській частині Тернопільщини. Українець за походженням, родом з Володимира-Волинського, закінчив Варшавський університет, спеціалізуючись на загальній і церковнослов'янській археології. Після закінчення працював як архівіст у НТШ, збираючи для музею знахідки з Волині. У 1930-х рр. О. Цинкаловський обстежив велику кількість пам'яток, зокрема давньоруське городище Уніас. Матеріали увійшли в книгу «Матеріали вивчення Волині і Волинського Полісся» [Гаврилюк, 2003, с. 59].

У 1925 р. Юрій Полянський провів дослідження городища княжого періоду в присілку Миколаївка на Заліщанщині [Полянський, 1928, с. 23]. Завідуючий музею НТШ Ярослав Пастернак здійснив перші дослідження Теребовлянського замку [Пастернак, 1961, с. 561]. У той же час польський архітектор Б. Гверкен провів широкі наукові дослідження оборонної споруди пізнього середньовіччя — Язлівецького замку. У 1967 р. у Варшаві вийшла його монографія «Замок Язловецький» із докладним аналітичним матеріалом, визначеними етапами будівництва та порівняльним аналізом у контексті історії регіону та Європи [Guerguin, 1967, S. 152]. Це дослідження є прикладом ґрунтовної історико-архітектурної монографії з середньовічної фортифікації [Пламеницька, 1994].

Під час Другої світової війни про дослідження пам'яток на території України не йдеться, але показовим є факт, що Тернопільський музей працював і приймав відвідувачів. Завдяки подвижництву завідувачки музею С. Садовської, музейні колекції, у тому числі й археологічна, були врятовані від грабунку в 1943 р. і під час бомбардувань у 1944 р. [Гайдукевич, 2003, с. 25].

Починаючи з 1950-х рр., на території області над дослідженням оборонних споруд працювали представники різних археологічних шкіл, зокрема львівської, ленінградської, київської, московської.

Львівська археологічна школа в повоєнний період була представлена двома інституціями — Львівським відділенням Інституту археології АН УРСР та Львівським історичним музеєм. У 1949 р. Верхньодністрянська експедиція під керівництвом О.О. Ратича провела дослідження на давньоруських городищах, розміщених поблизу Дністра, зокрема на городищах в Заліссі, Коропці, Стінці [Ратич, 1955, с. 158—164]. У 1956 р. Тернопільська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом І.К. Свешнікова здійснила розвідки вздовж середньої течії Серету. Експедицією були обстежені городища в селах Федорівка (сьогодні Гусятинський р-н), Більче-Золоте (Борщівський р-н) [Свешніков, 1959, с. 3—29]. У рамках дослідження військового зодчества західноруських земель Х—ХІV ст. ленінградський археолог П.О. Раппопорт у 1963 р. вивчав оборонні укріплення на території області. Він, зокрема, приділив значну увагу дослідженню городищ у Зеленче і Семенові. Дослідник виділив на великому городищі (між Серетом та Гнізною) дві частини, вважаючи, що це дитинець та посад давнього міста [Миська, 2005, с. 306]. Експедиція під його керівництвом провела дослідження на городищах в селах Городище, Капустинці, Мухкатівка [Раппопорт, 1963/15, с. 11—18]. П.О. Раппопорт обстежив також Замкову гору в Кременці,

після чого зробив висновок, що перші кам'яні укріплення тут були збудовані у другій половині XIII—XIV ст. [Раппопорт, 1967].

У другій половині 1960-х рр. активізуються археологічні дослідження Тернопільського краєзнавчого музею. Це пов'язано з ім'ям Ігоря Петровича Герети. У 1975 р. І.П. Герета провів значні дослідження на півдні області в Борщівському, Чортківському, Бучацькому районах.

У 1970—1990-х рр. до археологічних досліджень музею долучились О. Ситник, М. Левчук, Б. Строць, М. Ягодинська та О. Гаврилюк. Відкрито чимало нових городищ ранньозалізного віку та давньоруського часу. Завідувач Заліщицького відділення Тернопільського краєзнавчого музею В. Олійник у 1990-х роках провів дослідження на території Заліщицького та Чортківського районів. Зокрема, ним досліджено городище поблизу с. Синьків Заліщицького р-ну [Малеєв, 1998, с. 16—19; Олійник, 1998, с. 31—33]. Тоді ж активно долучається до дослідження археологічна експедиція Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею на чолі з М. Сохацьким. Було виявлено, локалізовано, обстежено значну кількість городищ ранньозалізного віку, давньоруського часу, середньовічних замків на території Борщівського району [Сохацький, 1993, с. 10—22; Сохацький, 1994, с. 4—15].

У 1970—1980-х рр. працювала Тернопільська (пізніше Дністровська) археологічна експедиція Київського державного університету під керівництвом Ю.М. Малеева. Головною темою зацікавлень дослідника стали пам'ятки ранньозалізничного часу, зокрема городища культури Гава-Голігради. Експедиція сконцентрувала свою діяльність на півдні Тернопільської області в Борщівському та Заліщицькому районах. Досліджено городища Лисичники та Кривче.

У 1970—1980-х рр. київський археолог М.П. Кучера провів дослідження «Траянових» (Змієвих) валів на Борщівщині. Зокрема, він відмовився від загальноприйнятої версії про зв'язок валів із правлінням римського імператора Траяна (98—117 рр.). Здійснивши розрізи валів та проаналізувавши культурні шари, довів, що городища датуються ранньозалізничним віком (культура Гава-Голігради). Дав свою інтерпретацію назви «Траянових» валів — «троян» в перекладі з молдавської та румунської — кучугура, насип, вал. М.П. Кучера здійснив також дослідження давньоруських городищ поблизу с. Мушкатівка [Кучера, 1979, с. 70] та с. Устя [Кучера, Горишний, 1983, с. 97].

Починаючи з 1984 р., на території Західного Поділля активні дослідження здійснювала Прикарпатська експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом І.П. Русанової та Б.О. Тимощука. У коло зацікавлень дослідників потрапили язичницькі городища-святили-

ща X—XIII ст. на Збручі. У ході робіт виявлено залишки культових, житлових та оборонних споруд X—XIII ст. У 1984 р. експедиція провела дослідження на Замковій горі в Теребовлі. Також було оглянуто городище в с. Семенів [Русанова, 1988, с. 341—342].

У 1986—1988 рр. дослідження в Теребовлі продовжив Б.О. Тимошук спільно з М.О. Ягодинською (начальник Давньоруської археологічної експедиції Тернопільського краєзнавчого музею). Роботи проводились на городищі та поселенні на Замковій горі. Протягом другої половини 1980-х рр. експедиціями під керівництвом І.П. Русанової, Б.О. Тимощука та М.О. Ягодинської обстежені городища-святилища в ур. Богіт біля с. Городниці, в ур. Звенигород та ур. Говда біля с. Крутилів Гусятинського р-ну [Ягодинська, 1994, с. 54—56].

У 1988 р. архітектурно-археологічний загін Звенигородської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Черноуса проводив розвідки в Теребовлі та смт. Микулинці з метою з'ясування умов залягання культурного шару давньоруського часу. Внаслідок цієї роботи з'ясовано, що замок кінця XVI ст. в Микулинцях збудовано на місці городища XI—XIII ст. [Черноус, 1991, с. 101].

На городищі Уніас біля с. Антонівці Шумського р-ну проводив дослідження О.М. Гаврилюк [Гаврилюк, 1994, с. 101—109]. Вагомий внесок у дослідження давньоруських городищ Тернопільщини зробила М.О. Ягодинська. Нею проведено розкопки пам'яток у м. Теребовлі (Замкова Гора), с. Крутилів (Замчище), с. Старий Збараж (Замкова Гора, Бабина Гора), м. Шумську (Городище, Замчище) та здійснені численні розвідки на території області [Ягодинська, 1990, с. 68—69; 1991, с. 104—106; 1994, с. 137—145; Ягодинська, Виногородська, 2003, с. 299—302].

Перше десятиліття нинішнього століття характеризується активною роботою на теренах області Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури, що утворилася в результаті реорганізації Тернопільського обласного краєзнавчого музею та структури Інституту археології НАН України — ДП ОАСУ «Подільська археологія». Ці організації, очолювані досвідченими археологами М.О. Ягодинською і Б.С. Строць, згуртували навколо себе молодих науковців. Це В. Ільчишин, О. Дерех, С. Грабовий, М. Бігус, М. Строць, А. Загородній, А. Чокан. В результаті розвідувальних робіт відкрито та обстежено 12 городищ. Проводились археологічні дослідження на території Тернопільського, Кременецького [Строць, 2008/149; 2008/150], Скалатського [Строць, 2010, с. 249—253], Теребовлянського [Могитич, Лагуш, 1997, с. 19—22; Ягодинська, Виногородська, 2003], Червоногородського [Ільчишин, 2010, с. 19—20] замків.

Південно-Тернопільською експедицією Заліщицького краєзнавчого музею під керівництвом В. Олійника в 2007 р. досліджувався замок XVII ст. у с. Новосілка Заліщицького р-ну [Олійник, 2010, с. 15].

З 2004 р. до досліджень пам'яток та оборонних споруд слов'янського часу і княжого періоду долучився львівський археолог Р. Миська. Він відкрив два городища та локалізував три поблизу с. Біла Чортківського р-ну, обстежив городище поблизу с. Нова Гута Монастирського р-ну, провів стаціонарні дослідження в Теребовлі [Миська, 2010, с. 211—219; 2010а, с. 313].

У цьому ж році проведено дослідження Збаразького замку експедицією Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка під керівництвом Н. Білас [Білас, 2007, с. 143—154]. Аспірантом Інституту Б. Завітієм здійснено розріз валів та частково досліджене городище ранньозалізного віку в с. Лошнів Теребовлянського р-ну [Завітій, 2009, с. 111—129]. Галицькою археологічною експедицією Інституту археології НАН України очолюваною М.А. Филипчуком у 2006 р. обстежено узбережжя ріки Золота Липа. Виявлено 4 давньоруських городища [Филипчук, 2006/94].

Кандидатом архітектури О. Пламеницькою за даними візуального обстеження та наявними архівними матеріалами простежено історію будівництва Сидорівського замку в Гусятинському р-ні. На її думку, датування замку першою половиною XVII ст. потребує істотного уточнення, оскільки він демонструє дуже архаїчні розпланувальні способи організації оборони, зокрема наріжники з вежами, що тяжіють до типу давнього ядра замку XIV ст. у Язлівці [Пламеницька, 2007, с. 44—45].

Співробітник Бережанського державного заповідника В. Парацій протягом 2000—2007 рр. на основі візуального обстеження та матеріалів місцевих інвентарів здійснив науковий огляд 14 пізньосередньовічних замків у басейні річки Золота Липа. Їх топографічна прив'язка та ситуаційний аналіз є підґрунтям для подальших археологічних досліджень [Парацій, 2007, с. 37—38].

Отже, початковим етапом вивчення оборонних споруд на території області можна вважати кінець XVIII — першу половину XIX ст. — період колекціонування старожитностей, що походили в більшості з городищ, формування музейних збірок, публікації каталогів старожитностей. Цей період став підосновою для подальших наукових досліджень. Професійні археологічні дослідження оборонних споруд у межах басейнів рік Стрипа, Серет та Збруч розпочалися в другій половині XIX ст. Більшість їх проходила у вигляді обстеження території. У міжвоєнний період до археологічних досліджень активно долучилися члени НТШ

(О. Цинкаловський, Ю. Полянський, Я. Пастернак).

У другій половині XX ст. на території області оборонні споруди вивчалися представниками різних археологічних шкіл: львівської (О.О. Ратич, І.К. Свешніков), київської (Ю.М. Малеев, М.П. Кучера), ленінградської (П.О. Раппопорт), московської (Б.О. Тимошук, І.П. Русанова). З другої половини XX ст. до них долучається Тернопільський обласний краєзнавчий музей та його відділи — Борщівський і Заліщицький. Більшість досліджень мали розвідковий характер, зрідка проводились розкопки великими площами. До найбільш досліджених пам'яток належать комплекс городищ-святилищ на р. Збруч та городища і замок в Теребовлі (І.П. Русанова, Б.О. Тимошук, М.О. Ягодинська).

Початок XXI ст. характеризується активізацією наукових досліджень оборонних споруд структурами Інституту археології НАН України а також активною роботою по виявленню пам'яток, їх локалізації, інвентаризації Тернопільською обласною інспекцією охорони пам'яток історії та культури. До них долучаються Інститут археології Львівського національного університету ім. І. Франка (М. Филипчук, Н. Білас, Р. Миська, Б. Завітій), Львівський інститут «Укрзахідпроектреставрація» (Р. Могилич, З. Лагуш). Починаючи з 2000 р., активно досліджуються оборонні споруди пізнього середньовіччя. Археологічними дослідженнями охоплено замки в Теребовлі, Збаражі, Старому Збаражі, Кременці, Тернополі, Скалаті, Ниркові Заліщицького району.

Більше ста років тривають дослідження оборонних споруд різних історичних періодів на території області. Але відсутність плановості в дослідженнях, хаотичність та фрагментарність у поєднанні з руйнацією пам'яток оборонного типу, що здійснюється під впливом як природного, так і антропогенного факторів, не дозволяє назвати цей стан задовільним. Потрібні реальні державні програми та подальші ґрунтовні дослідження.

Білас Н. Оборонні споруди Збаразького замку за результатами археологічних досліджень // Вісн. ін-ту ареол. — 2007. — Вип. 2. — С. 143—154.

Гаврилюк О.М. Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині // Джерела. — 1994. — Вип. 1. — С. 101—109.

Гаврилюк О.М. Давньоруське городище Уніас IX—XIII ст. // Наук. зап. Тернопіль. обл. краєзнав. музею. — 2003. — № 3. — С. 50—59.

Гайдукевич Я. Стефанія Садовська // Наук. зап. Тернопіль. обл. краєзнав. музею. — 2003. — № 3. — С. 14—29.

Довнар-Запольский М.В. Из истории литовско-польской борьбы за Волынь: договоры 1366 г. // Университетские известия. — 1896. — № 8. — С. 1—13.

Завітій Б.І. Дослідження лошнівського городища ранньозалізного віку та його околиць у 2008 р. //

- Вісн. ін-ту археол. — 2009. — Вип. 4. — С. 111—129.
- Завітій Б.І. Городища ранньозалізного віку у верхньому і середньому Подністер'ї // Вісн. ін-ту археол. — 2011. — Вип. 6. — С. 5—7.
- Льчишин В. Про результати дослідження багатошарового поселення Нирків II урочище Червоне Заліщицького району на Тернопільщині у 2009 році // Гомін віків. — 2010. — Вип. 1. — С. 19—20.
- Льчишин В. До питання про культурну атрибуцію шару ранньозалізного віку на городищі Теребовля I // Волино-Подільські археологічні студії. — 2012. — Вип. III. — С. 206—211.
- Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині та Поділлі // Археологія. — 1979. — № 29. — С. 62—72.
- Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки городища XII—XIII вв. у с. Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Поднестровья. — К., 1983. — С. 62—97.
- Кучера М.П. «Траянові» вали Середнього Подністров'я // Археологія — № 4. — 1992. — С. 43—54.
- Лех Я. З історії польсько-українських зв'язків в археології (кінець XVIII ст. — 1939 р.) // Археол. дослідж. Львівсь. ун-ту. — 2006. — Вип. 9. — С. 17—53.
- Літопис Руський. — К., 1989.
- Малєєв Ю.М. Богатирська застава на Дністрі // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнар. ювілейної наук. конф. — Івано-Франківськ; Галич, 1998. — С. 16—19.
- Миська Р. Історія дослідження пам'яток княжого періоду в межіріччі Стрипи і Збруча // Археол. дослідж. Львівсь. ун-ту. — 2005. — Вип. 8. — С. 303—310.
- Миська Р. Дослідження А. Кіркора та В. Демитрикевича в околицях Теребовлі // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — 2008. — Т. 2 (26). — С. 270—279.
- Миська Р. Літописний Теребовль у світлі археологічних джерел // МДАПВ. — 2010. — Вип. 14. — С. 313—323.
- Миська Р.Г., Погоральський Я.В. Дослідження городищ поблизу с. Біле на Чортківщині // Археологія Правобережної України. — К., 2010а. — С. 211—219 (АДІУ. — Вип. 2).
- Могитич Р., Лагуш З. Архітектурно-археологічні дослідження м. Теребовлі Тернопільської області // Вісн. Ін-ту «Укразхідпроектреставрація». — 1997. — Ч. 6. — С. 19—22.
- Молчановский Н. Очерк известных о Подольской земле до 1434 года. (преимущественно по летописям). — К., 1885.
- Олійник В. Дослідження давньоруських пам'яток на півдні Тернопільщини // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України. — Івано-Франківськ, 1998. — С. 31—33.
- Олійник В. Дослідження Південно-Тернопільської археологічної експедиції // Гомін віків. — 2010. — Вип. 1. — С. 5—18.
- Парацій В. Пізньосередньовічні замки в басейні річки Золота Липа // Галицька брама. — 2007. — № 5—6. — С. 37—38.
- Пастернак Я. Археологія України. — Торонто, 1961.
- Пламєницька О. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. — 1994. — Вип. 1. — С. 39—57.
- Пламєницька О. Сидорівський замок XVI—XVIII ст. // Галицька брама. — 2007. — № 5—6. — С. 44—45.
- Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини // ЗНТШ. — 1928. — Т. 149. — С. 9—30.
- Раппопорт П. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 году // НА ИА НАН Украины. — 1963/15.
- Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — Л., 1967 (МИА. — № 140).
- Ратич О.О. Археологічні розвідки на верхньому Дністрі в 1949 р. // АП УРСР. — 1955. — Т. V. — С. 158—164.
- Рудий В. Галицька земля XI — середини XIV ст. в українській історіографії // Археол. дослідж. Львівсь. ун-ту. — 2006. — Вип. 9. — С. 157—178.
- Русанова И.П. Отчет о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году // НА ИА НАН Украины. — 1984/97.
- Русанова И.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. — М., 1993.
- Свешніков І.К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952—1957 рр. // Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр. — Львів, 1959. — С. 3—29.
- Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (середина XIV — перша половина XVII ст.) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. — Кременець, 2006. — С. 17—56.
- Сохацький М. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею в 1991—1993 рр. // Літопис Борщівщини. — 1993. — Вип. III. — С. 10—22.
- Сохацький М. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи досліджень) // Літопис Борщівщини. — 1994. — Вип. 1. — С. 4—15.
- Строцьонь Б.С. Звіт про пам'ятникоохоронні дослідження (шурфування) в історичних частинах міст Тернопільської обл. та розвідки на території Тернопільської обл. у 2008 р. // НА ИА НАН Украины. — 2008/149.
- Строцьонь Б.С. Звіт про пам'ятникоохоронні дослідження в історичній частині м. Тернопіль по вул. Й. Сліпого та вул. Д. Січинського, 6 Тернопільської обл. у 2008 р. // НА ИА НАН Украины. — 2008/150.
- Строцьонь Л.Д. Археологічні дослідження Скалатського замку у 2008 році // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 249—253 (АДІУ. — Вип. 2).
- Тимощук Б.А. Исследования в Теребове // АО 1986 г. — М., 1988. — С. 341—342.
- Тимощук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. — М., 1995.
- Филипчук М.А. Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської обл.; Бережанський, Підгаєцький та Монастирський р-ни Тернопільської обл.) у 2006 р. // НА ИА НАН Украины. — 2006/94.
- Чорноус В.О. Розвідкові роботи у Теребовлі та Микулинцях Тернопільської області // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 101—102.
- Ягодінська М.О. Поганські святилища на Збручі // Тези доп. і повідом. 1 Тернопільськ. обл. наук. іст.-краєзнав. конф. — Тернопіль, 1990. — С. 68—69.
- Ягодінська М.О. Археологічні дослідження давньоруських пам'яток на Західному Поділлі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 104—106.
- Ягодінська М.О. Археологічні дослідження давньоруського святилища XII—XIII ст. у Західному Поділлі // Населення Прутсько-Дністровського межіріччя

та суміжних територій в другій половині I — на початку II тис. н. е.: Тези доп. міжнар. іст.-археол. семінару (22—24 вересня 1994 р., Чернівці). — Чернівці, 1994. — С. 54—56.

Ягодинська М.О. Слов'янський могильник Старого Збаража // Джерело. — Тернопіль, 1994. — № 1. — С. 137—145.

Ягодинська М.О. Звіт про результати досліджень городищ біля м. Теремовля та м. Шумськ у 2004 році // Архів Тернопіль. обл. інспекції охорони пам'яток історії та культури

Ягодинська М.О. Збаразькі оборонні споруди (за матеріалами археологічних досліджень біля с. Старий Збараж) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2011. — Вип. 20, ч. I. — С. 96—100.

Ягодинська М.О., Виногородська Л.І. Археологічні дослідження в м. Теремовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 р. // АВУ 2001—2002 рр. — 2003. — С. 299—302.

Balinski M., Lipinski T. Starozyta polska pod wzgadem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa, 1844.

Bruckner A. Literatura polska: początki, rozwój, czasy ostatnie. Warszawa. — [b. r. w.].

Chodakowski Dolega Z. O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem // Ćwiczenia naukowe. Oddział Literatury. — Krzemieniec, 1818. — T. II, Nr. 5. — S. 3—27.

Demetrykiewicz W. Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych. — Kraków, 1886.

Guerguin B. Zamek Jazlowiecki. — Warszawa, 1967.

Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej. — Lwow, 1918.

Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882 // ZWAK. — 1883. — S. 53—56.

Lippoman I. Zastanowienie się nad mogilami, pustymi siedliskami, zamczyskami, okopami, zmijowemi wami. — Wilno, 1832.

Л. Д. Строць

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ

Статья знакомит с археологическими исследованиями оборонительных сооружений на территории Тернопольской области в контексте изучения археологических памятников региона. Выделено четыре этапа археологических исследований оборонительных сооружений на территории области: конец XVIII — первая половина XIX в.; середина XIX в. — 1940-е гг.; 1950-е гг. — конец XX в.; конец XX — начало XXI в. Охарактеризована деятельность археологических экспедиций и роль Тернопольского краеведческого музея в археологическом исследовании края.

L. D. Strotsen

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION OF DEFENCE WORKS IN TERNOPIL REGION

The article acquaints with archaeological excavation of defence works of Ternopil region. Four stages of archaeological researching of defence works in the territory of the region were chosen: the end of the XVIII century — first half of XIX, the middle of the XIX century — 40th of XX c., 50th years of XX c. — the end of XX c., the end of XX c. — the beginning of XXI century. The job of archaeological expedition and role of Ternopil regional museum in the investigation of the region are characterized.

М. В. Хададова

ПЕРШІ ПОЛЬОВІ ЩОДЕННИКИ Б.О. ТИМОЩУКА (1946 рік)

У статті міститься характеристика перших польових щоденників Б.О. Тимощука.

Ключові слова: Б.О. Тимошук, В.К. Гончаров, Є.В. Махно, польовий щоденник, археологічні дослідження, Райковецьке городище.

Життєвий і науковий шлях Бориса Онисимовича Тимощука був пов'язаний із Житомирщиною. Саме тут він народився в с. Лука Троянівського району та почав отримувати вищу освіту в Житомирському Інституті народної освіти (ІНО) [Тимошук, 1999, с. 5]. Свій шлях в археології Б.О. Тимошук також розпочав на Житомирщині, коли у повоєнному 1946 р. прийняв участь в археологічних дослідженнях у складі експедиції В.К. Гончарова та Є.В. Махно.

Свідченням цьому є польові щоденники Б.О. Тимощука, які зберігаються у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею. Їхній зміст наглядно ілюструє становлення молодого археолога — набуття практики польових досліджень, виявлення археологічних пам'яток під час розвідок, графічну фіксацію об'єктів. Саме в цей час визначилося і коло наукових інтересів майбутнього дослідника — слов'янська археологія.

Мабуть, через певні причини Б.О. Тимошук не висвітлював цей період свого життя в автобіографічних нарисах. Відповідно й у працях його біографів невірно або неповно відображено той період, коли Борис Онисимович працював у Бердичівському краєзнавчому музеї [Винокур, 1969, с. 174—176].

Перший польовий щоденник Б.О. Тимошук почав вести як асистент у складі Райковецької експедиції під керівництвом Володимира Кириловича Гончарова. Експедиція почала робо-

ту в кінці червня 1946 р. В її складі були чотири наукові працівники Інституту археології АН УРСР. До них мали приєднатись працівники Житомирського та Коростенського краєзнавчих музеїв. Але директор Житомирського музею Бройтман повідомив про хворобу одного зі співробітників, який мав приєднатись до експедиції [Гончаров, 1946а/18, арк. 2]. Тому, зважаючи на недостатність кадрового складу експедиції, В. К. Гончаров мусив скоригувати плани досліджень та звернутись до директора Бердичівського музею В. Місяця з проханням про відрядження одного з наукових працівників до експедиції [Гончаров, 1946а/18, арк. 6].

У 1946 р. Б.О. Тимошук обіймав посаду наукового працівника Бердичівського історико-краєзнавчого музею. І саме він був направлений на початку серпня як асистент до експедиції. Перший запис у польовому щоденнику Б.О. Тимощука зроблено 10 серпня 1946 р. У цей день він приступив до роботи на ділянці Дмитра Тарасовича Березовця за східним валом Райковецького городища [Березовец, 1946/18, арк. 15].

Сам щоденник — це зошит із нерозграфленим папером. Записи зроблено грифельним олівцем. Основний текст розташований на 30 аркушах, які містять щоденні записи за період із 10 серпня по 30 серпня 1946 р. У тексті 15 рисунків та шість креслень [Тимошук, щоденник № 11864].

Ділянка, на якій працював Б.О. Тимошук, була розташована у 20 м на захід від городища. На ній розкопано три житла; у двох із них знаходились гончарні горни. Знайдена кераміка належала раннім слов'янам. У понеділок, 12 серпня, за участю Б.О. Тимощука розбито новий розкоп у 15 м на схід від городища. Тераса, на якій було розташовано розкоп, шириною

в 25 м закінчувалась крутим спуском, і, вірогідно, була штучною. Роботи на ділянці продовжувались два дні. Була досліджена площа розмірами 8 × 6 м, із знахідок виявлено лише 18 фрагментів ранньослов'янської кераміки [Тимошук, дневник № 11864, арк. 4—5].

Було прийнято рішення залишити цей розкоп. Натомість закладено розвідувальний шурф у 800 м на північ від городища у напрямку заплави р. Гнилоп'ять. Під знятим шаром чорнозему виявили рештки житла ранньослов'янського часу, фрагменти кераміки та пряслице трипільської культури. Було вирішено розширити розкоп, але виявити чіткі обриси житла не вдалося, приблизні позначені автором щоденника на кресленні.

Активну участь молодий асистент бере в численних розвідках по околицях Райків. Зокрема, 15 серпня разом із В.К. Гончаровим Б.О. Тимошук обстежують правий берег р. Гнилоп'ять в ур. «Лука». Підйомний матеріал являв собою фрагменти кераміки скіфського часу та черняхівської культури. Увагу дослідників привернув мис, який півколом врізався в заплаву Гнилоп'яті. Місце було добре захищене від нападів зовні. На поверхні зібрали фрагменти скіфської кераміки. Серед знахідок також декілька пряслиць, характерних для скіфської культури. У щоденнику зафіксовано графічні зображення знахідок.

У вказаному місці закладено шурф розмірами 5 × 1 м. Але більш значних об'єктів не виявили. По обіді розвідку продовжили на лівому березі Гнилоп'яті у напрямку с. Швайківка. Автор щоденника зазначав велику кількість крем'яних виробів, що зустрічались по маршруту як підйомний матеріал. Обстеження лівого берега дало незначну кількість підйомного матеріалу, але закладений шурф у районі урочища «Вали» виявив фрагменти печини, що дозволило наступного дня, 16 серпня, розширити розкоп до розмірів 6 × 6 м [Тимошук, дневник № 11864, арк. 8—11].

Вже на глибині 20 см було виявлено рештки печі, заваленої дерев'яними обгорілими колодами, які автор щоденника визначив як залишки перекриття житла, що під час пожежі впало на піч. Навкруги зібрано фрагменти гончарної кераміки X—XII ст. А на глиняній долівці, зафіксованій на глибині 50 см від поверхні, знайдено декілька залізних речей — ключ, ніж, серп. Умовний план об'єкту зафіксований Б.О. Тимощуком у щоденнику [Тимошук, дневник № 11864, арк. 12].

Особливий інтерес, судячи по записах у вказаному щоденнику, викликала землянка, розкопана в урочищі «Лука». Там зафіксовано рештки печі — розвал каміння округлої форми у певному порядку. Долівка зафіксована на рівні 1,3 м від поверхні. Там виявлені кам'яна мотика та велика кількість фрагментів ліпної та кружалної кераміки з традиційною слов'янською орнаментикою [Тимошук, дневник № 11864, арк. 14].

У наступні дні Б.О. Тимошук брав участь у розвідках у районі с. Скраглівка (урочище «Лиса гора»), с. Слободища та ін. У результаті виявлено низку пам'яток енеоліту, раннього залізного віку та ранньослов'янського часу. Зокрема, у східній частині с. Райки зафіксована й частково розкопана трипільська площадка. Знахідки, які належали до трипільської культури, виявлені й у південно-східній частині Райків — в урочищі «Кут». А у 500 м від урочища, на невеликому острові, зібрані крем'яні вироби та фрагменти кераміки неолітичного часу.

Пам'ятки поблизу Райковецького городища були нанесені на карту. Б.О. Тимошук брав у цьому участь спочатку як помічник В.К. Гончарова та Р.І. Виезжева. А вже 26 серпня, згідно запису в щоденнику, він самостійно наносив на карту місцезнаходження пам'яток, виявлених під час розвідок по правому берегу р. Гнилоп'ять, зокрема в урочищі «Лука». Ці пам'ятки в подальшому виділені в культуру типу Лука-Райковецька.

Офіційна частина польового щоденника Б.О. Тимощука закінчується висновками. Далі, починаючи зі с. 31 щоденника, велися допоміжні записи, які свідчать про бажання автора детальніше ознайомитись із особливостями польових досліджень. Зокрема, на сторінках 31—36 перераховані речі, необхідні для проведення розвідки, занотовані вимоги до креслень і замальовок археологічних об'єктів, законспектовано значення поняття «культурний шар» тощо.

По закінченні розкопок, з 1 по 11 вересня члени експедиції провели розвідку по течії р. Роста-виця за маршрутом Паволоч — Ягнятин — Ружин — Белілівка. У складі групи був і науковий працівник Б.О. Тимошук, який разом із Д.Т. Березовцем обстежував правий берег річки. Він брав участь у дослідженні пам'яток у районі с. Паволоч, а саме, городища й трипільського поселення. За час, проведений у розвідках, молодий дослідник отримав досвід у виявленні та фіксації археологічних пам'яток [Гончаров, 1946/18].

У жовтні 1946 р. археологічні пам'ятки регіону досліджувала Ягнятинська експедиція під керівництвом Є.В. Махно. Її основною метою було дослідження поселень культури «полів поховань», яких у районі вказаного селища було два. До складу експедиції було включено й Б.О. Тимощука [Махно, 1946/24, арк. 1].

Основні відомості про діяльність Б.О. Тимощука в цей період маємо з польового щоденника, який, до речі, вівся достатньо професійно в порівнянні з попереднім. Він являє собою блокнот, на обкладинці якого під заголовком знаходяться штампи «Музей Бердичівщини» та «Бібліотека Житомирського обласного краєзнавчого музею 58». Щоденник охоплює період із 9 по 26 жовтня 1946 р.

У польовому щоденнику є 12 рисунків та 4 креслення. Автор щоденника замальовував підйомний матеріал із місць розвідок, який часто знаходив і визначав сам. Щодо креслень, слід зазначити, що всі вони виконані з урахуванням

масштабу та зі стандартними умовними позначками. На кресленнях здебільшого зображені ділянки розкопів [Тимошук, дневник № 11863].

Перші розкопи, за щоденником Б.О. Тимошука, були закладені 9—10 жовтня на двох ділянках у басейні р. Роставиця. Перша ділянка розмірами 10 × 10 м розташована на південному схилі правого берега Безіменного струмка, який впадає у Роставицю. У 30 м на захід від першої ділянки розбито розкоп 2. Там В.К. Гончаровим під час розвідки у вересні були виявлені поселення та поховання культури «полів поховань». До речі, автор щоденника зауважує, що саме виявлення пам'яток вказаної культури було головним завданням експедиції. Керівник експедиції Є.В. Махно також повідомила про те, що важливо визначити ділянки для стаціонарних розкопок на наступний рік [Тимошук, дневник № 11863, арк. 3].

Сторінки щоденника свідчать про набуті молодим дослідником під час попередніх розкопок навички. Він самостійно обстежував береги р. Роставиця, збирав підйомний матеріал, самостійно визначав його та замальовував [Тимошук, дневник № 11863, арк. 4, 5].

Тоді Б.О. Тимошук брав участь у розвідках, у результаті яких зафіксовано цілу низку пам'яток трипільської культури, скіфського часу, могильник культури «полів поховань» тощо. Зокрема, 13 жовтня весь склад експедиції проводив розвідку по лівому берегу р. Роставиця від с. Ягнятин до м. Ружин. 16 жовтня Б.О. Тимошук разом із В.К. Гончаровим провели розвідку в балці Цапин Хутір у західній частині Ягнятина. Під час розвідки були знайдені фрагменти кераміки з характерним для скіфського часу орнаментом. А за 15 м від заплави струмка виявлене поселення скіфського часу [Тимошук, дневник № 11863, арк. 7, 12].

У той час продовжувались розкопки на двох ділянках поселення. І в польовому щоденнику Б.О. Тимошука з'являються плани розкопів, зокрема план житла з піччю на ділянці 2.

Б.О. Тимошуку випала можливість і самостійно проводити розкопки на ділянці 2 поселення культури «полів поховань». Зокрема, він стежив за розчисткою решток будівлі та прийняв рішення зробити прирізку двох квадратів для чіткішого визначення контурів завалів. У результаті розчистки виявлені практично неушкоджені посудини черняхівської культури. План об'єкту зафіксований у польовому щоденнику, там представлені й замальовки мисочки, знайденої неушкодженою під завалами печини [Тимошук, дневник № 11863, арк. 16—18].

Крім названих ділянок, керівництво експедиції вирішило провести розкопки на місці, де ще у 1927 р. проводив розвідки Т.М. Мовчанівський. На місці шурфів було розбито розкоп (ділянка 3) і практично на першому штику виявлено рештки житла. Крім того, знайдено багато фрагментів лощеної кераміки, зробленої на гончарному крузі [Тимошук, дневник № 11863, арк. 15].

Зважаючи на такий великий обсяг роботи, декілька відкритих об'єктів та кількості отриманих знахідок, закінчення польового сезону планувалося не раніше 1 листопада 1946 р. Є.В. Махно звернулася із проханням до директора Бердичівського музею В. Місяця продовжити перебування Б.О. Тимошука у складі експедиції до вказаного терміну. Але передчасні морози та сніг, який випав 26 жовтня, змусили експедицію припинити роботу [Тимошук, дневник № 11863, арк. 21].

Ці три місяці 1946 р. відіграли велику роль у долі Б.О. Тимошука. Він визначився зі своїм подальшим життєвим шляхом. Але як знаний дослідник слов'янських старожитностей Борис Онисимович проявив себе на Буковині. Однак, формування його як майбутнього науковця, який, у свою чергу, виховав цілу плеяду українських археологів, відбулося безпосередньо на Житомирщині. І цей процес знайшов своє відображення в перших польових щоденниках відомого вченого.

Березовец Д.Т. Райковецкая археологическая экспедиция Института археологии АН УССР 1946 год. Участок № 5 // НА ІА НАН України. — 1946/18.

Винокур И.С. Путь в науку // История СССР. — 1969. — № 4. — С. 174—176.

Гончаров В.К. Археологічна розвідка по р. Роставиця в 1946 р. // НА ІА НАН України. — 1946/18.

Гончаров В.К. Сельские поселения возле Райковецкого городища // НА ІА НАН України. — 1946a/18

Махно Є.В. Звіт за Ягнятинську археологічну експедицію 1946 р. // НА ІА НАН України. — 1946/24.

Тимошук Б.А. Дневник. Археологическая экспедиция 1946 г. в с. Ягнятин // Житомирский краеведческий музей. Книга поступлений (ЖКМ КП) 39376. — І Д — 11863.

Тимошук Б.А. Дневник участника Райковецкой археологической экспедиции Академии Наук УССР 1946 года // Житомирский краеведческий музей. Книга поступлений (ЖКМ КП) 39377. — І Д — 11864.

Борис Онисимович Тимошук: бібліографічний покажчик (до 80-річчя від дня народження). — Чернівці, 1999.

М. В. Хададова

ПЕРВЫЕ ПОЛЕВЫЕ ДНЕВНИКИ Б.А. ТИМОШУКА (1946 год)

Статья посвящена характеристике первых полевых дневников Бориса Тимошука, в которых отражено его участие в археологических исследованиях 1946 г. в составе экспедиций В.К. Гончарова и Е.В. Махно.

М. V. Hadadova

THE FIRST FIELD DIARIES BY TIMOSHCHUK (1946 year)

Article is devoted Boris Timoshchuk's first forwarding record books in which his participation in reaches of 1946 as a part of expeditions under the direction of Goncharov and Mahno is described.

Є. К у с ь н є ж

**МЕЧИСЛАВ ЛЮДВІК ПОТОЦЬКИЙ (1810—1878) —
ОХОРОНЕЦЬ СТАРОЖИТНОСТЕЙ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ,
СПІВАВТОР ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА СВІТОВИТА З
р. ЗБРУЧ, АВТОР ПЕРШОЇ МОНОГРАФІЇ ІСТОРИЧНОГО
МІСТА ЗАМОСТЯ ¹**

Присвячується 200-річчю
від дня на народження
М. Потоцького

У статті розглядається діяльність Мечислава Людвіка Потоцького в галузі охорони пам'яток Поділля та Східної Галичини, дослідження ним Збруцького ідола — Світовита, вивчення історії Замостя.

Ключові слова: Мечислав Людвік Потоцький, Поділля, Східна Галичина, Замостя, Світовит.

Мечислав Людвік Потоцький народився у 1810 р. у Львові, в сім'ї Потоцьких гербу Любич, яка була родом з Брацлавського воєводства [Herbarz ..., 1841, s. 426, 427]. Його предок Микола Потоцький був відомий у кінці XVI століття як покровитель церкви в Красноставському повіті [Słownik ..., 1887, s. 867, 868] ². Після закінчення домашнього навчання здобував освіту в школах Варшави, де розпочав студіювати право у Варшавському університеті [Gerber, 1977, s. 179]. М. Потоцький перервав навчання в 1830 р. і вступив до лав уланів 5 полку ім. Замойських [Życiorysu ..., 1880, s. 52, 53] для боротьби під час Листопадового повстання проти

Росії. 13 квітня 1831 р. він був призначений підпоручником і ад'ютантом Керівника повстання [Draczyński, 2002, s. 97]. За мужність, продемонстровану у битві під Остроленкою (26 травня 1831 р.), 2 червня 1831 р. нагороджений Золотим Хрестом *Virtuti Militari* [Virtuti Militari, 1815—1831, 2001, s. 164, poz. 1327]. Після повстання відправився в Австрію, де місцева поліція заслала його на кілька років до федеральної землі Штирія ³.

Після повернення в Галичину купив маєток Коцюбінчики біля Гусятина на Поділлі та оселився там із дружиною Клотильдою з Городиських. У 1845 р. отримав позитивну відповідь царя на своє прохання про повернення на територію Королівства Польського, але не скористався ним і залишився на Поділлі [Gerber, 1977, s. 179]. Хоча пізніше він міг вільно в'їжджати до Королівства Польського. На пізніше професійне життя М. Потоцького вплинуло відкриття, здійснене в с. Лічківці — власності Костянтина Заборовського. У 1848 р. була засуха, яка призвела до пониження рівня води в річці Збруч. З русла з'явилася голова кам'яної статуї. Витягнутого ідола поклали в маєтку. Через кілька років статуя була подарована Мечиславу Потоцькому. Ця подія співпала з публікацією відозви Краківського наукового товариства (ТНК) для громадян про

1. Появою цієї статті завдячую сприянню та добрій волі правнучки Мечислава Потоцького, Пані Агнешці Ясевич з Варшави, яка надала зібрані нею матеріали, фотографії та сімейні спогади. Складаю їй щиро подяку за натхнення та дозвіл на використання документів під час написання тексту.

2. Тут є наступне пояснення прізвища Фокс: «На початку XVII ст. поєднавшись подружніми зв'язками із багатомою купецькою сім'єю Фоксів з Кракова та продавши їм свій родинний маєток Поток Велькі (Потік Великий), надають їм своє ім'я (Потоцький), і навзаєм, коли згасає їхній рід (у другій половині XVII ст.) приймають їхнє прізвище (Фокс) за прізвищем. У XIX ст. були власниками нерухомості в районі Коцюбінчики в Гусятинському повіті».

© Є. КУСЬНЄЖ, 2010

3. У сімейному архіві, який згорів під час Варшавського повстання 1944 р., зберігалися пам'ятки з перебування в Граці М. Потоцького: читацький квиток до університетської бібліотеки в Граці за 1833 р., а також запрошення від ерцгерцога Альбрехта Габсбурга на придворний бал у 1834 р. (Зі спогадів онучки Мечислава Потоцького Феліції Марії з Любич Потоцьких Різенгорст де Ресс — сімейний архів Агнешки Ясевич).

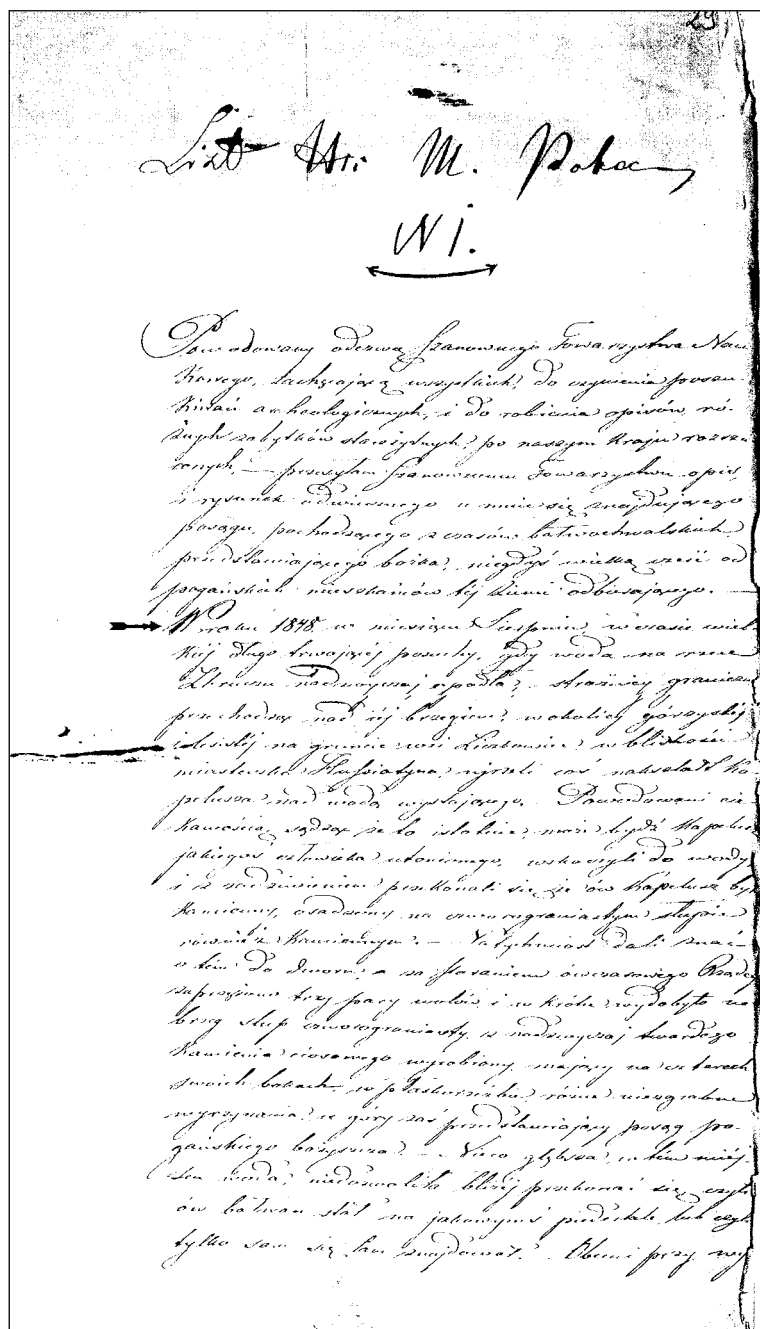

Рис. 1. Перша сторінка листа Мечислава Потоцького (від 15.XI.1850 р.), у якому він повідомляє Краківське наукове товариство про відкриття статуї Світовита (Архів ПАУ Краків)

товита до Кракова. На додаток до статуї ідола Мечислав Потоцький подарував Науковому товариству в Кракові кілька старовинних монет разом із їхнім описом³. У своєму листі він помістив деякі умови, де застеріг, що якщо «будь-якая влада запланує колись переміщення з раз обраного місця», статуя повинна бути переданою одному з роду Потоцьких, «який найбільш відзначається шаную старожитностей батьківщини»⁴. На засіданні Археологічного Комітету ТНК 24 лютого 1851 р. було прийнято рішення про відрядженні Феофіла Жебравського в с. Коцюбінчики з метою перевезення Світовита до Кракова. На тому ж засіданні ТНК звернулося до ректора Ягеллонського університету з проханням послати Потоцькому диплом члена Товариства. Феофіл Жебравський вирушив в подорож 29 березня 1851 р. і після шести днів прибув 4 квітня в Коцюбінчики. Під час підготовки пам'ятника до подорожі М. Потоцький із Ф. Жебравським відвідали місце, де було знайдено Світовита. При нагоді склали карту околиць [Leńczuk, 1964, s. 5] (рис. 3). На жаль, на ній не вказано точного місця, де був знайдений ідол. Пізніше це стало причиною сумнівів у його достовірності.

М. Потоцький показав йому околиці, де ознайомив його з не менш цікавими пам'ятками. Вони відвідали Гориньову печеру в скелястому березі р. Збруч, замок із залишками стін у верхній частині гори Соколіха та городище «Розбита Могила» поблизу с. Коцюбінчики. Споряджене «божество» відправлено 7 квітня в напрямку до Кракова, куди транспорт прибув 12 травня 1851 р. З тих пір величезний кам'яний Світовит (чотиригранний стовп висотою 257 см, 29 × 30 см в розрізі і вагою більше 500 кг) є гордістю археологічних колекцій Кракова. Згодом М. Потоцький і Ф. Жебравський опублікували перші доповіді про обставини виявлення і перевезення статуї Світовита

збір, порятунок та опис історичного минулого [Majer, 1851, s. 123—126].

У своєму листуванні з Краківським науковим товариством Мечислав Потоцький дав точний опис кам'яного ідола (рис. 1), назвавши його Світовитом¹, також додав малюнок пам'ятника зроблений М. Цивінським (рис. 2). У відповіді ТНК подякувало за цінні повідомлення та запросило М. Потоцького взяти участь у діяльності Товариства, а також висловило думку, що гідним місцем для пам'ятника буде саме будівля Ягеллонської бібліотеки². Потоцький вирішив передати скульптуру Сві-

1. Лист М. Потоцького до ТНК з відомостей про відкриття Світовита (від 15.XI.1850 р. — Архів ПАУ Краків).

2. Лист голови ТНК Йосипа Маєра до М. Потоцького (від 7.XII.1850 р. — Архів ПАУ Краків).

3. Лист М. Потоцького до ТНК (від 10.II.1851 р. — Архів ПАУ Краків).

4. Лист М. Потоцького до ТНК (від 22.V.1860 р. — Архів ПАУ Краків).

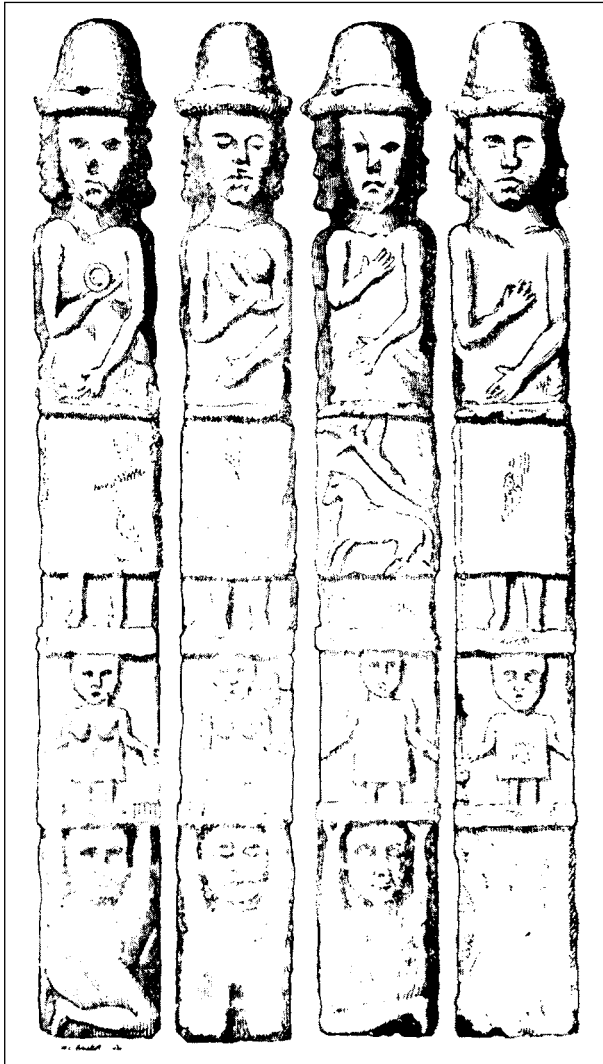

Рис. 2. Малюнок Світовита, зроблений М. Цивінським, доданий до листа Потоцького від 15.XI.1850 р. [Leńczyk, 1964]

до Кракова [Potocki, 1852, s. 3—17; Żebrawski, 1852, s. 17—50]. Ще в березні 1851 р. М. Потоцький був прийнятий як член-кореспондент до ТНК і почав енергійну діяльність. Він представив для ТНК низку звітів зі своїх наукових подорожей по Поділля та Прикарпаття. Підписував їх «Мечислав з Потока Потоцький, член Краківського наукового товариства».

У 1852 р. М. Потоцький відвідав Замость, розташоване у межах Польського Королівства в складі Російської імперії. Під враженням від цього міста та його пам'яток зібрав (за допомогою ксьондза Миколи Куляшинського — вікарія замойської колеґіати) матеріали до історії міста. На Люблінщину повернувся ще раз у 1857 р.¹ У 1858—61 рр. написав монографію на тему: «Замость та його інституції з точки зору релігії, освіти й національної історії» (рис. 4). Роботу

1. Лист М. Потоцького до голови ТНК Францішка Венжика від 29 вересня 1957 р. (Вроцлав — Оссолінеум, № 12320).

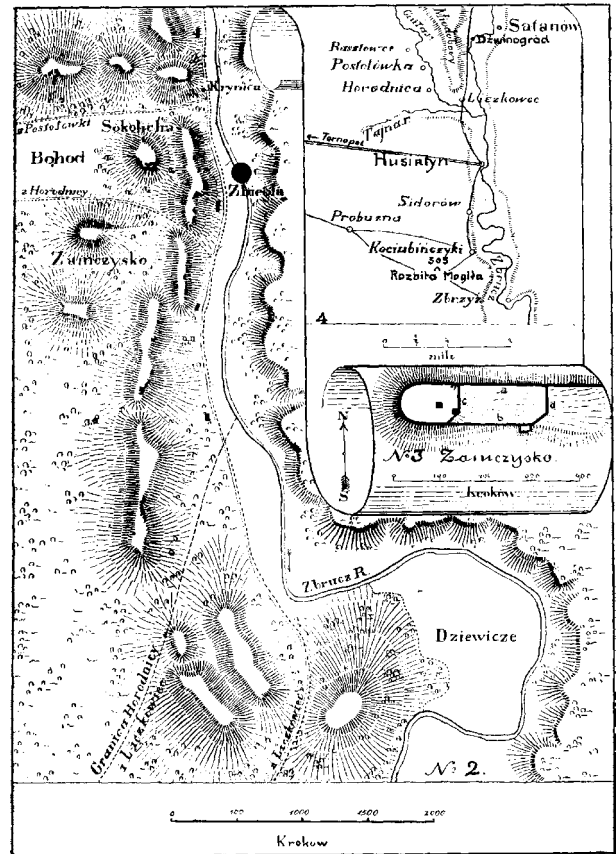

Рис. 3. Схематичний план околиці, де знайшли Світовита, зроблений під час перебування Ф. Жебравського у М. Потоцького у квітні 1851 р. [Leńczyk, 1964]: ● — гіпотетичне місце відкриття статуї Світовита

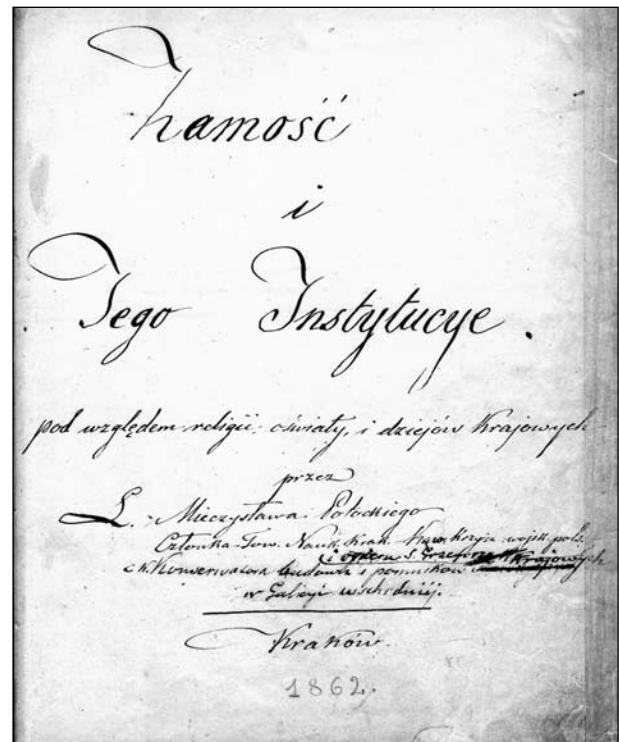

Рис. 4. Титульна сторінка рукопису роботи М. Потоцького «Замость та його інституції з точки зору релігії, освіти й національної історії» (Замойський музей в Замості)

присвятив Ягеллонському університету в Кракові у зв'язку з майбутнім (1864) ювілеєм 500-річчя його заснування. У листі до Краківського наукового товариства писав: *«Шановні діячі [...] кілька років тому, відвідуючи Замостя, був огорнутий смутком, стоячи біля стін будівлі, у якій колись засідали вчені люди, а сьогодні розсідається московська солдатня [...] Сьогодні, коли наша стара Ягеллонська школа скоро буде відзначати свій п'ятивіковий ювілей (1864 — JK) — її молодша замостська донька, вже близько 100 років приречена на занепад, що раз більше занурюється в туман забуття. Тому, коли в цей ювілей красномовні голоси вшанують та віддадуть заслужену честь багатовіковим заслугам існуючій до сьогодні Краківській школі, нехай пам'ять про минуле, цей більш широкий опис долі колишньої головної школи Замостя, буде розглядатися як данина пам'яті відданої дочці перед досі живою матір'ю»*¹.

Незважаючи на розмови про друк цієї праці в Кракові, вона залишилася в рукописі (на даний час зберігається у музеї в м. Замостя). Близько 1860 р. М. Потоцький залишив маєток Коцюбінчики в руках сина та переселився до Львова на вулицю Охронки, 8. У 1864 р. Цісарсько-королівська Центральна комісія² у Відні (була створена в 1852 р. для пошуку та документування історичного минулого) призначила М. Потоцького Почесним охоронцем архітектури і старожитностей Східної Галичини. З цього часу почалася реальна діяльність Львівського відділу Центральної комісії в галузі охорони пам'яток. Першим кроком був заклик до всіх установ, корпорацій та наукових товариств, з проханням про активну участь у роботі та пересилання докладних описів визначних місць. Для того, щоб забезпечити постійний нагляд за пам'ятками Львова, на прохання Потоцького Цісарсько-королівська Центральна комісія призначила своїми кореспондентами поета Вінсента Поля і священника Івана Ступницького, пізнішого єпископа Перемишльської уніатської єпархії [Mieczysław ..., 1878, s. 16]. Мечислав Потоцький побував у багатьох місцях Східної Галичини у пошуках старожитностей. У 1866 р. на щорічній нараді в Національному науковому інституті ім. Оссолінських (ZNiO) представив звіт, в якому помістив описи соборів, церков, монастирів, синагог, фортець, окопів, насипів, могил. У 1865 р. журнал Центральної

комісії у Відні помістив дві статті М. Потоцького на німецькій мові. Одна з них стосувалася церков, соборів та замків у Східній Галичині, поховання сім'ї Сенявських у Бережанах. Друга повідомляла про виявлене поховання кам'яної епохи в м. Хоростків біля Чорткова та невідомі глиняні знахідки, виорані на полі с. Чабарівка [Mieczysław ..., 1878, s. 30].

Мечислав Потоцький регулярно дарував різноманітні пам'ятки Національному інституту ім. Оссолінських у Львові, про що інформують звіти ZNiO та збережене в архівах Оссолінеуму листування. У 1873 р. до фондів він передав, серед інших, крем'яний різець, латунну печатку, кольчугу, власну шаблю з часів Повстання 1831 р. та знахідки із замку в Теребовлі: гарматне ядро, язик дзвона і дві підкови³. Він вів жваве листування в справах охорони пам'яток із багатьма відомими людьми. Графа Олександра Красицького просив про опіку та реставрацію пам'ятника, який руйнувався при візді до м. Дубецьк⁴, священника Садока Баронча повідомляв про свої заходи щодо заборони розкопування парохом скель в Підкамені під Бродами, що загрожувало давнім мурам монастиря⁵.

Мечислав Потоцький приклався до видання повітовими старостами заборони розкопувати численні в Східній Галичині доісторичні кургани. Робив зусилля в Крайовому сеймі⁶ про виділення грошових засобів для порятунку об'єктів, які руйнуються, завдяки чому щорічно на збереження пам'яток призначили близько 9000 золотих флоринів цільових субсидій. Отримуючи інформацію під час своїх наукових виїздів до гмін та містечок про наявність у них давніх актів та документів, М. Потоцький мав намір зібрати і надрукувати їх у книзі під назвою «Codex Civitatum Regnorum Galiciae et Lodomeriae». Після провалу цього проекту ініціював прийняття закону про обов'язкову централізацію земельних та муніципальних архівів у Львові та Кракові і переведення їх під

1. Лист М. Потоцького (без дати — Архів ПАУ Краків).

2. Служба охорони пам'яток Галичини формувалася в рамках Віденської Центральної комісії, яка у 1856 р. призначила охоронцями Павла Попеля в Кракові і Францішка Строїньського у Львові. Посаду Строїньського зайняв у 1864 р. Мечислав Потоцький, від чого починається практичне її функціонування — з сіх пір служба почала фактичну роботу [Małkiewicz, 1878].

3. Лист М. Потоцького (від 12 травня 1873 р. — Вроцлав Архів Оссолінеум, № 6841/III).

4. Лист М. Потоцького (від 11 жовтня 1865 р. — Вроцлав Архів Оссолінеум, № 15251/II); лист М. Потоцького (від 11 жовтня 1865 р. — Вроцлав Архів Оссолінеум, № 15251/II).

5. Лист М. Потоцького від 16 червня 1877 р. — Вроцлав Архів Оссолінеум, № 2758/II).

6. Крайовий сейм, який існував в австрійській Галичині (1861—1918 рр.) був представницьким органом з обмеженими повноваженнями, що стосувалися економіки, освіти і культури. Крім того, законодавство також надало парламенту право приймати рішення в деяких справах муніципальних, церковних, шкільних, організації судової влади та адміністративного управління, харчування та квартирування військ, земельних та торгових книг тощо. Прийняті сеймом закони вимагали підтвердження імператором Австрії.

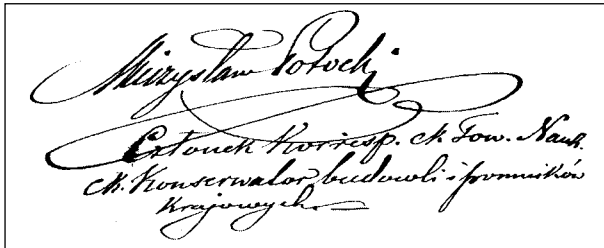

Рис. 5. Підпис М. Потоцького як охоронця пам'яток Галичини

керівництво Крайового Відділу¹. Прагнув, щоб архівні матеріали були широко доступні для «громадськості». Наукове товариство, яке існувало з 1816 р. у Кракові, в 1872 р. перетворено у Польську академію умінь. М. Потоцького попросили висловити думку про підготовлений проект Статуту академії. Свої висновки надав у Львові 4 серпня 1871 р. на фірмовому бланку своєї установи. Лист із зауваженнями щодо назви академії, організаційної структури, методів фінансування тощо налічував 17 сторінок. Підпис під ним помістив М. Потоцький як «Цісарсько-королівський охоронець пам'яток архітектури та старожитностей»² (рис. 5).

Самовіддана робота Мечислава Потоцького як охоронця дала надзвичайно добрі результати. Тільки за період 1870—74 рр. за рахунок приватних осіб, муніципалітетів, корпорацій і Крайового фонду здійснив реставрацію пам'яток в Ліску, Львові, Кросні, Фельштині (Скелівка), Жовкві, Уневі, Токах, Сидорові, Новосілці Костюковій, Бучачі, Тереховлі, Окопах, Семенові, Собені, Милятині, Городенці, Краснопуші, Годові, Миколаїві, Журавні, Наварії, Нижанковичах, Белзі, Перемишлі, Сокалі і Загір'ї [Sprawozdanie ..., 1874].

За свій внесок у відновлення сакральних святинь та активну участь у роботі Комітету з надання допомоги біженцям із уніатської Холмської єпархії (у результаті репресій царизму після ліквідації Унії в 1875 р.) папа римський Пій IX нагородив Мечислава Потоцького орденом Св. Григорія Великого [Mieczysław ..., 1878, s. 6].

13 серпня 1877 р. Крайове археологічне товариство у Львові було поділене на секції. З 1 листопада 1877 р. Мечислав Потоцький був президентом секції доісторичної археології та антропології. На жаль, не встиг розгорнути свою діяльність ширше. Він раптово помер

Рис. 6. Надгробок Мечислава Потоцького на Личаківському кладовищі у Львові

31 січня 1878 р.³ і був похований на Личаківському кладовищі у Львові⁴. Гробниця його збереглася й донині (рис. 6). Вона містить на собі надпис:

3. Папа римський Пій IX помер 7 лютого 1878 р. — на тиждень пізніше від М. Потоцького.

4. *Gazeta Lwowska*, nr 33, z 2.II.1878, s. 2.

1. Крайовий відділ — виконавчий орган Крайового сейму Галичини в Австрійській імперії. Готував проекти законів, представляв край (Галичину) перед австрійським урядом, працював з питаннями щодо зовнішньої політики та здійснював контроль над місцевими органами влади. Складався із трьох членів, що обиралися Крайовим сеймом та трьох членів, що обиралися голосами великих власників, міськими і сільськими депутатами. Їхня каденція тривала шість років.

2. *Kilka uwag nad projektem Statutu Akademii Polskiej* — Архів ПАУ в Кракові.

Рис. 7. Надгробна кам'яна плита з могили козацького отамана російської армії (1831 р.), яку описав М. Потоцький у 1852 р., а знайшли в 2001 р. у селі Лабуні (Музей «Арсенал» у Замості)

«† Мечислав Любич Потоцький цісарсько-королівський охоронець крайових пам'яток, Офіцер Польської Армії з 1831 р. Лицар Польського національного ордена Virtuti Militari — Григорія * 1810 — віддав Богу духа 31 січня 1878. Просить благочестивого зітхання».

Несподівано особа Мечислава Потоцького і його відносини з Замостям були згадані у 2001 р. Відділ археології Замойського музею був повідомлений, що під час будівництва автостоянки поруч із Громадським будинком у м. Лабунь знайдено важку кам'яну плиту. Під час завантаження її на машину для вивезення з'ясувалося, що в нижній частині добре збереглися написи кирилицею (рис. 7). Плита з піщанику мала розміри 183 × 85 × 20 см.

У верхній частині зображено хрест, що стоїть на кам'яному кургані. Нижче напис:

**ПРАХОЖИЙ! СЪ БЛАГОГОВЬ(Е)НЫЕМ
ПОЧТИ ПРАХЪ ХРАБРАГО ВОИНА**

Під написом дві схрещені шаблі і дата:
6 АВГУ 1831 ГОДА

Камінь, у зв'язку із вказаною на ньому датою, був пов'язаний з облогою Замостя російською армією під командуванням генерала Кайсарова під час Листопадового повстання.

Польська армія мала кілька боїв і сутичок біля стін міста-фортеці Замостя та захищала місто до 22 жовтня 1831 р. Польським військам захищати Замостя допомагав добровільний Подільсько-Волинський легіон під командуванням майора Олександра Верещинського [Feduszka, Kuśnierz, 2002]. Більш детальна інформація про ці події міститься у рукописі Мечислава Потоцького (також учасника Листопадового повстання). Рукопис складається з 800 сторінок та 20 глав. Автор, серед інших, помістив обширні описи околиць і битв навколо фортеці в роки 1809, 1813 і 1830—31. Серед них є абзац: «Трохи далі знаходиться село Лабуньки [...]. У цьому селі була маленька уніатська церква нещодавно знесена, на її кладовищі лежить на могилі камінь з російським написом "Прохожий почти с благоговением храброго воина, под tym dwie szable ułanские на krzyż złożone i data 6 Avgus. 1831 года". Місцеві перекази стверджують, що тут похований козацький отаман, який під час війни за незалежність занадто близько підійшов до стін фортеці і став жертвою своєї цікавості» [Potocki, 1862, s. 422, 423].

Таким чином, записи М. Потоцького не тільки допомогли ідентифікувати знайдений об'єкт, але й поставили перед нами кілька загадок. Як і коли надгробок з неіснуючого сьогодні уніатського кладовища в селі Лабуньки потрапив до муніципального будинку в місті Лабунь, що розташоване недалеко? Хто подбав про те, щоб його перевезти, захистити від знищення помістивши написом донизу?

Draczyński W. 5 Pułk Ułanów im. Zamoyskich. 27.XII.1830—18.IX.1831. — Częstochowa, 2002.

Feduszka J., Kuśnierz J. Unikalna pamiątka Powstania Listopadowego // Zamojski Kwartalnik Kulturalny. — 2002. — 1—2. — S. 109—111.

Gerber R. Studenci Uniwersytetu Warszawskiego 1808—1831. Słownik Biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977.

Herbarz Polski Kasprowa Wiesia. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych. — Lipsk, 1841. — T. VII.

Leńczyk G. Światowit zbruczański // Materiały Archeologiczne. — Kraków, 1964. — S. 5—59.

Majer J. Odezwa Tow. Nauk. Z Uniw. Jagiell. Złączonego w celu archeologicznych poszukiwań wraz ze wskazówką mogącą posłużyć za przewodnika w poszukiwaniach tego rodzaju, podpisana 14.V.1850 // Rocznik Tow. Nauk. Krak. z U. J. złącz. — 1851. — T. V (ogóln. zb. t. 20).

Mieczysław Ludwik Fox Lubicz Potocki. Nekrolog skreślony przez Dr Stanisława z Woli Sienińskiej Krzyżanowskiego a czytany na Walnem Zgromadzeniu publicznym Towarzystwa archeologicznego Krajowego we Lwowie dnia 28-go lutego 1878 r. // Archiwum Muzeum im. X. Czartoryskich w Krakowie.

Małkiewicz A. Historia sztuki na Uniwersytecie Lwowskim 1893—1939. [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lwow.com.pl/cracovia/sztuka.html>.

Potocki M. Wiadomość o bożyszczu słowiańskim znalezionym w Zbruczu // Rocznik Tow. Nauk. Krak. Z U. J. złącz. — 1852. — T. 8 (og. zb. t. 23).

Potocki M.L. Zamość i jego instytucje pod względem religii, oświaty i dziejów kraio wych. — Kraków, 1862.
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1887. — T. VIII. [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://polish-genealogy.blogspot.com/2009/03/potocki.html>
Sprawozdanie z czynności konserwatorskich co do utrzymania i restauracji dawnych pomników w części wschodniej Galicji za czas od r. 1870—1874. — Lwów, 1874.
Virtuti Militari 1815—1831: Wybór źródeł. — Koszalin, 2001. — T. II.
Żebrowski T. Sprawozdanie // *Rocznik Tow. Nauk. Krak. Z U. J. J. łącz.* — 1852. — T. 8 (og. zb. t. 23).
Życiorysy uczestników Powstania Listopadowego zebrane na pamiątkę obchodu jubileuszowego pięćdziesiątej rocznicy tego powstania przez Hieronima Kunaszewskiego. — Lwów, 1880.

Е. Кусьнеж

МЕЧИСЛАВ ЛЮДВІК ПОТОЦЬКИЙ (1810—1878) — ОХОРОНЕЦЬ СТАРОЖИТНОСТЕЙ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ, СПІВАВТОР ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА СВІТОВИТА З Р. ЗБРУЧ, АВТОР ПЕРШОЇ МОНОГРАФІЇ ІСТОРИЧНОГО МІСТА ЗАМОСТЬ

Мечислав Людвік Потоцький народився в 1810 р. у Львові, в сім'ї Потоцьких гербу Любич. Після закінчення домашнього навчання почав вивчати право і адміністрацію у Варшавському університеті. Він перервав навчання в 1830 р. і вступив до лав уланів 5 полка ім. Замойських, який у часи Листопадового повстання боровся проти Росії. За мужність був нагороджений Золотим Хрестом *Virtuti Militari*. Після занепаду повстання перебував протягом кількох років у вигнанні. Після повернення купив маєток Коцюбинчики біля Гусятина на Поділлі і там поселився. Знайдену в 1848 р. у сусідньому селі Лічковці кам'яну статую ідола як перший дослідник назвав Світовитом у своєму листуванні з Краківським науковим товариством (ТНК). Пам'ятник у 1851 р. передав до Кракова, до музейних фондів Товариства. У тому ж році був прийнятий у члени ТНК. Багато подорожував і склав Товариству низку звітів зі своїх наукових подорожей по Поділлі і Прикарпаттю. У 1852 р. він відвідав Замость, розташоване в межах Королівства Польського в російській імперії. Під враженням цього міста і його пам'яток зібрав матеріали для його історії і в 1858—1861 рр. написав монографію «Замость й його інституції з точки зору релігії, освіти й національної історії». Робота залишилась у рукописі (у фондах музею в Замості). У 1864 р. Центральна комісія у Відні призначила Ме-

числава Потоцького почесним охоронцем пам'яток будівництва Східної Галичини. Мечислав Потоцький представляв звіти з описом соборів, церков, монастирів, синагог, фортець, окопів, насипів, могил. Довів до оголошення старостами заборони нищення і розкопування у Східній Галичині численних доісторичних курганів. Мечислав Потоцький помер 31 січня 1878 р. і похований на Личаківському кладовищі у Львові.

J. Kusnierz

MECHYSLAV LUDWIG POTOCKI (1810—1878) — A KEEPER OF ANTIQUITIES IN EAST GALICIA, CO-DISCOVERER OF ZBRUCH IDOL SVETOVID AND AUTHOR OF THE FIRST MONOGRAPH ABOUT HISTORICAL TOWN ZAMOŚĆ

Mechyslav Ludwig Potocki was born in 1810 in Lviv, in the Potocki family of Lubich coat of arms. After home-schooling he started studying law and administration in Warsaw university. In 1830 Mechyslav Potocki interrupted his education and joined to the 5th uhlan regiment of Zamość which battling against Russia during November revolt. For his courage he was decorated with the Gold Cross *Virtuti Militari*. After the revolt failure he was in expatriation during several years. After homecoming he bought estate Kocyubynchyky near by Husiatyn in Podillya and settled there. As the first researcher of idol statue discovering in 1848 in Lychkivtsi he named it Svetovid in his correspondence with Krakow scientific society (KSS). In 1851 he gave the monument to Krakow, to the museum stocks of KSS. In 1851 Mechyslav Potocki also entered to KSS. He was travelling a lot and prepared several reports about his scientific travels in Podillya and Carpathian for the Society. In 1852 he visited Zamość, on the territory of Polish kingdom in the Russian Empire. He was impressed so much by Zamość and its historical places. Having collected the materials for history of Zamość in 1858—1861 Mechyslav Potocki wrote a monograph «Zamość and its institutions in terms of religion, education and national history». The monograph was left in a manuscript (in the Zamość museum stocks). In 1864 Mechyslav Potocki was given an assignment a honorary keeper of architectural monuments in East Galicia from Central commission in Vienna. Mechyslav Potocki gave his reports with description of cathedrals, churches, monasteries, synagogues, strongholds, trenches, barrows, graves etc. He promoted putting a veto upon destruction and damage of numerous ancient tumuli in East Galicia. Mechyslav Potocki died on January, 31, 1878 and buried on Lychakiv Cemetery in Lviv.

В. В. Отрощенко, Ю. М. Бровендер

З ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛЬОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ СЕМІНАРІВ

Стаття знайомить з досвідом проведення польових науково-практичних семінарів (ПНПС) на місцях тривалих розкопок відомих пам'яток археології в межах Луганської області.

К л ю ч о в і с л о в а: польовий науково-практичний семінар, досвід міжнародної співпраці, поселення зрубної спільноти Капітанове I та Капітанове II, Картамиський комплекс пам'яток гірничо-металургійного циклу доби пізньої бронзи.

Серед розмаїття науково-організаційних проектів, реалізованих І.С. Винокуром, привертає увагу факт започаткування ним 1965 р. Подільських історико-краєзнавчих конференцій, які помітно активізували наукове життя краю, стали полігоном для творчого зростання вже декількох поколінь археологів краю. В іншому куточку нашої держави, на Луганщині, протягом 15-ти років накопичується досвід проведення польових археологічних семінарів у процесі дослідження видатних об'єктів археології. Поділитися практикою проведення польових нарад такого ґатунку, в плані обміну досвідом, видається нам — модераторам цього проекту — доцільним.

Шлях до цих польових зібрань проліг через проведення мобільного робочого семінару «Проблеми доби пізньої бронзи Південно-Східної Європи» (Луганськ — Перевальськ — Донецьк, листопад 1993 р.). Саме там були окреслені перспективи спільного українсько-російського дослідження пам'яток доби бронзи Доно-Донецького регіону [Бровендер та ін., 1995]. Учасниками попередніх домовленостей стали представники відділу археології енеоліту — бронзової доби Інституту археології НАН України (В.В. Отрощенко), Центрально-Донецької

експедиції при ІА НАН України (Ю.М. Бровендер) і кафедри археології та історії давнього світу Воронежського державного університету (А.Д. Пряхін). У контексті проведення Українсько-Російської експедиції, яка розпочала спільні розкопки на Луганщині 1994 року, логічно постала потреба у вербальному та фіксованому обміні поглядами та позиціями між представниками різних наукових шкіл і держав.

У липні 1995 р. було напрацьовано формат польового археологічного семінару та проведено його на базі дослідження пам'яток Капітанівського археологічного мікрорайону (Новоайдарський р-н Луганської обл.). Тоді ж було окреслено й тему для обговорення на семінарах — «Доба бронзи Доно-Донецького регіону». Важливим компонентом проекту була домовленість щодо публікації матеріалів семінару, яка стала обов'язковою й надалі [Отрощенко, 1995]. Ці польові семінари увійшли до історії археології як Капітанівські [Пряхин, 2010, с. 88].

Липень 1996 р. ознаменовано проведенням Другого семінару, де відбулася настільки цікава наукова дискусія, що матеріали її вирішили видати в матеріалах цього зібрання [Дискусія на семінарі, 1996]. Третій, Четвертий та П'ятий Капітанівські семінари традиційно проходили, відповідно, у липні 1997, 1998 та 1999 років, неухильно розширюючи коло учасників. Матеріали семінарів видані [Доба бронзи..., 1997; 1998; 2001]. Завершення розкопок у Капітанівському мікрорайоні поставило крапку й у першому циклі семінарів. За матеріалами розкопок поселення Капітанове II видано колективну монографію [Пряхин и др., 2000].

Після річної паузи, яка припала на 2000 р., спільні українсько-російські дослідження були продовжені у Картамиському археологічному мікрорайоні, де розпочалося комплексне дослідження міднорудних копалень, техногенної зони та селищ рудокопів і металургів на рудопрояві Картамиш (Попаснянський р-н Луганської обл.). Копати стали 2001 р., а вже у серпні наступного проведено Перший Картамиський польовий археологічний семінар за темою «Проблеми гірничої археології». Організаторами нового проекту виступили Донбаський гірничо-металургійний інститут (м. Алчевськ), Воронежський державний університет (РФ) та Інститут археології НАНУ [Проблеми..., 2003].

У липні 2002 р. модератори Картамиських семінарів мали нагоду взяти участь у роботі Каргалінського міжнародного польового симпозиуму в Оренбурзькій обл. РФ, організованого Інститутом археології РАН (Є.М. Черних) та Оренбурзьким державним педагогічним університетом (Н.Л. Моргунова). Там, у Приураллі, ми ознайомилися як із методикою та результатами досліджень міднорудних копалень і поселень рудокопів та металургів на Каргалах, так і з досвідом організації польового семінару в сусідній державі. Поза тим, випала нагода встановити особисті контакти з дослідниками гірничої археології з інших країн Європи, Азії, Америки [Матеріали Каргалінського..., 2002]. Їх було запрошено на Другий Картамиський семінар.

Другий міжнародний Картамиський польовий археологічний семінар (серпень 2003 р.) займає особливе місце в ряду інших хоча б тому, що в його роботі брали участь науковці з Іспанії, Німеччини, Польщі, Російської Федерації, Сполучених Штатів Америки, України [Проблеми..., 2003а]. Природно, що приїхали й організатори Каргалінського симпозиуму на чолі з Є.М. Черних. Тоді пам'ятки Бахмутсько-Торецької міднорудної улоговини та питання їхнього дослідження віддзеркалилися у контексті світових проблем гірничої археології, а до публікації розлогих матеріалів Другого семінару надіслали статті дослідники з восьми країн світу [Проблеми..., 2005].

Наступні п'ять семінарів (ІІІ—VII) були проведені в липні 2004—2008 рр. вже без такого планетарного резонансу, але зберігали статус міжнародних, за рахунок участі російських колег. Протягом одного-двох робочих днів заслуховувалося 10—15 наукових доповідей, відбувалося знайомство з об'єктами дослідження, а з 2004 р. відбувалися експериментальні плавки міді з картамиської рудної сировини у плавильних печах багаторазового використання. Матеріали семінарів регулярно видавали на поліграфічній базі на той час вже Донбаського державного технічного університету [Горная археология, 2005; Проблеми..., 2006; 2007; 2007а; 2009]. У зв'язку з цим, слід згадати про визначальну допомогу ректорів ДонДТУ,

професорів В.М. Дорофеева та А.І. Акмаєва у справі матеріального та технічного забезпечення роботи семінарів.

Після світової економічної кризи 2008 р. Картамиські семінари перестали бути міжнародними, але продовжують збирати фахівців із Києва, Дніпропетровська, Луганська, Донецька, Алчевська, Лисичанська. 2009 р. проведено Восьмий, а наступного — Дев'ятий польові семінари. Заслухані на них доповіді готуються до друку [Проблеми..., 2010]. Особливістю гірничих семінарів є участь у їхній роботі, поруч із археологами, геологами, представників інших природничих та точних наук. Таким чином напрацьовується комплексний підхід до вирішення проблем гірничої археології. Від 2009 р. розпочато переговори щодо участі у дослідженні Картамиського мікрорайону польських колег з Інституту археології Гданського університету (К. Слюсарська). Отже, є надія, що наші польові семінари повернуть собі статус міжнародних.

Окремо слід наголосити на ролі семінарів як польової школи для молодих археологів. Камерна, у межах експедиційного табору, обстановка ведення засідань під тентом надає можливість археологам-початківцям та студентам-практикантам засвоювати норми ведення наукових симпозиумів, долати природне хвилювання під час власних, часом перших у житті, офіційних виступів. У формі вільної дискусії виробляли стратегію перспективних наукових досліджень, формулювали і обговорювали теми майбутніх кандидатських та докторських дисертацій для конкретних учасників семінарів. Далі проводили апробацію дисертаційних тем, яка віддзеркалювалася, зрештою, у вже підготовлених до захисту роботах.

Отже, практика проведення регулярних польових науково-практичних семінарів, за щирої зацікавленості учасників проекту, є плідною, результативною та перспективною. З огляду на необхідні матеріальні витрати, такі симпозиуми є достатньо економними, зважаючи на відносно невеликий склад учасників та обмежене часом і простором коло проблем, які винесені на обговорення. А зацікавлених проблемами гірничої археології запрошуємо на черговий (Десятий) Картамиський польовий семінар.

Бровендер Ю.М., Отрощенко В.В., Павлова І.М. Робоча зустріч з проблем археології пізнього бронзового віку півдня Східної Європи (Луганськ — Перевальськ — Донецьк. 23—27 листопада 1993 р.) // *Археологія*. — 1995. — № 1. — С. 150—151.

Горная археология (матеріали IV-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару) // *Исторические и футурологические аспекты развития горного дела*. — Алчевск, 2005. — С. 93—187.

Дискуссия на семинаре // *Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи*. — Воронеж, 1996. — Вып. 2. — С. 73—81.

Доба бронзи Доно-Донецького регіону: Матеріали 3 укр.-рос. польового археол. семінару. — Київ; Вороніж; Переваляськ, 1997.

Доба бронзи Доно-Донецького регіону: Матеріали 4 укр.-рос. польового археол. семінару. — Київ; Вороніж, 1998.

Доба бронзи Доно-Донецького регіону: Матеріали 5 укр.-рос. польового археол. семінару. — Київ; Вороніж, 2001.

Матеріали Каргалинського Міжнародного полевого Симпозіума — 2002 «Древнейшие этапы горного дела и металлургии в Северной Евразии: Каргалинский комплекс». — М., 2002.

Отрощенко В.В. «Капитановский полевой археологический семинар» // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона (материалы укр.-рос. полевого археол. семинара). — Луганск, 1995. — С. 3—5.

Проблеми гірничої археології: Матеріали I Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2003.

Проблеми гірничої археології: Доповіді II міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2003а.

Проблеми гірничої археології: Матеріали II міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2005.

Проблеми гірничої археології: Матеріали III міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2006.

Проблеми гірничої археології: Матеріали V міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2007.

Проблеми гірничої археології: Матеріали VI міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2007а.

Проблеми гірничої археології: Матеріали VII міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2009.

Проблеми гірничої археології: Матеріали VIII Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2010.

Пряхин А.Д., Отрощенко В.В., Беседин В.И., Бровендер Ю.М. Поселение эпохи бронзы Капитаново II. — Воронеж, 2000.

Пряхин А.Д. Доно-Донецкая степь-лесостепь в эпоху бронзы. История изучения (современный этап). — Воронеж, 2010.

*Ю. М. Бровендер,
В. В. Отрощенко*

ІЗ ОПЫТА ПРОВЕДЕНИЯ ПОЛЕВЫХ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕС- КИХ СЕМИНАРОВ

Статья посвящена опыту организации полевых научно-практических семинаров (ПНПС) на археологических раскопках в Луганской области. По инициативе Центрально-Донецкой экспедиции и Донбасского государственного технического университета (г. Алчевск), Института археологии НАН Украины и Воронежского госуниверситета (Россия) проведены 5 капитановских (1995—1999 гг.) и 9 картамышских ПНПС (2002—2010 гг.). Межгосударственный характер проекта обеспечил проведенным семинарам статус международных.

*Yu. M. Brovender,
V. V. Otroshchenko*

ON THE EXPERIENCE OF ORGANIZATION OF SCIENTIFIC AND PRACTICAL FIELD SEMINARS

Proposed paper discusses the experience of organization of scientific and practical field seminars (SPFS) conducted on the base of archaeological excavations in Lugansk district. By the mutual initiative of Central-Donetsk expedition, Donbass State Technical university (Alchevsk city), Institute of archaeology of NUAS, and Voronezh state university (Russia) five Kapitanovka and nine Kartamysh SPFS were conducted between 1995—1999 and 2002—2010, respectively. Interstate character of the project provides the international status to these seminars.

О. В. Щ е р б а н ь

ЖИТТЄПИС ЛІДІЇ САВІВНИ ШУЛЬГІНОЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЛІДЧОЇ СПРАВИ

На основі документів зі слідчої справи українського етнографа Лідії Шульгіної до наукового обігу вводяться досі невідомі фрагменти біографії дослідниці.

К л ю ч о в і с л о в а. Лідія Шульгіна, слідча справа, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Музей (Кабінет) антропології та етнології ім. Хв. Вовка.

Лідія Савівна Шульгіна відома українським керамологам і етнологам своєю активною науковою, передовсім збиральницькою етнографічною діяльністю. Біографія дослідниці досі залишалася недослідженою. У 2002 р. побачила світ перша біографічна довідка в книзі етnologa Валентини Борисенко «Нариси з історії української етнології 1920—1930-х років» [Борисенко, 2002, с. 60]. У 2010 р. надруковано матеріали опішніанського керамолога авторки цієї статті «Дослідниця подільського гончарства Лідія Савівна Шульгіна» [Щербань, 2010, с. 127—130]. Надзвичайно важливим джерелом для дослідження життєписів науковців ХХ ст. є оригінальні архівні документи. Особливо цінні — слідчі справи 1920—1930 рр. За їхньою допомогою сучасні дослідники відкривають нові деталі біографій вчених, внесок яких в українську науку замовчувався протягом багатьох десятиліть. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (м. Київ) віднайдено (принагідно дякую за підказку своєму науковому керівникові, відомому українському керамологу Олесю Пошивайлу) й опрацьовано слідчу справу Лідії Шульгіної (Дело № 6003). Незважаючи на специфіку цього джерела, яка наклала відбиток на зміст представленої інформації, в ньому містяться унікальні дані, що розкривають досі невідомі сторінки життєпису. З огляду на значний науковий внесок Лідії Савівни Шульгіної в розвиток

української науки, активний розвій керамологічної біографістики, вважаю за необхідне ввести до наукового обігу автобіографію дослідниці.

Лідія Шульгіна потрапила під слідство 27 жовтня 1933 р. за підозрою в злочинах, передбачених сумнозвісною статтею 54 Кримінального Кодексу УСРР «Контрреволюційні злочини в Кримінальному кодексі УСРР», затвердженому ЦВК УСРР 8 червня 1927 р. з підпунктом «ст. 54—11 — участь у контрреволюційній організації». Звинувачення саме в цьому злочині зламало життя багатьом національно свідомим українцям, і тим, хто випадково потрапив у поле зору підозрюючих «все і вся» агентів відповідних служб. У постанові про арешт Лідії Шульгіної, підписаній оперуповноваженим другого відділку Секретного політичного відділу Спінозою, начальником цього ж відділу Гольдманом та начальником Контрреволюційного відділу об'єднання державного політичного управління (російські аббревіатури СПО та КО-ОГПУ відповідно — О. Щ.) Чердаком зазначено, що «произведенными следственными действиями установлено, что Шульгина примыкает к контрреволюционной украинской организации» [Центральний державний..., арк. 2]. Згідно анкетних даних звинуваченої відомо, що під слідством вона раніше не була, на час арешту була здоровою, мешкала в місті Києві на вулиці Горовіца № 17/24. Професія — науковий співробітник. Громадянство — єврейка УРСР. Безпартійна. Особливі прикмети звинуваченої — на верхній губі і на лівій щопі вона мала бородавки [Центральний державний..., арк. 4]. Найціннішим документом слідчої справи є автобіографія дослідниці, написана чорнилом, російською мовою нею власноруч, грамотно, дрібними літерами, розбірливим почерком. Що, до речі, може бути важливим джерелом для каліграфістів. З метою збереження і передачі колориту тогочас-

ної епохи, а також стилістики мислення дослідниць, вважаю доречним подати автобіографію Лідії Шульгіної повністю, дослівно, мовою оригіналу, зі збереженням розділових знаків. Зрозуміло, що читаючи документ, варто враховувати специфічні умови, за яких його написано, що, безперечно, наклало відбиток на зміст викладеної інформації. У деяких місцях, які на мою думку потребують пояснення, подаю коментарі чи уточнення.

«Я, Шульгіна Лидия Саввишна, урожденная Тартаковская, родилась в Киеве в 1897 г. (21 січня — О. Ш.) в еврейской семье. Отец мой — Савва Филиппович Тартаковский — врач (відомий київський терапевт, доктор медичних наук, професор — О. Ш.); всю жизнь много и напряженно работал как практический врач. Но частная практика которого являлась единственным источником существования всей семьи (отец никогда не имел материальной поддержки со стороны, равно, как и не имел никакого имущества) его никогда не удовлетворяла. Он стремился работать научно и хотел вести теоретическую работу. С большим трудом добился возможности работать при учебе, имел ряд практических работ, защитил диссертацию на степень доктора медицины. Но мечты о дальнейшей научной работе пришлось оставить — еврейский вопрос стоял слишком остро!

По-настоящему вернуться к научной работе отцу удалось только после Революции при Советской власти. Отец получил заведывание терапевтическим отделением I Рабочей больницы в Киеве, где развернул большую работу по подготовке кадров. В последнее время в связи с реорганизацией I Рабочей больницы в Медвуз отец получил профессуру.

Мать моя, урожденная Штильман, умерла в 1919 г, тяжело проболев около полугода. При царизме была активным работником Политического красного креста. Была арестована. Вскоре после моего рождения была выслана из Киева. Несколько раз уже на моей памяти у нас в квартире делали обыск. Пришлось испытать прелести обращения царских жандармов и городских.

Моя мать принимала активное участие в переводе Эрфустской программы на русский язык (програма Соціал-демократичної партії Німеччини, прийнята в жовтні 1891 р. на з'їзді в м. Ерфурт — О. Ш.).

Брат мой, Петр Саввич Тартаковский (1895—1940, талановитий фізик, дослідник фотоелектричного ефекту — О. Ш.), окончил у-т в Киеве в 1917 г. по специальности физик. Был оставлен при учебе и работал в качестве ассистента у проф. Косоногова (Йосип Йосипович Косоногов (1866—1922), видатний російський і український фізик — О. Ш.). Готовился к защите магистерских экзаменов. В 1923 г. был арестован и привлечен к суду по делу КИД (організації «Центр дії» — О. Ш.). В контрреволюц. организации КИД брат не участвовал, к делу был привлечен случайно. т. к. знал ряд лиц, причастных к делу. Из допра

был выпущен до суда, по суду был оправдан. После процесса не был ограничен в правах, не был исключен ни из профсоюза, ни из СНР, на службе в у-те была восстановлена. Несколько лет спустя с брата была снята судимость. Тем не менее непосредственно после процесса брату было надо остаться в Киеве. После смерти проф. Косоногова положение брата в у-те сильно пошатнулось (еще до ареста). По настоянию отца, брат в 1924 г. переехал в Ленинград. Первое время служилось трудно. Примерно через полгода он стал работать в качестве научного сотрудника в физич. Ин-те им Рентгена, во главе которого стоит академик Йоффе. Работая под руководством А.Ф. Йоффе брат стал быстро двигаться вперед и вскоре получил вполне самостоятельную ответственную работу в Ин-те — ему было поручено руководство одной из лабораторий. В течении этого времени брат напечатал ряд работ у нас и за границей. Ему было поручено редактировать спец. физич. журнал в Ленинграде. Летом 1928 г. брат вместе с другими молодыми физиками получил от Н. К. П. научную командировку за границу. В 1924 г. по настоянию А.Ф. Йоффе брат с несколькими молодыми профессорами приехал в Томск, где был организован новый физич. институт, как филиал Ленинградского — там были нужны кадры советских ученых. Кроме работы в Ин-те брат получил преподавание в Томском у-те. Ведет большую общественную работу. В последнее время получил предложение снова вернуться в Ленинград в качестве старшего физика академии наук СССР.

Моя личная жизнь сложилась так. Среднее образование я получила в Киеве. В 1915 г. окончила частную женскую гимназию Жекулиной. В гимназию поступила сравнительно поздно. До поступления училась дома исключительно под руководством матери. Непосредственно после окончания гимназии на курсы я не поступила, т. к. ВЖК (вищі жіночі курси — О. Ш.) были вывезены в Саратов (в виду предполаз. эвакуации Киева). Осенью 1916 г. я поступила на ВЖК в Москве — на философский факультет, где провела два семестра. Осенью 1917 г. я решила перейти в Киев. Стимулом к переходу было на КВЖК явилось мое решение выйти замуж за моего давнишнего друга, товарища брата, украинца В.Я. Шульгина. Вопрос о браке возникал между нами и раньше. Препятствием к тому было национальное различие и различие вероисповеданий. Я наотрез отказывалась принимать православие либо лютеранство, что считала оскорбительным, а ему казалось невозможным начинать совместную жизнь без обычных формальностей. В виду изменившихся условий после февральской революции мы решили соединиться и вступили в гражданский брак в конце ноября 1917 г. (27 листопада — О. Ш.). Перед нами тогда стал конкретно вопрос о совместной жизни, в частной квартире — жить в доме Шульгиных, со всей семьей, я не хотела т. к. знала и постоянно

чувствовала, что меня там встречают враждебно, как еврейку и как человека, отказавшегося от церковного брака. Религиозные предрассудки у некоторых членов семьи были еще достаточно сильны! Тем не менее спустя 2 недели я все таки перешла в дом Шульгиных. В доме мужа я чувствовала себя скверно: меня угнетал украинский язык и всеобщее желание меня украинизировать. Я продолжала учиться, но после Москвы мне не нравилось в Киеве.

В доме Шульгиных я прожила недолго. Власть Центральной Рады заколебалась. К Киеву приближались красные. Среди украинских кругов было большое смятение.

Муж откликнулся на призыв украинских студентов и записался в военную дружину. 13.01.1918 г. студ. дружину вместе с другими частями отправили из Киева. Под Крутами прошло сражение, в котором В.Я. Шульгин был убит. Глубоко потрясенная смертью мужа, я вернулась домой к своим родителям.

Я очень тяжело переживала смерть мужа и долго находилась в состоянии полной депрессии, тоски и апатии. После случившегося несчастья, Л.Н. Шульгина, мать убитого, которая была совершенно раздавлена своим горем, резко изменила ко мне свое отношение. Нас объединило общее горе и она очень привязалась ко мне. Стала часто бывать у нас. Не могу сказать, чтобы ее посещения были для меня приятны, мне было тяжело с ней, тем более тяжело было бывать в доме Шульгиных и я избежала туда ходить.

Летом 1918 г. брат мужа, А.Я. Шульгин был назначен послом Болгарии (при Гетмане) и стал усиленно звать меня с собой за границу, предлагал работать в посольстве. От работы в посольстве я категорически отказалась и вообще ехать не хотела. Мои родители очень настаивали на поездке, полагая, что это освежит меня и даст новые силы. Кроме того, они хотели прекратить мои встречи с Л.Н. Шульгиной, которая всегда нагоняла на меня тоску. Я согласилась — тем более, что А.Я. Шульгин гарантировал мне возвращение в любой момент — но события сложились иначе.

В Болгарии меня по-прежнему одолевала тоска, некуда было себя девать. Но потребность в работе взяла свое. Под влиянием своего горя, а отчасти под влиянием того настроения, которое царило среди Шульгиных, мне захотелось работать в области культуры. По своей инициативе я решила заняться переводами научно-популярной иностранной литературы на украинский язык. Я стала переводить Липперта «История человеческой культуры» с немецкого. Украинский язык я тогда не знала, и приходилось много работать над самым языком. Кроме того, я хотела дополнить Липперта примерами из украинского быта и стала изучать украинскую этнографию.

В Болгарии я пробыла около трех месяцев (материальной помощи от А.Я. Шульгина я

не имела и жила на те средства, которые мне давал отец). С падением гетмана, рассыпалось посольство в Болгарию. А.Я. Шульгин со своей семьей (женой и ребенком) решил ехать во Францию, звал меня с собой. Но для меня было ясно, что поездка эта означает эмиграцию и полный разрыв с революционной Россией, и я с большими трудностями вернулась в Киев в конце 1918 г. С того момента всякая связь с семьей А.Я. Шульгина для меня была кончена.

В Киеве меня ждали новые потрясения: смерть матери, к которой я была очень привязана, смерть бабушки. Все это опять выбило меня из колеи. Очень поддерживал меня тогда всегда бодрый и крепкий духом отец, с которым я уже больше не расставалась.

Осенью 1919 г. я поступила в Географический институт в Киеве, где надеялась специализироваться в области этнографии. В институте училась до 1921 г. (до закрытия института). Одновременно продолжала заниматься переводами — работала в издательстве «Книгоспілка». Перевела Дарвина «Происхождение видов», и Леббока «Красота природы и ее чудеса» с английского. С семьей Шульгиных я продолжала встречаться. Л.Н. Шульгина стала относиться ко мне, как к родной. Меня трогало ее теплое отношение, но бывать в их доме было по-прежнему тяжело, я стала избегать воспоминаний о прошлом. Кроме того была очень занята работой. Встречи семьей Шульгиных продолжались примерно до 1943 г. когда они уехали в Галицию. Уехали на том основании, что муж И.Я. Шульгиной, сестры убитого В.Я. Шульгина, галичанин — Р.А. Ищук получил право на репатриацию (повернення корінних жителів на їх історичну Батьківщину — О. Ш.). Вместе с ним, уехали его жена и теща (М.Я. и Л.Н. Шульгина), которые стремились за границу, чтобы повидаться с А.Я. Шульгиным. С тех пор всякая связь с ними у меня оборвалась.

В 1921 г. я стала работать в Украинской Академии Наук, в только что организованном Музее антропологии и этнографии по приглашению О.Г. Алешо (который умер от туберкулеза в 1922 г.) (Олександр Гаврилович Алешо — антрополог та етнограф — О. Ш.). Непосредственным моим руководителем был А.И. Онищук (Антін Іванович Онищук — етнограф, досліджував переважно духовну культуру гуцулів — О. Ш.), галичанин — человек очень способный, но без широкого систематического образования. Первое время он относился ко мне очень хорошо, но вскоре, когда я стала становиться на ноги в науке, стала иметь самостоятельное мнение, его отношение резко изменилось к худшему.

Окружение, в котором я находилась, вся та атмосфера, в которой протекала академическая работа, была насыщена националистическим настроением. Это настроение, которое, т. с., носилось в воздухе во время Крымо-Ефремовской академии, до известной степени отразилось и на мне, на моей работе (несмотря на

то, что с широкими кругами акад. сотрудников я встречалась очень мало, а работала главным образом замкнуто в тесном кругу сотрудников этнографического отделения музея). Это настроение выразилось у меня с одной стороны в выборе тематики первых лет научной работы (исключительно украинскими), в известной идеологизации украинского села и т. п. С другой — выразилось в очень наивной форме: в анкетах (в начале моего пребывания в академии) я писала, что я украинка, хотя таковой себя не считала и не чувствовала. Это было тем более нелепо, что многие акад. работники знали меня вовсе не как Шульцину, а как дочь доктора Тартаковского. Однако должна подчеркнуть, что я параллельно с этим в ряде официальных документов постоянно указывала, что я еврейка (при получении временного удостоверения из милиции, при подаче заявления в Ленинградский университет). В последствии вполне осознав глупость и нелепость своего поведения, всегда во всех анкетах писала, что я еврейка.

Первое время я была очень увлечена работой в Музее. Но вскоре она перестала меня удовлетворять. Работа велась слишком замкнуто. Я не имела представления, как работают другие аналогичные учреждения. Я опять стала стремиться в Москву, Ленинград. Кроме того, меня стало угнетать то, что я не получила систематического высшего образования. В 1925 г. я стала хлопотать о том, чтобы меня допустили к экстернату по географическому факультету при физико-математическом отделе Л. Г. У. (Ленінградський географічний університет — О. Щ.). Допустили к экстернату не сразу. В 1926—1927 гг. я сдала экзамены, а весной 1928 г. защитила дипломную работу. Во время поездок в Ленинград (по университетским делам) я познакомилась кое-с-кем из профессуры — с Л.Я. Штернбергом, Таном-Богарозом, Д.К. Зелениным, Е. Кагоровым и др. Встречалась и общалась со Штернбергом, давнишним знакомым моей матери, старым народником, ставшим этнографом в ссылке на Сахалине. Л.Я. относился ко мне очень тепло, интересовался моими научными начинаниями, давал советы и указания. Он всегда шел навстречу молодежи (не в пример другим профессорам, общение с которыми было очень нелегкое). Л.Я. Штернберг оказал немалое влияние на мое научное мировоззрение (между прочим советские этнографы называли Л.Я. «стихийным марксистом»).

Образование, которое я получила в Ленинградском Географическом Университете все таки не дало мне систематической школы — с одной стороны я была мало связана с университетом, будучи экстерном. С другой — оно не удовлетворило мои запросы — т. к. преподавание в общем велось ... (не зрозуміле слово — О. Щ.), в частности совершенно недостаточное внимание уделялось изучению

основ марксизма и критике буржуазных, «общепринятых псевдонаучных теорий».

Работа моя в ВУАН протекала замкнуто; этнографический Музей был как-бы изолирован от академических учреждений. В старой ВУАН была полная разобщенность между комиссиями, кафедрами, музеями. Такая разобщенность наблюдалась даже между родственными учреждениями, которые фактически игнорировали работу друг друга. В частности полное игнорирование работы этнографического Музея имело особенно острый характер. Так, например, отношение академика М. Грушевского, Е. Грушевой, группы их сотрудников и учеников попросту напоминало бойкот; точно такое же игнорирование было и со стороны этнографической комиссии (акад. Лобода) и ряда киевских музейных работников. Такое же игнорирование было работы музея, полный индифференцизм и даже резко отрицательное к ней отношение было и со стороны руководящей верхушки ВУАН (Крымский, Ефремов, Воблый, Корчак-Янурковский, позднее Камышан) — систематический отказ в средствах, ежегодная угроза выселить музей в совершенно непригодное помещение, отказ в расширении помещения, в увеличении штатов. Мне лично пришлось вести ожесточенную борьбу с Ефремовым за замещение вакантной должности (после ухода Онищука) которое у нас попросту украли. В высшей степени отрицательные отношения вызвали попытки Музея связаться с советской общественностью (обследов. Комиссии Горсовета, выставка по предложению Будкомоса и ряд других).

Такое совершенно недопустимое отношение к Музею изменилось только с приходом Ф.А. Козубовского, который дал общее руководство, втянул Музей в общую работу, включив Музей в состав СИМК (СИМК — Секція історії матеріальної культури — О. Щ.) он связал его с другими акад. учреждениями.

(Наступні сторінки написано нерозбірливо, порівняно з попередніми — О. Щ.): Негативные стороны работы Музея — «вещевизм» с характерным типологическим методом, при котором муз. вещь является чем-то самодедулирующим и не показана во всех связях и опосредствованиях; результатом такой экспозиции является полный отрыв экспонатов от их исторической обстановки; вещи являются мертвыми памятниками вместо того, чтобы показывать те социально-экономические отношения, которые за ними скрываются.

В работе музея красной нитью проходит давление «живой старины», а в силу этого, в экспозиции преобладают реликтовые формы и наблюдается искусственное архаизирование быта села в музейном показе.

Нужно отметить статичность экспозиции, вместо живого дипломатического и комплексного показа. Не показана и связь явлений надстроечного порядка со степенью развития техники и характером материального производства. В Му-

зее не было показано классовые разделения села. Работа Музея не была увязана с заслугами социального строительства. Главный упор был на изучении украинского села (бедняцкого) работы по изучению быта рабочих нацменьшинств УССР была начата сравнительно поздно (в 1922—1924). Должна сказать, что с 1930 г. в работе музея произошел коренной перелом, согласно указания Музейного съезда». Л. Шульгіна, 13 січня 1934 р. [Центральний державний..., арк. 6—14].

Зрозуміло, що багато з написаного Лідією Савівною було продиктовано вимогами моменту. Щось взагалі не дописано, щось не зовсім відповідало дійсності. Зокрема про те, що Лідія Шульгіна була захоплена українською культурою досить красномовно свідчить її наукова спадщина. Працюючи в Музеї, дослідниця здійснила ряд експедицій на Чернігівщину, Вінниччину, Київщину. Зібрала й описала тисячі музейних експонатів, розробила ряд наукових програм з методики збору фольклорно-етнографічних матеріалів. Серед них: «Пасічництво (програми до збирання матеріалів)» (1925), «Засоби та способи перенесення вантажу», «Народний календар». На основі польових матеріалів написано ряд цінних етнографічних праць: «Матеріали з історії освітлення української хати» (1927), «Плетіння брилів, за матеріалами, зібраними в с. Бубнівці» (1927), «Форма різьблення «коника» на Чернігівщині» (1927), «Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі» (1929), «Українські воскобійні» (1929), «Прилади для освітлення в с. Бубнівці на Поділлі». Про вивчення нею історії ткацтва свідчить рукопис її праці «Ткацькі верстати в с. Мартиновичі на Київщині». Окрім того, Лідія Шульгіна розробляла програми і методологію дослідження культур національних меншин, які проживали в Україні [Борисенко, 2002, с. 60].

Охарактеризую її єдину керамологічну статтю «Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі», опубліковану 1929 р. в II томі збірника наукових праць «Матеріали до етнології». Вона досі залишається найповнішим описом гончарства подільського села Бубнівка. Вже через це праця Лідії Шульгіної заслуговує на увагу, оскільки заповнює одну з прогалин в українській керамології. Написане дослідження на основі етнографічних «екскурсій» наприкінці зими та восени 1926 й влітку 1928 р. Ця наукова студія характеризує Лідію Шульгіну як фахового етнографа. Про це свідчить стиль написання цієї ґрунтовної праці, а також застосована методика дослідження: «описуючи гончарство в Бубнівці я здебільшого спиралась на свої безпосередні спостереження, намагаюсь, по зможі бачити все, що стосується гончарської праці, і записувала все під час роботи. Записуючи відомості, що їх подавали мені бубнівські ганчарі, я намагалась передати їх точно в тій формі, як вони говорили» [Шульгіна, 1929, с. 112]. Про причини дослідження нею саме гончарства Бубнівки зазначено так: «щодо мене, то я взяла участь у одній екскурсії Ю.С. (Юрій Семенович Александрович — О. Щ.) до с. Бубнівки, зовсім не маючи

на меті досліджувати там гончарство. Однак, опинившись у Бубнівці, етнографові дуже трудно минути цей бік народної техніки, бо їй належить надто важливе місце в побуті та житті бубнівських мешканців...» [Шульгіна, 1929, с. 111]. Варто зауважити, що в 1920-х рр. в українській етнографії відбулося переосмислення методики збиральницької роботи. Зокрема, безпосередній керівник Лідії Шульгіної Антін Оницьук запропонував і впроваджував у роботу метод стаціонарного дослідження, який передбачав комплексне, довготривале дослідження «дослідних станцій» у селах цікавих народними промислами. Він підкреслював нерозривність явищ матеріальної й духовної культури народу. Село Бубнівка на Поділлі стало однією з «дослідних станцій» української етнографії з легкої руки уродженця Вінниччини Юрія Александровича, який цікавився історією гончарства в Бубнівці та економічною стороною промислу. Про нього Лідія Шульгіна зазначила, що він першим почав широко досліджувати бубнівське гончарство. Читав 1925 р. доповідь в Етнографічній комісії ВУАН про власні досліді в Бубнівці, взимку 1925—1926 рр. зібрав колосальну колекцію старовинних та сучасних виробів гончарів для «Кустарного Відділу Сільсько-Господарського Музею» в Києві. Дослідниця відмітила, що зібрана Александровичем колекція не має рівної щодо кількості й багатства варіантів та різних форм бубнівського посуду [Шульгіна, 1929, с. 111]. Лідія Шульгіна мала вивчати «техніку бубнівських гончарів та все те оточення, що в ньому відбувається їхня робота й пливе їхнє щоденне життя», Євгенія Спаська — орнаментику бубнівського посуду з мистецького погляду [Шульгіна, 1929, с. 111—112]. До речі, керамолог Євгенія Спаська в цьому ж таки збірнику «Матеріали до етнології», опублікувала статтю «Орнамент бубнівського посуду» (1929).

В статті Лідії Шульгіної «Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі» детально описано всі процеси технології гончарного виробництва. Праця складається з одинадцяти розділів, кожний з яких поділяється на підрозділи з окремими підзаголовками:

I. «Глина, їх здобування та оброблення», який скомпоновано з таких підрозділів: 1. Сорти глини, 2. Відомості про глей та глину; 3. Глинища; 4. Відміни глею та їхні особливості; 5. Глина та її особливості; 6. Наготовлювання глею до роботи; 7. Вимішування глею; 8. Товчення глини толоком; 9. Особливості «місяного» глею;

II. «Робота (виріб посуду)»: 1. Прилади для роботи, 2. Процес виробу (де детально описано всі стадії виробництва всіх видів посуду — О. Щ.), 3. Особливості роботи, 4. Висушування й складання посуду, 5. Продукція ганчарів;

III. «Писання посуду»: 1. Фарби, 2. Писання.

IV. «Випал посуду»: 1. Горно, 2. Укладання посуду, 3. Вогонь, 4. Палення горна, 5. Паливо, 6. Брак.

V. «Вироби»: 1. Круглясті форми, 2. Еліптичні форми, 3. Циліндричні форми, 4. Стіжкуваті форми, 5. Фігурний посуд, 6. Інші вироби, 7. Лік та міра на посуд.

VI. «Організація праці: відомості про ганчарів»: 1. Участь сім'ї, 2. Челядники, 3. Учні. 4. Теперішні ганчарі. 5. Колишні ганчарі. 6. Походження ганчарства.

VII. «Витрати та прибутки ганчарів»: 1. Доходи, 2. Приходи та ремонти, 3. Результати виробництва, ціни, заробіток. 4. Робочий день; кількість робочих днів на рік, 5. Панщина.

VIII. «Умови праці та недуги»: 1. Зовнішня обстановка праці, 2. Ганчарські недуги, 3. Харчування.

IX. «Вірування, звичаї та забобони»: 1. Дні, коли не можна робити, 2. Забобони, зв'язані з виробом посуду, 3. Звичаї при купівлі та ті, що стосуються нового посуду.

X. «Продаж посуду»: 1. Укладання посуду, 2. Баршники, 3. Термін та місце продажу, 4. Продаж гуртом, 5. Продаж на роздріб.

XI. «Кінцеві уваги»: 1. Глини та їх оброблення, 2. Робота — виріб посуду, 3. Писання посуду та полива, 4. Випал посуду, 5. Вироби, 6. Організація праці, 7. Прибутки та витрати ганчарів, 8. Продаж посуду, 9. Умови праці, 10. Вірування та забобони.

Характеризуючи бубнівське гончарство за такою схемою, дослідниця докладно виклала власну логіку подачі етнографічних матеріалів. Наприкінці праці подала пояснення до ілюстрацій, резюме розділів латинською мовою та самі ілюстрації-таблиці (всього X таблиць). До речі, вдало підібрані ілюстративні матеріали виконано у вигляді фото і рисунків. Викладаючи матеріали, Лідія Шульгіна використала термінологію місцевих гончарів, що робить працю дуже важливим керамологічним джерелом. Окрім тогочасних, досліджуваних нею, дослідниця описала й давніші способи орнаментування посуду. Виокремила та подала аналіз основних елементів орнаментів бубнівського посуду. Виходячи з назв, вона згрупувала їх у три головні категорії — геометричні, рослинні та тваринні. Зробила висновок про те, що рослинні й тваринні елементи стилізовані та геометриззовані [Шульгіна, 1929, с. 135]. Детально охарактеризувала бубнівський посуд загалом і кожен вид зокрема, проаналізувала форми, порівняла з давнішими виробами, навела приклади використання їх у побуті [Шульгіна, 1929, с. 145—154]. Дослідниця також описала організацію праці бубнівських гончарів, навчання гончарству, відзначила їх вмільість і вправність. На мою думку, надзвичайно важливими є й наведені дослідницею імена і прізвища всіх бубнівських гончарів та жителів, з якими їй довелося працювати. Серед них: Ригір Ганчар, Михайло Ганчар, Яків Ганчар, Софія Ганчар, Лукаш Ганчар, Втома Ганчар, Ганя Ганчар, Герасим Бевс, Титяна Ганчар та

інші. Важливо, що Лідія Шульгіна звернула увагу не лише на умови праці, робочий день, недуги бубнівських гончарів, але й на побут, повсякденне їхнє життя, а також вірування й забобони.

Проаналізувавши статтю керамолога Лідії Шульгіної «Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі», можна зробити висновок про те, що вона є не лише одним із зразкових досліджень гончарства одного осередку, але й цінне, талановите й у високій мірі заохочуюче до подальшої роботи. Такими ж є й інші етнографічні публікації авторки.

Таким чином, матеріали слідчої справи № 6003 Лідії Шульгіної, яка зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, та аналіз наукової спадщини дослідниці дають можливість відтворення повнішої картини її життєпису.

Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920—1930-х років. — К., 2002.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 263, оп. 1, спр. 33929, 18 арк.

Шульгіна Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріали до етнології. — К., 1929. — Т. II. — С. 111—200.

Щербань О. Дослідниця подільського гончарства Лідія Савівна Шульгіна // Актуальні проблеми археології: Тези міжнар. наук. конф. на пошану І.С. Винокура (23—25 вересня 2010 р., м. Кам'янець-Подільський). — Тернопіль, 2010. — С. 127—130.

Е. В. Щербань

БЮОГРАФИЯ КЕРАМОЛОГА ЛИДИИ САВВИШНЫ ШУЛЬГИНОЙ по материалам следственного дела

На основании документов следственного дела украинского этнографа Лидии Шульгиной, которые хранятся в Центральном государственном архиве общественных объединений Украины (Киев), в научный оборот вводятся неизвестные факты биографии исследовательницы. Впервые проанализирована статья керамолога Лидии Шульгиной «Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі».

O. V. Shcherban

THE BIOGRAPHY OF CERAMOLOGIST LIDIYA SAVVIVNA SHULGINA based on the materials of the Inveytigatory Case

The article is based on the documentary materials of the Inveytigatory Case of Lidiya Shulgina, what are kept in the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine (Kyiv). The Fragments from the Biography of a well-known researcher. The before unknown facts from the life of this ceramologist are put into the scientific circulation.

НАШІ АВТОРИ

БЕРЕСТ Роман Ярославович — доцент Львівського національного університету імені Івана Франка.

БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович — кандидат історичних наук, доцент Донбаського технічного університету.

ВАКУЛЕНКО Ліна Василівна — доктор історичних наук.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГАРАТ Кароліна — аспірант Інституту праісторії університету ім. Адама Міцкевича в Познані.

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — молодший науковий співробітник Інституту керамології відділення Інституту народознавства НАН України.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГУЦАЛ Віталій Анатолійович — науковий співробітник Хмельницького науково-дослідного відділу ДП ОАСУ «Подільська археологія».

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту археології НАН України.

ІЄВЛЕВ Михайло Михайлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КАПУСТІН Кирило Миколайович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КИЯШКО Анатолій Григорович — науковий співробітник Музею Однієї Вулиці (вулиця Андріївський узвіз у м. Києві).

КЛОЧКО Віктор Іванович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КЛОЧКО Любов Степанівна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Музею історичних коштовностей України.

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович — старший викладач Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КУСЬНЄЖ Єжи — завідувач відділу археології Замойського музею; м. Замость, Польща.

- ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- МАХОРТИХ Сергій Володимирович** — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- МИСЬКО Юлія Володимирівна** — кандидат історичних наук, доцент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, старший науковий співробітник Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ.
- ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович** — доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту археології НАН України.
- ОХРИМЕНКО Григорій Васильович** — кандидат історичних наук, доцент Волинського національного університету імені Лесі Українки.
- ПАЛІЄНКО Сергій Володимирович** — кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної лабораторії Київського університету туризму, економіки і права.
- ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- ПЕТРАУСКЕНЕ Анна Олександрівна** — лаборант Житомирської археологічної експедиції.
- ПОГОРАЛЬСЬКИЙ Ярослав Володимирович** — директор Археологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка.
- ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович** — молодший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.
- РУДЬ Віталій Сергійович** — студент магістерської програми Національного університету «Києво-Могилянська академія».
- СИТИЙ Юрій Миколайович** — старший науковий співробітник Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Інституту Історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- СКЛЯРЕНКО Наталія Владиславівна** — кандидат мистецтвознавства, доцент Луцького національного технічного університету.
- СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович** — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАН України.
- СТРОЦЕНЬ Богдан Степанович** — кандидат історичних наук, директор ДП «ОАСУ Подільська археологія».
- СТРОЦЕНЬ Людмила Данилівна** — заступник директора Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури.
- СТРОЦЕНЬ Максим Богданович** — молодший науковий співробітник Тернопільського науково-дослідного відділу ДП «ОАСУ Подільська археологія».
- ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович** — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- ТИЛІЩАК Володимир Семенович** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- ФІАЛКО Олена Євгеніївна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- ХАДАДОВА Марина Володимирівна** — викладач Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- ЩЕРБАНЬ Олена Василівна** — старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України.
- ЯГОДИНСЬКА Марина Олександрівна** — директор Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні.
АДІУ	— Археологія і давня історія України.
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні.
АИУ	— Археологические исследования в Украине.
АИЧПЕ	— Ассоциация по изучению четвертичного периода Европы.
АЛІУ	— Археологічний літопис Лівобережної України.
АО	— Археологические открытия.
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР.
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа.
БИ	— Боспорские исследования.
ВВ	— Византийский Временник.
ВДИ	— Вестник древней истории.
ВДПУ	— Вінницький державний педагогічний університет.
ВИ	— Вопросы истории.
ГАЗ	— Гістарычна-археалагічны зборнік.
ДП ОАСУ	— Державне підприємство «Охоронна археологічна служба України».
ЗНТШ	— Записки наукового товариства Шевченка.
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей.
ПЕП	— Інститут історії, етнології і права.
ИИМК РАН	— Институт истории материальной культуры Российской академии наук.
ИНКВА	— International Quaternary Association (Міжнародна асоціація по вивченню четвертинного періоду).
ІР НБУВ	— Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСОГАМ	— Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея.
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики.
МГУ	— Московский государственный университет.
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
НА ИА НАН	— Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины.
НА ІА НАН	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.
ОРЯС	— Отдел русского языка и словесности.

ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник.
ПАУ	— Польська академія знань, Краків.
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей.
РА	— Российская археология.
РАН	— Российская академия наук.
РНДЦ РАС	— Рятівний науково-дослідний центр — рятівна археологічна служба.
САИ	— Свод археологических источников.
СА	— Советская археология.
ТКИЧП	— Труды комиссии по изучению четвертичного периода.
ТНК	— Товариство наукове у Краківі.
Тр. ... АС	— Труды ... археологического съезда.
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея.
УБЖ	— Український ботанічний журнал.
УІЖ	— Український історичний журнал.
ФДКМ	— Фастівський державний краєзнавчий музей.
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.
BAR	— British Archaeological Reports.
ESA	— Eurasia Septentrionalis Antiqua.
MSROA	— Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
UMCS	— Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

Археологія і давня історія України. Вип. 4. Актуальні проблеми археології України. — К.: ІА НАНУ, 2010. — 322 с.; рис., табл.

ISBN 978-966-02-5429-9 (серія)
ISBN 978-966-02-5554-8 (Вип. 4)

У збірнику, присвяченому пам'яті доктора історичних наук, заслуженого працівника вищої школи України І.С. Винокура, вміщено роботи, у яких висвітлюються актуальні проблеми дослідження археологічних пам'яток України. Хронологічно матеріали охоплюють період від кам'яного віку до давньоруського часу і середньовіччя. Низка статей присвячена історії науки.

Збірник підготовлений до друку ДП «ОАСУ Подільська археологія».

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх хто цікавиться давньою історією України.

УДК 902/904(477)
ББК Т4(45)2/4я43

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

**АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ**
В и п у с к **4**

2010
КИЇВ

АКТУАЛЬНІ ПРОВЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Літературний редактор: *Н.С. Абашина;*

відповідальність за точність інформації
і правильність посилань несуть автори

Дизайн серії: *С.А. Горбаненка*

Рисунки: *авторські*

Комп'ютерна верстка: *С.А. Горбаненка*

Підписано до друку 19.12.2014. Формат 60 × 84/8.

Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк. арк. 37,6.

Обл.-вид. арк. 44,4. Тираж 300 екз. Зам. № 16.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан»,
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1002 від 31.07.2002 р.